

VII. ΑΘΛΗΤΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

«Ζητούμεν την γενικήν εις άπαντα τα σχολεία εισαγωγήν της γυμναστικής, κύριον σκοπόν έχούσης την ευρωστίαν και ρώμην του σώματος του πολίτου, αντιθέτως προς την υγιεινήν και ιατρικήν φροντίζουσαν εν γένει περί της ευεξίας του σώματος του ανθρώπου».

Κ.Φρεαρίτης, Βιβλιοκρισία. Το μέλλον ήτοι περί Ανατροφής και Παιδείσεως, υπό Δ.Σ. Στρούμπου, Καθηγητού», Πανδώρα 5 (1854-1855), σ.527.

1. Εισαγωγή

Η εισαγωγή της αθλητικής εκπαίδευσης στο σχολείο, η ανάπτυξη του αθλητισμού στην Ελλάδα, η δημιουργία αθλητικών και γυμναστικών σωματείων είναι αλληλένδετα φαινόμενα κατά το 19^ο αιώνα.¹ Η αρχαία κλασική αθλητική παράδοση έγινε εμπνευστής σειράς αθλημάτων και των αθλητικών σωματείων, λόγω της ιδιαίτερης γοητείας που ασκούσε η κλασική Ελλάδα στην πνευματική ζωή του τόπου.² Τα πρόσωπα που υποστήριξαν και ενίσχυσαν το πνεύμα ανάπτυξης του αθλητισμού κατά τις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα είχαν άμεση σχέση με την αθλητική εκπαίδευση. Πριν από την εμφάνιση της γυμναστικής ως οργανωμένης άσκησης, από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, τα γυμναστήρια και οι αγώνες λειτουργούσαν ως αθλητικοί θεσμοί. Το βάρος της ελληνικής κλασικής αρχαιότητας κινητοποίησε το μηχανισμό σύνδεσης της ανάπτυξης του αθλητισμού με τα αρχαιοελληνικά πρότυπα ευκολότερα στην Ελλάδα από ό,τι σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Η αναγκαιότητα της σωματικής άσκησης ως συμπληρωματικά απαραίτητο παιδαγωγικό μέσο ενίσχυσε την νομιμοποίησή της και εμφανίστηκε κατεξοχήν ως γυμναστική και αργότερα ως αθλητικό αγώνισμα.³

Κατά την καποδιστριακή περίοδο ο Γρηγόριος Κωνσταντάς φαίνεται ότι θεωρούσε πως η σωματική αγωγή «έχει μεγάλην ροπήν και εις την της ψυχής υγιάν» και ότι συνέβαλε στην ομαλή εξέλιξη της προσωπικότητας του μαθητή.⁴ Στο Ορφανοτροφείο της Αίγινας

¹ Χριστίνα Κουλούρη, **Αθλητισμός και Όψεις της Αστικής Κοινωνικότητας, Γυμναστικά και Αθλητικά σωματεία 1870-1922**, [Ι.Α.Ε.Ν.], Αθήνα 1977, σ.47.

² Σπυρίδων Λάμπρος, «Επί τοις εγκαινίοις του Γυμναστηρίου του Πανελληνίου Γυμναστικού Συλλόγου, 8 Ιανουαρίου 1895», **Λόγοι και άρθρα**, Αθήνα 1902, σσ.241-245.

³ Η συμβολή της γυμναστικής στην εθνική διαπαιδαγώγηση θεωρήθηκε παράλληλη με το μάθημα της Ιστορίας ή και της Γεωγραφίας. Τα μαθήματα αυτά διαμόρφωναν το πνεύμα φιλοπατρίας, η οποία παρείχε τα μέσα για την υλοποίηση των εθνικών πόθων, ενδυναμώνοντας το σώμα και καλλιεργώντας αυταπάρνηση, καρτερία, ευψυχία, πειθαρχία, αρετές που θα μπορούσε να διαθέτει ο καλός στρατιώτης. Χριστίνα Κουλούρη, **Ιστορία και γεωγραφία, στα ελληνικά σχολεία (1834-1914). Γνωστικό αντικείμενο και ιδεολογικές προεκτάσεις**. Ανθολόγιο κειμένων - Βιβλιογραφία σχολικών εγχειριδίων, Αθήνα, [Ι.Α.Ε.Ν.], 1988, σσ.79,81.

⁴ Ήταν ένα σχέδιο παιδαγωγικών αρχών συνταγμένο από τον ίδιο με τίτλο «Αξιώματα παιδαγωγίας», το οποίο περιείχε σκέψεις και προτάσεις για ορθότερη αγωγή των τροφίμων του Ορφανοτροφείου.

υπήρχε δάσκαλος γυμναστικής, ο οποίος δίδασκε κατά τον «Γερμανικόν τρόπον». Αν και αναγνωριζόταν η ανάγκη της σωματικής άσκησης, δε χρησιμοποιούνταν εντούτοις ως μέσο διαπαιδαγώγησης.⁵

Το 1834 στο Ναύπλιο ιδρύθηκε το πρώτο ελληνικό γυμναστήριο υπό την εποπτεία του γερμανού γυμναστή Κορκ και λειτούργησε υπό τη διεύθυνσή του.⁶ Γυμναστήρια με κρατική ή κοινοτική φροντίδα λειτούργησαν σε Αίγινα, Σύρο και Αθήνα, ήταν όμως βραχύβια λόγω της έλλειψης ενδιαφέροντος για τη γύμναση του σώματος.⁷ Τη διδασκαλία της γυμναστικής στο Διδασκαλείο που ιδρύθηκε το 1834 στο Ναύπλιο ανέλαβε ο Παγών, λόγιος και παιδαγωγός, ο οποίος είχε σπουδάσει στο Μόναχο και ειδικεύτηκε στον τομέα αυτό. Ο ίδιος έγραψε το πρώτο ελληνικό γυμναστικό σύγγραμμα, την «Περίληψη της Γυμναστικής» που εκδόθηκε το 1837 και όπου υποστήριζε την σημασία της ισόρροπης ανάπτυξης σώματος και πνεύματος και για τα δύο φύλα.⁸

Με Β.Δ. τον Ιανουάριο του 1837 συγκροτήθηκε δωδεκαμελής επιτροπή με στόχο την εμπύχωση της ελληνικής βιομηχανίας. Με αυτήν θα συνεργαζόταν η Γραμματεία των Εσωτερικών για τη διεξαγωγή διαφόρων αθλητικών αγώνων.⁹ Στη διοργάνωση «εκθέσεως και δοκιμασίας νέων γεωργικών εργαλείων και μηχανών χρησίμων εις τας διαφόρους τέχνας..», καθώς και απονομής βραβείων (άρθρο 33^ο του διατάγματος της συστάσεώς της) δινόταν πανηγυρικός χαρακτήρας με τη διεξαγωγή δημοσίων αγώνων, (άρθρο 34), όπως «η ιπποδρομία, η πάλη, ο δρόμος, ο δίσκος, πηδήματα, ακοντίσματα, εθνικοί χοροί, και άλλα γυμνάσματα, τα οποία θέλουν εκτελείσθαι κατά τάξιν, της μουσικής ηχούσης και με συμφωνίαν εθνικών ασμάτων».¹⁰

Κατά τις πρώτες δεκαετίες από την ίδρυση του ελληνικού κράτους η σωματική άσκηση παραγνωριζόταν από το λαό. Η σύνδεση της γυμναστικής στη συνείδηση του λαού με τις ασκήσεις των πλανόδιων ακροβατών και αθλητών, αλλά και «η ταύτισή της με την ακροβασία και τη μυϊκή δύναμη που προϋπέθετε η χειρωνακτική εργασία» προκαλούσε την

Αίγινας. Ελ. Κούκου, *Ο Καποδίστριας και η Παιδεία 1827-1832. Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Αιγίνης*, Αθήνα 1972, σ.74

⁵ Τάκης Γ.Σακελλαρίου, *Η Σωματική Αγωγή εν Ελλάδι, Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν του Ηλίου*, τόμος 7, «Ελλάς», σ.1145

⁶ Το γυμναστήριο αυτό περιλάμβανε όλα τα τότε όργανα Γυμναστικής και το χρησιμοποιούσαν κυρίως μαθητές του Διδασκαλείου, το οποίο, όταν μεταφέρθηκε στην Αίγινα, το Γυμναστήριο έκλεισε. Τ.Γ.Σακελλαρίου, *ό.π.*, σ.1143.

⁷ *Ο.π.*, σ.1144.

⁸ Ως βάση της μεθόδου του ο Παγών είχε τα γερμανικά εγχειρίδια των Guts Muths και Jahn. Γ.Θ.Παγών, *Περίληψις της γυμναστικής προς χρήσιν των δημοδιδασκάλων*, εν Αθήναις 1837, [εκ της Βασιλικής Τυπογραφίας], σ.4 και Ι.Χρυσάφης, *Η σωματική αγωγή και η στρατιωτική προπαίδευσις της νεότητος και η ενδεικνυόμενη οργάνωσις αυτών*, Αθήνα 1825, *Δελτίον Υπουργείου Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως*, Παράρτημα 15, σσ.6-8. Στα τέλη του 18ου αιώνα, ο Johann Cristoph Guts Muths οργάνωσε βασιζόμενος στην παράδοση, μέσα από γυμναστική, παιχνίδια και εκδρομές το πληρέστερο ως τότε σύστημα φυσικής αγωγής για το σχολείο, το οποίο ο Friedrich Ludwig Jahn στις αρχές του 19ου αιώνα, το μετέτρεψε σε κίνημα «εθνικής αναγέννησης». Κουλούρη, *Αθλητισμός..ό.π.*, σ.50.

⁹ Άρθρο 34 του Β.Δ. της 25 Ιανουαρίου 1837. *Εφ.της Κυβερνήσεως*, αρ.5 της 9 Φεβρουαρίου 1837, Τ. Σακελλαρίου, *ό.π.*, σ.1144 και Ομιλία βουλευτή Σωτηρόπουλου στη βουλή στο Αναστάσιος Γούδας, *ό.π.*, τόμος Γ', σσ.351-355.

¹⁰ Άρθρο 34 του Β.Δ. της 25 Ιανουαρίου 1837, «περί συστάσεως δωδεκαμελούς επιτροπής υπό το όνομα 'Επιτροπή επί της εμπύχσεως της εθνικής βιομηχανίας». *Εφ.της Κυβερνήσεως*, αρ.5 της 9 Φεβρουαρίου 1837.

περιφρόνηση και υποβάθμιση της αξίας της την εποχή αυτή.¹¹ Παρά ταύτα, αρκετά νωρίς το ελληνικό κράτος έδειξε μια στοιχειώδη μέριμνα για την ένταξη του μαθήματος της σωματικής αγωγής στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα. Παρόλο που με το Β.Δ. της 6/18 Φεβρουαρίου 1834¹² προβλεπόταν «διδας της εβδομάδος σωματικά γυμνασσία», λόγω μάλλον της έλλειψης δασκάλων και καταλλήλων χώρων, δεν εφαρμόστηκε η διάταξη. Με την κατάργηση του Διδασκαλείου το 1864¹³ επίσημα πια δεν υπήρχε σωματική εκπαίδευση των δασκάλων, αλλά με την επαναλειτουργία του το 1878, το μάθημα άρχισε να διδάσκεται στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση.¹⁴ Όσον αφορά στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, με το Β.Δ. της 31 Δεκεμβρίου 1836 οριζόταν να γίνονται οι γυμναστικές ασκήσεις υπό την επίβλεψη των δασκάλων τις ώρες ανάπαυσης και τις ημέρες διακοπής.¹⁵

Όπως το σύνολο του εκπαιδευτικού συστήματος δέχτηκε καθοριστικές επιρροές από το αντίστοιχο γερμανικό σύστημα, έτσι και το μάθημα γυμναστικής ουσιαστικά ακολούθησε κατά την οθωνική περίοδο τα αντίστοιχα γερμανικά πρότυπα της εποχής.¹⁶ Με βάση αυτή τη λογική η γυμναστική στην Ελλάδα κατέληξε να αντιμετωπίζεται ως ένα ολοκληρωμένο σύστημα αγωγής, στηριγμένο σε μία δυναμική που είχε ως στόχο, όχι μόνο τη σωματική ευεξία και τη διάπλαση της νεολαίας, αλλά γενικότερα τη βελτίωση της μορφολογίας και της συμπεριφοράς του ελληνικού λαού.¹⁷ Παρά τις πρώιμες βαυαρικές επιδράσεις όμως, η

¹¹ Κουλούρη, **Αθλητισμός..ό.π.**, σσ.51 και 377.

¹² Νόμος «περί δημοτικών σχολείων», Ναύπλιο 6/18 Φεβρουαρίου 1834: Α' «περί δημοδιδασκαλίας εν γένει». **Εφ.της Κυβερνήσεως**, αρ. 11 Ναύπλιο, 3 Μαρτίου. 1834. Δ. Αντωνίου, **Τα προγράμματα της Μέσης Εκπαίδευσης (1833-1929)**, τόμος Β', Αθήνα, [Ι.Α.Ε.Ν.], 1988, σ.10.

¹³ Βλ. Χρ.Λέφας, **Ιστορία της Εκπαιδύσεως**, εν Αθήναις, [Ο.Ε.Σ.Β.],1942, σ.172 και Παναγιώτης Παπακωνσταντίνου, Αποστόλης Ανδρέου, **Τα Διδασκαλεία και η Ανάπτυξη της Παιδαγωγικής Σκέψης 1875-1914**, [Οδυσσεάς], Αθήνα 1992. Βλ. κεφ. Διδασκαλεία, σ.395.

¹⁴ **Ο.π.**, σ.78. Μία σύντομη επισκόπηση της ιστορίας της γυμναστικής στα σχολεία ως το τέλος του 19ου αιώνα βρίσκουμε στην εισηγητική έκθεση του Αθ. Ευταξία, Υπουργού των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδύσεως. Αθ. Ευταξίας, «Αι γυμναστικά πρόδοι εν Ελλάδι», **Μέρος της εισηγητικής έκθεσης του υπουργού των εκκλησιαστικών και της δημοσίας εκπαιδύσεως**, περ. **Εθνική Αγωγή**, τόμος Α' (1899), σσ.363-364 και **Εφ. της Κυβερνήσεως**, Α' αρ.255 της 20 Νοεμβρίου 1899.

¹⁵ Στο διοργανισμό της εκπαιδύσεως σε Ελληνικά και Γυμνάσια του 1836 - «περί ανώτερων σχολείων» - ορίζεται ότι «η Σωμασσία θέλει διδάσκεσθαι υπό του δασκάλου του Δημοτικού σχολείου και συγχρόνως με τους μαθητάς εκείνους». Άρθρο 9 του «Διοργανισμού Εκπαιδύσεως», **Γενικά Αρχεία του Κράτους**, (ΓΑΚ) Κλάδος Β', (1833-1848), θυρίς 174-180, έγγραφο 77, Β.Δ. «περί του κανονισμού των Ελληνικών σχολείων και Γυμνασίων». **Εφ. της Κυβερνήσεως**, αρ.87 της 31 Δεκεμβρίου 1836, Άρθρο 14 και Δ. Αντωνίου, **Τα Προγράμματα...ό.π.**, τόμος Α', σσ.87-88.

¹⁶ Από τις αρχές του 19ου αιώνα ήκμαζε η Turnbewegung, γερμανικό σύστημα, το οποίο δεν περιορίστηκε στο χώρο της εκπαίδευσης, αλλά έγινε στοιχείο της γερμανικής κουλτούρας με πολιτικές προεκτάσεις. Με τον όρο Turnen δηλώνονταν το σύνολο των σωματικών ασκήσεων, κυρίως οι ασκήσεις με όργανα, αλλά και η πεζοπορία, η ξιφασκία και η κολύμβηση. Η εξαγωγή του συστήματος προς άλλες ευρωπαϊκές χώρες, δε σήμαινε και διατήρηση της πολιτικής του λειτουργίας. Στην Ελλάδα αντιμετωπίστηκε ως σύστημα αγωγής. Κουλούρη, **Αθλητισμός..ό.π.**, σ.50.

¹⁷ Η ευρωστία και η σωματική ρώμη θεωρούνταν απαραίτητες για το συμφέρον της πολιτείας: «Η γυμναστική στο σχολείο στοχεύει, σύμφωνα μ' αυτή την άποψη, στην "ευρωστίαν και ρώμην του σώματος του πολίτου"...». Ο Κ.Φρεαρίτης στη βιβλιοκρισία του επισημαίνει την παράλειψη της γυμναστικής που τη θεωρεί απαραίτητο στοιχείο της εκπαίδευσης και προτείνει την εισαγωγή της σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης, ακόμη και το Πανεπιστήμιο. Κ. Φρεαρίτης, Βιβλιοκρισία στο έργο του Δ.Σ. Στρούμπου, **Το μέλλον ήτοι περί Ανατροφής και Παιδείσεως**, περ. **Πανδώρα** 5 (1854-1855), σ.527.

Ελλάδα παρουσίαζε καθυστέρηση, ως προς τη χρονολογία εξάπλωσης της σωματικής άσκησης.¹⁸

Ο κλασικισμός και η μονομέρεια της πνευματικής καλλιέργειας καταδίκασαν σε αδράνεια κάθε πρόωπη κίνηση ανάπτυξης της γυμναστικής την περίοδο της Αντιβασιλείας¹⁹ και αντιμετώπισαν με καχυποψία τις πρωτοβουλίες του Παγώντα.²⁰ Ίσως «η μόνη θετική πρόοδος ήτο η ίδρυσις εις τας Αθήνας ενός γυμνασίου ξιφασκίας και ιππασίας δια δωρεάς 20.000 δραχμών του Νικόλαου Νέγρη».²¹

Το 1848 συντάχθηκε σχέδιο «περί εισαγωγής καταλλήλου γυμναστικής εις άπαντα τα σχολεία του κράτους» με την υπόδειξη εκείνα τα γυμνάσματα μόνο, τα οποία «συντείνουν μεν εις την διατήρησιν καλής υγείας και ισόμερον ανάπτυξιν απάντων των μελών του σώματος, δεν φέρουσι όμως χαρακτήρα παλαιστικών και εντέχνων γυμνασμάτων, μάλλον επιτηδείων εις την εξαγρίωσιν του ήθους ή την καλήν των παιδων αγωγήν».²² Το 1860 δημιουργήθηκε η ειδική «Σχολή Υπαξιωματικών Προγυμναστών» στην Αθήνα και δημοσιεύθηκε την ίδια χρονιά το: «Οδηγίαι δια την διδασκαλίαν της γυμναστικής».²³

Τα επιχειρήματα που υπερασπίζονταν τη σωματική αγωγή των νέων και τη συνέδεαν και με την εκπαίδευση σε μία πρόωπη ωστόσο εποχή προέρχονταν κατεξοχήν από την ιατρική επιστήμη.²⁴ Ο Γ.Α. Μακκάς, γιατρός και καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών συνέδεε το 1855 τη γυμναστική με την εκπαίδευση, αλλά και με την ιατρική υπογραμμίζοντας τη χρησιμότητά της τόσο στην προληπτική, όσο και στη θεραπευτική ιατρική.²⁵ Η ευρωστία και υγεία του μελλοντικού πολίτη, στην οποία στόχευε η γυμναστική,

¹⁸ Ο όρος άλλωστε «φυσική αγωγή» δεν έχει καθιερωθεί κατά την περίοδο που εξετάζουμε.

¹⁹ Παύλος Ν. Μανιτάκης, *100 χρόνια νεοελληνικού αθλητισμού (1830-1930)*, Αθήνα 1962, σ.12.

²⁰ «Ο κόσμος θεώρει ματαίως τας ασκήσεις του και τας περιεφρόνει, σχεδόν όπως των σαλιμπάγκων τα κυβιστήματα». Ιωάννης Κονδυλάκης, *Αναβίωσις της Γυμναστικής, Ενώ Διέβαινα. Χρονογραφήματα*, Αθήνα 1916, σ.21.

²¹ Υπήρξε η πρώτη ιδιωτική πρωτοβουλία, αν εξαιρέσουμε ιδιαίτερες αίθουσες οπλομαχίας Ιταλών και Πολωνών οπλοδιδασκάλων αποστράτων αξιωματικών. Τ. Σακελλαρίου, *ό.π.*, σ.1144.

²² Γ.Α.Κ., Οθωνικό Αρχείο, Κλάδος Παιδείας, φάκελος 35. Το Φεβρουάριο του 1848 ο Όθων ζήτησε από τον υπουργό των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως να του υποβάλει σχέδιο διατάγματος. Αντίθετα με το ρόλο που θα έχει η γυμναστική μετά το 1862, στα χρόνια της οθωνικής βασιλείας, όταν και αν γινόταν στα σχολεία, απέβλεπε μόνο στην εκπλήρωση της ρήσης «Νους υγιής εν σώματι υγιεί». *Ο.π.*

²³ Απόφοιτος της σχολής αυτής ήταν και ο Νικόλαος Πύργος, ο οποίος σπούδασε οπλομαχία στη Γαλλία και μετά την επιστροφή του στην Ελλάδα υπήρξε, μαζί με τον Ι. Φωκιανό, διδάσκαλος της γυμναστικής στην πρώτη κρατική σχολή γυμναστών. Χρυσάφης, *Η σωματική αγωγή..ό.π.*, σ.10.

²⁴ Δεν είναι τυχαίο ότι δύο από τα πρωιμότερα σχετικά κείμενα έχουν γραφεί από γιατρούς. Ο γιατρός Γρηγόριος Καλλιρρόης ήταν ο πρώτος που τύπωσε βιβλίο υγιεινής το 1829 στη Βενετία, όπου επιχειρηματολογεί υπέρ της γυμναστικής: «η γυμναστική δίδει δύναμιν και χάριν εις το σώμα, προξενεί σταθεράν υγείαν, συνειθίζει τον άνθρωπον εις τους κόπους, και εις τας μεταβολάς του καιρού, διπλασιάζει την γενναιότητα, σβύνει όλα τα πάθη, και ανάπτει μόνον τον έρωτα της δόξης και της πατρίδος, και αν δεν ωφελή εις τα πολιτικά ήθη, σχηματίζει όμως αληθείς πολίτας, και υπερασπιστάς της πατρίδος, αξίους να αντιπαρατάττωνται προς τον εχθρόν, και να φυλάττουν ανενόχλητον την πατρίδα των. [...] προφυλάττει τον άνθρωπον από τα ελαττώματα και τας αταξίας της σκνηρίας, συνειθίζει τον πτωχόν και δυστυχή να υποφέρει τους κόπους και να εργάζεται». Γρηγόριος Καλλιρρόης, *Παραγγελίαι περί υγείας και μακροβιότητος. Έτι δε και πρόχειροι θεραπείαι συνήθων τινών και αιφνιδίων παθημάτων ερανισθείσαι εκ παλαιών και νεωτέρων*, Βενετία 1829.

²⁵ Η αρμονική και παράλληλη ανάπτυξη του πνεύματος και του σώματος και για τα δύο φύλα, μέσα από τη σχολική γυμναστική, αλλά και τη γυμναστική των δημόσιων γυμναστηρίων, θεωρείται

θεωρούνταν απαραίτητες για το συμφέρον της πολιτείας «υπό την έποψιν την πολιτικήν και καθαρώς πατριωτικήν, αντιθέτως προς την υγιεινήν και ιατρικήν φροντίζουσα εν γένει περί της ευεξίας του σώματος του ανθρώπου».²⁶ Το 1862 εντάχθηκε η γυμναστική στα προγράμματα των Γυμνασίων,²⁷ ενώ λόγω έλλειψης διδασκάλων γυμναστικής διορίστηκαν υπαξιωματικοί και στρατιώτες του σώματος πυροσβεστικής.²⁸ Η γυμναστική εκπαίδευση θα συνοδευόταν και από ετήσιους αγώνες με απονομή επάθλων στους νικητές,²⁹ πρακτική που παράπεμπε τόσο σε αρχαιοελληνικά, όσο και σύγχρονα ευρωπαϊκά πρότυπα. Οι μαθητές των Γυμνασίων πάντως μπορούσαν να γυμναστούν σε δημόσιο γυμναστήριο, του οποίου ο κανονισμός δημοσιεύτηκε το 1868.³⁰ Το 1871 δίδασκαν ανθυπασπιστές του στρατού στρατιωτικές ασκήσεις στο πρόγραμμα των Ελληνικών σχολείων και Γυμνασίων σε μαθητές άνω των 14 ετών.³¹ Κανόνες αυστηρής πειθαρχίας και υποχρεωτικής στρατιωτικής ένδυσης, καθώς και την αντίληψη των Γυμνασίων ως σωμάτων «στρατιωτικώς συντεταγμένων» επέβαλε ο «Στρατιωτικός Κανονισμός των μαθητών των Γυμνασίων» το 1876.³² Η εφαρμογή τους όμως διακόπηκε την επόμενη χρονιά.³³ Παρά τη σχολαστικότητα των διαφόρων

επιβεβλημένη αρχή από την αρχαία και τη σύγχρονη ιατρική. Γ.Α.Μακκάς, *Λόγος περί γυμναστικής του σώματος ως μέρος της κατά τους αρχαίους τελείας παιδείας*, εκφωνηθείς εν τω Πανεπιστημίω την 20 Μαΐου [...], Αθήνα 1855, περ. Πανδώρα, 6 (1855-1856), σσ.178-187.

²⁶ Ο Κ. Φρεαρίτης έγραφε το 1855: «ζητούμεν την γενικήν εις άπαντα τα σχολεία εισαγωγήν της γυμναστικής, κύριον σκοπόν έχούσης την ευρωστίαν και ρώμην του σώματος του πολίτου, αντιθέτως προς την υγιεινήν και ιατρικήν φροντίζουσαν εν γένει περί της ευεξίας του σώματος του ανθρώπου»: Κ.Φρεαρίτης, Βιβλιοκρισία στο έργο του Δ.Σ. Στρούμπου, ό.π. σ.527.

²⁷ «Η εν τω γυμναστηρίω τούτω άσκησις επιτρέπεται ου μόνον τοις μαθηταίς του γυμνασίου, άλλα και τοις μαθηταίς των Ελληνικών σχολείων καθ' ετέρας ημέρας και ώρας, μέχρις ου συστηθώσι και των σχολείων τούτων γυμναστήρια». Άρθρο 10 του ψηφίσματος της 8 Δεκεμβρίου 1862, «περί εισαγωγής εν μεν τω Πανεπιστημίω της οπλασκίας, εν δε τοις κατωτέροις εκπαιδευτηρίοις, της γυμναστικής». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.19 της 18 Δεκεμβρίου 1862 και Δ. Αντωνίου, *Τα Προγράμματα...ό.π.*, τόμος Α', σσ.163-164. Με το ίδιο ψήφισμα της κυβέρνησης Δημητρίου Βούλγαρη εισάγεται η οπλασκία στο Πανεπιστήμιο.

²⁸ Άρθρο 8 του ίδιου ψηφίσματος. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.19 της 18 Δεκεμβρίου 1862.

²⁹ Άρθρο 12 του ψηφίσματος της 8 Δεκεμβρίου 1862, ό.π. Δε γνωρίζουμε όμως, αν αυτό εφαρμόστηκε.

³⁰ *Κανονισμός του εν Αθήναις δημοσίου Γυμναστηρίου*, αρ.8832 της 14 Οκτωβρίου 1868, Στεφ. Μ.Παρίσης *Ανωτέρα και Μέση Εκπαίδευσις ήτοι Συλλογή των διεπόντων την Ανωτέραν και Μέσην Εκπαίδευσιν Νόμων, Β. Διαταγμάτων και εγκυκλίων από του 1833-1884*, τόμος Α', Αθήνα 1884, σσ.351-352 και Δ. Αντωνίου, *Τα Προγράμματα...ό.π.*, τόμος Α', σσ.188-189.

³¹ Με συμπληρωματική εγκύκλιο, αρ.1235/1784 της 25 Μαρτίου 1871. Παρίσης, ό.π., τόμος Α', σσ.363-364 και το ΒΔ. της 18 Φεβρουαρίου 1871, «περί στρατιωτικών ασκήσεων των μαθητών». Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ.7 της 17 Μαρτίου 1871, αλλά και με πλήθος εγκυκλίων κυρίως την περίοδο από το 1882 μέχρι το 1889, έδινε λεπτομερείς οδηγίες για την εφαρμογή των στρατιωτικών ασκήσεων.

³² *Στρατιωτικός Κανονισμός των Γυμνασίων του Κράτους* της 5 Νοεμβρίου 1876 Δ. Αντωνίου, *Τα Προγράμματα...ό.π.*, τόμος Α', σσ.206-221 και (αυτοτελές τεύχος):Υπουργείο Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως, *Στρατιωτικός Κανονισμός των μαθητών των Γυμνασίων του Κράτους*, Σύρος, [τύποις Γρηγορίου Κανέλλου], Αθήνα 1877, σ.43.

³³ Εγκύκλιος 7865 της 25 Οκτωβρίου 1877, «περί διακοπής των στρατιωτικών ασκήσεων». Παρίσης..ό.π., τόμος Α', σσ.404-444.

εγκυκλίων για τις ασκήσεις αυτές, δεν εφαρμόστηκαν.³⁴ Η ουσιαστική νομοθετική μέριμνα για τη γυμναστική στην πραγματικότητα απουσιάζει από το 1862 και μέχρι το 1880.³⁵

Η υποτίμηση του μαθήματος της γυμναστικής δε διαφαίνεται μόνο στην ελλιπή παρακολούθηση και απροθυμία των μαθητών, αλλά και στην υποδεέστερη θέση που διατηρούσαν οι γυμναστές στη συνείδηση των καθηγητών.³⁶ Η προσπάθεια εξασφάλισης του κύρους για το μάθημα και τους διδάσκοντες γινόταν μέσω εγκυκλίων ακόμα και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα «της τε γυμναστικής και των διδασκόντων αυτήν εις την συνείδησιν των μαθητών».³⁷ Το 1899 από τους 30.000 μαθητές των σχολείων της Αθήνας ούτε 500 μαθητές που είχε η πρωτεύουσα δε σύχναζαν στα γυμναστήρια.³⁸ Για την αδιαφορία των μαθητών προς τη γυμναστική υπεύθυνοι θα μπορούσαν να θεωρηθούν και οι γονείς, οι οποίοι έβλεπαν με δυσπιστία την καινούρια τάση προς τη γυμναστική και θεωρούσαν άσκοπη δαπάνη τα χρήματα για τη σωματική άσκηση.³⁹

2. Γυμναστικά και Αθλητικά Σωματεία.

Μέχρι τη δεκαετία του 1870 η σωματική άσκηση δεν είχε ακόμα νομιμοποιηθεί ως μία ανεξάρτητη αθλητική δραστηριότητα. Η δεκαετία του 1870 σηματοδοτούσε αλλαγές τόσο για τη γυμναστική εκπαίδευση, όσο και τον αθλητισμό. Σημειώθηκαν οι πρώτες πειραματικές προσπάθειες για την ίδρυση αθλητικών σωματείων μέσα στα όρια του ελληνικού κράτους. Από τότε μπορούμε να μιλήσουμε για οργανωμένη άσκηση ανεξάρτητα από εκπαιδευτικούς θεσμούς. Η άθληση άρχισε να κατακτά τον δικό της ιδιαίτερο χώρο μέσα στην πόλη: το γυμναστήριο, το στάδιο και, αργότερα, το γήπεδο.⁴⁰ Στο τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα μάλιστα έγινε θεσμός τόσο σε εθνικό, όσο και σε διεθνές επίπεδο με την αναβίωση των Ολυμπιακών Αγώνων. Ο αθλητισμός μεταβλήθηκε σε μαζική δραστηριότητα ξεκινώντας από τη Βρετανία μέσα από αθλήματα, όπως ράγκμπι, ποδόσφαιρο, τένις, πυγμαχία κ.α. με

³⁴ Δημοσιεύτηκε και άλλη εγκύκλιος αρ.2147 της 8 Απριλίου 1871. *Οδηγίαί περί των στρατιωτικών ασκήσεων των μαθητών*, Παρίσης, ό.π., τόμος Α', σσ.364-366.

³⁵ Δ. Αντωνίου, *Τα Προγράμματα...ό.π.*, τόμος Α', σσ.164-224. Οι εγκύκλιοι αφορούσαν περισσότερο στρατιωτικές ασκήσεις, όπως π.χ. Β.Δ., αρ.2147 της 8 Απριλίου 1871 επί κυβερνήσεως Α. Κουμουνδούρου και υπουργού Α. Πετμεζά. Παρίσης, ό.π.

³⁶ Χρυσάφης, *Η σωματική αγωγή...ό.π.*, σσ.36-37.

³⁷ Εγκύκλιος 1262/9890 της 27 Ιουνίου 1912, «περί εξομοίωσης των γυμναστών προς τους λοιπούς λειτουργούς της μέσης εκπαίδευσεως», Δ. Αντωνίου, *Τα Προγράμματα...ό.π.*, τόμος Α', σσ.602-603.

³⁸ Ι.Ε.Χρυσάφης, *Μελέτη περί γυμναστικής, Ποδηλατική και Αθλητική Επιθεώρησις της Ανατολής* 1 (1898-1899), σ.298.

³⁹ Είναι χαρακτηριστικό ότι σύμφωνα με τη στατιστική του 1911, υπήρχαν μόλις 40 γυμναστές σε ένα σύνολο 1.511 δασκάλων και καθηγητών, ενώ οι δαπάνες για τη γυμναστική ανέρχονταν σε 57.600 δραχμές τη στιγμή που για τα γραφικά έξοδα των σχολείων του Κράτους διαθέτονταν 46.645 δραχμές. Χρυσάφης, *Η σωματική αγωγή...ό.π.*, σσ.36-37. Επιχειρήθηκε μάλιστα από το ίδιο το Κράτος ακόμα και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα να προσδοθεί στη γυμναστική το ανάλογο με τα άλλα μαθήματα κύρος, ώστε να μη μειώνεται η σημασία «της τε γυμναστικής και των διδασκόντων αυτήν εις την συνείδησιν των μαθητών». Εγκύκλιος 1262/9890 της 27 Ιουνίου 1912, ό.π.

⁴⁰ Από το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα και κυρίως μετά το 1880, γυμναστική ως σχολικό μάθημα αναπτύσσεται παράλληλα και σε επικοινωνία με την οργανωμένη άσκηση (γυμναστική και σπορ) που καλλιεργείται από τους αθλητικούς συλλόγους. Κουλούρη, *Αθλητισμός...ό.π.*, σ.11 και 95.

αυστηρά κωδικοποιημένους κανόνες και διαδόθηκε στην ηπειρωτική Ευρώπη με τις μετακινήσεις Βρετανών εμπόρων, σπουδαστών ταξιδιωτών, κ.α.⁴¹ Στην πραγματικότητα, σημειώνει ο E. Hobsbawm, όλες οι μορφές των οργανωμένων σπορ από τη δεκαετία του 1870 και μετά υιοθετούνται με ιδιαίτερη ταχύτητα από την αστική και μεγαλοαστική, όσο και από τις «κατώτερες», δηλαδή την εργατική και μικροαστική τάξη. Η πραγματικότητα αυτή ακριβώς υποδηλώνει ένα μετασχηματισμό των ευρωπαϊκών κοινωνιών υπογραμμίζοντας τις κοινωνικές πραγματικότητες που πλέον εξέφραζε ο αθλητισμός πέρα από την διαδικασία της καθαρά φυσικής αγωγής στο ύπαιθρο.⁴²

Η δημιουργία των αθλητικών σωματείων συμπορεύτηκε με την αποδοχή της αξίας της σωματικής άσκησης στο πλαίσιο του ευρύτερου εθνικού ιδεώδους και η οποία εντάχθηκε στους στόχους κάποιων από αυτά.⁴³ Ακολούθησαν εκείνα με αμιγή αθλητικό χαρακτήρα και τέλος τα σωματεία που εξειδικεύονται σε ένα μόνο σπορ. Υπήρχε δηλαδή η διάκριση μεταξύ γυμναστικών και αθλητικών (sportifs) σωματείων. Τα πρώτα με στοιχεία έντονα στρατιωτικού χαρακτήρα απευθύνονταν σε ευρύτερα κοινωνικά στρώματα ιδίως στις κατώτερες τάξεις, ενώ τα δεύτερα, αποσκοπώντας κυρίως στην ψυχαγωγία και την προβολή ατομικών επιδόσεων, εξαρτήματα του συρμού, έβρισκαν ανταπόκριση στις ευπορότερες κοινωνικές τάξεις.⁴⁴

Στις πρώτες απόπειρες σωματειακής οργάνωσης του αθλητισμού στην Ελλάδα εντάσσονται οι σκοπευτικοί σύλλογοι. Το 1869 ιδρύθηκε ο Κερκυραϊκός Σύλλογος «Ριπής» και το 1870 της «Εταιρείας της επί σκοπόν βολής» στην Αθήνα. Το 1873 δημιουργήθηκε ο αθλητικός σύλλογος «Μίλων» με πρωτοβουλία του Μάρκου Ρενιέρη.⁴⁵ Δε φαίνεται όμως να κερδίζουν την ανταπόκριση της ελληνικής κοινωνίας της εποχής. Χαρακτηριστική είναι η αναφορά στην απουσία γυμναστικών συλλόγων από τον Ηρακλή Βασιιάδη στο συνέδριο των ελληνικών συλλόγων το 1879.⁴⁶

⁴¹ Serge Bernstein, Rierre Milza, *Νεώτερη Ευρωπαϊκή Ιστορία. Η Ευρωπαϊκή Συμφωνία και η Ευρώπη των Εθνών 1815-1919*, τόμος 2, [Αλεξάνδρεια], 1997, σ.224 (τίτλος πρωτοτύπου: *Histoire de l'Europe. Nationalismes et Concert Europeen, 1815-1919*, [Hatier], Paris 1992).

⁴² E. J. Hobsbawm, *Η Εποχή των αυτοκρατοριών 1875-1914*, [Μ.Ι.Ε.Τ.], Αθήνα 2000, σσ.283-284.

⁴³ Βλ. ενδεικτικά Β.Δ. της 18 Αυγούστου 1886, «περί εγκρίσεως του Καταστατικού του εν Αθήναις συσταθέντος «Ελληνικού Αθλητικού Συλλόγου», (άρθρο 1^ο). Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ.232, της 26 Αυγούστου 1886, Β.Δ. της 12 Μαΐου 1887, «περί εγκρίσεως του καταστατικού του εν Χαλκίδι ιδρυθέντος γυμναστικού συλλόγου «Αμφιδάμαντος». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ. 210 της 4 Αυγούστου 1887. Σοφιανός, *Το νομικό καθεστώς της παιδικής ηλικίας και της νεότητας (1833-1900). Συναγωγή νόμων, διαταγμάτων, εγκυκλίων, καταστατικών*. [Ι.Α.Ε.Ν./Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς], Αθήνα 1988, τόμος Β', αρ.1573, και αρ.1664.

⁴⁴ Η γαλλική ιδιαίτερα ελίτ του πνεύματος προτιμούσε την ασκητική πεζοπορία, το ποδήλατο, τον αλπινισμό και εν μέρει το κυνήγι. Η βρετανική ελίτ αντίθετα, ασχολήθηκε τόσο με παραδοσιακά αριστοκρατικά σπορ (κυνήγι, ιππασία), όσο και με πιο σύγχρονα, όπως ράγκμπυ, ποδόσφαιρο, κρίκετ, πυγμαχία, με αυστηρούς κανόνες, τα οποία γνώρισαν ευρεία διάδοση την Ευρώπη τις δύο τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα. Serge Bernstein, Rierre Milza, *Η Ευρωπαϊκή Συμφωνία...ό.π.*, σ.244.

⁴⁵ Είχε ιδρυθεί Εθνικό σκοπευτήριο πίσω από τους στρατώνες του πυροβολικού. Ι.Χρυσάφης, *Οι πρώτοι Ολυμπιακοί Αγώνες εν Αθήναις (1859)*, *Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος*, 3 (1924), σ.129.

⁴⁶ «Και τοι τοσούτοι εν ολίγω χρόνω ιδρύθησαν παρ' ημίν σύλλογοι, ουδείς όμως συνέστη γυμναστικός, ουδ' απόπειρά τις προς σύστασιν που εγένετο, οι δε γυμνασται εν τω ημετέρω έθνει εν τοις δακτύλοις μετρούνται, ότε εν Γερμανία εν τοις συνεδρίοις μόνον των γυμναστικών συλλόγων συνέρχονται συνήθως εικοσακισχίλιοι και επέκεινα γυμνασται» παρατηρούσε ο Ηρακλής Βασιιάδης στο «Υπόμνημα περί αναστάσεως και αναγεννήσεως της εθνικής γυμναστικής παιδαγωγικής τε και δημοσίας», το οποίο παρουσίασε στο Συνέδριο αυτό. Πρότεινε λοιπόν την ίδρυση γυμναστικού συλλόγου στην Αθήνα, «ου

Βασικός στόχος των αθλητικών σωματείων, ήταν η ίδρυση γυμναστηρίων. Τα πρώτα γυμναστήρια που ιδρύθηκαν στο ελληνικό κράτος, όπως προαναφέρθηκε, στηριγμένα στην κρατική ή την κοινοτική υποστήριξη κατά την πρώτη δεκαετία της ζωής του νεοπαγούς κράτους (Ναύπλιο, Αίγινα, Σύρος) έκλεισαν σύντομα, εφόσον δεν ανταποκρίνονταν σε μία πραγματική κοινωνική ζήτηση.⁴⁷ Το Δημόσιο Γυμναστήριο ήταν το μοναδικό κρατικό γυμναστήριο στην Αθήνα μέχρι τη δεκαετία του 1870 και είχε διατεθεί για τη γύμναση φοιτητών και μαθητών και αργότερα και πολιτών.⁴⁸ Υπήρχε βέβαια και το γυμναστήριο των Πυροσβεστών, όπου ασκούσαν και λίγοι πολίτες υπό την καθοδήγηση των πυροσβεστών.⁴⁹ Το 1868 πήρε τον τίτλο του «Δημόσιου Γυμναστηρίου».⁵⁰ Το 1878 δίπλα στο Στάδιο, ιδρύθηκε το Κεντρικό Γυμναστήριο, που αργότερα μετονομάστηκε «Φωκιανός»,⁵¹ εφόσον διευθυντής του παρέμεινε ως το θάνατό του (1896) ο Ιωάννης Φωκιανός που θεωρείται ο πατέρας της γυμναστικής.⁵² Με δικά του έξοδα ανέλαβε πολλές φορές την προώθηση του αθλητισμού και της αθλητικής εκπαίδευσης, όπως λόγω χάρη τη διοργάνωση στο χώρο του γυμναστηρίου των αγώνων που αναβλήθηκαν κατά την Δ' Ολυμπιάδα (1888).⁵³ Από τα τέλη της δεκαετίας του 1870, εκτός από το Δημόσιο Γυμναστήριο, λειτουργούσαν τα ιδιωτικά γυμναστήρια με οργανωμένες εγκαταστάσεις που ανήκαν στους γυμναστικούς συλλόγους. Ιδρύονταν συνήθως μετά τη δημιουργία αθλητικών σωματείων.⁵⁴

σκοπός είναι η ανάστασις της παρ' ημίν αποσβεσθείσης και όλως εκλιπούσης αγωγής και ασκήσεως του σώματος, η αναζωογόνησις της παιδαγωγικής χάριν της υγείας των πολιτών δημοσίας γυμναστικής, της μεν εν τοις σχολείοις, της δε εν ταις πόλεσι και κωμοπόλεσι γυμνασίων ανεγειρομένων, ως έπρατταν οι ημέτεροι πρόγονοι ηγούμενοι δικαίως την υγείαν του σώματος συντελεστικωτάτην είναι εις την της ψυχής ευεξίαν». Συνέδριον των Ελληνικών Συλλόγων. Πρακτικά της πρώτης αυτού Συνόδου συγκροτηθείσης εν Αθήναις εν έτει 1879, Αθήνα 1879, σσ.181,184. Περισσότερα γι αυτό βλ. Ελένη Μπελιά, Ο Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων παράγων και φορέας εκπαιδευτικής πολιτικής 1869-1886. Δελτίο του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Νεώτερου Ελληνισμού, τόμος Γ', (ανάτυπο), Αθήνα 2003, σσ.164-168.

⁴⁷ Κουλούρη, *Αθλητισμός..ό.π.*, σ.94.

⁴⁸ Ιδρύθηκε από τη βασίλισσα Αμαλία, το 1858. *Ο.π.*, σσ.8,38-39.

⁴⁹ Βλ. Μανιτάκης, *100 χρόνια...ό.π.*, σ.12

⁵⁰ Διευθυντής του υπήρξε ο Ottendorf και σ' αυτό δίδαξε ο Παγών. Αργότερα και οι δύο αντικαταστάθηκαν από το μαθητή τους, Φωκιανό. Φωκιανός Ιωάννης, *1845-1896. Αναμνηστική έκδοσις επί τη συμπληρώσει τριακονταετίας από του θανάτου του*, [Ένωσις Γυμναστών], Αθήνα 1926, σσ.15-16.

⁵¹ Λόγω της όχι τόσο επιτυχημένης διεξαγωγής των αγώνων του 1875, η επιτροπή των Ολυμπίων εστίασε το ενδιαφέρον της στη δημιουργία αθλητικής υποδομής στην πρωτεύουσα πραγματοποιώντας την επιθυμία του Ευ. Ζάππα. Αποτέλεσμα ήταν η ολοκλήρωση του Κεντρικού Γυμναστηρίου το 1878, του μετέπειτα «Φωκιανού», απέναντι από το Παναθηναϊκό Στάδιο. Φίλιππος Οικονόμου, *Τα Ολύμπια στο Επτά Ημέρες της Εφ. Καθημερινής της 31 Μαρτίου 1996*, σσ.7-9. Ο Φωκιανός ανέλαβε τη διεύθυνσή του μετά το θάνατο του Ελβετού Λουδοβίκου Μπορέλ, το 1879. Αυτός είχε αρχικά κληθεί από το Βασίλειο Βούλγαρη για να διδάξει γυμναστική στο Παιδαγωγείο του, υπήρξε ο εισηγητής της «παιδαγωγικής ή καλαισθητικής γυμναστικής», που βασιζόταν στη χρήση κινητών οργάνων - αλτήρες, κορύνες, σιδηρές ράβδους - με συνοδεία τραγουδιών ή μουσικής και περιλάμβανε πολύπλοκες ασκήσεις. Κουλούρη, *Αθλητισμός..ό.π.*, σ.94.

⁵² Μανιτάκης, *100 χρόνια...ό.π.*, σ.21.

⁵³ *Ο.π.*, σ.21.

⁵⁴ Η διεξαγωγή τους στο Γυμναστήριο την 30 Απριλίου και 12 Μαΐου ήταν επιτυχής. Φ. Οικονόμου, *Τα Ολύμπια*, *ό.π.*, σ.9.

⁵⁵ Αναφέρουμε την περίπτωση των γυμναστηρίων του Πανελληνίου Γυμναστικού Συλλόγου το 1891 στο Πεδίο του Άρεως και του Εθνικού Γυμναστικού Συλλόγου το 1893 κοντά στους Στύλους του

Από το 1880 και μετά η σχολική γυμναστική αναπτυσσόταν παράλληλα και σε επικοινωνία με την οργανωμένη άσκηση (γυμναστική και σπορ) που καλλιεργούνταν από τους αθλητικούς συλλόγους και τα σωματεία. Το σωματείο αντιπροσώπευε ένα νέο τύπο κοινωνικής οργάνωσης, του οποίου η εξάπλωση, καθώς και εκείνη της σωματικής άσκησης ως μέσου ψυχαγωγίας και δραστηριότητας συνδέθηκε με την αστική ανάπτυξη και τον τρόπο διάθεσης του ελεύθερου χρόνου. Κατά τον 19^ο αιώνα αποτέλεσε τμήμα της ζωής των ανερχόμενων μεσαίων στρωμάτων, με τις πολιτικές αξίες και συμπεριφορές των οποίων συνδεόταν.⁵⁵ Από τους σκοπούς των σωματείων διαφαινόταν η κοινωνική απήχηση της σωματικής άσκησης και η διασύνδεσή της με την εθνική ιδεολογία.⁵⁶ Υπήρχαν κοινά σημεία τόσο στην οργάνωση των σωματείων, όσο και στη στοχοθεσία τους. Η τελευταία γνώρισε παραλλαγές μέσα στο χρόνο. Τα σωματεία που ιδρύθηκαν κατά τη δεκαετία του 1880 συνέδεαν τον αθλητισμό με τη στρατιωτική προετοιμασία και το καθήκον προς την πατρίδα.⁵⁷ Η σχέση σχολείου και στρατού μπορεί να ανιχνευθεί στις δημόσιες επετειακές, αλλά και αθλητικές εκδηλώσεις - γυμναστικές επιδείξεις και τους σχολικούς αγώνες -, καθώς και στο επίπεδο του δημόσιου συμβολικού λόγου, των σχολικών παρελάσεων και επετειακών εορτασμών με την ηθικοπλαστική για την εκπαίδευση λειτουργία τους.⁵⁸

Βαθύτερη στροφή έχει συντελεστεί στον τομέα των ηθών και των νοοτροπιών ως το γύρισμα του 19ου αιώνα. Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα η αξία της σωματικής άσκησης εδραιώθηκε υποβοηθούμενη από τη γενικευμένη τάση σε ολόκληρη την Ευρώπη, η οποία προετοιμαζόταν για την εμπειρία του Μεγάλου Πολέμου. Έτσι, η γυμναστική και το εύρωστο σώμα πέρασαν σταδιακά κάτω από την επιρροή των τοπικών εθνικισμών στην υπηρεσία της πατρίδας.⁵⁹ Ήδη από τη δεκαετία του 1880 τα καταστατικά πλήθους γυμναστικών συλλόγων και σωματείων που εμφανίστηκαν στην περιοχή της πρωτεύουσας και των επαρχιών αντικατόπτριζαν την εθνικιστική ιδεολογία, η οποία προπαγάνδιζε την άσκηση του σώματος. Ενδεικτικά, στο Καταστατικό του Γυμναστικού Συλλόγου του «Σχολείου των Τεχνών», τονίζεται η «προπαρασκευή αυτού εις την στρατιωτικήν εκπαίδευσιν του Ελληνικού

Ολυμπίου Διός. Βλ. Εθνικός Γυμναστικός Σύλλογος, **100 χρόνια στην υπηρεσία του ελληνικού Αθλητισμού και του κοινωνικού συνόλου**, Αθήνα (1994) και Πανελλήνιος Γυμναστικός Σύλλογος, **1891-1991, 100 χρόνια ελληνικός αθλητισμός**, Αθήνα 1991.

⁵⁵ Κουλούρη, **Αθλητισμός..ό.π.**, σσ.12,34.

⁵⁶ Στα καταστατικά της ίδρυσης των σωματείων καταγράφονταν οι βασικοί σκοποί της λειτουργίας τους. Βλ. ενδεικτικά Β.Δ. της 18 Αυγούστου 1886, «περί εγκρίσεως του Καταστατικού του εν Αθήναις συσταθέντος "Ελληνικού Αθλητικού Συλλόγου"», (άρθρο 1^ο). **Εφ. της Κυβερνήσεως**, αρ.232, της 26 Αυγούστου 1886. Σοφιανός, **ό.π.**, αρ.1573, Β.Δ. της 12 Μαΐου 1887, «περί εγκρίσεως του καταστατικού του εν Χαλκίδι ιδρυθέντος γυμναστικού συλλόγου "Αμφιδάμαντος"». **Εφ. της Κυβερνήσεως**, αρ.210, 4 Αυγούστου 1887. και Σοφιανός, **ό.π.**, αρ.1664.

⁵⁷ Ήδη από το 1879 ο Ηρακλής Βασιιάδης είχε επισημάνει τον κίνδυνο από τον πολλαπλασιασμό των βουλγαρικών γυμναστικών εταιρειών και είχε προτείνει την ίδρυση γυμναστικού συλλόγου που θα προετοίμαζε κατάλληλα τους Έλληνες για τη διεκδίκηση των εθνικών δικαιών. **Συνέδριον των Ελληνικών Συλλόγων. Πρακτικά..ό.π.**, σ.183.

⁵⁸ Η περιγραφή του σχολικού εορτασμού της 25 Μαρτίου 1900 είναι ενδεικτική για το συμβολικό περιεχόμενο που αποκτούσαν παρόμοιες σχολικές εκδηλώσεις. Β.Δ. «περί καθιερώσεως ημέρας εορτής της Εθνικής Σημαίας καθ' άπαντα τα σχολεία των αρρένων του Κράτους (22 Σεπτεμβρίου 1908)», **Παιδαγωγικόν Δελτίον**, 4 (1910), σσ.227-229.

⁵⁹ Serge Bernstein, Rierre Milza, **Η Ευρωπαϊκή Συμφωνία...ό.π.**, σ.225.

λαού και η ενίσχυσις του εθνικού φρονήματος»,⁶⁰ σε εκείνο του Γυμναστικού Συλλόγου Πειραιά «Θησέως» «η διά της σωματικής γυμνασίας των μελών υγιεινή του σώματος παρασκευή εις την στρατιωτικήν εκπαίδευσιν του Ελληνικού Λαού και η ενίσχυσις του Εθνικού φρονήματος». ⁶¹ Ακόμη σε εκείνο του Γυμναστικού Συλλόγου Σπάρτης «Ευρώτας» του 1887 υπογραμμίζεται «...η διά της καταλλήλου διδασκαλίας άσκησις των μελών του προς βελτίωσιν και κραταίωσιν των σωματικών των δυνάμεων και η εκπαίδευσις αυτών διά την αποτελεσματικήν εκπλήρωσιν του προς την πατρίδα καθήκοντος». ⁶² Στο κείμενο του Καταστατικού του διαφαίνεται η επίδραση του αρχαιοελληνικού κλέους στην κατ' απομίμηση της κλασσικής συνήθειας απονομής δάφνινου στεφάνου αντί πάσης χρηματικής αμοιβής στους νικητές δημόσιων αγώνων, που θα τελούνται τέσσερις φορές ετησίως. Υπογραμμίζεται επίσης και από άλλες τελετουργικές λεπτομέρειες, ⁶³ όπως από τον καθορισμό της 25 Μαρτίου ως ημέρας εθνικής ανεξαρτησίας, ως επετείου της εορτής του, καθώς και τη ρήτρα ότι σ' αυτούς τους αγώνες: «ουδείς δειλιάσας εν πολέμω η καταδικασθείς δι' ατιμωτικήν πράξιν δε γίνεται δεκτός». ⁶⁴

Ιδεολογικές μεταλλάξεις πρόβαλλαν τη δύναμη και την ευρωστία του ανδρικού σώματος, καθώς και το κάλλος του ως νέα αισθητική αντίληψη, η οποία τροφοδότησε το ενδιαφέρον τη νεολαίας για τα «σπορ» και τον αθλητισμό. Οι αλλαγές αυτές συνέπλεαν με τη νομοθετική κατοχύρωση του μαθήματος της γυμναστικής στην Ελλάδα ως απαραίτητου μέσου διάπλασης της νεότητας. Η συνειδητοποίηση της αναγκαιότητας της εθνικής αγωγής των ελλήνων μαθητών έβαινε παράλληλα με τη συγκρότηση της ελληνικής εθνικής συνείδησης, της οποίας στοιχεία διαπότισαν το έργο της εκπαίδευσης και αναπαράχθηκαν μέσα απ' αυτό. Η εθνική αγωγή διαφοροποιήθηκε μετά τη δεκαετία του 1870, όταν ο ελληνικός εθνικισμός αντιμετώπιζε τις απειλητικές διεκδικήσεις των άλλων βαλκανικών εθνικισμών και η εθνική ταυτότητα του νέου ελληνισμού έπαιρνε σαφέστερη μορφή. Είναι πάντως χαρακτηριστικό ότι η εθνική αγωγή αναφέρθηκε επίσημα ως σκοπός του δημοτικού σχολείου μόλις το 1899, μετά την ήττα του 1897, στα νομοσχέδια του υπουργού Α. Ευταξία. ⁶⁵

⁶⁰ Β.Δ. της 9 Μαρτίου 1887, «περί εγκρίσεως του καταστατικού του συσταθέντος ενταύθα «Γυμναστικού συλλόγου του Σχολείου των Τεχνών». Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ 59 της 12 Μαρτίου 1887 και Σοφιανός, ό.π., τόμος Α', αρ.1651, σ.367.

⁶¹ Άρθρο 1^ο του Β.Δ. της 17 Απριλίου 1887, «περί εγκρίσεως του καταστατικού του εν Πειραιεί γυμναστικού συλλόγου "Θησέως"». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ. 94 της 22 Απριλίου 1887 και Σοφιανός, ό.π., τόμος Α', αρ.1660, σ.367.

⁶² Β.Δ. της 26 Μαρτίου 1887, «περί εγκρίσεως του Καταστατικού του εν Σπάρτη γυμναστικού συλλόγου "Ευρώτα"». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.76 της 1 Απριλίου 1887 και Σοφιανός, ό.π., τόμος Α', αρ.1655, σ.368. Για την υλοποίηση των σκοπών αυτών επρόκειτο να συστηθούν γυμναστήριο, «ως οίον τε πλήρες», β') σχολείο σκοποβολής και γ') εφόσον είναι δυνατόν, «δεξαμενή κολυμβητικής εις κατάλληλον του Ευρώτα μέρος». Άρθρο 7^ο του Καταστατικού. Ό.π.

⁶³ «Ο Σύλλογος θέλει τελεί δημοσίους αγώνας τετράκις τουλάχιστον του έτους. Ο πρώτος των αγώνων τελείται κατά την εορτήν του Συλλόγου [...]. Ουδείς δειλιάσας εν πολέμω η καταδικασθείς δι' ατιμωτικήν πράξιν γίνεται δεκτός εις τους αγώνας και αν έτι είναι μέλος του Συλλόγου. Εις τους νικώντας εις τους δημοσίους αγώνας δίδεται ως βραβείον στέφανος εκ δάφνης του Ευρώτα η μύρτου, ως και εκ δένδρων εικονιζόντων αλληγορικώς την ανδρείαν, ρώμην, και εν γένει αρετήν [...] αλλ' επ' ουδεμίā περιπτώσει επιτρέπεται να δώση (ο Σύλλογος) οιονδήποτε χρηματικόν ποσόν [...] κήρυξ [...] φωνεί μεγαλοφώνως εν τω σταδίω τα ονόματα των νικητών». Άρθρο 8ο του Καταστατικού. Ό.π.

⁶⁴ Άρθρα 8^ο και 9^ο αντίστοιχα. Ό.π.

⁶⁵ Αθανάσιος Π.Ευταξίας, Εκπαιδευτικά Νομοσχέδια, Αιτιολογική Έκθεσις και Αγορεύσεις, Αθήνα 1899. Συγκεκριμένα, με το Νόμο ΒΧΚΑ' της 10 Ιουλίου 1899 ορίζεται ο σκοπός της γυμναστικής: «Σκοπός της γυμναστικής είνε η ανάπτυξις των σωματικών και η εν ακμή διατήρησις των ψυχικών

Βασικά έσοδα κάθε σωματείου αποτελούσαν οι συνδρομές των μελών του, εκτός από τις έκτακτες εισφορές και δωρεές. Ο αριθμός των μελών ήταν συνεπώς καθοριστικός για την οικονομική κατάσταση κάθε συλλόγου.⁶⁶ Υπήρχαν όμως μικρότερα ποσά, αλλά χωρίς κανονικότητα που εισέρεαν από δωρεές ιδιωτών ή από το υπουργείο Παιδείας. Έκτακτες εισφορές, κυρίως των μελών του Δ.Σ., κάλυπταν έκτακτα έξοδα.⁶⁷

Από την κυβέρνηση Τρικούπη έγινε ανάθεση σε γυμναστές, αποφοίτους του Κεντρικού Γυμναστηρίου ή άλλων δημοσίων γυμναστηρίων, αλλά και πυροσβέστες, της υποχρεωτικής διδασκαλίας στα Γυμνάσια το 1880.⁶⁸ Τότε ιδρύθηκε και το πρώτο σχολικό γυμναστήριο, το της Βαρβακείου σχολής, την επιτήρηση του οποίου είχε αναλάβει ο Φωκιανός από το 1881.⁶⁹ Με το νόμο ΑΡΙΘ' του 1883 εντάχθηκαν οι στρατιωτικές πάλι ασκήσεις στο πρόγραμμα των δυο τελευταίων τάξεων του Γυμνασίου και εκδόθηκε πάλι «*Στρατιωτικός Κανονισμός των μαθητών των Γυμνασίων*» το 1884.⁷⁰ Η «ελλιπέστατη φοίτηση των μαθητών» από τις στρατιωτικές ασκήσεις και ο διορισμός ανθυπολοχαγών στα Γυμνάσια⁷¹ προκάλεσαν κριτικές και αντιδράσεις παιδαγωγών και γυμναστών απέναντι στα μέτρα αυτά.⁷²

Με την εισαγωγή της γυμναστικής στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση από το 1880 ως υποχρεωτικού μαθήματος⁷³ έγινε ορατή η αναγκαιότητα μόρφωσης διδακτικού προσωπικού στο μάθημα της Γυμναστικής. Το 1882 ανεπίσημα λειτούργησε σχολή Γυμναστών με επόπτη

δυνάμεων, η εν τη καρτερία έξις και η διά τον στρατιωτικόν βίον προπαρασκευή των νέων» (Άρθρον 1). Εφ.της Κυβερνήσεως, Α', αρ.141 της 12 Ιουλίου 1899.

⁶⁶ Η παραίτηση για παράδειγμα πολλών μελών από τον Εθνικό το 1899 κρίνεται ως βασική αιτία για την οικονομική δυσπραγία του. *Συνεδρίασις Δ.Σ. της 23 Νοεμβρίου 1899 του Εθνικού Συλλόγου. Κουλούρη, Αθλητισμός...ό.π., σ.28.*

⁶⁷ *Ο.π., σ.286.*

⁶⁸ Β.Δ. της 22 Σεπτεμβρίου 1880, «περί Γυμναστικής». (Κυβέρνηση Χ. Τρικούπη, Υπουργός Ν. Μαυροκορδάτος). *Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ. 101 της 3 Οκτωβρίου 1880 και Δ. Αντωνίου, Τα Προγράμματα...ό.π., τόμος Α', σσ.224-225.* Καθορίστηκε σε τρεις ώρες εβδομαδιαία η διδασκαλία του μαθήματος, το οποίο εξισώθηκε με τα δευτερεύοντα μαθήματα. *Ο.π., σσ.228-229.*

⁶⁹ Τ. Σακελλαρίου, *ό.π., σ.1145.* Με το Β.Δ. 22 Νοεμβρίου 1882 σε κάθε γυμνάσιο υπήρχε δυνατότητα προσάρτησης ειδικού γυμναστηρίου για την άσκηση των μαθητών. *Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ.175 της 24 Νοεμβρίου 1882.* Το πρώτο σχολικό γυμναστήριο ήταν εκείνο του Βαρβακείου Λυκείου και η πρώτη σχολική γυμναστική επίδειξη έγινε την 15 Μαΐου 1883 στο Κεντρικό Γυμναστήριο. Ε. Παυλίνης, *Ιστορία της Γυμναστικής, Αθήνα, [Ο.Ε.Σ.Β.], Αθήνα 1953, σ.402.*

⁷⁰ Νόμος ΑΡΙΘ' της 31 Μαρτίου 1883. *Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.139 της 11 Απριλίου 1883. Δ.Αντωνίου, Τα Προγράμματα...ό.π., τόμος Α', σσ.233-234.*

⁷¹ *Ο.π., σσ.264-266.* Κατά τον Ι. Χρυσάφη, γυμναστή διδασκαλείου και Επιθεωρητή δημοτικής εκπαίδευσης: «*πρόχειροι πατριώτες*» επηρεασμένοι από τα γαλλικά πρότυπα που δημιούργησε η ήττα των Γάλλων στο γαλλογερμανικό πόλεμο, μιμήθηκαν τα γαλλικά σχολικά τάγματα. Χρυσάφης, *Η σωματική αγωγή...ό.π., Παράρτημα 15.* Στρατιωτική κατεύθυνση είχε δοθεί στη γαλλική γυμναστική εκπαίδευση από τις αρχές του αιώνα από τον Ισπανό Αμογος, που διηύθυνε στο Παρίσι από τα 1834 ως το 1857 ένα γυμναστήριο, όπου διδασκόταν ένα είδος γυμναστικής ακροβατικής και στρατιωτικής, σύμφωνης με τις αρχές που είχε διατυπώσει στο εγχειρίδιό του: *Nouveau manuel complet d'éducation gymnastique et morale (1830).* Κουλούρη, *Αθλητισμός...ό.π, σ.57.*

⁷² *Ιωάννης Φωκιανός, ό.π., σσ.33-36.*

⁷³ Στα άρθρα 7 και 8 του ψηφίσματος της 8 Δεκεμβρίου 1862 της προσωρινής Κυβέρνησης νομιμοποιήθηκε η εισαγωγή της γυμναστικής στα εκπαιδευτήρια του Κράτους. Στα Ελληνικά σχολεία εισήχθη με το Β.Δ. της 24 Ιανουαρίου 1883. *Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.31 της 27 Ιανουαρίου 1883.*

τον Ιωάννη Φωκιανό, στην οποία φοιτούσαν πτυχιούχοι του Διδασκαλείου.⁷⁴ Το 1884 θεωρείται σημαντικός σταθμός για τη διδασκαλία της γυμναστικής, εφόσον, αφενός ιδρύθηκε Σχολή Γυμναστών⁷⁵ και αφετέρου εντάχθηκε οριστικά η γυμναστική στο πρόγραμμα μαθημάτων του Ελληνικού σχολείου.⁷⁶ Διευθυντής και δάσκαλος έγινε ο ίδιος ο Φωκιανός.⁷⁷ Ο πρώτος πυρήνας γυμναστών που στελέχωσε σχολές και σωματεία λοιπόν διαμορφώθηκε εκείνη την περίοδο. Δεδομένου ότι οι γυμναστές την εποχή εκείνη δεν είχαν τη δέουσα κοινωνική αναγνώριση, ήταν σύνηθες το φαινόμενο να τρέπονται σε πιο προσοδοφόρα επαγγέλματα.⁷⁸ Σύμφωνα με τις διατάξεις του νόμου ΑΧΗ' του 1887, «περί του κεντρικού γυμναστηρίου»,⁷⁹ προβλεπόταν η ίδρυση ειδικής γυμναστικής σχολής ενός και μισού έτους, η οποία όμως δε λειτούργησε. Τελικά, ιδρύθηκε το 1893 και το 1897 με νέο κανονισμό ως Ειδική Γυμναστική Σχολή.⁸⁰

Οι ελλείψεις του στρατού απορρόφησαν το στρατιωτικό προσωπικό των γυμνασίων, οι ασκήσεις αναβλήθηκαν και το 1893 καταργήθηκαν οριστικά.⁸¹ Το νομοσχέδιο Θεοτόκη, στο οποίο προτεινόταν η εισαγωγή της γυμναστικής και στο δημοτικό σχολείο δεν ψηφίστηκε.⁸² Οι ανεπάρκειες της εκπαίδευσης εμπόδιζαν την ανάληψη πρωτοβουλιών από το Κράτος.⁸³ Έτσι, ο Πανελλήνιος Σύλλογος Γυμναστών με πρόεδρο το Φωκιανό ίδρυσε το 1891 μονοετή Σχολή γυμναστών και εξαμήνη Σχολή γυμναστριών, η οποία λειτούργησε σε αίθουσα του Ζαππείου. Μετά από προσωρινή διακοπή λειτουργίας του συνέχισε από το Φεβρουάριο του

⁷⁴ Ήταν προσωρινή τεσσαρακονθήμερη σχολή γυμναστών, στην οποία φοίτησαν πτυχιούχοι του Διδασκαλείου και καταρτίστηκαν ως γυμναστές από τον οπλοδιδάσκαλο Γ.Πύργο υπό την εποπτεία του Φωκιανού. Δ.Αντωνίου, *Τα Προγράμματα...ό.π.*, τόμος Α', σ.39.

⁷⁵ Β.Δ. της 9 Ιουνίου 1884, «περί προσωρινής σχολής Γυμναστών». *Εφ.της Κυβερνήσεως*, αρ.241 της 12 Ιουνίου 1884. Σύμφωνα με το διάταγμα της 9 Ιουνίου 1884, στη σχολή αυτή μπορούσαν να φοιτήσουν πτυχιούχοι των Διδασκαλείων, κάτοχοι απολυτηρίου Γυμνασίου, στο οποίο διδασκόταν η Γυμναστική από διετίας, καθώς και κάτοχοι τουλάχιστον απολυτηρίου. Δ. Αντωνίου, *Τα Προγράμματα...ό.π.*, τόμος Α', σσ.39-40 και τόμος Β', σσ.118-120.

⁷⁶ Ίσχυε και για τις δύο κατώτερες τάξεις του γυμνασίου (3 ώρες την εβδομάδα). Βλ. Δ. Αντωνίου, *Τα Προγράμματα...ό.π.*, τόμος Α', σσ.39-40 και τόμος Β', σσ.118-120.

⁷⁷ *Ο.π.*, τόμος Α', σ.39. Για το Φωκιανό βλ. *Ιωάννης Φωκιανός 1845-1896. Αναμνηστική έκδοση επί τη συμπληρώσει τριακονταετίας από του θανάτου του*, [Ένωση Γυμναστών], Αθήνα 1926.

⁷⁸ Χρυσάφης, *Η σωματική αγωγή...ό.π.*, σ.20.

⁷⁹ Νόμος ΑΧΗ' της 20 Δεκεμβρίου 1887. *Εφ. της Κυβερνήσεως*, αρ.349 της 24 Δεκεμβρίου 1887.

⁸⁰ Ήταν η ιδρυμένη από το 1893 ειδική γυμναστική σχολή, σύμφωνα με τις διατάξεις του νόμου ΑΧΗ'/1887, «περί του κεντρικού γυμναστηρίου», με νέο όμως Κανονισμό. Στη σχολή αυτή γίνονταν δεκτοί απόφοιτοι Γυμνασίου και πτυχιούχοι δάσκαλοι, όπως επίσης και μαθητές της Γ' τάξεως του Διδασκαλείου και δάσκαλοι της καλλιγραφίας και ιχνογραφίας, Δ.Αντωνίου, *Τα Προγράμματα ..ό.π.*, τόμος Γ', σσ.41-42. Διδασκόταν το ισχύον τότε γαλλογερμανικό γυμναστικό σύστημα. *Ο.π.*, τόμος Α', σ.40 και Γ', σσ.30,38.

⁸¹ *Ο.π.*, τόμος Α', σσ.283-284.

⁸² Χαρίσιος Παπαμάρκος, *Αναλυτικόν Πρόγραμμα των μαθημάτων δημοτικού σχολείου των αγρέων*, Αθήνα 1890, σσ.83-84.

⁸³ Αναφέρουμε ως παράδειγμα την πρωτοβουλία του υπουργού Παιδείας Γ. Θεοτόκη επί κυβερνήσεως Χ.Τρικούπη να υποβάλει τα νομοσχέδια στη Βουλή του Χαρίσιου Παπαμάρκου, με τα οποία εισαγόταν η γυμναστική και στο δημοτικό σχολείο: «η διδασκαλία αυτής άρχεται από της πρώτης ημέρας της εις το σχολείον φοιτήσεως των μικρών Ελληνοπαίδων και αποτελεντά την τελευταίαν της απ' αυτού αποφοιτήσεως αυτών». Χαρ. Παπαμάρκος, *Αναλυτικόν ό.π.*, σσ.83-84.

1893 με την Αικατερίνη Λασκαρίδου και την Κατίνα Αθανασίου.⁸⁴ Η Αικ. Λασκαρίδου, η οποία υπήρξε πρόεδρος από το 1892 του εκπαιδευτικού τμήματος της Ενώσεως Ελληνίδων, διηύθυνε και τη Σχολή γυμναστριών του Πανελληνίου Γυμναστικού Συλλόγου.⁸⁵ Εισηγάγε το σουηδικό σύστημα γυμναστικής για τις γυναίκες το 1902, το οποίο χρησιμοποίησε και το Αρσάκειο Παρθεναγωγείο το 1904.⁸⁶

Μετά από ισχνές προσπάθειες και βραχύβιες απόπειρες στα τέλη της δεκαετίας του 1870 για ίδρυση γυμναστικών σωματείων στην Αθήνα⁸⁷, ο Πανελλήνιος Γυμναστικός Σύλλογος (Π.Γ.Σ.), που συστάθηκε το Φεβρουάριο του 1891, υπήρξε το πρώτο αμιγές γυμναστικό σωματείο της πρωτεύουσας,⁸⁸ που αντιμετώπιζε με επαγγελματική συνείδηση τη σωματική άσκηση. Το πρόβλημα χώρου ανέγερσης Γυμναστηρίου, το έλυσε η παραχώρηση στο Σύλλογο οικοπέδου στην οδό Πατησίων εκ μέρους του πρίγκηπα Γεωργίου, επίτιμου προέδρου του Π.Γ.Σ. από τον Απρίλιο του 1892.⁸⁹ Για να καλυφθεί το κόστος κατασκευής, ανερχόμενο σε 20.000 δραχμές, αποφασίστηκε έκδοση δανείου. Το δάνειο αυτό συμπληρώθηκε με δωρεά 5.000 δραχμών από το Χρηστάκη Ζωγράφο, που ανακηρύχτηκε μέγας ευεργέτης του Συλλόγου και δωρεά 500 δραχμών από τον Νάσο Ζίννη.⁹⁰

Αντίθετα από προηγούμενα καταστατικά των γυμναστικών συλλόγων που στόχευαν «στην απόκτηση ρώμης και υγείας» μέσω της σωματικής άσκησης, στη «στρατιωτική προετοιμασία» και την «ενίσχυση του εθνικού φρονήματος»,⁹¹ τώρα: «Σκοπός του Συλλόγου είναι η εις απάσας τας κοινωνικάς τάξεις διάδοσις της Γυμναστικής και η βελτίωσις των κατ’

⁸⁴ Η Αικ. Λασκαρίδου ίδρυσε στα 1891 με τη συνεργασία του Γυμναστικού Συλλόγου τμήματα γυμναστικής για δασκάλες. **Εφημερίς των Κυριών**, έτος Ε', αρ.208 της 14 Απριλίου 1891 και **Αι διδάσκαλοι της Γυμναστικής, Εφημερίς των Κυριών**, έτος Ζ', αρ. 318 της 12 Σεπτεμβρίου 1893.

⁸⁵ Ζώγου-Καραστεργίου Σιδηρούλα, **Η Μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893). Ιστορική εξέλιξη της εκπαιδευτικής θεωρίας και πράξης. Κυριότερες τάσεις και προβλήματα**, (διδασκαλική διατριβή), Θεσσαλονίκη 1983 και επανέκδοση [Ι.Α.Ε.Ν./ Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1986, σ.180.

⁸⁶ Με το αναλυτικό πρόγραμμα γυμναστικής για τα σχολεία αρρένων και θηλέων δημοτικής και μέσης εκπαίδευσης το γερμανοελβετικό σύστημα γυμναστικής, που διακρινόταν από τα διάφορα γυμναστικά όργανα και τα συμπλέγματα, αντικαταστάθηκε οριστικά .το 1909 από το σουηδικό. Αντωνίου, **Τα Προγράμματα...ό.π.**, τόμος Α', σσ.568,599. Στον Ι. Χρυσάφη, καθηγητή της Ειδικής Γυμναστικής Σχολής από το 1897 και Επιθεωρητή από το 1909, οφείλεται η καθιέρωση του σουηδικού συστήματος επί Υπουργού Παιδείας Σ. Στάη. Τ. Σακελλαρίου,ό.π., σ.1146.

⁸⁷ Το 1878 ιδρύθηκε ο Ελληνικός Γυμναστικός Σύλλογος, ο πρώτος γυμναστικός σύλλογος της Αθήνας που διαλύθηκε σχεδόν αμέσως χωρίς ν' αφήσει δείγματα της δράσης του **Μανιτάκης, 100 χρόνια...ό.π.**, σ.21.

⁸⁸ Για τη σύλληψη της ιδέας της σύστασής του βλ. **Μανιτάκης, 100 χρόνια...ό.π.**

⁸⁹ Πανελλήνιος Γυμναστικός Σύλλογος, **Επετηρίς Πανελληνίου Γυμναστικού Συλλόγου (Π.Γ.Σ.), 1902-1903**, Αθήνα 1903, σ.7 και **Συνεδριάσεις. της 21 Δεκεμβρίου 1892, Πρακτικά συνεδριών Π.Γ.Σ., Βιβλίων Β' (1892-1912).**

⁹⁰ Το δάνειο αυτό εκδόθηκε με τη μορφή 1.500 δεκάδραχμων ομολογιών, οι οποίες θα εξοφλούνταν τμηματικά και με κλήρωση διμήνου. Η οικοδόμηση του Γυμναστηρίου στηρίχθηκε σε σχέδιο του αρχιτέκτονα Α. Μεταξά, μέλους του Π.Γ.Σ. και τρεις φορές συμβούλου (1894-1899). Περιλάμβανε, εκτός από το στίβο, αίθουσα ξιφασκίας, δωμάτια για ματιοφυλάκειο, για τον επιστάτη, γραφείο του συλλόγου και, επιπλέον, χώρους για ποδηλασία, σκοποβολή, ενόργανη γυμναστική και κρίκετ. Κουλούρη, **Αθλητισμός..ό.π.**, σ.34.

⁹¹ βλ παραπάνω, σ.627.

αυτήν».⁹² Την οργάνωσή του ανέλαβε η πρώτη ομάδα πτυχιούχων γυμναστών γύρω από τον Ιωάννη Φωκιανό στην Αθήνα,⁹³ η οποία επιδίωκε την ενίσχυση του κοινωνικού κύρους της γυμναστικής και, κατά συνέπεια, της επαγγελματικής θέσης των γυμναστών. Ήδη αρχικός σκοπός των ιδρυτών του συλλόγου τούτου ήταν «η τελειότερα τεχνική μόρφωσις και η προαγωγή του γυμναστικού κλάδου, καθώς και η βελτίωσις της διδασκαλίας της γυμναστικής διά της ιδρύσεως ενός πλήρους και μεγαλυτέρου γυμναστηρίου και της συστάσεως εν αυτώ σχολών προς μόρφωσιν γυμναστών και γυμναστριών».⁹⁴ Η σύνδεση του Π.Γ.Σ. με την εκπαίδευση άλλωστε, η οποία αντανακλούσε και τα επαγγελματικά ενδιαφέροντα των ιδρυτικών μελών του, διαφαινόταν τόσο τα πρώτα καταστατικά, όσο και τις δραστηριότητες των πρώτων χρόνων λειτουργίας του. Στη σκοποθεσία του Συλλόγου μέσα στο καταστατικό του 1891, αναφέρονται η σύσταση γυμναστηρίων, η έκδοση συγγραμμάτων περί γυμναστικής, καθώς και η «ίδρυσις των αρχαίων Ολυμπιακών αγώνων».⁹⁵

Τα έσοδά του στηρίχθηκαν σε δωρεές ιδιωτών και χορηγίες του Δημοσίου και του Δήμου Αθηναίων.⁹⁶ Μεταξύ αυτών αναφέρουμε τη δωρεά της Ρωξάνης Ι. Σούτσου, συζύγου του Γεωργίου Τυπάλδου Κοζάκη και διευθύντριας του Αμαλίου Ορφανοτροφείου. Πέρα από κάθε άλλο ελατήριο, η συμβολική αυτή προσφορά της αποτελούσε, κατά την ευεργέτιδα, είδος τιμής στη μνήμη του Γεωργίου Τυπάλδου: «Κληροδοτώ επίσης εις τον ενταύθα Πανελλήνιον Γυμναστικό Σύλλογο δραχμές 3000 εις μνήμην του μακαρίτη συζύγου μου, όστις ήτο επίτιμον αυτού μέλος».⁹⁷ Τα επαγγελματικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά των μελών του Συλλόγου, ειδικά εκείνων που καταλάμβαναν ανώτερες θέσεις στο Δ.Σ., είναι αποκαλυπτικά της προέλευσής τους από γνωστές οικογένειες της εποχής, όπως τους Αβέρωφ, Αγέλαστους, Καλλιγάδες, Σούτσους, Μέγλιν κ.ά., από τους όποιους άλλωστε πολλοί στηρίξαν οικονομικά τις πρωτοβουλίες του Συλλόγου.⁹⁸

⁹² Άρθρο 2^ο του «Καταστατικού Πανελλήνιου Γυμναστικού Συλλόγου 1891». Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ.183, της 28 Ιουνίου 1891.

⁹³ Ο Φωκιανός ξεκίνησε τη σταδιοδρομία του ως γυμναστής το 1868 με το διορισμό του ως δάσκαλου της γυμναστικής στο Δημόσιο Γυμναστήριο της Αθήνας. Ιωάννης Φωκιανός, 1845-1896, ό.π., σ.16.

⁹⁴ Ι. Χρυσάφης, Οι σύγχρονοι διεθνείς ολυμπιακοί αγώνες..ό.π., σ.135.

⁹⁵ Άρθρο 2 του «Καταστατικόν Πανελλήνιου Γυμναστικού Συλλόγου 1891». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.183 της 28 Ιουνίου 1891. Στο δεύτερο καταστατικό, το 1892 προβλεπόταν η δημιουργία ενός κεντρικού γυμναστηρίου στην Αθήνα, καθώς και άλλων περιφερειακών, σε συνοικίες της πόλης, η έκδοση περιοδικού, η ίδρυση βιβλιοθήκης και η τέλεση Πανελληνίων αγώνων στην Αθήνα. Εφ. της Κυβερνήσεως, Α'αρ.327 της 12 Σεπτεμβρίου 1892. Οι πρώτοι αγώνες που διοργάνωσε ο Π.Γ.Σ. τον Μάιο του 1891 στο Δημόσιο Κεντρικό Γυμναστήριο είχαν μεγάλη κοινωνική απήχηση. Εκτός από τους 3.000 θεατές που προσήλθαν, τους αγώνες παρακολούθησε η βασιλική οικογένεια, ο πρωθυπουργός, μέλη της κυβέρνησης και του διπλωματικού σώματος. «Πολλοί και πολλαί εκ της εκλεκτοτέρας κοινωνίας της πρωτευούσης, αλλά και εκ πάσης τάξεως παρίσταντο». Χρυσάφης, Οι σύγχρονοι διεθνείς...ό.π., σ.136.

⁹⁶ Ετήσια επιχορήγηση δεχόταν από το υπουργείο των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδύσεως, που από το 1909 ορίστηκε για τον Πανελλήνιο στις 3.000 δραχμές. Βλ. Πανελλήνιος Γυμναστικός Σύλλογος, Έκθεσις των πεπραγμένων του Δ.Σ. διά τα έτη 1896-1898, σσ.2-3.

⁹⁷ Η κατατεθειμένη στην Εθνική Τράπεζα περιουσία της ανερχόταν στις 394,900 δραχμές. Το 1/5 ισοδυναμούσε με 78.980 δραχμές. Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας, (Ι.Α.ΕΤΕ), 27 Κληροδ., (XXVIII) Κληροδότημα Ρωξάνης Γ.Τυπάλδου-Κοζάκη), Φάκελος 59, υπφ.1 (Διαθήκη και πράξη καταθέσεως αρ.14047 της 20 Μαρτίου 1904).

⁹⁸ Τα ίδια δικαιώματα με τα τακτικά μέλη είχαν επίσης οι ευεργέτες και οι δωρητές του συλλόγου. Στην κατηγορία αυτή ανήκαν όσοι είχαν δωρίσει κατά καιρούς μεγάλα ποσά στο Σύλλογο. Συγκεκριμένα, ευεργέτες ανακηρύσσονταν εκείνοι που προσέφεραν άνω των 1.000 δραχμών και

Στην οικονομική σταθερότητα του Συλλόγου συνετέλεσαν οι ισχυροί δεσμοί του με τη βασιλική οικογένεια. Προστάτης του σωματείου ήταν ο διάδοχος τότε Κωνσταντίνος, επίτιμος πρόεδρος και «μεγάλος ευεργέτης» ο πρίγκιπας Γεώργιος, ύπατος αρμοστής της Κρήτης (1897-1906). Επίτιμα μέλη, οι πρίγκιπες Νικόλαος και Ανδρέας. Η νίκη της φιλοβασιλικής μερίδας μέσα στο σύλλογο, η οποία επισφραγίστηκε και με την εκλογή την ίδια χρονιά ως προέδρου του Ν. Θων, γενικού επιμελητή των ανακτόρων, υποβοηθήθηκε από την απόφαση διοργάνωσης των «Σωτηρίων» αγώνων.⁹⁹ Η τελευταία τριακονταετία του αιώνα σημαδεύτηκε από τη δράση του Φωκιανού, του οποίου η προσωπικότητα και οι επιλογές έδωσαν και το χαρακτήρα της αθλητικής κίνησης, αφενός με την εκπαίδευση γυμναστών και αφετέρου με τη διοργάνωση αγώνων.¹⁰⁰ Μετά το Φωκιανό, ο πρόεδρος του Π.Γ.Σ., Σπυρίδων Λάμπρος (1896-1897), λόγω και της ιδιότητάς του ως καθηγητής της Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο, κατεύθυνε το ενδιαφέρον του προς τη γυμναστική εκπαίδευση. Το ενδιαφέρον του στράφηκε κυρίως σε μία οργάνωση σωματικής αγωγής προσιδιάζουσας περισσότερο στην ελληνική «ιδιοσυγκρασία».¹⁰¹ Καινοτομία του νέου Οργανισμού του 1910 της Σχολής Γυμναστών ήταν η εισαγωγή της διδασκαλίας των εθνικών χορών, πλάι στις «επιχωρίους και ξένας παιδιάς»,¹⁰² ενέργεια που εγγραφόταν στο ίδιο ιδεολογικό πλαίσιο της ενίσχυσης της εθνικής ταυτότητας και της απόρριψης των εισαγόμενων παιχνιδιών.¹⁰³

Μέριμνα μεγάλης ομάδας σωματείων που ιδρύθηκαν κυρίως λίγο πριν από τους Ολυμπιακούς Αγώνες του 1896 ήταν – όπως και του Π.Γ.Σ. -¹⁰⁴ η διοργάνωση αγώνων, η

δωρητές, άνω των 500 δραχμών. Ως μεγάλοι ευεργέτες αναγνωρίζονταν όσοι δώριζαν 5.000 δραχμές και άνω. Τα ονόματα όλων αναγράφονταν σε ιδιαίτερη πλάκα αναρτημένη στα γραφεία του συλλόγου. Κουλούρη, **Αθλητισμός..ό.π.**, σ.249.

⁹⁹ Χρυσάφης, *Οι σύγχρονοι διεθνείς...ό.π.*, σ.468.

¹⁰⁰ Ο Φωκιανός υπήρξε δάσκαλος και διευθυντής του Δημόσιου Γυμναστηρίου και των σχολών γυμναστικής. Η ένθερμη προσπάθειά του για τη διάδοση της γυμναστικής ήδη από τα χρόνια της φοίτησής του στη Φυσικομαθηματική, του προσέδωσε τον τίτλο του «πατέρα της Γυμναστικής». Κουλούρη, **Αθλητισμός..ό.π.**, σ.213 και Ιωάννης Φωκιανός, *ό.π.*, σσ.27,29,32. Βλ. παραπάνω.

¹⁰¹ Ο Σπυρίδων Λάμπρος υπέδειξε ότι η ενασχόληση του Π.Γ.Σ. με τη γυμναστική εκπαίδευση, ως πρώτιστο έργο, θα μπορούσε να αποσπάσει «προνόμιον της Κυβερνήσεως», ώστε τα πτυχία των αποφοίτων των σχολών του να αναγνωρίζονται από το Κράτος. *Συνεδριάσεις του Δ.Σ. της 17 Ιουνίου 1896 και της 26 Ιουνίου 1896. Πρακτικά Π.Γ.Σ., ό.π.*

¹⁰² «Σκοπός της Σχολής των Γυμναστών είναι η μόρφωσις καθηγητών και διδασκάλων της γυμναστικής προς διδασκαλίαν της παιδαγωγικής γυμναστικής, της συμπληρούσης αυτήν αγωνιστικής, των επιχωρίων και ξένων παιδιών, των εθνικών χορών, της στοιχειώδους στρατιωτικής προασκήσεως και της σκοποβολίας εν πάσι τοις σχόλειοις της μέσης εκπαιδεύσεως, εν τοις διδασκαλείοις, εν τοις γυμναστηρίοις των ανά το Κράτος γυμναστικών και αθλητικών σωματείων, εν τω Ακαδημαϊκώ Γυμναστηρίω, εν τη Σχολή των Γυμναστών και εν ταις λοιπαίς ιερατικαίς, εμπορικαίς, στρατιωτικαίς και ναυτικαίς Σχολαίς του Κράτους». Άρθρο 1ο του Β.Δ. της 10 Μαΐου 1910, «περί οργανισμού της Σχολής των Γυμναστών» (επί Κυβερνήσεως Στέφανου Δραγούμη με υπουργό τον Παναγιωτόπουλο). **Εφ. της Κυβερνήσεως**, αρ. 193, τεύχος Α' της 9 Ιουνίου 1910 και Δ. Αντωνίου, **Τα Προγράμματα..ό.π.**, τόμος Α', σ. 40 και τόμος Β', σσ.233-237.

¹⁰³ Το 1899 ο παιδαγωγός Μιλτιάδης Βρατσάνος σημειώνει: «Οι εθνικοί χοροί οι τέλειον παραμεληθέντες και κακή τη μοίρα χλευαζόμενοι χάριν του άνευ χάριτος νεωτέρου στροβίλου και των άλλων αηδών επεισάκτων ξένων πρέπει και πάλιν να ισχύσωσι και περιληφθώσιν εις το πρόγραμμα των αγωνισμάτων πρέπει ούτοι να εισαχθώσιν εις πάντα τα σχολεία και πρέπει να μάθωμεν πάντες να χορευώμεν αυτούς». **Π.Α.Ε.Α.** 1 (1898-1899), σ.115.

¹⁰⁴ Άρθρο 2 του Καταστατικού του Πανελληνίου Γυμναστικού Συλλόγου. **Εφ. της Κυβερνήσεως**, Α', αρ.327 της 12 Σεπτεμβρίου 1892.

ίδρυση γυμναστηρίου και η ίδρυση σχολών γυμναστών.¹⁰⁵ Τα σωματεία αυτά, τα οποία καλλιεργούσαν τον κλασικό αθλητισμό και τη γυμναστική διακρίνονται από την ομάδα εκείνων που καλλιεργούσαν τα σπορ και στόχευαν στην ψυχαγωγία των μελών τους.¹⁰⁶

Το δεύτερο σημαντικότερο αθηναϊκό αθλητικό σωματείο της περιόδου, ο Εθνικός Γυμναστικός Σύλλογος, ιδρύθηκε το 1893 και συνδέθηκε με τον Πανελλήνιο, «με μια σχέση τόσο θυγατρική, όσο και ανταγωνιστική».¹⁰⁷ Ο Εθνικός ήταν ο πρώτος σύλλογος που οργάνωσε και καθιέρωσε ως ετήσιο θεσμό αγώνες παιδών και εφήβων. Ορίζει ως σκοπό του τη «σωματική ανάπτυξιν της ελληνικής νεολαίας διά παροχής των μέσων της εκγυμνάσεως και ασκήσεως»¹⁰⁸ και διαφοροποιούταν, ως προς αυτό, από τον Πανελλήνιο, ο οποίος δεν αναφερόταν ρητά στη σωματική διάπλαση της νεολαίας, αν και δεν την απέκλειε από τους στόχους του. Στο δεύτερο καταστατικό του 1894 σκοπός του συλλόγου θεωρείται η «σωματική ανάπτυξις και εκγύμνασις της Ελληνικής νεολαίας διά παντοίων ασκήσεων, παιδιών και οδοιποριών».¹⁰⁹ Μεταξύ των μελών του Δ.Σ. του Εθνικού Γυμναστικού Συλλόγου για την εικοσαετία 1893-1912 συγκαταλέγονταν γνωστά μέλη της αθηναϊκής κοινωνίας.¹¹⁰

Στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα τα σπορ και ο αθλητισμός εμφανίζονται να μιμούνται είτε δυτικά πρότυπα, κυρίως σε περιοχές, οι οποίες σχετίζονταν με τους Βρετανούς, όπως στα Επτάνησα ή αστικά κέντρα με ξένους, είτε το αρχαιοελληνικό πρότυπο, όπως της αναβίωσης των Ολυμπιακών Αγώνων (με αντιπροσωπευτική περίπτωση τα Ολύμπια), το οποίο σχετιζόταν με αρχαιολατρικές τάσεις σε Ευρώπη και Ελλάδα. Οι τάσεις αυτές στην Ελλάδα συνδέονταν με τη νεοελληνική ταυτότητα. Επικρατούσε η αντίληψη ότι προϋπόθεση της προόδου των απογόνων θεωρείται η μίμηση των προγόνων. Ανάμεσα στις μορφές μίμησης - αρχαίων ηθών, συνηθειών, γλώσσας, τέχνης και πνεύματος - ήταν η μίμηση του αθλητικού ιδεώδους. Η μονομέρεια της πνευματικής καλλιέργειας εκείνη την εποχή στάθηκε ίσως εμπόδιο στην ανασύστασή τους μετά τη συγκρότηση του ελληνικού κράτους.¹¹¹

¹⁰⁵ Τα καταστατικά του Πανελλήνιου Γυμναστικού Συλλόγου 1892 και του 1894 περιέχουν ειδικά άρθρα για τους αγώνες, οι οποίοι προβλέπεται να τελούνται ανά τετραετία. **Κανονισμός Πανελλήνιου Γυμναστικού Συλλόγου** της 29 Μαρτίου 1892, *ό.π.*, άρθρο 27 και «**Κανονισμός**», άρθρο 23, *Συνεδρίασις της 7 Μαρτίου 1894*, **Πρακτικά Συνεδριών Π.Γ.Σ.**, *ό.π.* Επίσης, βλ. *Καταστατικόν της Γυμναστικής Εταιρίας Ηλείων «Ο Ίφιτος»*, **Εφ. της Κυβερνήσεως**, Γ', αρ.91 της 22 Σεπτεμβρίου 1895. *Καταστατικόν της εν Πάτραις Γυμναστικής Εταιρείας*, **Εφ. της Κυβερνήσεως**, Γ', αρ.13 της 4 Φεβρουαρίου 1895. *Καταστατικόν του εν Αθήναις Εθνικού Γυμναστικού Συλλόγου*, **Εφ. της Κυβερνήσεως**, Γ', αρ.16 της 11 Φεβρουαρίου 1894.

¹⁰⁶ *Συνεδρίασις της 13 Δεκεμβρίου 1893*, **Πρακτικά Συνεδριών Π.Γ.Σ.**, *ό.π.*

¹⁰⁷ Κουλούρη, **Αθλητισμός..ό.π.**, σσ.261-263.

¹⁰⁸ «*Καταστατικόν του εν Αθήναις Εθνικού Γυμναστικού Συλλόγου*». **Εφ. της Κυβερνήσεως**, Γ', αρ.16 της 11 Φεβρουαρίου 1894.

¹⁰⁹ Άρθρο 1^ο. *Καταστατικόν Εθνικού Γυμναστικού Συλλόγου*, 15 Δεκεμβρίου 1894, Αθήνα 1895.

¹¹⁰ Ανάμεσά τους ο βουλευτής Ιωάννης Καλαμάρης, ο δικηγόρος και δημοσιογράφος Επ. Κ. Σημαντήρας, ο καθηγητής της Ιατρικής Ι. Γεωργιάδης, τραπεζίτες, όπως ο Ιωάννης Μινέττας, ο υπουργός των κυβερνήσεων Ν. Καλογερόπουλου και Δ. Γούναρη το 1921, Π. Μαυρομιχάλης, ο καθηγητής Μαθηματικών στο Πανεπιστήμιο, Στέφανος Κυπάρισσος, ο επίσης βουλευτής και υπουργός Ν. Στράτος. Σημαντική η παρουσία του Ανδρέα Κορδέλλα πρόεδρου του Εθνικού επί έξι χρόνια (1897-1903) στην οικονομική και πνευματική ζωή της πρωτεύουσας. Υπήρξε καθηγητής ορυκτολογίας και γεωλογίας στη Σχολή Ευελπίδων (1882-1894), γενικός διευθυντής των μεταλλείων Λαυρίου (1887-1891), πρόεδρος πολλών επιστημονικών οργανώσεων, Κουλούρη, **Αθλητισμός..ό.π.**, σσ.278-279.

¹¹¹ **Ο.π.**, σ.87.

3. Ζάππειες Ολυμπιάδες

Αναμφίβολα, καθοριστική τομή στην ανάπτυξη του ενδιαφέροντος τόσο για την αθλητική εκπαίδευση, όσο και για τον ελληνικό αθλητισμό και τα «σπορ» αποτέλεσε η διοργάνωση των πρώτων σύγχρονων διεθνών Ολυμπιακών Αγώνων στην Αθήνα το 1896. Η προϋπάρχουσα αγωνιστική παράδοση στον ελληνικό χώρο με το θεσμό των Ζάππειων Ολυμπιάδων και η προσπάθεια αναβίωσης του κλασσικού αθλητικού ιδεώδους βοήθησαν την εισαγωγή και την ανάπτυξη του αθλητικού θεάματος στην ελληνική κοινωνία. Οι Ζάππειες Ολυμπιάδες ή τα «Ολύμπια», που διοργανώθηκαν στην Αθήνα από το 1859 έως το 1889, υπήρξαν οι πρώτες θεσμικά οργανωμένες αθλητικές συναντήσεις, οι οποίες στην ουσία δεν ήταν παρά συνοδευτικό θέαμα των βιομηχανικών εκθέσεων.¹¹² Είναι προφανής ο συσχετισμός του γεγονότος αυτού με την καθυστέρηση αποδοχής και ένταξης της γυμναστικής και του αθλητισμού ως ισότιμης με την πνευματική καλλιέργεια πλευράς της εκπαίδευσης. Δεν είναι ασύνδετη η αποτυχία ανασύστασης των αγώνων την πρώτη δεκαετία της ίδρυσης του ελληνικού κράτους¹¹³ με τις τότε επικρατούσες αντιλήψεις, οι οποίες υποβάθμιζαν τη σωματική άσκηση.¹¹⁴ Χαρακτηριστικό του θεσμού των Ζάππειων Ολυμπιάδων, αλλά της διάσπαρτης νοοτροπίας της περιόδου εκείνης, η οποία αντιδρούσε στη κοινωνική αποδοχή της σωματικής διάπλασης, ήταν η προτεραιότητα των πνευματικών κυρίως αγώνων. Στα τελευταία Ολύμπια, του 1888 μάλιστα, συνέβη να μη γίνουν καθόλου αθλητικοί αγώνες. Έγιναν την επόμενη χρονιά, με την πρωτοβουλία του Φωκιανού, στο Κεντρικό γυμναστήριο, όπου ήταν διευθυντής.¹¹⁵

Όπως προαναφέρθηκε,¹¹⁶ η διεξαγωγή των Ολυμπίων βασίστηκε στο κληροδότημα του Ευάγγελου Ζάππα, ομογενούς στη Ρουμανία.¹¹⁷ Προβλέφθηκε να διεξάγονται ανά τετραετία

¹¹² Αυτοί οι αγώνες, γνωστοί ως Ζάππειες Ολυμπιάδες, ονομάστηκαν «Ολύμπια», «ως εκ της πολλής ομοιότητας των προς τους περιωνύμους αρχαίους Ολυμπιακούς αγώνες». Εγκύκλιος αρ.118, 8 Αυγούστου 1869, «περί τελέσεως των Ολυμπίων κατά τον Οκτώβριον του 1870 έτους». Στην πραγματικότητα ήταν βιομηχανικές εκθέσεις, όπου εκθέτονταν επιτεύγματα σε διάφορους τομείς της οικονομίας και περιθωριακά μόνο διεξάγονταν και αθλητικοί αγώνες. Σε όλα τα προγράμματα των Ολυμπίων περιλαμβάνονταν και αθλητικοί αγώνες, οι οποίοι τελούνταν, είτε εν μέρει, είτε με μικρή συμμετοχή. Την επιτυχή διεξαγωγή των αγώνων του 1870 ακολούθησε εκείνη του 1875 που κρίθηκε αποτυχημένη. Φ. Οικονόμου, *Τα Ολύμπια, ό.π.*, σ.9. Βλ. κεφ. Τεχνική Εκπαίδευση, σσ.715-717, υποσμ.106,107,123.

¹¹³ Το 1835 ο Κωλέττης είχε προτείνει τη διοργάνωση ετήσιων πανελλήνιων γιορτών κατά τα αρχαιοελληνικά πρότυπα (Ισθμια, Νέμεα, Πύθια, Ολύμπια). Δημόσιοι αγώνες ορίζονταν επίσης να γίνονται με το Β.Δ., «περί συστάσεως επιτροπής υπό το όνομα «επιτροπή υπέρ της εμψυχώσεως της εθνικής οικονομίας». Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ.5 της 9 Φεβρουαρίου 1837.

¹¹⁴ Οι τέσσερις Ολυμπιακοί Αγώνες που, σύμφωνα με την επιθυμία του Ευαγγέλη Ζάππα, διοργανώθηκαν στην Αθήνα από το 1859 ως το 1889, δεν ήταν αγώνες του σώματος, αλλά «αγώνες του πνεύματος». Χρυσάφης, *Οι πρώτοι Ολυμπιακοί..ό.π.*, σσ.327-337.

¹¹⁵ Εγκύκλιος, αρ.118 της 8 Αυγούστου 1869, «περί τελέσεως των Ολυμπίων κατά τον Οκτώβριον του 1870 έτους», Β. Διατάγματα, εγκύκλιοι, διαθήκη του Ευαγγέλη Ζάππα και Κανονισμός των Ολυμπίων διά το 1870, Αθήνα.

¹¹⁶ Βλ κεφ. Τεχνική Εκπαίδευση, σσ.714-715.

¹¹⁷ Η δωρεά του Ευάγγελου Ζάππα που ίδρυσε «γενικούς διαγωνισμούς κατά τετραετίαν τελουμένους» γινόταν αποδεκτή στο Β.Δ. της 28 Αυγούστου 1858. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.38 της 28 Αυγούστου 1858. Στο άρθρο 15 περιλαμβάνονταν και «δημοτελείς αγώνες εν τω Σταδίω, καταλλήλως διασκευασθησομένω, χρηματίται, τελούμενοι την τρίτην της όλης πανηγύρεως Κυριακήν μετά μεσημβρίαν». Αργότερα με τη διαθήκη του που συντάχθηκε στο Μπροσθένι της Ρουμανίας την 20

στην Αθήνα με πρόεδρο τον Αλέξανδρο Ρίζο Ραγκαβή, Υπουργό των Εξωτερικών τότε.¹¹⁸ Ο Ραγκαβής, θεώρησε αφελή την αρχική ιδέα του Ευ. Ζάππα, την οποία είχε προτείνει σε επιστολή του προς το βασιλιά Όθωνα από το 1856¹¹⁹ να αναβιώσουν οι Ολυμπιακοί Αγώνες στην Ελλάδα και να τους στηρίξει ο ίδιος οικονομικά προσφέροντας μεταξύ άλλων και 400 μετοχές Ατμοπλοΐας.¹²⁰ Μη θέλοντας όμως να αποθαρρύνει τον ευεργέτη από την γενναία αυτή προσφορά πρότεινε να αναβιώσουν μεν οι αγώνες «κατά την μεγαλεπήβολον πρόθεσιν του δωρητού», αλλά «σκοπός πρώτιστος αυτών να είναι η διάκρισις των εν τη βιομηχανία, τη γεωργία, τη καλλιτεχνία διαπρεπόντων, και να τελώνται δια περιοδικών εκθέσεων το πρώτον με προϊόντων της ελευθέρας Ελλάδος, έπειτα δε των απανταχού Ελλήνων, και μέχρι τέλους παντός του ανατολικού κόσμου...».¹²¹ Μία τέτοια πρόταση παρουσίασης της εθνικής παραγωγής συμφωνούσε με το κλίμα που επικρατούσε τότε στην Ευρώπη των περιοδικών διεθνών εκθέσεων εμπορίου και βιομηχανίας.¹²² Θα ήταν ένα εγχείρημα οικονομικής βελτίωσης και πολιτιστικής προβολής της χώρας η αξιοποίηση του κληροδοτήματος με την έκθεση των διαφόρων προϊόντων ή πρώτων υλών, σύμφωνα με τις τότε δυνατότητες της χώρας.¹²³ Για να μην αποκρούσει εντελώς το αρχικό όραμα του ευεργέτη ο Αλέξανδρος

Νοεμβρίου 1860 άφησε στο ελληνικό Δημόσιο κληροδοτήμα για τη συντήρηση των διοργανώσεων των «Ολυμπίων». Αθανασίου Παπαχριστόπουλου, **Κληροδοτήματα, ήτοι Μελέτη περί των Εθνικών και Ευαγών Σκοπών Κληρονομιών, Κληροδοτημάτων και Δωρεών (ΙΠΠΧ)**, τεύχος Α', εν Αθήναις, [εκ του Εθνικού Τυπογραφείου], 1914, σσ.123-134.

¹¹⁸ Οι όροι της «Γεωργικής και Βιοτεχνικής» αυτής Έκθεσης καθορίζονταν από ειδικό Β.Δ. της 28 Αυγούστου 1858. Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ.38 της 28 Αυγούστου 1858. Αντωνία Μερτύρη, **Η Καλλιτεχνική εκπαίδευση των Νέων στην Ελλάδα (1836-1945)** [Ι.Α.Ε.Ν.] Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 2.000, σ.124.

¹¹⁹ Ο Ενάγγελος Ζάππας και οι Ολυμπιακοί Αγώνες, **Ημερολόγιον Εγκυκλοπαιδικόν Ι.Α.Βρεττού**, του βίσεκτου έτους 1908, εν Αθήναις 1907, [Ιω.α.Κολλάρος], σσ.174-175. Τα «Ολύμπια» συστήθηκαν με Β.Δ. της 19 Αυγούστου 1859 βάσει δωρεάς 3.000 καισαροβασιλικών φλωριών, 400 μετοχών ατμοπλοΐας και 1.200.000 δραχμών για την οικοδομή του Ζαππείου. Β. Φίλια, Γ. Κατσούλη, Μ. Νικολινάκου, **Οικονομική Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας, από το 1831 μέχρι το 1897**, τόμος Β', [Παπαζήση], σ.114. Βλ κεφ. Τεχνική Εκπαίδευση, σσ.714-715 και κεφ. Γεωργική Εκπαίδευση, σσ.792-794.

¹²⁰ Ο Ευ. Ζάππας εμπνεόμενος από σχετική πρόταση του ποιητή Παναγιώτη Σούτσου οραματίστηκε με την προσφορά αυτή να συντελέσει στην αναβίωση των Ολυμπιακών Αγώνων. Βάσιας Τσοκόπουλος, **Ευαγγέλης Ζάππας, ο πρόδρομος των Ολυμπιακών Αγώνων στο περ. Ημερησία, Η Ελλάδα των Ευεργετών**, (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004, σ.17. Για τον οραματισμό αυτό του Ευ. Ζάππα έγραψε ο Αλ.Ραγκαβής: «Οτι η πρότασις προήρχετο εκ της καρδίας μάλλον ή εκ του νοός, ότι ήταν ήκιστα πρακτική και ουχί αυτού του γελοίου απέχουσα, μοι ήν εύκολον να το ιδώ εκ πρώτου βλέμματος και ως τοιαύτην εξέλαβεν ευθύς και ο Βασιλεύς, όστις την επαύριον, ότε με είδε με ηρώτησε τι παραδοξολογίαι ήταν εκείναι της επιστολής ήν μοι είχεν πέμψει. Αλλ' εγώ παρέστησα εις την Α.Μ. ότι δεν έπρεπε να ψυχράνωμεν τον ζήλον τοιούτου ευγενούς πατριώτου, και ότι, αν μοι εδίδετο η άδεια, θα επροσπάθουν να διαμορφώσω την πρότασιν του κατά τρόπον δι ου ελπίζω αγαθούς να δρέψη καρπούς η Ελλάς...». Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής. **Απομνημονεύματα**, τόμος 2^{ος}, Γ.Κασδόνης, [Πυρσός], Αθήνα 1895, σσ.378-379.

¹²¹ **Ο.π.** και Τσοκόπουλος, **Ευαγγέλης Ζάππας, ό.π.**, σ.17. Βλ. κεφ. Τεχνικής Εκπαίδευσης, σσ.715-716.

¹²² Στις εκθέσεις αυτές γινόταν προβολή και προώθηση των διαφόρων προϊόντων, των αντιπροσώπων μεγάλων βιομηχανιών των συνεταιριστικών και άλλων καταστημάτων με τα υποκαταστήματά τους. Η πρώτη των διεθνών εκθέσεων ήταν το 1851 η Μεγάλη Έκθεση στο Λονδίνο. Ι.Σ.Κολιόπουλος **Νεώτερη Ευρωπαϊκή Ιστορία, 1789-1945**, [Βάνιας], Θεσσαλονίκη 1993, σ.258.

¹²³ **Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών (ΑΥΕ)**, Φακ.1892/ Δ59, 60, έγγραφο της 28 Φεβρουαρίου 1892 (Γενικό Προξενείο Βουκουρεστίου προς υπουργείο Εξωτερικών), όπου εκτός από αναγγελία του θανάτου του Ευ.Ζάππα (20 Ιουνίου 1865), την αναγνώριση της μυστικής διαθήκης την 30 Νοεμβρίου

Ραγκαβής, «συνεπρότεινε να διαρκή εκάστη ολυμπιακή έκθεσις τέσσαρας εβδομάδας και αι τέσσαρες μεταξύ Κυριακαί ν' αφιερώνται εις διασκεδάσεις του λαού, συνισταμένας κατά τας μεν τρεις πρώτας εις αγώνας γυμνικούς, δρόμον, πάλην, άλμα, δίσκον, σπλασκίαν, ιπποδρόμιον, την δε τετάρτην εις διαγωνισμούς μουσικούς, ποιητικούς και δραματικούς». Έτσι τα πρώτα «Ολύμπια» τελέστηκαν το 1859, η λειτουργία των οποίων κέντρισε το ενδιαφέρον του ευεργέτη για να διαθέσει όλη την περιουσία του σχεδόν σ' αυτό το σκοπό.¹²⁴

Ο Ευ. Ζάππας «αγωγής και παιδείας εστερημένος, αλλά θερμήν πατριώτου τρέφων καρδιάν...»¹²⁵ προσέφερε και το 1860 με τη διαθήκη του 1500 φλωριά¹²⁶ στην Επιτροπή των Ολυμπίων για τη διατήρηση της τετραετούς έκθεσης των Ολυμπίων, εκτός από τις 400 μετοχές το 1859 και τα 3.000 καισαροβασιλικά φλωριά που δώρισε εν ζωή.¹²⁷ «Μετά τον θάνατον του Κωνσταντίνου όλα αυτά τα κτήματα και εισοδήματα (επιθυμεί)...να τα λάβη η εν Αθήναις επιτροπή των κληροδοτημάτων, ήτις υποχρεούται δια παντός να διατηρήση τους δεσμούς αυτούς και να εγχειρίση τας δόσεις αυτάς ένθα σημειούνται αμεταβλήτως δια παντός».¹²⁸ Συμβουλεύει την επιτροπή να συνεννοηθεί με την ελληνική κυβέρνηση και τη διεύθυνση της Ατμοπλοϊκής εταιρίας για την είσπραξη του εισοδήματος των 400 μετοχών, τις οποίες αφιέρωσε έκτοτε «προς διατήρησιν των Ολυμπιακών εκθέσεων». Προχωρώντας στον τρόπο διάθεσης των χρημάτων θέτει ως πρώτη προτεραιότητα την ομαλή διοργάνωσή τους και την επιβράβευση των διακρινόμενων: «Εν πρώτοις να φροντίση (η επιτροπή των κληροδοτημάτων) δια την τετραετή έκθεσιν των Ολυμπίων, όπως συναχθή και αποπερατωθή καθ' όλα εν τάξει και ησυχία, απονέμων και τα βραβεία δικαίως εις έκαστον κατά τον επικυρωμένον κανονισμόν αυτών...».¹²⁹ Μετά τη διάθεση κεφαλαίου σε σπουδές «των τιμιών

1860 από το υπουργικό Συμβούλιο με ψήφισμα αρ 216 της 24 Ιουνίου 1865, γίνεται αναφορά στη σύλληψη της ιδέας των διαγωνισμών πάνω στη βιομηχανία και γεωργία υπό το όνομα των Ολυμπίων) και Τσοκόπουλος, *Ευαγγέλης Ζάππας, ό.π.*, σσ.18,20.

¹²⁴ Διαθήκη του Ευάγγελου Ζάππα της 20 Νοεμβρίου 1860. ΠΠΧ, σσ.123-134. Κατά τον Τσοκόπουλο, η αξία της ακίνητης περιουσίας του την εποχή της σύνταξης της διαθήκης ανερχόταν στο ποσό των 6.000.000 δραχμών περίπου Τσοκόπουλος, *Ευαγγέλης Ζάππας, ό.π.*, σσ.15,20. Κατά τον ίδιο επίσης ο Ζάππας προσέφερε 1.000.000 δραχμές για τα «Ολύμπια» στον Όθωνα. Όπ. Σύμφωνα με τον Παπαχριστόπουλο, «η υπέρ του ειρημένου σκοπού κληροδοτηθείσα εις το Έθνος περιουσία εξ ακινήτων εν Ρουμανία κειμένων αποτελουμένη και αναπαλλοτριώτος δια της διαθήκης καθισταμένη, ανήρχετο τότε εις το ποσόν δέκα εκατομμυρίων φράγκων». Μετά την κατασκευή όμως σιδηροδρομικής γραμμής, η οποία διερχόταν από εκείνα τα μέρη, ανερχόμενη η αξία των ακινήτων υπερέβαινε τα 28.000.000 φράγκα. Ό.π., σ.123 και ΑΥΕ, Φακ.1890/ Δ60, έγγραφο 247 της 12 Φεβρουαρίου 1890. (1. Β.Δ. της 19 Αυγούστου 1858, «περί συστάσεως των Ολυμπίων» 2. Β.Δ. της 11 Αυγούστου 1865, «περί οριστικής συγκρότησης της των Ολυμπίων επιτροπής» που επονομάσθηκε και επιτροπή των κληροδοτημάτων 3. Β.Δ. της 17 Σεπτεμβρίου 1869 (τροποποίηση άρθρου 8 της 19 Αυγούστου 1858).

¹²⁵ Α. Ρ.Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα, ό.π.*, σσ.378-379 και Τσοκόπουλος, *Ευαγγέλης Ζάππας, ό.π.*, σ.59.

¹²⁶ Ισοδυναμούσαν με 48.000 γρόσια. Για να έχουμε ένα ενδεικτικό μέτρο σύγκρισης το 1844 η συνολική του περιουσία ανερχόταν σε 10.000.000 δραχμές. Διαθήκη του Ευάγγελου Ζάππα, ό.π.

¹²⁷ Ό.π. και Β.Δ. της 19 Αυγούστου 1858, «περί συστάσεως των Ολυμπίων». Εφ. της Κυβερνήσεως, Αυγούστου του 1858. Σύμφωνα με αρχειακές πηγές του υπουργείου Εξωτερικών, από το κληροδότημα που άφησε ο Ευ. Ζάππας για την αγορά οικοπέδου προς ανέγερση των κτιριακών εγκαταστάσεων για τις Εκθέσεις προορίστηκαν 3.000 φλωριά, ενώ 16.000 φλωριά δαπανούνταν ανά τετραετία στα «Ολύμπια», καθώς και άλλα 5.000 στη Βλάχικη Κυβέρνηση. ΑΥΕ, Φακ.1868/88, 1, έγγραφο αχρον. (Επιστολή αντιδίκων).

¹²⁸ Διαθήκη του Ευάγγελου Ζάππα, ό.π.

¹²⁹ Ό.π.

βιομηχάνων» για την κάλυψη κενών στην εκπαίδευσή τους «εις τα σχολεία και τας μηχανάς της Ευρώπης», φροντίζει με διορατική ευαισθησία και οξυδέρκεια την οικονομική παράλληλα με την ηθική ενίσχυση των εκθετών: «Τα δε περισσεύοντα εκ τούτων χρήματα να τα δώσουν με τόκον και ανατοκισμόν εις ασφαλές μέρος και εις κάθε τετραετή περίοδον της εκθέσεως των Ολυμπίων η επιτροπή να συνδράμη με μέρος αυτών το γινόμενον λαχείον κατά τον κανονισμόν αγοράζοντας εξαισία πράγματα από τους εκθέτας προς εμπύχωσιν αυτών, και μεταπωλήση αυτά επί δημοπρασίας εις λογαριασμόν του καταστήματος...».¹³⁰ Δεν έλειψαν και από τη διαθήκη του οι εκφράσεις εθνικού μεγαλείου, όπου διαφαίνεται το βαθύ συναίσθημα πατριωτισμού, από το οποίο εμφορούνταν οι πράξεις του. Όρισε το σύνολο των συγκεντρωθείσης περιουσίας του να τη διαχειρίζεται η επιτροπή των Ολυμπίων μετά τον θάνατο του Κωνσταντίνου με την «αμετάβλητον υποχρέωσιν, όπου οψέποτε φανή τις Έλλην πράττων ή εφεύρων μέγα κατόρθωμα υπέρ της κοινής Ελληνικής πατρίδος, το οποίον να επιδοκιμασθή παρ όλου του έθνους και κυβερνήσεως, τότε εξ όλου του εισοδήματος της τετραετούς αυτής πανηγύρεως των Ολυμπίων να αφαιρεθούν τα έξοδα...και με τα περιπλέον η επιτροπή να φτιάση ένα χρυσούν στέφανον δια να στέψη τον ήρωα τούτον εν τω μέσω της γενικής συναθροίσεως προς τιμήν αυτού και δόξαν του έθνους ολοκλήρου. συγχρόνως να του δώση και τα περιπλέον χρήματα όπου έμειναν εκ του φτιασίματος του στεφάνου προς χαράν αυτού και αφοσίωσιν των ομοίων του υπέρ του Ελληνικού μεγαλείου».¹³¹

Τα πρώτα Ολύμπια του 1859 περιλάμβαναν, εκτός από τους «δημοτελείς γυμνικούς αγώνας», και «ιπποδρόμιον εγχαυρίων ίππων».¹³² Τα Ολύμπια του 1870, και του 1875 περιλάμβαναν στο πρόγραμμά τους, παρόλο που εν τέλει δεν έγιναν, ιπποδρομίες, αμαξοδρομίες, λεμβοδρομίες, κολύμβηση και σκοπευτικούς αγώνες,¹³³ ενώ νέα αθλήματα εμφανίστηκαν στους Ολυμπιακούς Αγώνες του 1889.¹³⁴

Η οικοδόμηση του φερώνυμου Μεγάρου των Ολυμπίων εκθέσεων, «μετά του σταδίου αυτού αξιοπρεπούς και ευρύχωρου» κατά την επιθυμία του ευεργέτη¹³⁵ άρχισε το

¹³⁰ Ο.π.

¹³¹ Ο.π.

¹³² Στις 18 Οκτωβρίου του 1858, έγιναν τα εγκαίνια των πρώτων Ολυμπίων. Ενώ είχε προγραμματιστεί η χρησιμοποίηση του αρχαίου Σταδίου, λόγω όμως έλλειψης ακόμη της αναγκαίας υποδομής, επιλέχθηκε η πλατεία Λουδοβίκου. Οι αγώνες αυτοί που τελέστηκαν την 15 Νοεμβρίου 1859 σημείωσαν για πολλούς «παταγώδη» αποτυχία. Τσοκόπουλος, *Ευαγγέλης Ζάππας, ό.π.*, σ.21 και Χρυσάφης, *Οι πρώτοι Ολυμπιακοί Αγώνες...ό.π.*, σ.29.

¹³³ Κατά τα Ολύμπια του 1870 ένας μεγάλος αριθμός θεατών (25.000-30.000) παρακολούθησε τους αγώνες. Στους αγώνες του 1875 ο Φωκιανός προσέθεσε αγώνες «εκ της νεωτέρας γυμναστικής άνευ βραβείων», δηλαδή από τη γερμανική οργανική γυμναστική: «άλμα υπέρ το δίλυγον», «άλμα διά του μονοζύγου». Χρυσάφης, *Οι πρώτοι Ολυμπιακοί Αγώνες...ό.π.*, σ.90 και Οδυσσέας Δημητρακόπουλος, *Στροφή της κυβερνητικής πολιτικής προς την εσωτερική ανάπτυξη της χώρας* (σσ.171-199), ΙΕΕ, τόμος ΙΓ', σ.178. Παρά του ότι ήταν γυμνασίαρχος ο Φωκιανός, οι αγώνες του 1875 δε σημείωσαν την επιτυχία των αγώνων του 1870, «διότι και αγωνισταί ολιγώτεροι προσήλθον και θεαταί πολύ ολιγώτεροι και αταξία επεκράτησεν εις την εορτήν». Τ. Σακελλαρίου, *ό.π.*, σ.1145.

¹³⁴ Εκτός από την επικράτηση του γερμανικού γυμναστικού συστήματος στους Ολυμπιακούς Αγώνες του 1889, υπήρχαν στο πρόγραμμα νέα αθλήματα, όπως η άρση βαρών. Οι αγώνες έγιναν στο Κεντρικό Γυμναστήριο με πρωτοβουλία του Ιω. Φωκιανού. Κουλούρη, *Αθλητισμός...ό.π.*, σσ.35,92.

¹³⁵ Στο β' άρθρο της διαθήκης του προτείνει με σχολαστική ακρίβεια τον τρόπο και το σχέδιο κατασκευής, το οποίο ήδη είχε στείλει στον Αλ. Ραγκαβή: «και το παρομοίων (σχέδιον) όπου έχω εγώ εδώ, έχον εν τω μέσω μίαν μεγάλην δίπατων κυκλοειδώς κρυστάλινην αίθουσαν, με άλλας τρεις ευθείας σχηματίζουσαι ως είδος σταυρού, και διευθυνόμεναι κατ' ευθείαν εις μίαν παρόμοιαν αίθουσαν, αλλ' εις σχήμα ημικυκλίου, και άλλα αναγκαία δωμάτια της Εκθέσεως μετά του δικαστηρίου και λοιπά

1874, εννέα έτη μετά το θάνατό του, χάρη στην επιμονή του Κωνσταντίνου Ζάππα, εξαδέλφου και κληρονόμου του. Ολοκληρώθηκε το 1888 με συνολικό κόστος που άγγιζε στο μυθικό ποσό των 2.500.000 δραχμών.¹³⁶ Μετά την αίγλη της διεθνούς έκθεσης του 1903 που γνώρισε, το κληροδότημα περιήλθε σε περιπέτειες, λόγω της άρνησης της ρουμανικής κυβέρνησης να παραδώσει την περιουσία του Ευ. Ζάππα στο ελληνικό κράτος,¹³⁷ γεγονός το οποίο προκάλεσε διακοπή διπλωματικών σχέσεων των δύο κρατών για δύο χρόνια.¹³⁸ Η ιδιοκτησιακή συνέχεια που εξασφαλίστηκε με τη μεταβίβαση της περιουσίας του και τη διαχείρισή της στον Κωνσταντίνο Ζάππα ανέστειλε τις ρουμανικές παρεμβάσεις, ειδικά με την επανενεργοποίηση των Ολυμπίων, για να επανεμφανιστούν μετά το θάνατό του σε μια δεύτερη ελληνορουμανική διαμάχη.¹³⁹ Ο Κων. Ζάππας είχε κερδίσει την εμπιστοσύνη και εκτίμηση του Ευάγγελου εργαζόμενος δίπλα του,¹⁴⁰ προστατεύοντας τα συμφέροντά του και μεγεθύνοντας την περιουσία και των δύο. «Και ο μεν Ευαγγέλης καίτοι προπορευόμενος πάντοτε ως πρεσβύτερος, ουδέποτε όμως επελανθάνετο ότι το ήμισυ τρόπον τινά αυτού ήτο ο

άνευ ουδεμίας ελλείψεως». Διαθήκη του Ευάγγελου Ζάππα, *ό.π.*, σ.129. Σύμφωνα με νομοσχέδιο για την ανέγερση του μεγάρου της περιοχής και των παραρτημάτων, του παραχωρήθηκε έκταση 79,145 (67,825 και 11,320 γαλλικών τ.μ.). Επιστολή του Δ. Χρησιτίδη, προέδρου της Βουλής, προς τον Κωνσταντίνο Ζάππα, εν Αθήναις τη 19 Νοεμβρίου 1869 στο Τσοκόπουλος, *Ευαγγέλης Ζάππας, ό.π.*, σ.14.

¹³⁶ *Ο.π.*, σ.15.

¹³⁷ Βλ. κεφ. Ευεργεσία, σσ.285,292-293. Ο συντάκτης ελληνικής εφημερίδας στη Ρουμανία, Ζαχαρίας Γαρδέλης σημειώνει σε επιστολή του: «Συζήσας επί επταετίαν μετά του αιοδίμου Ευαγγέλου Ζάππα και συννερασθείς μετ' αυτού εις πάντα τα εθνοφελή έργα αυτού και στη διαθήκη του γινώσκω κάλλιστα και πανθομολογώ πόσο ακραιφνή και φιλοπάτριδα ήταν τα αισθήματά του και μετά πόσης φροντίδας αυτός τε και ο νυν επιζών Κωνσταντίνος Ζάππας ηργάζοντο υπέρ των εθνικών σκοπών. Δεν ελησμόνησε ούτε την παραγγελίαν του, ην εκ βάθους καρδιάς απήντησεν εις ημάς "να υπερασπιστούμε πάση δυνάμει τας τελευταίας βουλήσεις αυτού"». Συνεχίζοντας πιο κάτω: «εγκαταλειπομένης της διαθήκης Ζάππα έρμαιον του τυχόντος» θεωρεί «λυπηρό και εθνοφθόρο» να εγκαταλείπονται τα περιουσιακά στοιχεία του Ευ Ζάππα «εις την διάκρισιν ολίγων ιδιοτελών αχαρίστων» και «αποτρόπαιον...να σπαταλώνται υπό κηφήνων ξένων». ΑΥΕ, Φακ.1892/Δ60,2, έγγραφο της 25 Απριλίου 1890. (πρεσβεία Βουκουρεστίου προς το υπουργείο Εξωτερικών. Βουκουρέστι).

¹³⁸ Οι αξιώσεις της Ρουμανίας επί της περιουσίας του Ευάγγελου Ζάππα (ο Ευάγγελος απεβίωσε την 19 Ιουνίου 1865) χρησιμοποιούσαν ως νομικό επιχείρημα τη δήλωση που ο ίδιος υπέγραψε το 1844 στο δικαστήριο, αναγκαίας για την αγορά κτημάτων στη χώρα υποδοχής, (που απαγόρευε την ιδιοκτησία σε ξένους υπηκόους), ότι, αν και Έλληνας, δεν απολάμβανε της προστασίας καμίας ξένης δύναμης. Τσοκόπουλος, *Ευαγγέλης Ζάππας, ό.π.*, σσ.15,23 και κεφ. Ευεργεσία, *Η Τύχη των Κληροδοτημάτων*, σ.292, υπομ.997 και σ.293.

¹³⁹ Το 1882 πάλι διακόπηκαν οι ελληνορουμανικές σχέσεις. Αποτέλεσμα δικαστικών αγώνων ήταν υπέρ των αντιδίκων, εξ αδιαθέτου κληρονόμων του διαθέτη και η απώλεια της κολοσσιαίας περιουσίας πλην 280.000 φράγκων (μερίδιο του Πέτρου Ζάππα ο οποίος εκχώρησε τα δικαιώματά του στο Ελληνικό Δημόσιο). ΠΙΠΧ, σ.124. Εκτός από το θέμα του προσεταιρισμού των Κουτσόβλαχων της Μακεδονίας, θέμα που στάθηκε αφορμή διενέξεων, ήταν η άρνηση της Ρουμανίας να δώσει την περιουσία που κληροδότησε ο Ζάππας στην Ελλάδα. Οι σχέσεις τους οξύνθηκαν, η Ρουμανία άρχισε διώξεις ενάντια στους εγκατεστημένους στα εδάφη της Έλληνες. Μετά την επιψήφιση από τη Βουλή της εμπορικής σύμβασης με τη Ρουμανία που πέτυχε ο Θεοτόκης την 19 Δεκεμβρίου 1900, οι διπλωματικές σχέσεις επαναλήφθηκαν και μετά από ενέργειες της Γερμανίας και Αυστρίας συμφωνήθηκε συνάντηση Γεωργίου με το βασιλιά Κάρολο της Ρουμανίας. Ελένη Χουρμούζη, *Η Ελλάδα μετά τον πόλεμο του 1897* (σ.160-179), ΙΕΕ, τόμος ΙΔ', σσ.172-173.

¹⁴⁰ Βλ. κεφ. Γεωργική Εκπαίδευση, σσ.792-794.

Κωνσταντίνος ούτος δε παρείπετο του Ευαγγέλη, ώσπερ η σκιά παρέπεται τω σώματι».¹⁴¹ Ορίζοντάς τον ως κληρονόμο της τεράστιας περιουσίας του στη διαθήκη του αναφέρεται στην εντιμότητά του Κωνσταντίνου,¹⁴² ο οποίος με τη σειρά του αφιέρωσε την περιουσία του συνειδητά στο ελληνικό κράτος ευεργετώντας την παιδεία.¹⁴³ Επιδόθηκε με ιερή προσήλωση την εκτέλεση του κληροδοτήματος του Ευάγγελου που φαίνεται να τιμά: «Ο αρχηγέτης της οικογένειάς μου, ο αγαπητός μου αιιδίμος Ευαγγέλης απεφάσισεν εξ εμπνεύσεως κλασσικής να επαναφέρει εις την Ελλάδα τους αρχαίους των Ολυμπιακών Αγώνων υπό τους όρους και τας συνθήκας της νεωτέρας ζωής. Περιχαρής και εύελπις, παραδίδω το συντελεσθέν έργον εις το έθνος ευχόμενος αυτώ τα κράτιστα».¹⁴⁴

Ήδη λοιπόν μέσα από τον τριακονταετή θεσμό των Ζάππειων Ολυμπιάδων (1858-1888) είχε ήδη αναδειχθεί μία αθλητική παράδοση με έντονες αρχαιολατρικές επιρροές και τάσεις, με ενσωμάτωση στοιχείων επηρεασμένων κυρίως από τα αθλητικά γερμανικά πρότυπα, η οποία διοχετεύτηκε στους αγώνες των τελευταίων δεκαετιών και με κορύφωση τους Διεθνείς Ολυμπιακούς του 1896.¹⁴⁵ Αρχαιοελληνικά συμφραζόμενα δεν αποτελούσαν

¹⁴¹ Ο Κωνσταντίνος ήταν μικρότερος στην ηλικία κατά τέσσερα έτη. Απεβίωσε την 20 Ιανουαρίου 1892. Α.Γούδας, *ό.π.*, *Ευάγγελος Ζάππας*, τόμος Γ', σ.333.

¹⁴² Σύμφωνα με το Γούδα, ο Κωνσταντίνος Ζάππας «μόλις μαθών την εν Δακία αποκατάστασίν του εξαδέλφου του, ήλθεν παρ' αυτώ ουχί ιν' απαιτήση και βοηθηθή, ώσπερ άλλοι τινές, αλλ' ίνα συναγωνισθή και βοηθήση' εννοείται δε οίκοθεν ότι τοιούτον σύντροφον τοιαύτην δεξιάν χείρα μόλις απεδέχεται εξ ουρανού ο Ευαγγέλης και δεν είχε λέξεις ικανάς να εκφράση την ευγνωμοσύνην του, διότι εύρεν αυτήν εν τη γή». Γούδας, *ό.π.*, *Ευάγγελος Ζάππας*, τόμος Γ', σσ.355-368. Συνεργαζόμενοι σε υδραυλικά έργα και αλευρόμυλους στο κτήμα του Μπροσθενίου της Δακίας και βλέποντας «τον πλούτον αυξανόμενον», έγιναν ιδιοκτήτες το 1844 του κτήματος αυτού, καθώς και των Ουλέστι Γκρίντασι (Βάλε Μακρίση), Τζώρα της επαρχίας Γιαλομίτζας, αλλά και άλλων επαρχιών της Ρουμανίας. Εκεί οικοδόμησαν οίκημα «πολλών ηγεμονικών μεγάρων κομψότερον και ανετώτερον». *Ό.π.*, σ.334. Συγκεκριμένα τόνιζε: «..όστις εργάστηκε μετ' εμού πιστώσ και του χρεωστώ δι' αυτώ, του χαρίζω...χωρίς να αφαιρεθή παρά κανενός ούτε λεπτόν και χωρίς να δυνηθή κανένας άνευ εξαιρέσεως,..». Διαθήκη Ευ. Ζάππα, *ό.π.*. Βλ. Ξενοφάντος Ζυγούρα, *Οι Ζάππαι και το Ζάππειον*, τόμος Β', [τύποις Ιωάννου Κούβελου], Αθήνα 1889.

¹⁴³ Βλ.κεφ. Γεωργική Εκπαίδευση, σ.794 και Γυναικεία εκπαίδευση, σ.467. Με την εκκαθάριση της περιουσίας του Κωνσταντίνου Ζάππα το ποσό ανερχόταν σε 6.164,318 δραχμές από εκείνη που είχε στην Ελλάδα και 900.000 δραχμές από εκείνη της Ρουμανίας. Με την πρόσθεση της περιουσίας του Ευάγγελου άπασα, δηλαδή κινητή και ακίνητη η περιουσία του, συμποσούνταν σε 80.000 αυστριακά φλωριά, τα οποία θέλησε να επενδύσει σε μετοχές 30-40 για να τις δωρίσει στο Κράτος. ΑΥΕ, Φακ. 1868/88,1, έγγραφο (αχρον.), Φακ.1888/ Δ60, 1, έγγραφο 3444 της 23 Νοεμβρίου 1888, ΠΠΧ, σ.155 και ΙΑ.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (XXVII) Κληροδότημα Κωνσταντίνου Ζάππα (1892) φάκελος 58: (Διαθήκη. Αλληλογραφία διαχειριστικής επιτροπής), υπφ.1,2, έγγραφο 4752 της 28 Απριλίου 1893.

¹⁴⁴ Απόσπασμα από λόγο που εκφώνησε ο Κων. Ζάππας κατά την 4^η Ολυμπιάδα, στα εγκαίνια του Ζαππείου στις 20 Οκτωβρίου 1888 παρουσία του βασιλιά Γεωργίου. Τσοκόπουλος, *Ευαγγέλης Ζάππας*, *ό.π.*, σ.33. Σε απάντησή του προς την επιστολή του Προέδρου της Βουλής, Δ. Χρησιτίδη, της 19 Νοεμβρίου 1869, ο Κων. Ζάππας εκφράζει την ευχή να αξιωθεί να δει την εκπλήρωση της υποχρέωσής του, «δι' ης θέλει πραγματοποιηθή ο διακαέστερος των πόθων του αιιδίμου Ευαγγέλου. να ευδοκήση δε εν τη απείρω αυτού αγαθότητι, όπως καγώ δυνηθώ ακολούθως να προβώ εις την εκτέλεσιν των υπέρ της φιλότατης Πατρίδος ιδιαιτέρων προθέσεών μου και προσφέρω τον εις αυτήν οφειλόμενον της ευγνωμοσύνης φόρον. τότε δε μετά ψυχής αναπαυμένης και ευφροσύνου ευχαριστών τον Υψιστον θέλω αναφωνήσει αυτώ: «Νυν απολύεις τον δούλον σου Δέσποτα. Εν Βροσθενίω, την 31 Ιανουαρίου 1870». *Ό.π.*, σ.42

¹⁴⁵ Στον «Ολυμπιακό Λόγο» που εκφώνησε ο Φίλιππος Ιωάννου στα Ολύμπια του 1870, συγκρίνοντας με σαφήνεια τη σχέση των αρχαίων Ολυμπιακών Αγώνων με τις Ζάππειες Ολυμπιάδες υπογράμμισε

μόνο τα ονόματα των αγωνισμάτων. Οι ελλανοδίκες, ο γυμνασιάρχης, οι αλυτάρχες, οι αγωνοδίκες, ο κήρυκας ήταν πρόσωπα εμπνευσμένα από την αρχαιότητα. Τόσο η ενδυμασία, όσο και τα βραβεία, τα οποία ήταν στεφάνια ελιάς και κλαδιά δάφνης, ο γνωστός κότινος, παρέπεμπαν, όπως είναι ευνόητο, στην ελληνική αρχαιότητα.¹⁴⁶ Η αναβίωση των αρχαίων αγώνων αντικατόπτριζε το ιδεολογικό κλίμα που επικρατούσε τότε, τόσο στην Ευρώπη, όσο και στην Ελλάδα με κυρίαρχο χαρακτηριστικό τον θαυμασμό για τον αρχαίο κόσμο.¹⁴⁷

Η ιδέα της αναβίωσης των Ολυμπιακών Αγώνων υπήρχε σε Ελλάδα και Ευρώπη πριν από την πρωτοβουλία του Γάλλου de Coubertin,¹⁴⁸ της οποίας η σημασία έγκειται στη διεθνοποίηση των αγώνων σε αντίθεση με τον τοπικό χαρακτήρα όσων είχαν οργανωθεί ως το 1892 στις διάφορες χώρες.¹⁴⁹ Με επιστολή του τον Απρίλιο του 1894 ο Coubertin, στον οποίο αποδίδεται η ιδέα της ανασύστασης των Ολυμπιακών Αγώνων, προσκαλούσε τον

«ουσιώδη τινά διαφοράν προερχομένην εκ τούτου, ότι κατά μεν τους αρχαίους αιώνας, ότε οι άνθρωποι άνευ χρειών επινοητών έξων φυσικώτεραν και απλουστέραν ζωήν και ήσαν υπό της εννοίας του δικαίου, δυσαγωγότεροι, χειροκρατικώτεροι δε και ετοιμότεροι εις χρήσιν της βίας, η ρώμη και των σωματικών δυνάμεων η ανάπτυξις είχαν φυσικώ τω λόγω μεγίστην αξίαν [...] Διό εις την σωματικήν άσκησιν απέβλεπον κυριώτερον οι πανηγυρικοί των αρχαίων αγώνες [...]. Εις δε τους καθ' ημάς χρόνους, ότε διά του χριστιανισμού η εξημέρωσις των ηθών προεχώρησεν, [...] η ρώμη και των σωματικών δυνάμεων η αθλητική ανάπτυξις απέβαλον μέγα μέρος της προτέρας αυτών αξίας [...] αντί επιδείξεως ρώμης, ευκαμψίας και ευκινησίας σωματικής προετοιμήθη η επίδειξις υπεροχής εν τέχναις ωφελίμοις εις τον ανθρώπινον βίον και εν επιστήμαις φωτιζούσαις και οδηγούσαις τας τέχνας εις την πορείαν των». Φίλιππος Ιωάννου, *Λόγος Ολυμπιακός κατά την Β' εορτήν των Ολυμπίων, στο Ολύμπια, του 1870, Περίοδος Δευτέρα, Υπό της επί των Ολυμπίων και των Κληροδοτημάτων Επιτροπής, Μέρος Πρώτον, Αθήνα 1872, σσ.154-155.*

¹⁴⁶ Η ενδυμασία των αθλητών στα πρώτα Ολύμπια ήταν «χιτών βραχύς εξωσμένος περί την οσφύν», στα δεύτερα «κατάσαρκον πλέγμα [...] ζώμα και πέδιλα ανδρείκελον έχοντα χρώμα». Η μίμηση της αρχαιότητας εμφανίζεται και στην προσπάθεια συνδυασμού των αθλητικών αγώνων με θρησκευτικές εορτές στα Ολύμπια του 1870, όπου ο κανονισμός όριζε: «*Των αγώνων προηγείται θρησκευτική τελετή εν η γίνεται ευχή εις τον Θεόν υπέρ της των αγώνων ευδοώσεως προς ωφέλειαν και δόξαν της Πατρίδος, υπέρ του αιιδίμου αγωνοθέτου Ευαγγέλη Ζάππα και υπέρ της των αγωνιζομένων υγείας.*» *Προγράμματα και Κανονισμοί των Ολυμπιακών Αγώνων γυμνικών τε και λεμβοδρομικών, Ολύμπια του 1870. Περίοδος Δευτέρα, ό.π., σσ.57-59.*

¹⁴⁷ Στην ελληνοπρέπεια, ως ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά των Αγώνων που αποτυπώνεται στη φιλοσοφία και την αισθητική τους, αναφέρθηκε σε ομιλία του στη βουλή ο βουλευτής Σωτηρόπουλος. Γούδας, *ό.π., τόμος Γ', εν Αθήναις 1870, σσ.351-355.*

¹⁴⁸ Ο γάλλος βαρόνος Coubertin, ο οποίος είχε ενδιαφερθεί για τη μεταρρύθμιση του σχολικού συστήματος της χώρας του και είχε καταστήσει την ιδέα των Ολυμπιακών Αγώνων υπόθεση της ζωής του, είχε μυήσει στην ιδέα αυτή πολλά επιφανή πρόσωπα, ώστε το θέμα να αναχθεί σε αίτημα διεθνούς κλίμακας με τη διενέργεια μάλιστα και του Α' Συνεδρίου Αθλητικών Αντιπροσώπων στο Παρίσι. Αντιπρόσωπος της Ελλάδας και πρόεδρος της επιτροπής ήταν ο Βικέλας. Καλλιεργώντας τις επαφές του με πρόσωπα σημαντικά της αθηναϊκής κοινωνίας, με τη διευκόλυνση του διαδόχου Κωνσταντίνου, όταν επισκέφθηκε την Ελλάδα, βοήθησε στην ενεργοποίηση ατόμων και φορέων στην υλοποίηση της ιδέας της διεξαγωγής των Αγώνων. Ιωάννης Πικρός, *Προς τον Πόλεμο του 1897, (σ.88-125), ΙΕΕ, τόμος ΙΔ', σ.93* και Κωνσταντίνου Γεωργιάδη, *Το Χρονικό της αναβίωσης. Επτά Ημέρες της Εφ. Καθημερινής της 31 Μαρτίου 1996, σσ.10-14.*

¹⁴⁹ Serge Bernstein, Rierre Milza, *ό.π., σσ.244-245.* Από τη δεκαετία του 1830 υπήρχε η σκέψη της αναβίωσης των αρχαιοελληνικών αγώνων. Ο άγγλος ιατρός W.P.Brookes, π.χ., τον οποίο επισκέφθηκε το 1851 ο Coubertin οργάνωνε τοπικούς Ολυμπιακούς Αγώνες στο Much Wenlock της Αγγλίας και συνεργάστηκε με την επιτροπή Ολυμπίων του Ευ.Ζάππα. Κ.Γεωργιάδη, *Το Χρονικό της αναβίωσης...ό.π., σ.10.*

Πανελλήνιο Γυμναστικό Σύλλογο να αντιπροσωπεύσει την Ελλάδα στο διεθνές αθλητικό συνέδριο, το οποίο θα διεξαγόταν στις 16-24 Ιουνίου.¹⁵⁰ Επίτιμος αντιπρόεδρος ονομάστηκε αργότερα ο πατέρας της Γυμναστικής στην Ελλάδα, πρόεδρος του Πανελληνίου, ο Ιω. Φωκιανός, ο οποίος είχε συμπήξει Σύλλογο με κύριο σκοπό τη μελλοντική ανασύσταση των Ολυμπιακών Αγώνων.¹⁵¹ Ο Πανελλήνιος στράφηκε στο Δημήτριο Βικέλα, πρόεδρο και ιδρυτή του «Συλλόγου προς διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων», ο οποίος διέμενε στο Παρίσι, στο πρόσωπό του οποίου αναζήτησε τον κατάλληλο εκπρόσωπο στο διεθνές αυτό συνέδριο. Αυτός πρότεινε στους συνέδρους εκπροσώπους των 49 αθλητικών σωματείων της Ευρώπης τη σύσταση των πρώτων Ολυμπιακών Αγώνων στην Αθήνα.¹⁵² Χάρη στην κινητοποίηση της Ολυμπιακής Επιτροπής συγκεντρώθηκαν σημαντικά ποσά από την πώληση αναμνηστικών μεταλλίων, γραμματοσήμων, εισιτηρίων, εκτός από τις εισφορές ιδιωτών και Ελλήνων της διασποράς.¹⁵³

Οι πρώτοι διεθνείς λοιπόν Ολυμπιακοί Αγώνες τελέστηκαν στην Αθήνα στα τέλη Μαρτίου με αρχές Απριλίου 1896.¹⁵⁴ Την παραμονή των Αγώνων - 25 Μαρτίου 1896 -¹⁵⁵ στο προαύλιο του Σταδίου έγιναν τα αποκαλυπτήρια του ανδριάντα του Γεωργίου Αβέρωφ,¹⁵⁶

¹⁵⁰ Επιστολή της 26 Απριλίου 1894. Το Διεθνές Αθλητικό Συνέδριο έγινε το 1894 στο αμφιθέατρο της Σορβόννης στο Παρίσι. *Ο.π.*, σ.12.

¹⁵¹ Στέλιος Σπεράντζας, *Ο Συριανός Δημήτριος Βικέλας και οι Ολυμπιακοί Αγώνες, Κυκλαδικά θέματα*, έτος Δ', τεύχος 19, σσ.4-5. Ο Ιω. Φωκίων διορίστηκε αντιπρόεδρος της επιτροπής των Ολυμπιακών Αγώνων με πρόεδρο τον διάδοχο Κωνσταντίνο. Ιωάννης Πικρός, *Προς τον Πόλεμο...ό.π.*, σ.93.

¹⁵² *Ο.π.*, Στ. Σπεράντζας, *Ο Συριανός...ό.π.*, σ.5. Για την επαφή του με τον Coubertin ο Δημ. Βικέλας σημειώνει στην αυτοβιογραφία του: «*Εγραψα προς τον Coubertin ζητών να υποβάλη εις το συνέδριον των ολυμπιακών αγώνων εις το Ηαπτε την πρότασίν μου του να λάβουν και οι ιδικοί μας εδώ αγώνες την ονομασίαν και την σειράν των διεθνών*». Δημήτριος Βικέλας, *Η ζωή μου. Παιδικά αναμνήσεις-νεανικοί χρόνοι*, Αθήνα, [Σ.Ω.Β.], 1908, σ.291. Στο Διεθνές Αθλητικό Συνέδριο ο Βικέλας παρουσίασε την πρόταση της διεξαγωγής των πρώτων Διεθνών Ολυμπιακών Αγώνων στην Αθήνα σημειώνοντας: «*Εδώ δεν ομιλώ στο όνομα του συλλόγου που αντιπροσωπεύω. Έχω ακόμα λιγότερες δυνατότητες να δεσμεύσω την κυβέρνησίν μου. Αισθάνομαι όμως ότι όλος ο κόσμος στην Ελλάδα θα αγκαλιάσει μια ευνοϊκή απόφαση του Συνεδρίου και θα προσπαθήσει να την τιμήσει...*». Οι δισταγμοί του για τη στάση της ελληνικής κυβέρνησης ήταν δικαιολογημένοι, εφόσον, γεγονός που επιβεβαίωσε μετά την ενημέρωση στο Βασιλιά και τον Τρικούπη, το ελληνικό δημόσιο, οφειλέτης «*εν πτωχεύσει*» απέναντι στην Ευρώπη «*δεν τολμούσε να δώσει έστω ενδείξεις αρωγής στην όλη προσπάθεια*». Κ. Γεωργιάδη, *Το Χρονικό της αναβίωσης...ό.π.*, σσ.10-14.

¹⁵³ Αλίκη Σολωμού, *Στην Αθήνα του 1896, Επτά Ημέρες* της Εφ. Καθημερινής της 22 Αυγούστου 2004., σ.8.

¹⁵⁴ Οι αγώνες διεξήχθησαν με τη συμμετοχή 36 ξένων και 29 ελλήνων αθλητών. Α. Αργυρός, *Οι πρώτοι εν Αθήναις διεθνείς Ολυμπιακοί αγώνες του 1896*, Αθήνα 1896 και Κώστας Μπίρης, *Αι Αθήναι από του 19^{ου} εις τον 20^ο αιώνα*, Αθήνα, [Μέλισσα], 1999, σσ.219-221.

¹⁵⁵ Έγιναν την 24 Μαρτίου 1896, Κυριακή του Πάσχα, υπό καταρρακτώδη βροχή. Εντούτοις, σημειώνει ο Μπίρης σκιαγραφώντας το όλο κλίμα της εποχής, «*λόγοι πλατύστομοι, γεμάτοι αισθηματισμόν και κολακείαν, εγέμιζαν τον αέρα και τα έντυπα των ημερών εκείνων. Οι Αθηναίοι έπαθον παράκρουσιν μεγαλείου και αυτοθουμασμού, τον οποίον ήλθε να επιβεβαιώση η νίκη του Λούη εις τον Μαραθώνα. Αλλά και να τον περιστείλη εις τα όρια της πραγματικότητος ο πόλεμος κατά το επόμενον έτος...*». *Ο.π.*, σ.259.

¹⁵⁶ Βλ. για το Γ. Αβέρωφ κεφ. Τεχνική Εκπαίδευση, σσ.735,760-763. Από τους Έλληνες τους εγκαταστημένους στην Αλεξάνδρεια και στο Λονδίνο, στους οποίους οφείλονται σπουδαίες συνεισφορές σε αθλητικούς σκοπούς, ξεχωρίζει εκείνη, του Αβέρωφ (40.000 λίρες στεργλίνες) με στόχο τη νέα επένδυση με μάρμαρο του Αθηναϊκού Σταδίου, ώστε να διεξαχθούν εκεί οι πρώτοι Ολυμπιακοί

τιμητική ανταμοιβή για τη χορηγία των 1.200.000 δραχμών που ισοδυναμούσαν με τα 8/80 της περιουσίας του¹⁵⁷ για την αναστήλωση του κατεστραμμένου αρχαίου Σταδίου, καθώς και άλλα ποσά για συμπλήρωση διαφόρων εγκαταστάσεων του.¹⁵⁸ «Αναλαβών τας μέχρι τούδε γενομένας δαπάνας εμού εν τω Παναθηναϊκώ Σταδίω εργασίας την δια μαρμάρων αποπεράτωσιν της πρώτης ζώνης αυτού, αφήνω επί τω σκοπώ τούτω οκτώ μερίδια, ων το εκκαθαρισησόμενον ποσόν κατατεθή εις την Εθνικήν Τράπεζαν της Ελλάδος,... Ελπίζω δε ότι το οριζόμενον ποσόν θα εξαρκέσει προς αποπεράτωσιν και της δευτέρας ζώνης. Παρακαλώ τους ανωτέρω κυρίους να αναδεχθώσι την ανατεθειμένην αυτοίς ταύτην φροντίδα μεθ' όσης ευγενείας και προθυμίας ειργάσθησαν και μέχρι τούδε υπέρ του εθνικού τούτου έργου, εφ' ω εκφράζω αυτοίς την ευγνωμοσύνην μου, εν περιπτώσει θανάτου ή παραιτήσεως τινός εξ αυτών οι εναπολειπόμενοι θα εκλέξωσι τον αντικαταστάτην αυτού».¹⁵⁹

Η υλοποίηση του ονείρου της αναβίωσης των Ολυμπιακών Αγώνων ήταν ορατή. «Ήτο φανερόν ότι η απλή περιέργεια είχε μεταβληθή πλέον εις ψυχοπάθειαν, ότι η απλή προσδοκία είχεν υψωθή εις φρόνημα», έγραφε για τη μέρα εκείνη ο καθηγητής Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών Σπυρίδων Λάμπρος¹⁶⁰ αναφερόμενος στη συγκίνηση και τους έξαλλους πανηγυρισμούς του πλήθους για το νικητή του Μαραθωνίου δρόμου, Σπύρου Λούη. Πέραν του ότι ο πρώτος αυτός αθλητής - ήρωας κυριάρχησε ως πρότυπο μέσα στον 20ό αιώνα, υπήρξε κυρίως ένα εθνικό σύμβολο, από εκείνα που η «μικρά Ελλάς χρειαζόταν για να κατοχυρώσει, και στα μάτια των ξένων, το ένδοξο παρελθόν της».¹⁶¹ Οι Ολυμπιακοί του

Αγώνες. Η προσφορά του Αβέρωφ ως απάντηση στην ευχή της ελληνικής κυβέρνησης που αδυνατούσε να καλύψει τα έξοδα, συνέβαλε με αποφασιστικά στη διεξαγωγή των Αγώνων αυξάνοντας τη φήμη του ευεργέτη. Ιδιόχειρη διαθήκη του Γεωργίου Αβέρωφ της 18 Μαρτίου 1898. ΠΠΧ, σ.15, Κωνσταντίνος Ζαβιτσιάνος, *Αρχαία Εθνικών Ευεργετών*, Αθήνα 1929 (ΖΑΒ), τόμος 1, σ.15 και Ευθύμιος Σουλογιάννης, Γεώργιος Αβέρωφ, πρότυπο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, στο περ. *Ημερησία, Η Ελλάδα των Ευεργετών*, (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004, σ.62.

¹⁵⁷ Μετά από τη διάθεση των κληροδοτημάτων του στην Αλεξάνδρεια ο Αβέρωφ μοίρασε το σύνολο της περιουσίας του σε 80 μερίδια, από τα οποία τα 49 αφιέρωσε στο ελληνικό κράτος «υπέρ εθνικών, κοινωφελών και φιλανθρωπικών σκοπών». Ιδιόχειρη διαθήκη του Γεωργίου Αβέρωφ, ό.π. Έτσι, το συνολικό ποσό που διατέθηκε μαζί με εκείνο που προσέφερε εν ζωή ανήλθε σε 31.000.000 δραχμές. *Ολυμπιακοί Αγώνες του 1906, Αβέρωφ και το Στάδιον, Ημερολόγιον Εγκυκλοπαιδικόν Ι.Α. Βρεττού*, του βίσεκτου έτους 1908, (έτος Η'), εν Αθήναις 1907, [Κολλάρος], σ.167. Το ποσό για την αναμαρμάρωση του Σταδίου ανερχόταν σε 920.000 χρυσές δραχμές. Ιωάννης Πικρός, *Προς τον Πόλεμο...ό.π.*, σ.93.

¹⁵⁸ Το εναπομείναν ποσό του κληροδοτήματος του Ευ. Ζάππα μετά την κατάσχεσή του από τη ρουμανική κυβέρνηση ήταν μόλις 180.000 δραχμές, ανεπαρκές να καλύψει τις ανάγκες της κατασκευής του Σταδίου. Κ.Μπίρης, *Αι Αθήναι...ό.π.*, σσ.219-221. Ιδιόχειρη διαθήκη του Γεωργίου Αβέρωφ, ό.π.

¹⁵⁹ Ιδιόχειρη διαθήκη του Γ. Αβέρωφ, ό.π.

¹⁶⁰ Σπ. Λάμπρος, *Τα αθλητικά και γυμναστικά αγωνίσματα εν τω Σταδίω, Λόγοι και Άρθρα*, Αθήνα 1902, σ.717. Η έναρξη των Αγώνων έγινε την 5 Απριλίου 1896, ανήμερα Κυριακή Πάσχα σε ιδιαίτερα ενθουσιώδη ατμόσφαιρα. Ιωάννης Πικρός, *Προς τον Πόλεμο...ό.π.*, σ.93.

¹⁶¹ Δεν ήταν αυτονόητο ότι η μαζικότητα της παρακολούθησης των αγώνων του 1896 θα οδηγούσε και στην καθιέρωση του αθλητικού θεάματος γενικά. Απόδειξη τούτου υπήρξε η πτώση του πρώτου ενθουσιασμού και ο τοπικός χαρακτήρας που απέκτησαν οι αγώνες. Οι αγώνες του 1900 και του 1904 άμβλυναν το ενδιαφέρον για τη σημασία του θεσμού. Το ενδιαφέρον και η μαζική παρακολούθηση αγώνων εμφανίζονται μόλις το 1906 με την οργάνωση της Μεσολυμπιάδας στην Αθήνα, με την ευκαιρία της συμπλήρωσης 10 χρόνων από την ανασύσταση του θεσμού. Η κεκτημένη από τους Ολυμπιακούς του 1896 πείρα των Ελλήνων εξασφάλισε καλύτερη διοργάνωση και επιτυχία

1896, προκάλεσαν πρωτοφανή μαζικότητα, και λειτούργησαν ενισχυτικά, στην εξάπλωση του αθλητικού ιδεώδους μέσα από την οργανωμένη άσκηση και τη δημιουργία μόνιμων αθλητικών θεσμών. Εμφανίστηκε η εξειδίκευση των αθλητών και ο πρωταθλητισμός, ο αγώνας για τη νίκη («ρεκόρ»)¹⁶². Η διαμόρφωση επομένως μιας ιδιαίτερης αθλητικής ιδεολογίας, την οποία εξύφαιναν τα επιτεύγματα νέων εθνικών ηρώων, των πρωταθλητών και των ολυμπιονικών εδραιώθηκε στις αλλαγές των αντιλήψεων για την καλλιέργεια του σώματος, που είχαν ήδη συντελεστεί κατά τις προηγούμενες δεκαετίες.

4. Στον απόηχο των Ολυμπιακών Αγώνων..

Από την αναβίωση των Ολυμπιακών Αγώνων και μετά παρατηρήθηκε η δημιουργία εθνικών αθλητικών θεσμών.¹⁶³ Παρόλο που τα περισσότερα από τα αθλητικά σωματεία της πρώτης περιόδου ιδρύθηκαν, όπως φάνηκε, γύρω από τη χρονική τομή των πρώτων Ολυμπιακών Αγώνων, πριν από το 1900, σημειώθηκε αριθμητική υπεροχή των γυμναστικών συλλόγων έναντι εκείνων που καλλιεργούσαν ένα ψυχαγωγικό σπορ.¹⁶⁴ Την περίοδο 1869-1899 τα γυμναστικά σωματεία εκπροσωπούσαν το ένα τρίτο των αθλητικών σωματείων που ιδρύθηκαν στην περιοχή της πρωτεύουσας.¹⁶⁵ Το 1897, χρονιά «ήττας και πικρίας», το ενδιαφέρον για την αθλητική δραστηριότητα έμοιαζε να εξανεμίζεται και η μικρή ανάκαμψη του 1899 δεν ήταν οπωσδήποτε σημαντική.¹⁶⁶

γενικότερα. Γιάννης Μουρατίδης, *Οι σύγχρονοι Ολυμπιακοί Αγώνες, Επτά Ημέρες* της Εφ. Καθημερινή της 31 Μαρτίου 1996, σσ.29-31.

¹⁶² «Record» είναι η ακριβής μέτρηση της επίδοσης με αριθμούς με στόχο τη βελτίωσή της και διακρίνει τα νεότερα σπορ από τα παραδοσιακά παιχνίδια. «Record» σημαίνει άλλωστε «καταγράφο» και χρησιμοποιώντας την καταγραφή για τη μέτρηση της επίδοσης φθάνει να σημαίνει λέξη την αθλητική επίδοση που ξεπερνά κάθε προηγούμενη στο συγκεκριμένο αγώνισμα. Στην Ελλάδα η καταγραφή των ρεκόρ εισάγεται από το 1896. Εγκυκλοπαιδικό Λεξικό και πλήρες λεξικό της νεοελληνικής γλώσσας, Πάπυρος Larousse, σ.1505.

¹⁶³ Τέτοιοι θεσμοί ήταν η Επιτροπή Ολυμπιακών Αγώνων (Ε.Ο.Α.) και ο Σύνδεσμος Ελληνικών Αθλητικών και Γυμναστικών Σωματείων (Σ.Ε.Α.Γ.Σ.). Π. Μανιτάκης, *100 χρόνια...ό.π.*

¹⁶⁴ Ενώ ο Αθλητικός Όμιλος ακολουθούσε το βρετανικό παράδειγμα της ερασιτεχνικής άθλησης, οι αθηναϊκοί γυμναστικοί σύλλογοι ήταν πιο κοντά στο γερμανοελβετικό σύστημα, το οποίο διατηρούσε ρόλο διαπαιδαγώγησης σε ατομικό και εθνικό επίπεδο. Κουλούρη, *Αθλητισμός...ό.π.*, σ.108 και 180.

¹⁶⁵ Συγκεκριμένα, τα 11 από τα 33 νεοσύστατα σωματεία σε Αθήνα και Πειραιά ήταν γυμναστικά. Στην ίδρυση 39 γυμναστικών σωματείων, μέσα σε δύο μόνο χρόνια (1895-1896), όπως επισημάνθηκε, καθοριστικό ρόλο έπαιξαν οι Ολυμπιακοί Αγώνες. Στις αρχές του 20^ο αιώνα όμως τα γυμναστικά σωματεία άρχισαν να παρακμάζουν σε όφελος των σωματείων που καλλιεργούσαν τα διάφορα σπορ. Κατά την επόμενη περίοδο, 1900-1922, μόνο 14 νέοι γυμναστικοί σύλλογοι ιδρύθηκαν στην περιοχή της Αθήνας και του Πειραιά σε ένα σύνολο 68 σωματείων που εντοπίστηκαν. Ό.π., σ.184 και Αντώνης Λιάκος, *Η εμφάνιση των νεανικών οργανώσεων. Το παράδειγμα της Θεσσαλονίκης, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, «Ιστορικότητα της Παιδικής Ηλικίας και της Νεότητας»*, Αθήνα, 1-5 Οκτωβρίου 1984, τόμος Β', Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1986, σ.596.

¹⁶⁶ Έντονη παρουσιάστηκε η μείωση του αριθμού νέων γυμναστικών συλλόγων από το 1897 και μετά. Έξι νέοι αθλητικοί σύλλογοι ιδρύθηκαν το 1899. Έτσι, η νόσος «αθλητίτις», όπως αποκαλείται από την εφημερίδα «Εστία» το 1896, η τάση αυτή του ενθουσιασμού για τον αθλητισμό, φαίνεται να «θεραπεύεται σύντομα χωρίς να αφήσει κανένα ίχνος των συμπτωμάτων της». Εφ. Εστία της 22 Ιουνίου

Πρωταρχική δραστηριότητα όλων των αθλητικών σωματείων ήταν η διοργάνωση αγώνων, όπως προβλεπόταν και από τα περισσότερα καταστατικά.¹⁶⁷ Ο «Εθνικός» ήταν ο πρώτος σύλλογος που προσπάθησε να οργανώσει αγώνες με πανελλήνια εμβέλεια.¹⁶⁸ Έτσι, τον Αύγουστο του 1895, με δική του πρωτοβουλία, τελέστηκαν στην Τήνο αγώνες πανελλήνιοι, τα Τήνια.¹⁶⁹ Οι αγώνες χρηματοδοτήθηκαν από το Δήμο της Τήνου και την Επιτροπή του ναού της Ευαγγελίστριας. Τα Τήνια τοποθετούνται στο μεταίχμιο προς τον οργανωμένο, σύμφωνα με τους διεθνείς κανόνες αθλητισμό, εφόσον στηρίχθηκαν στους επίσημους κανονισμούς της Επιτροπής Ολυμπιακών Αγώνων (Ε.Ο.Α.).¹⁷⁰

Στα τέλη του αιώνα η επαγγελματική δραστηριοποίηση των λειτουργών της γυμναστικής αποτυπώθηκε στη δημιουργία του Συνδέσμου Ελλήνων Γυμναστών¹⁷¹ και την κανονική λειτουργία της κρατικής Σχολής Γυμναστών που ιδρύθηκε το 1899. Συντονισμένη εμφανίζεται λοιπόν μετά τη διεξαγωγή των Ολυμπιακών Αγώνων και η κρατική μέριμνα για την εδραίωση της γυμναστικής εκπαίδευσης το 1898 και 1899. Με πρωτοβουλία του υπουργού Παιδείας, Αθ.Ευταξία ψηφίστηκε ο νόμος ΒΧΚΑ' το 1899, «περί Γυμναστικής και Γυμναστικών και Αθλητικών αγώνων» και το Β.Δ. «Περί της διδασκαλίας της Γυμναστικής της Δημοτικής και Μέσης Εκπαιδύσεως και εν τοις Διδασκαλείοις εν τοις σχολείοις εκατέρου φύλου».¹⁷² Με το νόμο αυτό ιδρύθηκε διετής Σχολή Γυμναστών για αποφοίτους Πανεπιστημίου και φοιτητές και ανήκε στην ανώτερη εκπαίδευση.¹⁷³ Στην υποχρεωτική παρακολούθηση των μαθημάτων που επέβαλε ο νόμος ΒΧΚΑ' το 1899¹⁷⁴ δεν ανταποκρίθηκαν οι φοιτητές παρά με μικρό βαθμό συμμετοχής.¹⁷⁵ Η Γυμναστική έγινε μάθημα πρωτεύον και υποχρεωτικό σε όλες τις

1896. Βλ. Στ. Κουμανούδη, *Συναγωγή νέων λέξεων υπό των λογίων πλαχθησών από της Αλώσεως μέχρι των καθ' ημάς χρόνων*, Προλεγόμενα Κ.Θ.Δημαράς, [Ερμής], Αθήνα 1880, σ.170.

¹⁶⁷ Οι αγώνες αυτοί διεξάγονταν και στο εσωτερικό των συλλόγων, μεταξύ των αθλητών κάθε σωματείου και μεταξύ δύο ή περισσότερων συλλόγων. Οι σύλλογοι με την εντονότερη παρουσία τους επιδίωκαν εξάλλου να δημιουργήσουν αθλητικούς αγωνιστικούς θεσμούς, με τους οποίους θα αποκτούσαν αίγλη και κύρος. *Εθνικός Γυμναστικός Σύλλογος, 100 χρόνια...ό.π., σ.27.*

¹⁶⁸ *Ό.π., σ.24.*

¹⁶⁹ Ενδιαφέρουσα είναι η συμβολική χροιά της πρωτοβουλίας του Εθνικού να συνδέσει τη θρησκευτική εορτή με τους αθλητικούς αγώνες κατά το πρότυπο της αρχαιότητας. Η γειννίαση άλλωστε της Τήνου με τη Δήλο, το ιερό νησί της αρχαιότητας, συνέτεινε κατά κάποιο τρόπο σ' αυτό. *Ό.π., σσ.27,59.*

¹⁷⁰ Το γεγονός αυτό δηλώνει ότι και εκ μέρους της Εκκλησίας δεν υπήρχε αντίδραση απέναντι στη σύμπτωση αθλητικών και θρησκευτικών εκδηλώσεων. Έτσι, χιλιάδες θεατές από εγχώριους και επισκέπτες, παρακολούθησαν στις 15 Αυγούστου 1895 στο πλαίσιο του εορτασμού της Κοίμησης της Θεοτόκου, γυμναστικούς και αθλητικούς αγώνες με συμμετοχή του Πανελληνίου και του Εθνικού Συλλόγου Αθηνών, των Πεζοπόρων, του Ομίλου Ερετών Πειραιώς, του Ομίλου Ερετών Σύρου, του Παναχαϊκού και Γυμναστικής Εταιρείας Πατρών και του Ορφέα Σμύρνης. *Κουλούρη, Αθλητισμός..ό.π., σ.286.*

¹⁷¹ *ΠΕΑΕ, 1 (1898-1899), σ.327.*

¹⁷² Β.Δ. της 10 Ιουλίου 1899. Δ. Αντωνίου, *Τα Προγράμματα...ό.π., τόμος Α', σσ.396-410.*

¹⁷³ *Ό.π., τόμος Β', σσ.180-185.*

¹⁷⁴ *Ό.π., σσ.396-410.*

¹⁷⁵ Το 1899 εγγράφηκαν 500 φοιτητές. Η αντίδραση φαίνεται καθαρά και αργότερα στα επεισόδια, γνωστά ως «Γυμναστικά του 1907», που οφείλονταν στην αντίδραση των φοιτητών στην υποχρεωτική παρακολούθηση μαθημάτων στο Ακαδημαϊκό Γυμναστήριο. Σε σύνολο 1511 δασκάλων οι γυμναστές το 1911 ήταν μόνο 40. *Κουλούρη, Αθλητισμός..ό.π., σ.70.*

εκπαιδευτικές βαθμίδες, ενώ οι εκδρομές αποκτούσαν με την εγκύκλιο του 1898 χαρακτήρα γυμναστικό και όχι εκπαιδευτικό.¹⁷⁶

Υπήρχε η τάση όμως στα τέλη του 19^{ου} να δοθεί «εθνικός» χαρακτήρας στην άσκηση του σώματος,¹⁷⁷ αλλά και οι παιδιές, και να συνδεθούν με την επιτόπια παράδοση, την ανάπτυξη της λαογραφίας, ώστε η ένταξη των παραδοσιακών αθλημάτων στο μάθημα της Γυμναστικής να αποτελέσει ομαλή μετάβαση από τη λαϊκή άθληση και ψυχαγωγία στην έντεχνη γυμναστική.¹⁷⁸ Η σύνδεσή τους επίσης με την αναβίωση των Ολυμπιακών Αγώνων και τον αρχαιότροπο κλασικιστικό προσανατολισμό της ελληνικής εκπαίδευσης γινόταν με τη θεσμοθέτηση αγώνων τόσο σε επίπεδο σχολικό,¹⁷⁹ όσο και εθνικό, με τη διοργάνωση στην Αθήνα ετήσιων πανελλήνιων αθλητικών αγώνων.¹⁸⁰ Ο ελληνοκεντρικός χαρακτήρας υπογραμμιζόταν ακόμα μία φορά ως επιχείρημα ενάντια στην εισαγωγή ξένων παιχνιδιών και προτύπων με την εισαγωγή εθνικών χορών.¹⁸¹

Ασκήσεις γυμναστικής και σκοποβολής προβλέπονταν από το πρόγραμμα της Σεβαστοπούλειου Εργατικής Σχολής, η οποία ακολουθούσε, σύμφωνα με τους οραματισμούς του Βικέλα, ιδρυτή της, το υπόδειγμα των σχολών της Δύσης τις οποίες επισκέφθηκε ο ίδιος.¹⁸² Η καλλιέργεια σώματος παράλληλα με το πνεύμα ήταν επιδίωξη της γαλλικής σχολής Somasco¹⁸³ και των καλούμενων Νέων Σχολών¹⁸⁴ της Ευρώπης, μία από τις νέες

¹⁷⁶ Οι εκδρομές γίνονταν με σκοπό οι μαθητές να ασκηθούν «εις διαφόρους παιδιάς». Δ.Αντωνίου, **Τα Προγράμματα..ό.π.**, τόμος Α', σσ.397-410. Β.Δ. της 22 Οκτωβρίου 1901. **Ό.π.**, σσ.431-432. Από παιδαγωγικές θεωρίες της εποχής, που υποστήριζαν την αξία του - ομαδικού κυρίως - παιχνιδιού και της επαφής των μαθητών με τη φύση μέσω των σχολικών εκδρομών, επαναπροσδιορίστηκε η αξία της γυμναστικής στο σχολείο. **Ό.π.**, σ.226.

¹⁷⁷ Τα παιχνίδια θεωρούνταν από τον Ευταξία ως «η αρίστη προπαιδεία της φιλοπατρίας, ήτις εν τούτω κυρίως συνίσταται, εν τω υποτάσσειν την ιδίαν τη κοινή βουλήσει». Αθ. Ευταξίας, **Εισηγητική Έκθεσις...ό.π.**, σ.942.

¹⁷⁸ Η άποψη του Βικέλα ότι ο αθλητισμός στην Ελλάδα θα μπορούσε να διαδοθεί μέσα από παραδοσιακά αθλήματα, όπως ο δρόμος, ο δίσκος, το άλμα, η αμπαρίζα, η σφεντόνα, κ.α. εκφράστηκε σε επιστολή του προς τον Μιλτιάδη Νεγρεπόντη, πρόεδρο του Ποδηλατικού Συλλόγου Αθήνας το 1898. **Π.Α.Ε.Α.**, 1 (1898-1899), σ.106.

¹⁷⁹ Οι εξετάσεις γυμναστικής είχαν αγωνιστικό χαρακτήρα με διοργάνωση αγώνων στο Παναθηναϊκό στάδιο. Βλ. παρακάτω για σχολικούς αγώνες, σσ.649-650.

¹⁸⁰ Άλλωστε η ιδέα του «αιέν αριστεύειν» κυριαρχούσε ως επιχείρημα υπέρ της σωματικής άσκησης. Κουλούρη, **Αθλητισμός..ό.π.**, σ.126.

¹⁸¹ Στόχος των περισσότερων αθλητικών σωματείων ορίζεται ως η σωματική και πνευματική ανάπτυξη, γεγονός που παραπέμπει στο αρχαιοελληνικό ιδεώδες που εμφύσησε η αναβίωση των Ολυμπιακών Αγώνων. Αυτός ο στόχος μάλιστα αντικαθιστά μετά το 1890 περίπου την καλλιέργεια στρατιωτικών αρετών και εθνικού φρονήματος, που υπογράμμιζαν τα πρώτα καταστατικά. **Π.Α.Ε.Α.** 1, (1898-1899), σ.115.

¹⁸² Σύλλογος προς διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, (Σ.Ω.Β.), **Χρονικά της τεσσαρακονταετίας 1899-1939**, εν Αθήναις 1939, σ.41. Βλ. κεφ. Τεχνική Εκπαίδευση, σσ.765-770.

¹⁸³ Για τον Ch.Somasco βλ. κεφ. Τεχνική Εκπαίδευση, σ.767, υψμ.442

¹⁸⁴ Ως πρότυπο Νέας Σχολής ήταν το «New school d' Abbotshoim» που ιδρύθηκε από τον Dr. Cecil Reddie, μεταφυτεύθηκε στη Γερμανία από τον Dr.Lietz, όπου ίδρυσε σχολή. Από τον Demolins που ήταν θαυμαστής της αγγλικής Αγωγής εισήχθη και στη Γαλλία το σύστημα με τις Νέες Σχολές L' Ecole de Roches και L' Ecole de l' Aquitaine. **Ομιλία προέδρου ΣΩΒ, I. Αθανασάκη**, στα εγκαίνια της Σχολής, περ. **Η Μελέτη**, Ιανουάριος-Δεκέμβριος 1910, Αθήνα 1910, σσ.249-250. Επίσης, βλ. Γκλαβάς, **Η τεχνική και επαγγελματική εκπαίδευση στην Ελλάδα 1830-1930**, διδακτορική διατριβή, [ΕΚΠΑ/Τμήμα Εκπαίδευσης και Αγωγής στην Προσχολική Ηλικία], Αθήνα 1998, σ.287.

εκπαιδευτικές αντιλήψεις του εκπαιδευτικού συστήματος που προσπάθησε να εφαρμοστεί στη Σχολή, «όπως η Σχολή αυτή καταστή αληθές πρότυπον μεθ' απάντων των εις άρτιαν μόρφωσιν των μαθητών απαιρητήτων εξαρτημάτων».¹⁸⁵ Έτσι, στο πίσω μέρος της σχολής είχε εγκατασταθεί ένα μικρό σκοπευτήριο για μικρά όπλα.¹⁸⁶ Ο Μαρίνος Κοργιαλένιος από την Κεφαλονιά ήταν εκείνος προσέφερε 20.000 δραχμές το Μάρτη του 1909 για την οικοδόμηση του Γυμναστηρίου της Σεβαστοπούλειου Εργατικής Σχολής.¹⁸⁷ Κατά τον Άγγελο-Διονύση Δεμπόνο, πάλι προέβη στην προσφορά αυτή «μετά από σχετική προτροπή».¹⁸⁸ Λόγω τροποποίησης του αρχικού σχεδίου, συμφώνησε ο Δήμος Αθήνας να παραχωρήσει το απαραίτητο οικόπεδο.¹⁸⁹

Στο πλαίσιο της εθνικιστικής έξαρσης εντάσσονται πολλές από τις ευεργεσίες την περίοδο αυτή. Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα πυκνώνουν οι ευεργετικές χειρονομίες προς ήδη υπάρχοντα αθλητικά σωματεία, γυμναστήρια ή τη δημιουργία νέων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα δύο ομογενών από την Αίγυπτο του Ρόστοβιτς και του Τσανακλή, οι οποίοι το 1907 συνεισέφεραν στην ίδρυση της Κεντρικής Γυμναστικής Σχολής.¹⁹⁰

5. «Εκτός στίβου και αρένας». Η περίπτωση της γυναικείας άθλησης.

Όσον αφορά στην αντίστοιχη γυναικεία εκπαίδευση και κατάρτιση γυμναστριών, πρωτοπόρος αποδείχθηκε πάλι η ιδιωτική πρωτοβουλία. Ως μάθημα η γυμναστική πρωτοεμφανίστηκε στα προγράμματα της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας το 1858-1859,¹⁹¹ αλλά εντάχθηκε και στο πρόγραμμα των μαθημάτων του νηπιαγωγείου της το 1870.¹⁹² Σύμφωνα με την άποψη του Χ. Παπαμάρκου, επιθεωρητή μέσης εκπαίδευσης το 1883, η «ακροτάτη κατά τα θήλεα παιδεύσεις πρέπει να περιλαμβάνει γνώσεις μουσικής, γυμναστικής,

¹⁸⁵ Σ.Ω.Β., Χρονικά της τεσσαρακονταετίας 1899-1939, ό.π., σ.55.

¹⁸⁶ Λεωνίδας Λιώκης, Αναμνήσεις από την Σεβαστοπούλειον Σχολήν, Νοέμβριος 1972. Αρχείο Σεβαστοπούλειου Σχολής ΣΩΒ, αρ.9, σσ.3-4 και Γκλαβάς, ό.π., σσ.400-401.

¹⁸⁷ Πρακτικά ΣΩΒ της 22ας Δεκεμβρίου 1908 και Σ.Ω.Β., Χρονικά της τεσσαρακονταετίας, ό.π., σσ.59,67 και βλ. Μελέτη 1909, Μηνιαίον δημοσίευμα εν Αθήναις 1907-1912, σ.186.

¹⁸⁸ Άγγελο-Διονύσης Δεμπόνο, Μαρίνος Κοργιαλένιος, [Ν.Ε.Λ.Ε.] Κεφαλονιάς, Αργοστόλι 1989, σ.267.

¹⁸⁹ Το οικόπεδο ήταν έκτασης 313 πήχεων. Δωρητήριο Συμβόλαιο, αρ.31.062 της 23 Ιανουαρίου 1909. Πρακτικά ΣΩΒ της 23 Ιανουαρίου 1909.

¹⁹⁰ Σ.Ω.Β., Χρονικά της τεσσαρακονταετίας, ό.π., σσ.20-21.

¹⁹¹ Ένα από τα «διακοσμητικά» μαθήματα ήταν και ο χορός. Καραστεργίου, Η Μέση..ό.π., σσ.93,189. και Προγράμματα μαθημάτων τον Διδασκαλείου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας 1842, 1870 και 1890.

¹⁹² Κανονισμός των Παρθεναγωγείων της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, 1870, σ.2. και Δ.Αντωνίου, Τα Προγράμματα..ό.π., τόμος Β', σ.44 Αναφορά για δάσκαλο της Γυμναστικής συναντάμε στον κατάλογο διδασκόντων της σχολικής χρονιάς 1860-61, όπως και στα Πρακτικά της Εταιρείας του 1865 το ότι «η γυμναστική διδάσκεται, αδιαλείπτως εν τω καταστήματι υπό του κ. Χόττεντορφ». Επίσης στα Πρακτικά του 1886-87 σημειωνόταν ότι «χάριν της ευρυθμοτέρας και προς το γυναικείον φύλον οικειότερας ασκήσεως του σώματος, προσελήφθη δεδοκιμασμένη διδάσκαλος της γυμναστικής». Πρακτικά της εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας τον έτους 1886-1887, Αθήναι 1887, σ.23.

ζωγραφικής, Αρχαίας Ελληνικής ποίησης και ξένων γλωσσών».¹⁹³ Σε κανένα πρόγραμμα όμως μαθημάτων ή εξετάσεων άλλων παρθεναγωγείων, που είχαν ιδρυθεί μέχρι τότε, δεν περιλαμβάνονταν το μάθημα της Γυμναστικής.¹⁹⁴ Μοναδικό ήταν το σχολείο της Λασκαρίδου, στο οποίο διδασκόταν «η εις το γυναικείον φύλον πρέπουσα γυμναστική».¹⁹⁵ Το μάθημα άρχισε να διδάσκεται στα παρθεναγωγεία μετά το 1890.¹⁹⁶ Οι προοδευτικές θέσεις της Αικατερίνης Λασκαρίδου σε πρώιμη σχετικά εποχή και ο ζήλος της για την ουσιαστική μόρφωση και απασχόληση της Ελληνίδας την ώθησαν να ιδρύσει στα 1891, με τη συνεργασία του Πανελλήνιου Γυμναστικού Συλλόγου, τμήματα γυμναστικής για δασκάλες.¹⁹⁷ Ο Π.Γ.Σ ήδη από το 1894, αποφάσισε να δέχεται και γυναίκες στα στάδια και «τας παλαιίστρας του».¹⁹⁸ Έτσι, με πρόεδρο το Φωκιανό ο Σύλλογος ίδρυσε μονοετή Σχολή γυμναστών και εξαμήνη Σχολή γυμναστριών, η οποία λειτούργησε σε αίθουσα του Ζαπτείου.¹⁹⁹ Η Λασκαρίδου, πρόεδρος από το 1892 του εκπαιδευτικού τμήματος της Ενώσεως Ελληνίδων, διηύθυνε τη Σχολή γυμναστριών του Π.Γ.Σ. εισάγοντας το σουηδικό σύστημα γυμναστικής για τις γυναίκες το 1902.²⁰⁰ Το Εκπαιδευτικό Τμήμα της «Ενώσεως Ελληνίδων» είχε αναλάβει την εκπαίδευσή τους το 1897 σε μονοετή «Γυμναστική Σχολή», όπου φοιτούσαν πτυχιούχοι δασκάλες, μαθήτριες Διδασκαλείου και παρθεναγωγείου πλήρους του υπόδουλου

¹⁹³ Χαρισίου Παπαμάρκου, *Παράρτημα των εκπαιδευτικών Νομοσχεδίων εκδιδόμενον κατ' αίτησιν της επ' αυτώ ειδικής επιτροπής της Βουλής τη επιστασία του Γενικού Επιθεωρητού των Δημοτικών σχολείων*, Αθήναι 1890, σ.85.

¹⁹⁴ Στη νομοθεσία του 1834 για τη Δημοτική Εκπαίδευση καθοριζόταν με σαφήνεια, ότι «εις κορασίων σχολεία θέλει γίνεσθαι γύμνασις εις γυναικεία εργόχειρα». Γ.Βενθύλος, *Θεσμολόγιον της Δημοτικής Εκπαιδύσεως, συνταχθέν και εκδοθέν εγκρίσει του επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοτικής Εκπαιδύσεως Υπουργείου (1833-1898)*, τόμος Α', Αθήναι 1884, σ.1. Το ίδιο πνεύμα επικράτησε και αργότερα, αφού σε διάταγμα του 1882 τονιζόταν ότι στα παρθεναγωγεία αντικαθίσταται η γυμναστική «δια της ραπτικής και των γυναικείων εργόχειρων». Παρίσης, *ό.π.*, τόμος Α', σ.434.

¹⁹⁵ *Το Παιδαγωγικόν Σχολείον, Σύγγραμμα περιοδικόν προς αναμόρφωσιν της των παιδων αγωγής και παιδείας* (μηνιαίον) [εκδ. υπό Μιλτιάδου Βρατσάνου], 1883-1887, Αθήναι έτος Γ', 1887, σ.287 (όπου περιγράφονται οι εξετάσεις των μαθητριών της Λασκαρίδου στη Γυμναστική).

¹⁹⁶ Καραστεργίου, *Η Μέση...ό.π.*, σ.226. Σχετικά με τις παιδαγωγικές απόψεις της Καλλιρρόης Παρρέν επί της γυμναστικής εκπαίδευσης της γυναίκας βλ. Καλλιρρόη Παρρέν, *Αι εξετάσεις της γυμναστικής του Παιδαγωγικού τμήματος της Ενώσεως των Ελληνίδων, Εφημερίς των Κυριών*, έτος ΙΕ', αρ.665 της 20 Μαΐου 1901, σσ.7-8, Καλλιρρόη Παρρέν, *Διατί όχι αι γυναίκες*, *Εφημερίς των Κυριών*, έτος ΙΕ', αρ.705 της 27 Απριλίου 1902, σσ.1-2, (και στο Φουρναράκη, σ.499-501) και Καλλιρρόη Παρρέν, *Διατί τα κορίτσια*, *Εφημερίς των Κυριών*, έτος 17ον, αρ. 791 της 2 Μαΐου 1904, σσ.1-2.

¹⁹⁷ *Εφημερίς των Κυριών*, έτος Ε', αρ. 208, 14 Απριλίου 1891 και *Αι διδάσκαλοι της Γυμναστικής και Εφημερίς των Κυριών*, έτος Ζ', αρ.318, 12 Σεπτεμβρίου 1893.

¹⁹⁸ *Εφ. Ακρόπολις*, της 13 Μαρτίου 1894.

¹⁹⁹ Η Σχολή γυμναστριών μετά από προσωρινή διακοπή λειτουργίας του συνέχισε από το Φεβρουάριο του 1893 με τη Λασκαρίδου και την Κατίνα Αθανασίου. Καραστεργίου, *Η Μέση...ό.π.*, σ.180.

²⁰⁰ Το σουηδικό σύστημα γυμναστικής το χρησιμοποίησε και το Αρσάκειο Παρθεναγωγείο το 1904. Η εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία, *Αρσάκεια-Τοσίτσεια Σχολεία, εκατόν εξήντα χρόνια Παιδείας 1836-1996*, [Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία] (πρόλογος, επιμέλεια Γεώργιος Μπαμπινιώτης) Αθήνα 1996, σ.175. Με το αναλυτικό πρόγραμμα γυμναστικής για τα σχολεία αρρένων και θηλέων δημοτικής και μέσης εκπαίδευσης το γερμανοελβετικό σύστημα γυμναστικής αντικαταστάθηκε οριστικά το 1909 από το σουηδικό. Δ.Αντωνίου, *Τα Προγράμματα...ό.π.*, τόμος Α', σσ.568-599. Στον Ι.Χρυσάφη, καθηγητή της Ειδικής Γυμναστικής Σχολής από το 1897 και Επιθεωρητή από το 1909, οφείλεται η καθιέρωση του σουηδικού συστήματος επί υπουργού Παιδείας Στάη. Τ. Σακελλαρίου, *ό.π.*, σ.1146.

ελληνισμού μετά από εξετάσεις.²⁰¹ Έστω και με δειλά βήματα λοιπόν, η εμφάνιση των γυναικών είναι ορατή στα σωματεία στις αρχές του 20^{ου} αιώνα.²⁰² Ιδιαίτερα η συμμετοχή τους παρατηρείται στους κόλπους του Π.Γ.Σ. με τη λειτουργία της Σχολής γυμναστριών, αλλά και ιδιαίτερου τμήματος «εκγυμνάσεως και ασκήσεως κορασίων καθ' ορισμένας ώρας», εποπτευόμενο από δωδεκαμελή επιτροπή κυριών». ²⁰³

Το 1898 εμφανίστηκε το κρατικό ενδιαφέρον για τη γυναικεία γυμναστική. Με το Β.Δ. της 30 Μαΐου 1898, «περί εξετάσεως υποψηφίων γυμναστριών», χορηγούνταν το δίπλωμα της γυμναστικής σε πτυχιούχους δασκάλες ή μαθήτριες διδασκαλείου.²⁰⁴

Η γυμναστική εμφανίζεται σε κείμενα να προετοιμάζει τις γυναίκες για το ρόλο των υγιών και αξίων μητέρων. Ενίοτε μάλιστα θεωρείται μεγαλύτερη η ανάγκη άσκησης για τις γυναίκες, λόγω του τρόπου ζωής τους.²⁰⁵ Όσον αφορά στον αθλητισμό, οι ελληνίδες γυναίκες θα αργήσουν να κατακτήσουν τους στίβους και αυτό συμβαίνει μετά το τέλος της περιόδου που εξετάζουμε. Η αθλούμενη γυναίκα ήταν απύσχα, έξω από τους τοίχους των παρθεναγωγείων και των ειδικών σχολών.²⁰⁶ Ήταν κοινά αποδεκτό το φύλο του νέου προτύπου αθλητή που προβαλλόταν στους αγώνες. Άλλωστε η Μεσολυμπιάδα²⁰⁷ του 1906 θεωρήθηκε «μεγάλη πανήγυρις του κάλλους και της ανδρικής ρώμης».²⁰⁸

²⁰¹ Βλ. Λογοδοσία της Ενώσεως των Ελληνίδων κατά το Α' αυτής έτος συνταχθείσα υπό Καλλιγρόης Παρρέν, Γενικού Γραμματέως της Ενώσεως των Ελληνίδων, έτος 1897, Αθήνα 1898. Το 1891 ήδη ο Πανελλήνιος Γυμναστικός Σύλλογος ίδρυσε Σχολή Γυμναστριών. Πανελλήνιος Γυμναστικός Σύλλογος, Επετηρίς..1902-1903, Αθήνα 1903, σ.5. Η Αικ. Λασκαρίδου ίδρυσε στα 1891, με τη συνεργασία του Γυμναστικού Συλλόγου, τμήματα γυμναστικής για δασκάλες. Καραστεργίου, **Η Μέση..ό.π.**, σ.180.

²⁰² Την περίοδο 1900-1907 π.χ. οι γυναίκες μέλη του Π.Γ.Σ. εκπροσωπούσαν ένα μικρό ποσοστό στο σύνολο των μελών, περίπου 6%. Πανελλήνιος Γυμναστικός Σύλλογος, Επετηρίς..1902-1903, ό.π., σ.8.

²⁰³ Συνεδρίαση του Δ.Σ. της 21 Ιανουαρίου 1904, Πρακτικά Συνεδριών Π.Γ.Σ., ό.π. Για τη λειτουργία του τμήματος της γυμναστικής συντάχθηκε ειδικός Κανονισμός του τμήματος ασκήσεων κορασίων και νεανίδων που λειτουργούσε στο Γυμναστήριο του Συλλόγου. Συνεδρίαση του Δ.Σ. της 27 Μαρτίου 1904, ό.π.

²⁰⁴ Αυτή την εκπαίδευση την ανέλαβε το 1897 το εκπαιδευτικό τμήμα Ενώσεως Ελληνίδων. Το διάστημα 1901-1905 η ίδια Ένωση είχε αναλάβει το γυμναστικό τμήμα θηλέων του Εθνικού, στο γυμναστήριο του οποίου οργάνωνε γυμναστικές επιδείξεις θηλέων, ενώ από το 1905 μετέφερε τα μαθήματα γυμναστικής των θηλέων στο Δημόσιο Γυμναστήριο. Συνεδρίαση του Δ.Σ. της 6 Οκτωβρίου 1905, και Συνεδρίαση του Δ.Σ. της 2 Μαρτίου 1901 και Μαρτίου 1904 στο Κουλούρη, **Αθλητισμός..ό.π.**, σσ.281.

²⁰⁵ Οι γυμνασμένες και υγιείς γυναίκες «θέλουσι παράγει ομοίους βλαστούς και κατά την υγείαν και κατά την διάπλασιν του σώματος». Επιτακτικότερη παρουσιάζεται η ανάγκη γυμναστικής στα κορίτσια, γιατί «...διέρχονται τον πλείστον χρόνον εν σχολείοις ή οικίαις καθήμενα ή εν θρανίοις, ή εργαζόμενα χειροτεχνικώς ή παίζοντα κλειδοκύμβαλον κτλ.». Χριστίνα Ν. Κορδογιάννη, «περί γυμναστικής και ιδία, περί σχολικής γυμναστικής σουηδικού συστήματος, στο Τ.Ζευγώλης, **Κυκλαδικόν Ημερολόγιον** 1908, Ερμούπολη 1907, σ.80.

²⁰⁶ Ντυμένη, η γυναίκα εμφανίζεται να αθλείται μόνο στους αγώνες αντισφαίρισης, όπου το 1906 η Ελλάδα αναδεικνύει και γυναίκα Ολυμπιονίκη. Κουλούρη, **Αθλητισμός..ό.π.**, σσ.116,123.

²⁰⁷ Βλ. παρακάτω, υπομ.161

²⁰⁸ Στην υπόλοιπη Ευρώπη επίσης ως τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο τουλάχιστον κυριαρχούσε το ιδεώδες του ανδρικού, αθλητικού κάλλους, συμβατού με τις απόψεις περί υπεροχής του για λόγους «φυσικής επιλογής». Ο.π, σ.117 και J. Hobsbawm, **Η Εποχή..ό.π.**, σ.284.

6. Αγώνες, Ομιλοι, Σωματεία.

Αγώνες άρχισαν να οργανώνονται συστηματικά στην Ελλάδα στην ουσία μετά το 1899.²⁰⁹ Από το 1900, με το διάταγμα «περί πανελληνίων αγώνων» καθορίστηκε ο τρόπος της τέλεσης των ετήσιων πανελληνίων αγώνων.²¹⁰ Συντονιστικό ρόλο και επιμέλεια των συμφερόντων των αθλητικών και γυμναστικών σωματείων²¹¹ είχε ο Σύνδεσμος των Ελληνικών Αθλητικών και Γυμναστικών Σωματείων (Σ.Ε.Α.Γ.Σ.), που ιδρύθηκε τον Ιανουάριο 1897, παρά τη γενικότερη αδράνεια που χαρακτήριζε τον αθλητικό κόσμο, εφόσον ο συλλογικός ενθουσιασμός του 1896 είχε μειωθεί μπροστά στο αίσθημα της εθνικής ταπείνωσης το 1897.²¹²

²⁰⁹ Το 1899 ο νόμος, ΒΧΚΑ' (άρθρο 37) όριζε ότι η Επιτροπή Ολυμπιακών Αγώνων «μεριμνά περί της ανά τετραετίαν εξακολουθήσεως των Ολυμπιακών Αγώνων, των τελεσθέντων εν έτει 1896». Έτσι, ο Γεώργιος Α' πρότεινε να καθιερωθεί η Αθήνα ως μόνιμος τόπος τέλεσης των αγώνων. Αντίθετα, ο Coubertin επέμενε στην θέση για περιοδική τέλεση των Ολυμπιακών Αγώνων σε διαφορετικές πόλεις του κόσμου. Ήδη είχε οριστεί το Παρίσι ως πόλη διεξαγωγής της δεύτερης Ολυμπιάδας, το 1900. Ο ελληνικός νόμος είχε προκαλέσει δυσφορία, αλλά και ειρωνεία στο εξωτερικό. Τότε ο διάδοχος Κωνσταντίνος πρότεινε ως συμβιβαστική λύση την τέλεση μεσολυμπιάδων στην Αθήνα. Αλλά και ο θεσμός της Μεσολυμπιάδας, ατόνησε μετά την πρώτη και μοναδική Ολυμπιάδα του 1906. **Πρακτικά της Ε.Ο.Α., Συνεδριάσεις της 10 Μαρτίου, 25 Μαρτίου, 15 Σεπτεμβρίου, 22 Οκτωβρίου 1909, 9 Μαΐου, 19 Μαΐου, 7 Νοεμβρίου, 14 Νοεμβρίου, 10 Δεκεμβρίου 1913 και 22 Μαΐου, 23 Οκτωβρίου 1921.**

²¹⁰ Καθορίστηκαν παράλληλα και οι αντίστοιχες αρμοδιότητες Σ.Ε.Α.Γ.Σ. και Ε.Ο.Α. (Επιτροπή Ολυμπιακών Αγώνων). Β.Δ. της 3 Ιανουαρίου 1900 «περί Πανελληνίων Αγώνων». **Εφ. της Κυβερνήσεως, Α' αρ.3 της 5 Ιανουαρίου 1900.** Υπήρχαν οι αγώνες για την απόκτηση ειδικών βραβείων (όπως ο αγώνας ανωμάλου δρόμου προς τιμήν του βασιλιά της Ιταλίας ή το κύπελλο που πρόσφερε ο πρίγκιπας Γεώργιος για αθλητικούς αγώνες μεταξύ των Σχολών του Πανεπιστημίου), καθώς και διασωματειακοί αγώνες για ειδικά σπορ που οργανώνονταν περιοδικά από αθλητικούς συλλόγους (ιππικούς, ναυτικούς, σκοπευτικούς). Εκτός από τους πανελλήνιους αθλητικούς, διοργανώνονταν μετά το 1904 οι ετήσιοι πανελλήνιοι αγώνες σκοποβολής, οπλομαχίας, αντισφαίρισης, ποδηλασίας και οι ναυτικοί πανελλήνιοι αγώνες. Πανελλήνιοι ποδοσφαίρου θα γίνουν πρώτη φορά το 1906 ενώ, αντίθετα, η ποδηλασία παρακμάζει και οι τελευταίοι πανελλήνιοι αγώνες ποδηλασίας κατά την περίοδο που εξετάζουμε γίνονται το 1911. Κουλούρη, **Αθλητισμός..ό.π.,** σσ.128-129 και 157.

²¹¹ Βλ. Σπ. Λάμπρος, «Προσφώνησις των αντιπροσώπων των Ελληνικών γυμναστικών συλλόγων εν τω Πανελληνίω Γυμναστικώ Συνεδρίω» στο **Λόγοι και άρθρα,** Αθήνα 1902, σσ.246-247.

²¹² Στο ιδρυτικό καταστατικό του 1897 ένας από τους σκοπούς του ήταν η «επικοινωνία των αθλητικών και γυμναστικών σωματείων επί τω τέλει της δι' αμοιβαίας ηθικής υποστηρίξεως προαγωγής και ευοδώσεως των υπ' αυτών επιδιωκομένων σκοπών». **Καταστατικόν του Σ.Ε.Α.Γ.Σ της 25 Ιανουαρίου 1897. Εφ. της Κυβερνήσεως, Ε' αρ.25 της 27 Ιανουαρίου 1897, άρθρο 1^ο.**

Ούτε οι σχολικοί,²¹³ ούτε οι παιδικοί αγώνες²¹⁴ που διενεργούνταν στην καμπή του αιώνα δεν έγιναν μόνιμοι θεσμοί, κυρίως επειδή, με το νόμο ΒΧΚΑ' του 1899 η σχολική γυμναστική και ο νεανικός αθλητισμός γενικότερα ανήκε στην αποκλειστική αρμοδιότητα του υπουργείου.²¹⁵ Αγώνες διοργανώνονταν και σε άλλες πόλεις, όπως Βόλο, Λάρισα, Τρίκαλα, Πάτρα, Σπάρτη, όμως οι σημαντικότερες από άποψη συμμετοχής συλλόγων, αθλητών και θεατών αθλητικές συναντήσεις γίνονταν χωρίς αμφιβολία στην πρωτεύουσα.²¹⁶ Το ίδιο το Στάδιο, ιδιαίτερα μετά την αναμαρμάρωσή του για τους Ολυμπιακούς του 1896, με το κληροδότημα του Γεωργίου Αβέρωφ αποτελούσε χώρο άσκησης και διεξαγωγής αγώνων.²¹⁷ Το ποδηλατοδρόμιο Φαλήρου, η κατασκευή του οποίου είχε αναληφθεί από την Εταιρεία Σιδηροδρόμων Αθηνών- Πειραιώς, επί εκτάσεως 30.000 τετ. πήχεων που η ίδια προσέφερε, θα χρησιμοποιηθεί και στη Μεσολυμπιάδα του 1906.²¹⁸ Στην Πάτρα υπήρχε δημόσιο γυμναστήριο²¹⁹ από το 1884, το οποίο εξυπνήρησε και τον Παναχαϊκό Γυμναστικό Σύλλογο ως το 1895.²²⁰ Διάφορα προάστια της Αθήνας -Κηφισιά, Μαρούσι- και ο Πειραιάς

²¹³ Εκτός από τους Πανελλήνιους που διοργανώθηκαν για πρώτη φορά το 1901, άλλοι αγώνες που θεσμοθετήθηκαν κατά την ίδια περίοδο ήταν οι σχολικοί αγώνες, οι οποίοι ουσιαστικά ήταν γυμναστικές επιδείξεις και εξετάσεις στη γυμναστική. Επίσης τα Τήνια (1895) ή τα «Σωτήρια» (1899) που διοργανώνονταν από τον Πανελλήνιο Γ.Σ. για τον εορτασμό της διάσωσης του Γεωργίου Α' και της κόρης του Μαρίας από δολοφονική απόπειρα. (Χρυσάφης, *Οι σύγχρονοι διεθνείς...ό.π.*, σσ.467-468), τα «Ελευθέρια» που ιδρύθηκαν με το νόμο, ΓΧΛς' της 16 Μαρτίου 1910. Εφ. της Κυβερνήσεως, Α', αρ.106 της 19 Μαρτίου 1910, για να τιμάται η επέτειος της Ελληνικής Παλιγγενεσίας και θα τελούνταν σε διαφορετική πόλη κάθε χρόνο (τα πρώτα Ελευθέρια έγιναν στο Ρίο και τα επόμενα στο Βόλο και τα Τρίκαλα), οι ετήσιοι σκοπευτικοί αγώνες (1910) είναι μερικοί από αυτούς. Σχολικούς αγώνες διοργάνωνε από το 1901 και ως το 1922 και ο Πανιώνιος στη Σμύρνη με τη συμμετοχή των εκεί ελληνικών σχολείων. Βλ. Χ.Σωκρ.Σολομωνίδης - Ν. Εμμ.Λωρέντης, *Πανιώνιος Γυμναστικός Σύλλογος*, Αθήνα 1967, σσ.50-54.

²¹⁴ Ο Εθνικός Γυμναστικός Σύλλογος, που δημιουργήθηκε το 1893 και είχε ως πρώτο στόχο του την «σωματικήν ανάπτυξιν της ελληνικής νεολαίας», οργάνωσε το 1898 τους πρώτους παιδοεφηβικούς αγώνες, παράλληλα και με τον Πανελλήνιο, ο οποίος οργάνωσε σχολικούς αγώνες με συμμετοχή όλων των δημόσιων και ιδιωτικών εκπαιδευτήριων της Αθήνας και του Πειραιά. Το 1892 υπό την εποπτεία του Π.Γ.Σ. έγιναν ασκήσεις σχολικής γυμναστικής από τους μαθητές του ιδιωτικού Λυκείου του Β. Βούλγαρη και του Βαρβακειού. Πανελλήνιος Γυμναστικός Σύλλογος, *Επετηρίς..1892-1893*, Αθήνα 1893, σσ.11,61-62,219.

²¹⁵ Ο νόμος, ΒΧΚΑ' και με την ίδρυση κρατικής σχολής γυμναστών, θα καταστήσει περιττή τη συγκεκριμένη δραστηριότητα του Π.Γ.Σ. Εφ.της Κυβερνήσεως, Α', αρ.141 της 12 Ιουλίου 1899.

²¹⁶ Τοπικοί αγώνες, μακριά από την πρωτεύουσα, και αγώνες μεταξύ των μελών ενός ή δύο γυμναστικών και αθλητικών συλλόγων είναι λιγότερο γνωστοί. Κουλούρη, *Αθλητισμός...ό.π.*, σ.158.

²¹⁷ Βλ. παραπάνω, σσ.641-642. Παρόμοια ήταν και η χρήση του Ποδηλατοδρομίου του Φαλήρου (1896) την διαχείριση του οποίου, όπως και του Σταδίου, την είχε η Επιτροπή Ολυμπιακών Αγώνων (Ε.Ο.Α.). Το Ποδηλατοδρόμιο χρησιμοποιήθηκε κατά τα πρώτα χρόνια μετά την ίδρυσή του (1896). Αντζελα Καραπάνου-Παλόγλου, *Τα "ολυμπιακά έργα" των Αγώνων του 1896, Επτά Ημέρες* της Εφ. Καθημερινής, της 22 Αυγούστου 2004., σσ.11-16.

²¹⁸ Το δώρισε στην επιτροπή των Ολυμπίων και ανέλαβε και την κατασκευή του προϋπολογισμού 104.000 δραχμών βάσει των σχεδίων του νεαρού μηχανικού Βελλίνη, παρόμοιων με εκείνα των εγκαταστάσεων της Κοπεγχάγης. Την επίβλεψη του έργου την είχε ο πρίγκηπας Γεώργιος, θιασιώτης της ποδηλασίας. Αντζελα Καραπάνου-Παλόγλου, *Τα «ολυμπιακά έργα»*, ό.π., σσ.14-15.

²¹⁹ Σε επαρχιακές πόλεις, τα γυμναστήρια ήταν εγκατεστημένα συνήθως στο κέντρο της πόλης, όπως στην Ανδρίτσαινα, τη Χαλκίδα, την Κύμη και την Καλαμάτα. Κουλούρη, *Αθλητισμός...ό.π.*, σ.175.

²²⁰ Ν. Ε.Πολίτης, *Ο πατραϊκός αθλητισμός, τόμος Α'. Η πρώτη δεκαετία: 1891-1900*, [Αρχαϊκές Εκδόσεις], Πάτρα 1994, σσ.91-98.

απέκτησαν, με τη δημιουργία των δικών τους ιδιαίτερων γυμναστικών και αθλητικών σωματείων, και ιδιαίτερους χώρους άθλησης. τις δύο τελευταίες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα. Ενδεικτικά, στον Πειραιά και το Φάληρο δημιουργήθηκαν οι εγκαταστάσεις των κωπηλατικών και ναυτικών σωματείων.²²¹

Η θέση του Πειραιά δίπλα στην πρωτεύουσα, όπου αναπόφευκτα συγκεντρωνόταν η πολιτική και πνευματική δραστηριότητα, και η κατά κάποιο τρόπο περιθωριοποίησή του,²²² είχε την αντανάκλασή της αυτονομία και σε διαφορές στη χρηματική ενίσχυση των σωματείων και ομίλων των δύο πόλεων: «..Και τότε ίσως ευρεθώσι και διά τον Πειραιά ευγενείς και μεγαλόφρονες δωρηταί, όπως ευρίσκονται καθημερινώς διά τον εν Αθήναις Παρνασσόν, οίτινες θα συνδέσωσιν αρρήκτως τα ονόματα αυτών με την πνευματικήν πρόοδον του Πειραιώς ως μεγάλων αυτού ευεργετών».²²³ Ανάμεσα σε ένα σύνολο αθλητικών συλλόγων και ομίλων που δημιουργήθηκαν στην καμπή του αιώνα με αντικείμενό τους την καλλιέργεια της γυμναστικής και των «σπορ»²²⁴ αναφέρουμε ενδεικτικά τον «Πειραιϊκό Σύνδεσμο», το σημαντικότερο για δεκαετίες πειραιϊκό σύλλογο²²⁵ και τον Όμιλο Ερετών Πειραιώς προσανατολισμένου στο σπορ της κωπηλασίας.²²⁶ Ιδρύθηκε το 1885, στην αρχή στο Νέο Φάληρο²²⁷ και το 1888 μεταφέρθηκε στον Πειραιά. Πίσω από την ίδρυσή του, σε αντίθεση

²²¹ Βλ. παρακάτω, σσ.651-652 και υψομ.225.

²²² Βάσιος Τσοκόπουλος, *Τα στάδια της τοπικής συνείδησης. Ο Πειραιάς, 1835-1935, στα Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας Νεοελληνική Πόλη. Οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος*, τόμος Α', Αθήνα, [E.M.N.E.], 1985, σσ.245-249.

²²³ Πειραιϊκός Σύνδεσμος, Α', *Επετηρίς 1894-1901*, Πειραιάς 1901, σσ.48-49.

²²⁴ Μέχρι το 1899 στον Πειραιά ιδρύθηκαν δύο γυμναστικοί σύλλογοι (Θησεύς και Ολύμπια), ένας πεζοπορικός όμιλος, δύο ποδηλατικοί και ένας κυνηγετικός. Διακρίνεται μεγαλύτερη συγγένεια στις δραστηριότητες των συλλόγων του Πειραιά με εκείνες της Πάτρας και της Ερμούπολης, πόλεων παραθαλάσσιων, από εκείνες της Αθήνας. Κουλούρη, *Αθλητισμός..ό.π.*, σσ.172,175,291. Στην Ερμούπολη συναντάμε τον Όμιλο Ερετών Ερμουπόλεως, το δεύτερο κωπηλατικό σωματείο του ελληνικού κράτους που ιδρύθηκε το 1893. (*Καταστατικόν του Ομίλου Ερετών Ερμουπόλεως* της 7 Μαρτίου 1894. *Εφ. της Κυβερνήσεως*, Γ', αρ.30 της 29 Μαρτίου 1894) και το γυμναστικό σύλλογο (Β.Δ. της 14 Ιουνίου 1895, «περί εγκρίσεως καταστατικού του γυμναστικού Συλλόγου Ερμουπόλεως». *Εφ. της Κυβερνήσεως*, Γ', αρ.85 της 15 Σεπτεμβρίου 1895). Δημιουργούνται επίσης το 1895 ο «Όμιλος Αντισφαιρίσεως Αθηνών» (Lawn Tennis Club), ο Όμιλος Αντισφαιριστών Κηφισίας το 1905, (*Εφ.της Κυβερνήσεως*, Α', αρ.192 της 30 Σεπτεμβρίου 1905), ο Όμιλος Αντισφαιρίσεως Πειραιώς το 1909, το Tennis Club της Πάτρας το 1908, αν και δεν ήταν ελληνικό σωματείο, αφού προήλθε από την πρωτοβουλία των ξένων προξένων της πόλης. Πολίτης, *Ο πατραϊκός αθλητισμός, ό.π.*, τόμος Β', σσ.132-134. Πολλοί όμιλοι ελάχιστη σχέση είχαν με την τοπική κοινωνία, εφόσον στα τέλη του 19^{ου} αιώνα εμφανίζονται σημάδια αγγλικών πολιτιστικών επιρροών: Μ.Σκαλτσά, *Κοινωνική ζωή και δημόσιοι χώροι κοινωνικών συναθροίσεων στην Αθήνα του 19^{ου} αιώνα*, (διδασκατορική διατριβή), Θεσσαλονίκη 1983, σ.651.

²²⁵ Δεν ήταν καθαρά γυμναστικό σωματείο, αλλά απλώς διατηρούσε γυμναστικό τμήμα δίπλα στο φιλολογικό και το μουσικό. Η επιδίωξη της «πνευματικής, καλλιτεχνικής και σωματικής διαπλάσεως» συμβολικά άλλωστε αποτυπώνεται στη σφραγίδα του που φέρει τις κεφαλές της Αθηνάς και του Απόλλωνα. Πειραιϊκός Σύνδεσμος 1894, *Καταστατικόν Πειραιϊκού Συνδέσμου*, Πειραιάς 1915.

²²⁶ Β.Δ. «περί εγκρίσεως του από 1ης Σεπτεμβρίου 1899 καταστατικού του εν Πειραιεί Σωματείου υπό την επωνυμίαν 'Σύλλογος Κολυμβητών Πειραιώς – Αθηνών'». *Εφ. της Κυβερνήσεως*, Β', αρ. 58 της 6 Νοεμβρίου 1899.

²²⁷ Αρχές του 20^{ου} αιώνα ιδρύθηκε και ο Ναυτικός Όμιλος Νέου Φαλήρου το 1903 από «ευαρίθμους φιλάθλους αξιωματικούς του Β. Ναυτικού» με σκοπό «την ανάπτυξιν της προς την θάλασσαν αγάπης, την προαγωγήν και διάδοσιν των διαφόρων ναυτικών αγωνισμάτων, έτι δε την βελτίωσιν της

με τους άλλους συλλόγους του Πειραιά, βρισκόταν σημαντική μερίδα της πειραιϊκής αστικής τάξης, βιομήχανοι, τραπεζίτες, πολιτικοί.²²⁸ Πρώτοι πρόεδροι του Ομίλου Ερετών ήταν ο Παύλος Δαμαλάς και ο εργοστασιάρχης Θεόδωρος Ρετσίνας,²²⁹ οι οποίοι διετέλεσαν δήμαρχοι του Πειραιά και ενίσχυσαν το Σύλλογο οικονομικά.²³⁰ Με τη διοργάνωση της Μεσολυμπιάδας στην Αθήνα, ιδιαίτερα ο Όμιλος δέχθηκε επιχορηγήσεις.²³¹

Παράλληλα, η ίδρυση Γυμναστηρίων στην επαρχία ενισχύθηκε οικονομικά είτε από μεμονωμένους ιδιώτες, είτε από δήμους και τοπικές κοινότητες, που σ' αυτή την περίπτωση αποφάσιζαν την προσφορά της βοήθειας αυτής κάτω από την επίδραση ισχυρών τοπικών παραγόντων. Τη συμβολή του Δήμου Πειραιά στην αθλητική εκπαίδευση και γενικότερα τον αθλητισμό έτειναν να μιμηθούν και άλλοι Δήμοι. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η ίδρυση Γυμναστηρίου από το Δήμο Καλαμών το 1901 από δωρεά οικίας και οικοπέδου αξίας 5.000 δραχμών.²³²

Παράλληλα με την «εν ζωή» δωρεά τους προς το σχολείο της κοινότητας Βαμβακούς, Δήμου Οινούντος για την κάλυψη εκπαιδευτικών αναγκών των απόρων μαθητών, και της υλικοτεχνικής υποδομής του σχολείου και οργάνων γυμναστικής, το 1909 οι αδελφοί Χαράλαμπος, Παναγιώτης και Ιωάννης Θ. Βουρβούλης όρισαν «εν περιπτώσει περισσέυματος εισοδημάτων» να δοθεί για την ίδρυση γυμναστηρίου, καθώς και σκοπευτηρίου, «...χάριν εξασκήσεως εις την σκοποβολήν της νεολαίας Βαμβακούς». Το κληροδοτούμενο ποσό ισοδυναμούσε με τα εισοδήματα μιας οικίας αξίας 3.000 δραχμών χρησιμοποιούμενης ως σχολείου.²³³

7. «..Δια την εν Ελλάδι προαγωγήν της Γυμναστικής και του Αθλητισμού»

ναυπηγίας..Λέμβων». Καταστατικόν Ναυτικού Ομίλου, 10 Δεκεμβρίου 1913. Εφ. της Κυβερνήσεως, Α', αρ.28 της 3 Φεβρουαρίου 1914 και Καταστατικόν Ναυτικού Ομίλου, Νέο Φάληρο 1933.

²²⁸ Γιάννης Γιαννιτσιώτης, Θεόδωρος Ρετσίνας, Από πατέρας των εργατών «πατέρας του έθνους». Νέες Εποχές, Εφ. Το Βήμα της 2 Απριλίου 2000, σ.12.

²²⁹ Ο Θεόδωρος Ρετσίνας (1836-1930) γεννημένος στο Ναύπλιο με την οικογένειά του μετοίκησε στον Πειραιά από την παιδική του ηλικία. Ίδρυσε τη γνωστή κλωστοϋφαντουργία του Πειραιά «Αδελφοί Ρετσίνα» με τον αδελφό του Αλέξανδρο (1870), ενώ, εκτός από δήμαρχος του Πειραιά για δύο φορές (1887,1891), εκλέχτηκε και βουλευτής (1900). Επί τέσσερις περιόδους υπήρξε και πρόεδρος της Λιμενικής Επιτροπής Πειραιώς. Ο.π. Υπήρξε τραπεζίτης σύμβουλος της ΕΤΕ. Μαριάνθη Γ. Κοτέα, Η Βιομηχανική Ζώνη του Πειραιά (1860-1900), [Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Παντείου Πανεπιστημίου], Αθήνα 1997, σ.212 και Λυδία Σαπουνάκη- Δρακάκη, ό.π., σ.393.

²³⁰ Βλ. κεφ. Τεχνικής Εκπαίδευσης, σ.743, υψσμ.264.

²³¹ Τα πρώτα χρόνια μάλιστα, έως και το 1891, ο Όμιλος λάμβανε ετήσια ενίσχυση 2.000 δραχμές και από τη Λιμενική Επιτροπή Πειραιώς. Επιχορηγήθηκε με τη διοργάνωση της Μεσολυμπιάδας στην Αθήνα με 5.000 δραχμές, καθώς και με 3.000 δραχμές από τον Δήμο Πειραιά. Κουλούρη, Αθλητισμός..ό.π, σσ.297 και 316. Ως εμπνευστής και ιδρυτής του Ομίλου ο Θεόδωρος Ρετσίνας το 1888 στήριξε οικονομικά το σύλλογο, ενέργεια που επιμαρτυρεί και το κοινωνικό προφίλ ως παράγοντα του Πειραιά. Γ. Γιαννιτσιώτης, Θεόδωρος Ρετσίνας, ό.π. σ.12.

²³² Σκεύος Ζερβός, Εθνικά Κληροδοτήματα και Δωρεά, Αθήνα (1925), Υ.Γ., αρ.515.

²³³ Δωρητήριο συμβόλαιο αρ.30828 της 22 Αυγούστου 1909. Έδωσαν το δικαίωμα εκποίησης της οικίας με πλειοδοτική δημοπρασία μόνο στους πληρεξουσίου του δήμου κι όχι στους εκκλησιαστικούς συμβούλους. Υπουργείον Παιδείας, Μητρώων των εις την άμεσον διαχείρισιν και των εις την εποπτεϊαν του Υπουργείου Παιδείας και θρησκευμάτων υπαγομένων κληροδοτημάτων, τόμος 1ος, Αθήνα 1929, (ΜΗΚ),Γ'96, σ. 491 και Ζερβός Υ.Γ., αρ.177.

Με μικρές ή μεγάλες δωρεές η ιδιωτική πρωτοβουλία στηρίξε την αθλητική εκπαίδευση ως ένα σημαντικό βαθμό παρεμβαίνοντας καίρια στη διαμόρφωση της υλικής υποδομής του τομέα αυτού και δίνοντας ώθηση στα ιδεώδη του αθλητισμού. (Βλ. Πίνακες επεξεργασίας. Παράρτημα 1, Β' Διαγράμματα, σσ.1-10 και Δ,16β). Ο Επαμεινώνδας Κ. Εμπειρικός (1858-1924),²³⁴ εφοπλιστής, διδάκτωρ πολιτικής οικονομίας και βουλευτής Άνδρου²³⁵ ίδρυσε το 1906 πίσω από την Καίρειο σχολή της Άνδρου Γυμναστήριο εφοδιασμένο με τα κατάλληλα όργανα γυμναστικής.²³⁶ Ο Ιωάννης Καρτάλης, ομογενής από τη Τσαγκαράδα, έμπορος βαμβακιού στην Αίγυπτο, βουλευτής και δήμαρχος Βόλου γνωστός για τη σύσταση διδακτηρίου και Εμπορικής Σχολής Βόλου από το κληροδότημά του, αφιέρωσε ένα πόσο στην ίδρυση γυμναστηρίου στο Βόλο το 1907.²³⁷

Ενδιαφέρουσα είναι η παρουσία του Κοργιαλένιου στο χώρο της αθλητικής εκπαίδευσης.²³⁸ Προσέφερε 10.000 λίρες στερλίνες το 1910 υπέρ του Συνδέσμου αθλητικών σωματείων. Επιθυμούσε να μορφώσει γενιές νέων υγιών. «.. Επιθυμών να συντελέσω εις την ανάπτυξιν και καλλιέργειαν του αθλητισμού και της γυμναστικής εν Ελλάδι και εκτιμών τα επωφελή αυτών αποτελέσματα επί της διαπλάσεως του έθνους, δίδω εις τον εν Αθήναις Σύνδεσμον των Αθλητικών και Γυμναστικών Σωματείων το ποσόν των 10.000 λιρών».²³⁹ «...είτε υπέρ των νυν υπάρχοντων Αθλητικών και Γυμναστικών Σωματείων, είτε υπέρ της ιδρύσεως τοιούτων, οπουδήποτε θεωρηθή αναγκαίον, μετά προηγουμένην έγκρισιν τριμελούς Επιτροπή».²⁴⁰ Το έθεσε υπό την προστασία του πρίγκηπα Νικολάου, μέλους της τριμελούς Επιτροπής, επίτιμου Προέδρου του Συνδέσμου, με τη σύσταση του οποίου προσέφερε το κληροδότημα.²⁴¹ Προβλέπει όμως: «*Εν η περιπτώσει ο Σύνδεσμος των Αθλητικών και*

²³⁴ Υπήρξε πρέσβης Μαδρίτης και Παρισίων, καθώς και υπουργός ναυτιλίας 1908 με Θεοτόκη, συμβάλλοντας στην αναμόρφωση του ναυτιλιακού κώδικα, καθώς και ένας από τους ιδρυτές της Τράπεζας Αθηνών. Δημοσίευσε μελέτες οικονομικού, εμπορικού ναυτιλιακού περιεχομένου. Κωνσταντίνος Γ. Παπαδάκης, *Η κοινωνική Πρόνοια εις τας Επαγγελματικές Σχολάς Απόρων Παιδών, Η Σχολή Απόρων Παιδών*, [Δημοτική Βιβλιοθήκη Ερμούπολεως], Ερμούπολις 1964, σ.163 και Αυγουστής Ν. Εμπειρικός, *Η ιστορία της οικογένειας των Εμπειρικών 1765-1996*, Αθήνα 1983, σ.93.

²³⁵ Βλ. κεφ. Ευεργεσία, *Ανάμειξη στην Πολιτική*, σ.241.

²³⁶ Δωρεά Επαμεινώνδα Κ. Εμπειρικού της 21 Μαρτίου 1909. Αυγ. Εμπειρικός, *ό.π.*

²³⁷ ΓΑΚ ΜΑΓΝ, φάκελος Εμπορική Σχολή Βόλου (1901), Κληροδότημα του Ιωάννη Καρτάλη (του Φεβρουαρίου 1908), Συμβόλαιο (Μεταβίβαση ακινήτου αρ.7555 της 6/11/1947), Χαράλαμπος Γ. Χαρίτος, *Κωνσταντίνος Α. Καρτάλης (1836-1876) και Ιωάννης Α. Καρτάλης (1842-1908), Δύο παραδείγματα έμπρακτου πατριωτισμού. Διήμερο για τα σαράντα χρόνια από το θάνατό του*, (Αθήνα, 18-19 Φεβρουαρίου 1997). Βόλος, 8-9 Νοεμβρίου 1997, Αθήνα 1998, σσ.214-218, Εφ. Καθημερινή της 30 Ιουλίου 1996 και Βασιλική Θεοδώρου, *Οι Έλληνες Ευεργέτες του 19ου αιώνα περ. Ημερησία, Η Ελλάδα των Ευεργετών* (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004, σσ.55-56.

²³⁸ Οι προσφορές του στην Κεφαλονιά είναι πενιχρές σε αριθμό και μέγεθος συγκριτικά με εκείνες προς την Αθήνα. Μπορεί να αιτιολογηθεί με την αποστρόφη του σε πρόσκαιρες λύσεις, γιατί τέτοιες καλούνταν να καλύψουν τα αιτήματα της Κεφαλονιάς. Ουσιαστικά όμως πρόκειται για εκδηλώσεις φιλικών χειρονομιών σε πρίγκιπες και το βασιλιά που δεν εξαντλούσαν τις οικονομικές δυνατότητες του, αλλά μείωναν το ενδιαφέρον στις ανάγκες του τόπου του. Αγγελο-Διονύσης Δεμπόνης, *ό.π.*, σ.267. Μία από αυτές τις χειρονομίες ήταν το Δεκέμβριο του 1905, όταν έστειλε στο Διάδοχο 1.000.000 χρυσά φράγκα για να εξωραΐσει την Αθήνα. (Εφ. Ζιζάνιον (Κεφαλονιάς), (1892-1915), αρ.380 της 3ης Δεκεμβρίου 1905, σσ.2-3).

²³⁹ Όρισε το κεφάλαιο να κατατεθεί στην Εθνική Τράπεζα σε χρεώγραφα ή χρήματα, και το εισπραττόμενο εισόδημα να διατίθεται ετησίως από το Προεδρείο του Συνδέσμου των Αθλητικών και Γυμναστικών Σωματείων. Διαθήκη του Μαρίνου Κοργιαλένιου της 15 Ιουνίου 1910. ΠΠΧ, σσ.199-223.

²⁴⁰ Διαθήκη του Μαρίνου Κοργιαλένιου, *ό.π.*

²⁴¹ «...Απαρτιζομένης εκ του πρίγκηπος Νικολάου, Επιτίμου Προέδρου του Συνδέσμου, τη συστάσει του οποίου δίδω το ειρημένον κληροδότημα και το οποίον παρακαλώ να αποδεχθή ευμενώς την εντολήν

Γυμναστικών Σωματείων παύση να υφίσταται ή διαλυθή, παρακαλώ την ως άνω είρηται υπό την προεδρίαν του Πρίγκηπος Νικολάου καταρτιζομένην Επιτροπήν να σκεφθή πως δύναται το κληροδότημα να χρησιμοποιηθή τελεσφορώτερον δια την εν Ελλάδι προαγωγήν της Γυμναστικής και του Αθλητισμού, κατά τοιούτων τρόπον, ώστε το κεφάλαιον να διατηρήται ανέπαφον και να χρησιμοποιήται μόνον το εισόδημα...». Στο τέλος του άρθρου σημειώνει: «Εκφράζω την διακαή ευχήν, όπως το κληροδότημα τούτο συντελέση εις το να μορφώση γενεάς νέων, υγιών το σώμα και τον νούν, εργαζομένων δια το καλόν και την πρόοδον της προσφιλούς ημών πατρίδος και την τήρησιν του νόμου και της τάξεως».²⁴²

Εντολή ευεργέτη να οργανώνονται αγώνες αθλητικοί στην πατρίδα του, τη Σπάρτη, με την απονομή επάθλων – χορήγηση 600 μέχρι 1000 δραχμών - με παράλληλη επιχορήγηση του Γυμναστικού Συλλόγου αποτελεί σπάνια, αν όχι μοναδική προτίμηση, από όσους συνέδραμαν στον τομέα αυτό. Είναι το «καθίδρυμα Αθανασίου Ματάλα του Λακεδαιμονίου», όπως ο ίδιος όρισε να ονομάζεται το 1918, κληροδότημα που συνίσταται από όλη την περιουσία του²⁴³ Αθανασίου Α. Ματάλα, έλληνα Προξένου στη Ρουμανία, έμπορου τραπεζίτη και Νομάρχη αργότερα στην Ελλάδα. Ζήτησε να χορηγούν οι εκτελεστές της διαθήκης του «κατ' έτος δραχμές 600 μέχρι χιλίων, αναλόγως των ενιαυσίων προσόδων» του κληροδοτήματος, «δι' έπαθλα των εν Σπάρτη τελουμένων αγώνων, όταν τοιούτοι τελώνται, παρισταμένων και των εκτελεστών της διαθήκης» του, καθώς και 500 δραχμές ετησίως στο Γυμναστικό Σύλλογο Σπάρτης.²⁴⁴ Βέβαια, το ενδιαφέρον του δεν επικεντρώνεται αποκλειστικά σ' αυτόν τον τομέα, αλλά συνοδεύεται από ευεργεσίες που αφορούν στους περισσότερους τομείς της εκπαίδευσης.²⁴⁵

8. Σπορ – Σκοποβολή

Με τη στρατιωτική προετοιμασία συνδέονταν έμμεσα τα πρώτα ψυχαγωγικά αθλήματα που καλλιεργήθηκαν στο ελληνικό κράτος, χωρίς ωστόσο να αποκτήσουν αντίστοιχα σωματεία ως οργανωμένη άσκηση, όταν εμφανίστηκαν τα πρώτα αθλητικά σωματεία. Αξιωματικοί κυρίως ήταν όσοι ασχολούνταν πριν από τη δεκαετία του 1870 με την ιππασία, την ξιφασκία και τη σκοποβολή. Δεν ήταν άσχετο με την κυρίαρχη τότε δυσπιστία απέναντι στην άσκοπη άσκηση του σώματος. Παρά τις διακηρύξεις παιδαγωγών και γυμναστών για τη συμβολή των «σπορ» στη σωστή διάπλαση και διατήρηση της υγιούς φυσικής κατάστασης του σώματος, συνδέθηκαν περισσότερο με την ψυχαγωγία

ταύτην, και των δυο ετέρων μελών διοριζομένων κατ' έτος ή ανά τετραετίαν υπό της Α.Β.Υ. του εκάστοτε διαδόχου». Διαθήκη του Μαρίνου Κοργιαλένιου, **ό.π.**

²⁴² Άρθρο 38 της διαθήκης του Μαρίνου Κοργιαλένιου, **ό.π.**

²⁴³ Η ακίνητη περιουσία του ήταν 5.620.227 δραχμές και η κινητή 708.005 δραχμές. **ΜΗΚ,Γ'**208 σ.972.

²⁴⁴ Άρθρο Ζ',3. **ΜΗΚ,Γ'**208, σσ.972,979,985,1004.

²⁴⁵ Το κληροδότημα προοριζόταν «...δι' όλους τους κλάδους της ελληνικής επιστήμης ή τέχνης ή και υπηρεσίας εκπαιδύσεως και μορφώσεως νέων, πάντοτε Λακεδαιμονίων...». Διαθήκη του Αθανασίου Ματάλα της 27 Μαρτίου 1919 και κωδίκελος της 24 Μαΐου 1919. «Η μεγάλη του πείρα τον είχε πείσει, ότι το κράτος προς τελειότεραν και πιστήν διοίκησιν έχει ανάγκην ανδρών, οίτινες κατά την διαθήκην, δέον να διαπλασθώσιν ου μόνον διανοητικώς, αλλά και ψυχικώς να μορφωθώσιν μετά χαρακτήρος ηθικού. Και προς τον σκοπόν τούτον, άπασαν την περιουσίαν του κινητήν και ακίνητον, κατέλιπε προς μόρφωσιν νέων Λακεδαιμονίων». **ΜΗΚ, σ.975.**

αποτελώντας είδος κοινωνικής διάκρισης, λόγω του υψηλού τους κόστους. Ως επιχείρημα επίσης για την εισαγωγή τους στο εκπαιδευτικό σύστημα χρησιμοποιήθηκε η ψυχαγωγική τους λειτουργία και η συμβολή τους στη διαμόρφωση του χαρακτήρα.²⁴⁶

Η πρώιμη ενασχόληση με τα σπορ, όπως της ξιφασκίας, της ιππασίας και - λίγο αργότερα - της σκοποβολής φαίνεται να συνδέονται με τη στρατιωτική προετοιμασία και γι' αυτό αποτελούσαν πρακτικές ιδιαίτερα των αξιωματικών. «*χάριν κοινωνικής διακρίσεως και κοσμικής εμφανίσεως*».²⁴⁷ Από το 1843 μαρτυρείται η πρώτη ιπποδρομία στην Αθήνα. Ονομαζόταν «*Μέγα Ολυμπιακόν θέαμα Ιππασίας*» και διεξαγόταν στην πλατεία Αγίου Θεοδώρου από την Εταιρεία Ιππασίας και Γυμναστικής με διευθυντή τον Άγγελο Ρωμανίνη. Ιπποδρομίες έγιναν εξάλλου, όπως ήδη αναφέρθηκε, και το 1859 στο πλαίσιο των πρώτων Ζάππειων Ολυμπιάδων.²⁴⁸ Ιδιωτικές σχολές οπλομαχίας (δηλ. ξιφασκίας) στα μέσα του 19^{ου} αιώνα, λειτουργούσαν στην Αθήνα, όπου δίδασκαν διάφοροι βουαροί ιταλοί και πολωνοί οπλοδιδάσκαλοι. Ο Νικόλαος Νέγρης είχε διαθέσει είκοσι χιλιάδες δραχμές για την ίδρυση γυμναστηρίου ξιφασκίας και ιππασίας «*προς εξάσκησιν των Ελλήνων εις τα δύο ταύτα πολεμικά γυμνάσια και συγχρόνως προς έντιμον περίθαλψιν των εκεί διδασκόντων και εργαζομένων αξίων τω όντι ελληνικής συμπαθείας γενναίων Πολωνών*».²⁴⁹

Στις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα, απαραίτητο στοιχείο της διασκέδασης, των νέων των ανώτερων και μεσαίων αστικών στρωμάτων, εμφανίζονταν αθλήματα («σπορ»), όπως η κωπηλασία, το ποδήλατο, το τέννις, ο περιηγητισμός, το ποδόσφαιρο, η ιστιοπλοΐα, που συμβόλιζαν τις νέες αστικές αξίες, και τα οποία προσθέτονταν πλάι στα παραδοσιακά «ευγενή» σπορ της ξιφασκίας και της ιππασίας. Το πρότυπο του sportsman, που εισαγόταν σταδιακά στην Ελλάδα ως τα τέλη του 19ου αιώνα, διαφοροποιήθηκε από το λαϊκό αθλητισμό ή τη γερμανική γυμναστική που απαιτούσε μυϊκή δύναμη και πρόβαλλε τη διατήρηση της ευεξίας, της ευθυτενούς κορμοστασιάς και του αυτοελέγχου.²⁵⁰

Σε αντίθεση με τη γυμναστική, της οποίας η μόνη αξία που της προσέδιδαν, λόγω της δυσπιστίας που αντιμετώπιζε, περιοριζόταν στην παιδαγωγική και υγιεινή σκοπιμότητά της -, τα «αριστοκρατικά» αυτά σπορ πρόβαλλαν το αισθητικό πρότυπο του εύπορου νέου, για τον οποίο είχε μεγαλύτερη αξία η διατήρηση της καλής φυσικής κατάστασης και της κομψότητας παρά η ίδια η σωματική δύναμη. Τα «σπορ» θεωρήθηκαν λοιπόν ότι καλλιεργούσαν τη σωματική ευρωστία, αλλά και - άποψη που κυριαρχούσε στα τέλη του 19ου αιώνα - ότι συνέβαλλαν στην εμπέδωση ενός πνεύματος δυναμισμού στους ασκούμενους, όσο και στους θεατές.²⁵¹

²⁴⁶ Serge Bernstein, Rierre Milza, *ό.π.*, σ.244.

²⁴⁷ Μανιτάκης, *100 χρόνια..ό.π.*, σ.12.

²⁴⁸ Εταιρεία Ιππασίας και Γυμναστικής, διευθυνομένη παρά του κ. Αγγέλου Ρωμανίνη, **Μέγα Ολυμπιακόν θέαμα Ιππασίας ημερήσιον εις την πλατείαν του Αγίου Θεοδώρου**. Δια την Πέμπτην 13 Μαΐου 1843 περί τας 5½ μ.μ. (μονόφυλλο).

²⁴⁹ Ι. Χρυσάφης, *Οι σύγχρονοι διεθνείς...ό.π.*, σ.22.

²⁵⁰ Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα σημάδια αγγλικών πολιτιστικών επιρροών εμφανίζονται με τη σύσταση ιππόδρομου, δημιουργία γηπέδων πατινάζ, roller skating και με την απόπειρα δημιουργίας κλειστής κάστας με την επωνυμία fifty-two. Μ.Σκαλτσά, *ό.π.*, σ.651. Γι' αυτό το λόγο εξάλλου, τα σπορ που κατάκτησαν την ελληνική κοινωνία από την καμπή του 19ου αιώνα (τέννις, ποδηλασία, περιηγητισμός) δεν απαιτούσαν ιδιαίτερες σωματικές ικανότητες ή εξαιρετική μυϊκή δύναμη, ούτε χαμηλό όριο ηλικίας για τους ασκούμενους. Κουλούρη, **Αθλητισμός..ό.π.**, σ.377.

²⁵¹ Serge Bernstein, Rierre Milza, *ό.π.*, σ.244.

Ένα από τα «σπορ», η σκοποβολή, ενώ εμφανίζεται στην Ελλάδα ως ενδιαφέρουσα δραστηριότητα ορισμένων αριστοκρατικών κύκλων, αρχίζει προς τα τέλη του 19^{ου} αιώνα και αρχές του 20^{ου} να αγγίζει το ενδιαφέρον ευρύτερων κοινωνικών στρωμάτων.

Γύρω στο 1870 εμφανίζονται στο ελληνικό κράτος οι πρώτοι σκοπευτικοί σύλλογοι. Το 1869 ιδρύθηκε ο Κερκυραϊκός Σύλλογος Ριπής με πρόεδρο τον Δ. Μ. Βότσαρη, αρχηγό του Στρατού της Επτανήσου, και το 1870 η Εταιρεία της επί σκοπόν βολής στην Αθήνα, ο μοναδικός αθλητικός σύλλογος που μετείχε στο Συνέδριο των Συλλόγων το 1879. Το 1877 δημιουργήθηκε επίσης ένας βραχύβιος Όμιλος Σκοπευτών στην Πάτρα. Ο Κερκυραϊκός Σύλλογος Ριπής συνέδεσε τη δράση του με τη στρατιωτική προετοιμασία: «Ο Σύλλογος θέλει φροντίζει περί της διαδόσεως της ιδέας της συστάσεως ομοίων Συλλόγων Ριπής και αλλαχού του Κράτους, προς ανάπτυξιν του στρατιωτικού εθνικού φρονήματος και παρασκευήν τελειότερας οργανώσεως των αμυντικών δυνάμεων του Έθνους».²⁵² Από το υψηλό κόστος εγγραφής και συνδρομής συνάγεται επίσης ότι η σκοποβολή περιοριζόταν εκείνη την εποχή σε μία κοινωνική ελίτ.²⁵³ Οι πρώτοι όμως σκοπευτικοί σύλλογοι που ιδρύθηκαν γύρω στο 1870, φαίνεται με την πάροδο του χρόνου ότι περιέπεσαν σε αδράνεια. Η σκοποβολή περιλαμβανόταν στους σκοπούς των κληρονομικών συλλόγων, οι οποίοι κατά την περίοδο αυτή πλήθαιναν ιδιαίτερα. Από την καμπή όμως του 19ου αιώνα παρατηρείται πολλαπλασιασμός των σκοπευτικών συλλόγων. Αναγνωριζόταν ως αναγκαία δραστηριότητα που δε θα έπρεπε να περιοριστεί σε μία κοινωνική ελίτ, αλλά να γίνει κτήμα ευρύτερων κοινωνικών στρωμάτων.²⁵⁴ Νέα εποχή για τη σκοποβολή επαγγελοτά η ίδρυση της Πανελληνίας Σκοπευτικής Εταιρείας το 1899. Ήταν «η αναβίωσις εκ της αυτής σποδού της εκλειψάσης Έταιρείας της επί Σκοπόν Βολής», ης και κληρονόμος της περιουσίας υπήρξε δυνάμει διατάξεως του Καταστατικού εκείνης».²⁵⁵ Η αύξηση των μελών της υπήρξε ραγδαία.²⁵⁶ Το «οπλασκητήριο» του Πανελληνίου λειτουργούσε κανονικά και η συντήρησή του στηριζόταν στον ετήσιο προϋπολογισμό. Η «μεγάλη χρησιμότης της σκοποβολής», ιδιαίτερα σε κράτη, όπως η Ελλάδα, «όπου η στρατιωτική εκπαίδευσις εστίν ατελής», σύμφωνα με την επετηρίδα του Π.Γ.Σ., αποτελούσε κυρίαρχη αντίληψη των ιδρυτών και υπευθύνων για τη λειτουργία των σωματείων.²⁵⁷ Η υλική και χρηματική βοήθεια που προσέφερε στο

²⁵² Θεωρούσε τη σκοποβολή συμπληρωματική του παιδαγωγικού ρόλου της γυμναστικής, η οποία στόχευε στη διαμόρφωση αξιών στρατιωτών. Καταστατικόν Κερκυραϊκού Συλλόγου Ριπής, Κέρκυρα, 1869.

²⁵³ Άρθρο 3, ό.π.

²⁵⁴ Συνεδρίαση Δ.Σ. της 21 Απριλίου 1895. Πρόεδρος των τμημάτων σκοποβολής και ξιφασκίας ήταν ο Αλέξανδρος Σούτσος. Αντίθετα, ήταν εμφανής η μείωση των οπλομαχητικών και ιππικών ομίλων. Κουλούρη, *Αθλητισμός..ό.π.*, σ.59.

²⁵⁵ *Ό.π.*, σ.100. Ο Γ. Δροσίνης έγραφε για την «Εταιρεία επί σκοπόν βολής» ότι «απέτυχε και διελύθη η μόνον εντός των Αθηνών ιδρυθείσα εν στιγμή ενθουσιασμού υπό του αιμνήστου Ιωάννου Μεσσηνέζη και άλλων πολιτευτών». Γ. Δροσίνης, *Η σκοπευτική άσκησις του έθνους, Η Μελέτη*, 1907, σσ.96-102. και ανεξάρτητο φυλλάδιο "δαπάνη Παρίση Μπελλένη". Σ.Ω.Β., *Χρονικά της τεσσαρακονταετίας, ό.π.*, σ.47. Ως συνιδρυτές αναφέρονται οι Αλ. Κουμουνδούρος, Χαρ. Τρικούπης, Θεόδ. Δηλιγιάννης, Σ. Καραϊσκάκης: *Η Πανελληνίος Σκοπευτική Εταιρεία, Η Νίκη* της 1 Ιανουαρίου 1909, σ.11.

²⁵⁶ Τα μέλη της Πανελληνίας Σκοπευτικής Εταιρείας από 49 μέλη το 1899, έφθασε τα 390 το 1905 και τα 600 το 1910. Π. Σ. Σαββίδης, *Λεύκωμα των Ολυμπιακών Αγώνων 1906*, Αθήνα 1907, σσ.148-149 και Σ.Ε.Α.Γ.Σ., *Εσωτερικός Κανονισμός και γενικοί κανονισμοί αγώνων*, Αθήνα 1910, σ.68.

²⁵⁷ Πανελληνίος Γυμναστικός Σύλλογος, *Επετηρίς..1902-1903, ό.π.*, σσ.19-20.

Μακεδονικό Αγώνα καθιστούσε το έργο της Πανελληνίας Σκοπευτικής Εταιρείας (Π.Σ.Ε.) κατεξοχήν «εθνικό». Ακολουθούσε τα χνάρια της Εθνικής Εταιρείας.²⁵⁸

Αρκετά χρόνια μετά την κατάργηση των στρατιωτικών ασκήσεων στα σχολεία, έγινε η εισαγωγή της σκοποβολής στα γυμνάσια και στις δύο ανώτερες τάξεις των Ελληνικών σχολείων.²⁵⁹ Η διδασκαλία της σκοποβολής στους μαθητές των ανωτέρων τάξεων της μέσης εκπαίδευσης προβλεπόταν ήδη από το νόμο ΒΧΚΑ' (1899), φαίνεται όμως πως δεν είχε ως τότε εφαρμοστεί.²⁶⁰ Το πρόγραμμα του 1900 ως στόχο της διδασκαλίας της γυμναστικής στο σχολείο όριζε την «εύρυθμον ανάπτυξιν και ενίσχυσιν του σώματος των νέων, την εξέγερσιν του θάρρους και της πεποιθήσεως τούτων εις εαυτούς».²⁶¹ Το περιεχόμενο της σχολικής γυμναστικής το 1907 μεταβλήθηκε. Η Ελλανοδικός Επιτροπή των σχολικών αγώνων, οι οποίοι διεξήχθησαν στην Αθήνα εκείνη τη χρονιά πρότεινε σε έκθεσή της την εισαγωγή του σουηδικού γυμναστικού συστήματος στην Ελλάδα, καθώς και την παιδαγωγική γυμναστική, την αγωνιστική και τα παιχνίδια.²⁶²

«Την εισαγωγήν της διδασκαλίας της Σκοποβολής ως μέρους απαραίτητου της σωματικής αγωγής των Ελληνοπαιδων» αποφάσισε σε συνεδρίαση να προωθήσει ο πρόεδρος του «Συλλόγου προς διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων»(ΣΩΒ), Βικέλας, το 1905. Ο ΣΩΒ ενασχολήθηκε με τη διάδοση της σκοποβολής την περίοδο 1905-1910.²⁶³ Η διδασκαλία της σκοποβολής σε μαθητές της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, η οποία προβλεπόταν από τον νόμο ΒΧΚΑ',²⁶⁴ «όπου τούτο δυνατόν», δε φαίνεται να είχε μέχρι τότε υλοποιηθεί. Την ενέργεια του ΣΩΒ για την εισαγωγή της σκοπευτικής στα σχολεία ενίσχυσαν το 1906 με 100

²⁵⁸ Με εισήγηση του Παύλου Μελά, «του από της ιδρύσεως της εταιρίας υπάρξαντος ενός των δραστηριοτάτων ιδρυτών αυτής», η Πανελλήνιος Σκοπευτική Εταιρεία προσέφερε την αναγκαία βοήθεια στον Μακεδονικό Αγώνα, ενώ ίδρυσε τμήματα σε πόλεις της Ελλάδας και της Κρήτης. Κουλούρη, *Αθλητισμός...ό.π.*, σ.100.

²⁵⁹ Δ. Αντωνίου, *Τα Προγράμματα...ό.π.*, τόμος Β', σσ.566-567.

²⁶⁰ (Άρθρο 9). Β. Δ. της 20 Νοεμβρίου 1899. Νόμος ΒΧΚΑ' της 10 Ιουλίου 1899 «περί γυμναστικής και γυμναστικών και αθλητικών αγώνων» (επί κυβερνήσεως Γ. Θεοτόκη με υπουργό τον Α. Ευταξία). *Εφ.της Κυβερνήσεως*, αρ. 255, τεύχος Α' της 20 Νοεμβρίου 1899.

²⁶¹ Δ. Αντωνίου, *Τα Προγράμματα...ό.π.*, τόμος Α', σ.429.

²⁶² Ενώ η παιδαγωγική γυμναστική, σύμφωνα με την έκθεση, «απεργάζεται ασφαλώς τους υγιείς, ευτάκτους και καλούς άνδρας, τους νομοταγείς πολίτας, τους πειθαρχικούς στρατιώτας, τας υγιείς και καλās συζύγους και μητέρας, τας ακμαίās και ανανεουμένας εις ζωήν και δράσιν γενεάς», η αγωνιστική γυμναστική, η οποία συμπληρώνει την πρώτη, «αναπτύσσει το πνεύμα της μαχιμότητος, του γενναίου και ανδρικού συναγωνισμού, τον πόθον της Νίκης και την διά των ιδίων μέσων απόκτησιν αυτής, αλλά και την καρτεριάν και ευψυχίαν εν τη αποτυχία». *Έκθεσις της επί των εν Αθήναις σχολικών αγώνων κατά το 1907 Ελλανοδικού Επιτροπής*, Αθήνα 1907, σσ.2-3. Τέλος, τα παιχνίδια θεωρούνταν ότι προσέφεραν «τέρψιν, χαράν και ευχαρίστησιν». Η κυριότερη προσφορά της «παιδιάς» υποστηριζόταν ότι ήταν το ότι «προφυλάσσει τους παίδας από την πρόωρον μίμησιν των ανδρικών συνθηείων, τας κοινάς έξεις και την ανηθικότητα διά της παροχής τερπνής και υγιεινής συνάμα ασχολίας κατά τας ώρας της σχολής» με καταλληλότερα τα παιχνίδια «δια της σφαίρας» και τα «εξ εθνικών παραδόσεων». *Έκθεσις της..κατά το 1907 Ελλανοδικού...ό.π.* Μέλη της τότε Επιτροπής ήταν οι Αλ. Ραγκαβής, Μ. Νεγρεπόντης, Αλ. Μερκάτης, Μ.Στελλάκης, Φ. Γεωργαντάς, Γ.Μπαλτατζής, Αθ. Ζίνης, Σ.Ρωσέτης. Κουλούρη, *Αθλητισμός...ό.π.*, σσ.69-72.

²⁶³ Σ.Ω.Β., *Χρονικά της τεσσαρακονταετίας, ό.π.*, σσ.39,41,46-47,62-63.

²⁶⁴ Άρθρο 2ο.«περί Γυμναστικής και Γυμναστικών και Αθλητικών αγώνων», ό.π.

λίρες οι αδελφοί Αλέξανδρος και Ηρακλής Βόλτων εγκατεστημένοι στην Αίγυπτο.²⁶⁵ Αργότερα άφησαν κληροδότημα από 5.000 χρυσά φράγκα για την απονομή σκοπευτικών επάθλων σε αριστεύουσες μαθητικές ομάδες της Σκοπευτικής Σχολής.²⁶⁶ Η σχολική σκοποβολή νομοθετήθηκε το 1907.²⁶⁷ Ο Σ.Ω.Β. προσέφερε το έπαθλο των σκοπευτικών αγώνων των σχολείων,²⁶⁸ ενώ ο Παρίσης Μπελένης, ο κατεξοχήν ευεργέτης του αθλήματος της σκοποβολής,²⁶⁹ αρχιτέκτονας και πλούσιος έμπορος στο Κάιρο, «κατέβαλεν την απαιτούμενην δαπάνην» το 1907 για τη σύσταση Προτύπου Σκοπευτικής Σχολής «προς εκγύμνασιν των μαθητών εις την σκοπευτικήν».²⁷⁰ Με δαπάνη του επίσης ο Σύλλογος προχώρησε στην έκδοση εγχειριδίου σκοπευτικής τέχνης.²⁷¹ Η Επιτροπή των Ολυμπίων παραχώρησε οικόπεδο δίπλα στον Ιλισό για την ανέγερση της Μπελλενείου Σχολής και κατάρτισε την Επιτροπή Σχολικής Σκοποβολής για την επίβλεψη του ιδρύματος. Η Επιτροπή αυτή προώθησε την ιδέα της εισαγωγής της σκοποβολής ως μαθήματος και στα δημοτικά σχολεία, άποψη με την οποία συνηγορούσε και ο Γεώργιος Δροσίνης.²⁷² Ο τελευταίος πρότεινε τη διδασκαλία της σκοποβολής σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης από το δημοτικό ως το πανεπιστήμιο, καθώς και σειρά μέτρων εκτός σχολείου για τη σκοπευτική άσκηση των πολιτών κάθε ηλικίας. Θεωρώντας καίριο το ρόλο των συλλόγων σημείωνε ως απαραίτητη την «ενίσχυσιν των σκοπευτικών εταιρειών δια της κυβερνητικής προστασίας και την οργάνωσιν των κατά τύπον ομοιόμορφον, ει δυνατόν, εντεύθεν και πέραν των ορίων ελευθέρου Κράτους», καθώς και «την προσθήκην εις πάντα Σύλλογον γυμναστικόν και Ομιλον αθλητικών παιδιών μικρού σκοπευτηρίου προς άσκησιν των μελών του».²⁷³ Το άρθρο κυκλοφόρησε δαπάνη του Παρίση Μπελένη σε ανεξάρτητο φυλλάδιο.²⁷⁴

²⁶⁵ Με το ποσό αυτό αγοράστηκε από τη Γαλλία και την Ελβετία «προμήθεια δεκάδος υποδειγμάτων όπλων δια Σχολικήν Σκοποβολήν μετά 70 χιλιάδων φυσιογγίων και πέντε όπλων ευθυβόλων δια Σκοπευτικούς Αγώνας...». Σ.Ω.Β., Χρονικά της τεσσαρακονταετίας, ό.π., σ.41.

²⁶⁶ Ο.π., σ.47.

²⁶⁷ Β.Δ. της 20 Δεκεμβρίου 1907, «περί ασκήσεως εις την σκοποβολήν των μαθητών Γυμνασίων, Ελληνικών σχολείων...» (επί κυβερνήσεως Γ.Θεοτόκη με υπουργό τον Α. Στεφανόπουλο). Δικαίωμα στην άσκηση της σκοποβολής είχαν οι μαθητές των γυμνασίων, των δύο ανωτέρων τάξεων των Ελληνικών σχολείων, των δημοσίων εμπορικών σχολών, των διδασκαλείων και της σχολής των γυμναστών.(Άρθρο 1ο) «Η άσκησις είναι θεωρητική και πρακτική. Και η μεν θεωρητική περιλαμβάνει στοιχειώδη διδασκαλίαν περί βολής και περί συνθέσεως, συντηρήσεως και λειτουργίας του στρατιωτικού τυφεκίου, η δε πρακτική την επί σκοπώ βολήν».(Άρθρον 3). Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ. 257, τεύχος Α' της 21 Δεκεμβρίου.

²⁶⁸ Ως έπαθλο έδιναν κυνηγετικό όπλο. Ο.π. και Σ.Ω.Β., Χρονικά της τεσσαρακονταετίας, ό.π.

²⁶⁹ Οπ., σσ.47,136.

²⁷⁰ Ανεγέρθηκε «παρά τον Ιλισόν, κάτωθεν των στηλών του Ολυμπίου Διός». Ευεργέται, 'Παρίσης Μπελένης', Εγκυκλοπαιδικόν Ημερολόγιον Ι.Α. Βρεττού, του έτους 1907, (έτος Ζ'), εν Αθήναις 1907, [Ιω.Κολλάρος], σ.175.

²⁷¹ Ήταν εικονογραφημένο τεύχος με τίτλο «Η Σκοπευτική Άσκησις του Έθνους» το οποίο συνέταξε ο Γραμματέας του Συλλόγου Ωφελίμων Βιβλίων, ο Γεώργιος Δροσίνης. Ο.π., σ.47.

²⁷² Βλ. κεφ Τεχνική Εκπαίδευση, σσ.769-770.

²⁷³ Γ.Δροσίνης, Η σκοπευτική άσκησις του Έθνους, Η Μελέτη, 1907, σσ.94-102.

²⁷⁴ Σ.Ω.Β., Χρονικά της τεσσαρακονταετίας, ό.π., σσ.47 και 71-72.

Από την επεξεργασία του υλικού μας μπορούμε να σημειώσουμε γενικότερα ότι παρουσία της ιδιωτικής πρωτοβουλίας και συγκέντρωση ουσιαστικής προσφοράς στην αθλητική εκπαίδευση έχουμε τις δύο τελευταίες δεκαετίες:

Προέλευση Ευεργετών της Αθλητικής Εκπαίδευσης (1829-1913).						
	ΣΥΝΟΛΟ	ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ	ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ	ΑΛΥΤΡΩΤΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ	ΦΙΛΕΛΛΗΝΕΣ	ΑΓΝΩΣΤΟ
Αριθμός πράξεων ευεργεσίας	18	8	8	1	0	1
Ποσοστό επί του αριθμού του τομέα		44,44%	44,44%	5,55%	0,00%	5,55%

Πίνακας 1. (Βλ. Παράρτημα 1, Α' Πίνακες -Γραφήματα, σ.5, πίν. 9)

Είναι ευνόητη επίσης η υψηλή συγκέντρωση προσφορών στην περιοχή της πρωτεύουσας, ενώ δε λείπει η ιδιωτική πρωτοβουλία της επαρχίας, αν και μειωμένη.

Κατεύθυνση Ευεργεσίας στην Αθλητική Εκπαίδευση (1829-1913)						
Περιοχή	ΑΘΗΝΑ	ΥΠΟΛΟΙΠΗ ΣΤΕΡΕΑ	ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ	ΚΥΚΛΑΔΕΣ	ΙΟΝΙΑ	ΘΕΣΣΑΛΙΑ
Αριθμός	8	2	4	1	2	1
Ποσοστό επί του αριθμού του τομέα	44,44	11,11%	22,22%	5,55 %	11,11%	5,55%

Πίνακας 2 (Βλ. και Παράρτημα 1, Α', σ.45, πίνακας 86).

Σχετικά με το επαγγελματικό προφίλ, παρατηρούμε ότι εκτός από τη σημαντική, ως συνήθως παρουσία των επιχειρηματιών, η συμμετοχή πολιτικών, αν και πολύ μικρότερη, δεν απουσιάζει. Από την άλλη πλευρά, φαίνεται πως άνθρωποι με υψηλότερο μορφωτικό, άρα και κοινωνικό για την εποχή τους, επίπεδο παρουσιάζουν μία προτίμηση προς την «αθλητική» ευεργεσία.

Επαγγελματική Κατανομή Ευεργετών της Αθλητικής Εκπαίδευσης (1829-1913).		
Επαγγελματικές κατηγορίες	Αριθμός	Ποσοστό επί του αριθμού του τομέα
ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΕΣ	10	55,55%
ΠΟΛΙΤΙΚΟΙ	3	16,66%
ΑΓΝΩΣΤΑ	1	5,55%
ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΕΣ	2	11,11%

Πίνακας 3. (Βλ. και Παράρτημα 1, Α', σ.22, πίνακας 40).

Μορφωτικό Επίπεδο Ευεργετών της Αθλητικής Εκπαίδευσης. (1829-1913)				
<i>Κατηγορίες</i>	<i>ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Α'</i>	<i>ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Β'</i>	<i>ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Γ'</i>	<i>ΑΓΝΩΣΤΟ</i>
<i>Αριθμός πράξεων</i>	9	6	1	2
<i>Ποσοστό επί του αριθμού του τομέα</i>	50%	33,33%	5,55%	11,11%

Πίνακας 4. (Βλ. και Παράρτημα 1, Α', σ.30, πίνακας 56)

Μέγεθος δωρεάς Ευεργετών της Αθλητικής Εκπαίδευσης (1829-1913)					
<i>Μέγεθος δωρηθείσας περιουσίας</i>	<i>ΠΟΛΥ ΜΕΓΑΛΗ</i>	<i>ΜΕΓΑΛΗ</i>	<i>ΜΕΣΑΙΑ</i>	<i>ΜΙΚΡΗ</i>	<i>ΑΓΝΩΣΤΗ</i>
<i>Αριθμός</i>	2	3	6	2	5
<i>Ποσοστό επί του αριθμού του τομέα</i>	11,11%	28,57%	33,33%	11,11%	27,77%

Πίνακας 5. (Βλ. και Παράρτημα 1, Α', σ.38, πίνακας 71)

Οικογενειακή κατάσταση Ευεργετών της Αθλητικής Εκπαίδευσης.(1829-1913)				
	<i>ΕΙΤΑΜΟΙ</i>	<i>ΑΓΑΜΟΙ</i>	<i>ΑΤΕΚΝΟΙ</i>	<i>ΑΓΝΩΣΤΟ</i>
<i>Αριθμός</i>	8	1	6	3
<i>Ποσοστό επί του αριθμού του τομέα</i>	44,44%	5,55%	33,33%	16,66%

Πίνακας 6. (Βλ. και Παράρτημα 1, Α', σ.13, πίνακας 25).

Για τη φυσική αγωγή και τη σκοπιμότητά της αναπτύχθηκε στη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα και τις αρχές του 20^{ου} από παιδαγωγούς, γυμναστές ή εκπροσώπους του κράτους σειρά επιδιώξεων και επιχειρηματολογιών συνδεδεμένων με ιστορικοπολιτικές ανάγκες, εισερχόμενες δυτικοευρωπαϊκές επιδράσεις ή κοινωνικοοικονομικές μεταβολές. Η όλη αυτή προσπάθεια συνοδεύτηκε από τη δημιουργία ενός παράλληλου δικτύου παραγόντων της γυμναστικής εκπαίδευσης και του αθλητισμού μέσα στα πλαίσια, τόσο της γενικής εκπαίδευσης, όσο και των διαφόρων εκφάνσεων του δημόσιου χώρου (στρατός, εκκλησία). Τομές στην ιστορία της αθλητικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα, όπως η αγωνιστική παράδοση των Ζάππειων Ολυμπιάδων, η σύμπηξη και στήριξη συλλόγων και σωματείων, η διοργάνωση των πρώτων σύγχρονων διεθνών Ολυμπιακών Αγώνων στην Αθήνα το 1896 θα διαμορφώσουν έναν αγωνιστικό κώδικα και θα τονώσουν το αθλητικό πνεύμα, ενώ παράλληλα θα τροφοδοτήσουν τόσο τη δυναμική της εκπαιδευτικής νομοθεσίας (το νόμο, ΒΧΚΑ' του 1899), όσο και το ενδιαφέρον της κοινωνίας που θα υπερβεί σταδιακά στερεότυπα και προκαταλήψεις και θα αγκαλιάσει τον κλασικό αθλητισμό και την γυμναστική εκπαίδευση.

VIII. ...ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

«Θα έκαμνα, εννοείς με πολύν πλέον ευχαρίστησιν την αποθέωσιν της Ελλάδος, αλλά μόνος μου δεν ημπορώ να την αποθεώσω, αφού οι περισσότεροι την ξεθεώνουν...».

Νικόλαος Γύζης. Γιάννης Παπαϊωάννου, Νικόλαος Γύζης, *Οι Μεγάλοι Έλληνες Ζωγράφοι, Πινακοθήκη του Νέου Ελληνισμού, Εθνική Τράπεζα, [Μέλισσα], Αθήνα 2006, σ.55.*

1. «Προς σπουδήν...και των ευγενικών επιστημών»

Ξενίζει τα γεγονότα ότι, ενώ αλληλοδιδασκτικό σχολείο για τη στοιχειώδη γνώση στην Αίγινα δε λειτουργούσε το 1827, η προσωρινή Κυβέρνηση «γνωρίσασα την εκ της μουσικής ωφέλειαν», προσπαθούσε να συστήσει μουσική σχολή.¹ Πιθανή εξήγηση είναι η παρουσία στο νησί του Γεωργίου Λέσβιου, δασκάλου βυζαντινής μουσικής, ο οποίος ανέλαβε τη λειτουργία της.²

Ο πολυφωνία διέκρινε τη σύνθεση του περιεχομένου των εκπαιδευτικών προγραμμάτων των ελληνικών σχολείων, κατά την καποδιστριακή περίοδο, ακόμη και όσων αφορούσαν στη στοιχειώδη βαθμίδα, καθώς ήσαν άμεσα συνδεδεμένα με την ανάγκη επαγγελματικού προσανατολισμού των νέων από τα πρώτα μαθητικά τους βήματα.³ Δεν είναι τυχαίο ότι παράλληλα με τις τρεις «κλάσεις Ελληνικών μαθημάτων» λειτουργούσαν εργαστήρια πρακτικών τεχνών με στόχο τη μετάδοση στοιχειώδους τεχνογνωσίας στους τροφίμους που διέθεταν την ανάλογη με το αντικείμενο έφεση και επιδεξιότητα. Τα άρθρα 13,14,15,16 του «Σχεδίου διοργανισμού και μεταρρυθμίσεως του εν Αιγίνη Ορφανοτροφείου», βάσει του οποίου συμπληρωνόταν το 1829 ο «Οργανισμός» του ιδρύματος από τον Ιωάννη Βενθύλο, καθηγητή του Ορφανοτροφείου, παρείχαν πληροφορίες για τη διδασκαλία των

¹ Στην κοινοποίηση του διορισμού ως «συνεφόρων» του Μουσικού σχολείου Αίγινας των Ν. Δεληγιάννη, Πορφυρίου Άρτης και Νεόφυτου Καρύστου, η «Επί του Δικαίου και της Παιδείας Γραμματεία της Επικρατείας» σημειώνει τα επόμενα: «Η παύσασα Διοικητική Επιτροπή προ ενός ενιαίου γνωρίσασα την εκ της μουσικής ωφέλειαν εσύστησεν ενταύθα Σχολείον της Μουσικής, εις το οποίον διόρισε και εφόρους τον Πανιερώτατον άγιον Καρύστου και τους κυρίους Αρχιμανδρίτην Γρηγόριον Μοίραν, Βασίλειον Χριστόπουλον και Στάμον Σεραφείμ δια να φροντίζωσι και να επαγρυπνώσιν εις την πρόοδον και καλήν διεύθυνσιν του κοινωφελούς τούτου καταστήματος...». Τόνιζε παρακάτω την αναγκαιότητα του διορισμού τους. Στο ίδιο έγγραφο αναφέρεται ως δάσκαλος μουσικής ο Γεώργιος Λέσβιος. Γενικά Αρχεία του Κράτους (ΓΑΚ), Υπ. Θρησκείας, φάκελος 35 της 23 Δεκεμβρίου 1827 Απόστολος Δασκαλάκης, *Κείμενα-Πηγαί της ιστορίας της ελληνικής Επανάστασης, Τα περί παιδείας*, (τόμοι Α'-Β'-Γ'), τόμος Α' Αθήνα 1968, σσ.153-155 και ΕΛ.Κούκου, *Ο Καποδιστριας και η Παιδεία 1827-1832. Β' Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Αιγίνης*, Αθήνα 1972, σσ.59-62.

² Ο.π., σ.60.

³ Αντωνία Μερτύρη, *Η Καλλιτεχνική εκπαίδευση των νέων στην Ελλάδα, 1836-1945* [Ι.Α.Ε.Ν./Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς], Αθήνα 2.000, σ.29.

πρακτικών μαθημάτων και τη σκοπιμότητά της, όσον αφορά στην επαγγελματική κατάρτιση των μαθητών.⁴

Κατά την καποδιστριακή περίοδο δεν μπορεί να γίνει λόγος για συστηματική προαγωγή των καλλιτεχνικών σπουδών.⁵ Ίσως υπολάνθανε η προδιάθεση του Κράτους να κεντρίσει για ιδεολογικούς λόγους τις καλλιτεχνικές τάσεις και τα συναισθήματα των νέων, μέσω κυρίως της γνωριμίας τους με το πολιτιστικό παρελθόν των προγόνων του έθνους.⁶ Στην επίσημη αναφορά της 28 Μαΐου 1829 του Γρηγορίου Κωνσταντά προς τον Καποδίστρια για τη λειτουργία του Ορφανοτροφείου Αίγινας υπάρχει εσώκλειστο ανυπόγραφο έγγραφο, όπου με τον τίτλο «Αξιώματα παιδαγωγίας», ανάμεσα σε σκέψεις και προτάσεις που περιέχονται για την ορθότερη αγωγή των τροφίμων, σημειώνεται ότι η μουσική «ευρυθμίζει την ψυχήν, την κάμνει δεκτικωτέραν γενναίων αισθημάτων, συντείνει δε όχι ολίγον και εις την διατήρησιν της υγείας»⁷

Σύμφωνα με τον οργανισμό του Ορφανοτροφείου Αίγινας, που συνέταξε ο Βενθύλος με εντολή του Καποδίστρια το 1829, ανάμεσα στα μαθήματα που διδάσκονταν συγκαταλεγόταν η μουσική και η ιχνογραφία.⁸ Ο Καποδίστριας απέδιδε μεγάλη σημασία στη διδασκαλία του μαθήματος μουσικής. Θεωρούσε ότι «η επιστημονική μουσική ήτο μέρος ουσιώδες της ελευθέρας αγωγής ρυθμίζουσα και ηθοποιούσα τας φυσικάς και ηθικάς δυνάμεις των παιδων». Έτσι, τον Ιανουάριο 1830 διορίστηκε ο πρώτος δάσκαλος του μαθήματος της μουσικής στο Κεντρικό Σχολείο.⁹ Το Φεβρουάριο του 1830 διορίστηκε επίσης διδάσκαλος της ιχνογραφίας ή της σκιαγραφίας, ο Δημήτριος Χαλκιόπουλος, για να διδάξει στους μαθητές του Κεντρικού σχολείου το «ουσιώδες μάθημα της σκιαγραφίας»,¹⁰ το οποίο έκτοτε ήταν ενταγμένο στα προγράμματα και των δύο βαθμίδων εκπαίδευσης που μας απασχολούν.¹¹

Ευεργετική χειρονομία, ενδεικτική ακόμη και την πρώτη αυτή δύσκολη για το νεόδμητο κράτος εποχή, του παράλληλου ιδιωτικού ενδιαφέροντος που υπήρχε για την καλλιτεχνική παιδεία, ήταν η προσφορά του Σ. Ζήσου Ολύμπιου, τον Νοέμβριο 1832, ο οποίος προσέφερε 396 γρόσια για «σχολεία, θέατρα, μουσική».¹²

⁴ Δασκαλάκης, *Κείμενα...ό.π.*, τόμος Α', σσ.298-300 και Χρήστος Γ.Κωνσταντινόπουλος, *Η επαγγελματική εκπαίδευση την περίοδο 1828-1832*, β' έκδοση, [Ο.Α.Ε.Δ.] Αθήνα 1984, σσ.21-24,32-49.

⁵ Κωνσταντίνος Η.Μπίρης, *Ιστορία του Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου*, [ΕΜΠ], Αθήνα 1956, σσ.15-16.

⁶ Μερτύρη,..ό.π., σ.36. Αυτό αφήνεται να εννοηθεί από την ίδρυση Μουσείου Αρχαιοτήτων στην Αίγινα, που λειτουργούσε στο χώρο του Ορφανοτροφείου τότε και από την παράλληλη διδασκαλία της «σκιαγραφίας» από τον Πέτρο Χαλκιόπουλο και τον ζωγράφο Φ. Βόνζα στους μαθητές του «Εϋνάρδειου» Κεντρικού σχολείου. Μερτύρη,..ό.π., σ.37.

⁷ ΓΑΚ, Κλάδος Β', φάκελος 19, (1829) και Δασκαλάκης, *Κείμενα...ό.π.*, σ.213.

⁸ ΓΑΚ, ό.π., φάκελος 19,1829 και Δασκαλάκης, *Κείμενα...ό.π.*, σ.251.

⁹ Με το υπ.αρ.344 διάταγμα της 13 Ιανουαρίου 1830 διορίστηκε ο Αθανάσιος Αβραμιάδης με μηνιαίο μισθό 25 δισηλών. ΓΑΚ, Κλάδος Β', φάκελος 23, (1830) και Δασκαλάκης, *Κείμενα...ό.π.*, σσ.701-702. Δημιουργήθηκε επίσης η πρώτη νεανική χορωδία και ορχήστρα με σημαντικές επιδόσεις. Ελ. Κούκου, *Η Παιδεία από το 1828 ως το 1831*, ΙΕΕ, τόμος ΙΒ', σ.589.

¹⁰ ΓΑΚ, Κλάδος Β', φάκελος 30, (1830), 1 Αυγούστου 1830 και 28 Φεβρουαρίου 1830, αρ.508.

¹¹ Βλ. σχετικά Δαυίδ Αντωνίου, *Τα Προγράμματα της Μέσης Εκπαίδευσης (1833-1929)*, [Ι.Α.Ε.Ν.], Αθήνα 1987-1989, (τόμοι Α'-Β'-Γ'), τόμος Α' και Β'.

¹² Τρύφων Ε. Ευαγγελίδης, *Η Παιδεία επί Τουρκοκρατίας. Ελληνικά σχολεία από της αλώσεως μέχρι Καποδίστριας*. [Τύποις Α.Π. Χαλκιοπούλου], τόμος Α'-Β', εν Αθήναις 1936, σ. 301.

Ως δείγμα πρώιμου ενδιαφέροντος για τον τομέα αυτό της εκπαίδευσης αξίζει να σημειωθεί εδώ η προαναφερθείσα δωρεά¹³ της Ελεάζαρ Λεεμβρούγκεν (madam Leembrouggen) από το Μανδράς των Ανατολικών Ινδιών, η οποία άφησε, μεταξύ άλλων, το 1834 με διαθήκη της 15.000 ρουπίες σε Σχολείο Τεχνών και Επιστημών («a l' etablissement grec des arts et sciences»),¹⁴ έκφραση, η οποία προβληματίσε την τότε Κυβέρνηση, σχετικά με το αν προορίζεται το δωρούμενο ποσό για το Πανεπιστήμιο ή άλλη σχολή που δεν αντιστοιχούσε στην προτίμηση της ευεργέτιδας «...υπέρ των ελληνικών καταστημάτων τεχνών και επιστημών» («en faveur d' une Institution Scolaire Grecque...»)¹⁵

Το ενδιαφέρον για τις καλλιτεχνικές σπουδές εκφράζει το 1838, τόσο σε επιστολή του,¹⁶ όσο και με τη διαθήκη του το 1839,¹⁷ ο γνωστός έμπορος από το Ταινγαρόγκ, Ιωάννης Βόζος, υποπλοίαρχος του ρωσικού ναυτικού (lieutenant capitain de marine). Αφιέρωσε 100.000 ρούβλια, τα οποία κατέθεσε στην Τράπεζα της Ρωσίας (Caisse de Consignation),¹⁸ με τα οποία «v' αγοραστεί ακίνητη περιουσία στην ελεύθερη Ελλάδα για κερδοφόρα απόδοση για ανάγκες μαθητών».¹⁹ Η χορήγηση υποτροφιών σε νέους «προς σπουδήν φιλολογικών και πολεμικών μαθημάτων, και των ευγενικών επιστημών (καλών τεχνών) ήταν ο στόχος του. Η πράξη του δε σχετίζεται με τις υπάρχουσες εκπαιδευτικές δυνατότητες στην Ελλάδα ή το συγκεκριμένο πολυτεχνικό ίδρυμα, αλλά γενικότερα με την κάλυψη των γνωστικών αντικειμένων σε αντίστοιχες σχολές του εξωτερικού: «...Εκτός δε των ειθισμένων εις τα εν τη Ελλάδι διδακτικά καταστήματα φιλολογικών και πολεμικών μαθημάτων, εάν εγκριθή τις νέος με κλίσειν και πόθον και επιδεξιότητα εις το να σπουδάζη και εις τας ευγενικάς επιστήμας ή τέχνας, δηλαδή αρχιτεκτονικήν, ζωγραφικήν, γλυπτικήν... Παρακαλώ θερμώς τους κυρίους επιστάτας και

¹³ Βλ. κεφ. Τεχνική Εκπαίδευση, σ.709.

¹⁴ Στο έγγραφο 2037 της 5/1797 της 2 Απριλίου 1838 (προξενείο Λονδίνου προς τον Ζωγράφο, Υπουργό επί των Εξωτερικών), καθώς και στο έγγραφο 20578/ 1847 της 4 Ιουνίου 1838, γίνεται αναφορά στο κληροδότημα 15.000 ρουπίων, δηλαδή 7½ ισπανικών ταλίων. ΓΑΚ, Κλάδος Β', Σειρά 17, θυρίδα 159, φάκελος 7, (επιστολή της 22 Μαΐου 1834 της Ε. Leembrouggen προς υπουργείο Εξωτερικών). ΓΑΚ, Β', θυρίδα 148, φάκελος 6, έγγραφο 93 (αναφορά της Legation de la Mageste Hellenique a Londres sur les legs aux Indes) και έγγραφο 1519 της 14 Μαρτίου 1838.

¹⁵ Το υπουργείο Εξωτερικών εναπόθεσε το θέμα στη Γραμματεία των Εκκλησιαστικών, εφόσον δεν πήρε καμία οδηγία συγκεκριμένη από τον πρόξενο του Λονδίνου: «Μη δυνηθέντες παντελώς να εννοήσωμεν ποιό είναι το ζητούμενο ελληνικόν κατάστημα, ζητήσαμε διασαφήσεις από το Υποπροξενείο και δε πήραμε καμία». ΓΑΚ, Σειρά 17, Κλάδος Β', θυρίδα 25, φάκελος 16, έγγραφο 6036 της 22 Σεπτεμβρίου 1837 (υπουργείο Εξωτερικών προς υπουργείο Παιδείας), ενώ σ' άλλο έγγραφο ο προβληματισμός οδηγούσε τη δωρεά στο νεοϊδρούμενο Πανεπιστήμιο: «...Χωρίς άλλου τινος ορισμού, ει μη της δημοσίου της Ελλάδος εκπαίδευσιν, διότι άλλως θα προσδιόριζε τον τόπον και διότι δεν υπάρχει εντός της Ελλάδος κατάστημα ελληνικό, όπου διδάσκονται οι τέχνες και επιστήμες, ως το ημέτερο Πανεπιστήμιο...». ΓΑΚ, Σειρά 17, Κλάδος Β', θυρίδα 25, φάκελος 16. έγγραφο 17570 της 29 Δεκεμβρίου 1838.

¹⁶ Επιστολή του Ιωάννη Βόζου της 26 Απριλίου 1838 από την Πολτάβα. Την αποστολή αυτής της επιστολής με την υπόσχεσή του για την κληροδοσία του αναφέρει και στη διαθήκη του. Υπουργείον Παιδείας, Μητρώων των εις την άμεσον διαχείρισιν και των εις την εποπτείαν του Υπουργείου Παιδείας και θρησκευμάτων υπαγομένων κληροδοτημάτων, τόμος 1, Αθήνα 1929 (ΜΗΚ),Γ'2, σ.26.

¹⁷ Διαθήκη του Ιωάννη Βόζου της 9 Οκτωβρίου 1839. ΜΗΚ,Γ'2, σ.26.

¹⁸ Ήταν σε χαρτονομίσματα «του Βασιλικού Βάγκου» της Ρωσίας. Τα 100.000 ρούβλια αντιστοιχούσαν σε 121827,10 δραχμές. Κωνσταντίνος Ζαβιτσιάνος, Αρχεία Εθνικών Ευεργετών, Αθήνα 1929 (ΖΑΒ), τόμος 2, σ.96.

¹⁹ ΑΥΕ, Φάκ.1841/ 88,1, έγγραφο 8935, (άχρον.)

εφόρους να στέλλωσιν εις τας Ακαδημίας της σοφής Ευρώπης, ίνα σπουδάζη με εισοδήματα των αυτών αφιερωμάτων μου...».²⁰

Από το κείμενο της διαθήκης του δεν προβάλλονται μόνο οι εκπαιδευτικές του προτιμήσεις και διαθέσεις, αλλά μέσα από τις προϋποθέσεις που θέτει για την επιλογή των υποψηφίων υποτρόφων διαφαίνεται η φιλοπατρία, η διορατικότητα και το πρακτικό πνεύμα που τον διέκριναν.²¹ Απαρέγκλιτος όρος της επιλογής του υποψήφιου ήταν ο ηθικός εξοπλισμός του στη δοκιμασία μιας ξένης χώρας με ελλοχεύοντες κινδύνους. Η προσωπική του πείρα του υπαγορεύει τον προτρεπτικό και έντονα συμβουλευτικό χαρακτήρα του λόγου του.²² Πάνω από τη γνώση και την επιστημονική κατάρτιση αναγνώριζε ως απαραίτητο μέσο προόδου τις αξίες και τον κώδικα ηθικής του ατόμου.

²⁰ Όλη η περιουσία του ήταν κινητή. Αναφορές στο κληροδότημα Βόζου το ανεβάζουν σε περίπου 120.000 δραχμές. ΓΑΚ, Σειρά 17, Κλάδος Β', θυρίδα 113, φάκελος 28, έγγραφο 22499 της 7 Σεπτεμβρίου 1843, θυρίδα 99, φάκελος 5, έγγραφο 6097 της 14 Ιουλίου 1843, θυρίδα 126, φάκελος 5, και θυρίδα 106, φάκελοι 16-19, 21-22., και 11. Κατά το 'Μητρώο των Κληροδοτημάτων του Υπουργείου Παιδείας' ανερχόταν σε 121.827,10 παλαιές δραχμές. «Ο μακαρίτης Πόζος κληροδότησε 20.000 τάλληρα στην Ελλάδα δια διαθήκης. Η σύνταξις αύτη ενόμισα αναγκαίον να δίδεται τακτικά του λοιπού σε υποτρόφους της Δυτικής Ευρώπης και εις τας Καλάς Τέχνας και τας Επιστήμας ως την φιλολογίαν...». ΓΑΚ, Όθων αρχείο, φάκελος 11, έγγραφο (20) (άχρον.)

²¹ Οι όροι που θέτει προβάλλουν το ενδιαφέρον του για την αποτελεσματικότητα της ευεργεσίας του στο πτωχό ελληνικό βασίλειο. Γράφει στη διαθήκη του τον Οκτώβριο του 1839: «Παρακαλώ θερμώς τους εφόρους, όπως και διδασκάλους των αυτών διδακτικών καταστημάτων, ίνα μη καταχρώνται την θυσίαν μου ταύτην, φερόμενοι προς χάριν είτε συγγενούς τινός αυτών, είτε φίλου, αλλά μεθ' όλης της απροσωπολήψ[εως] και αφιλοπροσώπου δικαιοσύνης των, τους μεν αναξίους και οκνηρούς και κακοήθεις μαθητάς να εξώσουν ως κηφήνας, αντ' αυτών δε να εισάξουν άλλους οξυνοστέρους, ευφυεστέρους και χρηστοθήεις, αξίους του ελληνικού ονόματος». Παρακαλεί τους διαχειριστές του κληροδοτήματος «ίνα κάμωσι τούτο μετά της προσηκούσης ευλαβείας και προσοχής, μήποτε διαφθαρείς εκεί επιστρέψη εις την Ελλάδα κακοήθης και κακόσοφος λυμεών του γένους μάλλον, παρέξ αληθής πεπαιδευμένος και κοινωφελής». Διαθήκη του Ιωάννη Βόζου, Οκτωβρίου του 1839. ΜΗΚ, Α' 2, σ.27.

²² Μιλά από πατριωτικό χρέος να προσφέρει στη χώρα του στελέχη ικανά να θεραπεύσουν με τα πνευματικά τους εργαλεία τις πληγές της, ίσως και από το χρέος της χριστιανικής αγάπης που έχει να εκπληρώσει. Συνεχίζει: «Τούτο προσθέτω μετά πόνου ψυχής εις την διαθήκην μου, διότι έσχον την ατυχίαν να γνωρίσω τινάς νέους ομογενείς επαναστρέψαντας εκ της σοφής Ευρώπης, εγκρατείς της αληθούς ιεράς και θείας φιλοσοφίας, αλλ' επιφορτισμένους από μοχθηράς και βδελυράς κακοηθείας, όχι ιατρούς των πληγών της αυτής της Ελλάδος και ανακουφιστάς των μόχθων της ως όσια τέκνα, αλλ' υψηλόφρονες και κακοσχόλους σοφιστάς φθορείς απλουστέρων, ραδιούργους και σκευωριστάς της ησυχίας των άλλων και πάσης αταξίας και κακοηθείας εμπλέτους διδασκάλους, τούτο φοβούμενος και εγώ δια του αφιερώματος μου παιδευθησομένους νέους παρεκάλεσα και παρακαλώ τους άνω ειρημένους παρά της Διοικήσεως διορισθέντας να λαμβάνουσιν την ανήκουσαν φροντίδα, ώστε, όταν πληροφορηθώσι περί τινος εξ αυτών διαφθαρέντος ήδη εν τη εις Ευρώπην περί της σπουδής των διατριβής, να τον στερήσωσιν αμέσως τον διορισθέντα ετήσιον εις δαπάνην του μισθό να παύσωσι του να στέλλωσι παρομοίους, ούτω παρακαλώ ν' ακολουθή δι' αιώνας, ίνα μη τα μετά πόνου και ιδρώτος επί σκοπώ αγαθώ συναχθέντα χρήματα γίνωσιν, αντί ωφελείας, βλάβης και κακοηθείας πρόξενα». Άρθρο 1^ο της διαθήκης του Οκτωβρίου του 1839 του Ιωάννη Βόζου, ό.π., ΖΑΒ, τόμος Β', σ.96. ΑΥΕ Φάκ.1840/ 88,1, έγγραφο 4396/2623 της 4 Νοεμβρίου 1840, έγγραφο 608 της 31 Οκτωβρίου 1839. ΓΑΚ, Σειρά 17, Κλάδος Β', θυρίδα 113, φάκελος 28, έγγραφο 22499 της 7 Σεπτεμβρίου 1843, θυρίδα 99, φάκελος 5, έγγραφο 6097 της 14 Ιουλίου 1843, θυρίδα 126 φάκελος 5 (Βαρβάκης) και θυρίδα 106, φάκελοι κληροδοτημάτων 16-19, 21-22, και φάκελος 11.

Αν και το καλλιτεχνικό μάθημα της ιχνογραφίας δεν ήταν ενταγμένο ως υποχρεωτικό στο πρόγραμμα της μέσης εκπαίδευσης του 1837,²³ υπήρχαν οι περιπτώσεις διορισμού ξένων καθηγητών αυτής της ειδικότητας στηριγμένες στην ιδιωτική, τη δημοτική, αλλά και την κρατική πρωτοβουλία.²⁴ Ελλείψει δασκάλων αυτής της ειδικότητας η Κυβέρνηση του Όθωνα ανάμεσα στις υποτροφίες για σπουδές στο εξωτερικό χρηματοδοτούσε και όσες είχαν καλλιτεχνικό αντικείμενο, όπως τη μουσική²⁵ ή τις εικαστικές τέχνες.²⁶

Δωρεές χρηματικές, αλλά και προσφορές αντικειμένων τέχνης από έλληνες καλλιτέχνες, ομογενείς ή φιλέλληνες για εκπαιδευτική χρήση αποστέλλονταν στα σχολεία,²⁷ στη Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία,²⁸ αλλά και στην ίδια την Κυβέρνηση. Ένας, λόγου χάρη, από τους δωρητές της περιόδου ήταν ο Σταμάτιος Βούλγαρης, διακεκριμένος ζωγράφος από την Κέρκυρα, που ζούσε στο Παρίσι. Παρακινημένος από τον Κωλέτη το 1836, πρεσβευτή στη γαλλική πρωτεύουσα και θαυμαστή των έργων του, δώρισε αξιόλογο πίνακα ζωγραφικής.²⁹

²³ Β.Δ. της 31 Δεκεμβρίου 1836/12 Ιανουαρίου 1837), «περί του κανονισμού των Ελληνικών σχολείων και γυμνασίων». Εφ. της Κυβερνήσεως, άρ. 87 της 31 Δεκεμβρίου 1836.

²⁴ Δηλοποίηση της Γραμματείας Εκκλησιαστικών και Δημοσίου Εκπαιδύσεως (Ε.Δ.Ε.), «περί διορισμού διδασκάλου ζωγραφικής εις το Γυμνάσιον των Αθηνών» της 27 Σεπτεμβρίου 1835 για να δοθεί στους μαθητές του Γυμνασίου της Αθήνας το μέσο του να διδαχθούν τη ζωγραφική, και να συστηθεί σ' αυτό ένα «προπαιδευτικόν» κατάστημα για όσους επιθυμούσαν να επιδοθούν ιδιαιτέρως «εις τας ελευθερίους τέχνας». Διορίστηκε ως δάσκαλος ζωγραφικής ο Κ. Λάγγε «εκ Δάρμσταδτ». Το μάθημα της ζωγραφικής μπορούσαν να το παρακολουθούν και οι μαθητές του Ελληνικού Σχολείου, καθώς και όσοι, χωρίς να κάμουν σπουδές, ήθελαν να μετέλθουν το εμπόριον η άλλο επάγγελμα. Εφ. της Κυβερνήσεως, άρ.10, της 6 Οκτωβρίου 1835. Σοφιανός, Το νομικό καθεστώς της παιδικής ηλικίας και της νεότητας (1833-1900). Συναγωγή νόμων, διαταγμάτων, εγκυκλίων, καταστατικών. [Ι.Α.Ε.Ν/ Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς], Αθήνα 1988, τόμος Β', σ.22.

²⁵ ΑΥΕ, φάκελος αακ. VII, έγγραφο 13873 της 7 Ιουλίου 1837 (νέος ονόματι Μ. Φιλαληθής απέρχεται στην Ιταλία για σπουδές μουσικής με έξοδα της Κυβερνήσεως).

²⁶ ΑΥΕ, Φάκ.αακ VII, («σύνταξη» του υποτρόφου ζωγράφου Φίλιππου Μαργαρίτη στη Ρώμη) και Φάκ. 7114 της 29 Ιουλίου 1836).

²⁷ ΑΥΕ, Φάκ.1837/88, έγγραφο 1700 της 28 Ιουλίου 1837.

²⁸ Παράδειγμα αποτελεί η αποστολή τεσσάρων κιβωτίων αντικειμένων ωραίων τεχνών εκ μέρους αγνώστου ομογενούς δια μέσου κάποιου ονόματι Δελαζιέρη από το Λιβόρνο το 1850. ΓΑΚ, Κλάδος Β'(1848-1854) Ανωτέρα και Μέση εκπαίδευση, Θυρίδα 106, φάκελοι 4-6,8-15, έγγραφο 391 της 29 Αυγούστου 1850.

²⁹ ΑΥΕ, Φάκ.1837/ 88, έγγραφο 1175 τη 30 Αυγούστου 1837. Αν και η δωρεά πρέπει να έγινε τον Αύγουστο του 1840, έχουμε μαρτυρία της προθέσεως από το 1837. ΓΑΚ, Κλάδος Β', θυρίδα 131, φάκελος 6, έγγραφο 11799 της 20 Αυγούστου 1840. Σε δωρητήρια επιστολή του της 13 Αυγούστου 1840 προς το υπουργείο Παιδείας αποστέλλοντας ο Βούλγαρης έναν από τους πίνακές του στην Ελλάδα αναφερόταν στο θαυμασμό που δοκίμασε για το έργο του το 1836 ο τότε έλληνας πρεσβευτής στο Παρίσι, Ιωάννης Κωλέτης. Είχε τονίσει ότι από πίνακές του, είτε από άλλες εργασίες ήταν γνωστός στην Ελλάδα ήδη από το 1829 και τον είχε παρακαλέσει να ζωγραφίσει για «τη μητέρα πατρίδα». Προσθέτει δε ο δωρητής στο τέλος: «Παρακινημένος από συναισθήματα πατριωτισμού, που πάντα έντονα με συγκινούσαν και για να αξίζω επί πλέον την εύνοια (ευεργεσία) των συμπατριωτών μου, έθεσα στη διάθεση του κυρίου[...] τον πίνακα της Σαπφούς παρακαλώντας τον να τον στείλει στην Ελλάδα». Δωρητήρια επιστολή της 13 Αυγούστου 1840. Ο.π.

2. Σχολείο των Τεχνών

Η ανάγκη δημιουργίας ενός πολυτεχνικού σχολείου είχε επισημανθεί από πολλούς Έλληνες διανοούμενους και φιλέλληνες, όπως από τον Friedrich Thiersch, ο οποίος πρότεινε να «ενθαρρυνθούν οι βιοτέχνες και οι ξένοι κατασκευαστές να εγκατασταθούν στην Ελλάδα και να ιδρύσουν μια Πολυτεχνική Σχολή πάνω σε ένα σχέδιο ανάλογο με τις ανάγκες της».³⁰ Το Δεκέμβριο του 1836 ιδρύθηκε το πρώτο Σχολείο των Τεχνών, του οποίου η διοργάνωση βασίστηκε στις ικανότητες του βαυαρού αρχιτέκτονα, Friedrich von Zentner.³¹ Ήταν μικτό σχολείο με στόχο τη πρακτική διδασκαλία στοιχειωδών γνώσεων ζωγραφικής, πλαστικής, γλυπτικής, της αρχιτεκτονικής και ξυλουργικής.³² Εκεί ο Zentner μετέφερε τα έργα τέχνης που είχαν συγκεντρωθεί στο υπουργείο Εσωτερικών και την Αίγινα από τον Καποδίστρια.³³

Η αγάπη της Sophie de Marbois, της γνωστής δούκισσας της Πλακεντίας, για την τέχνη και την πρωτοτυπία υπήρξε το έναυσμα για τη σταδιακή δημιουργία της Σχολής Καλών Τεχνών. Με την καθοδήγηση του Zentner,³⁴ γνώρισε τη Σχολή και τις ελλείψεις της και θέλοντας να συμβάλει στη λειτουργία ενός πρώτου πυρήνα καλλιτεχνικού σχολείου³⁵ το 1838 τροποποίησε δωρεά υλικών ζωγραφικής και Σχεδίου που προόριζε η ίδια για το Γυμνάσιο Αθήνας, μεταβιβάζοντάς την στη «Σχολή των Τεχνών», όπου η χρησιμότητά της θα ήταν σημαντικότερη. Πρώτη δωρεά «υλικού» ζωγραφικής «αναλογούντος εις δώδεκα μαθητάς» θεωρήθηκε η χειρονομία αυτή.³⁶ Η επιρροή του Γεωργίου Γενναδίου, γυμνασιάρχη τότε του Γυμνασίου Αθήνας, στην απόφασή της δούκισσας να ολοκληρώσει την ευεργεσία της με τη μετάκληση καθηγητή ζωγραφικής από την πατρίδα της τη Γαλλία, του Pierre

³⁰ Τιος Φρειδερίκος (Friedrich Thiersch), Η Ελλάδα του Καποδίστρια, (μετάφραση Σπήλιος), εισαγωγή, επιμέλεια, σχόλια Τάσου Βουρνά, τόμος Β', [Τολίδης], Αθήνα 1972. Βλ. κεφ. Τεχνικής Εκπαίδευσης, σσ.706-707.

³¹ ΓΑΚ, Οθωνικό Αρχείο, Γραμματεία Εσωτερικών, φάκελος 211, έγγραφο 17136 της 20 Δεκεμβρίου 1839. Βλ. κεφ. Τεχνικής Εκπαίδευσης, σσ.706-708.

³² Φίλιππος Ιωάννου, Λόγος Ολυμπιακός συνταχθείς και εκφωνηθείς εν τη β' εορτή των ιδρυθέντων Ολυμπίων υπό του Ευαγγέλου Ζάππα, σ.47, Μπίρης, Ιστορία...ό.π., σ.25. Κατά το Δημήτριο Αινιάν, «συνέστη...κατά τον τύπον της Ecole des Arts et Metiers των Παρισίων». Δημήτριος Αινιάν, Χρονολόγιον, Αθήναι 1859, σ.35.

³³ Νέλλη Μισιρλή, Από το 'Παντεχνείον' στην ίδρυση της Εθνικής Πινακοθήκης. Τέσσερις αιώνες Ελληνικής Ζωγραφικής, [Εθνική Πινακοθήκη και Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτσου], (επιμέλεια Μαρία Κατσανάκη), Αθήνα 2000, σ.18.

³⁴ Βλ. κεφ. Τεχνικής εκπαίδευσης, σ.708.

³⁵ Δηλοποίηση: «περί προσφοράς τινός της Κυρίας Δουκέσσας της Πλακεντίας. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.45 της 31 Δεκεμβρίου 1838. «Βλέπουσα τας προόδους των μαθητών του εν Αθήναις Πολυτεχνικού Καταστήματος, πληροφορούμενη την οποίαν πάσχουσιν ούτοι στέρησιν διαφόρων μέσων, μετέφερον ίδια δαπάνη από την Γαλλίαν διάφορα εργαλεία και το αναγκαίον υλικόν...». Εφ. Αιών της 26 Μαΐου 1840. βλ. και δηλοποίηση Γραμματείας Εκκλησιαστικών και Δημοσίου Εκπαιδευσεως (ΕΔΕ), «περί προσφοράς τινός της Κυρίας Δουκέσσας της Πλακεντίας». 13/25 Δεκεμβρίου 1838 «..προσέφερον εις το γυμνάσιον των Αθηνών παραδείγματα και ύλην ζωγραφικήν διά δώδεκα μαθητάς, ανέλαβε δε να προσκαλέσει και ίδιαις δαπάναις εκ Γαλλίας διδάσκαλον έμπειρον της ωραίας ταύτης τέχνης προς όφελος της Ελληνικής νεολαίας». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.45 της 31 Δεκεμβρίου 1838.

³⁶ Το υλικό αυτό αποτελούνταν από 102 λιθογραφημένα πρότυπα ζωγραφικής, δύο κιβώτια με κονδύλια ζωγραφικής, δύο δεσμίδες χαρτιού, 12 πλαίσια με κρύσταλλα, 12 χαρτοφύλακες σχεδίου, κ.α. Μπίρης, Ιστορία..ό.π., σσ.54-55.

Boniot, να διδάξει στο Σχολείο των Τεχνών, ήταν αναμφισβήτητη.³⁷ Γνώριζε καλά, όπως και ο Βαυαρός αρχιτέκτονας Friedrich von Zentner, πως την ίδρυση Καλλιτεχνικής Σχολής στην Αθήνα μόνο κάποιες δωρεές θα προωθούσαν. Η δούκισσα λοιπόν ανέλαβε τόσο τα έξοδα της μετάκλησης, όσο και την εξ ολοκλήρου μισθοδοσία του καθηγητή. Το 1840 εγκαινιάστηκε η λειτουργία του εργαστηρίου της Καλλιτεχνικής Σχολής, του οποίου η συλλογή πινάκων εμπλουτίστηκε από προσφορές διαφόρων ιδιωτών.³⁸

Το 1843 άρχισε νέα περίοδο ζωής του Πολυτεχνικού Σχολείου με αρκετές αλλαγές στη λειτουργία του. Μία από αυτές υπήρξε η απόλυση καθηγητών που ήταν ξένοι υπήκοοι³⁹ και η πρόσληψη Ελλήνων. Διευθυντής της Πολυτεχνικής Σχολής για το διάστημα 1844-1862 ήταν ο Λύσανδρος Καυταντζόγλου, ο οποίος, αν και προκάλεσε θύελλα διαμαρτυριών για την πρόταξη των καλλιτεχνικών σπουδών της Σχολής σε βάρος των άλλων κλάδων της, για την παραμέληση των οποίων θεωρήθηκε υπεύθυνος, - γεγονός που οδήγησε στην παραίτησή του το 1862 -, εν τούτοις υπήρξε εκείνος, που συνετέλεσε στην προαγωγή των εικαστικών τεχνών στην Ελλάδα και την αύξηση του κύρους της Σχολής. Οι μαθητές που διακρίθηκαν την περίοδο αυτή (1844-1862) θα γίνουν «γενάρχες της ελληνικής τέχνης».⁴⁰ Διαμόρφωσε «μία πρωτόγνωρη για τα εγχώρια δεδομένα εικαστική πραγματικότητα». Επιβεβαιωτικά δείγματα της προόδου, η οποία σημειώθηκε το διάστημα της θητείας του, μπορούν να θεωρηθούν τα επιτεύγματα των μαθητών του, πολλών από τα οποία η αξία προβλήθηκε μέσα από ετήσιες και διεθνείς εκθέσεις.⁴¹ Πολλοί από τους καθηγητές της περιόδου αυτής δίδαξαν χωρίς αμοιβή στη Σχολή. Ανάμεσα στο επιτελείο των νέων ελλήνων καθηγητών βρισκόταν ο ιταλός ζωγράφος Raffaello Ceccoli, ο οποίος, αν και ξένος, προτάθηκε για τη διδασκαλία της ελαιογραφίας χάρη στην απόφασή του να παρέχει τις υπηρεσίες του αμισθί,⁴² όπως επίσης αμισθί δίδασκε και ο ζωγράφος, Γεώργιος Μαργαρίτης.⁴³

Ενδεικτική των τάσεων για στοιχειώδη έστω βιομηχανική ανάπτυξη και οργάνωση του ανοίγματος της ελληνικής οικονομίας στη διεθνή αγορά, ήταν η συμμετοχή της Ελλάδας

³⁷ Ο.π., σσ.55-57. Ο Pierre Bonirote (1811-1892) υπήρξε ο πρώτος καθηγητής του Σχολείου των Τεχνών και μαθητής του Ingres (1780-1867), 'Δασκάλου του Νεοκλασικισμού', ο οποίος επίσης τον παρακίνησε να διδάξει στην Ελλάδα. Μαρίνα Λαμπράκη- Πλάκα, *Τέχνη και Ιδεολογία στη Νεότερη Ελλάδα, Τέσσερις αιώνες Ελληνικής Ζωγραφικής*, [Εθνική Πινακοθήκη και Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτσου], (επιμέλεια Μαρία Κατσανάκη), Αθήνα 2000, σ.27.

³⁸ Ο.π., σ.58 και Μερτύρη, ..ό.π., σ.74 και Νέλλη Μισωλή, *Από το 'Παντεχνείον'... ό.π.*, σ.18.

³⁹ Ο.π., σ.79. Βλ. κεφ Τεχνική Εκπαίδευση, σ.711.

⁴⁰ Μαρίνα Λαμπράκη- Πλάκα, *Η Αστική Τάξη και οι Ζωγράφοι της 1862-1900, Τέσσερις αιώνες, Ελληνικής Ζωγραφικής*, [Εθνική Πινακοθήκη και Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτσου], (επιμέλεια Μαρία Κατσανάκη), Αθήνα 2000, σ.78.

⁴¹ Μερτύρη, ...ό.π., σ.134 και Λαμπράκη- Πλάκα, *Η Αστική Τάξη*.ό.π., σ.78.

⁴² Στέλιος Λυδάκης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Ζωγραφικής*, τόμος Γ', [Μέλισσα], Αθήνα 1976, σ.82. Δίδαξε στο Σχολείο των Τεχνών την περίοδο 1843-1852. Μαρίνα Λαμπράκη- Πλάκα, *19^{ος} αιώνας. Η Ζωγραφική του Ελεύθερου Ελληνικού Κράτους. Τα Χρόνια της Βασιλείας του Όθωνα 1832-1862, Τέσσερις αιώνες Ελληνικής Ζωγραφικής*, [Εθνική Πινακοθήκη και Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτσου], (επιμέλεια Μαρία Κατσανάκη), Αθήνα 2000, σ.74.

⁴³ Ο Γεώργιος Μαργαρίτης (1814-1884), προσέφερε τις δωρεάν υπηρεσίες του, ίσως λόγω ταυτόχρονης απασχόλησής του ως έμμισθος διδάσκαλος του σχεδίου στη Σχολή Ευελπίδων. Μερτύρη, ..ό.π., σ.61. Μαζί με τον αδελφό του, Φίλιππο Μαργαρίτη (1810-1892), υπήρξαν από τους πρώτους καθηγητές του Σχολείου των Τεχνών και ίδρυσαν το πρώτο φωτογραφείο στην Αθήνα. Σ' αυτούς το Σεπτέμβριο του 1844 ο πρωθυπουργός Ιωάννης Κωλέττης παράγγειλε αντίγραφο της «μεγαλογραφίας» του Καραϊσκάκη. Λαμπράκη- Πλάκα, *Τέχνη και Ιδεολογία*. ..ό.π., σσ.27-29.

στην Παγκόσμια Έκθεση του Λονδίνου από το 1851.⁴⁴ Αν και η ελληνική εκπροσώπηση ήταν φτωχή την πρώτη φορά σε σχέση με τα εκτιθέμενα ευρωπαϊκά επιτεύγματα, απέσπασε βραβείο για έργο του ιερομόναχου Αγαθάγγελου Τριανταφύλλου, γεγονός που ίσως είχε θετικές επιπτώσεις στο προβάδισμα των καλλιτεχνικών μαθημάτων της Σχολής⁴⁵ και την ενθάρρυνση στην ενεργητικότερη συμμετοχή στην Έκθεση των Παρισίων το 1855 που θεωρήθηκε πετυχημένη. Με εκθέματα καλλιτεχνικού καθαρά χαρακτήρα,⁴⁶ η δεύτερη συμμετοχή στη διεθνή αυτή Έκθεση στάθηκε αφορμή στην εκδήλωση ενδιαφέροντος τόσο εκ μέρους της πολιτείας για την αναβάθμιση του ιδρύματος, όσο και εκ μέρους πολλών επώνυμων ελλήνων και ξένων φιλότεχνων, οι οποίοι προθυμοποιήθηκαν να βοηθήσουν τις προσπάθειες του Καυταντζόγλου. Ανάμεσα στις χειρονομίες καλής θέλησης ήταν η αθλοθέτηση τον Οκτώβριο του 1855 δύο χιλιοδραχμών βραβείων με πενταετή χορήγηση 1855-1860 από τον Αλέξανδρο Κοντόσταυλο, υπουργό των Οικονομικών,⁴⁷ χωρίς να αποκλείονται σ' αυτή την πρωτοβουλία κίνητρα πολιτικής σκοπιμότητας.⁴⁸ Το καθόλου για την εποχή ευκαταφρόνητο αυτό ποσό της αθλοθεσίας αποτέλεσε έναυσμα για την προαγωγή των τεχνών και την κοινωνική αποκατάσταση του καλλιτέχνη, του οποίου το επάγγελμα συνδεόταν με την έννοια της ένδειας. Ο Κοντοσταύλειος διαγωνισμός προκηρύχθηκε για τελευταία φορά το 1857, «ένεκα απροσδοκίων κωλυμάτων».⁴⁹ Αναδείχθηκαν μέσα από αυτόν σπουδαία ονόματα της καλλιτεχνικής ζωής στην Ελλάδα, μεταξύ των οποίων του Σπύρου Χατζηγιαννόπουλου, των αδελφών Γεωργίου, του Λαζάρου Φυτάλη, του Νικολάου Γύζη, του Νικηφόρου Λύτρα, του Ιωάννη Σιγάλα.⁵⁰

Ο θεσμός των ετήσιων εκθέσεων του ιδρύματος λειτούργησε θετικά στη βελτίωση του επιπέδου της καλλιτεχνικής παραγωγής και τη δημιουργία υψηλών κριτηρίων για την αξιολόγηση των έργων. Επιβεβαίωση αποτελεί η διάκριση στο διαγωνισμό του 1852-1853 με το πρώτο βραβείο «κατά την τάξιν της ελαιογραφίας» του Νικολάου Λύτρα, του Λεωνίδα Δρόση στη γλυπτική, του Σπ. Χατζηγιαννόπουλου στη Ζωγραφική και άλλων.⁵¹ Τα θετικά αποτελέσματα των ετήσιων αυτών διαγωνισμών αποτελούν ένα δείκτη του προβαδίσματος των καλλιτεχνικών σπουδών, έναντι των «βαναύσων».⁵² Η ασάφεια του Β.Δ. «περί του

⁴⁴ Γεώργιος Αναστασόπουλος, *Ιστορία της ελληνικής βιομηχανίας*, τόμος Β', [Ελληνική Εκδοτική Εταιρεία], Αθήνα 1947, σ.793.

⁴⁵ *Ο.π.*, σσ.103 - 104.

⁴⁶ Απέσπασε βραβεία του καθηγητή Ξενοφώντα Ιωαννίδη και του μαθητή του Λαζάρου Φυτάλη Λύσανδρος Καυτατζόγλου, *Λόγος εκφωνηθείς κατά την επέτειον τελετήν του Βασιλικού Πολυτεχνείου επί της κατά το δεύτερον καλλιτεχνικόν έτος εκθέσεως των διαγωνισμών*, Εν Αθήναις 1846, σσ.10-11. Βλ. κεφ. Κίνητρα, σ.364.

⁴⁷ Μπίρης, *Η Ιστορία...ό.π.*, σ. 100 και Λύσανδρος Καυτατζόγλου: *Λόγος εκφωνηθείς κατά την επέτειον τελετήν του Βασιλικού Πολυτεχνείου επί της εκθέσεως των διαγωνισμών*, Εν Αθήναις 1857.

⁴⁸ *Εφ. Μέριμνα* της 1 Ιανουαρίου 1856.

⁴⁹ Μπίρης, *Ιστορία...ό.π.*, σσ.96-97 και Μερτύρη, *ό.π.*, σ.110.

⁵⁰ *Ο.π.*, σσ.110-115.

⁵¹ *Πολυτεχνείον Αθηνών περ. Νέα Πανδώρα*, τόμος ΣΤ', τεύχος 15, Ιουνίου 1855, σ.137. Φαίνεται ότι η συμμετοχή στις καλλιτεχνικές εκθέσεις δεν περιοριζόταν σε φοιτητές ή επαγγελματίες καλλιτέχνες. Σε έκθεση του διευθυντή του Γυμνασίου Σύρου αναφέρεται ότι απόδειξη της αποτελεσματικής του διδασκαλίας του Α. Κριεζή, ζωγράφου, δάσκαλου ιχνογραφίας, με σπουδές οκταετείς στη Γαλλία εθεωρείτο η αποστολή έργου μαθητή του από το Γυμνάσιο Σύρου στην έκθεση ζωγραφικής των Ολυμπίων του 1859. **ΓΑΚ ΣΥΡ**, Εκπαίδευση 4β, έγγραφο της 10 Οκτωβρίου 1859.

⁵² Β.Δ. της 19 Αυγούστου 1858 στο: **Ολύμπια του 1859**, Αθήνα 1860, σσ.3-4. Με νεότερο διάταγμα προστέθηκαν ιπποδρομίες, γυμναστικοί αγώνες, θεατρικά έργα, μουσικές συνθέσεις και προϊόντα

αριθμού των εν τοις Ολυμπιακοίς αγώσι απονεμηθησομένων βραβείων»⁵³ για την παροχή της δυνατότητας συμμετοχής και των εικαστικών δημιουργών στα πρώτα «Ολύμπια» τον Οκτώβριο- Νοέμβριο του 1859, συνετέλεσε στη συμβολική συμμετοχή των φοιτητών της Σχολής.⁵⁴ Η συμμετοχή στα επόμενα Ολύμπια υπήρξε αντιπροσωπευτικότερη και ευρύτερη.⁵⁵ Η επέκταση της φήμης της Σχολής τόσο στο ειδικό κοινό, όσο και γενικότερα στην αθηναϊκή κοινωνία, δημιούργησε τις προϋποθέσεις για την ενίσχυσή της από φιλότεχνους ιδιώτες.⁵⁶ Η συγκέντρωση σημαντικών και καθοριστικών για την πορεία της Σχολής δωρεών, κυρίως εκείνης των μετσοβιτών Νικολάου Στουρνάρη, Μιχαήλ και Ελένης Τσοτίτσα, στους οποίους οφείλονται οι νέες κτιριακές εγκαταστάσεις, έδωσε στη Σχολή τη δυνατότητα κτιριακής της αναβάθμισης με την κατασκευή ενός νέου κτιρίου.⁵⁷

Παράλληλα αυξήθηκαν οι δωρεές σε εποπτικό υλικό και διάφορα έργα τέχνης για την αναβάθμιση των καλλιτεχνικών σπουδών. Ο Νικόλαος Στουρνάρης, ο Δημήτριος Παπανδρεόπουλος, ο Γρηγόριος Υψηλάντης είναι μερικοί από τους δωρητές αυτούς. Πίνακες ζωγραφικής, γλυπτά και αρχαία αιγυπτιακά αντικείμενα συμπεριλαμβάνονταν στο παραπάνω υλικό.⁵⁸ Πολλοί ευεργέτες στάθηκαν τακτικοί χορηγοί του ιδρύματος για την κάλυψη βασικών αναγκών, όπως ο προαναφερθείς Νικόλαος Μαντζουράνης, ο οποίος για μια πενταετία 1844-1850 ήταν μόνιμος χορηγός του ιδρύματος. Προσέφερε στο καλλιτεχνικό σχολείο είκοσι «αξιολόγους εικόνες ενδόξων διδασκάλων» με πρόθεση αυτή η προσφορά «να

αρχιτεκτονικής, γλυπτικής και ζωγραφικής. Β.Δ. της 7 Αυγούστου 1859, ό.π., σ.18. Εφ. της Κυβερνήσεως της 9 Αυγούστου 1859.

⁵³ Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.49 της 16 Οκτωβρίου 1858. Η ασάφεια του διατάγματος προκάλεσε την επικριτική στάση του Καυτατζόγλου, ο οποίος θεώρησε ότι η έκθεσις των Ολυμπίων αντί να ενισχύει την άμιλλα, αποθάρρυνε τους «περί τας καλὰς τέχνας εργαζομένους». Λύσανδρος Καυτατζόγλου: Έκθεσις περί του Σχολείου των Τεχνών και περί της παρούσας καταστάσεως των αναγκών και των ενδεχομένων βελτιώσεων αυτού», Αθήνα 1860 και Μπίρης, *Ιστορία...ό.π.*, σσ.131-142.

⁵⁴ Διεξήχθησαν στις αίθουσες του Σχολείου των Τεχνών. Γ.Αναστασόπουλος, ό.π., τόμος Β', σ.793.

⁵⁵ Στην Δ' Έκθεση, συμμετείχαν 1300 εκθέτες. Γ.Αναστασόπουλος, ό.π., σ.793. Β.Δ. της 11 Ιανουαρίου 1888, «περί των εγκαινίων του Ζαππειού μεγάρου και της ενάρξεως της Δ' Ολυμπιάδος». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ. 9 της 12 Ιανουαρίου 1888.

⁵⁶ Εκτός από χρηματικά ποσά ή υλικά μέσα, η προσφορά πινάκων και έργων τέχνης για τον εμπλουτισμό πινακοθήκης απαραίτητης για την εκπαιδευτική διαδικασία ήταν πρακτική των περισσότερων φιλότεχνων. Σημαντικοί ευεργέτες επίσης θα αφήσουν έργα τέχνης ιδιαίτερα στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και αρχές του 20^{ου}. Ανάμεσά τους ο Θεόδωρος και η Αικατερίνη Ροδοκανάκη με 122 έργα (1904,1907,1909), ο Γρηγόριος Μαρασλής με 30 έργα (1907,1908), ο Δημήτριος Βικέλας με 10 έργα (1908), η Ρωξάνη Τυπάλδου με 19 έργα (1909). Νέλλη Μισιρλή, *Από το 'Παντεχνείον'..ό.π.*, σσ.19-20. Βλ. παρακάτω, σσ.670,676,679-680.

⁵⁷ Ιωάννης Χατσόπουλος, *Ευεργέται και δωρηταί, Εκατονταετηρίς του ΕΜΠ (1837-1937)*, περ. *Τεχνικά Χρονικά*, τεύχος 181, Ιούλιος Αθήνα 1939, σσ.70-73 και Λαμπράκη- Πλάκα, *Η Αστική Τάξη...ό.π.*, σ.78. Βλ. κεφ. Τεχνική Εκπαίδευση, σσ.720-725.

⁵⁸ Ο Νικόλαος Στουρνάρης εκτός από 13 ελαιογραφίες το 1847, είχε προσφέρει το 1849 μία μούμια Αιγυπτίας γυναικός. Ιω. Χατσόπουλος, ό.π., σ.79. Ο βασιλεύς των δύο Σικελιών το 1844 και 1845, το 1849 είχε προσφέρει έκτυπα από γλυπτά Μουσείου Νεαπόλεως, Μπίρης, *Ιστορία..ό.π.*, σ.105 και Μερτύρη,..ό.π., σ.134. Ο Δημήτριος Παπανδρεόπουλος έστειλε από τη Ρώμη χαλκογραφίες έργων του Raffaello Sanzio, ενώ οι R.Gargiulo και Hanfstengel με δωρεές μεταξύ 1845 και 1850 καταλόγων έργων του «Βουρβανικού Μουσείου της Νεαπόλεως» και της «Βασιλικής Συλλογής της Δρέσδης». Οπ. Ο Γρηγόριος Υψηλάντης το 1858 προσέφερε συλλογή από 32 αντίγραφα υπό σμίκρυνση από ονομαστά ευρωπαϊκά μουσεία. Μερτύρη,..ό.π., σ.134.

χρησιμεύση ως βάσις ωραίων τεχνών των οποίων στερείται παντελώς η πατρίς μας», καθώς και δύο κιβώτια με «δώδεκα αρχετύπους ελεογραμμένες εικόνας» της Ιταλικής σχολής.⁵⁹

«Η νέα άρχουσα τάξη επιζητεί την εικόνα της ως επιβεβαίωση της θέσης της στην κοινωνία». Η τέχνη με τον τρόπο της συμπράττει στη διαμόρφωση μιας νέας κοινωνίας.⁶⁰ Απότοκο του ενδιαφέροντος για τις Καλές Τέχνες γνωστών στην αθηναϊκή κοινωνία φιλότεχνων, ήταν η σύσταση της «Εταιρείας των Ωραίων Τεχνών» το 1844.⁶¹ Ανάμεσα στους σκοπούς της ήταν η «εν τη Ελλάδι πρόοδος των κυρίως λεγομένων ωραίων τεχνών», «εις το να ενισχύη τους εξόχους τεχνίτας και ανταμείβη τους περί την καλλιτεχνίαν δια συναγωνισμού αριστεύοντας» ή «εις το να διεγείρει την άμιλλαν των μαθητών δι' ενιαυσίων βραβείων».⁶² Ο αντίκτυπος των διαφόρων πρωτοβουλιών που αναλάμβαναν τα μέλη της στην ελληνική και διεθνή κοινότητα αποτυπώνεται στον αριθμό Ελλήνων και ξένων, επωνύμων ως επί το πλείστον, ευεργετών της Εταιρείας. Ένα από τα πολλά παραδείγματα, αλλά και κίνητρο για την υποκίνηση και άλλων δωρεών, αποτέλεσε η χειρονομία του Pierre Alexandrides Pletneff, καθηγητή του «εν Πετρούπολει Αυτοκρατορικού Πανεπιστημίου», ο οποίος προσέφερε για τις σπουδές απόρων μαθητών 50 αργυρά ρούβλια.⁶³ Τα χρηματικά της κεφάλαια κατά το πρώτο έτος συστάσεώς της ανέρχονταν σε 9.338 δραχμές (1845), ενώ τον επόμενο χρόνο σε 27.300 δραχμές μαζί με τη συνδρομή των 600 δραχμών ομογενών από την Κεφαλονιά.⁶⁴ Ανάμεσα στα τακτικά μέλη της Εταιρείας, από τα οποία πολλά ήταν παλιοί αγωνιστές, στρατιωτικοί,

⁵⁹ Δωρητήριο έγγραφο της 30 Ιουνίου 1840 και έγγραφο της 25 Απριλίου 49. ΓΑΚ, σειρά 17, Κλάδος Β', θυρίδα 161, φάκελος 10, έγγραφο 5453 της 18 Μαΐου 1840, έγγραφο της 25 Απριλίου 1849, έγγραφο 2119 της 10 Ιουλίου 1840 και θυρίδα 106, φάκελοι 4-6,8-15. Σε επιστολή του τον Ιούλιο του 1840 ο υπουργός Παιδείας σημείωνε ότι έκανε δεκτή την προσφορά αυτή και ότι θα ζητούσε ως ανταμοιβή του ευεργέτη να του δοθεί ο χρυσός Σταυρός του Σωτήρος, «όστις και βασιλική ανταμοιβή θέλει ήσθε δια το τοσούτο έξοχον δώρον» καλώντας «...και πολλούς άλλους να μιμηθούν τον φιλογενή Ματζουράνη». ΓΑΚ, Κλάδος Β', θυρίδα 161, φάκελος 10 έγγραφο 2119/1602 της 10 Ιουλίου 1840. Διέθεσε επίσης στα εργαστήρια του Πολυτεχνείου μία δαγκεροτυπική μηχανή. Ανάμεσα στις προσφορές του συγκαταλέγεται και αυτή το 1845 του τετράτομου εικονογραφημένου καταλόγου εκθεμάτων της «Galleria Pitti» της Φλωρεντίας, του πιο αξιόλογου συγγράμματος στη βιβλιοθήκη του καταστήματος. Γρηγόριος Παπαδόπουλος, Λόγος περί του ελληνικού Πολυτεχνείου, εν Αθήναις τη 22 Ιουλίου 1848, σ.11, Μερτύρη, ό.π., σσ.100,134,524, ΑΥΕ, Φάκ.1851/88,1, έγγραφο 1162 της 6 Νοεμβρίου 1851, έγγραφο 599 της 15 Ιουνίου 1853 και ΓΑΚ, Κλάδος Β' (1848-1854), θυρίδα 146, φάκελος 13, έγγραφο 14241 της 10 Αυγούστου 1851 (δωρητήρια πράξη, αρ.15).

⁶⁰ Λαμπράκη - Πλάκα, 19^{ος} αιώνας. Η Ζωγραφική του Ελεύθερου...ό.π., σ.58

⁶¹ Ιδρύθηκε βάσει του Β.Δ. της 17 Οκτωβρίου 1844, «περί αδείας συστάσεως εταιρίας των ωραίων τεχνών». Θα διατελούσε, σύμφωνα με το Β.Δ., «υπό την ιδιαίτεραν προστασίαν του Βασιλέως της Ελλάδος» Τελικά λειτούργησε μέχρι τον Οκτώβριο του 1853 χωρίς όμως σημαντική δραστηριότητα μετά τα πρώτα δύο χρόνια Γ.Πρωτοψάλτης, Εταιρεία των Ωραίων Τεχνών (1844), περ. Βιβλιόφιλος, τόμοι 2-4 (1948), σ.23.

⁶² Στο κεφ. Θ', άρθρα 52-53 αναφέρεται στις «επιδαψιλεύσεις» της σε υποτρόφους της σχολής. Β.Δ. της 24 Φεβρουαρίου 1845, «περί εγκρίσεως του διοργανισμού της εταιρίας των ωραίων τεχνών». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.5 της 2 Μαρτίου 1845.

⁶³ Πρωτοψάλτης...ό.π., σσ.26-27.

⁶⁴ Συνοπτική Έκθεσις περί της συστάσεως, της προόδου και της ενεστώσεως καταστάσεως της εν Αθήναις Εταιρίας των Ωραίων Τεχνών. στο Δημ. Γκίνης - Βαλέριος Μέξας, Ελληνική Βιβλιογραφία (1800-1863) αναγραφή των κατά την χρονικήν ταύτην περιόδον όπου δήποτε ελληνιστί εκδοθέντων βιβλίων και εντύπων εν γένει: μετά πίνακος των εφημερίδων και περιοδικών της περιόδου ταύτης, Ακαδημία Αθηνών [Γραφείον Δημοσιευμάτων της Ακαδημίας Αθηνών 1939-1957], τόμοι 11, Σειρά Πραγματείας της Ακαδημίας Αθηνών, τόμος Β', εν Αθήναις 1941, αρ.4464.

ιερωμένοι, άνθρωποι του πνεύματος και της τέχνης, διακρίνουμε τους Κωνσταντίνο Κανάρη, Γεώργιο Κουντουριώτη, Κωνσταντίνο Θ. Κολοκοτρώνη, Νεόφυτο Δούκα, Νεόφυτο Βάμβα, Ιωάννη Π. Κοκκώνη, Γεώργιο Αινιάν, Ιωάννη Φιλήμονα, Γεώργιο Γεννάδιο, Κωνσταντίνο Παπαρηγόπουλο, Αλέξανδρο Ρίζο Ραγκαβή, Λύσανδρο Καυταντζόγλου.⁶⁵ Συνήθης αναγνώριση της προσφοράς του πλήθους των δωρητών ήταν η τιμητική δημοσίευση των ονομάτων τους στις εκθέσεις της Εταιρείας σε εγχώριες εφημερίδες.⁶⁶ Πολλών, ιδιαίτερα φιλελλήνων, όπως των Γ. Μάρτυρτ, Βλαδίμηρου Βρυνέντου, Γ. Κίλιαν, οι δωρεές είχαν τη μορφή πινάκων, διαφόρων έργων τέχνης ή βιβλίων.⁶⁷

Ο Παναγιώτης Παπάζογλου, ομογενής στη Μολδαβία αποτελεί παράδειγμα προσφοράς στην Εταιρεία Ωραίων Τεχνών. Το 1840, λίγο πριν από τη σύστασή της, μέσω της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας προσέφερε ετήσια πρόσοδο 50 ολλανδικών φλωριών.⁶⁸ Ιδιαίτερη είναι η περίπτωση του Στέφανου Ξένου, ο οποίος από το 1853 παράλληλα με έργα τέχνης,⁶⁹ προσέφερε συγγραφικό του έργο στην Εταιρεία και τη Σχολή των Ωραίων Τεχνών.⁷⁰

⁶⁵ Ο.π.

⁶⁶ ΓΑΚ, Κλάδος Β', θυρίδα 106, φάκελος 16: έγγραφο 580/1004. Η προεδρία της εν Αθήναις Εταιρείας των Ωραίων Τεχνών συνέταξε έκθεση με τους δωρητές και κληροδότες της Εταιρείας. Παρόμοια συνοπτική έκθεση τυπώθηκε σε ξεχωριστό φυλλάδιο και δημοσιεύθηκε στη τοπική *Συντηρητική Εφημερίδα*, του Οκτωβρίου 1847. Ενδεικτικά αναφέρουμε τους ευεργέτες Πλάτωνα Πετρίδη, Ιερώνυμο Σκιαδά, Αγάπιο Δαμίγο, ηγούμενο της Μονής της Θεοτόκου στην Ανάφη, Λεωνίδα Βαρέτα και Ιωάννη Ζαμπέλη από την Κέρκυρα, Αλέξανδρο Βοργιά, «βαλή του Τάγματος των Ιπποτών της Μάλτας», κόμη Μαρίνο Μεταξά Αντζελάτο, Ζαννή Στεφ.Σκυλίτζη, Ηλία Λουκάτο και Ιωάννη Μενάγια από Κεφαλονιά, Λουδοβίκο Λιππαρίνι από Βενετία, Γοδεφρίγο Ερμάννο από Λειψία, Κάμιλλο Μάσσιμο από Ρώμη κ.α. *Συντηρητική Εφημερίδα*, αρ.41 της 15 Οκτωβρίου 1847.

⁶⁷ Ως δωρητές παρόμοιων προσφορών καταγράφονται οι Γ.Κίλιαν, πρόξενος της Ελλάδας στη Σικελική Μεσσήνη, ο Κ. Αλβέρτος Γαϊτεβρύνκος από Λειψία, ο Γ.Μάρτυρτ από Βιέννη, ο οποίος προσέφερε 25 πίνακες χαλκογραφιών και λιθογραφημάτων, ο Ιωάννης Π. Σαγράντης έμπορος και τραπεζίτης (J.Sagranti Jean d' Acre-Maison et Banque de Commerce et de Comission) από Ταυρίδα της Περσίας που εκτός άλλων κληροδοτημάτων του, προσέφερε ένα δίτομο σύγγραμμα του Thomas Horpe, (ΑΥΕ, Φάκ.1871/88,1, έγγραφο 3697 της 25 Απριλίου 1871) ο Βλαδίμηρος Βρυνέντος από Παρίσι δύο συγγράμματα και οι Ιω. Χρόνης και Αθανάσιος Πολίτης από Κέρκυρα «*Ανατομικούς Πίνακες*». Μερτύρη, ό.π., σ.91.

⁶⁸ Το ποσό αυτό αποτελούσε μέρος ενός κληροδοτήματος συνολικά 300 φλωριών, αντίστοιχο της αξίας του ¼ ενός ξενοδοχείου στο Βουκουρέστι. Ήταν περιουσία του θείου του, Χατζη-Δημήτρη Παπάζογλου ο οποίος του την κληροδότησε ολόκληρη, εκτός από 3.000 γρόσια. ΓΑΚ, Κλάδος Β', θυρίδα 106, φάκελος 16, έγγραφο 13111 της 30 Ιουλίου 1850. Το 1847 το ξενοδοχείο (Χάνι Παπάζογλου) αποτεφρώθηκε και στη θέση του οικοδομήθηκε προξενικό κατάστημα. Εκτός από αυτή τη δωρεά, προσέφερε ισόποση χρηματοδότηση στη γυναικεία εκπαίδευση, 100 φλωριά στο Πανεπιστήμιο, καθώς και σε εκπαιδευτικά καταστήματα γενικής παιδείας. ΓΑΚ, Κλάδος Β', θυρίδα 178, φάκελος 4, έγγραφο 11933 και θυρίδα 106, φάκελοι 16-19,21. Συνολικά οι προσφορές του ανέρχονταν σε 13.905,40 δραχμές και για «γήπεδα» 10.000 φλωρία. ΑΥΕ, Φάκ.1851/88,1, έγγραφο 179 της 23 Ιουνίου 1851 και Φακ.106, 16, έγγραφο της 28 Μαρτίου 48 και έγγραφο 580/1004. (Η προεδρία της εν Αθήναις Εταιρείας των Ωραίων Τεχνών προς τον Παπάζογλου εις Ιάσιον).

⁶⁹ Στα 44 έργα από τη συλλογή του Πανεπιστημίου που δωρήθηκαν στην Πινακοθήκη του Πολυτεχνείου το 1878 περιλαμβάνονταν πολλά έργα της συλλογής του Στέφανου Ξένου. Νέλλη Μισιρλή, *Από το 'Παντεχνείον'..ό.π.* Λαμπράκη-Πλάκα, *Η Αστική Τάξη..ό.π.*, σ.18.

⁷⁰ Είχε διανεμίει 500 σώματα βιβλίων στη δημόσια βιβλιοθήκη, σε 18 δημοτικά σχολεία, σε ελληνικά και έξι γυμνάσια, ημιγυμνάσια, στη Ριζάρειο, ΓΑΚ, Κλάδος Β', θυρίδα 106, φάκελοι 4-6,8-15, έγγραφο 1487 της 27 Ιανουαρίου 1857, φάκελος 14, έγγραφο 486 της 6 Απριλίου 1853 και έγγραφο 3950 της 4 Μαρτίου 1853. Γνωστές ήσαν και οι ευεργεσίες του στη γυναικεία εκπαίδευση μέσω της

Παράδειγμα γυναίκας ευεργέτιδος που αφιέρωσε το κληροδότημά της από 10.000 αργυρά φιορίνια αποκλειστικά στον τομέα της καλλιτεχνικής εκπαίδευσης την περίοδο αυτή⁷¹ είναι της Ρεγγίνας Ρογγοτή, συζύγου του Πολύζου Ρογγοτή, από Βιέννη.⁷² Το κληροδότημα δεν κατευθύνεται μόνο προς το ελληνικό βασίλειο, αλλά και τον ελληνισμό των αλύτρωτων περιοχών, σύμφωνα με την επιθυμία της διαθέτιδος: «εις την εκπαίδευσιν δύο νέων Ελλήνων χωρίς εξαίρεση εάν ετερόχθονες ή αυτόχθονες εις τας ωραίας τέχνας».⁷³ Εκτός από το παραπάνω παράδειγμα, ένα σημαντικό ποσοστό γυναικών, περίπου το 34%, κατευθύνει την ευεργετική διάθεση προς την καλλιτεχνική εκπαίδευση.⁷⁴

3. Αναντίστοιχα «πρώτη βαθμής των δια τας ωραίας τέχνας μελλόντων καθιδρυμάτων»

Μετά την έξωση του Όθωνα και την παραίτηση του Καυτανζόγλου, τη διεύθυνση του «Σχολείου των Τεχνών» την ανέλαβαν πάλι στρατιωτικοί. Προσπάθειά τους ήταν να μην υποβαθμιστούν τελικά οι καλλιτεχνικές σπουδές στην Ελλάδα και αυτό, εκτός των άλλων, επειδή η ελληνική κοινωνία στις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα είχε αρχίσει να αναγνωρίζει την αναγκαιότητα καλλιέργειας και προαγωγής τους.⁷⁵ Είναι ευνόητη η προτίμηση της νέας διεύθυνσης της Σχολής μετά την παραίτηση του Καυτανζόγλου, λόγω της επαγγελματικής της προέλευσης, στην προαγωγή των «βιομηχάνων» τεχνών, δηλαδή στην τεχνολογική κατεύθυνση του Πολυτεχνείου.⁷⁶ Παράλληλα, ενώ αποδίδεται στο ίδρυμα «στοιχειώδης» χαρακτήρα με το να θεωρείται ως η «πρώτη βαθμής των δια τας ωραίας τέχνας μελλόντων καθιδρυμάτων», η φοίτηση σ' αυτό ορίστηκε πενταετής, έναντι της τριετούς του Καθημερινού, ενώ παράλληλα, προϋπόθεση για την εγγραφή σ' αυτό ήταν το

Φιλεκπαιδευτικής εταιρείας. *Εκατονταετηρίς της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας (1836 – 1936)*, Αθήνα 1936, σ.333.

⁷¹ Τα 10.000 φιορίνια προέρχονταν από εξαγορά οικίας, αξίας 13.000 φιορινίων, ισοδύναμων με 23.085 δραχμές. ΓΑΚ, Κλάδος Β', θυρίδα 106, φάκελοι 16-19,21, έγγραφο 4634 της 27 Ιουλίου 1850.

⁷² Διαθήκη της Ρεγγίνας Ρογγοτή της 7 Σεπτεμβρίου 1846. ΜΗΚ,Γ' 12, σ.74 και ΖΑΒ, τόμος 5 ΑΥΕ, Φάκ.1847/ 88,1, έγγραφο 7741 της 30 Ιουλίου 1847 και ΓΑΚ, Κλάδος Β', θυρίδα 106, φάκελοι 16-19,21-22, έγγραφο 8923 της 21 Ιανουαρίου 1848.

⁷³ ΑΥΕ, Φάκ.1847/88,1, έγγραφο 7741 της 30 Ιουλίου 1847 και ΓΑΚ, Κλάδος Β', θυρίδα 106, φάκελοι 16-19, 21-22, έγγραφο 8923 της 21 Ιανουαρίου 1848, έγγραφο 8923 της 23 Δεκεμβρίου 1847.

⁷⁴ Βλ. Συγκεντρωτικό πίνακα, Παράρτημα 2.

⁷⁵ Μερτύρη, *ό.π.*, σ 183.

⁷⁶ Αλλωστε, ο εισηγητής της αναδιοργάνωσης της Σχολής, ο ταγματάρχης Γεράσιμος Μεταξάς, ως στρατιωτικός, δεν ήταν εύκολο να κατανοήσει τους καλλιτεχνικούς και ακαδημαϊκούς στόχους και αξιώσεις του προκατόχου του. Εντούτοις, είναι αμφίβολο κατά πόσο άλλαξαν οι συσχετισμοί. Κατά τη Μερτύρη, αντιφάσεις χαρακτηρίζουν το περιεχόμενο του Θεσπίσματος, όσον αφορά στο Καλλιτεχνικό τμήμα. Μερτύρη, *ό.π.*, σ.185. Με το Β.Δ. του 1863, «περί νέου διοργανισμού και διευθύνσεως του Σχολείου των Τεχνών» γίνεται επαναπροσδιορισμός της αποστολής του Πολυτεχνείου, καθώς δίνεται έμφαση στην προώθηση των τεχνικών-«βαναύσων»- σπουδών στα άρθρα 2 και 3. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.33 της 14 Σεπτεμβρίου 1863.

απολυτήριο του Ελληνικού σχολείου.⁷⁷ Ήδη παρατηρείται μία αναντιστοιχία στη διαβάθμιση του Πολυτεχνείου ανάμεσα στο θεσμικό του καθεστώς και στο διδακτικό και επιστημονικό υπόβαθρο. Προβλέφθηκε επίσης η κατάρτιση νέων εργαστηρίων, καταργήθηκε όμως η διδασκαλία της μουσικής και της στενογραφίας.⁷⁸

Η ρύθμιση ενός ικανού αριθμού απονομής υποτροφιών (26 βραβεία συνολικά) επρόκειτο να δώσει προώθηση στις καλλιτεχνικές σπουδές.⁷⁹ Περισσότερο ευνοϊκό στην αναβάθμιση αυτών των σπουδών ήταν το θέσπισμα «περί των υποτρόφων του εν Τήνω Ιερού καταστήματος της Ευαγγελιστρίας», το οποίο ενίσχυσε οικονομικά πολλούς νέους ζωγράφους και γλύπτες είτε στη φοίτησή τους στο Πολυτεχνικό Σχολείο, είτε σε αναγνωρισμένες Ακαδημίες και εργαστήρια του εξωτερικού.⁸⁰ Γνωστοί καλλιτέχνες, όπως οι Κοσμάς Απέργης, Γεώργιος Βιδάλης, Δημήτριος Φιλιππότης, Νικόλαος Γύζης, Γιαννούλης Χαλεπάς, Λάζαρος Σώχος σπούδασαν στο εξωτερικό με τις υποτροφίες του ιδρύματος αυτού.⁸¹

Ουσιαστική αναβάθμιση των καλλιτεχνικών σπουδών έγινε το 1864 με διευθυντή τον Δημήτριο Σκαλιστήρη.⁸² Εκτός από τη συμμετοχή των μαθητών, καθηγητών, αλλά και αποφοίτων της Σχολής σε ετήσιους διαγωνισμούς, είχαν την ευκαιρία οι καλλιτέχνες αυτοί να παρουσιάσουν δείγματα της δουλειάς τους στα δεύτερα Ολύμπια, το 1870,⁸³ τα οποία

⁷⁷ Ο.π.

⁷⁸ Σύμφωνα με τον οργανισμό, συγκροτήθηκε Εφορία του Σχολείου με μέλη δύο καθηγητές του Πανεπιστημίου, δύο αξιωματικούς των τεχνικών όπλων, δύο εκπροσώπους της «Επί της Εμψυχώσεως της Εθνικής Βιομηχανίας Επιτροπής». Θέσπισμα «περί νέου διοργανισμού και διευθύνσεως του Σχολείου των Τεχνών». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.33 της 14 Σεπτεμβρίου 1863.

⁷⁹ Υπάρχουν καλλιτέχνες στη μεταβατική αυτή περίοδο που συνεχίζουν να προτιμούν το Μόναχο ή την Ιταλία. Βλ. Τώνια Γιαννουδάκη, *Νεοελληνική Γλυπτική 19^{ος} αιώνας. Τέσσερις αιώνες Ελληνικής Ζωγραφικής*, [Εθνική Πινακοθήκη και Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτσου], (επιμέλεια Μαρία Κατσανάκη), Αθήνα 2000..ό.π., σ.264 και Λαμπράκη-Πλάκα, *Η Αστική Τάξη..ό.π.*, σ.270.

⁸⁰ Στο άρθρο Α' του Β.Δ. της 30 Σεπτεμβρίου 1863 επισημαίνονται οι προϋποθέσεις των υποτρόφων: «Του λοιπού δαπάνη του Ταμείου του εν Τήνω Ιερού Ναού της Ευαγγελιστρίας δέκα υποτροφίαι θέλουσι χορηγείσθαι αποκλειστικώς εις νέους υιούς απόρων γονέων, ευφυνείς, χρηστοθήεις, μαρτυρούμενους ως τοιούτους δια πιστοποιητικών αρμοδίων Αρχών, Δημοτικής τε και Διοικητικής, και φέροντας τουλάχιστον απολυτήριο καλώς οργανισμένου αλληλοδιδασκτικού σχολείου, οίτινες και αισθάνονται εν εαυτοίς κλίσιν προς εκμάθησιν οιασδήποτε κοινωφελούς τέχνης μηχανικής ή και καλλιτεχνικής» Το Β' άρθρο αναφέρεται στην παράταση μετά την «απόλυσίν» του από το Πολυτεχνείο και έγκριση των καθηγητών, της υποτροφίας από δύο έως και τέσσερα έτη του νέου που αποστέλλεται στην Ευρώπη με έξοδα αυτού του «ευαγούς Ιδρύματος». Θέσπισμα «περί υποτρόφων του εν Τήνω Ιερού καταστήματος της Ευαγγελιστρίας». Π. Κλάδος, *Εκκλησιαστικά και Εκπαιδευτικά, ήτοι νόμοι, διατάγματα, εγκύκλιοι, οδηγία αποβλέποντα εις την Εκκλησίαν και την δημοσίαν εκπαίδευσιν εν Ελλάδι*, τόμος Β' (1860-1868), σ.163.

⁸¹ Νικ. Σακελλίων και Στ. Φιλιππίδης, *Ιστορία του εν Τήνω Ιερού Ναού και Ιδρύματος Ευαγγελιστρίας*, εν Ερμούπολει Σύρου, 1929 και Γιάννης Παπαϊωάννου, *Νικόλαος Γύζης, Οι Μεγάλοι Έλληνες Ζωγράφοι, Πινακοθήκη του Νέου Ελληνισμού, Εθνική Τράπεζα, [Μέλισσα]*, Αθήνα 2006, σ.11.

⁸² βλ. κεφ Τεχνική Εκπαίδευση, σ.735. Σύμφωνα με το Β.Δ. της 30 Νοεμβρίου 1864, «περί μηνιαίων υποτροφιών εις τους αριστεύσαντας μαθητάς του σχολείου των Τεχνών», υπήρξε μέριμνα να μη δίνονται σε βάρος της μίας από τις δύο εκπαιδευτικές κατευθύνσεις και συγκεκριμένα της καλλιτεχνικής. Αυτό εμφανίζεται στη διατήρηση των αθλοθετημάτων όλων των καλλιτεχνικών κλάδων στα ίδια υψηλά επίπεδα. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.9 της 1 Φεβρουαρίου 1865.

⁸³ Με την υπ.αρ.167 της 17 Ιανουαρίου 1870 εγκύκλιο της αρμόδιας επιτροπής και **Ολύμπια 1870**. Περίοδος Δευτέρα, [Εθνικόν Τυπογραφείον], Αθήναι 1872, (Κατάλογος), σ.2 κ.ε.

είχαν ατονήσει πάνω από μία δεκαετία. Στη διοργάνωση αυτή αναδείχθηκε, εκτός των άλλων, το ταλέντο και η αξία του γνωστού Τήνιου γλύπτη, Γιαννούλη Χαλεπά.⁸⁴

Το 1873 ανέλαβε τη διεύθυνση του ιδρύματος ο Δημήτριος Αντωνόπουλος, επίσης ταγματάρχης του Μηχανικού. Θετική αλλαγή μπορεί να θεωρηθεί επί της διευθύνσεώς του το γεγονός ότι τις αποφάσεις για τα ζητήματα της Σχολής δεν τις έπαιρνε ολόκληρο το σώμα των καθηγητών του ιδρύματος, αλλά δύο ξεχωριστά Σπουδαστικά Συμβούλια, στα οποία συμμετείχε το διδακτικό προσωπικό του κάθε τμήματος, ρύθμιση που παρείχε αυτονομία στο Καλλιτεχνικό τμήμα. Διευκολυνόταν έτσι η συνεννόηση μεταξύ των καθηγητών του τμήματος, φορέων μιας κοινής σχεδόν καλλιτεχνικής κουλτούρας και η ομαδική τους αντίδραση σε ενέργειες του υπουργείου.⁸⁵ Με τη μεταφορά το 1872 της Σχολής στο μνημειακό συγκρότημα της οδού Πατησίων, το κτίριο της οδού Πειραιώς⁸⁶ παραχωρήθηκε στο αρτισύστατο «Μουσικό και Δραματικό Σύλλογο» με σκοπό να λειτουργήσει εκεί το «Ωδείο Αθηνών».⁸⁷ Το 1873 με Β.Δ. αποφασίστηκε η μετονομασία του Πολυτεχνείου σε «Μετσόβιον», σύμφωνα με την επιθυμία του μετσοβίτη εθνικού ευεργέτη Γεωργίου Αβέρωφ, ο οποίος ανέλαβε με δική του δαπάνη την εκτέλεση των σχεδίων του.⁸⁸

Ο νέος διευθυντής του ιδρύματος (1876-1878), ο Γεράσιμος Μαυρογιάννης, ως φιλόλογος και ως διδάσκαλος του μαθήματος της Ιστορίας των Εικαστικών Τεχνών ήταν ευνόητο να επιδιώκει τη διεύρυνση των οριζόντων των μαθητών του μέσα από την εξοικείωσή τους με τη ευρωπαϊκή τέχνη, τόσο για τη θεωρητική κάλυψη γνώσεων αισθητικής των έργων, όσο και την εμπειρική τους προσέγγιση, μετέφερε την Πινακοθήκη - από το οίκημα Βλαχούτση - στο κεντρικό κτίριο των νέων εγκαταστάσεων του Πολυτεχνείου και προχώρησε στον εμπλουτισμό της με νέους πίνακες συλλογών του Πανεπιστημίου, οι οποίοι παραχωρήθηκαν στο «Μετσόβιο» το 1878.⁸⁹ Ευνοϊκός απέναντι στη διεύρυνση του εκφραστικού ορίζοντα των φοιτητών ήταν ο θεσμός της παροχής υποτροφιών, όπως προαναφέρθηκε, σε αναγνωρισμένα ιδρύματα και Ακαδημίες της Ευρώπης και ιδιαίτερα σ' αυτήν του Μονάχου.⁹⁰

⁸⁴ Μερτύρη, *ό.π.*, σ.202. Ο Γιαννούλης Χαλεπάς (1851-1938) απέσπασε χάλκινο βραβείο. Βραβεύτηκαν επίσης ο Γ. Βιτάλης, Ιωάννης Κόσσος, Σπυρίδων Προσαλέντης κ.α. «Ολύμπια» 1870, *ό.π.* Την ελληνόδοκο επιτροπή την αποτελούσαν ο μεγαλέμπορος πολιτευτής Μιχαήλ Μελάς, ο ζωγράφος Σπυρίδων Προσαλέντης και ο καθηγητής τότε του Καλλιτεχνικού τμήματος της Σχολής Νικηφόρος Λύτρας. Μερτύρη, *ό.π.*, σ.204 και Α. Παπαγιαννόπουλος-Παλαιός, *Η Ελληνική Τέχνη από της Αλώσεως του Βυζαντίου μέχρι σήμερα, Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν του «Ηλίου»*, τόμος 7, «Ελλάς», σ.997.

⁸⁵ Μερτύρη, *ό.π.*, σ.205.

⁸⁶ Η μεταφορά έγινε με το Β.Δ. της 2 Οκτωβρίου 1871.

⁸⁷ Β.Δ. της 2 Οκτωβρίου 1871, «περί συστάσεως εν Αθήναις συλλόγου μουσικού και δραματικού και παροχής αδείας προς είσπραξιν υπέρ αυτού». *Εφ. της Κυβερνήσεως*, αρ.4 της 5 Φεβρουαρίου 1872.

⁸⁸ *Εφ. της Κυβερνήσεως*, αρ.21 της 8 Ιουλίου 1873 και Δημήτρης Φιλιππίδης, *Η ζωή και το έργο του αρχιτέκτονα Λύσανδρου Καυτατζόγλου (1811-1885)*, Αθήνα 1995, σσ.277-287 και βλ κεφ. Τεχνική Εκπαίδευση, σ.735.

⁸⁹ Η Πινακοθήκη απαρτιζόταν από 117 πίνακες ελλήνων και ξένων καλλιτεχνών. Οι περισσότεροι προέρχονταν από δωρεές. Νέλλη Μισωλή, *Από το 'Παντεχνείον'..ό.π.*, σσ.18-19, Μερτύρη, *ό.π.*, σ.216.

⁹⁰ Συνεχώς αυξάνεται την εποχή αυτή ο αριθμός των υποτρόφων σε σχολές και πανεπιστήμια του εξωτερικού, κυρίως της Γερμανίας. Παντελής Κυπριανός, *Συγκριτική Ιστορία της Ελληνικής Εκπαίδευσης*, [Βιβλιόραμα], Αθήνα 2004, σ.140 και Παπαγιαννόπουλος - Παλαιός, *ό.π.*, σ.988. Ανάμεσα στους πρώτους υποτρόφους του Μονάχου διακρίνουμε και το Νικηφόρο Λύτρα. G. Chassiotis, *L' instruction publique chez les Crecs*, [Ernest Leroux, Libraire Editeur] Paris, 1881, σ.116, Νίνα Αθανασόγλου, *Νικηφόρος Λύτρας, Οι Μεγάλοι Έλληνες Ζωγράφοι*, Πινακοθήκη Νέου Ελληνισμού,

Ένα σημαντικό ποσό διατέθηκε τότε σε δαπάνες για υποτροφίες από το Κράτος.⁹¹ Δε λείπει βέβαια η ενίσχυση τους από δωρεές και κληροδοτήματα φιλότεχνων, «φιλογενών» ομογενών. Από το σύνολο των 44 καταγεγραμμένων πράξεων ευεργεσίας της περιόδου που μας απασχολεί προς τον τομέα αυτό της εκπαίδευσης οι 28 (64%) περίπου αφορούν στη χορήγηση υποτροφιών για καλλιτεχνικές σπουδές με χρηματικό αντίκρισμα 800.000 δραχμών κατά προσέγγιση. Ο επιχειρηματίας Αριστείδης Παπούδωφ, ήταν ένας από όσους υποστήριξαν μέσα από το θεσμό των υποτροφιών την ανάδειξη σημαντικών καλλιτεχνών. Ο ίδιος χρηματοδότησε τις σπουδές στην Ακαδημία Εικαστικών Τεχνών της Βιέννης του ζωγράφου Κωνσταντίνου Πανώριου, που είχε αριστεύσει στον ετήσιο διαγωνισμό της Σχολής του 1877-1878.⁹² Με τη βοήθεια της Θηρεσίας Ζαρίφη – Βλαστού σπούδασε ο Λάζαρος Σώχος, γνωστός αργότερα γλύπτης στο Παρίσι το 1881.⁹³ Ο Σίμων Σίνας, πρόξενος στη Γενεύη, πάντα «..υπέρ της ευδαιμονίας της πατρίδος φροντίζων»,⁹⁴ παρείχε οικονομική υποστήριξη στο Λεωνίδα Δρόση, για σπουδές στο Μόναχο, στον οποίο θα αναθέσει και τη γλυπτική διακόσμηση της Ακαδημίας Αθηνών.⁹⁵

Σημαντικό παράγοντα της ανάπτυξης των τεχνών, αλλά και της κινητοποίησης της γηγενούς πολιτιστικής δημιουργίας αποτέλεσε η συμμετοχή ελλήνων καλλιτεχνών σε μεγάλες διεθνείς εκθεσιακές οργανώσεις. Παρά τη μικρή ελληνική εκπροσώπηση, λόγω του υψηλού κόστους της μεταφοράς των εκθεμάτων, τα τελευταία δεν περνούσαν απαρατήρητα από τις κριτικές επιτροπές. Συχνά αποσπούσαν τιμητικές διακρίσεις.⁹⁶

Η διάσταση απόψεων μεταξύ του συνταγματάρχη Εμμανουήλ Μανιτάκη, προέδρου της Εφορίας του Σχολείου, και του Γεράσιμου Μαυρογιάννη οδήγησε στην παραίτηση του τελευταίου και την αντικατάστασή του από τον ταγματάρχη Αναστάσιο Θεοφιλά (1878-1901), κατά τη διάρκεια της διεύθυνσης του οποίου δημιουργήθηκε κλίμα σταθερότητας. Οι αλλαγές που επέφερε, αν και δεν έπληξαν άμεσα τις καλλιτεχνικές σπουδές, εν τούτοις άφησαν χώρο στις παρεμβατικές προθέσεις των κρατικών φορέων στην προώθηση της εκπαίδευσης στο ίδρυμα με στενά επαγγελματική και τεχνοκρατική αντίληψη που

καλλιτεχνική επιμέλεια Λούλα Φραγκούλη, [Μέλισσα], Αθήνα 2006, σσ.25-29 και Τώνια Γιαννουδάκη, *Νεοελληνική Γλυπτική..ό.π.*, σ.264.

⁹¹ Β.Δ. της 5 Ιανουαρίου 1878. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.17 της 14 Μαρτίου 1878.

⁹² Ε. Κ. Φρατζισκάκης, *Έλληνες ζωγράφοι του δεκάτου ενάτου αιώνας*, [Εμπορική Τράπεζα], Αθήνα 1957, σ.23.

⁹³ Η Θηρεσία Γ.Ζαρίφη–Βλαστού ήταν μέλος της οικογένειας του τραπεζίτη Γεώργιου Ζαρίφη και χρηματοδότησε τις σπουδές του Λάζαρου Σώχου. Ο Σώχος από τα Υστέρνια της Τήνου καταγόμενος σπούδασε γλυπτική στην Καλλιτεχνική Σχολή Guillement, αργότερα στις «Ecole des Arts Decoratifs» και «Ecole des Beaux Arts» στο Παρίσι. Μερτύρη, *ό.π.*, σ.348.

⁹⁴ ΓΑΚ, Κλάδος Β', Αρχείον Γραμματείας Υπ. Οικονομικών (1833-1862), φάκελος 468, έγγραφο 8419 της 8 Ιουνίου 1856 και ΑΥΕ Φάκ.1840/ Α.Α.Κ, έγγραφο 2109 της 9 Ιουλίου 1840. Διεύρυνε την εκπαίδευση του στην Ακαδημία του Μονάχου και μετά από επίσκεψη διάφορων ευρωπαϊκών πόλεων κατέληξε στη Ρώμη, όπου δημιούργησε εργαστήριο. Τώνια Γιαννουδάκη, *Νεοελληνική Γλυπτική..ό.π.*, σ.266.

⁹⁵ Μερτύρη, *ό.π.*, σ.340, Γεώργιος Λάιος, Σίμων Σίνας, Αθήνα 1972, σσ.184,192,204,222-224,234. Chassiotis, L instruction, *ό.π.*, σ.116.

⁹⁶ Χαρακτηριστικά παραδείγματα διακρίσεων στην έκθεση των Παρισίων του 1878, αποτελούν κριτικές για έργο του Λεωνίδα Δρόση, του γλύπτη Γιαννούλη Χαλεπά, του Δημήτριου Φιλιππότη, Ιω. Αλταμούρα, Ν.Γύζη, Ν.Λύτρα και άλλων. περ. *Εστία*, τόμος Στ', 1878, τεύχος 145 και Μερτύρη, *ό.π.*, σ.218. Εκτός από βραβεία, τους απονέμονταν ποικίλες διακρίσεις, μετάλλια και παράσημα σε ευρωπαϊκές χώρες, όπως συνέβη με τον Νικόλαο Γύζη, (Παπαϊωάννου, Νικόλαος Γύζης, *Οι Μεγάλοι Έλληνες..ό.π.*, σσ.28,32-33,37) ή το Λεωνίδα Δρόση (Τώνια Γιαννουδάκη, *Νεοελληνική Γλυπτική..ό.π.*, σ.266 και Λαμπράκη- Πλάκα, *Η Αστική Τάξη..ό.π.*, σσ.78-80).

ευθυγραμμίζοταν με τις επιταγές του εκσυγχρονισμού της ελληνικής οικονομίας. Ο Θεοφιλάς, λόγω της στρατιωτικής του ιδιότητας, όντας λιγότερο ενήμερος από τον προκάτοχό του σε θέματα αισθητικής παιδείας, έστρεψε την προσοχή του στην προαγωγή της τεχνικής εκπαίδευσης. Κατά τη διάρκεια της διεθνήσεώς του υποβαθμίστηκε ο θεσμός των ετήσιων διαγωνισμών, εφόσον ο ίδιος τους θεωρούσε διαδικασία αυτονόητη για την εξέλιξη των μαθητών.⁹⁷ Οι ευκαιρίες όμως διοργάνωσης εκθέσεων και διαγωνισμών καλλιτεχνικού χαρακτήρα τόσο από δημόσιους, όσο και από ιδιωτικούς φορείς δεν έλειψαν. Ενδιαφέρουσες παρόμοιες πρωτοβουλίες υπήρξαν εκείνη του Μιχαήλ Μελά, ο οποίος επιμελήθηκε το 1881 στο μέγαρο του αδελφού του, Βασιλείου Μελά, έκθεση ελλήνων δημιουργών και αποφοίτων του Πολυτεχνείου,⁹⁸ εκείνη της έκθεσης του 1883 του «*Συλλόγου Ωραίων Τεχνών*» μετά από πρόταση του γλύπτη Κοσμά Απέργη⁹⁹ ή εκείνη του Καλλιτεχνικού τμήματος του Φιλολογικού Συλλόγου «*Παρνασσός*» το 1885 με τη συμμετοχή γλυπτών και ζωγράφων. Παρουσιάστηκαν έργα λιθογραφίας, χαλκογραφίας, ξυλογραφίας και αρχιτεκτονικά «*σχεδιαγραφήματα*».¹⁰⁰

Είναι αναμφισβήτητο ότι δεν ήταν λίγοι εκείνοι που προθυμοποιήθηκαν να συμβάλουν στην άνοδο του πνευματικού και πολιτιστικού επιπέδου στην Ελλάδα με κάθε μέσο. Η διάδοση νέων αντιλήψεων και η ενίσχυση της παιδείας δεν προήλθαν μόνο από παρέμβαση της πολιτείας, αλλά κατά μεγάλο μέρος από ιδιωτικούς φορείς και ατομικές κυρίως πρωτοβουλίες Ελλήνων της διασποράς.

Οι πλούσιοι ομογενείς ήσαν εκείνοι που ανέλαβαν να καλύψουν τις ελλείψεις, τις οποίες δημιουργούσε το πάγωμα των κρατικών πιστώσεων και ειδικότερα στο θεσμό των υποτροφιών. Παράδειγμα αποτελεί χορήγηση υποτροφιών σε μαθητές του ιδρύματος, όπως στους Ι. Ρεπάνη, Κ. Στουρνάρη, Γεώργιο Ροϊλό, από το κληροδότημα του Νικολάου Δημ. Κρήτσκη, αντιναυάρχου στη Ρωσία.¹⁰¹ Ο Κρήτσκης αφιέρωσε 100.000 χάρτινα ρούβλια¹⁰² στην εκπαίδευση πέντε νέων καταγομένων από Πελοπόννησο, Ύδρα, Σπέτσες, και δύο από Ζαγορά.¹⁰³

⁹⁷ Μερτύρη, *ό.π.*, σσ.222-226.

⁹⁸ Αντώνιος Μηλιαράκης, *Καλλιτεχνική Έκθεσις εν Αθήναις, Δελτίο της Εστίας*, φύλλο 212 της 18 Ιανουαρίου 1881. Μεταξύ των ζωγράφων συγκαταλέγονταν ο Γύζης, ο Βολανάκης, ο Ν.Λύτρας, Βίκτωρ Θ. Μελάς, Βασίλειος Μελάς, ο θεμελιωτής του θεσμού του νηπιαγωγείου, στο περ. *Ημερησία, Η Ελλάδα των Ευεργετών*, (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004, σ.26.

⁹⁹ Εφ. *Νέα Εφημερίς* της 8 Νοεμβρίου 1882.

¹⁰⁰ Κωνσταντίνος Α.Βοβολίνης, *Το Χρονικόν του «Παρνασσού (1865-1950)*, Αθήνα 1951, σ.158 και Εφ. *Παλιγγενεσία* της 22 Απριλίου 1885. Το 1890 επίσης στον ίδιο Σύλλογο οργανώθηκε Καλλιτεχνική Έκθεση. Γ.Αναστασόπουλος, *ό.π.*, τόμος Β', σ.793.

¹⁰¹ Β.Δ. «περί τροποποιήσεως του κανονισμού διαχειρίσεως του κληροδοτήματος Ν.Κρήτσκη», Εφ. της *Κυβερνήσεως*, αρ.18 της 20 Φεβρουαρίου 1885.

¹⁰² Τα 100.000 ρούβλια ισοδυναμούσαν με 108.984 δραχμές. Είχαν ανέλθει στο ποσό των 130.000 δραχμών το 1925. Σκεύος Ζερβός, *Εθνικά Κληροδοτήματα και Δωρεαί*, Αθήνα (1925), *Υ.ΟΙ.*, αρ.476. Έγραψε δύο διαθήκες, την πρώτη της 9 Σεπτεμβρίου 1843 στη Σεβαστούπολη και τη δεύτερη της 28 Οκτωβρίου 1843 στην πόλη Βάλδεκ. *ΜΗΚ*, σ.36.

¹⁰³ Τα δύο πέμπτα του κληροδοτήματος επομένως τα απορροφούσε η Θεσσαλία. Όρισε ότι, αν η ποσότητα των χρημάτων δεν είναι επαρκής, να λαμβάνονται ετησίως 3000 ρούβλια από τους κληρονόμους κάποιου υποστατικού του στη Ρωσία. Επίσης φρόντισε στον εφοδιασμό των σχολείων με μαθηματικά όργανα. Διαθήκη του Νικολάου Δημ. Κρήτσκη της 28 Οκτωβρίου 1843. Το κληροδοτούμενο ποσό ανερχόταν σε 108,011 δραχμές. *ΜΗΚ*, σ.36 και *ΑΥΕ*, Φάκ.1844/ 88,1 (απόκομμα εφημερίδας). «Υπότροφοι εκ του κληροδοτήματος τούτου διορίζονται εις την Ριζάρειον Σχολήν, εις την Σχολήν των Τεχνών, εις το Διδασκαλείον, εις το Πανεπιστήμιον, εις την Τριανταφυλλίδειον γεωργικήν

Σκοπός του κληροδοτήματος του Δημητρίου Δωρίδη από το Βουκουρέστι το 1866, ύψους 12.000 περίπου φλωριών¹⁰⁴ αφιερωμένου γενικότερα «εις τα εν Αθήναις εθνικά καθιδρύματα», είναι εκπαιδευτικός και καλλιτεχνικός. Με το κληροδοτήμα κατέστησε «γενικό και απόλυτο κληρονόμο του το Ελληνικό Έθνος». Επιθυμούσε ώστε «οι τόκοι τούτου (του κληροδοτήματος) χρησιμεύσουν ετησίως εις αγαθοεργίαν» και να «διανέμονται» στα δημόσια καθιδρύματα της Αθήνας «εξ ίσου», συμπεριλαμβανομένης και της πανεπιστημιακής Βιβλιοθήκης.¹⁰⁵ Προφανώς ο διαθέτης ως «δημόσια καθιδρύματα» εννοούσε τα εκπαιδευτικά ιδρύματα.¹⁰⁶ Προτάσεις όμως του προξένου στόχευαν στην αξιοποίηση του κληροδοτήματος και σε καλλιτεχνικούς σκοπούς.¹⁰⁷

Σημαντικό κληροδοτήμα «εις το ενταύθα Πολυτεχνικόν Σχολείον» ήταν εκείνο του μετσοβίτη Δημητρίου Θωμαΐδη, ο οποίος το 1873 είχε φροντίσει να ενημερωθεί για τις υπάρχουσες ανάγκες της Σχολής κυρίως σε εποπτικό υλικό, διδακτικά εγχειρίδια και άλλα βιβλία. Έτσι, μερίμνησε με βάση τη διαθήκη του το 1874 «να δωράνται χίλια δραχμαί κατ' έτος εξ ονόματός» του σε δύο μαθητές αριστεύοντες στις εξετάσεις. Παράγγειλε να παρέχονται 3.000 δραχμές ετησίως στη μετάφραση και έκδοση διδακτικών βιβλίων «περιοδικών συγγραμμάτων αναγομένων εις την μηχανικήν και τας τέχνας, το δε υπόλοιπον ετήσιον εισόδημα να χρησιμεύση κατ' έτος εις ό, τι η επιτροπή της Σχολής κρίνει ωφελιμότερον δια την πρόοδον των επιστημών και τεχνών».¹⁰⁸

Με το νόμο ΑΦΜΑ' του 1887 «περί οργανισμού του εν Αθήναις σχολείου των Βιομηχάνων Τεχνών»¹⁰⁹ το προβάδισμα εμφανώς δινόταν στην τεχνική εκπαίδευση, πράγμα που προκάλεσε αντιδράσεις του καλλιτεχνικού κόσμου για τον παραγκωνισμό των καλλιτεχνικών σπουδών στο Πολυτεχνείο. Παρόλο που η θέση του καλλιτέχνη δεν είχε βρει ακόμη τη δέουσα αναγνώριση στην ελληνική κοινωνία, παρέχονταν από τις πρωτοβουλίες

σχολήν και εις την αλλοδαπήν, κατά τας παρουσιαζομένας εκάστοτε αιτήσεις και κατά τας ανάγκας της πολιτείας...». Άρθρο 2 του ΒΔ. της 12 Αυγούστου 1892, «περί μεταρρυθμίσεως του από 14 Ιουλίου 1880 κανονιστικού διατάγματος του κληροδοτήματος Ν. Κρήτσκη». Εφ. της Κυβερνήσεως, φύλλο 296, της 24 Αυγούστου 1892. Ακυρώθηκε με το Β.Δ. της 5 Δεκεμβρίου 1892. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.431 της 8 Δεκεμβρίου 1892. Βλ. κεφ. Το Τιμαλφέστερον...η Παιδεία, σσ.307,340,381.

¹⁰⁴ Το κληροδοτήμα ανερχόταν σε 134.921 παλαιές δραχμές και, αφού μετατράπηκε σε χρηματικούς τίτλους, ανήλθε στις 556.800 δραχμές. Διαθήκη του Δημητρίου Δωρίδη της 7 Ιουλίου 1866. Αθανασίου Παπαχριστόπουλου, **Κληροδοτήματα, ήτοι Μελέτη περί των Εθνικών και Ευαγών Σκοπών Κληρονομιών, Κληροδοτημάτων και Δωρεών**, τεύχος Α', εν Αθήναις, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1914 (ΠΠΧ), σ.113. Σύμφωνα με το Μητρώο Κληροδοτημάτων του υπουργείου Παιδείας, η αρχική περιουσία του το 1870 ήταν 131.921 δραχμές. Το Μάρτιο του 1928 ανερχόταν σε 1.891.574 δραχμές, όταν μεταβιβάστηκε στην Ακαδημία Αθηνών. ΜΗΚ, σ.30, ΖΑΒ, τόμος 4, σ.89. Ζερβός, Υ.Γ., αρ.298 και ΑΥΕ, Φάκ.1885/ Δ60, 1, έγγραφο 306 της 8 Ιανουαρίου 1885.

¹⁰⁵ Το ποσό ανερχόταν σε 60.000 φράγκα στις 20 Φεβρουαρίου 1869. Ζερβός, ό.π. ΑΥΕ, Φάκ.1885/ Δ60, 1, έγγραφο 306 της 8 Ιανουαρίου 1885 και ΠΠΧ, σ.113.

¹⁰⁶ Το 1926 μεταβιβάστηκε το κληροδοτήμα στην Ακαδημία Αθηνών δυνάμει συντακτικής αποφάσεως μαζί με άλλα κληροδοτήματα. ΜΗΚ, σ.31.

¹⁰⁷ ΑΥΕ, Φάκ.1885/ Δ60, 1, έγγραφο 306 της 8 Ιανουαρίου 1885.

¹⁰⁸ Το Θωμαΐδειο βραβείο άρχισε να δίνεται από το 1878. Δόθηκε στο γλύπτη Λάζαρο Σώχο και τον αρχιτέκτονα Γεώργιο Πιρπύρη το 1885. Μερτύρη, ό.π., σ.233.

¹⁰⁹ Νόμος ΑΦΜΑ' της 27 Μαΐου 1887, «περί οργανισμού του εν Αθήναις σχολείου των βιομηχάνων τεχνών». Σοφιανός, Το νομικό καθεστώς...ό.π., τόμος Α', σ.370 και Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.159 της 20 Ιουνίου 1887.

πολλών φιλοτέχνων,¹¹⁰ ιδιωτικών φορέων, αλλά και θεσμών που βασιζόνταν σε κληροδοτήματα και δωρεές, οι ευκαιρίες σε καλλιτέχνες να σταδιοδρομήσουν μέσα από διοργανώσεις εκθέσεων και διαγωνισμών.¹¹¹ Η ευαισθητοποίηση πολλών φιλοτέχνων σε ζητήματα, όπως εκείνο της ανάπτυξης της καλλιτεχνικής παραγωγής, τους οδήγησε στην προσπάθεια ανασύστασης των πανελλαδικών εκθέσεων που διεξάγονταν την εποχή του Καυταντζόγλου στο Πολυτεχνείο. Αν και η προσπάθειά τους δεν απέδιδε τους αναμενόμενους καρπούς, προκαλούσε πάντως το ενδιαφέρον ο προβληματισμός τους σε εποχή μάλιστα οικονομικών για τη χώρα δυσχερειών.¹¹² Η ίδρυση της «Εταιρείας των Φιλοτέχνων» ακριβώς αυτή την εποχή, σκοπός της οποίας ήταν «η θεραπεία των εικαστικών τεχνών, η ανάπτυξις του αισθήματος του καλού παρά τω Ελληνικώ λαώ και η εκ της τέχνης απόλαυσις», εντάσσεται στους ίδιους προβληματισμούς της ιδιωτικής πρωτοβουλίας.¹¹³ Σημαντική υπήρξε η συμβολή της στη χορήγηση υποτροφιών. Η Εταιρεία μπορούσε «ν' αποστείλη διά συναγωνισμού υποτρόφους εις Ευρώπην προς τελειοποίησιν εν ταις καλαίς τέχναις νέους αριστεύσαντας εν ταις σπουδαίς αυτών, είτε εν τω σχολείω των Καλών Τεχνών, τω εν Αθήναις ιδρυμένω, είτε εν τοις Εύρωπαϊκοίς ομοίοις, αν επιτρέπωσι τούτο τα χρηματικά αυτής μέσα ή χορηγούντος φιλοτέχνου ανδρός».¹¹⁴

Το 1893 ιδρύθηκε και η «Καλλιτεχνική Ένωσις», η οποία επίσης διοργάνωνε εκθέσεις διαρκούς χαρακτήρα με υψηλού ποιοτικού επιπέδου εικαστικά εκθέματα.¹¹⁵ Η σύσταση διαρκών εκθέσεων εντασσόταν και στις επιδιώξεις του Καλλιτεχνικού τμήματος του Συλλόγου «Παρνασσός». Πετυχημένη θεωρήθηκε η έκθεση «των σκαριφημάτων» το 1890 με 204 έργα ζωγραφικής και γλυπτικής, η οποία λειτούργησε και ως διαγωνισμός.¹¹⁶

Η διενέργεια διαγωνισμών με την απονομή τιμητικών διακρίσεων και μεταλλίων, ουσιώδες κίνητρο της καλλιτεχνικής δημιουργίας, εξέλιπαν την εποχή εκείνη με την υποβάθμιση, όπως προαναφέρθηκε, των ετήσιων διαγωνισμών του Πολυτεχνείου μετά την ψήφιση του νόμου ΑΦΜΑ'. Η ανάγκη να δίδονται ίσες ευκαιρίες στους σπουδαστές του

¹¹⁰ Φιλότεχνοι παρακινούν και ενθαρρύνουν καλλιτέχνες, δρουν ανοίγοντας το δρόμο της εξέλιξής τους, ιδιαίτερα όταν διαθέτουν κοινωνική, πολιτική και οικονομική δύναμη. Ο τήνιος Νικόλαος Νάζος, λόγου χάρη, ανέλαβε το ρόλο του διαμεσολαβητή στην εκπαίδευση και εξέλιξή του Γύζη. Φρόντισε να του χορηγηθεί η υποτροφία από το Ίδρυμα της Ευαγγελιστρίας της Τήνου. Παπαϊωάννου, Νικόλαος Γύζη, *Οι Μεγάλοι Έλληνες...ό.π.*, σ.11.

¹¹¹ Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα των Ολυμπίων. Το 1888 στα Δ' Ολύμπια, ο αριθμός των ελλήνων δημιουργών που συμμετείχαν υπερέβη τους 100, γεγονός που ευνοούσε ο Κανονισμός των «επί των Ολυμπίων και κληροδοτημάτων...», σύμφωνα με τον οποίο υπήρχαν βραβεία που προορίζονταν για τους εκθέτες όλων των κλάδων των εικαστικών τεχνών, ανάμεσα στις οποίες και οι εφημεροσμένες. *Εφ. της Κυβερνήσεως*, αρ.12 της 14 Ιανουαρίου 1888.

¹¹² Φιλότεχνοι της εποχής, όπως ο Θεόδωρος Βελλιανίτης, ο Πέτρος Κανάκης, ο Αριστομένης Βαλέτας, ο Βίκτορας Δούσμανης συγκρότησαν ομάδα, η οποία διοργάνωσε έξι εκθέσεις το διάστημα 1889 έως τη διάλυσή της το 1904. Μερτύρη, *ό.π.*, σ 249.

¹¹³ Στο κεφ Α' του Καταστατικού της, ανάμεσα σε άλλα, προβλεπόταν η ίδρυση Μουσείου, βιβλιοθήκης και αναγνωστηρίου, καθώς και «η υποστήριξη υποτρόφων προς τελειοποίησιν αυτών εν ταις καλαίς τέχναις». Τα μέλη της ήταν, όπως σημειωνόταν, «εξ αμφοτέρων των φύλων» (άρθρο 9). Β.Δ. «περί εγκρίσεως του καταστατικού της εν Αθήναις Εταιρείας των Φιλοτέχνων», 19 Ιανουαρίου 1888. *Εφ. της Κυβερνήσεως*, αρ.21 της 21 Ιανουαρίου 1888.

¹¹⁴ Παράγραφος 24 του Β.Δ. του 1888 «περί εγκρίσεως καταστατικού της εν Αθήναις «Εταιρίας των Φιλοτέχνων». στο Σοφιανός, *Το νομικό καθεστώς...ό.π.*, τόμος Α', αρ.1797, σ. 395.

¹¹⁵ Β.Δ. «περί εγκρίσεως του καταστατικού της εν Αθήναις Καλλιτεχνικής Ένώσεως». *Εφ. της Κυβερνήσεως*, αρ 11 της 20 Ιανουαρίου 1893.

¹¹⁶ Κ.Βοβολίνη, *Το Χρονικόν...ό.π.*, σ.164 κ.ε.

Καλλιτεχνικού τμήματος της Σχολής προκάλεσε δωρεές ιδιωτών, ακόμα και από χώρους άσχετους με τον καλλιτεχνικό χώρο. Ο υποστράτηγος Χαράλαμπος Χρυσοβέργης αποτελεί ενδεικτικό παράδειγμα δωρητή. Παραχώρησε τον Ιανουάριο του 1891 στο Πολυτεχνείο το 50% των εσόδων από την εκμετάλλευση ενός ακινήτου στην Αθήνα¹¹⁷ «προς βράβευσιν κατ' έτος των εκ του Μετσοβίου Πολυτεχνείου αποφοιτώντων μαθητών, των διακρινομένων επί επιμελεία, ηθικότητι και προόδω» με τον όρο της ισότιμης διανομής του στα δύο βασικά τμήματα της Σχολής. Το ένα για τους απόφοιτους «της Σχολής των Βιομηχάνων Τεχνών» και το άλλο για εκείνους της «Σχολής των Καλών Τεχνών» με την εξής διανομή: «οι δύο πρωτεύοντες εις τας σχολάς ταύτας και οι δύο δευτερεύοντες εκ των σχολών τούτων θέλουσι λαμβάνειν οι μεν πρώτοι τα τρία πέμπτα, οι δε δεύτεροι τα δύο πέμπτα του ημίσεος της δωρεάς...».¹¹⁸

Μεγαλοαστοί και επιχειρηματίες έδειξαν το ενδιαφέρον τους για τις καλές τέχνες, ιδιαίτερα μετά την εγκατάστασή τους στην Ελλάδα τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα, γεγονός που ευνοήθηκε από τη βελτίωση των συνθηκών ζωής, όχι μόνο στην πρωτεύουσα, αλλά και στα αστικά κέντρα γενικότερα.¹¹⁹ Η αποκλειστική - τείνουμε να καταλήξουμε - ανάληψη της ανέγερσης ιδρυμάτων καλλιτεχνικού χαρακτήρα αποτυπώνει το ενδιαφέρον του πιο εύπορου και καλλιεργημένου τμήματος της αστικής τάξης του ελληνισμού του εξωτερικού με κοινή οικονομική προέλευση, για τη δημιουργία και στήριξη πολιτιστικών συλλόγων, καθώς και την ίδρυση εκπαιδευτικών ιδρυμάτων που προικοδοτούσαν τη νέα ελληνική πρωτεύουσα με μία δημόσια υποδομή.¹²⁰

Δυνατότητες εμπλουτισμού της Πινακοθήκης παρείχαν οι όροι της διαθήκης του Αλεξάνδρου Σούτσου (1839-1895), καθηγητή του Πολυτεχνείου, φαναριώτικης οικογενείας, το Μάρτιο του 1883, ο οποίος άφησε «άπασαν την κινητήν και ακίνητον περιουσίαν» του, αξίας κατά τη λήξη της απογραφής, το 1896, 1.678.412 δραχμών¹²¹ στο ελληνικό Δημόσιο για την ίδρυση και συντήρηση «Μουσείου Ζωγραφικής».¹²² Ήθελε το Μουσείο που θα ονομαζόταν «Μουσείον Αλεξάνδρου Σούτσου» να αποτελείται από τρία τμήματα: Εκείνο της ζωγραφικής,

¹¹⁷ Η ακίνητη περιουσία συνίστατο σε μία οικία αξίας 8.000 δραχμών. Ορφανοτροφείο Γεωργίου και Αικατερίνης Χατζηκώνστα, Λεύκωμα..ό.π., σ.60.

¹¹⁸ Δωρητήριο υπ.αρ.3716 της 16 Ιανουαρίου 1891 (συμβολαιογράφου Αθηνών Ε. Γκορίτσα). Βλ. Μπίρης, *Ιστορία..ό.π.*, σσ.375-376. Από τη χορήγηση του «Χρυσοβεργείου Βραβείου» που άρχισε να δίδεται από το 1893 αναδείχθηκαν καλλιτέχνες, όπως ο Σπυρίδων Βικάτος και ο Θωμάς Θωμόπουλος. *Ο.π.*

¹¹⁹ Γεώργιος Δερτιλής, *Το Ζήτημα των Τραπεζών (1871-1873)*, [Μ.Ι.Ε.Τ], Αθήνα 1977, σσ.139-147, Κώστας Μπίρης, *Αι Αθήναι από του 19^{ου} εις τον 20^ο αιώνα*, [Μέλισσα], Αθήνα 1999, σσ.181-182, Guy Burgel, *Αθήνα, η ανάπτυξη μιας μεσογειακής πρωτεύουσας*, μετάφραση Πέτρος Ρυλμόν, [Εξάντας], Αθήνα 1876, σσ.147,182,247, Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή, ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα 1830-1922*, [Θεμέλιο], Αθήνα 1979, σσ.240,250.

¹²⁰ Η αποκλειστική χρηματοδότηση των ιδρυμάτων που περιλαμβάνονται σ' αυτήν την κατηγορία γίνεται από ένα συγκεκριμένο σύνολο της διασποράς με κοινή κοινωνική και οικονομική προέλευση, σύμφωνα με την αναφορά στη γεωγραφική και κοινωνική καταγωγή των δωρητών. Théodorou Vassiliki, *Oeuvres de Bienfaisance en Grece, (1870-1920), profil et attitudes des donateurs*, [ανέκδοτη διδακτορική διατριβή] Paris,1987, σ.303.

¹²¹ Το ποσό ισοδυναμούσε με 81.272 χρυσά φράγκα. Η νομισματική συλλογή που επίσης προσέφερε δεν είχε εκτιμηθεί ακόμη. Παρεδόθη στο Νομισματικό μουσείο την 31 Ιανουαρίου 1904 και περιλάμβανε 2355 διαφορετικά νομίσματα (33 χρυσά, 842 χάλκινα, 1445 αργυρά). ΜΗΚ,Γ'197, σ.827.

¹²² Άρθρο 5^ο της ιδιόχειρης διαθήκης Αλεξάνδρου Σούτσου αρ.9868 της 9 Μαρτίου 1883. (Ιδιόχειρος κωδίκελος της 8 Απριλίου 1894). ΜΗΚ,Γ'197, σ.827 και Μαρίνος Καλλιγιάς, *Εθνική Πινακοθήκη, Σύντομος Οδηγός Εκθέσεως*, Αθήνα 1970, σσ.11-12.

το οποίο «θέλει περιλαμβάνη έργα πρωτότυπα των διαφόρων σχολών ζωγράφων αποθανόντων τουλάχιστον προ τριάντα ετών, και ιχνογραφίας (dessins) πρωτοτύπου. πυρήν ταύτης έσται η συλλογή μου», εκείνο των νομισμάτων και το τρίτο, της βιβλιοθήκης. Στο πρώτο τμήμα του μουσείου αφιέρωνε και τα τρία τέταρτα της περιουσίας του: «Άπαντα τα εισοδήματα της περιουσίας μου θέλουσι δαπανάσθαι εις πλουτισμόν και συντήρησιν των συλλογών ως εξής: Τα τρία τέταρτα δια τας εικόνας και ιχνογραφίας, το δε υπόλοιπον δια τας λοιπάς». ¹²³ Κατέστησε και αυτός επίσης «γενικό και απόλυτο κληρονόμο του το Ελληνικό Έθνος» θέτοντας, όπως συχνά συνέβαινε με ευεργέτες που ανήκαν στην κατηγορία των «μεγάλων», ως όρο οι μισθοί του προσωπικού να είναι «εις βάρος του έθνους, εις ό δωρούμαι υπό τους όρους τούτους όλην την περιουσίαν μου μετά τον θάνατον της συζύγου μου και της αδελφής μου». ¹²⁴ Ο όρος της διαθήκης που απαιτεί ή προϋποθέτει την κρατική παρουσία στην προσφορά, έστω και με την ελάχιστη συμμετοχή του, επαναλαμβάνεται σε διαθήκες, ίσως αντανακλά την επιθυμία του διαθέτη να κερδίσει το ενδιαφέρον και τη μέριμνα του ελληνικού κράτους για την αξιοποίηση του κληροδοτήματός του. ¹²⁵ Δεν παρέλειψε να δωρίσει «εν ζωή» διάφορα χρηματικά ποσά σε εκπαιδευτικού χαρακτήρα φορείς και ιδρύματα. ¹²⁶ Δωρεά στο Μουσείο προσέφερε το 1904 η εξαδέλφη του, Ρωξάνη Ι. Σούτσου, σύζυγος του Γεωργίου Τυπάλδου Κοζάκη και διευθύντρια του Αμαλίου Ορφανοτροφείου: «Τας υπολοίπους ελαιογραφίας κληροδοτώ εις το Καλλιτεχνικόν Μουσείον, όπερ θα λειτουργήσιν εν τη επί της οδού Φιλελλήνων οικία της κληρονομίας του εξαδέλφου μου Αλεξάνδρου Σούτσου αυτά εν τη Πινακοθήκη του Πολυτεχνείου μέχρις ου λειτουργήσιν το ειρημένον Καλλιτεχνικόν Μουσείον εις το Εργαστήριον 5.000 δραχμάς». ¹²⁷

Στο Εθνικό Μουσείο επίσης αφιέρωσε 13 ελαιογραφίες, που περιγράφει στη διαθήκη του, ο Αριστάρχης Βέης, χειρονομία χαρακτηριστική των φιλότεχνων προτιμήσεών του, που δεν περιορίζονταν μόνο στην κατασκευή του «Αριστάρχειου Ωδείου». ¹²⁸

Η προσφορά διαφόρων αντικειμένων-έργων τέχνης, ιδιαίτερα η σύσταση πινακοθήκης, που συντελούσαν τόσο στην προαγωγή της εκπαιδευτικής διαδικασίας, όσο

¹²³ Διαθήκη Αλεξάνδρου Σούτσου της 9 Μαρτίου 1883, ό.π.

¹²⁴ Ο Αλέξανδρος Σούτσος άφησε την επικαρπία της περιουσίας του στη σύζυγό του Ναταλία Α. Σούτσου, μαζί με 250.000 δραχμές της προίκας της και εκτελεστή τον Γεώργιο Κ. Τυπάλδο, εξαδέλφό του. Διαθήκη Αλεξάνδρου Σούτσου, ό.π. Ο ίδιος αποβίωσε την 25 Δεκεμβρίου 1895, ενώ η Ναταλία Σούτσου την 3 Ιανουαρίου 1924. ΜΗΚ,Γ'197, σ.837.

¹²⁵ Βλ. κεφ. Ευεργεσία, Το «ασφαλές» του κληροδοτήματος, σ.263.

¹²⁶ Τέτοια ιδρύματα ήταν η Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία, (Εκατονταετηρίς της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, σ.347), ο Σύλλογος προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων, (Ο εν Αθήναις Σύλλογος προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων, Η Δράσις του Συλλόγου κατά την Εκατονταετιάν 1869-1969, Αθήνα 1970, σ.182) και Γεώργιος Τυπάλδος Κοζάκης, Έφορος Αμαλίου Ορφανοτροφείου, Έκθεση Αμαλίου Ορφανοτροφείου, Αθήνα 1887-1888).

¹²⁷ Ι.Α.ΕΤΕ, 27 Κληροδ. (XXVIII), Κληροδοτήμα Ρωξάνης Γ.Τυπάλδου-Κοζάκη, φάκελος 59 (Διαθήκη). Έγγραφα σχετικά με την εγκυρότητα και την εκτέλεση της διαθήκης, φάκελος 28, 1, Διαθήκη της Ρωξάνης Γ.Τυπάλδου-Κοζάκη και πράξη καταθέσεως αρ.14047 της 20 Μαρτίου 1904 και Ζερβός, Υ.ΟΙ., αρ. 925 και Παπαφράγκου Α.Στάμου, Μελέται, Λόγοι, Διαλέξεις, [τύποις Αγγ. Αθ.Κλεισιούνη], εν Αθήναις 1940, σ.43.

¹²⁸ Τέσσερις από αυτές παράγγειλε να αναρτηθούν στο Ωδείο που θα κατασκευαζόταν. Άρθρο 7^ο της διαθήκης. Αθανασίου Παπαχριστόπουλου, Κληροδοτήματα, ήτοι Μελέτη περί των Εθνικών και Ευαγών Σκοπών Κληρονομιών, Κληροδοτημάτων και Δωρεών, (ΠΠΧ) τεύχος Α', [εκ του Εθνικού Τυπογραφείου], εν Αθήναις 1914, σ.52.

και στην πολιτιστική αναβάθμιση της νεολαίας, ως ξεχωριστή ή και παράλληλη μορφή δωρεάς καταλαμβάνει το 23% του συνόλου των προσφορών στην καλλιτεχνική παιδεία.¹²⁹

Εκτός από τα δύο από τα 80 μερίδια της περιουσίας του που άφησε ο Γεώργιος Αβέρωφ το 1898 για την αποπεράτωση των νέων κτιρίων του «Μετσοβίου», τα 4/80 μερίδια τα προσέφερε α) προς απονομήν βραβείων είτε εφ' άπαξ, είτε δι' ετησίων υποτροφιών εις τους αριστεύσαντας εν τη καλλιτεχνία μαθητάς ήτοι εν τη Ζωγραφική, τη Γλυπτική, τη Αρχιτεκτονική, Ζωγραφία, Ξυλογλυπτική προς Χαλκογραφία, Κοσμηματογραφία και δι' οιονδήποτε άλλο μάθημα εγκριθή υπό του Συμβουλίου της Διοικήσεως και της Κυβερνήσεως, δια δε τους διαγωνισμούς τούτους θα διατίθενται μέχρι τεσσάρων χιλιάδων δραχμών, θα καλούνται «Αβερύφειοι διαγωνισμοί β) προς αποστολή εκ των αριστευόντων και διαπρεπόντων επί μαθήσει, ευφύια και χρηστότητι μαθητών του Μετσοβίου Πολυτεχνείου εις Ευρώπην προς ανωτέραν αυτών εκπαίδευσιν γ) εάν περισεύσωσι χρήματα ν' αγοράζονται δι' αυτών έργα τέχνης εξαιρετικής αξίας προς καταρτισμόν Μουσείου του Πολυτεχνείου».¹³⁰ Ο ίδιος θεμελίωσε τη λειτουργία του Μουσείου με την παραχώρηση στο Μετσοβίο Πολυτεχνείο όλων των ελαιογραφιών της οικίας του «συμποσομένων εις 80 περίπου κομμάτια». Ζητά να κατατεθούν σε ιδιαίτερη αίθουσα που να φέρει τον τίτλο «Πινακοθήκη Αβέρωφ».¹³¹ Με τις ελαιογραφίες αυτές μεγάλων τεχνιτών της προσωπικής του αυτής συλλογής, που εκτιμήθηκε γύρω στις 8.500 λίρας Αγγλίας, καταρτίστηκε η Πινακοθήκη.¹³²

Η σύζευξη των διαφόρων τεχνών σε ένα «καλλιτεχνικόν κατάστημα» υπάρχει στην επιθυμία του Παναγιώτη Ι.Κολοσούκα το 1900, ο οποίος άφησε στο Δήμο Πειραιά 100.000 δραχμές «υπό τον ρητόν όρον να ανεγείρη ούτος ο δήμος, εντός της πόλεως Πειραιώς και εις κατάλληλον θέσιν κατάστημα ή μέγαρον των ωραίων τεχνών ήτοι τμημάτων ωδείου και ζωγραφικής και των τούτοις συναφών άλλων έργων», το δε περίσσευμα του κληροδοτήματος να διατεθεί «προς διατήρησιν και συντήρησιν του σκοπού αυτού». Εναλλακτικά προόριζε το ποσό αυτό για Διδασκαλείο Θηλέων, επιθυμία που θα πραγματοποιηθεί τελικά από τη μητέρα του το 1918.¹³³ Για σπουδές στις Καλές Τέχνες εξωτερικών ορφανών της Ζακύνθου

¹²⁹ Βλ. Συγκεντρωτικό πίνακα. Παράρτημα 2. Σε άρθρο του περιοδικού Εστία εκφραζόταν ευχή να παρακινηθούν έλληνες καλλιτέχνες, αλλά και συλλέκτες του εξωτερικού να εμπλουτίσουν την πινακοθήκη με πίνακες που είχαν στην κατοχή τους. Για τη συγκέντρωση των πολιτιστικών αγαθών το ελληνικό κράτος στην ουσία στηρίχθηκε στη συνδρομή των ευεργετών. Νέλλη Μισιρλή, Από το 'Παντεχνείον'..ό.π., σ.18.

¹³⁰ Άρθρο 17ο της διαθήκης του Γεωργίου Αβέρωφ. ΠΠΧ, σσ.28-29 και ΖΑΒ, σ.15.

¹³¹ Άρθρο 20ο της διαθήκης του Γεωργίου Αβέρωφ, ΠΠΧ, ό.π., σ.30.

¹³² Ιω. Χατσόπουλος, ό.π., σ.81. Η Εθνική Πινακοθήκη λειτούργησε με το νόμο της 10 Απριλίου 1900 με έφορο τον Γεώργιο Ιακωβίδη, ο οποίος παρέλαβε από τον Θεοφιλά 258 έργα τέχνης από τις συλλογές του Πολυτεχνείου και του Πανεπιστημίου. Από αυτά εξέθεσε στους μικρούς χώρους του Μετσοβείου Πολυτεχνείου μόνο 59 έργα. Το 1901 προστέθηκαν τα έργα του Αλέξανδρου Σούτσου, ενώ το 1911, μετά την απόσπαση της Πινακοθήκης από το Πολυτεχνείο το 1909 και το 1910, δόθηκαν από τη Διαχειριστική Επιτροπή της περιουσίας του 76 πίνακες της ιδιωτικής συλλογής του Γεωργίου Αβέρωφ που είχαν παραχωρηθεί στο ίδρυμα το 1898. Νέλλη Μισιρλή, Από το 'Παντεχνείον'..ό.π., σ.19.

¹³³ Οι 100.000 δραχμές αντιπροσώπευαν τα 2/3 της περιουσίας του για ανέγερση, αν όχι Διδασκαλείου Θηλέων, ενός «Καλλιτεχνικού καταστήματος». Διαθήκη του Παναγιώτη Ιω. Κολοσούκα της 10 Μαΐου 1900. ΜΗΚ,Γ'181, σ.782. Κληρονόμος μετά το θάνατο της μητέρας του, η οποία με τη σειρά της κληροδότησε την περιουσία της ήταν ο Δήμος Πειραιά. Βλ. κεφ. Διδασκαλεία, σ.403 και Στέφ. Παπαγεωργίου, Έλληνες Ευεργέτες, ό.π., σ.186.

ενδιαφέρθηκε ο Διονύσιος Μίγκης το 1904 αφήνοντας περιουσία αξίας 200.000 δραχμών σε υποτροφίες.¹³⁴

Δεν ξέφυγε από το πεδίο των ενδιαφερόντων του Μαρίνου Κοργιαλένιου, ο τομέας της καλλιτεχνικής εκπαίδευσης. Θεωρώντας τη μουσική και τη δραματική τέχνη ως μέσο ηθικής και διανοητικής διάπλασης ενδιαφέρθηκε ανάμεσα σε πλήθος άλλων εκπαιδευτικών προτεραιοτήτων και για τη γενικότερη καλλιτεχνική παιδεία της χώρας του αφήνοντας το 1910 κληροδότημα 15.000 αγγλικών λιρών υπέρ της ανέγερσης κτιρίου του Μουσικού και Δραματικού Συλλόγου της Αθήνας.¹³⁵ Συγκεκριμένα σημειώνει στη διαθήκη του: «*Επιθυμώ να προνοήσω περί νομίμου και καταλλήλου κτιρίου δια το εν Αθήναις Ωδείον, ήτοι τον Μουσικόν και Δραματικόν Σύλλογον Αθηνών και να συντελέσω ούτως εις την προαγωγήν της Μουσικής και Δραματικής τέχνης εν Ελλάδι, ως μέσου ηθικής και διανοητικής διαπλάσεως, δίδω εις τον ρηθέντα Μουσικόν και Δραματικόν Σύλλογον το ποσόν των 15.000 λιρών δια την εν Αθήναις ανέγερσιν κτιρίου...επί της προμετωπίδας του οποίου θέλει τεθή επιγραφή διαλαμβάνουσα ότι ηγέρθη δαπάναις μου. Το ειρημένον κτίριον θέλει χρησιμοποιηθή δια την διδασκαλίαν της Μουσικής και Δραματικής Τέχνης, ως και δια μουσικάς και δραματικάς παραστάσεις...».¹³⁶*

4. Γυναίκες Καλλιτέχνιδες

Όσον αφορά στη συμμετοχή των γυναικών στην καλλιτεχνική εκπαίδευση, αυτή, όπως είδαμε,¹³⁷ κατά κάποιον τρόπο ήταν ενταγμένη στο περιεχόμενο των σπουδών της τόσο στη γενική, όσο και στην επαγγελματική εκπαίδευση. Μαθήματα καλλιτεχνικά, όπως η μουσική ή η ζωγραφική και τα χειροτεχνήματα θεωρούνταν κατάλληλα για την εκπαίδευση των κοριτσιών.¹³⁸

Παρατηρούμε ότι από τις αρχές της δεκαετίας του 1870 με την ελεύθερη εισαγωγή γυναικών στο «Ωδείο Αθηνών» εκδηλώθηκαν προσπάθειες να παραμεριστούν κοινωνικές προκαταλήψεις σχετικές με το δικαίωμα των γυναικών στη μόρφωση.¹³⁹ Συνεχή αύξηση παρουσίαζε ο αριθμός των γυναικών, οι οποίες συμμετείχαν με έργα τους στις εκθεσιακές διοργανώσεις.¹⁴⁰

¹³⁴ Ζερβός, Υ.Γ., αρ.697.

¹³⁵ Διαθήκη του Μαρίνου Κοργιαλένιου της 5 Ιουνίου 191. ΜΗΚ,Γ'58, σ.307, Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (ΧΙΙΙ), Κληροδότημα Μαρίνου Κοργιαλένιου (1899), φάκελος 49: (Αλληλογραφία άγγλων και ελλήνων εκτελεστών της διαθήκης του για τα κληροδοτήματα των: Ανωτέρας Κοργιαλενίου Σχολής, Κοργιαλενίου Άθλου, Νοσοκομείου, Προτύπων φυλακών, Αρχείο λογικού Μουσείου Αργοστολίου, Φιλοπτώχου Εταιρείας Αθηνών Ενώσεως Αθλητικών Σωματείων κ.α.) και Ζερβός, Υ.Γ, αρ.632, σ.1914.

¹³⁶ Άρθρο 34 της διαθήκης Μαρίνου Κοργιαλένιου..ό.π.

¹³⁷ Βλ.κεφ. Γυναικεία Εκπαίδευση, σσ.472, υπσμ.259, 482, Γυναικεία Εκπαίδευση, σ.472, υπσμ.259, Ορφανοτροφεία, σσ.572,594,598,607.

¹³⁸ Π. Ζωντανός, *Περί ανατροφής των κορασιών και της δημοσίου εκπαιδεύσεως των αρρένων*, στο Ελένη Φουρναράκη, *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών, Ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910)*, [Ι.Α.Ε.Ν.], Αθήνα 1987, σσ.79-83.

¹³⁹ Στα πλαίσια της προσπάθειας να καταρριφθούν προκαταλήψεις για το δικαίωμα της Ελληνίδας να μορφώνεται παρατηρείται απρόσκοπτη είσοδος γυναικών στο «Ωδείο Αθηνών» ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1870. Μερτύρη, ό.π., σσ.256-257.

¹⁴⁰ Ό.π. 257.

Το 1894 συστάθηκε «εν τω Μετσοβίω Πολυτεχνείω και εν ιδιαιτέρα αιθούση τμήμα Γραφικής και Πλαστικής δια νεάνιδας».¹⁴¹ Στα μαθήματα της «Καλλιτεχνικής Σχολής των νεανίδων» συμμετείχαν 100 περίπου σπουδάστριες, αριθμός πενταπλάσιος του αναμενόμενου. Η διδασκαλία παρεχόταν δωρεάν πλην ορισμένων ειδικών δαπανών που βάρυναν τις ίδιες τις μαθήτριες. Πολλές καλλιτέχνιδες έκτοτε ανέπτυξαν καλλιτεχνική δράση μέσα και έξω από το ίδρυμα, όπως η Μαριάνθη Δρακονταειδή, η Σοφία Λασκαρίδου, η Αγγελική Στεφάνου, η Ερατώ Βάλβη και άλλες.¹⁴²

Το αίτημα για σχηματισμό ιδιαίτερης τάξης σπουδαστριών του Καλλιτεχνικού τμήματος αυξανόταν. Δε συντελέστηκε όμως κάποια ουσιαστική εκπαιδευτική πρόοδος, παρά τις προοπτικές που άφηνε στη δυνατότητα αναβάθμισης του Καλλιτεχνικού τμήματος ο νόμος ΑΦΜΑ'.¹⁴³ Λόγω επίσης των αντιδράσεων των καθηγητών στο αίτημα σπουδαστριών για τη δημιουργία ξεχωριστού τμήματος θηλέων, ομάδα από αυτές αποσχίσθηκε και ίδρυσε δική της Καλλιτεχνική Σχολή στην Καλλιθέα.¹⁴⁴ Από τον Οκτώβριο του 1900 σημαντικός αριθμός σπουδαστριών του τμήματος θηλέων συνέβαλε στην πραγματοποίηση της πρότασης του γραμματέα της «Εταιρείας των Φιλοτέχνων», τη σύσταση δηλαδή «Καλλιτεχνικής Σχολής Κυριών», η οποία σημείωσε επιτυχίες στη διάρκεια της τριχρονής ζωής της.¹⁴⁵

Όσον αφορά στις ιδιωτικές προσπάθειες, αξιοσημείωτη ήταν η ίδρυση το 1887 ειδικής ιδιοσυντήρητου καλλιτεχνικής σχολής για γυναίκες, από την Καλλιρρόη Παρρέν, αν και βρήκε μικρή ανταπόκριση. Η συντήρησή της βασιζόταν στα κεφάλαια που κατέθεταν μέλη της σχολής, την πώληση των παραγόμενων καλλιτεχνημάτων και στα συμβολικά δίδακτρα των γυναικών, «...αίτινες αντί ευτελούς ποσού, θέλουσι διδάσκεσθαι ιχνογραφίαν, υδρογραφίαν, ελαιογραφίαν, ξυλογραφίαν, ανθοποιίαν, εν ιδίω δε παραρτήματι θεωρητικήν και πρακτικήν οικονομίαν, καταστιχογραφίαν, κοπτικήν, ραπτικήν, προϊόντος δε του χρόνου και πάσαν βιοπαραγωγόν τέχνην...».¹⁴⁶ Ως επείγουσα εθνική ανάγκη χαρακτηρίζει το 1888 η «Αναφορά των Ελληνίδων Γυναικών προς τον Πρόεδρο της Ελληνικής Κυβερνήσεως», την οποία υπέγραφαν 2.850 γυναίκες, την εφαρμογή δύο θεμελιωδών αιτημάτων, την ίδρυση παρθεναγωγείων ισότιμων με τα γυμνάσια αρρένων και την ίδρυση «πρακτικής και καλλιτεχνικής» σχολής για τα πτωχά κορίτσια. Αποτελούσε έκφραση συλλογικής γυναικείας διεκδίκησης προς την πολιτεία που έθετε το θέμα της άνισης πρόσβασης των κοριτσιών στη μέση εκπαίδευση.¹⁴⁷

¹⁴¹ Εφ. Ακρόπολις της 25 Φεβρουαρίου 1894.

¹⁴² Ελληνίδαι Καλλιτέχνιδαι, περ. Πινακοθήκη, τόμος 10 (1910-1911), τεύχος 110, σ.26.

¹⁴³ Νόμος ΑΦΜΑ', «περί οργανισμού του εν Αθήναις σχολείου των βιομηχάνων τεχνών της 27 Μαΐου 1887». Σοφιανός, Το νομικό καθεστώς...ό.π., τόμος Α', σ.370.

¹⁴⁴ Εφ. Εφημερίς, 24 Μαρτίου 1895.

¹⁴⁵ Ελληνίδαι Καλλιτέχνιδαι, ό.π., σ.26. Ανάμεσα στις δυσκολίες που συνάντησαν οι ελληνίδες καλλιτέχνιδες ήταν και η απόρριψη από την κυβέρνηση, ως οικονομικά ασύμφορης της πρότασής τους για ιδιαίτερη αίθουσα μελέτης του γυμνού. Έτσι, ανακινήθηκε το ζήτημα ηθικής σε σχέση με την τέχνη, που προκάλεσε διαμαρτυρία καθηγητών, οι οποίοι ζητούσαν να απαγορευθεί η φοίτηση μαθητριών στη Σχολή, αίτημα που δεν ικανοποιήθηκε: «...Απορεί δε τις πώς άνθρωποι καλλιτεχνικώς μορφωμένοι αγνοούν ότι η τέχνη είναι ανωτέρα της ηθικής, ότι είναι αδύνατος η σπουδή της τέχνης άνευ του γυμνού, ότι επιτέλους οι γυναίκες δύνανται να συναγωνισθούν προς τους άνδρας και εν τη τέχνη...». Ό.π., τόμος 4 (1904/1905), σ.177 και Μερτύρη, ό.π., σ.268.

¹⁴⁶ Καλλιτεχνική σχολή Κυριών, Εφημερίς των Κυριών Α', τεύχος 32 (1887), σ.5. Βλ κεφ. Επαγγελματική Γυναικεία Εκπαίδευση, σ.500, υπσμ.85.

¹⁴⁷ Φουρναράκη, Εκπαίδευση...ό.π., σσ.53-54.

Το 1900-1901 μετά το θάνατο του Α. Θεοφιλά και την προσωρινή ανάληψη της διεύθυνσης από τον Ιωάννη Λαζαρίμο, εγκαινιάστηκε η μικτή φοίτηση μετά από γενική απαίτηση των σπουδαστριών του τμήματος θηλέων να τυγχάνουν ίσων ευκαιριών με τους άρρενες συναδέλφους τους.¹⁴⁸ Ο Κωνσταντίνος Μητσόπουλος (1902-1910), καθηγητής της Ορυκτολογίας και Γεωλογίας, νέος διευθυντής του ιδρύματος, προσπάθησε να προσδώσει ακαδημαϊκό χαρακτήρα στη Σχολή¹⁴⁹ μέσα από τη διεύρυνση του γνωστικού πεδίου των σπουδαστών, αλλά και τη λειτουργία των «Αβερώνφειων διαγωνισμών».¹⁵⁰ Οι διαγωνισμοί αυτοί που, όπως προαναφέρθηκε, στόχευαν στη συνέχιση των καλλιτεχνικών σπουδών σε ευρωπαϊκά πανεπιστήμια, στάθηκαν κινητήριοι μοχλοί στην κατάρτιση και ανέλιξη μετέπειτα σημαντικών καλλιτεχνών, όπως του Μιχαήλ Τόμπρου, του Απόστολου Γεραλή, του Γιώργου Γουναρόπουλου και άλλων.¹⁵¹

Το Φεβρουάριο του 1910 ψηφίστηκε το νομοσχέδιο, βάσει του οποίου ανεξαρτητοποιήθηκε η Σχολή Καλών Τεχνών από εκείνη των Βιομηχάνων Τεχνών και υπαγόταν ήδη στο υπουργείο Εκκλησιαστικών και Δημόσιας Εκπαιδεύσεως.¹⁵² Το ίδιο έτος επίσης δημιουργήθηκε, ο «Σύνδεσμος Ελλήνων Καλλιτεχνών», το πρώτο σωματείο για την προστασία των επαγγελματικών δικαιωμάτων των εικαστικών δημιουργών.¹⁵³

Ήδη από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα το έκδηλο ενδιαφέρον που υπήρχε στο ελληνικό βασίλειο για την καλλιτεχνική παιδεία αποτυπωνόταν στον πολλαπλασιασμό των καλλιτεχνικών συλλόγων, εταιρειών και σωματείων. Το έργο των καλλιτεχνικών συλλόγων στην ουσία υποκατέστησε μέσα από την εμβέλεια μιας κοινωνικής και οικονομικής δυναμικής την ελλιπή έως ανύπαρκτη μουσική ή άλλου είδους καλλιτεχνική παιδεία στα δημόσια σχολεία.¹⁵⁴

¹⁴⁸ Σε διαμαρτυρίες σπουδαστριών για το θέμα αυτό πρωτοστάτησε η Σοφία Λασκαρίδου, όπως η ίδια αναφέρει στο βιβλίο της. Σοφία Λασκαρίδου, **Από το ημερολόγιόν μου. Αναμνήσεις και στοχασμοί**, Αθήνα, 1956, σ.7.

¹⁴⁹ Μερτύρη, *ό.π.*, σ.264. Ο Μητσόπουλος στην προσπάθειά του να αναβαθμίσει το ίδρυμα συνέταξε νομοσχέδιο το 1903, με το οποίο το Πολυτεχνείο χαρακτηριζόταν πανεπιστημιακό ίδρυμα, ονομαζόταν «Μετσόβιος Πολυτεχνική Ακαδημία» και περιελάμβανε εννέα σχολές. Αν και παρέμειναν αυτά σχέδια, είχαν πλέον ωριμάσει οι συνθήκες για τον προσδιορισμό του ακριβούς εκπαιδευτικού του χαρακτήρα. *Ο.π.*273.

¹⁵⁰ βλ κεφ. Τεχνικής Εκπαίδευσης, σ.737.

¹⁵¹ Παπαγιαννόπουλος-Παλαιός, *ό.π.*, σσ.989-997.

¹⁵² Νόμος ΓΧΙΑ' υπ.αρ.3611 της 17 Φεβρουαρίου 1910, «περί Σχολείου των Καλών Τεχνών». **Εφ. της Κυβερνήσεως**, αρ.272 της 27 Αυγούστου 1910 και Μπίρης, **Ιστορία...ό.π.**, σσ.422-423.

¹⁵³ Πρόεδρος του Συνδέσμου ήταν ο ζωγράφος Γεώργιος Ιακωβίδης, αντιπρόεδρος ο Γεώργιος Ροϊλός και γραμματέας ο Αλέξανδρος Φιλαδελφεύς. Μερτύρη, *ό.π.*, σ.270.

¹⁵⁴ Αναφέρουμε ενδεικτικά: Β.Δ. της 14 Ιανουαρίου 1893, «περί εγκρίσεως καταστατικού της εν Αθήναις Καλλιτεχνικής Ενώσεως»: «Σκοπός [...]είναι η ανάπτυξις του καλλιτεχνικού αισθήματος και η υποστήριξις των Ελλήνων καλλιτεχνών». Άρθρο 1^ο του Καταστατικού της 6 Δεκεμβρίου 1892, «τακτικός εταίρος... γίνεται πας καλλιτέχνης η σπουδαστής των καλών τεχνών η φίλος της τέχνης». Άρθρο 2^ο. **Εφ. της Κυβερνήσεως**, αρ. 11 της 20 Ιανουαρίου 1893. Σοφιανός, **Το νομικό καθεστώς...ό.π.**, τεκμήριο 2750, σ.590. Σκοπός επίσης του συλλόγου που ιδρύθηκε από ζωγράφους με την επωνυμία «ένωσις του λαού Ευαγγελιστής Λουκάς» ήταν «η οικονομική ανάπτυξις» των μελών του και η φιλανθρωπική μεταξύ αυτών επικουρία. Από το Ταμείο του χορηγούνταν βοηθήματα στις ενδεείς οικογένειες «αποβιωσάντων συνεταίρων» που ήταν «ζωγράφοι, κοσμηματογράφοι και ελαιοχρωματιστές». Καταστατικό της «Εταιρείας του λαού Ένωσις». Β.Δ., της 24 Δεκεμβρίου 1882, «περί εγκρίσεως τού από 19 Δεκεμβρίου 1867. **Εφ. της Κυβερνήσεως**, αρ.19 της 18 Ιανουαρίου 1883. Σοφιανός, **Το νομικό καθεστώς...ό.π.**, τεκμήριο 1061, σ.262.

5. Μουσική Παιδεία.

Η συστηματική διδασκαλία της μουσικής έπρεπε κατά τον Καποδίστρια να είναι αναπόσπαστο τμήμα της όλης εκπαίδευσης της νεολαίας. Όπως ο ίδιος διατεινόταν, «η επιστημονική μουσική είναι μέρος ουσιώδες της ελευθέρως αγωγής ρυθμίζουσα και ηθοποιούσα τας φυσικάς και ηθικάς δυνάμεις των παιδων».¹⁵⁵ Από την πρώτη δεκαετία της ζωής του ελληνικού κράτους συναντάμε, αν και σε περιορισμένο αριθμό, καθηγητές μουσικής στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, αλλά και σε εξωσχολικές μουσικές δραστηριότητες.¹⁵⁶ Η μουσική μαζί με την καλλιγραφία και τη γυμναστική καταλάμβαναν το 17% περίπου του εβδομαδιαίου σχολικού χρόνου, έναντι του αντίστοιχου 2,12% στα εβδομαδιαία προγράμματα του 1836.¹⁵⁷ Από το 1842 ήδη είχε ενταχθεί ως μάθημα η οργανική μουσική στο πρόγραμμα του Διδασκαλείου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας: «Οργανική μουσική διά κυμβάλου και χορόν διδάσκονται μόνον όσα των κορασιών πληρώνουσιν ωρισμένα δίδακτρα επί τοις ειρημένοις μαθήμασιν».¹⁵⁸ Η φωνητική μουσική φαίνεται ενταγμένη στο πρόγραμμα του Διδασκαλείου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας το 1851.¹⁵⁹ Από τους καταλόγους του διδακτικού προσωπικού της Εταιρείας είναι εμφανές ότι διδάσκονταν συστηματικά η μουσική, ο χορός, η ωδική, η ορχηστική, η καλλιγραφία και η ζωγραφική. Από το 1863 δίδασκε ζωγραφική η Ελένη Βούκουρη-Αλταμούρα, γνωστή ως η πρώτη ζωγράφος της

¹⁵⁵ Ο έφορος της Κοινής Παιδείας και συνεργάτης του Καποδίστρια, ο Γρηγόριος Κωνσταντάς, στα «Αξιώματα Παιδαγωγίας», χειρόγραφο του που επισυνάπτει σε αναφορά του προς τον Κυβερνήτη για την καλύτερη αγωγή των τροφίμων του Ορφανοτροφείου Αίγινας, γράφει ότι η «μουσική ευρυθμίζει την ψυχήν την κάμει δεκτικωτεραν γενναίων αισθημάτων, συντείνει δε όχι ολιγωτερον εις την διατήρησιν της υγείας». Ε. Κούκου, **Ο Καποδίστριας και η Παιδεία..ό.π.**, σσ.74-75.

¹⁵⁶ Στο Ναύπλιο, λόγω χάρη, για πρώτη φορά καθηγητή μουσικής βλέπουμε στο Γυμνάσιο το 1829-1830, όταν με αυτό συγχωνεύθηκε το Ελληνικό σχολείο Τον Απρίλιο του 1839 στον «Έλεγχο μηνιαίας καταστάσεως του δημοτικού σχολείου» (σύμφωνα με το δημοδιδάσκαλο Ν. Ψαραύτη) αναφέρεται ότι στο σύνολο των 161 μαθητών οι 10 διδάσκονταν μουσική. Από το 1839 και μετά φαίνεται να υπάρχει συνεχής σχολική και εξωσχολική μουσική δραστηριότητα. Γεώργιος Αθ.Χώρας, **Μουσική Παιδεία και Ζωή στο Ναύπλιο, 18ος-20ος αιώνας**, [έκδοση Δήμου Ναυπλίου], Ναύπλιο 1994, σ.22.

¹⁵⁷ Αλέξης Δημαράς (επιμέλεια), **Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε** (τεκμήρια Ιστορίας) τόμος Α' 1821-1894, και Β' 1895-1967, [Ερμής], Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1985, τεκμήριο 20^ο, σσ.56,206, Στέφανος Μ. Παρίσης, **Ανωτέρα και Μέση Εκπαίδευσις ήτοι Συλλογή των διεπόντων την Ανωτέραν και Μέσην Εκπαίδευσιν Νόμων, Β'. Διαταγμάτων και εγκυκλίων από του 1833-1884**, τόμος Α', Αθήνα 1884, σ.495 και Άννα Κόντωνα, **Το Νεοελληνικό σχολείο και ο πολιτικός ρόλος των παιδαγωγικών συστημάτων**, Επιστημονική Βιβλιοθήκη, [Κριτική], Αθήνα 1997, σ.44. Το 1837 η μουσική συγκαταλεγόταν ανάμεσα στα μαθήματα της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης με προαιρετικό χαρακτήρα: «Άλλαι νέαι γλώσσαι και ιδίως η γερμανική, προσέτι δε η ζωγραφία, βαφή και μουσική θέλουσιν διδάσκεσθαι εις τους επιθυμούντας τούτο από ιδιαιτέρους διδασκάλους...». Άρθρο 83 του Β.Δ. της 31 Δεκεμβρίου 1836/ 12 Ιανουαρίου 1837, «Κανονισμός των Ελληνικών σχολείων και Γυμνασίων» επί Αντιβασιλείας, Δ.Αντωνίου, **Τα Προγράμματα...ό.π.**, τόμος Α', σ.103.

¹⁵⁸ Κεφ. Θ', άρθρο γ' του **Κανονισμού του Διδασκαλείου**. στο: **Κανονισμός του εν Αθήναις Διδασκαλείου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας**, Αθήνα 1842, σσ.3-8.

¹⁵⁹ ΒΔ. της 14 Μαρτίου 1851 στο **Κανονισμός τον εν Αθήναις Διδασκαλείου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας**, Αθήνα 1851, σσ. 8-11.

Ελλάδας.¹⁶⁰ Στο εσωτερικό μάλιστα Διδασκαλείο της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας διδασκόταν η φωνητική μουσική τρεις φορές εβδομαδιαίως.¹⁶¹

Την αξία της μουσικής εκπαίδευσης ως μέσου, το οποίο θα βοηθούσε στην απόκτηση των απαραίτητων επαγγελματικών εφοδίων ψαλτών ή μουσικοδιδασκάλων αναγνώρισε ο Νικόλαος Καΐρης, που φρόντισε τη συντήρηση ορφανοτροφείου αρρένων στην Άνδρο.¹⁶² «Την διδασκαλίαν της οργανικής μουσικής θεωρώ απαραίτητον και συνιστώ, όπως ως μουσικοδιδάσκαλος προσλαμβάνεται πάντοτε πτυχιούχος του Ωδείου Αθηνών. Επειδή δε η φιλαρμονική του τόπου δεν είναι δυνατόν να τελειοποιηθή και λόγω των μικρών κεφαλαίων, και το κυριώτερον, λόγω ελλείψεως μαθητών, γνωμοδοτώ, όπως οι πόροι αυτής διατεθούν υπέρ της μουσικής σχολής του ορφανοτροφείου, οπότε είναι δυνατόν να διδάσκεται και φωνητική μουσική, ούτω δε αποκτήση ο τόπος και ορχήστραν και ψάλτας καλούς εκκλησιαστικούς».¹⁶³

Εν τούτοις, βλέπουμε ότι στα δημόσια σχολεία της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης η διδασκαλία του μαθήματος της μουσικής το 1866 ήταν ακόμη προαιρετική,¹⁶⁴ αν και ο υπουργός Παιδείας, Α. Πετσάλης (1863) είχε αναγνωρίσει την ανάγκη εκπαίδευσης των υποψηφίων δασκάλων σε ειδικά μαθήματα, όπως τη μουσική και την καλλιγραφία.¹⁶⁵

Η μουσική ενσωματώνεται βαθμιαία ως μάθημα στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα άλλων σχολών και ιδρυμάτων. Το 1852, λόγω χάρη, εντάχθηκε το μάθημα της φωνητικής μουσικής στο πρόγραμμα σπουδών του Πολυτεχνείου, διδάσκαλος της οποίας ήταν ο Δημήτριος Διγενής.¹⁶⁶ Εύκολα συγκαταλέχθηκε η μουσική στα μαθήματα όλων των τάξεων του Πολυτεχνείου.¹⁶⁷ Το 1859 μάλιστα προβλέφθηκαν διαγωνισμοί θεάτρου και μουσικής κατά τη διεξαγωγή των Ολυμπίων.¹⁶⁸

Σημαντική τομή στη διάδοση της καλλιτεχνικής παιδείας θα αποτελούσε το νομοσχέδιο του Υπουργού Παιδείας, Γεωργίου Μίληση, το 1877 επί κυβερνήσεως Κουμουνδούρου, το οποίο προέβλεπε για πρώτη φορά την εισαγωγή στο εβδομαδιαίο

¹⁶⁰ Πρακτικά της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, έτους 1861-1863, ό.π., σ.44. Για να ικανοποιήσει την κλίση της για τη ζωγραφική ντύθηκε αντρικά και σπούδασε στο ατελιέ του κατοπινού συζύγου της Σαβέριο Αλταμούρα στη Νεάπολη της Ιταλίας. Καραστεργίου, ό.π., σ.195. Βλ. Αθηνά Ταρσούλη, Ελένη Αλταμούρα. Η πρώτη ζωγράφος στην Ελλάδα μετά το 1821, Αθήνα 1934 και Οι Έλληνες ζωγράφοι, τόμος Δ', [Μέλισσα], Αθήνα 1976, σσ.19-20.

¹⁶¹ Αναδημοσιεύεται από το «Πρόγραμμα των επί το σχολικόν έτος 1876-1877 διδαχθησομένων εν τω εσωτερικώ και εξωτερικώ διδασκαλεία της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας μαθημάτων», Αθήνα 1876, σσ.1-9. Δ. Αντωνίου, Τα Προγράμματα...ό.π., τόμος Β', σ.48.

¹⁶² Θα αφιερώσει το 1916 κληροδότημα από 16.000 λίρες Αγγλίας στο ορφανοτροφείο, του οποίου τη διαχείριση ανέθεσε στο αδελφάτο του Εμπειρικείου γηροκομείου. Διαθήκη του Νικολάου Καΐρη της 25 Νοεμβρίου 1916. ΜΗΚ,Γ' 44, σ.263.

¹⁶³ ΜΗΚ,Γ' 263, σ.44. Ευσταθιος Αθανασιάδης, Προσλαλιά γενομένη εν τη αιθούση του εν Ερμούπολει, Συλλόγου των Ανδρίων επί τη εορτή της 14 Σεπτεμβρίου 1884, [εκ του Τυπογραφείου Πανόπης, αδελφών Φρερη], Εν Ερμούπολει 1884, σ.12.

¹⁶⁴ «Περί του ότι μαθήματα μη οριζόμενα υπό του Νόμου, ούτε εις το πρόγραμμα καταχωρισμένα δεν είναι υποχρεωτικά ταις μαθηταίς», όπου επισημαινόταν ότι «την θεωρητικήν μουσικήν δύνανται να διδάσκωνται κατά προαίρεσιν οι βουλόμενοι, εις ώραν μη συμπίπτουσαν ούτε με τας ώρας των τακτικών μαθημάτων, ούτε εν γένει, όταν άλλη οιαδήποτε τακτική παράδοσις γίνεται εν τω Γυμνασίω». Έγγραφο αρ.4744 της 12 Ιουλίου 1866.(επί κυβερνήσεως Δ. Βούλγαρη με υπουργό Παιδείας τον Δ. Δρόσο). Κλάδος, ό.π., τόμος Β', σ.334 και Δαυίδ Αντωνίου, Τα Προγράμματα.. ό.π., τόμος Α', αρ.22.

¹⁶⁵ Άννα Κόντονη, Το Νεοελληνικό σχολείο...ό.π., σ.74.

¹⁶⁶ Ό.π., σ.105.

¹⁶⁷ Ό.π., σ.130.

¹⁶⁸ Ό.π.

πρόγραμμα των Ελληνικών σχολείων και γυμνασίων της χώρας τη διδασκαλία της μουσικής.¹⁶⁹ Θα εισαχθεί όμως επίσημα στα προγράμματα μέσης εκπαίδευσης το 1914.¹⁷⁰ Εντούτοις, το μάθημα διδασκόταν σε δημοτικά ιδιωτικά σχολεία, σε ορφανοτροφεία, σε σχολές απόρων και πολλές φορές δωρεάν σε εταιρείες που συστήνονταν για το σκοπό αυτό.¹⁷¹ Συναντάμε την οργανική μουσική ως μάθημα στο πρόγραμμα του Ορφανοτροφείου αρρένων Γ. και Αικ. Χατζηκώνστα το 1873, καθώς και τη λειτουργία «μουσικού θιάσου» από 40 παιδιά.¹⁷² Το 1884 εκεί γινόταν και εκμάθηση κλειθροποιίας.¹⁷³ Το ίδιο έτος οι 70 μαθητές του Ορφανοτροφείου Ελένης Ζαννή άρχισαν να διδάσκονται οργανική μουσική δωρεάν¹⁷⁴ με την υποχρέωση να «παιανίζουν» δημόσια για τους Πειραιώτες, σύμφωνα με την πρόταση του Δήμου.¹⁷⁵ Το ίδιο μάθημα εντάχθηκε στο πρόγραμμα της Σχολής Απόρων Παίδων του Συλλόγου «Παρνασσός» το 1879.¹⁷⁶ Για τη σχολή Απόρων Παίδων της Ερμούπολης, παράρτημα του Φιλολογικού Συλλόγου «Παρνασσός», προβλεπόταν το 1889 «προς μουσικήν εκπαίδευσιν» των μαθητών της να προσλαμβάνει επί μισθώ μουσικοδιδασκάλους στην οργανική και φωνητική μουσική και να δημιουργεί «μουσικόν θίασον χρησιμεύοντα ως πυρήνα βαθμιαίου άπαρτισμού ομοίων θιάσων εκ των ιδίων αυτής μαθητών».¹⁷⁷ Το 1887 επίσης ο Δήμος Ερμούπολης ψήφισε πίστωση 12.000 δραχμών για την οργάνωση Μουσικού Τμήματος Πνευστών Οργάνων από τη Σχολή, ενώ από το 1894 λειτούργησε Φιλαρμονικό τμήμα¹⁷⁸ με τις προσπάθειες του δημάρχου, Δημητρίου Βαφειαδάκη, ενός από τους πρώτους δωρητές της σχολής. Το ίδιο έτος ιδρύθηκε η Φιλαρμονική Εταιρεία Ναυπλίου που θα δραστηριοποιηθεί

¹⁶⁹ Για το Νομοσχέδιο Μίληση βλ. Γ. Βενθύλος, *ό.π.*, τόμος Α', μέρος Γ', σσ.205-206.

¹⁷⁰ Β.Δ. της 31 Οκτωβρίου 1914 επί κυβερνήσεως Ελ. Βενιζέλου υπουργού Ι. Τσιριμώκου. Αναδημοσιεύεται από την Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ. 343, τεύχος Α' της 24 Νοεμβρίου 1914 καί ορθή αναδημοσίευση Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ. 369, τεύχος Α' της 10 Δεκεμβρίου 1914.

¹⁷¹ Ενδεικτικά: Β.Δ. της 3 Ιουνίου 1890, «περί εγκρίσεως του καταστατικού της εν Καλάμαις φιλαρμονικής εταιρίας 'Ορφέως'». Σύσταση Εταιρείας «σκοπούσης...τον καταρτισμόν σώματος μουσικών δι' εκγυμνάσεως νέων προς τέρψιν του κοινού και ανάπτυξιν του μουσικού αισθήματος». Άρθρο 27ο: «Η εταιρία διατηρεί σχολείον μουσικής...». Άρθρο 32ο, «Η διδασκαλία χορηγείται τοις μαθηταίς δωρεάν...». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.143 της 15 Ιουνίου 1890 και Σοφινιάς, *Το νομικό καθεστώς...ό.π.*, τόμος Α', αρ. 2143, σ.469.

¹⁷² Κορασίδου Μαρία, *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους. Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19ο αιώνα*, [Ι.Α.Ε.Ν.], Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας της Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς, Αθήνα 1995, σ.141.

¹⁷³ Υπό τη διεύθυνση του Γραφειάδη, πτυχιούχου Διδασκαλείου και πρώην διευθυντή του Ορφανοτροφείου Χατζηκώνστα, στο πρόγραμμα του 1884 προβλεπόταν η εκμάθηση κλειθροποιίας και οργανικής μουσικής. Λυδία Σαπουνάκη -Δρακάκη, *Η εκπαίδευση της εργατικής τάξης στον Πειραιά τον 19ο αιώνα*, *Τα Ιστορικά* 6 (1986), σσ.405-406.

¹⁷⁴ Εφ. Σφαίρα, αρ. 1172, 29 Φεβρουαρίου 1884.

¹⁷⁵ *Ιστορικόν Αρχείον Δήμου Πειραιώς (ΙΑΔΠ)*: Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου Πειραιώς, τόμος Α', φάκελος 1 και Λυδία Σαπουνάκη -Δρακάκη, *Η εκπαίδευση...ό.π.*, σ.406.

¹⁷⁶ Μεθόδιος Παπαναστασόπουλος, (μέλος της Κοσμητείας της Σχολής), *Λόγος εναρκτήριος των εξετάσεων της εν Σύρω Σχολής Απόρων Παίδων*, 1879.

¹⁷⁷ Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ.53 της 27 Φεβρουαρίου 1889.

¹⁷⁸ *Κανονισμός Φιλαρμονικού τμήματος Συλλόγου «Φιλομούσων Σύρου»*, 1911, Β.Δ. της 18 Ιουνίου 1894.

σε σειρά μουσικών εκδηλώσεων,¹⁷⁹ μία από εκείνες που συστήνουν σχολείο μουσικής και δωρεάν διδασκαλία στους μαθητές την εποχή αυτή.¹⁸⁰

Επαγγελματικό χαρακτήρα είχε προσλάβει το σχολείο οργανικής και φωνητικής μουσικής και δραματικής διδασκαλίας που συστάθηκε στην Αθήνα από το Μουσικό και Δραματικό Σύλλογο τη δεκαετία του 1870. Το 1877-1878 φοιτούσαν στο μουσικό τμήμα 93 αγόρια και 33 κορίτσια, στο δραματικό 17 αγόρια και 8 κορίτσια.¹⁸¹

Στις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα δημιουργήθηκαν τοπικές σχολές που κάλυπταν τις ιδιαίτερες πολλές φορές εγχώριες ανάγκες.¹⁸² Βασική επιδίωξή τους ήταν η επέκταση της καλλιτεχνικής μόρφωσης και η συμβολή τους στην εκπαίδευση των νέων.¹⁸³ Στις αρχές ήδη του 20^{ου} αιώνα ήδη είχαν πολλαπλασιαστεί οι διάφοροι Φιλαρμονικοί σύλλογοι και μουσικές εταιρείες, οι οποίοι στηρίζονταν οικονομικά σε συνεισφορές των δήμων και των πολιτών, αλλά και σημαντικών δωρητών. «Ο Ναπολέον Ζαμπέλης», λόγου χάρη, «αφού συνέστησε μερικά υπέρ ιδιωτών κληροδοτήματα, διέθεσε το υπόλοιπο της περιουσίας του κατά τρία μέρη, και ένα υπέρ της Φιλαρμονικής Εταιρείας Κέρκυρας...».¹⁸⁴ Σημαντικός ευεργέτης της Φιλαρμονικής Άνδρου θεωρήθηκε ο Γεώργιος Εμπειρικός του Κωνσταντίνου (1840-1900), δήμαρχος της Άνδρου (1899-1900), ο οποίος προσέφερε 10.000 δραχμές για τη σύστασή της.¹⁸⁵

Μουσικοί σύλλογοι στα τέλη των 19^{ου} αιώνα είχαν αναλάβει με τη συνδρομή του Δήμου Πειραιά τη μουσική καλλιέργεια τεχνιτών. Από τον απολογισμό του Μουσικού

¹⁷⁹ Γ.Χώρας, *Μουσική Παιδεία..ό.π.*, σ. 48.

¹⁸⁰ Β.Δ. της 3 Ιουνίου 1890, «περί εγκρίσεως του καταστατικού της εν Καλάμαις φιλαρμονικής εταιρίας "Ορφέως"». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ. 143 της 15 Ιουνίου 1890. ΓΑΚ ΣΥΡ, Φάκελος 17 (Σύλλογοι και Σωματεία), υπφ.1.

¹⁸¹ Βλ. Αλέξανδρος Μανσόλας, *Περίληπτική στατιστική έκθεσις περί της διανοητικής αναπτύξεως της Ελλάδος στο Δελτίον της επί της εμψυχώσεως της Εθνικής Βιομηχανικής Επιτροπής, έτος Α', φύλλο ΙΕ' Νοέμβριος 1878*, σσ.704-705. Γκλαβάς, ό.π., σ.173.

¹⁸² Ενδεικτικά αναφέρουμε την ίδρυση της Σχολής Εκκλησιαστικής Μουσικής Ζακύνθου (Β.Δ. της 20 Ιουλίου 1909, «περί εγκρίσεως του καταστατικού της εν Ζακύνθω Σχολής της Εκκλησιαστικής Μουσικής. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.201, Α' της 11 Σεπτεμβρίου 1909) και την ίδρυση της Φιλαρμονικής Εταιρείας Καλαμάτας «Ορφεύς» (ΒΔ. «περί εγκρίσεως του καταστατικού της εν Καλάμαις φιλαρμονικής εταιρίας «Ορφέως», ό.π.

¹⁸³ Ένα από τα πολλά παραδείγματα άνθησης καλλιτεχνικών (μουσικών, θεατρικών, εικαστικών) συλλόγων και εταιρειών αναφέρουμε τη «Μουσική Εταιρεία», η οποία ιδρύθηκε το 1901 στο Βόλο με πρωτοβουλία των Β. Περβανά και Δ. Σαράτση και της οποίας τη διεύθυνση ανέλαβε στα 1904 η Αννέτα Ραζή. Εκείνη προσκάλεσε τον ίδιο χρόνο το Βασίλειο Κόντη, μετέπειτα καθηγητή στο Ανώτερο Δημοτικό Παρθεναγωγείο. Στα 1905 η Αν. Ραζή ίδρυσε το «Ωδείο Βόλου», το οποίο οργάνωνε, εκτός από τις συναυλίες, διαλέξεις, εκθέσεις, φιλανθρωπικές γιορτές και χορούς. Εκεί στεγάστηκε και ο «Σύλλογος Ερασιτεχνών», ο οποίος είχε δημιουργήσει κάποια παράδοση στις μουσικές ασχολίες των Βολιωτών. Το 1898 ιδρύθηκε η Φιλαρμονική του Βόλου από τη «Φιλόπτωχο Αδελφότητα» και η οποία συνετέλεσε στην καλλιέργεια της οργανικής μουσικής στο Βόλο με την καθιέρωση και λίγο αργότερα της Μανδολινάτας Βόλου. Χαράλαμπος Γ.Χαρίτος, *Σελίδες από την ιστορία της εκπαίδευσης στη Μαγνησία κατά την ύστερη περίοδο της Τουρκοκρατίας (1860-1880)*, Αρχείο Θεσσαλικών Μελετών, τόμος Ζ', 1985, σσ.43-44. Αναφορά στη δράση της Μουσικής Εταιρείας, του Ωδείου και του Συλλόγου Ερασιτεχνών γίνεται στην Εφ. Ταχυδρόμος της 24 Μαρτίου 1970.

¹⁸⁴ Με την διαθήκη του Ναπολέοντα Ζαμπέλιου της 1 Μαΐου 1887 διέθεσε από τα υπόλοιπα μέρη της περιουσίας του το ένα υπέρ της των αναγκών του Ορφανοτροφείου Λευκάδας, το άλλο για τη βελτίωση του Ορφανοτροφείου της Κέρκυρας. ΓΑΚ ΚΕΡΚ, ΑΒΕ 6, φάκελος 703, υπφ.3, έγγραφο 1656 της 11 Ιουλίου 1904.

¹⁸⁵ Αυγουστής Ν. Εμπειρικός, *Η ιστορία της οικογένειας των Εμπειρικών 1765-1996*, Αθήνα 1983.

συλλόγου του Πειραιά, «η Μελλομένη», διαπιστώνουμε ότι φοιτούσαν εκεί μαθητές από τη βιομηχανική τάξη, δηλαδή εργάτες. Τη μισθοδοσία των δασκάλων της μουσικής είχε αναλάβει πάλι ο Δήμος. Μεταξύ των συνδρομητών, οι περισσότεροι των οποίων ήταν γνωστοί κεφαλαίουχοι του Πειραιά, διακρίνουμε τους Θεόδωρο Ρετσίνα και Τρύφωνα Μουτσόπουλο.¹⁸⁶ Ιδιαίτερο παράδειγμα προσπάθειας επιβίωσης αυτής της μορφής καλλιτεχνικής μόρφωσης αποτελούσε ο Σύλλογος «Φιλόμουσοι Σύρου» στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Σε αίτησή του προς το Δήμαρχο Ερμούπολης για να του δοθεί το ήμισυ μιας μετοχής του Σταματίου Πρωΐου, εμπόρου και τραπεζίτη, γνωστού ευεργέτη της πόλης, ο Σύλλογος παρουσιάζει τη δράση του μουσικού του θιάσου και τον κίνδυνο που διατρέχει η ύπαρξή του, λόγω οικονομικών δυσχερειών.¹⁸⁷

Ο χώρος της μουσικής θα κερδίσει το ενδιαφέρον και των μεγάλων ευεργετών. Γενικότερα διακρίνουμε ανάμεσα στις καταγραμμένες πράξεις ευεργεσίας προς την καλλιτεχνική εκπαίδευση ένα ποσοστό 14% περίπου δωρεών και κληροδοτημάτων που αφορούν καθαρά στη μουσική εκπαίδευση. Αντιπροσωπευτικό δείγμα δωρεάς το 1889 αποκλειστικά κατευθυνόμενης στον καλλιτεχνικό κλάδο της μουσικής, είναι η περίπτωση του Ιωάννη Αριστάρχη Αρχοντα Βέη, «εν διαθεσιμότητι» πρεσβευτή της Τουρκίας από τον Wiesbaden της Γερμανίας, ο οποίος κληροδότησε μαζί με τη σύζυγό του Άννα Ελένη Βονίπ στην ελληνική Κυβέρνηση ολόκληρη σχεδόν την περιουσία του, «...ίνα αυτή η περιουσία μου χρησιμεύση δια το καλόν της πατρίδος μου».¹⁸⁸ Αυτή, μετά την εκκαθάριση ανερχόταν σε 320.000 μάρκα, από τα οποία οι 210.834 δραχμές αφιερώθηκαν στην ανέγερση Ωδείου.¹⁸⁹ «Άπασα η περιουσία μας...δέον να χρησιμοποιηθή προς ανέγερσιν του Ωδείου...»,¹⁹⁰ καθώς και σε υποτροφίες για την εκπαίδευση ευφών και πτωχών νέων που θα επιδοθούν αποκλειστικά στην «Εθνικήν Μουσικήν». Ορίζει μετά από την αφαίρεση κάποιων κληροδοτημάτων, το κεφάλαιο να χρησιμεύσει «προς συντήρησιν του Ωδείου και του μνημείου μας ως και δι' υποτροφίαν προς εκπαιδεύσιν πτωχών και ευφών νέων Ελλήνων, οίτινες ήθελον επιδοθή αποκλειστικώς εις την μουσικήν και ιδίως εις την Εθνικήν Μουσικήν».¹⁹¹ Δε διατάζει να τονίσει τις προτιμήσεις του για το αρχιτεκτονικό στυλ του κτιρίου - «το κτίριο να είναι καθαρό ελληνικό στυλ» - και την ετοιμότητα των υποτρόφων να διδάξουν σε νέους Έλληνες πτωχούς και ταλαντούχους την κλασική μουσική. Ανάμεσα στα πρόσωπα της επιτροπής για την συντήρηση του καθιδρύματος αξίωσε την παρουσία «δύο αξίων

¹⁸⁶ Λυδία Σαπουνάκη-Δρακάκη, *Η εκπαίδευση...ό.π.*, σ.393.

¹⁸⁷ ΓΑΚ ΣΥΡ, Κληροδότημα Σταμάτη Πρωΐου, φάκελος 17, έγγραφο 3847 της 13 Δεκεμβρίου 1908 και έγγραφο 3059 της 5 Ιουνίου 1908. Οι «Φιλόμουσοι Σύρου» απευθυνόμενοι στο Δήμαρχο ζητούσαν το ποσό των 2.000 δραχμών, που αντιστοιχούσε στην αξία της μισής μετοχής του κληροδοτήματος Πρωΐου, να περιέλθει στο σύλλογό τους αντί στο Ορφανοτροφείο Αρρένων Σύρου. Ο Πρωΐος είχε ορίσει στη διαθήκη του να δοθεί μία μετοχή του σε ένα ή δύο φιλανθρωπικά καταστήματα μετά το θάνατο της συζύγου του Καλλιόπης, ΓΑΚ ΣΥΡ, φάκελος ό.π., έγγραφο 3847, έγγραφο 847 της 27 Μαρτίου 1883, αντίγραφο διαθήκης του Σταμάτη Πρωΐου,(5) 3, και Ζερβός, Υ.Γ., αρ.914.

¹⁸⁸ Διαθήκη του Ιω. Αριστάρχη της 5 Ιουλίου 1889 και κωδίκελος της 26 Μαΐου 1896, ΖΑΒ, τόμος 1, σ.120.

¹⁸⁹ ΠΠΧ, σ.51.

¹⁹⁰ «Άπασα η περιουσία μας εκ Πρωσικών και άλλων χρεωγράφων και εκ του τιμήματος της επαύλειώς μας (οδ.Γρυβ,8) και των επίπλων της δέον να χρησιμοποιηθή προς ανέγερσιν του Ωδείου...». Άρθρο 2 της Διατάξεως «περί καθιδρύματος», (εν Βεισβάδεν τη 5 Ιουλίου 1889), όπου υπογράφει ο ίδιος. Ζερβός, ΣΜΔ, αρ.7554.

¹⁹¹ Άρθρο 2^ο της διατάξεως του καθιδρύματος. της 5 Ιουλίου 1889 στο Βισβάδεν. ΖΑΒ, τόμος 1, σ.120.

πεπειραμένων μουσικών».¹⁹² Ενίσχυση στη μουσική παιδεία παρείχε και ο Ανδρέας Συγγρός με την προσφορά του των 15.000 λιρών στερλινών στη συντήρηση του Μουσικού και Δραματικού συλλόγου (Ωδείου) της Αθήνας.¹⁹³

Το ενδιαφέρον του Γεωργίου Αβέρωφ για την καλλιτεχνική εκπαίδευση εστιάζεται ιδιαίτερα στη μουσική, αλλά και την υποκριτική τέχνη, για την επίδραση των οποίων εκφέρει άποψη: Χαρακτηριστικά σημειώνει στη διαθήκη του: «Επειδή η από σκηνης διδασκαλία εδόξασε τους προγόνους ημών, δύναται δε αύτη, καθώς και η μουσική, να συντελέσωσι πολύ εις την διάπλασιν των ηθών των νεωτέρων Ελλήνων και εις την εξευγένισιν αυτών, αφήνω τέσσαρα μερίδια εις το εν Αθήναις ιδρυμένον ωδείον». Ζητά οι τόκοι του κληροδοτήματος να χρησιμεύσουν πρώτο στη σύσταση δραματικού και μουσικού διαγωνισμού «εναλλάξ ανά παν έτος προς βράβευσιν πρωτοτύπου δράματος ή Μουσικής συνθέσεως εχόντων ελληνικήν υπόθεσιν αρχαίαν ή Νέαν, ο διαγωνισμός ούτος θα ονομάζεται «Αβερώνφειος», δεύτερο στην έκδοση των βραβευμένων έργων και τρίτο «εις τελειοποίησιν δι' υποτροφιών υπέρ των αριστευόντων ηθοποιών ή μουσουργών εκ των διακρινομένων εις μουσικόν τι όργανον, είτε εν Ελλάδι είτε εν Ευρώπη αποστελλομένων, τα καθέκαστα της διαθέσεως του κληροδοτήματος θέλει αποφασίση το διοικητικόν συμβούλιον του Ωδείου».¹⁹⁴ Έτσι δημιουργήθηκε ο ανά διετία «Αβερώνφειος διαγωνισμός δραματικός και μουσικός ετησίως εις το εν Αθήναις Ωδείο».¹⁹⁵ Άφησε άλλα 4/80 μερίδια της περιουσίας του στο Ωδείο, για τη θέσπιση βραβείων και υποτροφιών.¹⁹⁶ Το ετήσιο ποσό από τους τόκους του κληροδοτήματος για το Ωδείο Αθηνών

¹⁹² Άρθρο 30 της διαθήκης του Ιωάννη Αριστάρχη Βέη της 5 Μαΐου 1889 και κωδίκελος της 26 Μαΐου 1896, ό.π. Το γενικότερο όμως ενδιαφέρον του Αριστάρχη για την τέχνη φαίνεται και από άλλες χειρονομίες προσφοράς, όπως τη δωρεά ελαιογραφιών και αντικειμένων - έργων τέχνης στο Εθνικό Μουσείο και στο Ωδείο Κωνσταντινούπολης, χωρίς να παραλείψει να προικοδοτήσει τη βιβλιοθήκη και τον φιλολογικό σύλλογο Κωνσταντινούπολης, γενέτειράς του. ΠΠΧ, σ.51. Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (V33), Κληροδοτήμα Αριστάρχη, φάκελος 1; Ζερβός Υ.Γ., αρ.138, ΥΠΕΞ, αρ.649. Τα φιλοβασιλικά του αισθήματα αποτυπώνονται στην επιθυμία ανέγερσης στο χώρο του Ωδείου της προτομής του αυτοκράτορα της Γουλιέλμου μαζί με τις εικόνες των γονέων, της συζύγου και της δικής του. Άρθρο 4^ο της διατάξεως του καθιδρύματος. της 5 Ιουλίου 1889 στο Βισβάδεν. ΠΠΧ, σ.54.

¹⁹³ Διαθήκη του Ανδρέα Συγγρού της 12 Φεβρουαρίου 1896 και κωδίκελλος της 9 Μαΐου 1897. ΠΠΧ, σ.353 και Προσέφερε στις Σχολές Μουσικής και Δραματικής τέχνης 542.832 παλαιές δραχμές. Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδοτήματα, (V) Κληροδοτήμα Ανδρέα Συγγρού, φάκελος 1.

¹⁹⁴ Διαθήκη Γεωργίου Αβέρωφ (αποβίωσαντος την 15/27 Ιουλίου 1899), συνταχθείσα ιδιοχείρως υπ' αυτού και επικυρωθείσα υπό του εν Αλεξανδρεία Ελληνικού Προξενικού Δικαστηρίου κατά τη συνεδρίαση αυτού της 16/28 Ιουλίου 1899, εν Αλεξανδρεία 1899 και ΠΠΧ, σσ.24-32.

¹⁹⁵ Άρθρο 15^ο της διαθήκης του Γεωργίου Αβέρωφ της 18 Μαρτίου 1898. ΠΠΧ, αρ.1, σ 19 και ΖΑΒ, τόμος 1, σ.15, Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (VII). Κληροδοτήμα Γεωργίου Αβέρωφ (1899), φάκελος17: (Διαθήκη) φάκελος18: (Εκτελεστές διαθήκης), έγγραφο 4007 της 14 Απριλίου 1892 (Περί της Φιλαρμονικής Εταιρείας). ΑΥΕ, φάκελος. 1882/Δ60,1 Επιστολή Γ.Αβέρωφ προς το διευθυντή της ΕΤΕ της 18 Φεβρουαρίου 1883, Γιάννης Αντωνίου, Νικόλαος Στουρνάρης, ο πατέρας του Πολυτεχνείου, στο περ. Ημερησία, Η Ελλάδα των Ευεργετών, (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004, σ.24 και Ζερβός, ΣΜΔ, αρ.7557.

¹⁹⁶ Τα 4/80 μέρη αντιστοιχούσαν σε 1.100.000 δραχμές περίπου. Συγκεκριμένα ήταν κατάθεση. διαρκείας σε τραπεζογραμμάτια αξίας 1.094,746 δραχμών. Ζερβός, ό.π., αρ.8021.

ανερχόταν σε 5.775 δραχμές.¹⁹⁷ Αλλά και, όσο ζούσε, από την Αλεξάνδρεια έστελνε ετήσια συνεισφορά στη Φιλαρμονική Εταιρεία Αθηνών 2.500 δραχμών.¹⁹⁸

Όπως επισημάνθηκε,¹⁹⁹ για τα περισσότερα σημαντικά μεγάλα έργα οι επιδράσεις από ευρωπαϊκά πρότυπα ή επιρροές από τη σκέψη ή τη δράση σημαντικών προσώπων της εποχής που βρέθηκαν στο περιβάλλον των ευεργετών έπαιξαν καταλυτικό ρόλο στην έμπνευση και τις αποφάσεις τους. Η επαφή του Αβέρωφ σε ταξίδι του στη Βιέννη το 1882 με τον Νικόλαο Δούμπα,²⁰⁰ πρόεδρο της εκεί ελληνικής κοινότητας, ο οποίος κατασκεύασε με έξοδά του την Musikveranzaahl και ίδρυσε τη Φιλαρμονική της Βιέννης, είχε ως αποτέλεσμα να δεχθεί ο ευεργέτης την επιρροή των καλλιτεχνικών ανησυχιών του φίλου του.²⁰¹ Κατά κάποιον τρόπο «του αποκαλύφθηκε το συντριπτικό βάρος του καθήκοντος που θα αναλάμβανε».²⁰² Ανέλαβε τελικά το καθήκον να ευεργετήσει «πολιτιστικά» και τις δύο πατρίδες: Η απήχηση των μουσικών προτάσεων και σχεδίων του ευεργέτη θα αποτυπωθούν τόσο στην προικοδότηση της Αθήνας με Ωδείο, όσο και στην ανάπτυξη φιλαρμονικής ορχήστρας στην Αλεξάνδρεια.²⁰³

Στα πλαίσια ενίσχυσης της πολιτιστικής δημιουργίας μέσα από την τέχνη εντάχθηκε η ίδρυση καλλιτεχνικών ιδρυμάτων. Κατά την περίοδο της βασιλείας του Γεωργίου Α' και μέχρι το 1900 συνεχίστηκαν οι δωρεές στην κατεύθυνση του εξωραϊσμού και της «ωραιοποίησης» της πρωτεύουσας (Ζάππειο μέγαρο, Δημοτικό και Εθνικό Θέατρο, Αρχαιολογικό Μουσείο, κ.α.). Συγκεκριμένα, τελείωσε η ανέγερση ημιτελών μνημειωδών κτιρίων από την έξωση του Όθωνα και κτίστηκαν άλλα, όπως το Δημοτικό θέατρο. Το 1886 ο Συγγρός υποκινούμενος από τον Αλέξανδρο Ρίζο Ραγκαβή, υπουργό Εξωτερικών,²⁰⁴ αποπεράτωσε την οικοδόμηση του Δημοτικού θεάτρου, η οποία είχε αρχίσει το 1873,²⁰⁵

¹⁹⁷ Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (VII). Κληροδότημα Γεωργίου Αβέρωφ, ό.π., φάκελος 18: (Εκτελεστές διαθήκης), έγγραφο 1369 της 4 Μαρτίου 1902 των εκτελεστών της διαθήκης Αβέρωφ προς την Εθνική Τράπεζα υπφ.1,2 και 3 (τοκομερίδια διαφόρων κληροδοτημάτων του).

¹⁹⁸ Γράφτηκε ως μέλος της τακτικό και «επί προσφορά εφ' άπαξ» άλλων 2.500 δραχμών το 1892 μετά από την επίσκεψη του προέδρου της, Σπάθη. Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (VII). Κληροδότημα Γεωργίου Αβέρωφ, ό.π. Φάκελος 19 (Πιστώσεις Γ.Αβέρωφ), έγγραφο 4007 της 14 Απριλίου 1892.

¹⁹⁹ Βλ. κεφ. Ευεργεσία, σ.219, Κίνητρα, Επιρροές, σσ.324,331 και υψμ.172.

²⁰⁰ Ο Νικόλαος Δούμπας, γιος του εμπόρου Στεργίου Δούμπα από τη Βλάτση Μακεδονίας, ανατράφηκε στη Βιέννη. Σπούδασε στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας και ασχολήθηκε με την πολιτική αφήνοντας τη διεύθυνση των εμπορικών και χρηματιστικών επιχειρήσεών του στον αδελφό του. Έτσι, εξελέγη επανειλημμένως βουλευτής του κοινοβουλίου της Αυστροουγγαρίας και μυστικοσύμβουλος της βασιλικής αυλής του αυτοκράτορα. Υπήρξε επίσης ιδρυτής της Spar Kasse (Λαϊκής Τράπεζας) στη Βιέννη. Γνωστός για τις ευεργεσίες του στην πόλη αυτή του απονεμήθηκε ο τίτλος του επίτιμου πολίτη της. Ευεργέτης των σχολείων της κοινότητας Σεργών, δε λησμόνησε όμως και την Αθήνα με προσφορά του προς το Πανεπιστήμιο το 1888. Νικόλαος Δούμπας, Μακεδονικό Ημερολόγιο Παμμακεδονικού Συλλόγου, έτος 1909, σσ.271-272 και Πούλιος Χαρίσης, Στέργιος Δούμπας, Μακεδονικό Ημερολόγιο Παμμακεδονικού Συλλόγου, έτος 1909, σσ.269-270.

²⁰¹ Ο Νικόλαος Δούμπας «φιλόκαλος και φιλόμουσος, αυτό τούτο φύσις καλλιτεχνική, επροστάτευσε πάσαν καλλιτεχνικήν ιδιοφυΐαν προσφεύγουσαν προς αυτόν». Ο.π.

²⁰² Ευθύμιος Σουλογιάννης, Γεώργιος Αβέρωφ, πρότυπο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, στο περ. Ημερησία, Η Ελλάδα των Ευεργετών, (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004, σ.25.

²⁰³ Μιχαήλα Αβέρωφ, Η ζωή του Γεωργίου Αβέρωφ, [Ελληνικό βιβλίο], Αθήνα 1960, σσ.80-81,117.

²⁰⁴ Ευθ. Θ. Σουλογιάννης, Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, Η ζωή και το έργο του, [Αρσενίδη], Αθήνα 1995, σ.215.

²⁰⁵ Ο Δήμος Αθηναίων το 1872 είχε συστήσει μετοχική Εταιρεία για την ανέγερση και εκμετάλλευσή του. Η θεμελίωσή του τον επόμενο χρόνο που ξεκίνησε με σχέδια του Ερνέστου Τσίλλερ ανακόπηκε

προσφέροντας 600.000 δραχμές με βασικό όρο την εκμετάλλευσή του για 25 έτη. Το έργο τελείωσε το 1900 και λειτούργησε ξανά το 1901.²⁰⁶

Η ανέγερση του Εθνικού θεάτρου πάλι έγινε με την επιμέλεια του Τσίλλερ (1895-1900) και την οικονομική συμβολή του Στέφανου Ράλλη, ομογενούς στο Λονδίνο, ο οποίος το 1887 δώρισε 1.000.000 δραχμές στον Γεώργιο Α' για την κατά τη βούλησή του χρησιμοποίησή τους. Εκείνος τα κατέθεσε στην ανέγερση θεάτρου. Ο Γεώργιος απευθύνθηκε στους ομογενείς του Λονδίνου, στον Κοργιαλένιο και τον Ευγενίδη, οι οποίοι προσέφεραν 500.000 δραχμές. Ολοκληρώθηκε η κατασκευή του με τη συμβολή και του δημόσιου ταμείου το 1901.²⁰⁷ Μέχρι το 1924 ονομαζόταν βασιλικό θέατρο.²⁰⁸ Το ίδιο λοιπόν έτος ιδρύθηκε η Βασιλική Δραματική Σχολή τριετούς διάρκειας με σκοπό την εκπαίδευση ηθοποιών για το θέατρο.²⁰⁹ Λίγα χρόνια αργότερα, το 1910, ο Κοργιαλένιος διέθεσε με τη διαθήκη του άλλες 15.000 λίρες στερλίνες υπέρ του βασιλικού θεάτρου. Αίτημά του ήταν η παραχώρηση από το Κράτος «γηπέδου», το οποίο «κρινόμενον κατάλληλον υπό του Συμβουλίου του ρηθέντος Συλλόγου..» θα μπορούσε να αγορασθεί από το κληροδοτούμενο ποσό με την έγκριση των εκτελεστών του.²¹⁰

Είναι εμφανές ότι οι δωρεές με προορισμό τα μεγάλα αυτά έργα, προέρχονται αποκλειστικά από εύπορους Έλληνες της διασποράς που κατείχαν κοινωνική θέση με κύρος, όπως οι Ανδρέας Συγγρός (Δημοτικό Θέατρο), Μαρίνος Κοργιαλένιος, Στέφανος Ράλλης, Ε. Ευγενίδης (Βασιλικό Θέατρο της Αθήνας), ή επίσης Μαρίνος Κοργιαλένιος, Ε. Ράλλης και Γ. Δωρίδης (Εθνική Πινακοθήκη).²¹¹

Τη μορφωτική σημασία των καλλιτεχνικών εκθέσεων και της δραματοποίησης λογοτεχνικών έργων όχι μόνο στη σπουδάζουσα νεολαία, αλλά και στην κοινωνία γενικότερα, απηχεί η διάταξη στη διαθήκη του Βασιλείου Καρακανδά το 1905, εμπόρου, μέλους της εταιρείας «αφοί Καρακανδά» στη Χοδέιδα της Αραβίας: Προσέφερε 20.000 φράγκα στην ίδρυση σχολής απόρων παιδών στη γενέτειρά του, τα Κάλλιστα Ηλίδος, «εν τη οποία να διδάσκωσιν οι βουλόμενοι εκ των λογίων ή προς παράστασιν διαφόρων δραματικών έργων εθνικών συγγραφέων ή ως έκθεσις καλλιτεχνημάτων προς ηθικήν και επαγγελματικήν

ελλείπει κεφαλαίων. Το 1882, όταν ο Δήμος εξαγόρασε την Εταιρεία αντί 140.000 δραχμών και προκήρυξε διαγωνισμό για τροποποίηση του σχεδίου, για τον ίδιο λόγο διέκοψε τις εργασίες. Μπίρης, **Αι Αθήναι...ό.π.**, σ.204.

²⁰⁶ Σιδέρη Γ., **Ιστορία του Νέου Ελληνικού Θεάτρου:1794-1944**, [Καστανιώτης], Κέντρο Μελέτης και Έρευνας του Ελληνικού Θεάτρου, Θεατρικό Μουσείο, τόμος Δ', Αθήνα 1999, σσ.169-170,173. Για το Βασιλικό Θέατρο του ίδιου, σσ.174 και 203 κ.ε.

²⁰⁷ Μπίρης, **Αι Αθήναι...ό.π.**, σσ.222-223.

²⁰⁸ Το 1924 ονομάστηκε Εθνικό Θέατρο. Μπίρης, **Αι Αθήναι...ό.π.**, σ.202.

²⁰⁹ Αγγ. Φουριώτης, **Η Βασιλική Δραματική Σχολή, Μεγάλη Παιδαγωγική Εγκυκλοπαίδεια**, τόμος 5, σ.182.

²¹⁰ Άρθρο 34 διαθήκης Μαρίνου Κοργιαλένιου, **ό.π. ΜΗΚ**, Γ'58, σ.307, Ζερβός, **Υ.Γ.**, αρ.632, βλ.1914, **Ι.Α.ΕΤΕ** 27 Κληροδ. (XVIII) Κληροδότημα Μαρίνου Κοργιαλένιου, (1899) φάκελος 49: (Αλληλογραφία Αγγλων και Ελλήνων εκτελεστών της διαθήκης του για τα κληροδοτήματα των: Ανωτέρας Κοργιαλενείου Σχολής, Κοργιαλενείου Άθλου, Νοσοκομείου, Προτύπων φυλακών, Αρχείο λογικού Μουσείου Αργοστολίου, Φιλοπτώχου Εταιρείας Αθηνών Ενώσεως Αθλητικών Σωματείων). Ο Κοργιαλένιος παράλληλα με την Εκπαίδευση χρηματοδότησε την έρευνα και την Τέχνη. Εκτός από το Βασιλικό Θέατρο και το Μουσικό και Δραματικό Σύλλογο της Αθήνας, ίδρυσε Βιβλιοθήκη και Αρχαιολογικό Μουσείο στο Αργοστόλι. Αγγελο-Διονύσης Δεμπόνος, **Μαρίνος Κοργιαλένιος**, [Ν.Ε.Λ.Ε] Κεφαλονιάς, Αργοστόλι 1989, σ.267.

²¹¹ Vassiliki Thèodorou, **ό.π.**, σ.304.

μόρφωσιν της κοινωνίας..».²¹² Στην επιθυμία του διαθέτη διακρίνουμε την έμμεση προβολή της εθνικής δημιουργίας στο δραματικό ή λογοτεχνικό χώρο ως ενταγμένης στην εκπαιδευτική πράξη ή ως ελεύθερη καλλιτεχνική δημιουργία με τη μορφή παραστάσεων ή εκθέσεων. Παράλληλα φαίνεται να υποδεικνύει κίνητρα ή ερεθίσματα για τον επαγγελματικό προσανατολισμό των νέων προς τις τέχνες.

Από την επεξεργασία 84 πράξεων ευεργεσίας που επιλέξαμε με κατεύθυνση την καλλιτεχνική εκπαίδευση θεωρούμε αξιοπρόσεκτη τη μεγαλύτερη συμμετοχή φιλελλήνων στον τομέα αυτό σε σχέση με τους άλλους τομείς εκπαίδευσης.

Προέλευση Ευεργετών της Καλλιτεχνικής Εκπαίδευσης.(1829-1913).						
	ΕΥΝΟΛΟ	ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ	ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ	ΠΕΡΙΟΧΕΣ ΟΘΩΜ. ΑΥΤΟΚΡ	ΦΙΛΕΛΛΗΝΩΝ	ΑΓΝΩΣΤΟ
Αριθμός πράξεων	84	38	24	3	18	1
Ποσοστό επί του αριθμού του τομέα		46,34%	29,26%	3,66%	21,95%	1,21%

Πίνακας 1. Βλ. ανά δεκαετία Παράρτημα 1, Α' Πίνακες, σ.5 πίν. 10 και Γ1γ).

Μέγεθος δωρεάς Ευεργετών της Καλλιτεχνικής Εκπαίδευσης (1829-1913)					
Μέγεθος δωρηθείσας περιουσίας	ΠΟΛΥ ΜΕΓΑΛΗ	ΜΕΓΑΛΗ	ΜΕΣΑΙΑ	ΜΙΚΡΗ	ΑΓΝΩΣΤΗ
Αριθμός	17	15	18	30	4
Ποσοστό επί του αριθμού του τομέα	20,23%	17,84%	21,42%	35,71%	4,76%

Πίνακας 2. Βλ. ανά δεκαετία Παράρτημα 1, Α' Πίνακες, σ.72, πίν. 38 και Γ13γ).

Η υπεροχή των ευεργετών με υψηλό μορφωτικό επίπεδο σε σχέση με τις υπόλοιπες κατηγορίες είναι εντονότερη στον τομέα της καλλιτεχνικής εκπαίδευσης συγκριτικά πάλι με τους άλλους τομείς εκπαίδευσης. Η υπεροχή αυτή θα μπορούσε μόνο να αντιπαραβληθεί με το μορφωτικό επίπεδο των ευεργετών της γυναικείας (366/193) και της προσχολικής εκπαίδευσης (9/4)²¹³

²¹² Ιδιόχειρη μυστική διαθήκη του Βασιλείου Καρακανδά της 10 Απριλίου 1905. ΜΗΚ,Γ'53, σ.293 και Ζερβός, Υ.Γ., αρ.1318.

²¹³ Βλ. σχετικά Πίνακες επεξεργασίας. Παράρτημα 1 Α' σ.30, πίν. 57 και Γ7γ, Γ8α,γ).

Μορφωτικό Επίπεδο Ευεργετών της Καλλιτεχνικής Εκπαίδευσης (1829-1913)				
<i>Κατηγορίες</i>	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Α	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Β'	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Γ'	ΑΓΝΩΣΤΗ
<i>Αριθμός πράξεων</i>	51	20	6	7
<i>Ποσοστό επί του αριθμού του τομέα</i>	60,80%	23,80%	7,14%	8,33%

Πίνακας 3 Βλ. ανά δεκαετία Παράρτημα 1, Α' Πίνακες, σ.30, πίν.57 και Γ7γ).

Οικογενειακή κατάσταση Ευεργετών της Καλλιτεχνικής Εκπαίδευσης (1829-1913)				
	ΕΙΓΑΜΟΙ	ΑΓΑΜΟΙ	ΑΤΕΚΝΟΙ	ΑΓΝΩΣΤΟ
<i>Αριθμός</i>	18	17	26	23
<i>Ποσοστό επί του αριθμού του τομέα</i>	21,42%	20,23%	30,95%	27,38%

Πίνακας 4 (Βλ. ανά δεκαετία Παράρτημα 1, Α' Πίνακες, σ.13 , πίν.26 και Γ4γ).

Η υπεροχή των επιχειρηματιών σε πρώτη θέση και των πολιτικών σε δεύτερη συνεχίζει να εμφανίζεται και σ' αυτόν τον τομέα σταθερή:

Επαγγελματική Κατανομή ευεργετών της Καλλιτεχνικής Εκπαίδευσης (1829-1913).		
<i>Επαγγελματικές κατηγορίες</i>	<i>Αριθμός</i>	<i>Ποσοστό επί του αριθμού του τομέα</i>
ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΕΣ	22	26,19%
ΠΟΛΙΤΙΚΟΙ	11	13,09%
ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΙ	9	10,71%
ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΑ	4	4,87%
ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΑ	4	4,76%
ΜΗΧΑΝΙΚΟΙ	4	4,76%
ΔΙΚΑΣΤΙΚΑ	2	2,38%
ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ	2	2,38%
ΑΛΛΑ	6	7,14%
ΑΓΝΩΣΤΟ	20	23,80%

Πίνακας 5 (Βλ. ανά δεκαετία Παράρτημα 1, Α' Πίνακες, σ.22, πίν.41 και Γ10γ).

Σε μία πορεία παράλληλης με το υπάρχον εκπαιδευτικό σύστημα δημιουργίας δικτύου καλλιτεχνικής εκπαίδευσης αναπροσαρμοζόμενης και στηριζόμενης τόσο στις αποσπασματικές δυνατότητες της κρατικής παρέμβασης στη διάρκεια του 19ου αιώνα, όσο

και στη δύναμη και το χαρακτήρα της ιδιωτικής πρωτοβουλίας κυρίως, αναδύθηκε και εδραιώθηκε η καλλιτεχνική παιδεία του Έλληνα.

Η τομή που θα συντελεστεί στην πορεία της παράδοσης κυρίως στον αρχιτεκτονικό χώρο εξ αιτίας της πολυπλοκότητας των προβλημάτων των αστικών κέντρων και των κανόνων των υπαγορεύσεων της πολεοδομικής ανασυγκρότησης, καθώς και της ανάγκης προβολής του «κλασσικού», ως αισθητικού ιδεώδους και ως αιτήματος έκφρασης τόσο για την ιδεολογική χειραγώγηση και προπαγάνδα από την άρχουσα τάξη, όσο και την αντιμετώπιση ραγδαίων εξελίξεων βιομηχανικής τεχνολογίας στον ευρωπαϊκό ορίζοντα, είναι ορατή ως ένα βαθμό και σε άλλες τέχνες.

Η καλλιτεχνική δημιουργία αναδύεται και από τα μεγάλα ευρωπαϊκά κέντρα της Ιταλίας, της Γαλλίας, της Αυστρίας και της Βαυαρίας. Η ποιότητα και ο τρόπος της καλλιτεχνικής δημιουργίας δεν «ορίζονται» από τα κέντρα που τη φωτίζουν, αλλά «από τον ορίζοντα προσδοκίας του κοινού, στο οποίο απευθύνεται».²¹⁴ Κάθε πρωτοποριακό βήμα απαιτεί τον απαραίτητο χρόνο μιας καλλιτεχνικής παράδοσης και την υποστήριξη κάποιων ομάδων φιλοτέχνων. Χρειάστηκε μισός περίπου αιώνας για να παραχθούν στο ελληνικό κράτος οι όροι μιας καλλιτεχνικής ανανέωσης. Η αποσπασματική και περιορισμένη παρουσία φιλοτέχνων και ένα κοινό που δε διέθετε επαρκή αισθητική παιδεία δεν αποτελούσαν ουσιαστικά προωθητικούς παράγοντες της. Αργότερα η ανάπτυξη μιας κοινωνίας εμπόρων, λογίων, βιοτεχνών που στήριζαν το πνευματικό τους υπόβαθρο σε δυτικοευρωπαϊκά πολιτιστικά πρότυπα, αλλά και καλλιτεχνών με παραγωγή καλλιτεχνικών έργων και την έκθεσή τους στο κοινό θα παίξουν σημαντικό ρόλο στην κοινωνικο-πολιτιστική ζωή του τόπου.²¹⁵

Αλυσίδα παραγόντων σχετικών με απαίτηση για εκσυγχρονισμό και ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας, την ανάδυση νέας ποιότητας ζωής, την η ένταξη του εγχώριου στοιχείου στο παραγωγικό γίγνεσθαι, θα καθορίσει την ανάπτυξη της μεσαίας τάξης κατά την τρικουπική περίοδο. Αυτή θα συμμετέχει αυτόνομα στα κοινά και αναλαμβάνοντας πρωτοβουλίες θα συμβάλει δημιουργικά στην εξέλιξη της πνευματικής ζωής, τόσο αμφισβητώντας τα παραδοσιακά εκφραστικά πρότυπα, όσο και προωθώντας θεσμούς και συμπεριφορές.²¹⁶

Τα τεκταινόμενα στην Πολυτεχνική σχολή και τους παρεμφερείς με αυτήν χώρους, οι διεθνείς και πανελλαδικές εκθέσεις, θα αποτελέσουν δείκτες στάσης της κοινωνίας απέναντι στην τέχνη και την καλλιτεχνική εκπαίδευση. Η ευόδωση της προσπάθειας αξιοποίησης της διεθνούς εμπειρίας από την ελληνική νεολαία, η προσαρμογή στις εξελίξεις της διεθνούς τεχνογνωσίας των μέσων έκφρασης στον εικαστικό χώρο και η εκμετάλλευση κάποιων πρωτοποριακών τάσεων στις ακμάζουσες μητροπόλεις της Δύσης δε στηρίχθηκε παρά στις επιλογές του Κράτους, στο βαθμό που η τέχνη εξυπηρετούσε εθνικούς προσανατολισμούς, αλλά κυρίως στην οικονομική τροφοδοσία του ιδιωτικού παράγοντα.

²¹⁴ Λαμπράκη- Πλάκα, 19^{ος} αιώνας. *Η Ζωγραφική του Ελευθέρου*. ό.π., σ.59.

²¹⁵ Το κίνημα του ρομαντισμού, λόγου χάρη, παρά την αντιφατικότητα που εμφανίζει - από τη μία η διεθνικότητά του κι από την άλλη, η ροπή της δυναμικής έκφρασης των αισθημάτων ταυτότητας που συνδέονται με την έννοια του έθνους - θα εμπνεύσει καλλιτέχνες και συγγραφείς που θα μεταβληθούν κατά κάποιο τρόπο σε αποστόλους «της εποποιίας και του πνεύματος του έθνους». Serge Bernstein, Rierre Milza, *Νεώτερη Ευρωπαϊκή Ιστορία. Η Ευρωπαϊκή Συμφωνία και η Ευρώπη των Εθνών 1815-1919*, τόμος 2, [Αλεξάνδρεια], 1997, σ.102.

²¹⁶ Κώστας Βεργόπουλος, *Κράτος και οικονομική πολιτική στον 19ο αιώνα. Η ελληνική κοινωνία (1880-1895)*, β' έκδοση [Εξάντας], Αθήνα 1994, σσ.19,100,114-115.

ΝΔ: 16025

ΚΩΓ: 15894

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΤΜΗΜΑ
ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

ΚΟΥΤΟΥΣΙΑΔΟΥ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ

ΕΘΝΙΚΗ ΕΥΕΡΓΕΣΙΑ
ΚΑΙ
ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ
(1830-1913)

Διδακτορική Διατριβή

III

Αθήνα 2007

ΙΧ. ΤΕΧΝΙΚΗ ΚΑΙ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

«Εις τας σήμερον κοινωνίας, κυβέρνησις μη εμπυχώνουσα την γεωργίαν, τα επιτηδεύματα, το εμπόριον, την ναυτιλία, ταχέως ή βραδέως, γίνεται λεία του βιομηχανικού έθνους».

Γιάννης Αντωνίου, Νικόλαος Στουρνάρης, ο πατέρας του Πολυτεχνείου, στο περ. Ημερησία Η Ελλάδα των Ευεργετών, Αθήνα 2004, σ.46.

1. Η κατανόηση του προβλήματος, οι πρώτες προσπάθειες.

Ο οραματισμός των λογίων του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, σύμφωνα με τον οποίο ο λαός έπρεπε να αποβάλει τα ελαττώματά του που συσσωρεύτηκαν την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας, γίνεται άξονας της εκπαιδευτικής πολιτικής της περιόδου μέχρι τα πρώτα χρόνια της βασιλείας του Όθωνα. Τα πρώτα αυτά δείγματα συνειδητοποίησης της ανάγκης ειδικής εκπαίδευσης, έρχονται να συμπέσουν με τη φάση εκείνη της βιομηχανικής επανάστασης στην ηπειρωτική Ευρώπη, όπου παράλληλα με την εκβιομηχάνιση αναπτύσσεται ραγδαία η τεχνική εκπαίδευση με στόχο την προετοιμασία μηχανικών και τεχνικών για τη στελέχωση των νέων βιομηχανιών.¹

Η απαλλαγή της επιστήμης από το θεωρητικό της πλαίσιο, κατασκευάσμα της ακαδημαϊκής παράδοσης, και η προσαρμογή της στις νέες συνθήκες των οικονομικοκοινωνικών αλλαγών αποτέλεσε επακόλουθο αίτημα της σύζευξης επιστήμης και πρακτικών τεχνών, εφηρμοσμένων επιστημών και τεχνολογίας το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα, κυρίως στην εποχή της Β' Βιομηχανικής επανάστασης στην Ευρώπη και την Αμερική. Παράλληλα, οι πρακτικές τέχνες απομακρύνθηκαν από το εμπειρικό τους πλαίσιο και τη χειρωνακτική εργασία και απέκτησαν βαθμιαία το κύρος που τους προσέδιδε η επιστημονική γνώση. Η τάση εφαρμογής επιστημονικών πορισμάτων κινητοποίησε την ίδρυση σειράς τεχνικών Πανεπιστημίων σε Ευρώπη και Αμερική.²

Στην υιοθέτηση νέων προσανατολισμών στην εκπαίδευση του ελληνικού κράτους συνέβαλε καθοριστικά η οικονομική και πολιτιστική παρουσία ανθρώπων της διασποράς, οι οποίοι αξίωσαν την εφαρμογή ευρωπαϊκών προτύπων στους στόχους, τη διάρθρωση και τη

¹ Πολύ σημαντική μακροπρόθεσμα υπήρξε στην Ευρώπη η τεχνική εκπαίδευση που αναπτύχθηκε ως τα μέσα του αιώνα και στόχευε στην προετοιμασία μηχανικών και τεχνιτών για τη στελέχωση και επάνδρωση της βιομηχανίας. Η μία μετά την άλλη οι πόλεις της βόρειας Ευρώπης έσπευδαν να ιδρύσουν πολυτεχνεία και κατώτερες τεχνικές σχολές: Το Παρίσι το 1794, η Πράγα το 1806, η Βιέννη το 1815, η Στοκχόλμη το 1825, η Πετρούπολη και η Κοπεγχάγη το 1829, η Λιέγη και η Γάνδη το 1835 και πολλές Γερμανικές πόλεις την ίδια περίοδο. Οι γερμανικές χώρες επέδειξαν αυτή την εποχή τεράστια ανάπτυξη της τεχνικής εκπαίδευσης, η οποία με τη σειρά της στήριξε μια βιομηχανική ανάπτυξη μεγαλύτερη από εκείνη της Αγγλίας. Ι.Σ.Κολιόπουλος, *Νεώτερη Ευρωπαϊκή Ιστορία 1789-1945*, [Βάνιας], Θεσσαλονίκη 1993, σ.95.

² Γιάννης Αντωνίου, Νικόλαος Στουρνάρης, ο πατέρας του Πολυτεχνείου, στο περ. *Ημερησία, Η Ελλάδα των Ευεργετών*, Αθήνα 2004, σ.15.

συγκρότηση της λειτουργίας τεχνικο-επαγγελματικών ιδρυμάτων.³ Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα, στο οποίο αξίζει να σταθεί κανείς, είναι η εμφάνιση στην Ελλάδα από τη δεκαετία 1870-1880 και μετά - περίοδο της δεύτερης φάσης της βιομηχανικής επανάστασης στην Ευρώπη -, ενός αυξανόμενου ρεύματος ευεργεσιών, που κατευθύνεται κυρίως, εκτός των άλλων, στη δημιουργία τεχνικής και επαγγελματικής εκπαιδευτικής υποδομής με κύριο στόχο, όπως είναι φυσικό, την έλευση στην Ελλάδα μέσω της εξειδικευμένης διδασκαλίας, της τεχνολογίας, του επιστημονικά οργανωμένου εμπορίου και βέβαια της βιομηχανίας.⁴ Το φαινόμενο αυτό θα χαρακτηριστεί ως πρώτη σοβαρή προσπάθεια οικονομικού και βιομηχανικού εκσυγχρονισμού ή καλύτερα, κοινωνικού εκσυγχρονισμού μέσω της ανάπτυξης της βιομηχανίας και οικονομίας στην Ελλάδα.⁵ Ένα άλλο στοιχείο που ενθαρρύνει αυτές τις διαδικασίες είναι η πλήρης αποδοχή της τεχνολογικής και βιομηχανικής υπεροχής της δυτικής Ευρώπης, «της Δύσης», απέναντι στην «καθυστερημένη» κατά κάποιον τρόπο, ορθόδοξη Ανατολή.⁶

Η τάση αυτή, που προτάσσει το στόχο της τεχνικής και οικονομικής προόδου στα κλασικιστικά πρότυπα, συνδέεται με την ανάπτυξη του ελληνικού αστισμού και εγγράφεται, άλλοτε λίγο και άλλοτε περισσότερο ευδιάκριτα στις εκπαιδευτικές θέσεις, την

³ Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι πρότυπο για την ανώτερη σχολή του Μαρίνου Κοργιαλένιου ήταν τα αγγλικά κολέγια Eton και Harrow. (Διαθήκη Μαρίνου Κοργιαλένιου της 15 Ιουνίου 1910. Υπουργείον Παιδείας, Μητρώων των εις την άμεσον διαχείρισιν και των εις την εποπτείαν του Υπουργείου Παιδείας και θρησκευμάτων υπαγομένων κληροδοτημάτων, τόμος 1, Αθήνα 1929 (ΜΗΚ), Γ' 58, σ.307), για τη Χαροκόπεια Οικοκυρική Επαγγελματική Σχολή τα Καταστατικά, Κανονισμοί και Προγράμματα των «ιδίως εν Ελβετία ανωτέρων τοιούτων Σχολών και Παρθεναγωγείων». (Αθανασίου Παπαχριστόπουλου, Κληροδοτήματα, ήτοι Μελέτη περί των Εθνικών και Ευαγών Σκοπών Κληρονομιών, Κληροδοτημάτων και Δωρεών, τεύχος Α', εν Αθήναις, [εκ του Εθνικού Τυπογραφείου], 1914, (ΠΠΧ), σ.445), για την Εμπορική Σχολή του Αχιλλόπουλου η πολυτεχνική σχολή Ζυρίχης της Ελβετίας ή της εν Βερολίνω Charlotembourg (Άρθρο 5ο διαθήκης της 15 Μαρτίου 1910. ΜΗΚ, σ.111).

⁴ Βλ. Διαθήκη του Νικολάου Στουρνάρη της 30 Αυγούστου 1852. Πρακτικά της Βουλής 1852 της 23 Δεκεμβρίου 1852, Αναστάσιος Ν Γούδας, Βίοι παράλληλοι των επί της Αναγεννήσεως της Ελλάδος διαπρεψάντων ανδρών, [τύποις Μ.Περίδου], εν Αθήναις, 1871-1875, Νικόλαος Στουρνάρης, τόμος Γ', σσ.296-297, άρθρο 19^ο της διαθήκης του Ιωάννη Χριστόφορου Βειτζήνου της 12 Ιανουαρίου 1872, (ΜΗΚ, Γ' 209, σ.1005), Διαθήκη της Μαρίας Κασμάτη της 3 Ιουνίου 1884. (ΜΗΚ, Γ' 180, σ.779) της 15 Απριλίου 1889, (ΖΑΒ, τόμος 3, σ.180), αλλά και της 11 Αυγούστου 1886, διαθήκη του Στέφανου Ρήγα της 7 Ιουλίου 1895, (Χρήστος Λούκος, Οικονομικές συμπεριφορές, ψυχολογία και βιοτικό επίπεδο ενός Συριανού τοκιστή: Στέφανος Δ. Ρήγας, [ΕΜΝΕ, Μνήμων] Αθήνα 1991, σ.41), απόσπασμα διαθήκης Σταματίου Καστανού του 1892 (Χρήστος Λούκος, Πεθαίνοντας στη Σύρο τον 19^ο αιώνα, [Ίδρυμα Τεχνολογίας και Έρευνας, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης], Ηράκλειο 2000, σσ.177-178).

⁵ Χριστίνα Αγριαντώνη, Οι Απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα, [Ιστορικό Αρχείο, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος], Αθήνα 1986, σσ.113-114, 138 και Κώστας Βεργόπουλος, Κράτος και οικονομική πολιτική στον 19^ο αιώνα. Η ελληνική κοινωνία (1880-1895), β' έκδοση, [Εξάντας], Αθήνα 1994, σσ.18, 24.

⁶ Επιστολή Ματθαίου Σιβίνη της 22 Μαρτίου/3 Απριλίου 1899 προς το δήμαρχο της Ερμούπολης, Δ. Βαφειαδάκη. Γενικά Αρχεία του Κράτους, (ΓΑΚ), ΣΥΡ, Κληροδοτήματα διάφορα, φάκελος Ι, υπφ.1, (Διαθήκη Στεφ. Ρήγα, έγγραφο ίδρυσης Ρηγείου Εμπορικής και βιομηχανικής σχολής, αλληλογραφία κλπ) και φάκελος 8, υπφ.1, (Ρήγειος Επαγγελματική Σχολή 1900, έγγραφο Καταστατικού της 14 Οκτωβρίου 1899) και Ι.Α. Σούτσος, Η βιομηχανία, Δελτίον της επί της Εμπυχώσεως της Εθνικής Βιομηχανίας Επιτροπής, έτος Α', φύλλο 1, Σεπτέμβριος 1877 στο Μιχάλης Ψαλιδόπουλος (επιμέλεια), Κείμενα για την Ελληνική Βιομηχανία τον 19^ο αιώνα, Φυσική Εξέλιξη ή Προστασία; [Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα Ε.Τ.Β.Α.], Αθήνα 1994, σ.234.

κριτική στάση και τη νοοτροπία που εκφράζουν στις διαθέκες τους απέναντι στην παιδεία, πνευματικοί άνθρωποι, αλλά και ομογενείς επιχειρηματίες.⁷

Οι δωρεές στις επαγγελματικές σπουδές αυξάνουν προοδευτικά από τη μία δεκαετία στην άλλη μετά το 1870 μέχρι τις δύο πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα, οι οποίες παρουσιάζουν και τη μεγαλύτερη πυκνότητα.⁸ Η αύξηση του αριθμού των δωρητών αυτού του είδους που καταγράφονται στα τέλη του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα σχετίζεται με τις γενικότερες μεταμορφώσεις του ευρωπαϊκού πολιτισμού, οι οποίες σε συνδυασμό με τις κυρίαρχες ιδεολογίες εκείνης της εποχής στην Ελλάδα επηρεάζουν τη βούληση και τους σκοπούς των ευεργετών.⁹ Ευρύτερος στόχος όλου αυτού του εγχειρήματος, το οποίο θα συνεχιστεί με αδιάπτωτη συχνότητα και μετά τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, δεν είναι μόνο η ποιοτική διεύρυνση της ελληνικής εκπαίδευσης, αλλά και η οικονομική ανόρθωση των πτωχότερων στρωμάτων. Μεγάλο μέρος των δωρητών αυτής της κατηγορίας προσβλέπει στην οικονομική χειραφέτηση κάποιων στρωμάτων του λαού που κρίνονται υποτιμημένα.¹⁰

Αν αφήσουμε κατά μέρος την πρωτοβάθμια και τη γενική μέση εκπαίδευση και στραφούμε προς ειδικότερες μορφές εκπαίδευσης, δηλαδή την τεχνική-επαγγελματική και τη γεωργική εκπαίδευση, μπορούμε να παρατηρήσουμε, κι έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, τις απαρχές προσπαθειών οργάνωσής της μέσω δωρεών και κληροδοτημάτων ήδη από τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1840. Πραγματικά, οι θεμελιωτές των επαγγελματικών σχολείων πέρα από την πανταχού παρούσα επιθυμία να χαλυβδώσουν την εθνική συνείδηση, μέσα από την ανάπτυξη της εκπαίδευσης, θέλουν να δωρίσουν στους νέους των λαϊκών τάξεων «επαγγέλματα χρήσιμα και αποδοτικά».¹¹

⁷ Βλ. Διαθήκη Στουρνάρη, **Πρακτικά της Βουλής (1852)** της 23 Δεκεμβρίου 1852, διαθήκη του Γ. Αβέρωφ. ΠΠΧ, σ.15, Κωνσταντίνος Ζαβιτσιάνος, **Αρχεία Εθνικών Ευεργετών**, Αθήνα 1929 (ZAB), τόμος 1, σ.15, διαθήκη του Μαρίνου Κοργιαλένιου της 15 Ιουνίου 1910. ΜΗΚ,Γ'58, σ.307, κ.α.

⁸ Vassiliki Thèodorou, **Oeuvres de Bienfaisance en Grece, (1870-1920), profil et attitudes des donateurs**, Paris 1987, σ.188. Βλ. Παράρτημα 1.Β' Διαγράμματα, σσ.1-10 και Δ15α.

⁹ Στα μέσα του 19^{ου} αιώνα τόσο μέσα από την οικονομική εξέλιξη της αστικής τάξης, όσο και από την αποικιοκρατική τους επέκταση τα ευρωπαϊκά κράτη επιβάλλουν τους τρόπους ζωής και σκέψης τους στον υπόλοιπο κόσμο Serge Bernstein, Rierre Milza, **Νεώτερη Ευρωπαϊκή Ιστορία. Η Ευρωπαϊκή Συμφωνία και η Ευρώπη των Εθνών 1815-1919**, (τίτλος πρωτοτύπου: Histoire de l'Europe.Nationalismes et Concert Europeen, 1815-1919, [Hatier], Paris 1992), τόμος 2, [Αλεξάνδρεια], 1997, σ.164. Επίσης, Άρθρο Β' της ιδιόγραφης διαθήκη του Ιωάννη Γεωργαντόπουλου της 14 Μαρτίου 1889. ΜΗΚ,Γ'213, σ.1019 και ZAB, τόμος 3, σ.63, Επιστολή του Κωνσταντίνου Ζάππα της 11 Νοεμβρίου 1878 προς την Επιτροπή των Ολυμπίων και την επί της εμψυχώσεως της εθνικής βιομηχανίας. Βλ. Σπ. και Κων. Βοβολίνης, **Μέγα Ελληνικόν Βιογραφικόν Λεξικόν**, τόμος Β', [έκδοση της Βιομηχανικής Επιθεωρήσεως], Αθήνα,1958, **Κωνσταντίνος Ζάππας** σ.414. Βλ. και κεφ. **Ευεργεσία, Ευρωπαϊκά πρότυπα**, σσ.212-213,215.

¹⁰ Βλ. Διαθήκη του Ν. Κουτουλουμά της 28 Μαΐου 1862. ΑΥΕ, Φάκ.1864/ 88,1, έγγραφο 30 της 2 Ιανουαρίου 1864. Διαθήκη της Μαρίας Κασιμάτη της 3 Ιουνίου 1884. ΜΗΚ,Γ'180, σ.779. Vassiliki Thèodorou, **ό.π.**, σσ.182,184.

¹¹ **Ο.π.**, σ.184. Διαθήκη του Δημητρίου Πασχάλη, αρ.6520 της 28 Ιουλίου 1872. (ΠΠΧ, σ.286 και ΑΥΕ, Φάκ.1874/88,1, έγγραφο 8056 της 20 Νοεμβρίου 1874), απόσπασμα διαθήκης Σταμάτιου Καστανού του 1892, **ό.π.**, Διαθήκη του Στέφανου Ρήγα, **ό.π.** Διαθήκη του Γεωργίου Κυριαζή, αρ. 6187 της 15 Μαΐου 1892, ΓΑΚ ΑΠ, ΑΒΕ 62, ΕΚΠ 21, φάκελος 110 και φάκελος 1), άρθρο Β' της ιδιόγραφης διαθήκη του Ιωάννη Γεωργαντόπουλου της 14 Μαρτίου 1889. ΜΗΚ,Γ'213, σ.1019 και ZAB, τόμος 3, σ.63), κ.α. Μέσα από τον τύπο της εποχής επίσης τονίζεται η σημασία των οικονομικών και βιομηχανικών σπουδών και η αξία των τεχνικών επαγγελμάτων, μέσα από τα οποία «αναπτύσσεται η παραγωγός εργασία και

Η αναγκαιότητα να εισάγουν πρακτικές γνώσεις στα σχολεία ή να τα μεταμορφώσουν σε εργαστήρια συχνά εκφράζεται στις διαθήκες, όπως παράλληλα προβάλλεται και η χρησιμότητα των πρακτικών σπουδών για ειδικές κατηγορίες νέων, όπως ορφανών, αγροτόπαιδων και άστεγων.¹²

Με το σύστημα της μαθητείας των νέων σε μαστόρους, συντεχνίες, «συντροφίες», ομάδες πλανόδιων τεχνιτών, μεταδίδονταν οι γνώσεις και η επαγγελματική πείρα η σχετική με την άσκηση ενός βιοτεχνικού-εμπορικού επαγγέλματος ήδη από τον 16ο αιώνα.¹³ Η μαθητεία εφήβων ακόμα και αριστοκρατικών οικογενειών σε εργαστήρια αποτελούσε παλιά αγγλική συνήθεια που συνεχιζόταν σε μία κοινωνία, όπου η χειρωνακτική εργασία και η επιδεξιότητα δεν αποτελούσε στίγμα. Άλλωστε, οι περισσότεροι εφευρέτες, γόννοι αριστοκρατικών οικογενειών, διέθεταν τεχνικές γνώσεις και ήταν εξοικειωμένοι με τις μηχανές.¹⁴

Ο παραδοσιακός αυτός τρόπος τεχνικο-επαγγελματικής εκπαίδευσης υπήρχε στην Ελλάδα ήδη από το 18^ο αιώνα, συνεχίστηκε και στον 19^ο αιώνα, με σημεία όμως οικονομικής εξασθένησης και προοδευτικής αλλοίωσης που εντάθηκαν στα τέλη του αιώνα. Η εκμάθηση ενός επαγγέλματος στον ελληνικό χώρο γινόταν στα αυστηρά πλαίσια του θεσμού της μαθητείας.¹⁵ Ως αντιπαροχή για τις γνώσεις, τη διατροφή και τη στέγη που του παρέχονταν ο ανήλικος συνήθως μαθητευόμενος προσέφερε αμισθί την εργασία του, γεγονός που ερμηνεύει την παράταση της μαθητείας του και την εν γένει εκμετάλλευσή του από τον εργοδότη.¹⁶ Με τα συμπτώματα όμως της παρακμής των συντεχνιών και της παραδοσιακής μαθητείας γεννήθηκε το πρόβλημα της επαγγελματικής κατάρτισης των μελλοντικών τεχνιτών-εργατών. Η παρακμή αυτή, η οποία, όπως προαναφέρθηκε, εμφανίστηκε με αργό ρυθμό στις αρχές του 19^{ου} αιώνα και επιταχύνθηκε απότομα κυρίως την τελευταία δεκαετία

τακτοποιείται η ηθική και οικονομική θέσις του ατόμου». Εφ. Χρηματιστήριο, αρ.2 της 29 Ιανουαρίου 1883, σσ.1-2.

¹² Βλ Διαθήκη του Ν. Κουτουλουμά της 28 Μαΐου 1862 (ΑΥΕ, Φάκ.1864/88,1, έγγραφο 30 της 2 Ιανουαρίου 1864), άρθρο Δ' της διαθήκης του Α. Καλού της 29 Νοεμβρίου 1880 (ΖΑΒ, τόμος 6, σ.134), άρθρο Στ' της διαθήκης του Δωρόθεου Σχολάρου της 2 Φεβρουαρίου 1884. (ΠΠΧ, σ.372), διαθήκη της Μαρίας Κασιμάτη της 3 Ιουνίου 1884 (ΜΗΚ,Γ'180, σ.779), ιδίωχειρη διαθήκη του Παναγιώτη Παν. Λάλα της 20 Σεπτεμβρίου 1888 (ΜΗΚ,Γ'67, σ.349) διαθήκη του Γεωργίου Κυριαζή της 15 Μαΐου 1892, ό.π., κ.α. και Vassiliki Theodorou, ό.π., σ.186.

¹³ Γεώργιος Παπαγεωργίου, *Η μαθητεία στα επαγγέλματα (16^{ος}-20^{ος} αι.)*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας [ΙΑΕΝ], Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1986, σ.12.

¹⁴ Αντίθετα με την ελληνική περίπτωση, στην Αγγλία η έλλειψη συντεχνιακών περιορισμών στον τομέα της ευρεσιτεχνίας και στην ανεκτική στάση των κυρίαρχων κοινωνικών ομάδων απέναντι σ' αυτόν τον τομέα υπήρξε απαραίτητη προϋπόθεση για την απόκτηση τεχνολογικών γνώσεων, κληρονομιά αιώνων ενασχόλησης στην κατασκευή μηχανών, στις οποίες στηρίζονταν τα τεχνολογικά επιτεύγματα, στην Αγγλία. Οι τεχνολογικές γνώσεις της εποχής, εκτός από τα κερδοσκοπικά κίνητρα και την επενδυτική ευελιξία, αποτέλεσαν μία από τις απαραίτητες προϋποθέσεις για την εκβιομηχάνισή της. Ι.Κολιόπουλος, ό.π., σ.95. Η καταστροφή της αγροτικής χειροτεχνίας, η υποχώρηση των κοινοτικών πρακτικών στην αγροτική οικονομία και της παραδοσιακής χειροτεχνίας θα συμβούν με τη χρησιμοποίηση νέων μορφών ενέργειας και την εκμηχάνιση της παραγωγής μέσα σε ένα διάστημα μακράς προετοιμασίας που για την Αγγλία ήταν η περίοδος 1780-1820, τη Γαλλία η περίοδος 1830-1870 και τη Γερμανία η περίοδος 1850-1880. Serge Bernstein, Rierre Milza, ό.π., σσ.77-78.

¹⁵ Γ. Παπαγεωργίου, *Η μαθητεία...ό.π.*, σσ.12,14.

¹⁶ Ο θεσμός αυτός λειτούργησε ως ασφαλιστική δικλείδα στη διατήρηση της μονοπωλιακής θέσης των μαστόρων στις συντεχνίες ή συντροφίες, αφού απέτρεπε τις ανεπιθύμητες προαγωγές του κατώτερης βαθμίδας προσωπικού. *Ο.π.*, σ.121.

του αιώνα, οφειλόταν κατά ένα μεγάλο ποσοστό στο άνοιγμα της εσωτερικής αγοράς σε ξένα προϊόντα ευρωπαϊκών ιδίως χωρών και την παντελή έλλειψη ανταγωνιστικότητας των συντεχνιών της εποχής.¹⁷

Ο Καποδίστριας στηρίζοντας τους στόχους του στην ελληνική πραγματικότητα επικέντρωσε την προσπάθειά του στη στοιχειώδη εκπαίδευση των λαϊκών στρωμάτων και την επαγγελματική εκπαίδευση των νέων για την απόκτηση δεξιοτήτων, απαραίτητων για την παραγωγική διαδικασία, της οποίας την οικονομική διάσταση για την επιβίωση του ελληνισμού θεωρούσε δεδομένη.¹⁸ Ο ίδιος διακήρυξε: «...Πρέπει να ενδύσωμεν πρώτα την χώραν, η οποία είναι γυμνή παιδείας και έπειτα να την στολίσωμεν με πολυτελέστατα ενδύματα».¹⁹ Ήταν υπέρμαχος ενός πλήρους συστήματος εκπαίδευσης προκειμένου να αποκτηθούν γνώσεις «αρχικαί και θεμελιώδεις», γνώσεις των φυσικομαθηματικών επιστημών παράλληλα με «βιωτικάς και εφηρμοσμένας», οι οποίες οδηγούν «εις το ευ και καλώς ζην του πολιτισμένου ανθρώπου».²⁰ Μέσα στο Ορφανοτροφείο της Αίγινας οργανώθηκε η λειτουργία εργαστηρίων, ικανοποιητική για την εποχή της, ώστε οι εξερχόμενοι από το ίδρυμα μαθητές να έχουν εκμάθει μία βιοποριστική τέχνη, ανάλογη με την κλίση και τις ικανότητές τους.²¹ Ανάμεσα στα μαθήματα που διδάσκονταν περιλαμβάνονταν και ο κλάδος των οικοδομικών τεχνών.²² Τεχνικά μαθήματα δίδαξαν στο Ορφανοτροφείο της Αίγινας οι δύο αρχιτέκτονες και φίλοι, απόφοιτοι της Ακαδημίας Καλών Τεχνών Βερολίνου, ο Σταμάτιος Κλεάνθης και ο Εδουάρδος Σάουμπερτ. Το 1830 αποφασισμένοι να προσφέρουν «αμισθί τας υπηρεσίας των εις την οργάνωσιν του νεαρού κράτους» έφθασαν στο Ναύπλιο, όπου προσελήφθησαν από τον Καποδίστρια και με το διάταγμα της 22 Ιουλίου 1830 τοποθετήθηκαν στην Αίγινα για να διδάξουν «θεωρητικώς και πρακτικώς τους ήδη προηγμένους νέους του Ορφανοτροφείου, (όσους) έχουν κλίσιν και ευφύιαν εις την τέχνην».²³

Ο πρώτος που ασχολήθηκε με την επαγγελματική κατάρτιση ήταν ο Γρηγόριος Κωνσταντάς, γνωστός νεοέλληνας διαφωτιστής, διευθυντής του Ορφανοτροφείου, ο οποίος θέλησε να την συνδυάσει με την εξοικονόμηση της αναγκαίας διατροφής, ένδυσης και υπόδησης των τροφίμων με διορισμό δασκάλων αντίστοιχων ειδικοτήτων. Η εκμάθηση χρήσιμων επαγγελματικών τεχνών από τα ορφανά θα υποβοηθούσε στην πρακτική επίλυση των λειτουργικών δαπανών του Ορφανοτροφείου.²⁴ Στον Κανονισμό του Ορφανοτροφείου με τίτλο «Σχέδιον Διοργανισμού και μεταρρυθμίσεως του εν Αιγίνη Ορφανοτροφείου», συλλογικό έργο της επιτροπής του Ορφανοτροφείου, που συντάχθηκε τον Σεπτέμβριο του 1829, καθοριζόταν και η οργάνωση εργαστηρίων. Καθοριζόταν η λειτουργία «εργοστασίου ραπτικής»,²⁵ «βιβλιοδετικού, δια να δένωνται τα διάφορα της βιβλιοθήκης, των αποθηκών», τυπογραφείου «με δύο πιεστήρια απαρτισμένον και πλήρες από όλα τα αναγκαία» για την

¹⁷ Ο.π., σ.12.

¹⁸ Σ. Μπουζάκης, *Νεοελληνική εκπαίδευση 1821-1885*, Αθήνα, [Gutenberg] 1986, σ.40.

¹⁹ Δημ. Γ. Μωραϊτης, *Ιστορία της Παιδαγωγικής*, β' εκδ.1936, εν Αθήναις (1927), σ.269.

²⁰ *Η Αιγιναία, Εφημερίς Φιλολογική, Επιστημονική και Τεχνολογική*, Αίγινα 15 Σεπτεμβρίου 1831, αριθμ. Ζ', [Βιβλιοθήκη Ιστορικών Μελετών], σσ.212-214.

²¹ Ε. Κούκου, *Ο Καποδίστριας και η Παιδεία 1827-1832, Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Αιγίνης*, (χ.ε.), Αθήνα 1972, σ.75.

²² Κατά τον Κώστα Μπίρη είναι η πρώτη εμφάνιση των τεχνικών σπουδών στην νεώτερη Ελλάδα. Κώστας Η. Μπίρης, *Ιστορία του Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου*, Αθήναι [Ε.Μ.Π.], 1956, σ.13.

²³ Μπίρης, *Ιστορία..ό.π.*, σ.13.

²⁴ ΓΑΚ, Κλάδος Β' (Παιδείας), Β', φάκελος του 1829, έγγραφο 19 του 1829.

²⁵ Ελ. Κούκου, *Ο Καποδίστριας και η Παιδεία..ό.π.*, σ.83.

εκτύπωση των εκπαιδευτικών βιβλίων,²⁶ καθώς και «εργαστηρίων торνευτικής και πλεκτικής»,²⁷ όπου δηλαδή θα διδάσκονταν «τέχναι ποριστικά και ωφέλιμοι εις τον ανθρώπινον βίον». ²⁸ Σύμφωνα με τον «Οργανισμό» του Ορφανοτροφείου που συνέταξε τον Αύγουστο του 1829 ο Ιωάννης Βενθύλος, ο ίδιος διδάσκαλος του «Τυπικού» σχολείου,²⁹ όσων μαθητών «η φύσις είναι νωθροτέρα και κλίνει μάλλον προς τας τέχνας», θα παρακολουθούν τα «ελληνικά γράμματα», αλλά και θα «προσκολλώνται εις μίαν των τεχνών: ξυλουργικήν, торνευτικήν, ραπτικήν, σκυτοτομικήν, κεραμευτικήν, κλειδουργικήν», κάποια της προτίμησής τους.³⁰ Στο σχέδιο Οργανισμού που συνέταξε η πενταμελής επιτροπή υπό τον Ανθιμο Γαζή σημείωνε: «Απαρτιστικά της προπαιδείας σχολεία είναι τα εις μάθησιν και πράξιν της Γεωργικής καταστήματα των βαναύσων τεχνών, όπου οι έφηβοι εργάται μίαν ώραν το εσπέρας συναζόμενοι, διδάσκονται τας αρχάς της Γεωμετρίας, Φυσικής και Χημείας, εφαρμοσμένας εις τας τέχνας, και σπουδάζουσι και τα εργαλεία και τας μηχανάς των διαφόρων τεχνών. Εις την Ελλάδα είναι να συστηθώσι κατά το παρόν εργαστήρια των αναγκαιοτέρων τεχνών μέσα εις τα Ορφανοτροφεία».³¹

Επηρεασμένος από παιδαγωγικές θέσεις του Pestalozzi για τη λειτουργία ορφανοτροφείων που θα μπορούσαν να συντηρηθούν από την ίδια τη δουλειά των τροφίμων, ο Καποδίστριας φρόντισε τα ορφανά του πολέμου που συγκέντρωσε στο ίδρυμα να διδαχθούν «τέχνες» και «επαγγέλματα» και έτσι να μπορέσουν να καταστούν χρήσιμα στο κοινωνικό σύνολο.³² Η ίδρυση της Σχολής Ευελπίδων στο Ναύπλιο το 1829 ως μέσης

²⁶ Τρόφιμοι του Ορφανοτροφείου ασκούμενοι στην τυπογραφία συναντώνται την περίοδο αυτή τόσο στις εγκαταστάσεις της Αίγινας, όσο και στο τυπογραφείο του Ναυπλίου. ΓΑΚ, Υπ. Θρησκείας, φάκελος 33, Σχολικά, έγγραφο της 25 Ιανουαρίου 1830, φάκελος 24, Σχολικά, έγγραφο της 11 Φεβρουαρίου 1830.

²⁷ Η ίδρυση εργαστηρίου υποδηματοποιίας και ψαθοπλεκτικής επίσης είχε προταθεί, ώστε να λύνονται καθημερινά προβλήματα και να μειώνουν τα έξοδα του Ιδρύματος. ΓΑΚ, υπουργείο Θρησκείας, φάκελος 51, Σχολικά, έγγραφο της 12 Ιουλίου 1832. Η κατάσταση των οικονομικών του Κράτους δε βοήθησε στην υλοποίηση επένδυσης μεσοπρόθεσμων τουλάχιστον προσδοκιών με αποτέλεσμα να μείνουν μόνο στο επίπεδο των σχεδιασμών. Χρήστος Γ. Κωνσταντινόπουλος, **Η επαγγελματική εκπαίδευση την περίοδο 1828-1832**, [Ο.Α.Ε.Δ.], Αθήνα 1984, σ.37.

²⁸ Η περιγραφική αναφορά και σκοπιμότητα των τεχνών αυτών περιλαμβάνεται στα άρθρα 13,14,15 και 16 του «Σχεδίου διοργανισμού και μεταρρυθμίσεως του εν Αιγίνη Ορφανοτροφείου». ΓΑΚ,ΥΕΔΕ, φάκελος 57, 1829 και Απόστολος Δασκαλάκης, **Κείμενα-Πηγαί της ιστορίας της ελληνικής Επανάστασης**, Τα περί παιδείας, Αθήνα 1968, τόμος Α' Αθήνα 1968, τεκμήριο 31, σσ.289-300.

²⁹ Βλ. Διδασκαλεία, σ.393, Η Εκπαίδευση στην Ελλάδα, σσ.35-37.

³⁰ ΓΑΚ, Κλάδος Β', έγγραφο 19 του 1829. Αργότερα ο Μουστοξύδης, γενικός διευθυντής των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων της Αίγινας από την 21 Οκτωβρίου 1829, έγραφε σε επιστολή του προς την Κυβέρνηση, ότι η ορθή κατεύθυνση των μαθητών «ημπορεί να δώση εις την Ελλάδα τους τεχνίτας, των οποίων είχεν ανάγκη». Αυτό κατόπιν δηλώσεων του Καποδίστρια ότι στο ίδρυμα δε θα γίνονται δεκτοί αργόσχολοι και ανεπίδεκτοι μαθήσεως, γιατί το Κράτος δεν είναι διατεθειμένο να διατρέφει ανθρώπους «αργούς και μηδεμίαν επαγγελλομένους ωφέλειαν δι' εαυτούς και δια την πατρίδα». ΓΑΚ, Κλάδος Β' έγγραφο της 6 Φεβρουαρίου 1830 και έγγραφο της 26 Νοεμβρίου 1829.

³¹ Δασκαλάκης, **Κείμενα..ό.π.**, τόμος Α', σ.48

³² Θεόφ. Δ. Χατζηστεφανίδης, **Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης**, [Παπαδήμας], Β' έκδοση, Αθήνα 1988, σ.45. Δεν είχε επίσης αντίρρηση να μεταβούν στο Παρίσι 21 υπότροφοι από τα 66 παιδιά που εξαγοράστηκαν από τον Saint-Leger, απεσταλμένο του βασιλιά της Γαλλίας Καρόλου Ι' με σκοπό να σπουδάσουν χρήσιμες τέχνες. Ε. Κούκου, **Ο Καποδίστριας και η Παιδεία**, ό.π., σ.80. Ο Καποδίστριας φρόντισε επίσης τη χορήγηση επιδόματος με απόφασή του τον Ιανουάριο του 1831 για κάθε τρόφιμο που μάθαινε «τέχνην τινά ή επάγγελμα», ως ένα πρώτο κεφάλαιο για την αντιμετώπιση

στρατιωτικής σχολής τριετούς φοιτήσεως, παρείχε τεχνική εκπαίδευση με τη διαμόρφωση ειδικευμένων στελεχών, τα οποία προορίζονταν να επανδρώσουν το Σώμα Στρατού, αλλά και το τμήμα εκείνο του δημόσιου τομέα αρμοδίου για την ανοικοδόμηση.³³ Η εκπαιδευτική πολιτική του Καποδίστρια στραμμένη στο πλαίσιο θεμελίωσης ενός αστικού κράτους, σύμφωνα με τα ευρωπαϊκά πρότυπα διαπνεόταν από την πεποίθηση ότι η χώρα την εποχή αυτή «της επανορθώσεώς της» έχει ανάγκη ανθρώπους ικανούς «να εισάξωσιν ενταύθα τας τέχνας, τα εργόχειρα, τας επιστήμας και τους λόγους».³⁴ Φρόντισε λοιπόν και για την αποστολή υποτρόφων στο εξωτερικό για να σπουδάσουν επιστήμες και τέχνες αναπτύσσοντας αλληλογραφία με φιλέλληνες ή φίλους του, οι οποίοι θα βοηθούσαν το έργο του.³⁵ Ενδιαφερόμενος για τις πλουτοπαραγωγικές πηγές της χώρας και την εκμετάλλευσή τους από ειδικευμένο δυναμικό θεωρούσε επιτακτική ανάγκη την αποστολή υποτρόφων στο εξωτερικό. Αντιπροσωπευτικό παράδειγμα της στάσης του αυτής ήταν η άρνησή του να επιτρέψει την εκμετάλλευση των αρχαίων σκωριών του Λαυρίου στον Άγγλο πρεσβευτή ED.J.Dawkins θεωρώντας το θέμα εθνική υπόθεση, ενώ σκόπευε να στείλει υποτρόφους στην Ευρώπη «όπως εκμάθωσι την τέχνην ταύτην, ίνα ούτως άπαν το προκύψον κέρδος αποβή αποκλειστικόν της Ελλάδος όφελος», πρόθεση, η οποία δεν υλοποιήθηκε τελικά.³⁶

Η προσπάθεια του Καποδίστρια θα τύχει θετικής κριτικής το 1902 από τον Ιωακείμ Παυλίδη, επιθεωρητή Ελληνικών και Δημοτικών σχολείων του νομού Κυκλάδων και διευθυντή της ελληνικής σχολής Οδησού, στο βιβλίο του «Περί τεχνικής εκπαίδευσως και της εφαρμογής αυτής εν Ελλάδι» (1902), όπου τονίζει ότι «λίαν σωφρόνως εν τη αρχή της συστάσεως του βασιλείου, ως πρώτον έργον του εθεώρησε να αναπτύξη τας τέχνας και την Γεωργίαν εν Ελλάδι συστήσας μέγα τεχνικόν σχολείον εν Αίγινη και γεωργικόν εν Ναυπλίω» και όπου στυλιτεύει την αδιαφορία όσων τον διαδέχθηκαν.³⁷

Τα ιδρύματα της Αίγινας δεν είχαν την αναμενόμενη εξέλιξη. Τον Ιούνιο του 1834 το Ορφανοτροφείο μεταφέρθηκε στο Ναύπλιο «ελλείψει αρχιτεχνιτών» και λειτούργησε για δέκα ακόμη έτη.³⁸

Η προσπάθεια τελικά οργάνωσης του Ορφανοτροφείου της Αίγινας ως του πρώτου σχολείου επαγγελματικής εκπαίδευσης απέτυχε, εκτός από τη λειτουργία που αφορούσε στον ουσιαστικό σκοπό του, δηλαδή, «(ει μη) να συναχθώσι μόνον από τους δρόμους και τα

των αναγκαίων εξόδων της εξάσκησης της τέχνης του. Ήταν «δωρεά ενός φοίνικος ανά εβδομάδα». Δασκαλάκης, *Κείμενα...ό.π.*, μέρος Γ', σ.1586.

³³ Αντωνία Μερτύρη, *Η Καλλιτεχνική εκπαίδευση των νέων στην Ελλάδα, 1836-1945* [I.A.E.N] Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 2.000, σ.36. και Μπίρης, *Ιστορία...ό.π.*, σσ.14,16.

³⁴ I.A. Καποδίστρια, *Επιστολαί*, (μετάφραση Μιχαήλ Γ.Σχινάς), Αθήνα 1841-1843, τόμος Γ', σ.374.

³⁵ Σωτήρης Γκλαβάς, *Η τεχνική και επαγγελματική εκπαίδευση στην Ελλάδα 1830-1930*, [διδασκαλική διατριβή], [ΕΚΠΑ, Τμήμα Εκπαίδευσης και Αγωγής στην Προσχολική Ηλικία] Αθήνα 1998, σ.149.

³⁶ Εφ. Αυγή, αρ.2.895 της 27 Απριλίου 1994, σ.2. (αναφορά του Ματζούνη ανακοινωθείσα στη Βουλή την 24 Απριλίου 1871). Χάρης Μπαμπούνης, *Η εκπαίδευση κατά την Καποδιστριακή Περίοδο. Διοικητική οργάνωση και Εκπαιδευτική λειτουργία*, [Σύλλογος προς διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων], Αθήνα 1999, σ.418.

³⁷ Γκλαβάς,ό.π., σ.14.

³⁸ «Αι εργασίαι του εν Ναυπλίω 'Ορφανοτροφείου, ως μη πληρούντος πλέον τον αρχαίον αυτού προορισμόν, διακόπτονται προς το παρόν, διά να μετασηματισθή τούτο εν καιρώ επί το σκοπιμότερον, άμα υπάρξωσι τα απαιτούμενα μέσα». ΒΔ. της 16 Οκτωβρίου 1844, «Περί διακοπής των εργασιών του εν Ναυπλίω Ορφανοτροφείου». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.34 της 1 Δεκεμβρίου 1844.

στρατόπεδα μερικά γεννήματα της απωλείας», κατά την άποψη του Σπυρίδωνα Τρικούπη.³⁹ Ο έντονα σωφρονιστικός του χαρακτήρας, οι επικρίσεις για το πρόγραμμα σπουδών και τη διδασκαλία που οδήγησαν σε ταραχές και απεργίες, η ελλιπής χρηματοδότηση, η απουσία του κατάλληλου διδακτικού προσωπικού, αλλά και η έλλειψη ζήτησης ειδικευμένων τεχνιτών από την ελληνική κοινωνία της περιόδου υπήρξαν βασικοί υπονομευτές της εκπαιδευτικής αυτής προσπάθειας.⁴⁰

Αντίθετα από τον Καποδίστρια, οι Βαυαροί - Αντιβασιλεία-Όθωνας - αγνόησαν τη σημασία της θέσπισης μιας λαϊκής παιδείας με πρακτικό προσανατολισμό και διατήρησαν θεωρητικό κλασικιστικό χαρακτήρα στην εκπαίδευση μεταφυτευμένο από τη Βαυαρία. Αν και την περίοδο 1833-1837 τα σχολεία της πρωτοβάθμιας και της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης συμπληρώθηκαν με ιδρύματα επαγγελματικού χαρακτήρα, όπως με Διδασκαλείο το 1834, με σχολείο αρχιτεκτονικής το 1836,⁴¹ ψαλτικής το 1837,⁴² καθώς και εισαγωγή «ναυτικών μαθημάτων» στα σχολεία Σύρου και Ναυπλίου,⁴³ συνειδητά δόθηκε προτεραιότητα στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση με σκοπό τη δημιουργία μιας δημοσιούπαλληλικής τάξης σ' αυτούς αφοσιωμένης και παραμελήθηκε η προώθηση της επαγγελματικής εκπαίδευσης.⁴⁴ Ο μαθητής οδηγούνταν στο πανεπιστήμιο, ενώ το δημοτικό προσέφερε μόνο βασικές γνώσεις. Με το ίδιο πνεύμα χωρίστηκε η επαγγελματική από τη γενική εκπαίδευση. Το 1857 συμπληρώθηκαν οι διατάξεις που αφορούσαν στη μέση εκπαίδευση «για να μην αλλάξουν πια στα κύρια σημεία τους» ως το 1929.⁴⁵

Η κυριαρχία του κλασικιστικού πνεύματος, η πρόταξη του θεωρητικού και η υποτίμηση του πρακτικού πνεύματος τόσο στην εκπαίδευση, όσο και στις κατευθύνσεις της επαγγελματικής κατάρτισης μπορούν να θεωρηθούν ως κοινωνικά χαρακτηριστικά της

³⁹ Βλ. Έκθεση της 4 Μαΐου 1833 του Σπυρίδωνα Τρικούπη, «*Η επί της Δημοσίου Εκπαιδεύσεως Γραμματέως της Επικρατείας προς την επιτροπήν την επί του διοργανισμού των περί την δημόσιον εκπαίδευσιν*» (αρ.261 της 4 Μαΐου 1833). Δαυίδ Αντωνίου, *Οι απαρχές του εκπαιδευτικού σχεδιασμού στο νεοελληνικό κράτος. Το σχέδιο της επιτροπής του 1833*, [Πατάκης], Αθήνα 1992, σ.86.

⁴⁰ Αλεξάνδρα Λαμπράκη Παγανού, *Η εκπαίδευση των Ελληνίδων κατά την Οθωνική περίοδο*, [βιβλιοθήκη Σοφίας Ν.Σαριπόλου], Αθήνα 1988, σ.180. Κατά τους Στ.Τζουμελέα και Δ.Παναγόπουλο «*Δεν απέδωκε τους καρπούς που περιμέναμε, γιατί η αγωγή που γινόταν εκεί είτανε σχολαστική και καλογερική*». Στ.Τζουμελέας- Δ.Παναγόπουλος, *Η εκπαίδευσή μας τα τελευταία εκατό χρόνια*, [Δημητράκος], Αθήνα 1933, σ.6.

⁴¹ «*Θέλει συστηθή τώρα πλέον εις Αθήνας σχολείον, εις το οποίον θέλουν διδάσκεσθαι την Κυριακήν και τας εορτάς, όσοι επιθυμούν να μορφωθώσιν ως αρχιτεχνίται (μαϊστορες) εις την αρχιτεκτονικήν*». Άρθρο 1^ο του ΒΔ. της 31 Δεκεμβρίου 1836/ 12 Ιανουαρίου 1837, «*περί εκπαιδεύσεως εις την αρχιτεκτονικήν*». *Εφ.της Κυβερνήσεως*, αρ.φυλ.82 της 31 Δεκεμβρίου 1836.

⁴² «*Συσταίνεται εις Αθήνας σχολείον ψαλτικής εις το οποίον εμπορούν να διδάσκωνται ανεξόδως όσοι έχουν κλίσιν εις την ψαλτικήν και ιδίως εις την χορωδίαν*». Άρθρο 1^ο του ΒΔ. της 26 Ιανουαρίου 1837/ 7 Φεβρουαρίου 1837 «*Περί συστάσεως σχολείου της ψαλτικής*». *Εφ. της Κυβερνήσεως*, αρ.7 της 20 Φεβρουαρίου 1837.

⁴³ Αλέξης Δημαράς, *Εκπαίδευση, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, (ΙΕΕ)*, τόμος ΙΓ', σ.484 και Αλέξης Δημαράς (επιμέλεια), *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε (τεκμήρια Ιστορίας) τόμος Α' 1821-1894*, [Ερμής, Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη], Αθήνα 1985, σ.κθ,λ'.

⁴⁴ Άννα Κόντωνα, *Το Νεοελληνικό σχολείο και ο πολιτικός ρόλος των παιδαγωγικών συστημάτων*, Επιστημονική Βιβλιοθήκη, [Κριτική], Αθήνα 1997, σ.25.

⁴⁵ Αλ. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση, ό.π.*, τόμος Α', σ.κθ'.

εποχής.⁴⁶ Τη συνειδητοποίηση όμως της ανάγκης να προταχθεί το πρακτικό πνεύμα στο θεωρητικό ή τουλάχιστον να μην υποτιμηθεί για λόγους ευρύτερης επιστημονικής και οικονομικής ανάπτυξης της χώρας εκφράζουν έμπρακτα στις διαθήκες τους ευεργέτες ήδη από την τρίτη δεκαετία του 19^{ου} αιώνα.⁴⁷

Ως χαρακτηριστικό παράδειγμα της προτίμησης διδασκαλίας μαθημάτων που προοιωνίζαν το πρακτικό πνεύμα, χωρίς να απορρίπτεται η ωφελιμότητα των θεωρητικών, παραθέτουμε - αν και έξω από τα όρια της έρευνάς μας αυτή την εποχή - την πράξη ευεργεσίας του Σταματίου Πετρίτση προς τη γενέτειρά του, το 1832 για τη λειτουργία σχολείου στο Ληξούρι. Συγκεκριμένα: «...δια την διδασκαλίαν της αριθμητικής και γεωμετρίας εν πλήρει εκτάσει και της γεωγραφικής ιστορίας, χάριν τη μορφώσεως του νου και της καρδιάς της νεολαίας», ζητά ο ευεργέτης να βρεθούν ικανοί δάσκαλοι. Επιμένει ιδιαίτερα στη διδασκαλία της γεωγραφικής ιστορίας, «ήτις δέον να λαμβάνη και την μυθολογίαν και την βιογραφίαν των επιφανών ανδρών...».⁴⁸

Την αξία των πρακτικών τομέων για το βιοπορισμό τους και την ανάπτυξη του τόπου φαίνεται να έχουν συνειδητοποιήσει οι πρόκριτοι της Δημητσάνας και των «επωφελών» γίαντους γνώσεων, όταν απευθύνονται στον Όθωνα ζητώντας να αποδοθεί ιδιοκτησία αναγκαία για τη λειτουργία της Σχολής της Δημητσάνας:⁴⁹ «Μεγαλειότατε, αλλά το καθ' ημάς, ολίγιστοι (δια να μην είπωμεν ουδείς) θέλομεν ήσθαι ικανοί να μετάσχωμεν της τοιαύτης ευεργεσίας, εδώ ζώντες εις πετρώδη και ξηράν πατρίδα, και ευαγγελιζόμεθα δια τούτο την βιομηχανίαν, τας τέχνας και το εμπόριον, έχομεν όλοι την ανάγκην μικράς [καν] παιδείας, από της οποίας δεν θέλομεν εμπορή να ζώμεν...».⁵⁰

Η χώρα υστερούσε όχι μόνο στην ύπαρξη διαφόρων τεχνικών ειδικοτήτων,⁵¹ αλλά και σε μηχανήματα και εργαλεία.⁵² Τα σχόλια του Friedrich Thiersch σε σχετική αναφορά του

⁴⁶ Διάφορες μελέτες το επιβεβαιώνουν. Τσουκαλάς, **Εξάρτηση και Αναπαραγωγή**, [Θεμέλιο], Αθήνα 1979, σσ.505-556, Γεώργιος Δερτιλής, **Αέι Παιίδες Απαιίδευτοι, 23 σχόλια περί Εθνικισμού, Πλούτου και Παιδείας**, [Καστανιώτης], Αθήνα 1996, σσ.21-22.

⁴⁷ Βλ Διαθήκη Ιωάννη Βαρβάκη της 8 Νοεμβρίου 1824. ΜΗΚ, σ.59, Διαθήκη Δοσίθεου Φιλίτη, Μητροπολίτη Ουγγροβλαχίας το 1826. ΓΑΚ, (1848-1854), Κλάδος Β', θυρίς 106 φάκελος 4-6,8-15, έγγραφο 2730 της 29 Απριλίου 1849 (Έκθεσις δικαστικού αρχείου) και φάκελος 15, έγγραφο 6813 και ΑΥΕ, Φάκ.1850/ 88, έγγραφο 16803 της 13 Μαΐου 1855.

⁴⁸ «Εάν η μικρά μου περιουσία δεν είναι επαρκής προς τον σκοπόν τούτον, είθε το παράδειγμα να παρακινήση άλλους, όπως συμπληρώσωσι την εκτέλεσιν του σκοπού, επωφελούς εις την ανθρωπότητα...». Διαθήκη της 19 Νοεμβρίου 1832 και κωδίκηλλος της 24 Μαΐου 1832. ΜΗΚ,Γ'94, σ.486. Στέφανος Παπαγεωργίου, **Έλληνες Ευεργέτες, «Αξιοι της εθνικής ευγνωμοσύνης, Δήμος Αθηναίων - Πολιτισμικός Οργανισμός**, [Παπαζήση], Αθήνα 1997, σ.62. Βλ. Μοσχοπούλου, **Ιστορία της Κεφαλλονιάς**, [Κέφαλος], τόμος Β', Αθήνα 1988.

⁴⁹ Οι πρόκριτοι, υπεύθυνοι για τη λειτουργία της σχολής της Δημητσάνας, ως επιχείρημα για τη συνέχιση της συντήρησης της Σχολής χρησιμοποιούν το γεγονός ότι αυτή θεωρείται ως «η παλαιότερα της Πελοποννήσου επί Τουρκοκρατίας Σχολή». ΓΑΚ, Κλάδος Β', Οθωνικό Αρχείο (1833-1848), φάκελος 146, έγγραφο 1500 του 1836.

⁵⁰ Οι πρόκριτοι του σχολείου Δημητσάνας ζητούν ν' αποδοθεί η ιδιοκτησία στη σχολή, γιατί στερούνται του σχολείου τώρα. Ζητούν από τον Όθωνα «ν' αξιώσει αυτούς του βασιλικού βλέμματος προς εξακολούθησιν της διαδόσεως των φώτων εις τους κατοίκους». ΓΑΚ, Κλάδος Β', (1833-1848), φάκελος 146, ό.π.

⁵¹ Φρειδερίκος Τις, **Η Ελλάδα του Καποδίστρια**, (μετάφραση Σπήλιος), εισαγωγή, επιμέλεια, σχόλια Τάσου Βουρνά, Αθήνα 1972, τόμος Β', [Τολίδης], σσ.53-54.

⁵² Ο Friedrich Thiersch εισηγήθηκε στην Αντιβασιλεία σαν αποτελεσματικότερο μέτρο κάλυψης του προβλήματος την εισαγωγή στην Ελλάδα «των εργαλείων και των εργοστασίων της Ευρώπης, με τα

προς την Αντιβασιλεία φωτίζουν την έλλειψη τεχνιτών στο σύνολο σχεδόν των ειδικοτήτων. Για τη θεραπεία αυτής της κατάστασης ο ίδιος διατυπώνει σχετικές προτάσεις: «Ο πιο αποτελεσματικός τρόπος για να συμπληρωθεί ό,τι λείπει από τη χώρα, είναι να εισαχθούν στην Ελλάδα τα επαγγέλματα και οι φάμπρικές της Ευρώπης με τα εργαλεία τους, τις μεθόδους και τις εφευρέσεις τους, που έχουν διπλασιάσει τα πλούτη των βασιλέων της Δύσεως. Για να επιτευχθεί αυτός ο σκοπός αρκεί να ενθαρρυνθούν οι βιοτέχνες και οι ξένοι κατασκευαστές να εγκατασταθούν στην Ελλάδα και να ιδρύσουν μια Πολυτεχνική Σχολή πάνω σε ένα σχέδιο ανάλογο με τις ανάγκες της».⁵³ Παρά το γεγονός ότι η χρησιμοποίηση αλλοδαπών τεχνιτών και επιστημόνων, κυρίως Βαυαρών, ήταν αναπόφευκτη, λόγω της απουσίας των προϋποθέσεων μιας τεχνικής εκπαίδευσης για πολλά χρόνια και λόγω του ολιγάριθμου των τεχνιτών, επικράτησε η αντίληψη ότι, για την κατά το αστικό πρότυπο ανάπτυξη της χώρας, έπρεπε να δημιουργηθούν εγχώριοι ειδικευμένοι τεχνίτες και επιστήμονες.⁵⁴

Η ανάγκη ταχείας ανοικοδόμησης της Αθήνας άλλωστε, λόγω της μεγάλης πληθυσμιακής της αύξησης, ακριβώς μετά την ανάδειξή της σε πρωτεύουσα του ελληνικού βασιλείου, οι επιταγές εξεύρεσης ή ανέγερσης κατάλληλων κτιρίων για την εγκατάσταση των υπηρεσιών του Δημοσίου και των κρατικών οργανισμών δεν άφηναν περιθώρια μετάθεσης του προβλήματος, δεδομένης και της ευθυγράμμισης των πρακτικών της πολιτικής του Κράτους με τα ευρωπαϊκά μοντέλα ανάπτυξης.⁵⁵

2. «Κυριακάτικο Σχολείο των Τεχνών»

Προσπάθεια ίδρυσης πολυτεχνικής σχολής έγινε με το Β. Διάταγμα της 31 Δεκεμβρίου 1836.⁵⁶ Την 15 Οκτωβρίου 1837 ανακοινώθηκε η σύστασή της από το υπουργείο Εσωτερικών με σκοπό να διανέμονται ετησίως εργαλεία, μηχανές και βραβεία σε όσους κόπιαζαν «εξαιρέτως εις την βελτίωσιν της γεωργίας και των τεχνών».⁵⁷ Εισηγητής της οργάνωσής του, αλλά και ο πρώτος δωρητής του, υπήρξε ο Βαυαρός αρχιτέκτονας Friedrich

εργαλεία, τις μεθόδους και τις εφευρέσεις τους που έχουν διπλασιάσει τα πλούτη των βασιλέων της Δύσεως». Φρειδερίκος Τις, *Η Ελλάδα..ό.π.*, σσ.53-54 και 58.

⁵³ *Ο.π.*, σσ.53-58.

⁵⁴ Κωνσταντινόπουλος, *Η επαγγελματική εκπαίδευση..ό.π.*, σ.18. Η άποψη αυτή τέθηκε επιτακτικότερα με τα σοβαρά εμπόδια που παρουσιάστηκαν με την υλοποίηση των σχεδίων του βαυαρού αρχιτέκτονα Friedrich von Gardner για την ανέγερση των ανακτόρων του Όθωνα κοντά στη Μεσογειτική Πύλη (Σύνταγμα). Το μέγεθος και ο διάκοσμος του κτιρίου προϋπέθετε τη συνεργασία μόνιμου και εξειδικευμένου συνεργείου τεχνιτών και καλλιτεχνών, το οποίο βέβαια έλλειπε από την Ελλάδα. Μερτύρη, *ό.π.*, σσ.51-53.

⁵⁵ *Ο.π.*, σ.50.

⁵⁶ Β.Δ. «περί εκπαιδύσεως εις την Αρχιτεκτονικήν». *Εφ.της Κυβερνήσεως*, αρ.82 της 31 Δεκεμβρίου 1836/12 Ιανουαρίου 1837 και Παντελής Κυπριανός, *Συγκριτική Ιστορία της Ελληνικής Εκπαίδευσης*, [Βιβλιόραμα], Αθήνα 2004, σ.105. Με νόμο του 1840 αποφασίστηκε να λειτουργεί και τις εργάσιμες ημέρες μετά από πρόταση του Zentner. Μπίρης, *Ιστορία..ό.π.*1957, σ.42.

⁵⁷ «Η παράδοσις των μαθημάτων θέλει γίνεσθαι τας κυριακάς και εορτάς καθ' άς σχολάζουν οι βιομήχανοι. Η έναρξις γίνεται την 17 του ενεστώτος (στην Αθήνα) και κατά το παρόν θέλουν παραδοθή τα στοιχειώδη μαθήματα, η αρχιτεκτονική και η ιχνογραφία...». Γραμματεία Εσωτερικών. Β.Δ. «Περί συστάσεως πολυτεχνικού σχολείου» την 15 Οκτωβρίου 1837. *Εφ.της Κυβερνήσεως*, αρ.40 της 6 Νοεμβρίου 1837.

von Zentner, που υπηρετούσε ως τεχνικός πραγματογνώμονας και αρμόδιος για έργα εφοδιασμού και οργανώσεως της Εθνικής Οικονομίας. Ίδρυσε το 1836 το πρώτο εργαστήριο, τη «Μηχανοθήκη», όπου συγκέντρωσε πρότυπα βιομηχανικών κατασκευών και σχέδια, απαραίτητα για τη σύσταση «σχολείου Οικοδομικής».⁵⁸

Στην εξελικτική – περιπετειώδη θα λέγαμε - πορεία της Πολυτεχνικής Σχολής, ως πρώτου πολιτικού θεσμού τεχνικής εκπαίδευσης μοιάζει να απεικονίζεται μέχρι το τέλος του 19^{ου} αιώνα ένα σημαντικό τμήμα της τεχνολογικής και οικονομικής ιστορίας της χώρας.⁵⁹

Η πολυτεχνική σχολή λειτούργησε αρχικά ως σχολείο στοιχειώδους τεχνικής εκπαίδευσης. Κίνητρο της ίδρυσής του ήταν, εκτός από την έλλειψη μορφωμένων αρχιτεκτόνων, το ενδιαφέρον πολλών νέων για τεχνικές σπουδές, και η ύπαρξη του διδακτικού προσωπικού.⁶⁰ Παράλληλα με τις τεχνικές σπουδές διδάσκονταν μαθήματα καλλιτεχνικών κλάδων⁶¹ και είχε τη μορφή του «Κυριακάτικου Σχολείου των Τεχνών».⁶² Η συμπόρευση όμως της Σχολής με τα ξένα ευρωπαϊκά πρότυπα ήταν αδύνατη, λόγω των ιδιαιτεροτήτων και των αναγκών του ελληνικού χώρου.⁶³

Λόγω της μεγάλης συρροής μαθητών,⁶⁴ μετά το 1840 λειτούργησε καθημερινά ως «Ελληνικόν Βασιλικόν Σχολείον Οικοδομικών Τεχνών και Επαγγελμάτων». Όσοι φοιτούσαν, «ειδικεύοντο πρακτικώς εις μίαν τέχνην» σε κάποιο ιδιωτικό εργαστήριο ή δημόσια υπηρεσία.⁶⁵ Την εποχή εκείνη που «Έλληνες και ξένοι εφιλοτιμούντο να συμβάλλουν εις την

⁵⁸ ΓΑΚ, Οθωνικό Αρχείο, Γραμματεία Εσωτερικών, φάκελος 211, έγγραφο 7522 της 11/23 Ιανουαρίου 1836. Ο τότε τεχνικός πραγματογνώμονας του υπουργείου Εσωτερικών, λοχαγός του Μηχανικού, Friedrich von Zentner συνέλαβε την ιδέα της ίδρυσης σχολείου τεχνικής εκπαίδευσεως το 1836 διαπιστώνοντας την ανάγκη για οικοδομικά και τεχνικά επαγγέλματα, όπως και τους σκοπούς της Κυβέρνησης «να τονώσει τα συμφέροντα της βιομηχανίας». Εισηγήθηκε πρόταση σύστασης τεχνικού εκπαιδευτηρίου που μακροπρόθεσμα θα ικανοποιούσε τις οικοδομικές απαιτήσεις. Ο ίδιος συγκρότησε και πρόβαλε προς επίρρωση των επιχειρημάτων του, συλλογή προπλασμάτων βιομηχανικών και οικοδομικών κατασκευών, προτύπων μηχανών και εργαλείων ως βάση των προγραμμάτων του, γεγονός που ευαισθητοποίησε τους αρμόδιους για τη σύσταση σχολείου Οικοδομικής. Μερτύρη, ό.π., σσ.51-52 και Μπίρης, *Ιστορία..ό.π.*, σσ.18,126-128.

⁵⁹ Γ.Αντωνίου, *Νικόλαος Στουρνάρης, ό.π.*, σ.13.

⁶⁰ ΓΑΚ, Οθωνικό Αρχείο, Γραμματεία Εσωτερικών, φάκελος 211, έγγραφο 117/44 της 11 Οκτωβρίου 1839 και έγγραφο 3591 της 22 Οκτωβρίου 1839.

⁶¹ Φίλιππος Ιωάννου, *Λόγος Ολυμπιακός εκφωνηθείς εν τη β' εορτή των ιδρυθέντων Ολυμπίων υπό του Ευαγγέλου Ζάππα, (ανάπτυπον)*, σ.47.

⁶² Λειτούργησε στην αρχή ως μονοτάξιο και κατά τις Κυριακές. ΓΑΚ, Οθωνικό Αρχείο, Γραμματεία Εσωτερικών, φάκελος 211, έγγραφο 17136 της 20 Δεκεμβρίου 1839. Οργανώθηκε σύμφωνα με το υπόδειγμα του βασιλικού Σχολείου της Οικοδομικής τέχνης του Μονάχου και του τεχνικού σχολείου La Matimiere της Λυών. Μπίρης, *Ιστορία..ό.π.*, σ.25. Κατά τον Δημήτριο Αινιάν «συνέστη...κατά τον τύπον της Ecole des Arts et Metiers των Παρισίων». Δημήτριος Αινιάν, *Χρονολόγιον*, Αθήναι 1859, σ.35.

⁶³ Η παροχή στοιχειωδών γνώσεων προκειμένου να μειωθεί το χάσμα μεταξύ των απόφοιτων της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης και των αναλφάβητων, καθώς και η λειτουργία του μόνο κατά τις Κυριακές και τις επίσημες αργίες, εφόσον οι μαθητές εργαζόνταν τις υπόλοιπες ημέρες για τα προς το ζην, αποτελούσαν κλασικά χαρακτηριστικά της ελληνικής πραγματικότητας. Μερτύρη, ό.π., σ.57.

⁶⁴ Ισχυρά κίνητρα για την προσέλευσή τους αποτελούσαν η δωρεάν εκπαίδευση και η χορήγηση υποτροφιών για τους πτωχότερους και τους γόνους των Αγωνιστών του 1821, σύμφωνα με τα Β. Διατάγματα. Η έλλειψη περιοριστικών όρων, όσον αφορά στην ηλικία και το μορφωτικό και κοινωνικό επίπεδο, δημιούργησε ανομοιογενές σώμα μαθητών, ένα από τα πρώτα προβλήματα του ιδρύματος. Μερτύρη, ό.π., σσ.59-60.

⁶⁵ Μπίρης, *Ιστορία..ό.π.*, σ.42.

αναγέννησιν της Ελλάδος εκ των ερειπίων της», οι πρωτεργάτες δημιουργικών προσπαθειών συνήθως, αφού προσέφεραν οι ίδιοι ό,τι μπορούσαν για την υλοποίηση του κοινωφελούς σκοπού τους, δε δίσταζαν να ζητούν βοήθεια από όσους μπορούσαν μη αναμένοντας οικονομική συμβολή από το αδύναμο Κράτος.⁶⁶ Ο ίδιος ο Zentner εκμεταλλευόμενος την αποδοχή και την αναγνώριση του Κυριακού σχολείου ως εκπαιδευτηρίου με προοπτικές στη συνείδηση της Αθηναϊκής κοινωνίας, καθώς και τα ευνοϊκά σχόλια που αποσπούσε από τον Τύπο της εποχής στο πρόσωπό του, δεν έπαψε να αναζητεί τρόπους βελτίωσης του ιδρύματος και των σπουδών του. Προσέφευγε λοιπόν σε όσους μπορούσαν για να συμβάλουν στην αναβάθμιση της σχολής. Φορείς ή ιδιώτες ανταποκρίθηκαν άμεσα καταθέτοντας προσφορές σε είδος, είτε σε χρήματα.⁶⁷

Αυτή η πρακτική εντασσόταν στα πλαίσια μιας ευρύτερης στάσης της Κυβέρνησης απέναντι στην οικονομική, και όχι μόνο, ενίσχυση των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων από άτομα, ομάδες ή φορείς που δρούσαν κυρίως στο εξωτερικό, ικανά να συμπληρώσουν το δικό της έργο. Η συχνή αποστολή επιστολών του Όθωνα προς σημαντικούς έλληνες ομογενείς και προξένους του εξωτερικού με κύριο στόχο, όπως ήδη αναφέρθηκε την οικονομική αρωγή των εκπαιδευτικών προσπαθειών αποδεικνύει του λόγου το αληθές. Αυτό επιμαρτυρεί απόσπασμα επιστολής του Γεωργίου Τυπάλδου, Εφόρου της Δημοσίας και Πανεπιστημιακής Βιβλιοθήκης προς τον Όθωνα: «*Η προς τους Ευεργέτας των εκπαιδευτικών ημών καταστημάτων υψηλή και μεγάλη επιείκεια της Σ. Κυβέρνησης της Α.Μ. του Βασιλέως ου μόνον τον αριθμόν των ευεργετών και των φιλοδωρημάτων ηύξησεν, αλλά και τα καταστήματα αυτά επλούτησε, τα θάλλοντα πάντοτε παρατηρεί...*».⁶⁸

Από τη στιγμή της ίδρυσής του το μοναδικό για την Ελλάδα αυτό εκπαιδευτήριο προσήλκυσε πλήθος δωρεών τόσο επιφανών προσώπων, όσο και απλών πολιτών ή ομογενών του εξωτερικού. Ενδεικτική αναφορά κάνουμε στον Ι.Σκαραμαγκά από τη Χίο,⁶⁹ τον Κ. Ρωσσέτη από τη Βλαχία, τον Ign.V.Rudhart, πρωθυπουργό του Όθωνα, τη Sophie de Marboi, δούκισσα της Πλακεντίας, η οποία, πλην των άλλων πολυειδών συνεισφορών της, με την έμμεση επήρεια του Zentner και του Γεωργίου Γενναδίου, του γνωστού «*δασκάλου του Γένους*», έκανε διάφορες δωρεές στο Σχολείο.⁷⁰ Η δούκισσα «*βλέπουσα τας προόδους των μαθητών του εν Αθήναις Πολυτεχνικού Καταστήματος, πληροφορούμενη την οποίαν πάσχουσιν ούτοι στέρησιν διαφόρων μέσων, μετέφερεν ίδια δαπάνη από την Γαλλίαν διάφορα εργαλεία και το αναγκαίον υλικόν...*».⁷¹

Στον διευθυντή της Σχολής, τον Zentner, είχε δοθεί η εντολή από τον υπουργό της επί των Εσωτερικών Γραμματείας, Ν.Γ. Θεοχάρη, το 1841 για την τήρηση πρωτοκόλλου δωρεών με την υπόδειξη να το ενημερώνει «*μετά μεγίστης επιμελείας*» με αναδρομική καταγραφή

⁶⁶ Ο.π., σ.51.

⁶⁷ ΑΥΕ, Φακ.1847/88, 2, έγγραφο 4086 της 7 Δεκεμβρίου 1847 και Μερτύρη, ό.π., σσ.65-67.

⁶⁸ ΓΑΚ, Κλάδος Β', (1833-1848), θυρίδα 152, φάκελος 8 (Κιωπέκας), έγγραφο 214 της 26 Σεπτεμβρίου 1847.

⁶⁹ Γνωστός από τις δωρεές και συνδρομές του σε εκπαιδευτικά ιδρύματα και ορφανοτροφεία. ΑΥΕ, Φακ.1868/ 88,1, έγγραφο 193 της 18 Ιουνίου 1868, *Μητρώνων μελών της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας (ΜΗΦΕ)*, αρ.1615, Ορφανοτροφείο Γεωργίου και Αικατερίνης Χατζηκώνστα, *Λεύκωμα Εβδομηκονταπενταετηρίδος 1856-1930*, Αθήνα 1931, σ.67 και Γεώργιος Τυπάλδος Κοζάκης, Έφορος Αμαλείου Ορφανοτροφείου, Έκθεσις περί των πεπραγμένων της Διοικούσης Επιτροπής του Αμαλείου Ορφανοτροφείου Κορασίων έτους 1887-1888, εν Αθήναις 1888.

⁷⁰ Βλ.κεφ. Καλλιτεχνικής εκπαίδευσης, σσ.667-668,671-672 και κεφ. Η Εκπαίδευση στην Ελλάδα, σσ.26, υπσμ.10,50,77.

⁷¹ Εφ. Αιών της 26 Μαΐου 1840.

από το 1836. Η ενημέρωση αυτή διατηρήθηκε έως το 1848.⁷² Στο τμήμα των δωρεών σε χρηματικά ποσά δέσποζε το όνομα του διευθυντή της «Σχολής Τεχνών και Επαγγελματών» του Μονάχου, Gustave Vorherr, με συνολική εισφορά 800 δραχμών. Η γενναιόδωρη παρουσία του όμως και στις άλλου είδους δωρεές οδηγεί στην εικασία ότι με το όνομα αυτό καλύπτεται ο βασιλιάς της Βαυαρίας Λουδοβίκος Α', ο οποίος συχνά προέβαινε σε δωρεές.⁷³ Στην προσφορά βιβλίων και εντύπων υπερέχει το όνομα του Zentner. Απήχηση φαίνεται πως είχε η έκκλησή του για αποστολή δειγμάτων ορυκτών. Στρατιωτικοί ορυκτολόγοι από διάφορες πόλεις της Γερμανίας έστειλαν συνολικά 300 δείγματα.⁷⁴

Μεταξύ των δωρητών της περιόδου αυτής συγκαταλέγεται ο βασιλιάς Όθων με τη δωρεά δεκάτομου Λεξικού «Dictionnaire de l'Industrie manufacturière», σχετικού με τις τεχνικές εξελίξεις στο χώρο των κατασκευών και της βιομηχανίας, ο Φρειδερίκος Γουλιέλμος της Πρωσίας, η «Πολυτεχνική Ένωση του Βασιλείου της Βαυαρίας»,⁷⁵ «η Βαυαρική Γεωργική Ένωσις»,⁷⁶ ο διευθυντής της Ecole de la Martinière της Λυών, Henri Tabareau,⁷⁷ ο Olivier Celtier, μέλος της «Ecole Intustrielle de la Societé des Arts» της Γενεύης.⁷⁸

Στο πνεύμα συμπόρευσης της σπουδής των «ωραίων» τεχνών με τις τεχνικές σπουδές κινείται αντίστοιχα η προσφορά κάποιων ευεργετών, της οποίας γενικός προορισμός είναι η τεχνική εκπαίδευση. Το πνεύμα αυτό εμφανίζεται αρκετά πρώιμα, αν λάβουμε ως παράδειγμα τη χειρονομία αγγλίδας ευεργέτιδας από το Μανδράς των Ινδίων, της Ελεάζαρ Λεμβρούγκεν, η οποία ήδη από το 1834 αφιέρωσε κληροδότημα 15.000 ρουπιών⁷⁹ «..υπέρ των ελληνικών καταστημάτων τεχνών και επιστημών». Αποτέλεσε περίπτωση ιδιαίτερη για τη χρονική στιγμή της δωρεάς.⁸⁰ Η επιθυμία αυτή της δωρήτριας, όπως αποτυπώνεται στη διαθήκη της 22 Μαΐου 1834, είχε προβληματίσει ιδιαίτερα το υπουργείο Παιδείας για την

⁷² Ιωάννης Χατσόπουλος, *Ευεργέται και δωρηταί, Εκατονταετηρίς του ΕΜΠ (1837-1937)*, περ. *Τεχνικά Χρονικά*, τεύχος 181, Ιούλιος 1939, σσ.50,77. Η καταγραφή των διαφόρων δωρεών ταξινομημένων σε κατηγορίες γινόταν με διαταγή του Όθωνα σε ένα χρυσόδετο, προσεγμένο γενικά βιβλίο, την επιμέλεια του οποίου είχε ο γραμματέας της Σχολής, ο Αλέξανδρος Σούτσος. Το πρώτο μέρος περιλάμβανε εισφορές χρηματικές, το δεύτερο δωρεές σε βιβλία, σχέδια, εικόνες και περιοδικά, το τρίτο υλικά σχεδίασης και ζωγραφικής, το τέταρτο γεωμετρικά εργαλεία και όργανα Φυσικής και Χημείας, το πέμπτο μηχανές και υποδείγματα τεχνικών κατασκευών και το έκτο δωρεές σε δείγματα ορυκτών. Μπίρης, *Ιστορία..ό.π.*, σσ.51-52.

⁷³ Εκτός από χρηματικά ποσά, προσέφερε συγγράμματα τεχνικού περιεχομένου, λευκώματα αρχιτεκτονικών υποδειγμάτων και έντυπο υλικό στο χρονικό διάστημα 1838-1845. *Ό.π.*, σ.67.

⁷⁴ ΑΥΕ, Φακ.1842/88,2, έγγραφο 16041 του 1842, Φακ.1843/88,3, έγγραφο 20500 της 26 Απριλίου 1843 (προσφορά ορυκτών και βιβλίων διαφόρων φιλελλήνων), Φακ.1847/88, υπφ.2, έγγραφο 4086 της 7 Δεκεμβρίου 1847.

⁷⁵ Έστειλε τεύχη επιστημονικού περιοδικού της «Βαυαρικής Γεωργικής Ενώσεως» κατά τα έτη 1840-1843. Μερτύρη, *ό.π.*, σ.67

⁷⁶ Έστειλε έντυπα εκδοτικής της δραστηριότητας των ετών 1811 έως και 1841, *ό.π.*

⁷⁷ Έστειλε Λεξικό Γαλλικών Ανακαλύψεων από το 1789 έως και το 1841 («Dictionnaire des Decouverts en France»), *ό.π.*

⁷⁸ Στάλθηκαν 36 τεύχη του περιοδικού, έκδοση της Εταιρείας, «Bulletin de la classe d Industrie de la Socete des Arts de Geneve», *ό.π.*

⁷⁹ Τα 15.000 ρουπία ισοδυναμούσαν με 7 1/2 ισπανικά «τάλλαρα». ΓΑΚ, Κλάδος Β', (1833-1848), *ό.π.* και έγγραφο 6036 της 22 Οκτωβρίου 1837.

⁸⁰ ΓΑΚ, Κλάδος Β', (1833-1848), θυρίδα 159, φάκελος 7 (Επιστολή της 22 Μαΐου 1834 της E. Leembrouggen προς το υπουργείο Εξωτερικών). Βλ κεφ Καλλιτεχνική Εκπαίδευση, σ.664 και υψσμ.15

κατάλληλη τοποθέτηση του χρηματικού αυτού ποσού, καθότι δεν υπήρχε στην ελληνική επικράτεια, ούτε προβλεπόταν σύντομα να υπάρξει αντίστοιχο εκπαιδευτικό ίδρυμα.⁸¹

Ανάμεσα στους έλληνες ομογενείς που έδειξαν όχι με μικρές δωρεές το ενδιαφέρον τους, αλλά με σημαντικά κληροδοτήματα συγκαταλέγεται ο έμπορος από το Ταϊνγαρόγκ και εκτελεστής της διαθήκης του Ιωάννη Βαρβάκη, ο Ιωάννης Βόζος.⁸² Η πράξη του δεν αφορά στο συγκεκριμένο πολυτεχνικό ίδρυμα, αλλά γενικότερα στην ειδίκευση στα αντίστοιχα γνωστικά αντικείμενα μέσα από υποτροφίες μαθητών. Στη διαθήκη του, τον Οκτώβριο του 1839, άφησε 100.000 ρούβλια για τις σπουδές νέων «εις τας ευγενικάς επιστήμας ή τέχνας, δηλαδή αρχιτεκτονικήν, ζωγραφικήν, γλυπτικήν... εις τας Ακαδημίας της σοφής Ευρώπης».⁸³

Ο τρόπος ζωής των ελλήνων ομογενών στα οικονομικά κέντρα της Δύσης και η εμπειρία που απέκτησαν από τις επιχειρηματικές δραστηριότητές τους υπαγόρευαν περισσότερο ρεαλιστικές και εφαρμοσμένες κατευθύνσεις στην εκπαιδευτική πρακτική. Ουσιαστικότερες χαρακτηρίζονται οι εκσυγχρονιστικές προτιμήσεις του Ιπλιξή ή Ιωνίδη, Κωνσταντινουπολίτη στο Λονδίνο,⁸⁴ ο οποίος σε δωρητήριο έγγραφό του αναφέρεται σε οικονομική συμβολή του στη «συγκρότηση εταιρείας η εταιρειών σκοπούσων την πρόοδον των επιστημών, των τεχνών, της βιομηχανίας, της ναυτιλίας, της γεωργίας και του εμπορίου μεταξύ Ελλήνων και παντός είδους Παιδείας».⁸⁵

3. Η κυριαρχία του «Σχολείου των Καλών και Βαναύσων Τεχνών». (1843-1862)

Με το κίνημα της 3^{ης} Σεπτεμβρίου 1843, αν και οι μεταβολές στο πολιτικό σκηνικό δεν επηρέασαν αποφασιστικά το χώρο της εκπαίδευσης, εν τούτοις άρχισαν να αλλοιώνονται στοιχεία της εδραιωμένης «βαναρικής φιλοσοφίας» στο εκπαιδευτικό σύστημα. Χωρίς να παραβλέπεται ή να υποτιμάται η προσπάθεια του Μάουρερ, ο οποίος επέδειξε σημαντικό έργο στην εκπαίδευση, όπως και εκείνη του Thiersch, η απουσία συνεκτικής εκπαιδευτικής

⁸¹ ΓΑΚ, Κλάδος Β', ό.π. και έγγραφο 6036 της 22 Οκτωβρίου 1837 και θυρίδα 148, φάκελος 6, έγγραφο 20010 της 14 Μαρτίου 1898.

⁸² Βλ. κεφ.Καλλιτεχνική Εκπαίδευση, σσ.664-665.

⁸³ ΖΑΒ, σ.96, ΑΥΕ, Φάκ.1840/ 88,1, έγγραφο 4396/2623 της 4 Νοεμβρίου 1840, έγγραφο 608 της 31 Οκτωβρίου 1839, ΓΑΚ, Σειρά 17, Κλάδος Β', θυρίδα 113, φάκελος 28, έγγραφο 22499 της 7 Σεπτεμβρίου 1843, θυρίδα 99, φάκελος 5, έγγραφο 6097 της 14 Ιουλίου 1843, θυρίδα 126, φάκελος 5 και θυρίδα 106, φάκελοι 16-19,21-22 και φάκελος 11.

⁸⁴ Στεφ. Παπαγεωργίου, Έλληνες Ευεργέτες, ό.π., σ.143.

⁸⁵ Στο καταστατικό έγγραφο που συντάχθηκε για τη δημιουργία κεφαλαίου στις 28 Σεπτεμβρίου 1842 στο Λονδίνο επικυρώνεται η δωρητήρια πράξη υπ.αριθ.22745 της 23 Φεβρουαρίου 1845, όπου ο Ιωνίδης αναφέρεται στη συνδρομή του σε Ελλάδα ή Κωνσταντινούπολη «ομού με πάσαν άλλην δωρεάν του Κωνσταντίνου και Αλέξανδρου Ιωνίδη, το όλον μέχρις 100.000 δραχμές». Στο 2^ο άρθρο της δωρητήριας πράξης αρ.22745 της 23 Φεβρουαρίου 1845 ζητά: «Προς κατάρτισιν του χρηματικού κεφαλαίου της υπέρ της πρόοδον των επιστημών, των τεχνών και της γεωργίας εν Ελλάδι Ελληνικής Εταιρείας, όταν η εφορία ταύτης ανατεθή εις άτομα της ημετέρας υπολήψεως και εμπιστοσύνης, μέχρι δέκα χιλιάδων δραχμών...». Γιάννης Ε. Χατζημανωλάκης, Κωνσταντίνος Ιωνίδης (Ιπλιξής), Γεννήτορας μιας φιλογενούς «δυναστείας» στο περ. Ημερησία, Η Ελλάδα των Ευεργετών, (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004, σσ.32,35, Γούδας, ό.π., τόμος Γ', Κωνσταντίνος Ιπλιξής, σσ.142-145, Γιάννης Ε.Χατζημανωλάκης, Ιωάννης Χατζηκυριακός, Ο ευεργέτης που έγινε συνοικία και τραγούδι, περ. Ημερησία, Η Ελλάδα των Ευεργετών, (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004, σσ.10-11 και ΓΑΚ, Σειρά 17, κλάδος Β', θυρίδα 106, φάκελος 4-6 και 8-15, έγγραφο 94 της 4 Ιανουαρίου 1849 και 13 Ιουνίου 1849.

φιλοσοφίας και πολιτικής ήταν εμφανής, όχι μόνο στην οθωνική περίοδο, αλλά και αργότερα.⁸⁶

Αλλαγές στη λειτουργία του Πολυτεχνικού Σχολείου, που σηματοδότησαν μια νέα περίοδο ζωής του μέχρι την έξωση του Όθωνα, έγιναν μετά το 1843. Απολύθηκαν ορισμένοι ξένοι υπήκοοι, οι οποίοι δίδασκαν σ' αυτό, όπως ο Hansen, ο Saubert ή ο Friedrich von Zentner. Οι συνέπειες, σύμφωνα με τους μελετητές του ιδρύματος, υπήρξαν αρνητικές, όσον αφορά στη διδασκαλία και το ανθρώπινο δυναμικό.⁸⁷

Με το Β.Διάταγμα τον Οκτώβριο του 1843 το «Σχολείο των Τεχνών», διαιρέθηκε σε «Σχολείον των Κυριακών και εορτών», για την τελειοποίηση όσων επαγγέλονταν τέχνες, σε «Σχολείον καθημερινόν», για όσους προσανατολιζόνταν στις βιομηχανικές τέχνες και σε «Σχολείον ανώτερον» για τη διδασκαλία των «ωραίων τεχνών».⁸⁸ Από τα άτομα που διηύθυναν τη Σχολή, ξεχώριζε ο Λύσανδρος Καυτατζόγλου (1811-1885), γνωστός αρχιτέκτονας. Προσπάθησε το διάστημα της διεύθυνσής του (1844-1862) να καλύψει κενά που διαπιστώθηκαν, να αναβαθμίσει γενικά το ίδρυμα χωρίς επιβάρυνση του προϋπολογισμού μέσα από σειρά καλλιτεχνικών εκθέσεων. Έδωσε το προβάδισμα στις Καλές Τέχνες έναντι των τεχνικών σπουδών, γεγονός, για το οποίο επικρίθηκε.⁸⁹ Χαρακτηριστική και ταυτισμένη με τη διακυβέρνηση του Όθωνα ήταν η παρουσία του Καυτατζόγλου τη δεκαετία του 1840. Στα θετικά σημεία της διευθυντικής του καριέρας θα ήταν σκόπιμο να συγκαταλέξουμε το διπλασιασμό του αριθμού των σπουδαστών και την προσπάθεια μέχρι ενός σημείου της ανάδειξης των κλάδων της βιοτεχνίας και των πρακτικών τεχνών στην Ελλάδα.⁹⁰

⁸⁶ Παντελής Κυπριανός, *ό.π.*, σσ.94-95. Ο Λέφας υποστηρίζει την απουσία εσωτερικής συνάφειας. Χρ.Λέφας, *Ιστορία της Εκπαιδύσεως*, εν Αθήναις, [ΟΕΣΒ],1942, σσ.9-10.

⁸⁷ Μπίρης, *Η Ιστορία...ό.π.*, σσ.69,79.

⁸⁸ Β.Δ. της 22 Οκτωβρίου 1843, «περί διοργανισμού του εν Αθήναις Σχολείου Τεχνών». *Εφ.της Κυβερνήσεως* αρ.38 της 9 Νοεμβρίου 1843.

⁸⁹ Μερτύρη, *ό.π.*, σ.129. Ο Ιωάννης Σκαλτσούνης έγραφε: «Σήμερον ουδέν άλλον υπάρχει εν Ελλάδι ειμή φάσμα τι γεωργικής σχολής...και το εν Αθήναις πολυτεχνείον δυνάμενον μάλλον να θεωρηθή ως σχολείον καλών τεχνών ή ως διδακτήριον τεχνολογίας». Ανώνυμος, *Η βιομηχανία εν τη Ελλάδι*, *Εφ. Αιών*, αρ.2394, της 7 Νοεμβρίου 1868 στο Μιχ. Ψαλιδόπουλος, *ό.π.*, σ.143. Επίσης, βλ. Θ.Παπακωνσταντίνου, *Ενας νομοθέτης στην Κρήτη στη στροφή του 19^{ου} αιώνα προς τον 20^ο αιώνα. Ο Ιωάννης Σκαλτσούνης και η εκπαιδευτική του οπτική στο Εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα: προσπάθειες, αδιέξοδα, προοπτικές*, [Πανεπιστήμιο Κρήτης], Ρέθυμνο 1986, σ.108, Γκλαβάς, *ό.π.*, σ.241. Προς το τέλος της οθωνικής περιόδου η κατακραυγή μέσω του τύπου σπουδαστών εναντίον του διευθυντού της Σχολής, Καυταντζόγλου, αυξανόταν. Προκαλούσε διαμαρτυρίες η προώθηση των Καλών Τεχνών σε βάρος των «βαναύσων». Χαρακτηριστική των εντάσεων ήταν μία επιστολή της 7 Νοεμβρίου 1862 σπουδαστών της Σχολής «προς την προσωρινήν Κυβέρνησιν της Ελλάδος», όπου προβαλλόταν ζωηρά το αίτημά τους για αντικατάστασή του. Μπίρης, *Η Ιστορία...ό.π.*, σσ.147-148. Έστρεψε όμως τις προσπάθειές του από κάποιο σημείο και μετά στην ανάδειξη των κλάδων της βιοτεχνίας και τις πρακτικές τέχνες. Παραιτήθηκε μετά την έξωση του Όθωνα το 1862. Μερτύρη, *ό.π.*, σ.135 και Γκλαβάς, *ό.π.*, σ.242.

⁹⁰ Οι σπουδαστές ανήλθαν σε 635, έναντι 345 του προηγούμενου έτους. Αλέξανδρος Βουρνάζος, *Τα περί ιδρύσεως του Πολυτεχνείου*, *Τεχνικά Χρονικά*, τόμος Η' (1939), τεύχος 181, σ.54. Από το έτος 1844-1845 επίσης βλέπουμε ουσιαστικά τη λειτουργία του θεσμού των υποτροφιών σε μαθητές και αποφοίτους της Σχολής. Τα τρία πρώτα χρόνια τα χρηματικά βραβεία ήταν 12, ενώ από το 1848 αυξήθηκαν ανάλογα με τα διδασκόμενα μαθήματα. Συνολική μηνιαία δαπάνη του υπουργείου για αυτά ήταν 500 δραχμές που αναλογούσαν σε 25 υποτροφίες περίπου. Μπίρης, *Η Ιστορία...ό.π.*, σ.90.

Οι περισσότεροι από τους καθηγητές της Σχολής, οι οποίοι διορίστηκαν την περίοδο της διεύθυνσης του Καυταντζόγλου, λόγω άλλων ενασχολήσεων, δίδαξαν στη Σχολή χωρίς απολαβές.⁹¹ Παράλληλα, δεν έλειψαν οι δωρεές όχι μόνο σε χρηματικά ποσά, αλλά και σε είδη υλικοτεχνικής υποδομής ομογενών ή άλλων ευαισθητοποιημένων για τον τομέα αυτόν της εκπαίδευσης ατόμων.

Το πρακτικό και περισσότερο επιστημονικό πνεύμα των επόμενων δεκαετιών προοιωνίζαν οι εκπαιδευτικοί στόχοι κληροδοτημάτων ήδη από τις αρχές της οθωνικής περιόδου. Το 1844 μετά από επίσκεψή του στο ίδρυμα ο τότε υποπρόξενος στη Βιέννη, Νικόλαος Μαντζουράνης, προσέφερε ελαιογραφίες, εργαλεία και όργανα και άλλα «δωρήματα».⁹² Ο ίδιος με δωρητήριο έγγραφο του 1840 αφιέρωσε στο «καλλιτεχνικό σχολείο» είκοσι «εικόνες ενδόξων διδασκάλων», οι οποίες «θέλουσι χρησιμεύση ως βάσις ωραίων τεχνών, των οποίων στερείται παντελώς η πατρίς μας και δώδεκα αρχετύπους ελεογραμμένας εικόνας» της Ιταλικής σχολής.⁹³ Ο Μιχαήλ Κιωπέκας από τη Βιέννη, πρώτος ξάδελφος του βαρώνου Σίνα, «ανήρ διακεκριμένος, φιλόμουσος, όστις εν καιρώ του αγώνος πολλά το έθνος και τους Έλληνας εβοήθησεν»,⁹⁴ προσέφερε το 1847 μέρος από ένα κληροδοτήμα 10.000 δραχμών αφιερωμένο ως επί το πλείστον σε διάφορους εκπαιδευτικούς σκοπούς, μεταξύ των οποίων και στο «Σχολείο των Τεχνών».⁹⁵

Ως δεύτερος εναλλακτικός προορισμός του κληροδοτήματος του Τήνιου προξένου των Η.Π.Α., Αντωνίου Νεγρεπόντη, προτείνεται το Πολυτεχνείο. «Ο εν άλλαις περιστάσεσι διακριθείς δια την ελεήμονα και ευεργετικήν διάθεσίν του»⁹⁶ επιθυμούσε «η προικοδότησις εκ της εν Γαλαζίω περιουσίας του να χρησιμεύση εις συντήρησιν του σχολείου δια να εκπαιδύωνται τα τέκνα των συμπολιτών του...προς μόνην την συντήρησιν...και εις ουδένα άλλον σκοπόν». Θέτει τον όρο, ότι, αν δεν είναι αναγκαία η χρησιμοποίηση του κληροδοτήματος στο δημοτικό σχολείο Περαίας της Τήνου, της ιδιαίτερης πατρίδας του, να

⁹¹ Βλ. κεφ Καλλιτεχνική Εκπαίδευση, σ.668.

⁹² Για μία πενταετία υπήρξε μόνιμος χορηγός του ιδρύματος καλύπτοντας ελλείψεις του. Ενδεικτικά αναφέρουμε την προσφορά του τετράτομου καταλόγου εκθεμάτων της Galleria Pitti της Φλωρεντίας, το μόνο κατά τον Γρ.Παπαδόπουλο αξιόλογο σύγγραμμα της βιβλιοθήκης του ιδρύματος. Μερτύρη, ό.π., σσ.134-135 και Ελένη Καλαφάτη, *Ο ρόλος των δωρεών στη συγκρότηση της Βιβλιοθήκης του Ε.Μ.Π. (1836-1950), Βιβλιοθήκη των αναγκαιούντων βιβλίων και ομολογουμένως καλλίστων εφημερίδων. Οι παλαιές συλλογές της Βιβλιοθήκης του Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου*, Αθήνα, Ε.Μ.Π.,1995, σ.25. Ένα από αυτά ήταν και μία «δαγκεροτυπική μηχανή» στα εργαστήρια της Σχολής. Τα δωρήματα αυτά εκτέθηκαν σε ετήσια έκθεση της Σχολής στις 21 Ιουλίου 1846. Λύσανδρος Καυτατζόγλου, *Λόγος εκφωνηθείς κατά την επέτειον τελετήν του Βασιλικού Πολυτεχνείου επί της κατά το δεύτερον καλλιτεχνικόν έτος εκθέσεως των διαγωνισμών*, Εν Αθήναις 1846, σσ.10-11.

⁹³ Δωρητήριο έγγραφο της 30 Ιουνίου 1840. ΓΑΚ, (1833-1848), Κλάδος Β', θυρίδα 161, φάκελος 10, έγγραφο 5453 της 18 Μαΐου 1840, έγγραφο της 25 Απριλίου 1849, έγγραφο 2119 της 10 Ιουλίου 1840 και θυρίδα 106, φάκελοι 4-6, 8-15.

⁹⁴ ΓΑΚ, (1833-1848), Κλάδος Β', θυρίδα 152, φάκελος 8 (Κιωπέκας), έγγραφο 214 της 26 Σεπτεμβρίου 1847. (Εφορία της Δημοσίου και Πανεπιστημιακής Βιβλιοθήκης).

⁹⁵ Στο έγγραφο 2 της 16 Σεπτεμβρίου 1848 (Γενικό Προξενείο Τεργέστης προς τον Γ.Τυπάλδο, Έφορο της Δημοσίου Βιβλιοθήκης) αναφέρεται ότι ο Κιωπέκας ήταν «διακεκριμένος μεταξύ των εν Βιέννη ομογενών, Μακεδών τη πατρίδι και υπήκοος Αυστριακός, εργαζόμενος μετά του Σίνα, και υποληπτόμενος προπάντων». ΓΑΚ, (1833-1848), Κλάδος Β', θυρίδα 152, ό.π. και θυρίδα 106, φάκελος 8-15, έγγραφο 235 της 4 Ιουνίου 1848.

⁹⁶ ΓΑΚ, Κλάδος Β', (1848-1854), θυρίδα 146, φάκελος 13, έγγραφο 14241 της 10 Αυγούστου 1851 Δωρητήριο έγγραφο 15 και ΑΥΕ, Φάκ.1851/ 88, 1, έγγραφο 1162 της 6 Νοεμβρίου 1851 και έγγραφο 599 της 15 Ιουνίου 1853.

κατευθυνθεί προς το πολυτεχνικό σχολείο.⁹⁷ Εντάσσεται η δωρεά αυτή στην περίπτωση της πλειονότητας «μεσαιών» δωρητών, όπου υπερέχει και τοποθετείται ως πρώτη επιλογή η γενέτειρα του διαθέτη αφήνοντας σε δεύτερη εναλλακτική κατεύθυνση ένα κεντρικό σημαντικό ίδρυμα στην πρωτεύουσα.⁹⁸

Κατά τη διάρκεια των δεκαετιών 1840 και 1850 σειρά από ανακατατάξεις στη σύνθεση του διδακτικού προσωπικού εξαρτώμενες και από αιτήματα που διατυπώνονταν, τόσο στο χώρο των εικαστικών τεχνών, όσο και στο χώρο των εφαρμοσμένων,⁹⁹ καταδείκνυε το αναφύομενο ενδιαφέρον του διδακτικού προσωπικού και των σπουδαστών της Σχολής για νέα αντικείμενα γνώσης και διδασκαλίας.¹⁰⁰

Το «Σχολείο των Τεχνών» βρισκόταν υπό την εποπτεία του υπουργείου των Εσωτερικών, το οποίο, σύμφωνα με την επίσημη Έκθεση του Χαράλαμπου Χριστόπουλου, Υπουργού Εκκλησιαστικών και Παιδείας το 1855 διατηρούσε 19 υποτρόφους στο Σχολείο των Τεχνών, ενώ έστελνε ετησίως εννέα άλλους στην Ευρώπη. Σύμφωνα με την ίδια Έκθεση, το 1855 φοιτούσαν στο Πολυτεχνείο 486 μαθητές και δίδασκαν 14 καθηγητές.¹⁰¹ Την παραμέληση του τομέα της Αρχιτεκτονικής για πάνω από δεκαετία, την αδυναμία του ιδρύματος να καταρτίσει πολιτικούς αρχιτέκτονες, που είχε ανάγκη η χώρα, ισότιμους με τους ευρωπαίους ομοτέχνους τους, ανάγκασε την πολιτεία να αυξήσει τον αριθμό των υποτρόφων της σε ξένα Πανεπιστήμια και συνακόλουθα το ποσό της επιχορήγησης.¹⁰²

⁹⁷ Η ετήσια πρόσδοδος ύψους 1300 δραχμών εξασφαλιζόταν με δύο δωρητήρια έγγραφα της 17 Αυγούστου 1851 και έγγραφο του 1853. ΑΥΕ, Φάκ.1851/ 88, υπφ.1, έγγραφο 1162 της 6 Νοεμβρίου 1851, έγγραφο 599 της 15 Ιουνίου 1853 και ΓΑΚ, (1848-1854), Κλάδος Β', θυρίδα 146, φάκελος 13, έγγραφο 14241 της 10 Αυγούστου 1851. Δωρητήριο έγγραφο του Αντωνίου Νεγρεπόντη, αρ.15. Το θεωρούμενο υπέρ της σχολής κεφάλαιο ανερχόταν σε 5.000 δραχμές. (ΓΑΚ, Κλάδος Β', ό.π., έγγραφο 923 της 18 Αυγούστου 1851).

⁹⁸ Βλ. κεφ.Ευεργεσία, σσ.146,198,227 και πίνακας 4.

⁹⁹ Μερτύρη,ό.π., σ.105.

¹⁰⁰ Η διδασκαλία της Φωτογραφίας (Μερτύρη,ό.π., σ.99) και της Στενογραφίας ήδη από το 1848, της Φωνητικής Μουσικής (ό.π., σ.105), της Γεωργίας (ό.π., σ.124), η διδασκαλία της οποίας ήταν και επιθυμία των ευεργετών Ν.Στουρνάρη και Μ.Τοσίτσα και η εκκλησιαστική μικρογλυφία, ήταν κάποια από τα νέα μαθήματα. Ο αριθμός των σπουδαστών του ιδρύματος το 1852 ανερχόταν συνολικά σε 512. Από αυτούς 18 ήταν φοιτητές Πανεπιστημίου, 406 μαθητές Δημοτικής και Μέσης και υπάλληλοι δημόσιων υπηρεσιών, και οι υπόλοιποι επαγγελματίες υπάλληλοι διαφόρων ειδικοτήτων. Μπίρης, *Η Ιστορία..ό.π.*, σ.110.

¹⁰¹ Χαράλαμπος Χριστόπουλος, *Γενική Έκθεσις προς την Α.Μ. τον Βασιλέα περί της καταστάσεως της Δημοσίας Εκπαιδύσεως κατά το λήξαν σχολικόν έτος 1855-1856*. Εφ. της Κυβερνήσεως,αρ.8 της 3 Απριλίου 1857 και αυτοτελές τεύχος.

¹⁰² Απαραίτητος όρος, κοινό στοιχείο συνήθως των όρων των υποτροφιών (βλ. κεφ.Ευεργεσία, σ.163) ήταν η υποχρέωση του υποτρόφου να επιστρέψει στη χώρα του και να προσφέρει τις υπηρεσίες του για πέντε έτη. Β.Δ. της 2 Οκτωβρίου 1858, «περί αποστολής υποτρόφων εις Παρισίους προς εκμάθησιν της αρχιτεκτονικής και γεφυροδοποιίας». Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ.49 της 18 Οκτωβρίου 1858. Ο θεσμός των ετήσιων διαγωνισμών και των χορηγήσεων υποτροφιών στους διακρινόμενους ξεκίνησε ουσιαστικά το ακαδημαϊκό έτος 1844-1845. Μερτύρη, ό.π., σ.98.

4. «Βιομηχανικές Ολυμπιάδες»¹⁰³

Στην προώθηση των διαφόρων εφαρμοσμένων κλάδων στην Ελλάδα, όπως εκείνου της βιομηχανίας, της γεωργίας, αλλά και των εικαστικών τεχνών¹⁰⁴ συνέβαλε κατά ένα μέρος με τη διάκριση των αξιόλογων δημιουργών και την εκπαιδευτική τελειοποίηση τους στο εξωτερικό, η διοργάνωση των «Ολυμπίων» εκθέσεων.¹⁰⁵ Η κάλυψη θεωρητικού και πρακτικού εξοπλισμού μελλοντικών επαγγελματιών των αντίστοιχων κλάδων αποτελούσε μόνιμο μέλημα του Καυτατζόγλου,¹⁰⁶ τοποθέτηση, την οποία φάνηκε να διαθέτει ο Ευάγγελος Ζάππας, εφόσον μαζί με το κληροδοτήμά του το 1860 όρισε στην επιτροπή των Ολυμπίων¹⁰⁷ να «φροντίση επιμελώς δια την τελείαν διδασκαλίαν των ελλειπόντων, όχι

¹⁰³ Επιστολή του Αλ. Ρ.Ραγκαβή προς τον αρχιτέκτονα Boulanger στο Σπ. και Κων.Βοβολίνη, ό.π., τόμος Β', σσ.396,401 και Βάσιας Τσοκόπουλος, *Ευαγγέλης Ζάππας, ο πρόδρομος των Ολυμπιακών Αγώνων* στο περ. *Ημερησία, Η Ελλάδα των Ευεργετών*, (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004, σ.396.

¹⁰⁴ Αν και είχε ορισθεί η διεξαγωγή αθλητικών αγώνων και διαγωνισμών θεάτρου και μουσικής, δεν προβλεπόταν, στην αρχή τουλάχιστον, η εκπροσώπηση εικαστικών τεχνών στις εκθέσεις των Ολυμπίων και η κάποια συμμετοχή μαθητών με καλλιτεχνικά έργα ήταν μη επίσημη, αλλά όχι απαρατήρητη. *Ολύμπια 1859 και Γενική Έκθεση υποβληθείσα εις την Α.Μ. τον Βασιλέα υπό του Προέδρου της επί των Ολυμπίων Επιτροπής*, Αθήνα 1860, σ.16.

¹⁰⁵ Τα «Ολύμπια» ήταν εκθέσεις εγχώριων προϊόντων. Επρόκειτο να είναι ετήσιες, άρχισαν να διεξάγονται όμως ανά τετραετία με την οικονομική ενίσχυση του κληροδοτήματος του Ευάγγελου Ζάππα, το οποίο αφορούσε και σε βραβεία προς «διδασκαλίαν των τιμίων βιομηχάνων εις τα σχολεία και μηχανάς της Ευρώπης». Διαθήκη Ευάγγελου Ζάππα, ΠΠΧ, σ.123.

¹⁰⁶ Κρίνοντας την προσφορά του Καυταντζόγλου ο Γεώργιος Βιζυηνός μερικές δεκαετίες αργότερα σημειώνει: «*Εν τη ενδελεχεί αυτού μερίμνη ο αοίδιμος Καυταντζόγλου πάντα κάλων έσειε και πάντα λίθον εκίνει, όπως διατηρήση μεν μισθοδοτών εν τη Σχολή τους απορωτέρους εκ των αριστευόντων, εξαποστείλη δε εις Ευρώπην προς τελειοποίησιν τους αποφοιτώντας προκαλών την προς αυτούς προσοχήν νυν μεν της Βασιλείας, νυν δε της Κυβερνήσεως, ήτις, αυτού εισηγησαμένου, έγνω να διαθέση υπέρ του σκοπού τούτου 8.000 δραχμών κατ' έτος...Εις χώραν μάλλον δ' εις φυλήν άγονον και άφορον καλλιτεχνικών πνευμάτων και εις οβολός δαπανώμενος προς παραγωγήν τοιούτων θα ήτο άσκοπος, άδικος δαπάνη. Αλλ' εν Ελλάδι εις ποία στρώματα της κοινωνίας, ν' ανασκαλεύση και να μην εύρη ανεκμετάλλετον σπιθηρίζον το πνεύμα και την ευφυΐαν*». Γεώργιος Μ.Βιζυηνός, *Η Σχολή των Τεχνών. Αι εικαστικάί Τέχναι κατά την πρώτην εικοσιπενταετηρίδα της βασιλείας του Γεωργίου Α'.* Εφ. *Εφημερίς* (πανηγυρικό τεύχος) της 19 Οκτωβρίου 1888, σσ.12β-16γ.

¹⁰⁷ Η διοργάνωση των Ολυμπίων ανατέθηκε στην Επιτροπή Εμφυχώσεως Εθνικής Βιομηχανίας (ΕΕΒΕ), η οποία έστειλε πολυσέλιδο Κανονισμό και εγκυκλίους στις νομαρχίες για την αποστολή εκθεμάτων. Στις εγκυκλίους της τόνιζε, ότι η Ελλάδα επρόκειτο «*μετά τόσων αιώνων διακοπήν*» να γιορτάσει τα Ολύμπια, «*κατά τύπον μεν νέον, τον οποίον επήνεγκον αι πρόοδοι των νεωτέρων εθνών και αι ιδέαι του καθ' ημάς αιώνος, διατηρούντα δε τας αναμνήσεις της προγονικής δόξης και συνδέοντα τον αρχαίον μετά του νεωτέρου πολιτισμού*». Ευελπιστούσε στην αποστολή προϊόντων «*της βιομηχανίας αυτών, όπως αντιπροσωπευθώσιν εις αυτήν άπασαι αι βιομηχανίαι του έθνους και εκτιμηθώσι δεόντως αι πρόοδοι και αι ανάγκαι αυτού εις τας τέχνας και την βιομηχανίαν, αίτινες υπάρχουν αι αληθείς πηγαί πλούτου και μέσα δυνάμεως και αναπτύξεως*». Εφ.της *Κυβερνήσεως* της 2 Ιανουαρίου 1859. Λεων. Καλλιβρετάκης, *Η δυναμική του αγροτικού εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα.* [Μορφωτικό Ινστιτούτο Αγροτικής Τράπεζας], Αθήνα 1990, σσ.68-69. Πρόεδρος της Εταιρείας το 1863 έγινε ο διευθυντής του Γραφείου Δημόσιας Οικονομίας Σ.Α. Σπηλιωτάκης. Θέσπισμα της 21 Αυγούστου 1863. Εφ. της *Κυβερνήσεως*, αρ.38 της 31 Οκτωβρίου 1863. Στη σύνθεση της επιτροπής «*επί των Ολυμπίων και των κληροδοτημάτων*» το 1865, εκτός από τα μέλη της ΕΕΒΕ, μετείχαν και τέσσερα πρόσωπα διορισμένα

κακοήθων και ασώτων, αλλά των τιμίων βιομηχάνων ίνα αποπερατώσουν τας ελλείψεις των βαθμηδόν εις τα σχολεία και μηχανάς της Ευρώπης...».¹⁰⁸ Αποτελεί ουσιαστική και ευέλικτη πρόταση - επιθυμία για την εποχή του η απόκτηση σε ευρωπαϊκές σχολές από τους μελλοντικούς βιοτέχνες του απαραίτητου εξοπλισμού της σύγχρονης τεχνογνωσίας.

Στις 18 Οκτωβρίου του 1858 ετοιμάζονταν στους χώρους της Πολυτεχνικής Σχολής τα πρώτα «Ολύμπια».¹⁰⁹ Ηπειρώτης, ομογενής στο Μπροσθένι Ρουμανίας, ο Ευάγγελος Ζάππας ήταν ο χρηματοδότης των εκθέσεων αυτών.¹¹⁰ Η πρόβλεψη να διεξάγονται ανά τετραετία υπό την προεδρία του καθηγητή της Αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας και τότε Υπουργού των Εξωτερικών, Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή,¹¹¹ προσέδιδε στο νεοπαγή θεσμό αρκετά ισχυρή στήριξη. Αν και η πρόταση του Ζάππα για την αξιοποίηση του κληροδοτήματος σχετιζόταν με την αναβίωση των Ολυμπιακών Αγώνων στην Ελλάδα,¹¹² οι αναγκαιότητες της εποχής κατά τη γνώμη του Ραγκαβή,¹¹³ ωθούσαν σε επωφελέστερη χρησιμοποίηση των 400 μετοχών Ατμοπλοΐας του κληροδοτήματος.¹¹⁴ Έτσι, θεσμοθετήθηκαν οι Ζάππειες Ολυμπιάδες, εκθέσεις διαφόρων προϊόντων και επιτευγμάτων στον τομέα της

από την Κυβέρνηση. Β.Δ. της 11 Αυγούστου 1865, στο **Ολύμπια του 1870**, Αθήνα 1872, σ.21. Με μεταγενέστερη ρύθμιση προήδρευε ο εκάστοτε υπουργός των Εσωτερικών με αντιπρόεδρο τον πρόεδρο της ΕΕΒΕ, (Β.Δ. της 12 Οκτωβρίου 1871 στο **Ολύμπια του 1875**, Αθήνα 1878, σ.10), ενώ το 1887 η επιτροπή των Ολυμπίων αποσχίσθηκε από την ΕΕΒΕ διατηρώντας τη διοργάνωση πανελλήνιων βιομηχανικών, γεωργικών και κτηνοτροφικών εκθέσεων. Καλλιβρετάκης, **ό.π.**, σ.73.

¹⁰⁸ Διαθήκη του Ευάγγελου Ζάππα της 30 Νοεμβρίου 1860. Αφησε στην Επιτροπή των Ολυμπίων για τη διατήρηση της Έκθεσης 1500 φλωριά, καθώς και 400 μετοχές ατμοπλοΐας «ζων έτι» και 3.000 καισαρβασιλικά φλωριά. **ΠΠΧ**, σ.123.

¹⁰⁹ Τα πρώτα Ολύμπια έγιναν το 1859 στο χώρο του Πολυτεχνείου επί της οδού Πειραιώς. Έγιναν άλλες τρεις φορές μόνο την περίοδο που μας απασχολεί. Η β' το 1870, η γ' το 1875 και η δ' το 1888. **Κατάλογος Εκθετών Ολυμπίων 1870**, Αθήνησι, [Εθνικόν Τυπογραφείον], 1872, σ.19 και **Δ' Ολυμπιάς. Κατάλογος Εκθετών**, Αθήνησι, [Εστία], 1888, σ.113 και Μερτύρη, **ό.π.**, σσ.278-279.

¹¹⁰ Για τους όρους διεξαγωγής αυτής της «Γεωργικής και Βιοτεχνικής έκθεσης» εκδόθηκε Β.Δ. της 28 Αυγούστου 1858. **Εφ.της Κυβερνήσεως**, αρ.38 της 28 Αυγούστου 1858, όπου γινόταν αποδεκτή και η δωρεά του Ευάγγελου Ζάππα. Διαθήκη του Ευ. Ζάππα, **ό.π.**

¹¹¹ Οι όροι της «Γεωργικής και Βιοτεχνικής» αυτής Έκθεσης καθορίζονταν από ειδικό Β.Δ. της 28 Αυγούστου 1858. **Εφ.της Κυβερνήσεως**, αρ.38 της 28 Αυγούστου 1858. Μερτύρη, **ό.π.**, σ.124.

¹¹² Τσοκόπουλος, **Ευαγγέλης Ζάππας**, **ό.π.**, σ.25 και **ΑΥΕ**, Φάκ.1892/ Δ59,60, έγγραφο της 28 Φεβρουαρίου 1892 (γενικό προξενείο Βουκουρεστίου προς υπουργείο Εξωτερικών, Αναφορά στα κυριότερα σημεία διαθήκης του Ευ. Ζάππα, στο έργο της Επιτροπής των Ολυμπίων, τη σύλληψη της ιδέας των διαγωνισμών πάνω στη βιομηχανία και γεωργία υπό το όνομα των Ολυμπίων).

¹¹³ Σπ. και Κων. Βοβολίνης, **ό.π.**, τόμος Β', σ.396.

¹¹⁴ Ο Ευ. Ζάππας εμπνεόμενος από σχετική πρόταση του ποιητή Παναγιώτη Σούτσου στην εφημερίδα «**Ηλιος**» που εξέδιδε, «ενεκολπώθη την ιδέαν» και οραματίστηκε με την προσφορά αυτή να συντελέσει στην αναβίωση των Ολυμπιακών Αγώνων. Βλ. Αλέξανδρος Ρ.Ραγκαβής, **Υπομνηματικά σημειώσεις** (Βερολίνο 9/21 Ιουλίου 1886) στο Κωνσταντίνου Φυλ. Σκόκου, «**Εθνικόν Ημερολόγιον**», έτος 1887 και Σπ. και Κων. Βοβολίνης, **ό.π.**, τόμος Β', σσ.396,401. Τσοκόπουλος, **Ευαγγέλης Ζάππας**, **ό.π.**, σ.17. Έγραψε για τον οραματισμό αυτό του Ζάππα ο Αλ.Ραγκαβής: «Ότι η πρότασις προήρχετο εκ της καρδιάς μάλλον ή εκ του νοός, ότι ήταν ήκιστα πρακτική και ουχί αυτού του γελοίου απέχουσα, μοι ήν εύκολον να το ιδώ εκ πρώτου βλέμματος και ως τοιαύτην εξέλαβεν ευθύς και ο Βασιλεύς, όστις την επαύριον, ότε με είδε με ηρώτησε τι παραδοξολογίαί ήταν εκείναι της επιστολής, ήν μοι είχεν πέμψει' αλλ εγώ παρέστησα εις την Α.Μ. ότι δεν έπρεπε να ψυχράνωμεν τον ζήλον τοιούτου ευγενούς πατριώτου, και ότι, αν μοι εδίδετο η άδεια, θα επροσπάθουν να διαμορφώσω την πρότασιν του κατά τρόπον δι' ού ελπίζω αγαθούς να δρέψη καρπούς η Ελλάς...». Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, **Απομνημονεύματα**, τόμος 2^{ος}, Αθήνα 1895, σσ.378-379.

βιοτεχνίας, της γεωργίας, της κτηνοτροφίας, της τέχνης χωρίς να απορρίπτεται εντελώς η πρόταση του ευεργέτη να περιλαμβάνονται και διάφοροι αθλητικοί αγώνες στη διάρκεια των εκθέσεων αυτών. Κατά την άποψη του Ραγκαβή, ο οποίος διέβλεψε τα πατριωτικά αισθήματα στην αρχική πρόταση του δωρητή και θέλησε να τα ενθαρρύνει, «σκοπός πρώτιστος αυτών να είναι η διάκρισις των εν τη βιομηχανία, τη γεωργία, τη καλλιτεχνία διαπρεπόντων, και να τελώνται δια περιοδικών εκθέσεων· το πρώτον μεν προϊόντων της ελευθέρας Ελλάδος, έπειτα δε των απανταχού Ελλήνων, και μέχρι τέλους παντός του ανατολικού κόσμου...».¹¹⁵ Η πρόταση του Ραγκαβή εντασσόταν στη λογική της παρουσίας της εθνικής παραγωγής και της προσπάθειας βελτίωσής της στα πλαίσια των διεθνών εμπορικών εκθέσεων, οι οποίες άρχισαν τότε να διοργανώνονται στις ευρωπαϊκές πρωτεύουσες.¹¹⁶ Στόχος του, όπως και άλλων,¹¹⁷ δεν ήταν άλλος παρά η προώθηση, όπως είχε αρχίσει να γίνεται τότε στην Ευρώπη, της κοσμοθεωρίας της βιομηχανικής επανάστασης

¹¹⁵ Τσοκόπουλος, *Ευαγγέλης Ζάππας, ό.π.*, σ.17.

¹¹⁶ Από το 1851, έτος της Α' Παγκοσμίου Έκθεσης στο Λονδίνο μέχρι το 1903 οργανώθηκαν διεθνείς εκθέσεις στις πόλεις: Παρίσι τα έτη 1855, 1867, 1878, 1889, 1900, Λονδίνο 1862, Βιέννη 1873, Φιλαδέλφεια 1876, Σίδνευ 1879, Μελβούρνη 1880 και 1888, Σικάγο 1893, Βρυξέλλες 1897, Ανοιά 1902. Γεώργιος Αναστασόπουλος, *Ιστορία της ελληνικής βιομηχανίας, 1840-1940*, τόμος Α', [Ελληνική Εκδοτική Εταιρεία], Αθήνα 1947, σσ.793-794. Για τις εκθέσεις αυτές μίλησε χαρακτηριστικά ο βουλευτής της Τριφυλίας, Σωτηρόπουλος το 1869. Σύμφωνα με όσα ανέφερε, μετά την πρώτη έκθεση που έγινε στην Ευρώπη το 1798 και «οφειλόταν» στη Γαλλική Επανάσταση του 1789 διοργανώθηκαν «αλληλοδιαδόχως» και διάφορες άλλες εκθέσεις, όχι μόνο στη Γαλλία. Η κάθε μία από αυτές υπερείχε από την προηγούμενη κατά τον αριθμόν των εκθετών και την «τελειότητα των εκτεθειμένων προϊόντων», αλλά και κατά το ποσό και την αξία βραβείων που απονέμονταν. Αλλά οι τοπικές ή «κατ' Επικράτειαν» εκθέσεις θεωρεί ότι δεν μπορούν να συγκριθούν με τις Παγκόσμιες, η πρώτη από τις οποίες έγινε στο Λονδίνο το 1854, ενώ η τελευταία στο Παρίσι το 1867. Σχετικά με το στόχο τους υπογράμμισε: «Εις τας Παγκοσμίους εκθέσεις συνέρχονται τα έθνη...δια των κοινωφελών προϊόντων της ειρήνης. Έκαστον έθνος προσπαθεί...να παραστήση την υπεροχή αυτού εις τας τέχνας και τας επιστήμας, να επιδείξει τας προόδους του και, διδάσκον εις τα άλλα τας ανακαλύψεις και τας εφευρέσεις του, να τα καταστήση μέτοχα των πλεονεκτημάτων, των οποίων ητύχησε τούτο να γίνη προ των άλλων κάτοχον». Ομιλία βουλευτή Σωτηρόπουλου στη Βουλή στο Γούδας, *ό.π.*, τόμος Γ, *Ευάγγελος Ζάππας*, σσ.351-355.

¹¹⁷ Προσωπικότητες, όπως ο Ι. Σούτσος, καθηγητής της Πολιτικής Οικονομίας στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας και ο Κ.Χριστίδης, αντιπρόεδρος της επιτροπής των Ολυμπίων και πρόεδρος της επιτροπής συμμετοχής της Ελλάδας στην παγκόσμια έκθεση της Βιέννης το 1867, συμμετείχαν στην επιτροπή προετοιμασίας της ελληνικής βιομηχανίας στην παγκόσμια έκθεση της Βιέννης το 1873. Ουσιαστικά οι επιτροπές αυτές αντικατέστησαν την Επιτροπή «για την εμψύχωση της εθνικής βιομηχανίας». Βλ. Αναστασόπουλος, *ό.π.*, τόμος Β', *ό.π.* Επίσης, *ΑΥΕ*, Φάκ.1873/ 79, υπφ.1, (Εκπαιδευτικά Βιέννης - Συμμετοχή της Ελλάδας σε διεθνείς εκδηλώσεις, Έκθεση Πετρούπολης Στατιστικά, επιτροπή Λονδίνου), έγγραφο 111, Βιέννη 19 Απριλίου 1873. Αναφορά του Δεληγιώργη, προέδρου του υπουργικού Συμβουλίου και υπουργού Εξωτερικών. Γίνεται περιγραφή του θολωτού περιπτέρου της Έκθεσης με τα διάφορα θεωρεία, της συμμετοχής επισήμων προσώπων, των πανηγυρισμών της «έναρξης της 1873 οικουμενικής Ολυμπιάδας, εν η οι διάφοροι λαοί συναμιλλώμενοι επιδείκνυσι την ιδίαν έκαστος προαγωγή και εις τας βιομηχανικάς και ωραίας τέχνας», καθώς και μάλιστα στα αντικείμενα, «άτινα μηχανήματα εξεύρεν η ανθρώπινη διανόησις». Επίσης, σημειώνεται ότι στην έκθεση αυτή υπάρχει μικρότερη περιέργεια και προθυμία εκείνης του Παρισίου το 1867. Το «ουσιωδέστερο ατύχημα», η ξαφνική κρίση του χρηματιστηρίου της Βιέννης που φόβισε κερδοσκόπους, αλλά και το δημόσιο, θεωρείται μία από τις αιτίες γι αυτό. *ΑΥΕ*, *ό.π.*, έγγραφο της 2 Μαΐου 1873 (πρεσβεία Βιέννης προς υπουργείο Εξωτερικών):

μέσα από την έκθεση νέων μηχανών και τεχνολογικών καινοτομιών.¹¹⁸ Στην ελληνική βέβαια περίπτωση, λόγω της παντελούς απουσίας βιομηχανικών προϊόντων, οι εκθέσεις αυτές θα παισιώνονταν με αγροτικά κυρίως προϊόντα ή πρώτες ύλες. Θα αποτελούσε επομένως θετικό βήμα η παρουσίαση της εθνικής παραγωγής μέσα από ένα πνεύμα οικονομικής βελτίωσης και πολιτιστικής της προβολής:¹¹⁹ «*Η αντίληψη αυτή της συμβολής των δημοσίων εκθέσεων έχει κυρίως ως αντικείμενον την ανάπτυξιν και προαγωγήν της βιομηχανίας, ήτις υπό την πλατυτέραν αυτής σημασίαν λαμβανομένη, περιλαμβάνει την γεωργίαν, τας τέχνας, την κτηνοτροφίαν και την ναυτιλίαν,...*διότι κατά τας επικρατούσας ιδέας από την παραγωγήν του πλούτου θεωρείται πηγάζουσα κατά μέγα μέρος η κραταίωσις των εθνών και η δόξα των εργατικών και φιλονόμων λαών» τόνιζε σε ομιλία του ο τότε βουλευτής Τριφυλίας, Σωτήριος Σωτηρόπουλος, το 1869.¹²⁰

Η αξία και η σημασία των εκθέσεων αυτών προβλήθηκε συχνά την περίοδο εκείνη: «*Η φύσις των εκτεθειμένων εν ταις εκθέσει προϊόντων μαρτυρεί την έμφυτον επίδοσιν και τάσιν των εθνών*» σημείωνε στο λόγο του ο Ορφανίδης, καθηγητής της Βοτανικής, μέλος της «*επί της εμψυχώσεως της Εθνικής Βιομηχανίας Επιτροπής*». Υποστήριζε ότι, επειδή το 1/5 του ολικού αριθμού των εκθεμάτων ήταν γεωργικά και ναυτικά προϊόντα, «*η αναλογία αύτη ως μαγνητική βελόνη δεικνύει οποίος τις είναι ο πολιτικός αστήρ ημών προς όν είναι καλόν να κάνωμεν. Διότι αι κοινωνίαι προβαίνουσιν, ουχί μόνον εκ της εισαγωγής των νέων τεχνών και βιομηχανών, αλλά και εκ της τελειοποιήσεως των υπάρχουσών. Αναντιρρήτως, δε, πρώτη τροφός ημών είναι η γεωργία και η ναυτιλία, αι αντισταθμιζουσαι την ζημίαν την προερχομένην εκ του ρέποντος εις παθητικήν κατάστασιν Εμπορίου ημών...*».¹²¹

Έτσι, αφήνοντας χώρο και για το αρχικό όραμα του ευεργέτη ο Αλέξανδρος Ραγκαβής «*συνεπρότεινε*» κάθε ολυμπιακή έκθεση να διαρκεί τέσσερις εβδομάδες και οι τέσσερις ενδιάμεσες Κυριακές να αφιερώνονται σε «*διασκεδάσεις του λαού*», οι τρεις πρώτες σε αθλητικούς αγώνες και η τέταρτη σε καλλιτεχνικούς.¹²² Έτσι, τα πρώτα «*Ολύμπια*» τελέστηκαν το 1859 στις αίθουσες του Σχολείου των Τεχνών.¹²³ Το γεγονός και μόνο αυτό, σε συνδυασμό με την εισαγωγή στην ευρωπαϊκή πραγματικότητα αντίστοιχων εκδηλώσεων, κέντρισε το ενδιαφέρον του ευεργέτη για να διαθέσει ένα μεγάλο μέρος της περιουσίας του

¹¹⁸ Για τη συμβολή των τοπικών, αλλά και των παγκόσμιων (διεθνών) εκθέσεων στην προαγωγή των τεχνών και της βιομηχανίας είχε αναφερθεί ο βουλευτής Σωτηρόπουλος στη Βουλή το 1859 εν όψει της πρώτης Ολυμπιάδας: «*Αι δημόσιαι εκθέσεις και...συναθροίσεις εθεωρήθησαν ανέκαθεν ως τα ισχυρότερα ελατήρια και ως τα προσφορώτερα μέσα εις την ανάπτυξιν και την πρόοδον των εθνών*». Σ' αυτές οφειλόταν «*κατά μέγα μέρος η επίδοσις των διαφόρων τεχνών και τα πλείστα των τελειοποιημένων εργαλείων και μηχανών δια των οποίων επροικίσθη η βιομηχανία*». Ομιλία βουλευτή Σωτηρόπουλου στη Βουλή. Γούδας, ό.π., τόμος Γ', Ευάγγελος Ζάππας, σσ.351-355.

¹¹⁹ ΑΥΕ, Φάκ.1890 /60, έγγραφο 247 της 12 Φεβρουαρίου 1890 και Τσοκόπουλος, Ευαγγέλης Ζάππας, ό.π., σσ.18,20.

¹²⁰ Ομιλία βουλευτή Σωτηρόπουλου (1831-1898) στη βουλή στο Γούδας, ό.π., τόμος Γ', Ευάγγελος Ζάππας, σσ.351-355.

¹²¹ Λόγος Θ. Ορφανίδου στο Τσοκόπουλος, Ευαγγέλης Ζάππας, ό.π., σ.57.

¹²² Βλ.κεφ. Αθλητική Εκπαίδευση, σσ.635-636.

¹²³ Β.Δ. της 19 Αυγούστου 1859. Με το Β.Δ. της 11 Αυγούστου 1865 αποφασίστηκε η Επιτροπή των Ολυμπίων να είναι διαρκής. Το 1870 τελέστηκε η Β' Ολυμπιακή Έκθεση στο κτίριο του Εθνικού Μουσείου, όπου συμμετείχαν 1167 εκθέτες, από τους οποίους βραβεύθηκαν οι 907. Το 1875 η Γ' με 1200 εκθέτες από τους οποίους βραβεύθηκαν οι 570 και το 1888 η Δ' με 1300 εκθέτες και 650 βραβευθέντες. Γ. Αναστασόπουλος, ό.π., τόμος Γ', σ.1903.

σ' αυτό το σκοπό.¹²⁴ Ο Ευάγγελος Ζάππας τελικά «αγωγής και παιδείας εστερημένος, αλλά θερμήν πατριώτου τρέφων καρδιαν...»,¹²⁵ εκτός από προηγηθέντα χρηματικά ποσά, προσέφερε το 1860 με τη διαθήκη του 400 μετοχές στην διατήρηση της τετραετούς έκθεσης των Ολυμπίων.¹²⁶

Μάλιστα, ο ίδιος άφησε στον ξάδελφό του, τον Κωνσταντίνο Ζάππα, την περιουσία του, «ίνα νέμηται αυτήν εφ' όρου ζωής, διότι εις τούτον την ώφειλε»,¹²⁷ επομένως και τη διαχείριση του κληροδοτήματος. Προέβλεψε μετά το θάνατο του Κωνσταντίνου, να μεταβιβαστεί στην Επιτροπή, που ο ίδιος όρισε, με την αμετάβλητη υποχρέωση «...όπου οψέποτε φανή τις Έλλην πράττων ή εφεύρων μέγα κατόρθωμα υπέρ της κοινής Ελληνικής πατρίδος, το οποίον να επιδοκιμασθή παρ' όλου του έθνους και κυβερνήσεως» να τιμηθεί με χρυσό στεφάνι που θα κατασκευασει η επιτροπή από μέρος του κληροδοτήματος για να στέψει «τον ήρωα τούτον εν τω μέσω της γενικής συναθροίσεως προς...δόξαν του έθνους ολοκλήρου».¹²⁸

Η οικοδόμηση του εκθεσιακού χώρου, η οποία θα στηριζόταν στο κληροδοτήμα του Ευ. Ζάππα και, σύμφωνα με την ιδέα του Ραγκαβή, θα είχε τη μορφή ενός κρυστάλλινου μεγάρου,¹²⁹ άρχισε χάρη στην επιμονή του Κωνσταντίνου Ζάππα εννέα χρόνια μετά το θάνατό του, δηλαδή το 1874, και τελείωσε το 1888 με τη μορφή όμως της ιωνικής

¹²⁴ Η αξία της ακίνητης περιουσίας του την εποχή της διαθήκης ανερχόταν στο ποσό των 6.000.000 δραχμών περίπου. Β.Τσοκόπουλος, *Ευαγγέλης Ζάππας, ό.π.*, σσ.15,20 και *ΑΥΕ*, Φάκ.1892/ Δ59, 60, έγγραφο της 28 Φεβρουαρίου 1892 (μυστική διαθήκη του Ευάγγελου Ζάππα της 30 Νοεμβρίου 1860 και αναγνώρισή της από το υπουργικό Συμβούλιο με το ψήφισμα αρ 216 της 24 Ιουνίου 1865), Φάκ.1890/ 60, έγγραφο 247 της 12 Φεβρουαρίου 1890. (Αναφορά στα Β.Δ. της 19 Αυγούστου 1858, «περί συστάσεως των Ολυμπίων») 2) το Β.Δ. της 11 Αυγούστου 1865 περί οριστικής συγκρότησης της των Ολυμπίων επιτροπής που επονομάστηκε επιτροπή των κληροδοτημάτων 3) το Β.Δ. της 17 Σεπτεμβρίου 1869, Β.Δ. με τροποποίηση άρθρο 8 της 19 Αυγούστου 1858 και το Β.Δ. από 19 Αυγούστου 1858, «περί συστάσεως των Ολυμπίων».

¹²⁵ Σύμφωνα βέβαια με τη γνώμη του Αλ. Ραγκαβή. Επιστολή του Αλ. Ραγκαβή προς τον Όθωνα, Β.Τσοκόπουλος, *Ευαγγέλης.ό.π.*, σ.59, και *Ο Ευάγγελος Ζάππας και οι Ολυμπιακοί Αγώνες*, Ι.Α.Βρεττού, *Ημερολόγιον Εγκυκλοπαιδικόν*, του βίσεκτου έτους 1908, τόμος Η', εν Αθήναις 1907, [Ιω.α.Κολλάρος], σσ.174-175.

¹²⁶ Άφησε με τη διαθήκη του της 30 Νοεμβρίου 1860 στην επιτροπή Ολυμπίων για διατήρηση της Έκθεσης 1500 φλωριά, καθώς και 400 μετοχές ατμοπλοΐας «ζων έτι» καθώς και 3.000 καισαροβασιλικά φλωριά ζητώντας, «όπως αποπερατωθή καθ' όλα εν τάξει και ησυχία, απονέμων και τα βραβεία δικαίως εις έκαστον κατά τον επικυρωμένον κανονισμόν αυτών...». Διαθήκη του Ευάγγελου Ζάππα της 20 Νοεμβρίου 1860. ΠΠΧ, σ.123.

¹²⁷ βλ *Ξενοφώντος Ζυγούρα, Οι Ζάππαι και το Ζάππειον*, τόμος Β', [τύποις Ιωάννου Κούβελου] Αθήνα 1889.

¹²⁸ Διαθήκη του Ευάγγελου Ζάππα, ό.π. και Γούδας, ό.π., τόμος Γ', *Ευάγγελος Ζάππας*, σσ.343-351. Βλ.κεφ. Αθλητικής Εκπαίδευσης, σ.637.

¹²⁹ Ήταν πρόσφατη η διεθνής έκθεση το 1851 στο περιώνυμο «Crystal Palas» του Λονδίνου, το οποίο ήταν «σιδηροπαγές, κρυστάλλινον παλάτιον, ανεγερθέν προς υποδοχήν των έργων απάσης της υφηλίου, συμφώνως προς τα δύο ουσιώδη της αρχιτεκτονικής αξιώματα...». *Ι.Α.ΕΤΕ* 27 Κληροδ.(VII) Κληροδοτήμα Γ. Αβέρωφ (1899):φάκελος 19. Πιστώσεις Γ.Αβέρωφ για την Ανέγερση του κτιρίου της Στρατιωτικής Σχολής Ευελπίδων και του Εφηβείου, υπφ.1 (Επιστολή του της 1 Οκτωβρίου 1867).

αρχιτεκτονικής του Ζαππείου υπό την επίβλεψη του Τσίλλερ.¹³⁰ Το συνολικό κόστος ανήλθε τελικά σε 2.500.000 δραχμές.¹³¹

Με πνεύμα ανήσυχο και ευρηματικό ο Λύσανδρος Καυτατζόγλου πρότεινε εποικοδομητικές, τόσο για την πορεία της Πολυτεχνικής Σχολής, όσο και της εθνικής οικονομίας λύσεις για την ορθολογική εκμετάλλευση του ποσού της δωρεάς του Ευ. Ζάππα. Σε επιστολή του τον Οκτώβριο του 1867, που ο ίδιος επιγράφει σ' αυτή τον τίτλο: «Γνώμη περί της ακαίρου ανιδρύσεως ειδικού προς έκθεσιν Ζαππείου καθιδρύματος καταλλήλως δυναμένου να αναπληρωθή υπό του κεντρικού εν τω Πολυτεχνείω οικοδομήματος», θεωρεί το μεγάλο κληροδότημα του Ευ. Ζάππα «αγωνοθετήσαντος» τα Ολύμπια, ως πρόσφορο μέσο για την ταχύτερη πολιτιστική ανάπτυξη της χώρας με την «εμψύχωση» της γεωργίας και των τεχνών, «των οποίων η πρόοδος νομίζεται παρά παντός πεπολιτισμένου ατόμου, ως το βαθμόμετρον της των εθνών αναπτύξεως...». Με κριτικό πνεύμα αντιμετωπίζει τις προτιμήσεις του Ζάππα - κατά τα άλλα όμως αξιόλογου φιλογενή ευεργέτη - επιτιμώντας τον για «παντελή», όπως φαίνεται από τη διαθήκη του, «άγνοιαν της παρούσης καταστάσεως της εν Ελλάδι τέχνης θεωρουμένης ως ακμαζούσης ήδη και δια τούτο κρίνεται αναγκαία η ανέγερση επιφανεστάτου μεγάρου καταλλήλου προς έκθεσιν των προϊόντων της εθνικής βιομηχανίας και τέχνης κατά μίμησιν απλώς του εν Λονδίνω σιδηροπαγούς κρυσταλλίνου παλατίου της εν έτει 1851 παγκοσμίου εκθέσεως...». Θεωρεί «άκαιρον» την ανέγερση μόνιμου «καθιδρύματος και μάλιστα κρυσταλλίνου της τε τέχνης και γεωργίας και πάντων των εις ταύτας αναφερομένων». Εκτιμά ως «συμφερότερον» για την πρόοδο της τέχνης, της βιομηχανίας και της γεωργίας, αν από το κληροδοτηθέν ποσό για την ανέγερση κρυστάλλινου κτιρίου παραχωρηθεί ένα μέρος για την αποπεράτωση του κεντρικού κτιρίου του Πολυτεχνείου, το οποίο «άλλως κινδυνεύει να μείνη ατελές, ένεκα του θανάτου της μακαρίτιδος Ελένης Τσίτσα» και αχρησιμοποίητο «προς βλάβην καιρίαν», τόσο των τεχνών, όσο και της έκθεσης των Ολυμπίων.¹³²

¹³⁰ Το Ζάππειο κτίστηκε σε σχέδια του Boulangier και ολοκληρώθηκε 14 χρόνια μετά με την επίβλεψη του T.Hansen. Φίλιππος Οικονόμου, *Τα Ολύμπια στο Επτά Ημέρες* της Εφ. Καθημερινή της 31 Μαρτίου 1996, σ.7.

¹³¹ Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ.(VII). Κληροδότημα Γεωργίου Αβέρωφ (1899), φάκελος 17: (Διαθήκη) φάκελος 18: (Εκτελεστές Διαθήκης) φάκελος 19: (Πιστώσεις Γ.Αβέρωφ για την Ανέγερση του κτιρίου της Στρατιωτικής Σχολής Ευελπίδων και του Εφηβείου), έγγραφο 17/37 της 4 Οκτωβρίου 1868 (Επιστολή Καυτατζόγλου της 1 Οκτωβρίου 1867). Βλ.κεφ. Αθλητική Εκπαίδευση, σ.638.

¹³² Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (VII) Κληροδότημα Γεωργίου Αβέρωφ (1899), φάκελος 19 (Πιστώσεις Γ.Αβέρωφ για την Ανέγερση του κτιρίου της Στρατιωτικής Σχολής Ευελπίδων και του Εφηβείου), 1, Επιστολή Καυτατζόγλου της 1 Οκτωβρίου 1867. Σε έκθεσή του το 1868, όπου απαντά στο ερώτημα «αν το ανεγειρόμενον μέσον κατάστημα του Πολυτεχνείου εκπληροί τους όρους της διαθήκης Ευ Ζάππα ή δύναται να υποστή μεταβολάς τινάς συμφώνως προς τον σκοπόν αυτής» ο Καυτατζόγλου θεωρεί κατάλληλο το κτίριο της Πολυτεχνικής Σχολής για το σκοπό της έκθεσης (των Ολυμπίων), γιατί ήδη είχε σχεδιαστεί κατάλληλα. Περιγράφει τα οικοδομήματα και το κεντρικό κτίριο και τονίζει ότι «δύναται να αποπερατωθεί ταχέως και αναλόγως, δια πολύ μικροτέρας δαπάνης εκ δραχμών 300 χιλιάδων περίπου του μέχρι τούδε υπέρ τούτου δαπανηθεισών». Πρόχειρη σημείωσή του επί του εγγράφου αναφέρει ότι ο χώρος «ο ανήκων στο 'Πανελλήνιον Πολυτεχνείον'» σύγκειται από 20.000 τ.μ. Τα δύο αποπερατωθέντα οικοδομήματα καλύπτουν χώρο 2.672 τ.μ. Το κεντρικό έχει περίπου 2.800 τ.μ. Ο προς «ανέγερσιν προσκαιρών οικοδομών ή παραπηγμάτων εκ 10.000 τ.μ. Εις αυλάς και περιδρόμους 4.528 τ.μ.». Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (VII) Κληροδότημα Γεωργίου Αβέρωφ (1899), φάκελος 19, έγγραφο 17/37 της 4 Οκτωβρίου 1868.

5. Η εμφάνιση των Μετσοβιτών

Την 23^η Δεκεμβρίου 1852 ανακοινώθηκε στη Βουλή η δωρεά του Νικολάου Στουρνάρη (1806-1852) με βάση την τελευταία του διαθήκη του 1852,¹³³ σύμφωνα με την οποία το ένα τρίτο της περιουσίας του¹³⁴ το διέθεσε υπέρ του Πολυτεχνείου.¹³⁵ Στη διαθήκη του εκφράζει την επιθυμία του: «Με τα υπόλοιπα (το 1/3 της περιουσίας του) χρήματα της καταστάσεώς μου να κτισθή εις Αθήνας εν λαμπρόν Πολυτεχνείον, όπου να διδάσκονται όλα αι βάνανσοι και ωραίοι τέχναι. Όπου να ευρίσκωνται όλα τα εργαλεία της γεωργικής, καθώς και όσα κατά καιρούς εφευρίσκονται, δια να διδάσκεται η εφαρμογή των εις την Ελλάδα, όπως προσδεύση ολίγον κατ' ολίγον η γεωργία μας: αύτη η βάσις αληθούς ευτυχίας ενός έθνους...».¹³⁶ Δεν αρκέσθηκε στο ποσό αυτό και δεν παρέλειψε να εξασφαλίσει τη μελλοντική κατεύθυνση και της υπόλοιπης περιουσίας προς τον ίδιο σκοπό - αν το επέτρεπαν οι επιλογές της οικογένειάς του βάσει των προϋποθέσεων που έθεσε -. Συγκεκριμένα όριζε: «Αν η θυγάτηρ μου αποθάνη ανύπανδρη, να εξακολουθή η σύζυγός μου να τραβά τους τόκους των πενήντα χιλιάδων ταλλήρων, ενόσω ζη εις την Ελλάδα,[...] και ενόσω μένει ανύπανδρος και μετά τον θάνατόν της να χρησιμεύσωσι και αυτά τα κεφάλαια, καθώς και η προίκα της συζύγου μου, δια το Πολυτεχνείον. Ελπίζω, ότι η σύζυγός μου θέλει με κάμει την χάριν ν' αφήση την προίκα της, καθώς εγώ προσδιορίζω και διαθέτω».¹³⁷

Η περίπτωση του Νικολάου Στουρνάρη αποτελεί παράδειγμα προδρομικής συμβολής ευεργέτη που προηγούνταν της εποχής του κατά μερικές δεκαετίες, αλλά οι προωθημένες αντιλήψεις του δε μπορούσαν να ευδοκιμήσουν στην Ελλάδα εκείνης της εποχής. Διαθέτοντας επιστημονική γνώση και επιχειρηματική εμπειρία, ωθούμενος από τα μεγαλεπήβολα σχέδιά του για εκμοντερνισμό της οθωνικής Ελλάδας ήταν ο πρώτος που συνέλαβε στις συνθήκες της οθωνικής περιόδου την εμβέλεια της δημιουργίας ενός πολυτεχνικού ιδρύματος, πρώτου ουσιαστικά μοναδικού πολιτικού θεσμού τεχνικής εκπαίδευσης μέχρι την τελευταία δεκαετία του 19^{ου} αιώνα.¹³⁸ Ο Μετσοβίτης αυτός με τη

¹³³ Διαβάστηκε στη ΚΔ' συνεδρίαση της Βουλής την 23 Δεκεμβρίου 1852. **Πρακτικά της Βουλής 1852**. Πριν από ένα χρόνο στις 5 Μαΐου 1851 είχε συντάξει άλλη στην Αλεξάνδρεια. Γ.Αντωνίου, *Νικόλαος Στουρνάρης, ό.π.*, σ.49 και Κοντογιάννης, *ό.π.*, σ.47

¹³⁴ Ανερχόταν περίπου σε 500.000 δραχμές, δηλαδή 100.000 τάλλαρα. **ΑΥΕ**, Φάκ.1853/ 88,1, έγγραφο της 29 Αυγούστου 1853.

¹³⁵ Κατά τον Φίλιππο Ιωάννου διέθεσε 600.000 δραχμές. Φίλιππος Ιωάννου, *Λόγος Ολυμπιακός συνταχθείς και εκφωνηθείς εν τη β' εορτή των ιδρυθέντων Ολυμπίων υπό του Ευαγγέλου Ζάππα*, στο **Λόγοι**, (Δημοτική βιβλιοθήκη Σύρου), σ.47.

¹³⁶ «Αν το ποσόν δεν φτάση δια να γίνη λαμπρόν το κατάστημα και μ' όλα τα αναγκαία, τότε ας τεθώσι δια τινά έτη τα κεφάλαια εις τη Εθνικήν Τράπεζαν, δια να αυξήσωσι με τους τόκους». Διαθήκη της 30 Αυγούστου 1852 ΚΔ' συνεδρίαση της Βουλής την 23 Δεκεμβρίου 1852. **Πρακτικά της Βουλής 1852**, Μπίρης, *Η Ιστορία..ό.π.*, σ.153 και **ΑΥΕ**, Φάκ.1853/ 88,1, έγγραφο της 29 Αυγούστου 1853.

¹³⁷ Άφησε περιουσία, ύψους 300.000 ταλλήρων στην οικογένειά του και σε διάφορα κληροδοτήματα σε Μέτσοβο και Αίγυπτο. Διαθήκη του Νικολάου Στουρνάρη της 30 Αυγούστου 1852. **Ο.π.**

¹³⁸ **ΑΥΕ**, Φάκ.1853/ 88,1, έγγραφο της 29 Αυγούστου 1853. Στο Πολυτεχνείο αποτυπώνεται η περιπετειώδης πορεία για την εγκατάσταση ενός μεγάλου τμήματος της τεχνολογικής και οικονομικής ιστορίας της χώρας στη νεωτερική εποχή. Η αφετηρία του το 1836, έχει τη μορφή του Κυριακάτικου Σχολείου των Τεχνών, ενώ στη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα αλλάζοντας πολλές φορές όνομα, λειτουργικό πλαίσιο, διδακτικό περιεχόμενο και εκπαιδευτική βαθμίδα, θα καταλήξει το 1914 σε ανώτατο τεχνολογικό ίδρυμα. Εάν η Ελλάδα είχε στις αρχές του 20^{ου} αιώνα να επιδείξει κάτι στο

μόρφωση που έλαβε στο «Ειδικό Εμπορικό Σχολείο Εμπορίου και Βιομηχανίας» στο Παρίσι και μέσα από τη περιόδευσή του σε βιομηχανικά κέντρα της Ευρώπης διαμόρφωσε την πεποίθηση ότι η οργάνωση της τεχνικής εκπαίδευσης αποτελούσε προϋπόθεση οικονομικής ανάπτυξης και ότι η γεωργική, βιομηχανική και εμπορική ανάπτυξη της χώρας ήταν απαραίτητη για την ένταξή της στο ευρύτερο γεωοικονομικό περιβάλλον.¹³⁹ Θεωρούσε το Πολυτεχνείο «μάλλον Καλλιτεχνείον ή σχολείον βιομηχανικόν και εύρισκεν ως εκ του οργανισμού του, τόσον μικράν την επιρροήν του εις τα τεχνικά επιτεύγματα και επιτηδεύματα της Ελλάδος, ώστε ενόμιζεν ενεργέτημα κοινόν να μετασχηματισθή ταχέως συμφώνως προς το οποίον φέρει όνομα».¹⁴⁰

Θεωρούσε πως η μονομερής κατά την περίοδο Καυταντζόγλου καλλιτεχνική κατεύθυνση μέχρι τότε των σπουδών Πολυτεχνείου ήταν λανθασμένη και μη ανταποκρινόμενη στην προοπτική της παραγωγικής ανάπτυξης της χώρας. Είναι από τους πρώτους που υποστήριζαν ότι η συστηματική τεχνική εκπαίδευση και η παραγωγή εκπαιδευμένου τεχνικού προσωπικού αποτελούσε το βασικό παράγοντα αυτής της ανάπτυξης. Το μοντέλο οργάνωσης του Πολυτεχνείου που πρότεινε το αντλούσε κατευθείαν από τα Γαλλικά Ecoles des Arts et Metiers.¹⁴¹

Ενδεικτική του πνεύματος της διαθήκης του Στουρνάρη είναι η προσδοκία ότι το προς ανέγερση «λαμπρόν Πολυτεχνείον παρέξει μέσον πόρου ζωής δια πάντα Έλληνα», ότι η ανάπτυξη της τεχνικής εκπαίδευσης μπορεί να γίνει η «ατμομηχανή» της οικονομικής ανάπτυξης και τεχνικών εκπαιδευτικών θεσμών, ιδέες με ευρεία διάδοση στις χώρες της Ευρώπης.¹⁴² Πιστός στο αρχετυπικό μοντέλο των γαλλικών Grands Ecoles, όπως της Ecole des Arts et Metiers του Παρισιού, και στις απόπειρες εφαρμογής του στα διάφορα εθνικά περιβάλλοντα με τις αναγκαίες τροποποιήσεις, υπογράμμισε στη διαθήκη του: «Τα υποστατικά της Λαμίας να χρησιμεύσωσι και αυτά δια το Πολυτεχνείον και, αν το κρίνωσι εύλογον οι εκτελεσταί της διαθήκης μου, να γίνη η Μεγάλη Βρύσις ferme modèle, δια να

πεδίο των τεχνικών επιτευγμάτων και της τεχνολογικής ανάπτυξης το όφειλε σε μεγάλο βαθμό στο Πολυτεχνείο. Γ.Αντωνίου, Νικόλαος Στουρνάρης, *ό.π.*, σσ.5-6,12-13.

¹³⁹ Στις τρεις επισκέψεις του στην Ελλάδα 1829,1837 και 1846 διερεύνησε τις υπάρχουσες δυνατότητες και ανάγκες και προχώρησε εμπράκτως σε υλοποίηση των σχεδίων του που αφορούσαν στη γεωργική εκπαίδευση με πρότυπες καλλιέργειες, γεωτεχνικά έργα, τις συγκοινωνίες. Τα επιχειρηματικά του ενδιαφέροντα για τον εκσυγχρονισμό της οικονομίας δε θα μπορέσουν να υλοποιηθούν. Με την οριστική επάνοδο του στην Ελλάδα το 1852 θα πεθάνει την 10 Οκτωβρίου 1852 σε ηλικία 46 ετών. Γ.Αντωνίου, Νικόλαος Στουρνάρης, *ό.π.*, σσ.17-18. Μπίρης, *Η Ιστορία..ό.π.*, σσ.151-158 και 202-222.

¹⁴⁰ Γούδας, *ό.π.*, Νικόλαος Στουρνάρης, τόμος Γ', σ.304.

¹⁴¹ Διαθήκη του Νικολάου Στουρνάρη της 30 Αυγούστου 1852. Πρακτικά της Βουλής έτους 1852. Συνεδρίαση της 23 Δεκεμβρίου 1852 και Μπίρης, *Η Ιστορία..ό.π.*, σσ.151-158. Βλ. Ευεργεσία, *Ευρωπαϊκά πρότυπα*, σ.217.

¹⁴² Γ.Αντωνίου, Νικόλαος Στουρνάρης, *ό.π.*, σ.19, Μπίρης, *Ιστορία..ό.π.*, σσ.151-158, και Ιω. Χατσόπουλος, *Ευεργέται και δωρηταί..ό.π.*, σσ.77-87. Είναι χαρακτηριστικές του πνεύματος αυτού οι απόψεις του Αυτοκράτορα της Γερμανίας Γουλιέλμου, χωρίς το εν λόγω πρόσωπο να έχει σχέση με τις σαινσιμονικές ιδέες: «Η τεχνική παιδευσίς μέλλει να εκπληρώση σπουδαίον προορισμόν, συντελούσα κατ' εξοχήν εις την μέλλουσαν ευδαιμονίαν της πατρίδος, θεωρώ δ' επισημοτάτην επιστημονικήν μου υποχρέωσιν να συντελώ εις την διάδοσιν των πρακτικών επιστήμων και εις την ίδρυσιν Τεχνικών Σχολών. Η πρόοδος της Γερμανικής βιομηχανίας δεν οφείλεται εις τυχαίας ανακαλύψεις και συμπτώσεις, αλλ' εις την σοβαράν εργασίαν και συστηματικήν διδασκαλίαν των γερμανικών ανωτάτων Τεχνικών Σχολών». Απόσπασμα από λόγο του Γερμανού αυτοκράτορα Γουλιέλμου στα εγκαίνια του πολυτεχνείου του Danzing, το 1904. Άγγελος Γκίνης, *Τα του σχολείου των Βιομηχάνων Τεχνών*, Επιμελεία της διευθύνσεως του σχολείου τούτου, Αθήναι 1912, [ΕΜΠ], σσ.9-10.

ζωογονηθή η γεωργία εις εκείνα τα μέρη».¹⁴³ Πρόθεσή του ήταν η δημιουργία ενός ιδρύματος με ευρύ πνεύμα, με θετική, απόλυτη ισορροπία, πληρότητα αξιώσεων ως προς την αποστολή του από άποψη διδακτικών μέσων και εγκαταστάσεων.

Ποιοί ήταν οι στόχοι και οι αντιλήψεις του Στουρνάρη; Η απάντηση που δίνει ο βιογράφος του, ο Κωνσταντίνος Δ. Δόσιος, είναι ότι απέβλεπε στην απαλλαγή «κατά μικρόν» του τόπου «από την φορολογίαν των ξένων εθνών».¹⁴⁴ Η άποψη του Στουρνάρη σε μια εποχή κυριαρχίας ενός επιθετικού μεγαλοϊδεατισμού, όπως και εκείνες των περισσότερων κοσμοπολιτών ομογενών της Αιγύπτου, εδραζόταν στη πεποίθηση πως παρήλθε η εποχή που ο πλούτος και η δόξα ενός έθνους βασιζόταν στην υπεροχή των όπλων και των πολεμικών κατακτήσεων: «Εις τας σήμερον κοινωνίας κυβέρνησις μη εμπυχνώνουσα την γεωργίαν, τα επιτηδεύματα, το εμπόριον, την ναυτιλίαν, ταχέως ή βραδέως, γίνεται λεία του βιομηχανικού έθνους».¹⁴⁵ Αυτό καταδείκνυαν οι προτάσεις του για τα «μεγάλα έργα». Το 4% από την κατασκευή δημοσίων έργων που αφορούσαν αυτούς τους τομείς θα μπορούσε – πίστευε – να διανεμηθεί στους μετόχους εταιριών. Το επιπλέον κέρδος θα προοριζόταν για την κατασκευή άλλων δημόσιων έργων. Αυτό θα μεγάλωνε την εισροή ξένων κεφαλαίων στη χώρα.¹⁴⁶

Σύμφωνα με τον ίδιο βιογράφο, «...κατεκυριεύετο τοσούτον υπό της ιδέας ότι το έθνος δεν δύναται να ευδαιμονήση, ειμή δια της εργασίας...»¹⁴⁷ και πίστευε ότι «παν κράτος, το οποίον θέλει να υπάρχη, οφείλει να αυξήση τας παραγωγικός του λαού δυνάμεις. Το έθνος καταναλίσκον, ως η Ελλάς περισσότερα παρ' όσα παράγει δεν δύναται να ορθοστατήση επί πολύ...».¹⁴⁸ Θεωρούσε πως, αν η Κυβέρνηση εξέδιδε εφημερίδα σχετική με βιομηχανικά και οικονομικά θέματα, θα είχε όφελος, επειδή η αύξηση των παραγωγικών δυνάμεων του έθνους είναι η μονή πηγή των εισοδημάτων της εξουσίας.¹⁴⁹

Οι άλλοι Μετσοβίτες, όπως ο Μιχαήλ Τσοτίτσας και στα τέλη του αιώνα ο Αβέρωφ, οι οποίοι θα ευεργετήσουν το Πολυτεχνείο, συμπληρώνουν το έργο του. Το σύνθημα για την έναρξη των εργασιών της οικοδόμησης της Πολυτεχνικής Σχολής και για την εκτέλεση της διαθήκης του Στουρνάρη φαίνεται να έδωσε η διαθήκη του Μιχαήλ Τσοτίτσα το 1856.¹⁵⁰ Έτσι,

¹⁴³ Απόσπασμα Διαθήκης παρμένο από βιβλίο. Μπίρη, *Ιστορία..ό.π.*, σ.153 (19) και *Πρακτικά της Βουλής* έτους 1852. *Συνεδρίαση της 23 Δεκεμβρίου 1852*.

¹⁴⁴ Γούδας, *ό.π.*, *Νικόλαος Στουρνάρης*, τόμος Γ', σσ.296-297.

¹⁴⁵ Θεωρεί ο ευεργέτης ότι παρήλθε «δια παντός» ο καιρός της απόκτησης πλούτου και δόξας μέσω πολέμων και κατακτήσεων, όταν ήταν άγνωστη η βιομηχανία και η τεχνολογία. Κωνσταντίνος Δόσιος, *Νικόλαος Στουρνάρης* (Νεκρολογία). *Εφ. Αθηνά*, αρ.1925 της 10 Νοεμβρίου 1852. Βλ. *Εμπορική Εκπαίδευση*, σσ.820-821.

¹⁴⁶ «Εις κράτη ολιγοχρήματα και πτωχά, ως το ελληνικόν, το γενικόν συμφέρον απαιτεί ώστε τα μεγάλα έργα να γίνωνται δι ευθυνών εξωτερικών χρημάτων και όχι δια κεφαλαίων εσωτερικών ωφελίμως ενησυχολημένων. Διότι η ζήτησις τούτων εις νέας εργολαβίας συνεπιφέρει αύξησιν εις τους τρέχοντας τόκους, ήτις πάντοτε γίνεται πρόσκομμα εις την πρόοδον της εθνικής παραγωγής». Κων. Δόσιος, *Ν.Στουρνάρης, ό.π.* και Γ.Αντωνίου, *Νικόλαος Στουρνάρης, ό.π.*, σ.38.

¹⁴⁷ *Ό.π.*, σ.35 και Κων. Δόσιος, *Ν.Στουρνάρης, ό.π.*

¹⁴⁸ Γούδας, *ό.π.*, τόμος Γ', *Νικόλαος Στουρνάρης*, σσ.290-318 και τόμος Δ', σσ.447-486.

¹⁴⁹ Αναγκαία πίστευε ότι ήταν και η έκδοση εντύπου «δια μόνα τα ηθικά και διανοητικά συμφέροντα»: Έλεγε πως με μικρή δαπάνη η αγορά σχολικής ή παιδαγωγικής εφημερίδας που θα δημοσίευε νέες μεθόδους διδακτικής ή αρχές παιδαγωγικές «ήθελεν ευεργετήση μάλλον το έθνος παρ' εκείνον όστις ήθελε δαπανήση εν εκατομμύριον εις σύστασιν ενός ή δύο σχολείων». *Ό.π.*, σ.48.

¹⁵⁰ *Ό.π.* Η είσπραξη των κληροδοσιών αποδείχθηκε περίπλοκη υπόθεση, λόγω των εκκρεμοτήτων προς τρίτους στο εξωτερικό που κατέφευγαν σε δικαστήρια. Ήταν εύκολο κατά τον Μπίρη η χρονοτριβή αυτή να παρεξηγηθεί. Γ.Αντωνίου, *Νικόλαος Στουρνάρης, ό.π.*, σ.58.

το «Σχολείο των τεχνών» μεταβλήθηκε με τη βοήθειά του σε «Πολυτεχνείο». Το ύψος της δωρεάς κάλυψε το ένα εικοστό περίπου του προϋπολογισμού εσόδων του Κράτους. Σύμφωνα με τον Μπίρη, από το συνολικό ποσό των 2.247.715 δραχμών που απορρόφησε το όλο έργο οι 269.250 δραχμές διατέθηκαν από την Ελένη Τοσίτσα στην αγορά του οικοπέδου, οι 518.580 από το κληροδότημα του Στουρνάρη, οι 989.220 δραχμές από τα κληροδοτήματα Ελένης και Μιχαήλ Τοσίτσα και οι 470.665 δραχμές από τη δωρεά του Αβέρωφ που θα ακολουθήσει.¹⁵¹

Τις θετικές προοπτικές μιας εκπαίδευσης προσανατολισμένης στην τεχνολογία διέβλεπε και ο θείος του Στουρνάρη, ο Τοσίτσας, (1787-1856), κτηματίας βάμβακος στην Αίγυπτο και γενικός πρόξενος της Ελλάδας στην Αλεξάνδρεια.¹⁵² Η διαθήκη του το 1856 συνέβαλε στην έναρξη των διαδικασιών για την υλοποίηση του μεγάλου αυτού έργου, της οποίας η καθυστέρηση σχολιάστηκε αρνητικά στη μικρή αθηναϊκή κοινωνία.¹⁵³ Το Δεκέμβριο του 1833, ανάμεσα σε άλλα, ο Τοσίτσας έγραφε στον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο, Γραμματέα επί των Εξωτερικών, ότι η ενθάρρυνση και η υποστήριξη της ναυτιλίας και της βιομηχανίας, που θα οδηγήσει στην παραγωγή και τη διακίνηση φθηνότερων προϊόντων, είναι το μέσο εκείνο που θα ευνοήσει τελικά την ανάπτυξη του ελληνικού εμπορίου.¹⁵⁴ Το ενδιαφέρον του αυτό το έδειξε έμπρακτα προς την τεχνική εκπαίδευση με το κληροδότημα του «*δί' ανέγερσιν λαμπρού πολυτεχνείου εν Αθήναις*», το οποίο θεωρεί ότι «*παρέξει μέσον πόρου ζωής δια πάντα Έλληνα*». Θεωρώντας, όπως γράφει στη διαθήκη του, ότι¹⁵⁵ το ποσό που προσέφερε ο ανιψιός του, ο Στουρνάρης, «*δεν εξαρκεί δια τήν ίδρυσιν και τα εν αυτώ χρήσιμα*», επιθυμεί να δαπανηθεί αυτό αποκλειστικά για την οικοδόμηση του Πολυτεχνείου, ενώ ο ίδιος: «*δωρείται...τάλληρα 100.000, ίνα δαπανηθώσιν διά τήν εσωτερικήν του Πολυτεχνείου τούτου στολήν, ήτοι δι' αγορά μηχανών, σκευών και απάντων των διαφόρων άλλων χρήσιμων εργαλείων δια το κατάστημα αυτό προς τελειοποίησιν του όσον ένεστι, δι' όλας τας τέχνας βαναύσους τε και ωραίας και γεωργικάς*».¹⁵⁶

Το κληροδότημα του Στουρνάρη επαύξησε ο θείος του Τοσίτσας με άλλες 560.000 δραχμές το Νοέμβριο του 1855 που βοήθησαν στην ανέγερση ενός «λαμπρού» κτιρίου.¹⁵⁷ Είναι

¹⁵¹ Μπίρης, *Η Ιστορία...ό.π.*, σ.222.

¹⁵² Η περιουσία του συγκεκριμένα κατά το τελευταίο ισόλογον της 30 Σεπτεμβρίου 1855 ανερχόταν σε 16.679.953 δραχμές. *Ι.Α.ΕΤΕ* 27 (III), Κληροδότημα Μιχαήλ Τοσίτσα (1856) φάκελος 12, (Διαθήκη του Μιχαήλ Τοσίτσα της 20 Νοεμβρίου 1855. Δίκη Ελένης Τοσίτσα και κληρονόμων Α.Μανιάκη. Παρθεναγωγείο Μετσόβου-Πολυτεχνείο Αθηνών), υπφ.3, φυλλο 1 της 22 Οκτωβρίου 1853 και 20 Νοεμβρίου 1855.

¹⁵³ Μπίρης, *Ιστορία...ό.π.*, σ.157.

¹⁵⁴ «*Η εγκαρδίωσις, λοιπόν, η υποστήριξις και υπόληψις της ναυτιλίας, η σύστασις εργοστασίων εις την Ελλάδα, η μετρίασις της τιμής των προϊόντων της Ελλάδος είναι τα μέσα εκείνα δια των οποίων δύνανται να επανξηθώσι αι εμπορικαί σχέσεις της με την Αίγυπτον και να απολαμβάνει όφελος από αυτάς*». Επιστολή Μιχ. Τοσίτσα της 2 Δεκεμβρίου του 1833 προς τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο. Γ.Αντωνίου, Νικόλαος Στουρνάρης, *ό.π.*, σ.58 και *Ι.Α.ΕΤΕ* 27 Κληροδ., (III) φάκελος 12, υπφ.1, (διαθήκη Μιχ. Τοσίτσα).

¹⁵⁵ *Ι.Α.ΕΤΕ* 27 Κληροδ., (III) φάκελος 12, Διαθήκη Μ. Τοσίτσα, *ό.π.* και Γ.Αντωνίου, Νικόλαος Στουρνάρης, *ό.π.*, σσ.19-21.

¹⁵⁶ Συνεχίζοντας προνοεί: «*και πεποιθώς ότι το έργον του σκοπού του αιδιμόνου Στουρνάρη αποβήσεται ούτω βεβαίως επωφέλεστερον, συστήσω εις τους εκτελεστάς της παρούσης μου την καλήν χρήσιν της δαπάνης του αφιερώματός μου υπό λογαριασμόν εις τακτικόν βιβλίον κατατεθησόμενον εν καιρώ εν τω Πολυτεχνείον*». Διαθήκη της 20 Νοεμβρίου 1855. *Ι.Α.ΕΤΕ* 27, Κληροδ. (III), φάκελος 1, *ό.π.*, και Μπίρης, *Ιστορία, ό.π.*, σ.157.

¹⁵⁷ Διαθήκη Μιχαήλ Τοσίτσα, αρ.48 της 20 Νοεμβρίου 1855. Υπήρχε και προηγούμενη διαθήκη της 22 Οκτωβρίου 1853. *Ι.Α.ΕΤΕ* 27 Κληροδ. (III), φάκελος 12, Διαθήκη Μ. Τοσίτσα, *ό.π.*

πρόδηλο ότι η χειρονομία του αφιερωμένη στη μνήμη του ανιψιού του αποτελεί προέκταση του μεταθανάτιου έργου του και υποδηλώνει πέρα από τις εκπαιδευτικές του προτιμήσεις, τη βαθιά συναισθηματική του σύνδεση με το γόνο της οικογένειάς του.¹⁵⁸ Κατοχυρώνει φραστικά την ακριβή επιθυμία εκείνου για τη χρήση του κληροδοτήματος και διευρύνοντας το στόχο του προχωρεί με τη δική του κληροδοσία στον εξοπλισμό του ιδρύματος με διδακτικά μέσα. Γνωρίζοντας τις ευρύτερες επιδιώξεις του Στουρνάρη για αναπτυξιακά σχέδια στο χώρο της αγροτικής οικονομίας τονίζει την επιθυμία του μαζί με «τας καλὰς και βαναύσους τέχνας» να διδάσκεται και η Γεωργία.¹⁵⁹

Ο ίδιος κληροδότησε την περιουσία του στη σύζυγό του, Ελένη Τοσίτσα,¹⁶⁰ αφήνοντας επίσης κληροδοτήματα σε διάφορα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Αθήνας, εκτός από εκείνα της πατρίδας του.¹⁶¹ Εκφράζει μέσα από λίγες λέξεις στοιχεία πολιτιστικού πατριωτισμού που χαρακτηρίζουν τα κίνητρα μιας μεγάλης ευεργεσίας: «Παρακαλώ και συστήνω εις την σύζυγόν μου ότι με τα κεφάλαια άτινα της παρεχώρησα ζήση εν ανέσει και κατά καλήν αρέσκειαν, αλλά μετά θανήν της ίνα διαθέση και αυτή τα πλείστα της περιουσίας της επί κοινωφελείας και αγαθοεργίας της πανελληνίου προόδου».¹⁶² Το ενδιαφέρον τους για την ανάπτυξη της τεχνικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα πρέπει να υπαγορεύθηκε από την επιρροή της «οικονομικής εμπειρίας» της Αιγύπτου της περιόδου του Μωχάμετ Άλυ και τις αρχές του σαινσιμονισμού, οι οποίες μεταδόθηκαν από μαθητές του Σαιν Σιμόν στην Ελλάδα και την Αίγυπτο.¹⁶³

Τις διαθέσεις των Στουρνάρη και Τοσίτσα ανέλαβε να πραγματοποιήσει η Ελένη Τοσίτσα (1796-1866), από το Μέτσοβο και αυτή.¹⁶⁴ Το 1859 προσέφερε οικόπεδο αξίας 140.000

¹⁵⁸ Μπίρης, **Ιστορία, ό.π.**, σ.157. Αυτό διαφαίνεται και στον άμεσο λόγο της διαθήκης του: «Εκτιμών την ιδέαν του μακαρίτου ανεψιού μου Ν.Στουρνάρη, όν υπέρ πάντα άλλον ηγάπον και υπέρ της εκπαιδεύσεως και προάξεως του οποίου ουκ εφείσθην προνοία...». Διαθήκη του Μιχαήλ Τοσίτσα, **ό.π.**

¹⁵⁹ **Ό.π.**

¹⁶⁰ «Εις την καλήν και πιστήν σύζυγόν μου Ελένην παρεχώρησα τα επόμενα...Εις απάσας τας ειρημένας χρηματικές ποσότητας...επαναλαμβάνω λέγων ότι εννοώ αυτήν την σύζυγόν μου Ελένην νόμιμον και αδιαφιλονίκητον διακάτοχον, όχι μόνον του βίου, αλλά και μετά ταύτα δυναμένη ίνα διαθέτει αυτά κατά βούλησιν, καθό αναφαίρετη αυτής ιδιοκτησία...». Διαθήκη του Μιχ. Τοσίτσα της 20 Νοεμβρίου 1855, **ό.π.**

¹⁶¹ Άρθρο Γ' της διαθήκης του 20 Νοεμβρίου 1855. **Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (ΙΙΙ)**, φάκελος 1.

¹⁶² Παράγραφος Δ' της διαθήκης του Μ.Τοσίτσα της 20 Νοεμβρίου 1855. **Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (ΙΙΙ)**, **ό.π.**

¹⁶³ Ένας από αυτούς, ο *Enfantin* πήγε στην Αίγυπτο, που χαρακτηρίζεται ως «μητέρα της τέχνης», ενώ ο *Eichthal* στην Ελλάδα, «μητέρα της σοφίας», όπου μύησε στο σαινσιμονισμό τον Ε.Μανιτάκη, νομομηχανικό και αργότερα διευθυντή της Υπηρεσίας Δημοσίων Έργων του υπουργείου Εσωτερικών. **Gustave Eichthal, Οικονομική και Κοινωνική κατάσταση στην Ελλάδα μετά το 1821, Αθήνα, [Μπάϋρον], μετάφραση Δ.Βικέλας, σσ.9-11,66 και Κωστής Μοσκόφ, Η εθνική και κοινωνική συνείδηση στην Ελλάδα, 1830 -1909. Ιδεολογία του μεταπρατικού χώρου, Θεσσαλονίκη 1972, σσ.148-152. Περισσότερα βλ. παρακάτω (Η αποπεράτωση μιας μεγαλειώδους οικοδομής- Γεώργιος Αβέρωφ) και κεφ. Γεωργική Εκπαίδευση, σ.790, υψμ.67 και Φωτιάδου Π.Ε., Εις τον Μιχαήλ Ζωσιμάν, Μιχαήλ Τοσίτσαν και Μιχαήλ Τοσίτσαν τον νεώτερον Μνημόσυνο λόγος, Παρνασσός, Περιοδικόν σύγγραμμα κατά τριμηνίαν εκδιδόμενον, περίοδος 2α, τόμος Β', αρ.1, Ιανουάριος-Μάρτιος 1960, σσ.117**

¹⁶⁴ Εκτός από πολλές άλλες δωρεές επισημαίνουμε μία τμηματική προσφορά του στη Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία των 170.000 δραχμών και άλλων 20.000 δραχμών. Η εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία, **Αρσάκεια-Τοσίτσεια Σχολεία, εκατόν εξήντα χρόνια Παιδείας 1836-1996, [Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία] (πρόλογος, επιμέλεια Γεώργιος Μπαμπινιώτης), Αθήνα 1996, σ.111, Γεώργιος Μπαμπινιώτης, Απόστολος Αρσάκης, Ο Διαφωτιστής και ευεργέτης που εμφανίστηκε σαν «από μηχανής Θεός» στο περ. Ημερησία, Η Ελλάδα των Ευεργετών, (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004, σ.53, Εκατονταετηρίς της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας (1836 – 1936), Αθήνα 1936, σ.329. Προσέφερε**

δραχμών στην αρμόδια επιτροπή¹⁶⁵ και με τη διαθήκη της το 1864¹⁶⁶ άλλες 250.000 δραχμές «προς αποπεράτωση της οικοδομής και, εάν περισσεύη τι εξ αυτών, να μένη εις το Πολυτεχνείον». ¹⁶⁷ Δεν μπορούμε να παραβλέψουμε όμως το γεγονός ότι η «βραχύτης του βίου» της και η «νοσούσα υγεία» της δεν της επέτρεψαν να διαθέσει το μέγιστο τμήμα της περιουσίας της στην εκπλήρωση των «Πανελλήνιων» σκοπών του συζύγου της.¹⁶⁸ Τελικά, από ένα κληροδότημα άνω των 16.000.000 δραχμών δαπανήθηκε για την ενίσχυση του Πολυτεχνείου περίπου ένα σύνολο όχι άνω των 1.300.000 δραχμών.¹⁶⁹

Σύμφωνα με τον Απολογισμό των ετών 1862-1870 του Αρχείου της Εθνικής Τράπεζας, την περίοδο αυτή δαπανήθηκαν για την οικοδόμηση του ιδρύματος συνολικά 1.507.792 δραχμές, από μεν το κληροδότημα του Στουρνάρη 518.589 δραχμές, από δε εκείνο του ζεύγους Τοσίτσα 989.211 δραχμές.¹⁷⁰ Οι μοναδικοί ουσιαστικοί πόροι της οικοδόμησης του Πολυτεχνείου, πλην του οικοπέδου και του κεφαλαίου που δώρισε σ' αυτό η Ελένη Τοσίτσα, ήταν εκείνος του κληροδοτήματος του Στουρνάρη και εκείνου του Τοσίτσα αξίας 500.000 δραχμών το καθένα.¹⁷¹

Το μνημειώδες της κατασκευής των κτιριακών εγκαταστάσεων του Πολυτεχνείου σε έκταση, σύμφωνα με έκθεση του Λύσανδρου Κουταντζόγλου, 20.000 τετραγωνικών μέτρων υπέκρυπταν το συμβολισμό του μεγέθους του εγχειρήματος της ανάπτυξης των Τεχνών

επίσης στο Ορφανοτροφείο Χατζηκώστα ποσά 30.000 δραχμών και στο Αμαλίειο ορφανοτροφείο 60.000 δραχμών. Κώστας Η.Μπίρης, *Αι Αθήναι από του 19^{ου} εις τον 20^ο αιώνα*, [Μέλισσα], 1995, σσ.157,158. ΜΗΚ,Γ' 167, σ.744.

¹⁶⁵ *Ι.Α.ΕΤΕ* 27, Κληροδ.(III), ό.π. φάκελος 1, Κατά τον Μπίρη η δωρεά έγινε το Μάιο του 1860. Μπίρης, *Ιστορία..ό.π.*, σ.158

¹⁶⁶ Διαθήκη Ελένης Τοσίτσα αρ.1261 της 10 Οκτωβρίου 1864. *Ι.Α.ΕΤΕ* 27 Κληροδ. (III) Κληροδότημα Μιχαήλ Τοσίτσα (1856) φάκελος 12, Δίκη Ελένης Τοσίτσα και κληρονόμων Α. Μανιάκη.

¹⁶⁷ Ό,τι θα υπολειπόταν από τη διανομή όλων των κληροδοτημάτων της όρισε να μοιραστεί εξ ίσου στους κληρονόμους, ανιψιούς του συζύγου της, Μιχαήλ. και Αναστασίου Τοσίτσα οι οποίοι επιθυμούσαν να εγκατασταθούν στην Ελλάδα. ΜΗΚ,Γ' 167, σ.744, *Ι.Α.ΕΤΕ* 27 (III) Κληροδότημα Μιχαήλ Τοσίτσα (1856) φάκελος 12, (Διαθήκη Μ. Τοσίτσα. Δίκη Ελένης Τοσίτσα και κληρονόμων Α. Μανιάκη. Παρθεναγωγείο Μετσόβου-Πολυτεχνείο Αθηνών).

¹⁶⁸ Στην μυστική του διαθήκη της 20 Νοεμβρίου 1855 κατέστησε κληρονόμο τη σύζυγό του «εντειλλάμενος αυτή, ίνα διαθέση και αύτη το πλείστον της περιουσίας της επί κοινωφελείαις και αγαθοεργίαις της Πανελληνίου προόδου». Αγωγή Στεργίου Τοσίτσα κατοίκου Αθηνών κατά Κωνσταντίνου Τοσίτσα κατοίκου Πίζας ή Λιβόρνου ενεργούντος ως Επιτρόπου και διαχειριστού της περιουσίας των ανηλίκων τέκνων του Μιχαήλ και Αναστασίου, κατοίκων Πίζας ή Λιβόρνου, Αλλοδαπών. (29 Αυγούστου 1866». Ο Στέργιος Τοσίτσας, ως θετός υιός της απαιτούσε την περιουσία της για να υλοποιήσει ο ίδιος την απραγατοποίητη κατά την άποψή του επιθυμία του Μ.Τοσίτσα να διατεθεί η περιουσία του «υπέρ του έθνους», την οποία υπολόγιζε εκτός των ακινήτων σε 3.000.000 περίπου δραχμές. *Ι.Α.ΕΤΕ* 27 Κληροδ. (III) Κληροδότημα Μιχαήλ Τοσίτσα (1856) φάκελος12, (Διαθήκη Μ.Τοσίτσα), υπφ. 3, (Δίκη Ελένης Τοσίτσα..ό.π.).

¹⁶⁹ Η χρηματική περιουσία του κατά το τελευταίον ισόλογον έγγραφο της 30 Σεπτεμβρίου 1855 (σ.2) ανερχόταν συγκεκριμένα σε 16,679,953 δραχμές. *Ι.Α.ΕΤΕ* 27 Κληροδοτήματα (III), ό.π.

¹⁷⁰ «Γενικός Απολογισμός των κατά κεφάλαια και Άρθρα δαπανηθεισών ποσοτήτων εις την οικοδομήν του ενταύθα εγειρομένου Πολυτεχνείου εκ των κληροδοτημάτων των αιμνήστων, Μ.Τοσίτσα και Ελένης Τοσίτσα από της ανεγέρσεως της οικοδομής μέχρι τέλους Αυγούστου 1870», Εν Αθήναις, την 31 Αυγούστου 1870, *Ι.Α.ΕΤΕ* 27(III) Κληροδότημα Μιχαήλ Τοσίτσα (1856), φάκελος12, υπφ. 1.

¹⁷¹ Επιστολή της 31 Αυγούστου 1870 του Παύλου Καλλιγά προς τους Κωνσταντίνο Τοσίτσα, Μάρκο Ρενιέρη, Ευθύμιο Κεχαγιά, εκτελεστές της διαθήκης της μακαρίτιδος Ελένης Τοσίτσα. *Ι.Α.ΕΤΕ* 27 (III) Κληροδότημα Μιχαήλ Τοσίτσα (1856),ό.π.

στην Ελλάδα.¹⁷² Ο Στουρνάρης «ενόησεν, ότι ανεγείρων σπουδαίαν οικοδομήν και δίδων άνετον ενδιαίτησιν και εις τας ωραιάς τέχνας, θέλει εμψυχώσει αμφοτέρας και θέλει εμψυχήσει νέαν ζωήν εις την σχεδόν εγκαταλελειμμένην ιδέαν του Πολυτεχνείου, προς ήν επί τέλους θέλει στραφή η προσοχή του κοινού». Κατά τον Π. Καλλιγά, πληρεξούσιο των εκτελεστών της Ελένης Τοσίτσα, «τα ίχνη του ακολούθησε και ο Μιχαήλ Τοσίτσας. Άπαντες ούτοι ζήσαντες εν Αιγύπτω, όπου ως οι πρόγονοι ημών είδον έργα τεράστια, επενόησαν την ανέγερσιν μεγάλου οικοδομήματος, όπως επαναφέρωσι πάλιν τας τέχνας εις την Ελλάδα, ένθα εξηυγενίσθησαν».¹⁷³

6. Εκπαίδευση και Βιομηχανία Συνέχειες και Ασυνέχειες

Α.Οι πρώτες δεκαετίες.

Η τεχνική εκπαίδευση στην Ελλάδα όμως δεν ακολούθησε, όπως και στην Αγγλία άλλωστε, την πορεία της βιομηχανικής ανάπτυξης, η οποία στηριζόταν κυρίως στην διαδικασία της κατάρτισης και στην αφομοίωση στοιχείων ή ειδικοτήτων, τα οποία, κυρίως στην περίπτωση του ελληνικού παραδείγματος, εισάγονταν αυτούσια από το εξωτερικό.

Μολονότι με διάταγμα της 25 Ιανουαρίου 1837 δημιουργήθηκε η «επί της εμψυχώσεως της Εθνικής Βιομηχανίας Επιτροπή»¹⁷⁴ με στόχο τη φροντίδα «περί των μεταχειριστέων μέσων, δια των οποίων δύναται να αναπτυχθή η γεωργία και η βιομηχανία εις την Ελλάδα», πουθενά στα μέτρα που πρότεινε δεν υπήρξε η σκέψη της εκπαίδευσης.¹⁷⁵ Για πρώτη φορά συναντάμε πρόταση για την εκπαίδευση νέων εργατών στο νόμο «περί βαμβακλωστίας» του 1846, με τον οποίο υποχρεωνόταν ο Π. Φωτεινός που θα διηύθυνε κατάσταση βαμβακλωστικής στην Πάτρα να δεχθεί στο εργοστάσιο του 30 νέους 13-15 ετών και να τους διδάξει δωρεάν και χωρίς άλλα έξοδα τη χρήση των μηχανών του εργοστασίου.¹⁷⁶ Ακολούθησαν παρόμοια βήματα κατάρτισης τεχνιτών, όπως το 1847 αυτών που, για τη βελτίωση της βιομηχανίας μεταξοϋφαντικής, θα διδάσκονταν από αρχιτεχνίτη ειδικευμένο

¹⁷² «Απάντησις» Λύσανδρου Καυταντζόγλου στο ερώτημα «αν το ανεγειρόμενον μέσον κατάσταση του Πολυτεχνείου εκπληροί τους όρους της διαθήκης Ζάππα ή δύναται να υποστή μεταβολάς τινάς συμφώνως προς τον σκοπόν αυτής», της 1 Οκτωβρίου 1868. Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (ΙΙΙ), φάκελος 12, υπφ.1. Παρά την ελάττωση των ημερομισθίων, «η οικοδομή εσχεδιάσθη τοσούτον γιγαντιαία, ώστε ηδύνατό τις να προίδη, ότι δεν θέλει επαρκέσει το διαθέσιμον κεφάλαιον». Επιστολή Π. Καλλιγά..ό.π., σ.3

¹⁷³ Επιστολή Π. Καλλιγά., ό.π., σ.5. Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (ΙΙΙ), φάκελος 12, ό.π.

¹⁷⁴ Διάταγμα της 25^{ης} Ιανουαρίου 1837, «περί συστάσεως δωδεκαμελούς επιτροπής υπό το όνομα 'Επιτροπή επί της εμψυχώσεως της Εθνικής Βιομηχανίας'». Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ.5 της 9 Φεβρουαρίου 1837.

¹⁷⁵ Ο Όθων και οι διαδοχικές κυβερνήσεις του έδειξαν ενδιαφέρον για την εγκατάσταση «εργοστασίων» με όλα τα δυνατά μέσα, παραχωρήσεις οικοπέδων, ατέλεια κλπ. Τα μισά όμως από αυτά τα σχέδια δεν προχώρησαν στην πράξη. Κι οι επιχειρήσεις που αποτόλμησαν να εφαρμόσουν τα σχέδια επέζησαν με τη μορφή μικρών εργαστηρίων ή διάσπαρτων οικιακών βιοτεχνιών. Στην πλειοψηφία τους οι εμπνευστές των σχεδίων αυτών προέρχονταν είτε από ελληνικές κοινότητες του εξωτερικού ή ήταν ξένοι από ευρωπαϊκές χώρες. Γκλαβάς, ό.π., σσ.15-17.

¹⁷⁶ Πρακτικά της Βουλής Α' περίοδος Β', Συνεδρίασις ΡΗ' της 28 Ιουλίου 1848, σ.1662 και Γκλαβάς, ό.π., σ.245.

με υποτροφία στη Βιέννη¹⁷⁷ ή των νέων σιδηρουργών τη διαχείριση και την επισκευή ατμοκίνητων μηχανών.¹⁷⁸

Το ενδιαφέρον για τις εμπορικές και βιομηχανικές σπουδές - όπως εννοούνταν εκείνη την εποχή ο όρος «βιομηχανία» -¹⁷⁹ ήταν αναντίστοιχα πρώιμος στη Σύρο σε σχέση με άλλες περιοχές του βασιλείου την πρώτη δεκαετία.¹⁸⁰ Σε επιστολή τους προς το Νεόφυτο Βάμβα το 1833 οι έφοροι των εκπαιδευτικών καταστημάτων της Ερμούπολης Σύρου τον παρακαλούν να αναλάβει τη Σχολαρχία του Ελληνικού Σχολείου της Κοινότητας, τονίζοντας: «...Μη λησμονήτε δε τούτο μόνον, ότι οι εκπαιδευθησόμενοι νέοι της Ερμουπόλεως θέλουν πάντοτε προετοιμάζεσθαι δια να διατρέξωσι το στάδιον της εμπορικής βιομηχανίας, ήτις είναι το κύριον επάγγελμα των κατοίκων τούτων».¹⁸¹ Με Β.Δ. τού 1837 μπορούσαν, όσοι μαθητές προτιμούσαν, στα σχολεία Σύρου και Ναυπλίου να διδαχθούν ναυτικά μαθήματα,¹⁸² καθώς και με διάταγμα του 1856 στο Γυμνάσιο Σύρου μαθήματα Εμπορικού Δικαίου, Διπλογραφίας και Εμπορικής Γεωγραφίας.¹⁸³

Από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα είχαν παρατηρηθεί προσπάθειες και διατυπωθεί προτάσεις για την οργάνωση της βιομηχανικής - επαγγελματικής εκπαίδευσης. Πρώτος ο Χαράλαμπος Χριστόπουλος παρουσίασε το σχεδιασμό ενός συστήματος τέτοιας εκπαίδευσης που συνδεόταν με την οικονομία μέσα από φορείς, όπως την Επιτροπή «επί της εμψυχώσεως της Εθνικής Βιομηχανίας», τον Σύλλογο προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων και από ιδιώτες (Αλέξανδρος Σούτζος, Θεόδωρος Ορφανίδης, κ.α.), οι οποίοι θεωρούσαν απαραίτητη «την βιομηχανικήν εκπαίδευσιν», «την διδασκαλίαν των τεχνών» για την προσαρμογή της εκπαίδευσης στις μεταβαλλόμενες συνθήκες.¹⁸⁴ Ο Χριστόπουλος, ως Υπουργός Παιδείας,

¹⁷⁷ Πρακτικά της Βουλής, Α' περίοδος, Β' Συνεδρίασις ΜΔ' της 28 Ιανουαρίου 1847, σ.594.

¹⁷⁸ Κανονισμός του εν Χαλκίδι δημοσίου εργοστασίου ή σιδηρουργείου. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.33 της 11 Ιουνίου 1862 και Γκλαβάς,ό.π., σ.246

¹⁷⁹ Η έννοια της βιομηχανίας συγχέεται με εκείνη της βιοτεχνίας, όπως και ο εργάτης με τον ανεξάρτητο βιοτέχνη. Το συναντάμε τόσο στις διαθέκες των δωρητών, όσο και στα πρακτικά ίδρυσης των τεχνικών σχολών: «..το ποσόν θέλει διατίθεσθαι υπέρ της εμψυχώσεως της βιομηχανίας και των τεχνών», «υπέρ των τεχνών και της βιομηχανίας», «προς εκμάθησιν ωρισμένης τέχνης ή κλάδου βιομηχανίας», κ.α. Σίγουρο είναι ότι η βαθμιαία και αναπόφευκτη υιοθέτηση της χρησιμοποίησης μηχανών μετά τη δεκαετία του 1880, γίνεται πραγματικότητα. Βλ. Αγριαντώνη, ό.π., σ.349.

¹⁸⁰ Αν και οι βιομηχανικές καταβολές της πόλης ήταν πενιχρές, ως τόπος παροχής υπηρεσιών και σταθμός περαστικών, η Σύρος έγινε ο κύριος προμηθευτής της πρωτεύουσας μέσω του εξωτερικού εμπορίου, καθώς και κέντρο χονδρικού εμπορίου. Ό.π., σ.100.

¹⁸¹ Μάρκος Β.Πελοποννησίος, Το ιστορικό Γυμνάσιο Σύρου και η συμβολή του στην αναγέννηση της Παιδείας, Αθήνα 1991, σ.17.

¹⁸² Βλ.κεφ. Εμπορική Εκπαίδευση, σσ.821-822, Ανδρέας Συγγρός, Απομνημονεύματα, τόμος Α', [Εστία], Αθήνα 1908, σσ.87-89 και Χαράλαμπος Γ.Χαρίτος, Η Εμπορική Σχολή του Βόλου (1900-1977) συμβολή στην ιστορία της, Εταιρεία Θεσσαλικών Ερευνών, [Ωρες], Βόλος 1992, σ.10.

¹⁸³ Β.Δ. της 31 Ιουλίου 1837 και Β.Δ. της 18 Ιουνίου 1856, «περί εμπορικών μαθημάτων». Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ. της 23 Ιουνίου 1856 και ρύθμιση της διδασκαλίας τους με Β.Δ. της 10 Ιουλίου 1856 των μαθημάτων αυτών. Στ. Μ.Παρίσης, Ανωτέρα και Μέση Εκπαίδευσις ήτοι Συλλογή των διεπόντων την Ανωτέραν και Μέσην Εκπαίδευσιν Νόμων, Β. Διαταγμάτων και εγκυκλίων από του 1833-1884, τόμος Α', [τυπογρ. Σπυρ. Κουσουλινού], Αθήνα 1884, σ.250 και σσ.283-284 αντίστοιχα και Δαυίδ Αντωνίου, Τα Προγράμματα της Μέσης Εκπαίδευσης (1833-1929), [ΙΑΕΝ], Αθήνα 1987-1989, τόμος Γ', σ.351 και Κόντωνα, ό.π., σ.47. Βλ. κεφ.Εμπορική εκπαίδευση, σσ.825-826.

¹⁸⁴ Ανώνυμου, Η βιομηχανία εν τη Ελλάδι, Εφ.Αιών, αρ.2394 της 7 Νοεμβρίου 1868 στο Μιχ. Ψαλιδόπουλος, ό.π., σσ.137-147 και Αλέξανδρος Σούτζος, Περί τεχνικής εκπαίδευσως, περ.Πανδώρα, τόμος 16, φυλλάδιο 379 της 15 Νοεμβρίου 1865, και τόμος 16, φυλλάδιο 374 της 1 Ιανουαρίου 1866, σ.398.

αναγνώρισε το μειονέκτημα αυτής της μονοδιάστατης δομής του εκπαιδευτικού συστήματος και σε έκθεσή του το 1857 προς την Κυβέρνηση τόνιζε το περιττό της αρχαιομάθειας για «τον μη προτιθέμενον να γίνη διδάσκαλος, νομικός, ιατρός, αλλά προτιμώντα, ένεκα πολλών λόγων, να ωφελήση επίσης την κοινωνίαν γινόμενος γεωργός, βιομήχανος, τεχνίτης, ναύτης, έμπορος». Θεωρούσε «μυριάκις προτιμότερον» να γνωρίσει αυτός τη στοιχειώδη Χημεία, εφηρμοσμένη στις καθημερινές βιοτικές του ανάγκες ή την κατασκευή κάποιας ωφέλιμης μηχανής και κατέληγε προτείνοντας το μετασχηματισμό ορισμένων Ελληνικών σχολείων σε «προτεχνολογικά» που θα συντελούσαν στην αύξηση των εξειδικευμένων στο γεωργικό, τεχνικό και εμπορικό τομέα εκπαιδευτηρίων και την ανάγκη άμεσης ίδρυσης ενός από αυτά στην Αθήνα. Έτσι, «συμπληρούται επιτυχέστατα ολόκληρον ημών το εκπαιδευτικόν σύστημα».¹⁸⁵ Δεν εισακούστηκε όμως τελικά η πρότασή του για διαχωρισμό της μέσης εκπαίδευσης σε τεχνική και γενική-κλασσική.¹⁸⁶

B. Στο β' μισό του 19^{ου} αιώνα..

Η βασική τομή στην πορεία του ελληνικού 19^{ου} αιώνα που δημιούργησε η περίοδος 1860-1870 υπαγορεύθηκε από μία σειρά νέων εξελίξεων και των επιπτώσεών τους στην ελληνική πολιτική και κοινωνική ζωή. Η αποτυχία οργάνωσης και εκσυγχρονισμού της κρατικής μηχανής, οι συνέπειες του παλαιοκομματισμού στην εξέλιξη του εθνικού ζητήματος, οι οποίες αναδύθηκαν αρκετά ξεκάθαρα μετά την εμπλοκή της Ελλάδας στον Κρμαϊκό πόλεμο, αποτέλεσαν το εφαλτήριο για τη δημιουργία ενός διαφορετικού περιβάλλοντος στην ελληνική πραγματικότητα.¹⁸⁷ Από την άλλη πλευρά, η πρωτεύουσα άρχισε να αποκτά κοινωνική ενότητα, καθότι η ετερογένεια του συνόλου των κατοίκων της, που είχε συγκεντρωθεί κατά την οθωμανική περίοδο σ' αυτήν με τις αντιθέσεις των ξένων και ανομοιογενών χαρακτηριστικών τους και τον ανταγωνισμό για την κοινωνική και πολιτική τους επικράτηση, άρχισε να υποχωρεί μπροστά σε κοινές επιδιώξεις.¹⁸⁸

Παρ' όλη την αναζωογονητική προσφορά στην ελληνική πραγματικότητα που δημιούργησε η ενσωμάτωση των Επτανήσων με τη δημιουργία κάποιας αμυδράς ελπίδας να συμβάλει στη στροφή του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος σε «ευρωπαϊκότερα» πρότυπα, το υπουργείο Παιδείας συνέχισε σε μεγάλο βαθμό να είναι προσηλωμένο στις παραδοσιακές αρχές της ελληνικής εκπαίδευσης, οι οποίες στηρίζονταν στην εκπαιδευτική ομοιομορφία, στην υποτίμηση της τεχνικής και της εμπορικής εκπαίδευσης, στην αδιαφορία για τις ξένες γλώσσες και κυρίως στην προσήλωση στις κλασικές σπουδές.¹⁸⁹ Ο αρχαϊκός, στείρος και φορμαλιστικός χαρακτήρας της εκπαίδευσης με πλήρη έλλειψη πρακτικής

¹⁸⁵ Χ. Χριστόπουλος, Γενική έκθεσις προς την Α.Μ. τον Βασιλέα περί της καταστάσεως της Δημοσίας Εκπαιδύσεως εν Ελλάδι κατά το λήξαν σχολικόν έτος 1855-1856 (1^η Φεβρουαρίου 1857), Αθήναι 1857, σσ.9,28-29.

¹⁸⁶ Κόντωνα, ό.π., σ.48. Κατά τον Αλέξη Δημαρά, ούτε αυτή η νέα προσπάθεια είχε ως στόχο την απάλειψη των ελαττωμάτων της δημόσιας εκπαίδευσης και δεν απομακρυνόταν από τις καθιερωμένες αρχές ενός συστήματος, κατά το οποίο μόνο το κλασσικό Γυμνάσιο ήταν άξιο να τροφοδοτεί το Πανεπιστήμιο, στο οποίο ούτε απόφοιτοι του εμπορικού τμήματος της Σύρου δεν εισάγονταν χωρίς διδασκαλία Λατινικών. Αλ.Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση.., ό.π.,* τόμος Α', σσ.λγ,λδ'.

¹⁸⁷ Μερτύρη, ό.π., σσ.179-180.

¹⁸⁸ Μπίρης, *Η κοινωνία των Αθηνών στα χρόνια του Άγγελου Βλάχου*, περ. *Νέα Εστία*, Χριστούγεννα 1949, σσ.185-195.

¹⁸⁹ Αλ.Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση..ό.π.,* τόμος Β', σ.λη'.

διδασκαλίας αποδεικνύεται για άλλη μια φορά με τη σύσταση που έκανε το υπουργείο Παιδείας προς τους Νομάρχες και Επάρχους της Επτανήσου, καθώς και προς τους γυμνασιάρχες και διευθυντές των ελληνικών σχολείων, να δώσουν προσοχή στις κλασικές σπουδές, στις οποίες «επαισθητώσιν υστερούσιν ούτοι εν Επτανήσω», επειδή «η μάθησις περιελάμβανε ειδικούς τινες κλάδους τεχνικής ή επιστημονικής εκπαίδευσεως, μάλλον οι εξερχόμενοι μαθηταί ήκιστα ήσαν καταρτισμένοι εις την εγκύκλιον παιδευσιν».¹⁹⁰ Πριν από την ένωση με το ελληνικό βασίλειο, στα Επτάνησα διδάσκονταν μαθήματα με στοιχειώδη πρακτικό προσανατολισμό, όπως «στοιχεία πρακτικής γεωργίας», «καταστιχογραφία, διπλογραφική και απλογραφική, επιστολογραφία και εμπορική λογιστική». Ο χαρακτήρας της επτανησιακής εκπαίδευσης δεν ταίριαζε με τον αρχαιολατρικό φορμαλισμό εκείνης του ελληνικού κράτους, όσο διάστημα βρισκόταν υπό βρετανική αρμοστεία βάσει της συνθήκης των Παρισίων το 1815. Έτσι, μετά την ένωση αποφασίστηκε ο «εξωραϊσμός» του.¹⁹¹

Εντούτοις, οι ανάγκες για ανάπτυξη, συστηματοποίηση και αξιοποίηση των τεχνικών σπουδών πρόβαλε δειλά μετά τα μέσα του αιώνα και έγινε επιτακτικότερη με τις απαρχές της εκβιομηχάνισης κατά το τρίτο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα, κυρίως μετά τη δεκαετία του 1860.¹⁹² Το 1866 επιστρέφοντας ο Χριστόπουλος στο υπουργείο Παιδείας¹⁹³ συνέχισε να μεριμνά για την επαγγελματική εκπαίδευση.¹⁹⁴ Οι εκσυγχρονιστικές προσπάθειές του, όπως και αργότερα του Γεωργίου Μίληση το 1877 και του Γεωργίου Ν. Θεοτόκη το 1889 για διαχωρισμό της μέσης εκπαίδευσης σε κλασική και τεχνική, όπως και για περιορισμό του κλασικιστικού χαρακτήρα της εκπαίδευσης δεν ευοδώθηκαν.¹⁹⁵ Η έλλειψη τεχνικής εκπαίδευσης δεν αναιρέθηκε από τη μικρή παρουσία ναυτικών και εμπορικών σχολών, μιας και δε λειτούργησαν ως εκπαιδευτικό δίκτυο αυτόνομο και παράλληλο με αυτό της κλασικής παιδείας.¹⁹⁶ Ουσιαστικά, μέχρι την τελευταία δεκαετία του 19^{ου} αιώνα καμία συστηματική προσπάθεια τεχνικής εκπαίδευσης δε σημειώθηκε στη χώρα μας, αν εξαιρέσουμε κάποιες

¹⁹⁰ Παρίσις, ό.π., σ.331 και Κόντονη, ό.π., σ.46.

¹⁹¹ Όπ., σ.46.

¹⁹² Κατά την Αγριαντώνη, η «κυοφορία των απαρχών της εκβιομηχάνισης» τοποθετείται την περίοδο 1868-1875. Βλ. Αγριαντώνη, ό.π., σ.104. Την ανάγκη αναμόρφωσης του εκπαιδευτικού συστήματος εξέφρασε το 1869 ο Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων με την προκήρυξη διαγωνισμού συγγραφής μελέτης για τη θεραπεία της εκπαίδευσης. Οι προτάσεις, στις οποίες προχώρησε η Ελλανόδικος επιτροπή στην έκθεσή της, χαρακτηρίζονταν από γνώση των εκπαιδευτικών πραγμάτων της δυτικής Ευρώπης και τάση πρακτικότερου προσανατολισμού των σπουδών. Σε συνδυασμό με τις επιταγές μιας αυξανόμενης αστικοποίησης, πρόβαλλε επιτακτικό το πρόβλημα της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης με στόχο τον προσανατολισμό του σχολείου σε πρακτικότερες γνώσεις και προς τις θετικές επιστήμες, ώστε να ανταποκριθεί στις νέες ανάγκες της ζωής. Ελένη Φουρναράκη, *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών, Ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910)*, [Ι.Α.Ε.Ν.], Αθήνα 1987, σ.51.

¹⁹³ Υπήρξε υπουργός Παιδείας τις περιόδους 6 Οκτωβρίου 1855-Νοέμβριο 1856 και 1858-1859. Σπ. και Κων.Βοβολίνη,ό.π., τόμος Ε', σσ.241,244, Daglas Daikin, *Η Ενοποίηση της Ελλάδας (1774-1923)*, [Μ.Ι.Ε.Τ.], Αθήνα 2001, σ.419.

¹⁹⁴ Υπήρξε ο ιδρυτής της πρώτης σχολής εμποροπλοιάρχων και «πέντε ναυτικών σχολείων». Ενδιαφέρθηκε για την οργάνωση και βελτίωση σχολών επαγγελματικών, το πρακτικότερο περιεχόμενο των σχολείων μέσης εκπαίδευσης μέσα από εισηγήσεις, εκθέσεις και νομοθετήματά του (Κανονισμός Ριζαρείου Σχολής, ιερατικών σχολών, κλπ.). Σπ. και Κων.Βοβολίνη, ό.π., τόμος Στ', σσ.241-244.

¹⁹⁵ Κόντονη, ό.π., σ.50.

¹⁹⁶ Ό.π., σ.47 και Δ.Αντωνίου, *Τα Προγράμματα*, ό.π.,τόμος Α', σ.47.

σχολές κατάρτισης απόρων τεχνιτών και παιδιών που λειτούργησαν μετά τη δεκαετία του 1870.¹⁹⁷

Η έλλειψη τεχνικού - επαγγελματικού προσανατολισμού των δημοσυντήρητων σχολείων, όπως και η «*παραλυσία*» τους, την οποία αποκάλυπταν και εγκύκλιος,¹⁹⁸ υποβοήθησε την αριθμητική αύξηση των ιδιωτικών σχολείων. Έτσι, ως «*παράλληλο εκπαιδευτικό σύστημα*», η ιδιωτική τεχνική εκπαίδευση, άρχισε να παίρνει διαστάσεις, οι οποίες μεγάλωναν, καθώς η απόδοση των κρατικών ιδρυμάτων μειωνόταν. Παρά την παρεμβατικότητα του Κράτους στον καθορισμό πολλές φορές και τη θεσμοθέτηση της λειτουργίας των φορέων αυτής της εκπαίδευσης, τα ιδιωτικά σχολεία φαινόταν να διατηρούν ακόμη κάποια ανεξαρτησία σχετικά με το είδος των σπουδών και προγραμμάτων τους την εποχή αυτή (1850-1860).¹⁹⁹ Η ακαμψία προσανατολισμού χαρακτήριζε τις κατά καιρούς προσπάθειες υπουργών να αναμορφώσουν το εκπαιδευτικό σύστημα. Έτσι, μέχρι το 1880 τουλάχιστον ο συγκεντρωτισμός και η στασιμότητα, μόνιμα χαρακτηριστικά στοιχεία της κρατικής εκπαίδευσης, δεν επέτρεπαν σημαντικές μεταβολές.²⁰⁰

Η κριτική στην υφιστάμενη κατάσταση της εκπαίδευσης εντεινόταν. Απόψεις εκπαιδευτικών και πολιτικών συνταυτίζονταν στην κριτική που ασκούνταν απέναντι στη μονομέρεια ως προς τον προσανατολισμό της εκπαίδευσης και στην ατροφία της επαγγελματικής και τεχνικής εκπαίδευσης. Οι προτάσεις σπάνια συνοδεύονταν όμως από σύστοιχα εκπαιδευτικά μέτρα και αυτά αποσπασματικά, με εξαίρεση τα νομοσχέδια του 1899 του Αθανάσιου Ευταξία.²⁰¹ Αλλά και όταν ψηφίζονταν νομοσχέδια, τα κονδύλια ήταν μηδαμινά.²⁰² Ταυτόχρονα η πίεση της αγοράς εργασίας για απορρόφηση εξειδικευμένου

¹⁹⁷ Θετικά υπήρξαν τα σχόλια του Τύπου για την προσπάθεια κατάρτισης του εργατικού δυναμικού σε επαγγελματικές σχολές κατά το πρότυπο των ευρωπαϊκών σχολών. Γκλαβάς, *ό.π.*, σ.271. Παράδειγμα, η ευνοϊκή στάση της εφημερίδας *Χρηματιστήριο* τη Σύρου το 1863, όπου εκφραζόταν η ευχή να «εφαρμοστούν» οι επιστήμες «εις τας τέχνας, ως συντελεστικών εις την τελειοποίησιν των βιομηχανικών προϊόντων». *Εφ. Χρηματιστήριο* της Σύρου, φύλλο της 16 Νοεμβρίου 1863.

¹⁹⁸ ΓΑΚ, ΑΠΤ,ΑΒΕ:62 ΑΕΕ, Ενδεικτικά, εγκύκλιος της 15 Σεπτεμβρίου 1871 (υπουργείο Παιδείας προς Νομάρχες και Επάρχους).

¹⁹⁹ Αλ. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση..ό.π.*, τόμος Α', σσ.λβ', λγ'.

²⁰⁰ *Ο.π.*, σ.κα'. Κατά το Δημαρά, το συνταρακτικό περιεχόμενο των εκθέσεων ομάδας Ειδικών Επιθεωρητών του υπουργείου Παιδείας το 1883 για τη θλιβερή κατάσταση των δημοτικών σχολείων, δεν θα γίνει αντιληπτό πριν περάσουν 12 χρόνια. *Ο.π.*, τόμος Β', σσ.μβ,μγ'. Κατά τον ίδιο, τη μεταρρύθμιση δεν την αποτελούν η νομοθετική αντικατάσταση μιας διδακτικής μεθόδου από μία άλλη ή επιφανειακές αλλαγές που αφορούν στη λειτουργία των σχολείων, αλλά η αλλαγή του συστήματος σε πλάτος και σε βάθος. Είναι, δηλαδή, «η αλλαγή προσανατολισμού, η κυριάρχηση νέου πνεύματος» στο σκοπό της διδασκαλίας, στην ανάθεση σε νέους φορείς της δικαιοδοσίας να αποφασίζουν για εκπαιδευτικά θέματα, στο πέρασμα «από μια μονολιθική διάρθρωση σε ευέλικτα σχήματα». *Ο.π.*, τόμος Α', σ.κ'.

²⁰¹ Βλ. Η Εκπαίδευση στην Ελλάδα, σ.62, υπσμ.237 και σ.66, υπσμ.262. Προσέβλεπαν τα νομοσχέδια αυτά σε επτάχρονο δημοτικό δύο κύκλων, τετραετούς και τριετούς για όσους δε θα ακολουθούσαν τη μέση εκπαίδευση για να μάθουν ένα επάγγελμα. Π. Κυπριανός, *ό.π.*, σ.163. Βλ. Η Εκπαίδευση στην Ελλάδα, σ.62, υπσμ.237 και σ.66, υπσμ.262.

²⁰² Νομοσχέδια, όπως για τη γεωργική εκπαίδευση το 1887 επί κυβερνήσεως Τρικούπη, το 1896 επί κυβερνήσεως Δεληγιάννη και το 1904 επί κυβερνήσεως Θεοτόκη, έμεναν μετέωρα. *Ο.π.*, σ.163. Τα νομοσχέδια επικρίθηκαν, είτε για μείωση κλασικών μαθημάτων, είτε γιατί δε προνοούσαν τον πρακτικό προσανατολισμό των σχολείων και δε στρέφονταν προς την τεχνική και επαγγελματική εκπαίδευση. Εμφανιζόταν ένας διχασμός ανάμεσα στον κλασικισμό και τη στροφή προς νέου τύπου

τεχνικού προσωπικού, άρχισε να γίνεται υπαρκτή. Αν και οι ελλείψεις αυτές εμφανίστηκαν από τη στιγμή της συγκρότησης του ελληνικού κράτους, γίνονταν έντονα εμφανείς την περίοδο ανάληψης των δημόσιων έργων από τις κυβερνήσεις Χαρίλαου Τρικούπη.²⁰³

Αναλήφθηκαν πρωτοβουλίες πρακτικότερου προσανατολισμού σε όλους τους τομείς της εκπαίδευσης και της ενίσχυσης της τεχνικής και επαγγελματικής κατάρτισης, όπως η κοινωνική αναβάθμιση του Πολυτεχνείου, η δημιουργία νέων δημόσιων εμπορικών σχολών, δημιουργία των πρώτων –αξιόλογων– τεχνικών και επαγγελματικών ιδιωτικών σχολών.²⁰⁴ Οι πρώτες δειλές προσπάθειες προσαρμογής της εκπαίδευσης στις τεχνολογικές απαιτήσεις ήταν η ίδρυση το 1882 ναυτικών σχολών και το 1886 πρακτικού Λυκείου.²⁰⁵ Η εξέλιξη που παρατηρήθηκε στο επίπεδο σπουδών του Πολυτεχνείου συμπαρέσυρε αλλαγές και στη μέση εκπαίδευση. Υπήρχε η άποψη ότι οι μαθητές οι προερχόμενοι από Γυμνάσια και Ελληνικά σχολεία δεν μπορούσαν να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις των πολυτεχνικών τμημάτων. Έτσι, κρίθηκε αναγκαία η σύσταση ενός νέου θεσμού «πρακτικής» κατεύθυνσης, του «Λυκείου», που θ' αποτελούσε προπαιδευτικό κέντρο για την είσοδο στο Πολυτεχνείο, στο Στρατιωτικό Σχολείο των Ευελπίδων και τη Σχολή Ναυτικών Δοκίμων που ιδρύθηκε το 1880²⁰⁶ Ήταν η πρώτη εμφάνιση πρακτικού γυμνασίου το 1886, του Βαρβακείου Λυκείου,²⁰⁷ η οποία προήλθε όμως από την προσωπική επιθυμία του ευεργέτη. Η λειτουργία του μπορεί να θεωρηθεί ως μία ενδιάμεση κατάσταση, δεδομένου ότι, σύμφωνα με τις βλέψεις και τους οραματισμούς του μεγάλου ευεργέτη, στόχευε περισσότερο στην καλλιέργεια των θετικών επιστημών στην Ελλάδα, οι οποίες βεβαίως θεωρούνται απαραίτητες για την ανάπτυξη της τεχνολογίας και αντίστοιχα της τεχνικής εκπαίδευσης: «Επειδή δια να ανακαλεσθώσιν αι τέχναι και επιστήμαι εις την Ελλάδα, ανάγκη πάσα να ευρεθῆ μόνιμος και διαμένων πόρος μισθών και ζωοτροφιών των αναγκαιούντων δασκάλων δι' εν κεντρικόν εθνικόν Σχολείον, δια τούτο ο υποσημειούμενος, θέλων να ωφελήσω το Έθνος μου...»²⁰⁸ σημείωνε στη διαθήκη του ήδη από το 1824 ο Ιωάννης Βαρβάκης.²⁰⁹

εκπαίδευση. G.Chassiotis, *L instruction publique chez les Crecs*, [Ernest Leroux, Libraire Editeur], Παρίσι, 1881, σσ.274-275.

²⁰³ Β. Παναγιωτόπουλος, *Η Βιομηχανική επανάσταση και η Ελλάδα, 1832-1871 στο Εκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση στα Βαλκάνια τον 19^ο αιώνα*, [Θεμέλιο], Αθήνα 1988.

²⁰⁴ Παράδειγμα ίδρυσης και λειτουργίας ιδιωτικής τεχνικής σχολής υπήρξε η Εμπορική και Βιομηχανική Σχολή του Όθωνα Ρουσσόπουλου που ιδρύθηκε το 1894. Επίσης οι Εσπερινές σχολές της «Ελληνικής Βιοτεχνικής Εταιρείας», κ.α. Βλ. παρακάτω, σ.745.

²⁰⁵ Κόντωνα, *ό.π.*, σ.50.

²⁰⁶ Απόκτησε ως στόχο «την προπαιδευσιν εις την αυτάρκη σπουδὴν των θετικών επιστημών» και δικαίωμα εγγραφής των αποφοίτων στο Πανεπιστήμιο. Άρθρο 1ο του Β.Δ. της 6 Οκτωβρίου 1886 και Κόντωνα, *ό.π.*, σ.49. Αυτό το σκοπό λειτουργίας και κατεύθυνσης άλλωστε ζητούσε ο τότε διευθυντής του Πολυτεχνείου Αναστάσιος Θεοφίλας (1878-1901). Μπίρης, *Ιστορία...ό.π.*, σ.296 κ.ε. Με το Β.Δ. της 6 Οκτωβρίου 1886 ένα από τα δύο ελληνικά σχολεία και ένα από τα Γυμνάσια που στεγάζονταν στο Βαρβάκειο Μέγαρο μετατράπηκαν σε επταετές Λύκειο. Π.Κυπριανός, *ό.π.*, σ.164.

²⁰⁷ Σύμφωνα με το Β.Δ. του 1886 ιδρύθηκε επτατάξιο Λύκειο με σκοπό «την προπαιδευσιν προς αυτάρκη σπουδὴν των θετικών επιστημών». Άρθρο 1ο του Β.Δ. της 6 Οκτωβρίου 1886 *Εφ.της Κυβερνήσεως*, αρ.277 της 7 Οκτωβρίου 1886. Βλ. παρακάτω, σσ.732,744.

²⁰⁸ Συνέχιζε προχωρώντας στην κατανομή του ποσού στις ειδικές λειτουργίες του σχολείου: «...αφιερώνουβλια 300.000, τα οποία θέλω καταθέσει αιωνίως εις το Βασιλικόν Ταμείον της Μόσχας, ο δε τόκος αυτών προς 5 τοις 100 από ρούβλια 15.000 αναλογούμενος κατά το ποσόν εις γρόσια περί τας 30.000, θέλει δίδεσθαι ετησίως δια τιμίων επιτρόπων...εις μισθούς και τροφάς διδασκάλων μόνον». Επιστολή του Βαρβάκη προς το Βουλευτικό Σώμα της 8 Νοεμβρίου 1824, όπου υπογράφει ο ίδιος.. «Ο πρόθυμος και απλός πατριώτης, Ιωάννης Βαρβάκης». ΜΗΚ, σ.59 και ΓΑΚ, Σειρά 17, Κλάδος Β, θυρίδα 113,

Έτσι, ενώ ο χαρακτήρας που δόθηκε στο Βαρβάκειο Λύκειο, όταν ιδρύθηκε το 1843 από το κεφάλαιο του κληροδοτήματος του Βαρβάκη, δεν απείχε πολύ από εκείνον ενός κλασικού σχολείου μέσης εκπαίδευσης,²¹⁰ ένας «πρακτικότερος προσανατολισμός», - θα λέγαμε καλύτερα ρόλος -, του δόθηκε ως προπαρασκευαστικού πρακτικού λυκείου για όσους θα σπούδαζαν σε στρατιωτικές σχολές και στο Πολυτεχνείο²¹¹ και συνέχισε έτσι με τη μετονομασία του το 1886 σε Λύκειο «θετικών επιστημών».²¹²

7. Τεχνική και Επαγγελματική εκπαίδευση στα «ευαγή» ιδρύματα

Θα ήταν σημαντική παράλειψη να μην αναφερθούμε στην περίπτωση των ορφανοτροφείων με πρώτο αυτό της Αίγινας, τα οποία αποτελούσαν χώρους περίθαλψης, επαγγελματικής κατάρτισης και κοινωνικής ένταξης των ορφανών παιδιών και συνέβαλαν

φάκελος 28, έγγραφο 22499 της 7 Σεπτεμβρίου 1843. Κατά τον Μπίρη, το διατιθέμενο σε ρούβλια ποσό αυτό αντιστοιχούσε σε 2.000.000 δραχμές. Μπίρης, **Αι Αθήναι...ό.π.**, σ.146. Σύμφωνα με τη διαθήκη του, ο Βαρβάκης άφησε το κληροδοτήμα «εις καθίδρυσιν εν Ελλάδι, οπού κριθή κατάλληλον, μετά της αδείας της εκεί κυβερνήσεως Λυκείου, προς διηνεκή εκπαίδευσιν της νεολαίας». Άρθρο 4^ο της διαθήκης του Ιωάννη Βαρβάκη της 8 Νοεμβρίου 1824. **ΜΗΚ**, σσ.63-65 και της 2 Ιανουαρίου 1825, **Ο.π.**, σσ.65-67. Περισσότερα για το κληροδοτήμα: **ΑΥΕ**, Φάκ.1835/88,1, έγγραφο 795 της 23 Ιουλίου 1835, έγγραφο 8946 του 1840, Φάκ.1847/ 88,1, έγγραφο 2459 και Φάκ. 1869/88, υπφ.1γ, (έγγραφο φθαρμένο), **ΓΑΚ**, Σειρά 17, Κλάδος Β', θυρίδα 144, φάκελος 11, έγγραφο της 8 Ιανουαρίου 1848, θυρίδα 99, φάκελος 5 και **ZAB**, τόμος Β', σ.4. Βλ. Ναυτική εκπαίδευση, σσ.848-849.

²⁰⁹ Βλ. κεφ. Οικονομική Διάσταση της Εκπαίδευσης, σσ.84,86,103. Ο Βαρβάκης, Ψαριανός, επιδέξιος στη ναυτική τέχνη συμμετείχε στον απελευθερωτικό αγώνα με προσωπικές θυσίες και οικονομική προσφορά. Δημιούργησε τεράστια περιουσία μετά από περιπέτειες από το εμπόριο χαβιαριού στη Ρωσία. Βλ. Σπ. και Κων. Βοβολίνη, **ό.π.**, *Ι.Βαρβάκης*, τόμος Α', σσ.282-299.

²¹⁰ Περιλάμβανε «τάξεις του Ελληνικού λεγομένου σχολείου», και ο «Οργανισμός» του προσidiaζε με εκείνον των γυμνασίων της χώρας. Άρθρο 1 του Β.Δ. της 26 Φεβρουαρίου /10 Μαρτίου 1843. Στην πρώτη δόση των 150.000 ρουβλίων του κληροδοτήματος Βαρβάκη βασίστηκε η έκδοση του Β.Δ., αν και η έναρξη των εργασιών άρχισε το 1857. Βλ. Δ.Αντωνίου, **Τα Προγράμματα...ό.π.**, τόμος Α', σ.21 και Αλ. Δημαράς, **Η μεταρρύθμιση...ό.π.**, τόμος Α', υπσμ.15, σ.λα'. Η οικοδόμησή του τελείωσε το 1859 και στοίχισε 440.000 δραχμές. Εκεί στεγάστηκαν τα δύο Γυμνάσια της πόλης. Μπίρης, **Αι Αθήναι...ό.π.**, σσ.146-147. Το 1870 το κεφάλαιο του Βαρβακείου κληροδοτήματος συμποσούνταν σε 619.925 δραχμές. **Ι.Α.ΕΤΕ** 27, Κληροδοτήμα Ιωάννη Βαρβάκη (1825), φάκελος 54, (Μεταφορά κεφαλαίων από τη Ρωσία στην Ελλάδα, Δίκη Δημοσίου και κληρονόμων Βαρβάκη), φάκελος 23,1, έγγραφο 13 Δεκεμβρίου 1872, («Εκθεσις κοινοποιήσεως»).

²¹¹ Α. Δημαράς, **Η μεταρρύθμιση...ό.π.**, τόμος Α', σ.λα' και τεκμήριο 80, σσ.263-265. Σχετικά με το Βαρβάκειο Λύκειο βλ. Αλέξανδρος Γ.Σαράς, *Σύντομος ιστορία του Βαρβακείου (Πρακτικού) Λυκείου. 1886-1960*, στο Γ.Μπρης (επιμέλεια), **Επετηρίς Βαρβακείου Ιδρύματος, Αθήνα 1961**, σσ.65-119. Χαρακτηριστικές οι νύξεις του υπουργού Χαρίλαου Χριστόπουλου στις Εκθέσεις του 1856 και 1857 για τη διδασκαλία ναυτικών μαθημάτων. Βλ. κεφ. Ναυτική Εκπαίδευση, σ.748.

²¹² Το 1887 συγκεκριμένα δημιουργήθηκε η «τάξις επαναλήψεως» για την κατάρτιση όσων προορίζονταν για σπουδές στη Στρατιωτική Σχολή των Ευελπίδων και τη «Σχολή των Βιομηχάνων Τεχνών», η οποία προσαρτήθηκε στο Βαρβάκειο Λύκειο μετά από πρόταση του υπουργείου ως Η' τάξη, παρά την απόφαση του συλλόγου των καθηγητών του «Σχολείου των Βιομηχάνων Τεχνών» το 1891 να προσαρτηθεί στη σχολή του Πολυτεχνείου. Καταργήθηκε το 1914, όταν το Πολυτεχνείο έγινε ανώτατο ίδρυμα με το νόμο 388 της 17 Νοεμβρίου 1914. Βλ. Δ. Αντωνίου, **Τα Προγράμματα...ό.π.**, σ.22.

στη θεραπεία κοινωνικών προβλημάτων και εκπαιδευτικών αναγκαιοτήτων.²¹³ Κατά τα μέσα του αιώνα η αστική συσσώρευση του πληθυσμού κατέστησε επιτακτική την πειθάρχηση και την κοινωνική ένταξη μεγάλων κοινωνικών στρωμάτων. Έτσι, αναπτύχθηκαν μέσα στις νέες μορφές αστικής οργάνωσης νέες κοινωνικές διαδικασίες, όπως η λειτουργία φιλανθρωπικών ιδρυμάτων, ορφανοτροφείων, σχολών για άπορα, εργαζόμενα παιδιά, εργαστηρίων.²¹⁴ Στους χώρους αυτούς μάλιστα την πρώτη θέση σε σχέση με τη σχολική εκπαίδευση τόσο στη φιλοσοφία, όσο και την οργάνωση των προγραμμάτων, διατηρούσε η επαγγελματική εκπαίδευση. Εξειδικευμένη, σύμφωνα με το φύλο, απορροφούσε το μεγαλύτερο τμήμα του ημερήσιου προγράμματος των ορφανών.²¹⁵ Όσο πλησιάζουμε στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, οι φιλανθρωπικές οργανώσεις υποβοηθούσαν τη λειτουργία σχολών συμπληρωματικής μόρφωσης και επαγγελματικής κατάρτισης απόρων παιδιών. Η φιλανθρωπία θεωρείται κοινωνικό καθήκον, ιδιαίτερα των εύρωστων τάξεων. Όλες οι φιλανθρωπικές εταιρείες όμως, αδελφότητες και ιδρύματα δήλωναν στο καταστατικό τους ότι μεταξύ άλλων στόχευαν στη διάδοση των βιομηχανικών τεχνών και περιορίζονταν στην παροχή εκπαίδευσης με στόχο γενικούς «ηθικοποιητικούς» προσανατολισμούς. Μέσα από κυρώσεις και επιβραβεύσεις - βραβεία «περί την φοίτησιν συναρτώμενα», ενδεικτικά της προόδου των μαθητών και κίνητρα βελτίωσής τους - επιχειρείται μία προληπτική, αν όχι και δυνάμει κατασταλτική τακτική.²¹⁶

Η μετάδοση «βιωφελών» γνώσεων για βιοποριστικούς σκοπούς στα παιδιά λαϊκών στρωμάτων, απόρων και ορφανών αποτέλεσε ουσιαστικά μία στρατηγική του νεότευκτου κράτους, εφόσον κάλυπτε και με την τακτική αυτή την πρώτη φάση των οικοδομικών ή βιοτεχνικών αναγκών του σε ειδικευμένους τεχνίτες.²¹⁷ Συχνά η διοργάνωση και οι κανονισμοί των ιδρυμάτων αυτών αποτελούσαν το πρότυπο για την οργάνωση διαφόρων μετέπειτα σχολών επαγγελματικών ή απόρων παιδιών. Ο Κανονισμός του Ορφανοτροφείου Γεωργίου και Αικατερίνης Χατζηκώστα, λόγου χάρη, αποτέλεσε υπόδειγμα για τα καταστατικά και τους κανονισμούς της Επαγγελματικής Σχολής Αργοστολίου του Μαρίνου Κοργιαλένιου,²¹⁸ απόδειξη της φιλόδοξης επιδίωξης των μεγάλων ευεργετών να συγκροτούν και να οργανώνουν τα ιδρύματά τους, σύμφωνα με τις ανώτερες προδιαγραφές, τις οποίες εισάγουν σε ιδρύματα με κύρος. Ο ίδιος ο Κοργιαλένιος ευελπιστούσε στη «δια δωρεών και κληροδοτημάτων εις την προαγωγήν της Σχολής ταύτης», την οποία θεωρούσε «μεγάλης

²¹³ Βλ. κεφ. Ορφανοτροφεία, σσ.556-565.

²¹⁴ Γκλαβιάς, ό.π., σ.271. Βλ. κεφ. Ορφανοτροφεία, σσ.566-567.

²¹⁵ Βάσω Θεοδώρου, *Φιλανθρωπία και πόλη. Ορφανοί και άστεγοι παιδιά στον Πειραιά γύρω στο 1875*, περ. *Μνήμων*, Αθήνα 1992, σ.62. Βλ. Επαγγελματική Γυναικεία Εκπαίδευση, σ.493 και Ορφανοτροφεία, σσ.493,495,499,502,506.

²¹⁶ Ενέργεια κοινωνικής σκοπιμότητας αποτελούσε η προετοιμασία εργαζομένων στους μηχανισμούς παραγωγής μέσα από την αυτοπειθάρχηση, στην οποία οδηγούσε η εργασία. Γκλαβιάς, ό.π., σσ.160,272 και Τσουκαλάς, ό.π., σ.210. Βλ. επίσης κεφ. Ορφανοτροφεία, σσ.554-555,568-569.

²¹⁷ Γκλαβιάς, ό.π., σ.344.

²¹⁸ Ο Κανονισμός του Ορφανοτροφείου Χατζηκώστα αποτέλεσε υπόδειγμα οργάνωσης και άλλων ιδρυμάτων, όπως του Ορφανοτροφείου του Δωρόθεου Σχολάριου - «τύπον έχοντος βαθμηδόν το εν Αθήναις Ορφανοτροφείον Χατζη-Κώστα». Διαθήκη του Δωρόθεου Σχολάριου της 2 Φεβρουαρίου 1884 και ΠΠΧ, σσ.372,382 ή του Γεωργίου Κυριαζή στο Μεσολόγγι: «Θέλει ληφθή ως υπόδειγμα ο διέπων το ορφανοτροφείον Χατζηκώστα κανονισμός, ίνα κανονισθώσιν ακριβώς τα περί βραβεύσεως των ευδοκιμησάντων εν ταις εξετάσεσι και διακρινομένων [...], τα περί τρόπου καθ' όν θέλουσι δαιτάσθαι...». Διαθήκη του Γ.Κυριαζή αρ. 6187 της 15 Μαΐου 1892. ΓΑΚ ΑΙΤ, ΑΒΕ 62, ΕΚΠ.21, ό.π.

ωφελείας» τόσο για την Κεφαλονιά, όσο και για την Ελλάδα.²¹⁹ Ο Κανονισμός του Αμαλίου Ορφανοτροφείου θεωρήθηκε επίσης υπόδειγμα για άλλα ευαγή ιδρύματα εντός και εκτός των ορίων του ελληνικού κράτους.²²⁰ Ένα από αυτά ήταν το «Ορφανοτροφείον Αθανασίου Δροσίνη» στο Μεσολόγγι, όπου εκπαιδευόνταν κορίτσια τόσο στην εγκύκλιο μόρφωση, όσο και στα «οικιακά έργα»:²²¹ «Ο κανονισμός της εσωτερικής υπηρεσίας εν μικρώ και αναλόγως των εσόδων του καταστήματος είναι ο αυτός με τον του εν Αθήναις Αμαλίου ορφανοτροφείου».²²²

8. Από το «Σχολείο των Βιομηχάνων Τεχνών» στο Πολυτεχνείο

Ατμομηχανή πάντως για την ανάπτυξη της τεχνικής εκπαίδευσης αυτή την περίοδο συνεχίζει να παραμένει κατά την άποψή μας το Πολυτεχνείο. Οι μεγάλες δαπάνες για την ανέγερση και τον εξοπλισμό των κτιριακών εγκαταστάσεων του προέρχονταν από δωρεές ευεργετών, που όμως προκάλεσαν ποικίλες αντιδράσεις, επειδή αφορούσαν σε σχολεία για «τας βαναύσους τε και ωραίας και γεωργικάς τέχνας», γεγονός ενδεικτικό της αντίστοιχης νοοτροπίας.²²³

Μετά την παραίτηση του Κουτατζόγλου το υπουργείο Εσωτερικών ανέθεσε το 1863 τη διοίκηση του Πολυτεχνείου στα χέρια τριμελούς επιτροπής, την οποία συγκροτούσαν ο Γεράσιμος Μεταξάς, ταγματάρχης Μηχανικού, ο Σταμάτης Κρίνος και ο Ιωάννης Παπαδάκης, καθηγητές Πανεπιστημίου.²²⁴ Δόθηκε μεγαλύτερη έμφαση στην προαγωγή τεχνικών, «βιομηχάνων» σπουδών που παρέχονταν στις τρεις τάξεις του Καθημερινού σχολείου,²²⁵ καθώς και στην εισαγωγή νέων γνωστικών αντικειμένων επιστημονικού χαρακτήρα χωρίς να παραμεληθεί όμως το Καλλιτεχνικό τμήμα, για το οποίο ορίστηκαν περισσότερα έτη σπουδών, εργαστήρια και υποτροφίες.²²⁶ Σημαντικό βήμα στην ουσιαστική

²¹⁹ Άρθρο 24 της Διαθήκης του Μαρίνου Κοργιαλένιου της 15 Μαρτίου 1910. ΜΗΚ, σ.111.

²²⁰ Χρησιμοποιήθηκε από το Ελληνικό Ορφανοτροφείο Σμύρνης, από τη Μητρόπολη Ιωαννίνων το 1917 για την οργάνωση της Παπαζογλείου Σχολής και από το Μπενάκειο Ορφανοτροφείο. Α.Παπαδόπουλος. Το Αμαλίον Ορφανοτροφείον κορασιών επί τη εκατονταετηρίδι του (1855-1954), Αθήναι 1954, σ.80. Βλ. κεφ. Ορφανοτροφεία, σ.572, υπσμ.134 και 138.

²²¹ Εκπαιδευόνταν στις γυναικείες τέχνες, όπως ραπτική, κεντητική, πλέξιμο, πλύση, μαγειρική, βαφή, υφαντουργική, διακοσμητική και άλλες. Άρθρο 12 του Καταστατικού του Ορφανοτροφείου (Μεσολόγγι 9 Σεπτεμβρίου 1936). ΓΑΚ ΑΙΤ, ΑΕΕ.ΔΗΜ.1., φάκελος 12. Βλ. Ορφανοτροφεία, σσ.488-489.

²²² Ιδιόγραφο Διαθήκη του Αθανασίου Δροσίνη της 12 Φεβρουαρίου 1884. ΓΑΚ ΑΙΤ, ΑΕΕ.ΔΗΜ.1., φάκελος 12.

²²³ Ο Ιωάννης Σκαλτσούνης είχε γράψει ότι δε συμμεριζόταν «την αγανάκτηση» εκείνων που αντιδρούσαν στη μεγαλοπρέπεια της οικοδομής που απαιτούσε μεγάλη δαπάνη για την ανέγερσή της. Σημείωνε: «Είναι καιρός να ανυψώσωμεν την εργασίαν εις την εμπρέπουσαν αυτής περιωπήν, είναι καιρός να τιμήσωμεν την γεωργίαν και τας τέχνας ως τιμώνμεν την γραμματολογίαν και τας επιστήμας, είναι καιρός να εμπνεύσωμεν εις την νεολαίαν των ανωτέρων κοινωνικών τάξεων σεβασμόν και υπόληψιν προς την εργασίαν». Θ.Παπακωνσταντίνου, ό.π., σ.108.

²²⁴ Μερτύρη,ό.π., σ.183.

²²⁵ Σύμφωνα με τα άρθρα 2 και 3 του Β.Δ., «περί νέου διοργανισμού και διευθύνσεως του Σχολείου των Τεχνών». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.33 της 14 Σεπτεμβρίου 1863.

²²⁶ Βλ. κεφ. Καλλιτεχνική Εκπαίδευση, σσ.673-674. Σύμφωνα με τον Οργανισμό, συγκροτήθηκε Εφορία του Σχολείου με μέλη δύο καθηγητές του Πανεπιστημίου, δύο αξιωματικούς των τεχνικών όπλων, δύο εκπροσώπους της «Επί της Εμπνεύσεως της Εθνικής Βιομηχανίας» Επιτροπής. Β.Δ., «περί νέου

αναβάθμιση των σπουδών πραγματοποιήθηκε κατά την εποχή της διεύθυνσης από το λοχαγό, Δημήτριο Σκαλιστήρη, το 1864.²²⁷ Οι πρακτικές του στόχευαν στην ανύψωση του επιπέδου των τεχνικών σπουδών, ώστε αυτές να παρέχουν εγγυήσεις για την επαγγελματική κατοχύρωση των αποφοίτων της Σχολής.²²⁸ Οι συνεχείς πιέσεις του προς το υπουργείο των Εσωτερικών για την ενίσχυση του τεχνολογικού προσανατολισμού των σπουδών είχαν ως αποτέλεσμα την ανύψωση του κύρους της Σχολής, την αύξηση της διάρκειας των σπουδών και την εισαγωγή νέων μαθημάτων.²²⁹

Με το Β.Δ. του 1873 αποφασίστηκε η μετονομασία του Πολυτεχνείου σε «Μετσόβιον», σύμφωνα με την επιθυμία του μετσοβίτη εθνικού ευεργέτη, Γεωργίου Αβέρωφ, ο οποίος ανέλαβε ίδια δαπάνη την εκτέλεση των σχεδίων του Καυταντζόγλου στην πλήρη τους μορφή.²³⁰ Μετά την έξωση του Όθωνα, η οικοδόμηση της Πολυτεχνικής σχολής γινόταν με αργό ρυθμό, ενώ το 1868 διαφάνηκε ότι ήταν αδύνατη η εφαρμογή ολόκληρου του σχεδίου ανέγερσης, λόγω ανεπαρκείας των διαθέσιμων χρημάτων. Το 1870 είχαν σχεδόν εξαντληθεί τα χρήματα των τριών ευεργετών, που προαναφέραμε, συνολικού ύψους περίπου 1.500.000 δραχμών.²³¹

Το 1863 ο αριθμός των μαθητών της Πολυτεχνικής Σχολής αυξήθηκε. Έτσι, το σχολείο αναδιοργανώθηκε σε ευρύτερες βάσεις που ήταν περισσότερο προσαρμοσμένες στον πρώτο σκοπό της ίδρυσής του.²³² Στόχος του ήταν η θεωρητική και πρακτική μόρφωση τεχνιτών και «εργοστασιαρχών» σε αναγκαίες τέχνες, όπως την οικοδομική, τη σιδηρουργία, τη λεπτουργία, τη γλυπτική, την κεραμοποιία, τη βυρσοδεψική και τη σαπωνοποιία, περιορισμός, με τον οποίο το Πολυτεχνείο κατατασσόταν στα σχολεία μέσης εκπαίδευσης.²³³

διοργανισμού και διεύθυνσής του Σχολείου των Τεχνών», Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.33 της 14 Σεπτεμβρίου 1863. Ο αριθμός των έγγεγραμμένων φοιτητών το έτος 1863-1864 ήταν αισθητά μειωμένος σε σχέση με τα προηγούμενα έτη (1860-1861: 694, 1861-1862: 411), ήταν δηλαδή μόνο 233, φαινόμενο που εξηγείται και από την αύξηση των προϋποθέσεων έγγραφής. Σταθεροποιήθηκε μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1870 σε 200-300 άτομα ετησίως. Μερτύρη, *ό.π.*, σ.192.

²²⁷ Ο Δημήτριος Σκαλιστήρης ήταν απόφοιτος της Σχολής Ευελπίδων και της «Σχολής Γεφυροποιίας» των Παρισίων. Ως παλαιός όμως υπότροφος του Πολυτεχνείου (1851), γνώριζε τις ελλείψεις του, αλλά και τις δυνατότητές του, εφόσον το ίδρυμα είχε την υποστήριξη της πολιτείας. Μερτύρη, *ό.π.*, σ.193.

²²⁸ *Ο.π.*

²²⁹ Συνέβαλε στη συγκρότηση εργαστηρίου Μηχανουργικής, του οποίου οι σπουδαστές συμμετείχαν στην επέκταση και τον εκσυγχρονισμό του ελληνικού τηλεγραφικού δικτύου. Μπίρης, *Η Ιστορία...ό.π.*, σσ.182-193.

²³⁰ Β.Δ., «περί παραδοχής της αιτήσεως του Γεωργίου Αβέρωφ να μετονομασθή το δαπάνη των αοιδίμων Ν.Στουρνάρη και Μιχαήλ και Ελένης Τσοίτσα Πολυτεχνείον 'Μετσόβιον', αναδεχομένου την αποπεράτωσιν αυτού». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.21 της 8 Ιουλίου 1873.

²³¹ Μπίρης, *Αι Αθήνα...ό.π.*, σσ.155-157. Το 1872 η Σχολή μεταφέρθηκε από την «πάλαι ποτέ οικίαν Βλαχούτση» στο μνημειακό συγκρότημα της οδού Πατησίων, ενώ με Β.Δ. της 2 Οκτωβρίου 1871 παραχωρήθηκε στο νεοσύστατο «Μουσικό και Δραματικό Σύλλογο» το κτίριο της οδού Πειραιώς με σκοπό να λειτουργήσει εκεί το «Ωδείο Αθηνών». Β.Δ. της 2 Οκτωβρίου 1871, «περί συστάσεως εν Αθήναις συλλόγου μουσικού και δραματικού και παροχής αδείας προς είσπραξιν υπέρ αυτού». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.4 της 5 Φεβρουαρίου 1872.

²³² Pierre A. Moraitinis, *La Grece telle qu'elle est*, [Firmin Didot et Cie, Librairew Editeurs/ Athènes, Librairies Karl Wilberg], Αθήνα 1877, σ.115.

²³³ Στο τρίτο τμήμα του, των Καλών Τεχνών, διδάσκονταν η ζωγραφική, γλυπτική, κοσμηματογραφία και η ξυλογραφία. Αυτό θα μετεξελιχθεί στην Ανωτάτη Σχολή Καλών Τεχνών. Στέφανος Π. Παπαγεωργίου, *Από το Γένος στο Έθνος, η θεμελίωση του Ελληνικού Έθνους 1821-1862*, [Παπαζήση], Αθήνα 2004, σ.357.

Στους άριστους απόφοιτους του πολυτεχνικού σχολείου χορηγούνταν υποτροφίες «προς τελειοποίησιν εις την αλλοδαπήν».²³⁴ Παρατηρήθηκε κατά συνέπεια συρροή νέων προς τις ευρωπαϊκές πόλεις με στόχο τη συνέχιση των σπουδών τους βασιζόμενοι στη χορήγηση υποτροφιών. Το γεγονός συνδέεται με τη διάθεση αξιοποίησης από την κυβέρνηση του Τρικούπη των υπέρ της εκπαίδευσεως διαφόρων κληροδοτημάτων.²³⁵ Στις προερχόμενες από κληροδοτήματα 20.000 δραχμές ετησίως προσθέτονταν και το ποσό των 4.000 δραχμών από τον κρατικό προϋπολογισμό. Από το όλο ποσό οι 8.000 δραχμές χορηγούνταν για υποτροφίες «υπέρ των εν τη σχολή των Τεχνών φοιτώντων», ενώ οι 16.000 δραχμές προορίζονταν για υποτροφίες του εξωτερικού.²³⁶

Διάσταση απόψεων μεταξύ του προέδρου της Εφορίας του Σχολείου των Τεχνών και του Γεράσιμου Μαυρογιάννη οδήγησε στην παραίτηση του τελευταίου και την αντικατάστασή του από τον ταγματάρχη Αναστάσιο Θεοφιλά (1878-1901). Ο Θεοφιλάς στράφηκε αποκλειστικά στην αναβάθμιση της τεχνολογικής εκπαίδευσης του ιδρύματος, προτίμηση που συμφωνούσε με τη στρατιωτική του νοοτροπία και τις στενά τεχνοκρατικές του αντιλήψεις, οι οποίες ευθυγραμμίζονταν με τις επιταγές του εκσυγχρονισμού της ελληνικής οικονομίας. Εντούτοις, η διάθεσή του να ανανεώσει και να βελτιώσει τη λειτουργία του ιδρύματος επέφερε γενικότερη πρόοδο δημιουργώντας παράλληλα κλίμα σταθερότητας. Το 1879 πέτυχε την έγκριση «γενναίας πίστωσης» 30.000 δραχμών για αγορά εργαλειακού εξοπλισμού και μηχανημάτων, τα οποία προορίζονταν για το νέο σιδηρουργικό εργαστήριο. Το 1881 δημιούργησε μονοτάξια τηλεγραφική σχολή στο Καθημερινό Σχολείο,²³⁷ συνέστησε έδρες Δασικής και Γεωργικής Βοτανικής,²³⁸ Μεταλλουργίας²³⁹ και Τεχνικών Σχεδίων.²⁴⁰ Η έλλειψη ελλήνων «μηχανικών και άλλων τεχνικών ανδρών χρησίμων δια την δημόσιαν υπηρεσίαν και την ιδιωτικήν βιομηχανίαν», την οποία κάλυπταν μέχρι τότε «εκ της αλλοδαπής και επί μισθώ άνδρες περί τας τέχνας κατηρτισμένοι», καθιστούσε επείγουσα την ανάγκη επιστημονικότερης διοργάνωσης του Πολυτεχνείου. Σύμφωνα με νέα αιτήματα για την αναμόρφωση του κρατικού μηχανισμού στα πλαίσια εκσυγχρονιστικών προγραμμάτων, με τα οποία συνδέονταν οι διευρυνόμενοι στόχοι της τεχνικής εκπαίδευσης, ψηφίστηκε

²³⁴ Β.Δ. της 8ης Σεπτεμβρίου 1875, «περί προσδιορισμού εκ των τόκων των υπέρ της εκπαίδευσεως κληροδοτημάτων, των υπό του Υπουργείου Εκκλησιαστικών διατεθειμένων, δραχμών 20 χιλιάδων λόγω υποτροφίας εν τη σχολή των τεχνών». Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ.53 της 29 Σεπτεμβρίου 1875.

²³⁵ Συγκεκριμένα προβλεπόταν: «Εκ των τόκων των υπέρ της εκπαίδευσεως κληροδοτημάτων, των υπό του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίου Εκπαίδευσεως, διατεθειμένης ορίζονται ετησίως δραχμών 20 χιλιάδας δι' υποτροφίας εν τη σχολή των τεχνών και προς τελειοποίησιν εις την αλλοδαπήν των εκ της σχολής ταύτης αποφοιτούντων, κατά τα κατωτέρω διατασσόμενα...». Άρθρο 1ο του Β.Δ. της 8 Σεπτεμβρίου 1875, «περί προσδιορισμού εκ των τόκων των υπέρ της εκπαίδευσεως κληροδοτημάτων...». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.53 της 29 Σεπτεμβρίου 1875.

²³⁶ Άρθρο 2 του Β.Δ. της 8 Σεπτεμβρίου 1875, ό.π.

²³⁷ Νόμος ΑΚΖ', «περί σχολής μαθημάτων της Τηλεγραφίας». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.55 της 25 Ιουνίου 1882 και Π.Κυπριανός, ό.π., σ.165.

²³⁸ Β.Δ., «περί συστάσεως έδρας Δασικής και Γεωργικής Βοτανικής εν τω Σχολείω των Τεχνών». Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ.81 της 8 Νοεμβρίου 1885.

²³⁹ Β.Δ. «περί συστάσεως έδρας και διορισμού καθηγητού της Μεταλλουργίας εν τω Σχολείω των Τεχνών», Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ.101 της 25 Νοεμβρίου 1886.

²⁴⁰ Β.Δ. «περί συστάσεως έδρας Τεχνικών Σχεδίων εν τω Σχολείω των Τεχνών». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.43 της 15 Φεβρουαρίου 1886.

νομοσχέδιο το Μάρτιο του 1887.²⁴¹ Οι νέες ρυθμίσεις που ακολούθησαν το Νόμο ΑΦΜΑ' του 1887,²⁴² στόχο είχαν τη σύντομη μόρφωση στο επονομαζόμενο τώρα «Σχολείον των Βιομηχάνων Τεχνών» «τεχνικών ανδρών» ικανών να ανταποκριθούν στις πολύμορφες ανάγκες της αναπτυσσόμενης συγκοινωνίας, των δημοσίων έργων και της βιομηχανίας. Το νέο αυτό σχολείο, το οποίο αντικατέστησε το Καθημερινό, διακρινόταν σε τρεις ειδικές Σχολές: α) Σε εκείνη των πολιτικών μηχανικών, β) των μηχανουργών, και γ) των γεωμετρών και των εργοδηγών.²⁴³

Κατά τη διάρκεια της διεύθυνσης του ιδρύματος από τον Κωνσταντίνο Μητσόπουλο (1902-1910), καθηγητή της Ορυκτολογίας και της Γεωλογίας, το Πολυτεχνείο, απέκτησε βαθμιαία ακαδημαϊκό χαρακτήρα εναρμονιζόμενο με το εκσυγχρονιστικό πνεύμα της εποχής.²⁴⁴ Η διεύθυνση του γνωστικού πεδίου των σπουδαστών με σύσταση νέων εργαστηρίων, με τον εμπλουτισμό της βιβλιοθήκης της Σχολής με επιστημονικά συγγράμματα, με τη διενέργεια επιμορφωτικών εκδρομών, καθώς και η έναρξη της λειτουργίας των «Αβερώνφειων διαγωνισμών» για την απονομή τετραετούς διάρκειας υποτροφιών για σπουδές στο εξωτερικό σε τέσσερις αποφοίτους του ιδρύματος υπήρξαν βασικά βήματα προς αυτή την κατεύθυνση.²⁴⁵

²⁴¹ Η κυβέρνηση Τρικούπη αναβάθμισε το Ε.Μ.Π. με το νόμο ΑΦΜΑ' της 27 Μαΐου 1887, «περί οργανισμού του εν Αθήναις Σχολείου των Βιομηχάνων Τεχνών». Η θεσμική αναβάθμισή του και η παράλληλη θέσπιση εισαγωγικών εξετάσεων οδήγησε στη μείωση των φοιτητών. Ενώ μέχρι το 1887 ήταν 200, μετά ο αριθμός τους μειώθηκε σε δεκάδες. Π.Κυπριανός, *ό.π.*, σσ.165-166.

²⁴² Έγινε μετά από εισηγητική έκθεση στη Βουλή του υπουργού των Εσωτερικών Κωνσταντίνου Λομβέρδου. Νόμος ΑΦΜΑ', «περί οργανισμού του εν Αθήναις σχολείου των Βιομηχάνων Τεχνών» Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ.159 της 20 Ιουνίου 1887 και Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ.159 Α' της 27 Μαΐου 1887. Παρά τις προοπτικές που άνοιγε ο νόμος ΑΦΜΑ', ουσιαστικές μεταβολές δεν είχαν συντελεστεί στην εκπαιδευτική λειτουργία του ιδρύματος. *Ο.π.*, Κεφ.Ζ', άρθρο 43. Μερτύρη, *ό.π.*, σ.259.

²⁴³ Άρθρο 2^ο του νόμου ΑΦΜΑ'. Μέχρι το 1910, οπότε έγινε ανεξάρτητη σχολή, το Σχολείο Καλών Τεχνών εξακολούθησε να υπάγεται στα σχολεία μέσης εκπαίδευσης περιλαμβάνοντας και το «Κυριακόν Σχολείον», όπου κυρίαρχη θέση είχαν οι σπουδές σχεδίου. Σε έξη μήνες προστέθηκε στη σχολή Γεωμετρών και Εργοδηγών και Πρακτική σχολή Μηχανουργών και αποφασίστηκε να ονομάζεται Μετσόβιο Πολυτεχνείο. Στις δύο πρώτες σχολές η φοίτηση ήταν τετραετής και δικαίωμα έγγραφής είχαν απόφοιτοι του Γυμνασίου ή του Βαρβακείου Λυκείου, ενώ η σχολή Γεωμετρών και Εργοδηγών ήταν διετής με δικαίωμα έγγραφής σ' αυτήν αποφοίτων δευτέρας τάξης Γυμνασίου και πέμπτης του Βαρβακείου. Νόμος ΑΧΝΒ' του 1888, «περί αντικαταστάσεως άρθρων του περί οργανισμού του σχολείου των βιομηχάνων τεχνών» νόμου ΑΦΜΑ'. Εφ.της Κυβερνήσεως, Α', αρ.29, της 29 Ιανουαρίου 1888.

²⁴⁴ Η θεσμική αναβάθμιση του Ε.Μ.Π. και η κοινωνική του αξιολόγηση, τις οποίες προκάλεσαν ανάγκες τεχνικού προσωπικού υψηλού επιπέδου οδήγησε σε μια συμβολική του αναγνώριση, η οποία έλαβε προοδευτικά θεσμικό και κοινωνικό περίβλημα. Από το Δεκέμβριο του 1879 οι καθηγητές του Πολυτεχνείου προσκαλούνταν επίσημα στο παλάτι σε εκδηλώσεις που μόνο οι καθηγητές Πανεπιστημίου μέχρι τότε καλούνταν. Π.Κυπριανός, *ό.π.*, σ.165.

²⁴⁵ Ο θεσμός των «Αβερώνφειων» υποτροφιών θα συνεχίσει έως το 1929, οπότε θα ανεξαρτητοποιηθεί η Σχολή Καλών Τεχνών από το Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο. Μερτύρη, *ό.π.*, σ.264.

9. Προσπάθειες οργάνωσης Τεχνικής και Βιομηχανικής εκπαίδευσης

Μετά το 1860 η κριτική και οι τάσεις για εκσυγχρονισμό της εκπαίδευσης άρχισαν να πολλαπλασιάζονται.²⁴⁶ Ο Εμμανουήλ Δραγούμης, μέλος της ΕΕΒΕ, πρότεινε την ίδρυση ειδικών σχολών βιομηχανικής εκπαίδευσης εξοπλισμένων με την ανάλογη υλικοτεχνική υποδομή, όπου, εκτός από τα θετικά μαθήματα, θα περιλαμβανόταν και πρακτική εξάσκηση στη Βιομηχανία, εφόσον και «η βιομηχανία ανυψώθη και αυτή εις επιστήμην».²⁴⁷ Ο Αλέξανδρος Σούτζος, καθηγητής του Πολυτεχνείου, πρέσβευε ότι η τεχνική κατάρτιση μπορούσε να γίνει μέσα από εργατικούς συνεταιρισμούς κατά το ευρωπαϊκό πρότυπο και την οργάνωση εσπερινών μαθημάτων.²⁴⁸ Οι πρώτες εσπερινές τεχνικές σχολές ξεκίνησαν τη λειτουργία τους τη δεκαετία του 1870 στον Πειραιά, λόγω της ραγδαίας πληθυσμιακής συσσώρευσης την περίοδο 1860-1875 παράλληλα με τον πολλαπλασιασμό των βιομηχανιών²⁴⁹ και την εμπορική και ναυτιλιακή κίνηση που τον καθιστούσαν την πρώτη βιομηχανική πόλη της Ελλάδας.²⁵⁰

Αν η Ελλάδα της δεκαετίας του 1860 πέρασε οριστικά στο δρόμο του εκσυγχρονισμού της οικονομίας μέσα από τον προσανατολισμό του αγροτικού τομέα προς τις εμπορευματικές εξαγωγικές καλλιέργειες, ο αστικός τομέας ελάχιστα ανεπτυγμένος, ζούσε στην εποχή της «χειροτεχνικής βιοτεχνίας» παράγοντας καταναλωτικά αγαθά πρώτης ανάγκης.²⁵¹ «Η βιομηχανική επανάσταση στην Ελλάδα ήταν μάλλον η δημιουργία εκ του μηδενός μιας νέας βιομηχανίας και όχι, όπως στη δυτική Ευρώπη, ο μετασχηματισμός μιας προϋπάρχουσας βιομηχανίας».²⁵²

Η φτώχεια της βιοτεχνικής παράδοσης της χώρας συμπορευόταν ακόμη με το χαρακτήρα του εργατικού δυναμικού που το διέκρινε η έλλειψη εξειδικεύσεων και η χαμηλή

²⁴⁶ Παναγιώτης Παπακωνσταντίνου, Αποστόλης Ανδρέου, **Τα Διδασκαλεία και η Ανάπτυξη της Παιδαγωγικής Σκέψης 1875-1914**, [Οδυσσεάς], Αθήνα 1992, σσ.20-21. Μετά την προκήρυξη διαγωνισμού από το Σύλλογο «προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων» το 1869, σχετικού με τις ελλείψεις της δημόσιας εκπαίδευσης στην Ελλάδα, καμία εργασία δε βραβεύτηκε. Στην Έκθεση της επιτροπής που συστάθηκε για το λόγο αυτό υπογραμμίζεται η ημιμάθεια, η έλλειψη ουσιαστικών εφοδίων και προτείνεται η δημιουργία σχολείου ισότιμου του Γυμνασίου με τη διδασκαλία φυσικών και μαθηματικών γνώσεων εφαρμόσιμων στις τέχνες και τη βιομηχανία κατά το πρότυπο γερμανικών προτεχνολογικών σχολείων (Realschulen). Γκλαβάς, **ό.π.**, σ.86.

²⁴⁷ Εμμανουήλ Δραγούμης, *Υπόμνημα περί ανωτέρας βιομηχανικής εκπαιδύσεως εν Ελλάδι*, στο **Δελτίον της επί της εμπυχώσεως της Εθνικής Βιομηχανίας Επιτροπής**, [ΕΕΒΕ], τόμος Α', φυλλάδιον 4, Δεκέμβριος 1877, σσ.164-174.

²⁴⁸ Αλέξανδρος Σούτζος, *Περί τεχνικής..*, **ό.π.**

²⁴⁹ Η έννοια της βιομηχανίας συγχέεται με εκείνη της βιοτεχνίας, όπως και ο εργάτης με τον ανεξάρτητο βιοτέχνη κάτι, το οποίο διαπιστώνουμε τόσο στις διαθέκες των δωρητών, όσο και στα πρακτικά ίδρυσης των τεχνικών σχολών. Αλλωστε η βιομηχανία στους περισσότερους τομείς αυτή την εποχή παρέμενε καθηλωμένη σε πρωτόγονες μορφές παραγωγής (με εξαίρεση την κλωστούφαντουργία). Αργιαντώνη, **ό.π.**, σ.349.

²⁵⁰ Ο Πειραιάς βρισκόταν στην κορυφή 20 μεγάλων πόλεων με 30 ατμοκίνητα εργοστάσια που φιλοξενούσε με 1700 περίπου εργαζόμενους σ' αυτά. Μαριάνθη Γ.Κοτέα, **Η Βιομηχανική Ζώνη του Πειραιά (1860-1900)**, [Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Παντείου Πανεπιστημίου], Αθήνα 1997, σ.63 και Αργιαντώνη, **ό.π.**, σσ.114 και 148.

²⁵¹ **Ο.π.**, σ.105.

²⁵² Αργιαντώνη, **ό.π.**, σ.105.

συσσώρευση τεχνικών δεξιοτήτων, την οποία το εκπαιδευτικό σύστημα δεν κατόρθωνε να αναπληρώσει.²⁵³ Μετά το 1868 όμως, και κυρίως, όταν άρχισε η λειτουργία νέων εργοστασιακών μονάδων, με την ανοδική πορεία της βιομηχανικής παραγωγής μπορούμε να μιλούμε για μετατόπιση κεφαλαίου από άλλους τομείς της οικονομίας προς τη βιομηχανία. Η δεκαετία του 1860 μπορεί να θεωρηθεί ως περίοδος κυοφορίας των απαρχών εκβιομηχάνισης που τοποθετούνται στο διάστημα 1868-1875.²⁵⁴

Στις απαρχές της εκβιομηχάνισης η ειδικευμένη εργασία στοίχιζε ακριβά, κυρίως εκείνη που σχετιζόταν με τη νεοεισαγόμενη τεχνολογία, η οποία, όπως και πολλοί νέοι κλάδοι παραγωγής, απαιτούσε μια τεχνογνωσία, που οι άνθρωποι του τόπου δεν κατείχαν.²⁵⁵ Οι πρώτες βιομηχανίες στελεχώθηκαν από ξένους τεχνίτες που συνόδευαν τα πρωτοεισαγόμενα μηχανήματα και τις νέες τεχνικές ή Έλληνες που μαθήτευαν κοντά τους.²⁵⁶ Ένα λοιπόν από τα χαρακτηριστικά του μικρού εργατικού δυναμικού της ελληνικής βιομηχανίας που γνώρισε το σημείο απογείωσής του την έβδομη δεκαετία του 19^{ου} αιώνα ήταν η έλλειψη τεχνικών ικανοτήτων που καλυπτόταν με την έλευση ξένων ειδικευμένων εργατών, εφόσον το εκπαιδευτικό σύστημα αδυνατούσε ν' ανταποκριθεί στις απαιτήσεις των επιχειρηματιών.²⁵⁷ Αυτή η έλλειψη ελλήνων «μηχανικών και άλλων τεχνικών ανδρών χρησίμων δια την δημόσιαν υπηρεσίαν και την ιδιωτικήν βιομηχανίαν», την οποία κάλυπταν μέχρι τότε «εκ της αλλοδαπής και επί μισθώ άνδρες περί τας τέχνας κατηρτισμένοι», καθιστούσε επείγουσα την ανάγκη επιστημονικότερης οργάνωσης τεχνικών σχολών.²⁵⁸

Αν αναφερθούμε γενικότερα στη μόρφωση και την κατάρτιση του εργατικού δυναμικού των βιομηχανικών ή βιοτεχνικών μονάδων του Πειραιά, το ποσοστό των ακατάρτιστων εργατών ανερχόταν περίπου στο 50% του συνόλου, ενώ το αντίστοιχο άλλων βιομηχανικών πόλεων, όπως η Σύρος, σε 75%.²⁵⁹ Το θέμα λοιπόν της επαγγελματικής

²⁵³ Αγριαντώνη, *ό.π.*, σ.198

²⁵⁴ *Ο.π.*, σ.104. Στην πρώτη θέση των πόλεων που υποδέχονταν το βιομηχανικό φαινόμενο βρέθηκαν πόλεις-λιμάνια, εμπορικές και ναυτικές, όπως ο Πειραιάς, η Πάτρα, η Κέρκυρα, ενώ στη δεύτερη θέση πόλεις εμπορικές και με βιοτεχνική παράδοση, όπως Αργοστόλι, Ζάκυνθος, Καλαμάτα, Χαλκίδα, και πόλεις σε μικρή απόσταση από θάλασσα, όπως η Λαμία τη Στυλίδα, η Αμφισσα, η Ιτέα, η Σπάρτη, το Γύθειο. *Ο.π.*, σ.120.

²⁵⁵ Στα τέλη το 19^{ου} ο πληθυσμός ήταν πυκνότερος και ικανότερος να εκμεταλλευτεί φυσικούς πόρους. Ένα τμήμα αγροτικού κόσμου εγκατέλειπε την παραδοσιακή πολυκαλλιέργεια για να εξειδικευθεί σε εμπορευματικές καλλιέργειες για εξαγωγή. Η αστικοποίηση επίσης άρχισε να συγκεκριμενοποιείται τις δεκαετίες 1870-1880. Βεργόπουλος, *Κράτος και οικονομική πολιτική..ό.π.*, σσ.24-25.

²⁵⁶ Αγριαντώνη, *ό.π.*, σ.348. Τα μεταλλεία του Λαυρίου τα διέθυναν ειδικευμένοι τεχνίτες από Ισπανία, Ιταλία, τη Γαλλία, τη Γερμανία. Κ. Φωστηρόπουλος, *Περί γεωργικής εκπαιδύσεως, Δελτίον ΕΕΒΕ*, τεύχος 8, Αύγουστος 1869, σ.341.

²⁵⁷ Αγριαντώνη, *ό.π.*, σ.219.

²⁵⁸ Με την ίδρυση νέων βιομηχανικών εργοστασίων αναγκάστηκε ο Πειραιάς να εισαγάγει ξένους ειδικευμένους εργάτες. Παραδείγματα αποτελούν οι 16 ξένοι τεχνίτες υαλοργιάς στο εργοστάσιο του Κ.Μελετόπουλου, η τελειοποίηση της υφαντικής από τον Βασίλειο Τρίπο, ο οποίος σπούδασε στο εξωτερικό την τέχνη και επέβλεπε τη λειτουργία του υφαντήριου Κ. Τρίπου και Πανά. Λυδία Σαπουνάκη-Δρακάκη, *ό.π.*

²⁵⁹ Α.Μανσόλας, *Απογραφικά πληροφορία περί των εν Ελλάδι ατμοκινήτων βιομηχανικών καταστημάτων*, Αθήνα 1876, σ.50. Με την οικονομική συμβολή του Δήμου του Πειραιά, ο οποίος πλήρωνε τα δημοτικά τέλη απόρων μαθητών, μεγάλο ποσοστό μαθητικού κόσμου φοιτούσε σε δημοτικά σχολεία ή παρθεναγωγεία. Λυδία Σαπουνάκη-Δρακάκη, *ό.π.* σ.411.

εκπαίδευσης των ελλήνων εργατών δεν έκρυβε ακαδημαϊκή, αλλά πρακτική αξία.²⁶⁰ Ήταν επομένως πιεστική η ανάγκη της συγκρότησης τεχνικής παιδείας μέσα στο ελληνικό κράτος. Επειδή μεμονωμένες κρατικές προσπάθειες δεν μπορούσαν να καρποφορήσουν, η πρωτοβουλία αναλήφθηκε από δήμους των εμπορικών και βιομηχανικών πόλεων, σωματεία, συλλόγους, φιλανθρωπικά ιδρύματα και ιδιώτες.²⁶¹ Ανάμεσα στους τελευταίους εμποροβιομήχανοι, ως κυρίαρχη τάξη της πόλης, προσπάθησαν μέσα από τη χρηματοδότηση της τεχνικής εκπαίδευσης και την εκπαίδευση της εργατικής τάξης να ελέγξουν την αγορά εργασίας και να δημιουργήσουν τη γενιά εργατών και εργατριών που καθίσταται παραγωγική ασκώντας το επάγγελμα που επέλεξε.²⁶²

Από τα πρώτα χρόνια της ίδρυσης νυχτερινών σχολείων διαπιστώνεται ότι οι σύλλογοι ήταν «ημερόβιοι και συντηρούσαν σχολεία προς το θεαθήναι, πράγματι όμως» κατά μία άποψη «προς επίδειξιν ή ικανοποίησιν σκοπών εγωιστικών».²⁶³ Μετριάζοντας αυτή την αρκετά ακραία άποψη θα ήταν σωστότερο να υπογραμμίσουμε ότι αυτοί οι σύλλογοι ενσωμάτωναν και φιλοπροοδευτικά και αφιλοκερδή στοιχεία. Πρόκειται για ανθρώπους, οι οποίοι, όχι μόνο διακρίνονταν από πραγματικό ζήλο να συμβάλουν στη θεμελίωση της τεχνικής εκπαίδευσης, αλλά και γενικότερα προσέβλεπαν μέσω αυτής σε μία εθνική, πνευματική και οικονομική αναγέννηση του τόπου.²⁶⁴

Τη μαθητεία στις εργοστασιακές μονάδες την ενίσχυσε ο Δήμος Πειραιά από το 1874.²⁶⁵ Αλλά και από το 1872 απασχολούσε δάσκαλο στο νυκτερινό σχολείο του με μικρή αντιμισθία για την πρόσθετη απασχόλησή του.²⁶⁶ Εκτός από τους δήμους, στη λειτουργία τους συνέδραμε η νομαρχία, δωρητές και κληροδοτές. Όσοι συμμετείχαν στην οικονομική ενίσχυση των σχολών, γνωστοποιούνταν στην πειραιϊκή κοινωνία μέσω αναφορών στον τύπο με την ευκαιρία εγκαινίων, εξετάσεων ή διαφόρων εκδηλώσεων.²⁶⁷

²⁶⁰ Σε πολλά εργοστάσια έγινε πάγια τακτική η χρησιμοποίηση ξένων τεχνιτών ειδικευμένων, από τους οποίους μάθαιναν πρακτικά την τέχνη και εργάζονταν κάτω από τις οδηγίες τους. **Ο.π.**

²⁶¹ Το 1879 υπήρχαν στο ελληνικό κράτος 22 σύλλογοι με βασικό τους σκοπό την αγωγή, εκπαίδευση, ανάπτυξη των τεχνών και επιστημών, την ανύψωση γενικότερα του μορφωτικού επιπέδου της κοινωνίας. Α.Μανσόλας, **Στατιστική Έκθεσις περί διανοητικής αναπτύξεως της Ελλάδος**, Αθήνα, σ.27. Στην Αθήνα το 1889 υπήρχε ήδη σύνδεσμος των οργανωμένων σωματείων. Το 1889 απαριθμούνται επαγγελματικά σωματεία, όπως κοσμηματογράφων, υποδηματοποιών, αμαξηλατών, οινοπαντοπωλών, μαρμαρογλύφων, ξυλουργών, κουρέων, φανοποιών και ζαχαροπλαστών, ενώ στον Πειραιά το 1882 υπήρχαν 16 σύλλογοι, σύνδεσμοι ή αδελφότητες. Επιδιώξή τους ουσιαστική αποτελούσε η εξυπηρέτηση και η βελτίωση του μορφωτικού επιπέδου ιδιαίτερα της εργατικής τάξης, με απώτερο σκοπό την αποφυγή παρεκτροπών, κοινωνικής αναταραχής και βίας. Λυδία Σαπουνάκη – Δρακάκη, **ό.π.**, σ.413.

²⁶² **Ο.π.**, σσ.412,415.

²⁶³ Α.Χρηστίδης, **Η εκπαίδευσις ημών και αγωγή κατά τον 19^ο αιώνα**, **Αρμονία**, τόμος 4, 1901, σ.415. Λυδία Σαπουνάκη – Δρακάκη, **ό.π.**, σ.391.

²⁶⁴ Ο Θεόδωρος Ρετσίνας, τραπεζίτης, μεγαλέμπορος, εργοστασιάρχης κλωστουφαντουργίας με τον αδελφό του, Αλέξανδρο, στον Πειραιά διετέλεσε δύο φορές δημοτικός σύμβουλος, δύο φορές δήμαρχος του Πειραιά (1887-1891 και 1891-1895) και βουλευτής Αττικής με την παράταξη του Θεοτόκη. Ενίσχυσε οικονομικά εκπαιδευτικές προσπάθειες και ιδρύματα, όπως το μουσικό σχολείο του συλλόγου «Μελπομένη», προέβη σε θέσπιση υποτροφιών, κλπ.. Συνέδραμε και στήριξε τον Όμιλο, ως πρόεδρος του Ομίλου Ερετών. Κοτέα, **ό.π.**, σ.212, Λυδία Σαπουνάκη – Δρακάκη, **ό.π.**, σ.393.

²⁶⁵ Τη χρονιά αυτή ίδρυσε ο Δήμος τη Σχολή απόρων τεχνιτών. Γκλαβάς, **ό.π.**, σ.247.

²⁶⁶ Λυδία Σαπουνάκη – Δρακάκη, **ό.π.**, σ.391.

²⁶⁷ Όχι μόνο το όνομά τους, αλλά και η ευεργετική δράση τους, ιδιαίτερα σε σχέση με τις σχολές απόρων γινόταν γνωστή. **Ο.π.**, σ.415.

Στην τάξη των ευεργετών του «Παιδαγωγείου Απόρων Παιδών εν Πειραιεί», σύμφωνα με το Καταστατικό του ιδρύματος,²⁶⁸ κατατάσσονταν οι τεχνίτες και οι εργοστασιάρχες, οι οποίοι θα δέχονταν δέκα παιδιά ως μαθητευόμενους τεχνίτες και θα προσέφεραν ως ημερομίσθιο 50 δραχμές κατά τον πρώτο χρόνο.²⁶⁹

Ουσιαστικά οι πρώτες οργανωμένες σχολές τεχνιτών ήταν σχολές απόρων.²⁷⁰ Το 1874 ιδρύθηκε η Σχολή Απόρων του Δήμου Πειραιά από το Σύλλογο «Σωκράτης». Τη συντήρηση της σχολής αυτής την είχε αναλάβει ο ίδιος ο Δήμος.²⁷¹ Τα μαθήματα αντιστοιχούσαν στο επίπεδο της στοιχειώδους εκπαίδευσης. Το 1874 ο πειραιϊκός σύλλογος «Αι Μούσαι» ίδρυσε, ένα χρόνο μετά τη σύστασή του, «Σχολή Τεχνιτών», της οποίας επιδίωξη ήταν «η 'διαμόρφωσις' της τάξης του λαού».²⁷² Η χρηματοδότηση της Σχολής στηριζόταν σε μηνιαίες εισφορές μελών και συνδρομές, μεταξύ των οποίων του Δήμου Πειραιά²⁷³ και της Νομαρχίας. Όπως συνέβαινε και με τους άλλους συλλόγους του Πειραιά, εμποροβιομήχανοι ενίσχυαν οικονομικά τη Σχολή, όπως ο Τζων Μακ Ντούαλ,²⁷⁴ ο Αναστάσιος Δημητριάδης και ο Τρύφων Μουτσόπουλος.²⁷⁵ Τα μαθήματα της Σχολής ήταν πιο προχωρημένου επιπέδου από εκείνα της Σχολής Απόρων Παιδών.²⁷⁶ Η διδασκαλία ήταν άμισθη για την περίοδο αυτή, γεγονός, το οποίο δεν πρέπει να εκπλήσσει, εφόσον επικρατούσε η αντίληψη οι διδάσκοντες και οι απόφοιτοι αυτών των σχολών να προτιμώνται στα ορκωτά δικαστήρια, εφορευτικές επιτροπές και σ' όλα τα δημόσια και δημοτικά αξιώματα.²⁷⁷ Οι κύριοι πόροι του συλλόγου ήταν εισφορές των μελών και επιχορηγήσεις εμποροβιομηχάνων, όπως συνέβαινε επίσης και στη σχολή που συντηρούσε το 1883 ο σύλλογος «Περικλής», η οποία παρείχε «καλή και επιμελημένη» μόρφωση σε 160 άπορους «εργατικούς παίδας».²⁷⁸ Υπήρχαν όμως δίδακτρα, μάλιστα χαμηλά για τους μαθητευόμενους τεχνίτες της νυχτερινής Σχολής Κάλφιου Παπαϊωάννου, (μηχανικού στο σιδηρόδρομο Αθήνας-Πειραιά, πτυχιούχου της Σχολής Καλών Τεχνών), όπου εφοδιάζονταν με γνώσεις τόσο θεωρητικές, όσο και πρακτικών εφαρμογών σημαντικών για τις τέχνες και τη βιομηχανία. Φιλοδοξία της σχολής ήταν οι απόφοιτοί της να γίνουν εφάμιλλοι των ξένων τεχνιτών. Συνέχισε να λειτουργεί αργότερα

²⁶⁸ Καταστατικόν Παιδαγωγείου Απόρων Παιδών εν Πειραιεί (ψήφισμα αρ.515 της 5 Μαρτίου 1874). Ιστορικό Αρχείο Δήμου Πειραιώς (ΙΑΔΠ), Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου Δήμου Πειραιώς Καταστατικόν Παιδαγωγείου Απόρων Παιδών εν Πειραιεί (ψήφισμα αρ.515 της 5 Μαρτίου 1874). Βλ. και Ορφανοτροφεία, σ.594.

²⁶⁹ Με την καταβολή του ισχνού αυτού ημερομισθίου ίσως ο Δήμος προσπαθούσε να προφυλάξει τους νέους από κάποια πιθανή εκμετάλλευση του εργοστασιάρχη». Λυδία Σαπουνάκη -Δρακάκη, ό.π., σ.390.

²⁷⁰ Βλ. κεφ. Ορφανοτροφεία, Σχολές Απόρων, σσ.568-569,606.

²⁷¹ Γκλαβάς, ό.π., σ.247. Σ' αυτήν φοιτούσαν 50-80 εργαζόμενοι μαθητές ηλικίας 11-25 ετών. Λυδία Σαπουνάκη -Δρακάκη, ό.π., σ.390.

²⁷² Γκλαβάς, ό.π.

²⁷³ Ο Δήμος Πειραιά συνέδραμε το 1875 με 320 δραχμές και η Νομαρχία με 40 δραχμές μηνιαία εισφορά. Ο.π.

²⁷⁴ Προσέφερε 50 δραχμές ετήσια εισφορά και βραβείο 100 δραχμών σε κάθε αριστεύοντα μαθητή.Ο.π.

²⁷⁵ Λυδία Σαπουνάκη -Δρακάκη, ό.π., σ.394.

²⁷⁶ Διδάσκονταν άλγεβρα, γεωμετρία, χημεία, αριθμητική, ιερά μαθήματα, φυσική και ελληνική ιστορία. Φοιτούσαν 50 μαθητές περίπου ετησίως, Ο.π.

²⁷⁷ Εφ. Ποσειδών, αρ.249 της 16 Ιανουαρίου 1875. Λυδία Σαπουνάκη-Δρακάκη, ό.π., σ.394.

²⁷⁸ Ο.π., σ.394.

στο Ορφανοτροφείο της Ελένης Ζαννή.²⁷⁹ Μία από τις ιδιωτικές σχολές επίσης ήταν η «Σχολή Απόρων Παίδων Νικολάου Μελετόπουλου» που λειτούργησε από το 1874 μέχρι το 1887.²⁸⁰

Μετά το 1880 εμφανίστηκε πλήθος καινοτομιών στον τομέα των οικονομικών και χρηματιστηριακών δραστηριοτήτων, αποτέλεσμα της συρροής ομογενειακών κεφαλαίων που επενδύθηκαν στους τομείς αυτούς. Το ανεξάρτητο βασίλειο προσήλκυε και στο παρελθόν τον ελληνικό κόσμο της διασποράς για λόγους διαφορετικούς. Έβλεπαν την πατρίδα τους ως τόπο διαμονής ή ως πεδίο αγαθοεργιών. Η δυσχέρεια όμως εξεύρεσης προσοδοφόρων λύσεων στις μητροπόλεις και η ανάγκη νέων αγορών, χαρακτηριστικό του καπιταλιστικού συστήματος, κατεύθυνε τους κεφαλαιούχους σε κερδοφόρες επενδύσεις στην Ελλάδα. Επένδυαν συντηρητικά και χωρίς τους ανταγωνισμούς της άρχουσας τάξης, ανίκανης να συγκεντρώσει το ύψος των ποσών που οι ίδιοι κατέθεταν, συντελώντας έτσι στην τεχνικοοικονομική υποδομή, απαραίτητη για την εμπορική τους διεξόδου.²⁸¹

«Δεν μπορούμε όμως να μιλάμε για βιομηχανική επανάσταση», έγραφε το 1884 ο Α. Βερναρδάκης, οικονομολόγος: «Στερούμεθα ανατροφής και βιομηχανικής εκπαίδευσης, άτινα..αποτελούσι εμπόδιον εις τον συστηματικόν και γενικόν σχηματισμόν της ελληνικής βιομηχανίας».²⁸²

Ο Ιωάννης Σκαλτσούνης, νομομαθής, ανήκει στις φωνές της καμπής του 19^{ου} αιώνα που κατήγγελλαν την κυβερνητική αμεριμνησία για τη βιομηχανική αγωγή του έθνους, κάτι που στιγμάτιζε και στο έργο του «Σκέψεις περί της εν Ελλάδι βιομηχανίας».²⁸³ Έδινε βαρύτητα στη βιομηχανική εκπαίδευση, τη διδασκαλία των τεχνών και την εφαρμογή της επιστήμης. Θεωρούσε ότι, «όπου η εκπαίδευση των εργατών παραμελείται» και δε γίνεται εφαρμογή τεχνών και επιστημών, ο λαός παράγει «ελάσσονα και ατελέστερα προϊόντα» καταβάλλοντας περισσότερες δυνάμεις. Επικρίνοντας τη μονομέρεια της δημόσιας εκπαίδευσης και την άγνοια του έλληνα μαθητή, ο οποίος, ενώ «διανύει άπασαν την σειράν των εγκυκλίων παιδευμάτων», διατελεί «πάντη άμοιρος των περιστοιχούντων αυτόν βιομηχανικών θαυμάτων, τυφλός τα τ' ότα τον τε νούν τα όμματα».²⁸⁴ Στο τελευταίο κεφάλαιο των απομνημονευμάτων του (1900) με τίτλο «Γεωργικόν Ορφανοτροφείον» στιγμάτιζε την κρατική πολιτική της περιόδου μετά τον Καποδίστρια μέχρι τα πρώτα χρόνια της βασιλείας του Γεωργίου, κατά τη διάρκεια της οποίας παραμελήθηκαν οι τέχνες και η «γεωργική βιομηχανία».²⁸⁵

²⁷⁹ Ο.π., σ.393.

²⁸⁰ Ο.π., σ.395. Περισσότερα για το Νικ.Μελετόπουλο, μεγαλέμπορο, βιομήχανο, τραπεζίτη και μεγαλοκτηματία βλ. Κοτέα, ό.π., σ.212.

²⁸¹ Τσουκαλάς, ό.π., σσ.250-252. Για τη μορφή των επενδύσεων βλ. Dertilis B. Georges, Banquiers, usuriers et paysans. Reseaux de credit et strategies du capital en Crèce 1780-1930. Fondation de Treilles, [Edition de Decouverte], Paris 1988, σσ.218-220.

²⁸² Α. Ν.Βερναρδάκης, *Το νέον Δασμολόγιον*, Εφ.Αιών, φύλλο της 25 Απριλίου 1884. Άλλωστε σύμφωνα με τον Αναστασόπουλο «ουδεμίαν συναντώμεν είδησιν σχέσιν έχουσαν με την ελληνικήν βιομηχανίαν» ως τα μέσα του 19^{ου} αιώνα. Γ.Αναστασόπουλος, ό.π., τόμος Α', σ.32.

²⁸³ Ι. Σκαλτσούνης, *Σκέψεις περί της εν Ελλάδι βιομηχανίας*, Αθήναι 1863 στο Μιχ. Ψαλιδόπουλος, ό.π., σσ.97-133. Στο ελληνικό κράτος εφαρμόστηκε η αρχή του ελεύθερου συναγωνισμού αντί να λαμβάνονται προστατευτικά μέτρα υπέρ της βιομηχανίας, γεγονός που οδήγησε «στη στασιμότητα, την οπισθοδρόμηση και την απονάρκωση κάθε βιομηχανικού έργου». Ο.π., σσ.102-104, και Γ.Αναστασόπουλος, ό.π., τόμος Α', σ.205.

²⁸⁴ Γκλαβάς, ό.π., σ.84 και Θ.Παπακωνσταντινίου, ό.π., σσ.108-109.

²⁸⁵ Ο.π., σ.111.

Ενώ σχηματιζόταν η εργατική τάξη αυτή την περίοδο, από την άλλη μεριά παρουσιαζόταν έντονη η έλλειψη εργατικών χεριών στη βιομηχανία.²⁸⁶ Τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα συνειδητοποιείται η συνεχιζόμενη έλλειψη ειδικευμένου τεχνικού προσωπικού. Ο προβληματισμός για τη δυσαναλογία επιστημόνων σε σύγκριση με τις πραγματικές επιστημονικές ανάγκες, είχε επισημανθεί από τον Υπουργό Παιδείας, εισηγητή των εκπαιδευτικών νομοσχεδίων του 1899, Αθανάσιο Ευταξία.²⁸⁷

Ο Ιωακείμ Παυλίδης, επιθεωρητής Ελληνικών και Δημοτικών σχολείων Κυκλάδων και αργότερα διευθυντής της Ελληνικής Σχολής Οδησού, υπήρξε μαχητικός υπερασπιστής της τεχνικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα αποδεικνύοντας με επιχειρήματα την αναγκαιότητά της και υποδεικνύοντας τρόπους εφαρμογής της στην ελληνική πραγματικότητα. Αν και κλασσικός φιλόλογος, υπεραμύνθηκε της στροφής του εκπαιδευτικού συστήματος «προς τον πρακτικόν βίον» προτείνοντας την ενσωμάτωση της τεχνικής εκπαίδευσης «με όλας τας θαυμασίας διαιρέσεις της» σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης.²⁸⁸ Προτείνει (1900) την ίδρυση «σωματείου» με στόχο τη διάδοσή της στην Ελλάδα.²⁸⁹ Την ίδια περίοδο ο Θεόδωρος Ρετσίνας, βιομήχανος, πρώην δήμαρχος Πειραιά (1887-1891 και 1891-1895) και βουλευτής Αττικής, (1899-1902) αγωνιζόταν να εξαφανίσει τις προκαταλήψεις της κοινής γνώμης για την τεχνική εκπαίδευση, προσπάθεια που επικρότησε ο Τύπος του Πειραιά.²⁹⁰

Το 1892 στην Αθήνα ιδρύθηκε «ένα θετικόν σωματείου», το οποίο «παρατηρεί με βλέμμα νήφον (άγρυνον)...και εργάζεται υπέρ επειγούσης ανάγκης έχοντος ως στόχο την προαγωγήν και ανάπτυξιν της τεχνικής διδασκαλίας»²⁹¹ με παροχή κατάλληλης διδασκαλίας σε επαγγελματικές τάξεις, με σύσταση τεχνολογικών συλλογών και βιβλιοθηκών. Ήταν η «Ελληνική Βιοτεχνική Εταιρεία».²⁹² Ιδρυτής της ήταν ο καθηγητής μαθηματικών του Πανεπιστημίου Αθήνας, ο Κυπάρισσος Στεφάνου, ο οποίος επιδίωκε την κατάρτιση «των πάσης ειδικότητος τεχνιτών, ξυλουργών, σιδηρουργών, επιπλοποιών, μηχανουργών εις τα του επαγγέλματός των»,²⁹³ ώστε, εκτός από την κάλυψη των βιοτικών τους αναγκών, να βοηθήσουν στην ανάπτυξη της βιομηχανίας και βιοτεχνίας που βρισκόταν σε «νηπιώδη κατάσταση».²⁹⁴ Τα εσπερινά μαθήματα που οργανώθηκαν από το Συμβούλιο της Εταιρείας στόχο είχαν, εκτός από την υποστήριξη των τεχνών και την «εμφύσησιν ζωής εις πάντας τους κλάδους της Εθνικής τεχνουργίας», να μεταδώσουν ηθικές αξίες και φίλεργα αισθήματα στους εργαζόμενους μαθητές παράλληλα με την «τεχνική μόρφωση των εργατών».²⁹⁵ Χώρος

²⁸⁶ Αργιαντώνη, *ό.π.*, σσ.189-190.

²⁸⁷ Αθανάσιος Ευταξίας, *Μεταρρύθμισις και ανόρθωσις*, Αθήνα 1899, σ.47. Με τα νομοσχεδιά του επιδιώκόταν η οργάνωση της εκπαίδευσης σε επιστημονικές βάσεις, και η θεσμοθέτηση τεχνικής και επαγγελματικής εκπαίδευσης και για τα δύο φύλα. Βλ. Αθ. Ευταξίας, *Εκπαιδευτικά Νομοσχέδια. Αιτιολογική έκθεσις και αγορεύσεις περί δημοτικής εκπαιδεύσεως*, εν Αθήναις [εκ του Εθνικού Τυπογραφείου], 1899.

²⁸⁸ Αλ. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση*, *ό.π.*, τόμος Β', σ.34.

²⁸⁹ Ι.Παυλίδης, *Η μεταρρύθμισις της παιδείας εν Ελλάδι. Μέση και Κατωτέρα Πρακτική και Τεχνική Εκπαίδευσις*, Ερμούπολη 1900.

²⁹⁰ Λυδία Σαπουνάκη-Δρακάκη, *ό.π.*, σ.412. Περισσότερα για το Θεόδωρο Ρετσίνα βλ. Κοτέα, *ό.π.*, σ.212

²⁹¹ *Εφ. Άστυ* της 31 Ιουλίου 1893 και Ε.Β.Ε., *Χρονικόν Ελληνικής Βιοτεχνικής Εταιρείας και Διπλωρείου Σχολής: Εβδομηκονταετηρίς 1892-1967*, Αθήνα 1973, σ.17.

²⁹² Γκλαβάς, *ό.π.*, σ.252.

²⁹³ Βλ. Ε.Β.Ε., *Χρονικόν Ελληνικής Βιοτεχνικής*, *ό.π.*, σ.13.

²⁹⁴ Οι μαθητές που γράφτηκαν το 1893-1894 ανήλθαν σε 293. *Όπ.*, σ.17.

²⁹⁵ Η οργάνωση των μαθημάτων βασίστηκε στην έκθεση-μελέτη «Περί των εν Ευρώπη Σχολείων και Μουσείων Καλλιτεχνικής Βιοτεχνίας» του Γάλλου καθηγητή Marius Vachon, του οποίου άποψη

οργάνωσης των μαθημάτων ήταν το Βαρβάκειο Λύκειο «ευμενώς παρά της Κυβερνήσεως παραχωρηθέντος» για καθημερινά εσπερινά μαθήματα, αλλά και μαθήματα ιχνογραφίας και πλαστικής κατά τις Κυριακές.²⁹⁶ Οι περισσότεροι από τους καθηγητές αυτόβουλα δίδασκαν «αμισθί» στα πλαίσια της κοινωνικής προσφοράς.²⁹⁷ Δωρεές και κληροδοτήματα στήριζαν οικονομικά την Εταιρεία. Αξιομνημόνευτο το κληροδοτήμα του Ι.Γερολυμάτου το 1917, έλληνα προξένου της Αγγλίας στο Χαράρ της Αβησσυνίας, οποίος άφησε στη Βιοτεχνική εταιρεία Αθήνας 250.000 δραχμές για την ίδρυση νυκτερινών σχολών.²⁹⁸

Στην Πάτρα επίσης ιδρύθηκε ανάλογη σχολή, τη δεκαετία του 1890 η «Βιοτεχνική Σχολή Πατρών» ακολουθώντας το παράδειγμα της Αθήνας.²⁹⁹ Στις αρχές του 20^{ου} λειτουργούσε στον Πειραιά η σχολή του Σωματίου των Εργατών Μηχανικών ενώ ο Πειραιϊκός Σύνδεσμος είχε ιδρυθεί το 1894 με σκοπό την ίδρυση και συντήρηση νυκτερινών σχολών. Σε ένα χρόνο ιδρύθηκε από τον Σύνδεσμο η Α' Νυκτερινή Σχολή με το Προπαιδευτικό τμήμα άπορων παιδιών και αγράμματων τεχνιτών και το Βιοτεχνικό τμήμα. Η μετονομασία τους το 1900 ήταν αντίστοιχα «Σχολή Απόρων Παιδών», όπου φοιτούσαν περίπου 700 μαθητές και «Σχολή Μηχανικών», όπου 150-200 μαθητές αποκτούσαν την επαγγελματική τεχνική ειδίκευση στις τρεις τελευταίες τάξεις.³⁰⁰ Γνωστά ονόματα της αθηναϊκής και πειραιϊκής κοινωνίας συγκαταλέγονταν στους δωρητές. Ανάμεσά τους αναφέρονται ο Τρύφων Μουτζόπουλος, δήμαρχος του Πειραιά, ο Αθανάσιος Μουτζόπουλος, βουλευτής Αττικής, ο Δημοσθένης Πουρής, μεγαλοβιομήχανος, πρόεδρος του Δ.Σ. της Σχολής, ο Μιχαηλός, σιτέμπορος και εφοπλιστής, ο Δ. Βούρβουλης, μεγαλοβιομήχανος, και άλλοι.³⁰¹ Οι νυκτερινές σχολές που ανήκαν στη δικαιοδοσία του φιλολογικού τμήματος του Πειραιϊκού Συνδέσμου δέχτηκαν τις συχνές επιχορηγήσεις του Δήμου Πειραιά.³⁰² Παράλληλα με τον Πειραιϊκό Σύνδεσμο

αποκρυσταλλωμένη μετά από σύγκριση μεθόδων και συστημάτων προτύπων σχολείων της Γαλλίας ήταν η ανάγκη παροχής συμπληρωματικά με τη θεωρία, εκτός εργασίμων ωρών επιστημονικών και τεχνικών γνώσεων χρησίμων για την τελειότερη και ταχύτερη παραγωγή. Ευρύτερη επιδίωξη της Σχολής ήταν η αύξηση της παραγωγικότητας και η δημιουργία προϋποθέσεων αποτροπής της «κοινωνικής διατάραξης». *Ο.π.*, σσ.16-17.

²⁹⁶ Ελάχιστοι μαθητές και μαθήτριες αποφοιτούσαν, περίπου το 1/5, εξ αιτίας της άρνησης των εργοδοτών και της στυγνής εκμετάλλευσης των παιδιών από αυτούς. *Ο.π.*, σσ.115 και 117.

²⁹⁷ *Ο.π.*, σσ.15 και 89. Τα ιστορικά γεγονότα που ακολούθησαν είχαν τις επιπτώσεις τους στην υπολειπουμένη της σχολής. Το 1915 ο Αριστείδης Διπλάρης, μηχανικός γόνος παλαιάς αθηναϊκής οικογένειας θα προσφέρει το μεγαλύτερο μέρος της περιουσίας του στην ίδρυση ομώνυμης σχολής αρρένων και θηλέων «Σχεδίου και Τεχνών» το 1919 με δωρεάν διδασκαλία. Η περιουσία του έφτανε το 1918 τις 335,442 δραχμές, ποσό, το οποίο απέφερε εισόδημα κατά προσέγγιση 32.000 δραχμές. Σκευός Ζερβός, *Εθνικά Κληροδοτήματα και Δωρεαί*, Αθήνα (1925), *Υ.ΟΙ.*, αρ. 907.

²⁹⁸ Διαθήκη Ιω. Γερολυμάτου της 2 Αυγούστου 1917. *ΜΗΚΓ*, τ'25, σσ.186,1129, *ZAB*, τόμος 3, σ.56.

²⁹⁹ Άρθρο 2^ο του Καταστατικού: «Τον σκοπόν τούτον η Εταιρεία θέλει επιδιώξει διά παντός καταλλήλου τρόπου, κυρίως δε διά της ήδη ιδρυθείσης και λειτουργούσης Βιοτεχνικής Σχολής, δι' ης παρέχεται κατάλληλος διδασκαλία εις τας επαγγελματικές τάξεις, διά συστάσεως βιοτεχνικών εργαστηρίων, διά συστάσεως τεχνολογικών συλλογών και βιβλιοθήκης, διά δημοσιευμάτων, διά δημοσίων διαλέξεων...». Β.Δ. της 17 Δεκεμβρίου 1897, «περί εγκρίσεως καταστατικού της Βιοτεχνικής Εταιρείας Πατρών». *Εφ.της Κυβερνήσεως*, αρ.1 της 9 Ιανουαρίου 1898 τεύχος Β'. Με πρωτεργάτες τους βιομηχάνους Ρετσίνα, Βασιλειάδη, Λυγινό, Βαρβούρα και Μπαρμπάρεσο έγιναν προσπάθειες να δημιουργηθεί αντίστοιχη σχολή και στον Πειραιά από το 1898. Λυδία Σαπουνάκη-Δρακάκη, *ό.π.*, σ.401.

³⁰⁰ *Ο.π.*, σσ.396-400.

³⁰¹ *Ο.π.*, σ.396.

³⁰² Το 1896 ο Δήμος Πειραιά προσέφερε στις νυκτερινές Σχολές 1000 δραχμές, το 1898 2.500 δραχμές, το 1899 το ποσό αυξήθηκε σε 5000 δραχμές, το 1902 σε 8.000 δραχμές. *Ο.π.*, σ.401.

λειτούργησε ο Μηχανουργικός Σύνδεσμος το 1900, που διατηρούσε αντίστοιχου τύπου σχολές με εκείνον.³⁰³ Από πίνακες φοίτησης στις σχολές διαπιστώνεται η ταχύρυθμη αύξηση των μαθητών, ώστε η ζήτηση για τεχνική παιδεία από τους Πειραιώτες να είναι μεγαλύτερη από την προσφορά της.³⁰⁴

Το πλέον αξιόλογο εγχείρημα συγκρότησης ανώτερης ιδιωτικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα, το οποίο, σύμφωνα με το Δημαρά, «άνοιξε δρόμους»,³⁰⁵ υπήρξε η ίδρυση το 1894 της Βιομηχανικής και Εμπορικής Ακαδημίας από τον Όθωνα Ρουσόπουλο, χημικό και τον Ιωάννη Γεράκη, φυσικό, την ίδια χρονιά, το 1894, στον Πειραιά. Σκοπός της ήταν η «εν Ελλάδι θεωρητική Εκπαίδευσις και πρακτικήν εξάσκησιν των βιομηχάνων και χημικών βιομηχάνων εν γένει».³⁰⁶ Βασικός χορηγός της Σχολής ήταν πάλι ο Δήμος Πειραιά με 12.000 δραχμές ετησίως.³⁰⁷ Το 1896 μεταφέρθηκε στην Αθήνα. Ήταν μοναδική περίπτωση ιδιωτικής τεχνικής ανώτερης σχολής στην Ελλάδα. Τα τρία τμήματα αρχικά ήταν: 1) Χημικών Βιομηχάνων με τμήματα Ζυμοτεχνών, Ελαιουργών, Ζωοτεχνών, 2) Εμπορική και 3) Γεωργική Σχολή.³⁰⁸ Το 1901 προστέθηκε η Σιδηροδρομική Σχολή, σ' ένα χρόνο η Μεταλλευτική, το 1903, η Μηχανουργική Σχολή και το 1904 η Εμποροναυτική Σχολή.³⁰⁹ Πλεονεκτήματα της σχολής αποτελούσαν η ποικιλία των εξειδικεύσεων, η αναγνώριση του διπλώματός της από ξένες ανώτατες σχολές και το γεγονός ότι έκανε δεκτές μαθήτριες.³¹⁰ Πρωτοποριακό πνεύμα, δημοτικιστής, ο Ρουσόπουλος μετέτρεψε την Ακαδημία σε εργαστήριο πειραματισμού και νέων ιδεών, όπου δίδαξαν και πολλοί αξιόλογοι καθηγητές του Πολυτεχνείου.³¹¹

Κάποιοι οξυδερκείς ιδιώτες επιχειρηματίες διέβλεπαν ως καλή ευκαιρία απόκτησης κέρδους την ίδρυση επαγγελματικών σχολών. Πρότυπό τους αποτέλεσε η Βιομηχανική και Εμπορική Ακαδημία του Ρουσόπουλου. Στην Ελλάδα όμως στα τέλη του 19^{ου} αιώνα δεν υπήρχε ανταγωνιστική βιομηχανία που απαιτούσε επιστημονικές και τεχνικές γνώσεις και έτσι δεν δημιουργούνταν ανάγκες για εξειδικευμένο προσωπικό σε μεγάλους αριθμούς, παρόλο που ήδη είχε αρχίσει να σχηματίζεται η εργατική τάξη.³¹²

³⁰³ Σ' αυτές προστέθηκαν η Σχολή Ελλήνων Μηχανικών ο «Προμηθεύς», στον Πειραιά, η Εσπερινή Βιοτεχνική Σχολή Αθήνας και η Σχολή Μηχανικών της Πανθεσσαλικής Ενώσεως στο Βόλο. Π.Κυπριανός, *ό.π.*, σ.170.

³⁰⁴ *Ο.π.*, σ.97.

³⁰⁵ Η ιδιωτική πρωτοβουλία «...ανοίγει δρόμους τους οποίους το επίσημο κράτος θα ακολουθήσει με δισταγμούς και επιφυλάξεις, συνήθως πολλά χρόνια αργότερα, αν τους ακολουθήσει ποτέ». Αλ.Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση* *ό.π.*, τόμος Β', σ.λα'.

³⁰⁶ *Ο.π.*, τόμος Β', σ.λα' και κεφ. της Εμπορικής εκπαίδευσης, σσ.824-825.

³⁰⁷ Γκλαβάς, *ό.π.*, σ.256 και Καλλιβρετάκης, *ό.π.*, σ.154.

³⁰⁸ Χάριν εξάσκησης των εκπαιδευόμενων Γεωπόνων λειτουργούσε γεωργικός σταθμός στο Ψυχικό «εν ευρυχώρω κτήματι», όπου έκαναν πρακτική άσκηση σε όλα τα είδη της καλλιέργειας». Βλ. Καλλιβρετάκης, *ό.π.*, σσ.154-155.

³⁰⁹ Ε.Καλαφάτη, *Το Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο στο γύρισμα του αιώνα στο Πανεπιστήμιο, Ιδεολογία και Παιδεία. Ιδεολογική διάσταση και προοπτικές*, [ΙΑΕΝ], Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, τόμος Α', Αθήνα 1989, σ.181.

³¹⁰ Αλ.Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση* *..ό.π.*, τόμος Β', σ.λα'. Το 1905 παύει να θεωρείται ανώτερη σχολή, αλλά το 1908 εγκρίθηκε Οργανισμός της «Ακαδημίας Τεχνικών Σπουδών». Γκλαβάς, *ό.π.*, σσ.256-259.

³¹¹ Το 1905 μετά από ενέργειες του Ρουσόπουλου η ιταλική κυβέρνηση αναγνώρισε την ακαδημία ως ισότιμη με τα ανώτερα τεχνικά σχολεία της Ιταλίας. Με το ΒΔ. της 12 Νοεμβρίου 1905, η Ακαδημία έγινε «ίδρυμα ανωτέρας τεχνικής εκπαίδευσεως», ισότιμο με το Πολυτεχνείο και τέθηκε υπό την εποπτεία του υπουργείου Παιδείας. Π.Κυπριανός, *ό.π.*, σσ.170-171.

³¹² Γκλαβάς, *ό.π.*, σ.273.

10. «...Υπέρ της εμψυχώσεως της βιομηχανίας και των τεχνών»

Η υπερβολικά θεωρητική κατεύθυνση της παιδείας, όπως αυτή διαμορφώθηκε κατά την οθωνική περίοδο, όπως φαίνεται, δεν απορρίπτεται μόνο από παράγοντες του εκπαιδευτικού χώρου, αλλά και από το πνεύμα που διαπνέει τις διαθέκες πολλών ευεργετών, οι οποίοι συνιστούν περισσότερο πρακτική μάθηση που θα επιτρέψει σε νέους να αποκτήσουν σχετικά σύντομα τα απαραίτητα εφόδια, ώστε να γίνουν ειδικευμένοι εργάτες ή τεχνίτες ή υπάλληλοι. Φαίνονται πεπεισμένοι από την πείρα τους ότι τέτοιες γνώσεις θα εξασφάλιζαν εργασία σε πολλούς νέους των κατωτέρων κυρίως τάξεων και θα κάλυπταν ουσιαστικά κενά στην παραγωγική υποδομή των πόλεων.³¹³

Η σπουδή των αλλαγών που συνοδεύει τις αρχές της βιομηχανοποίησης τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα θα συμβάλει στην κατανόηση της στροφής των προτιμήσεων των δωρητών που χρηματοδοτούν τα ιδρύματα της επαγγελματικής εκπαίδευσης. Φυσικά δεν πρέπει να υποτιμάται η παράμετρος των επιρροών που υφίστανται οι Έλληνες της διασποράς στην επαφή τους με διαφορετικές συμπεριφορές και πολιτιστικά πρότυπα στις χώρες υποδοχής.³¹⁴ Οι δυσκολίες επίσης που οι ίδιοι αντιμετώπισαν στη χώρα εγκατάστασης και που οφείλονταν, ως επί το πλείστον στην έλλειψη ειδικής γνώσης, αποτέλεσαν ένα σπουδαίο κίνητρο της απόφασής τους να προσανατολίσουν τους συμπατριώτες τους στην απόκτηση μιας πρακτικής γνώσης.³¹⁵

Η εικόνα που περιγράψαμε αποτυπώνεται και στα αποτελέσματα της επεξεργασίας 61 πράξεων ευεργεσίας σ' αυτόν τον τομέα κατά τη διάρκεια των δεκαετιών 1829-1913:

³¹³ Βλ. Διαθήκη του Παναγιώτη Παν. Λάλα της 20 Σεπτεμβρίου 1888, διαθήκη του Δημητρίου Πασχάλη, αρ.6520, της 28 Ιουλίου 1872. ΠΠΧ, σ.286.

³¹⁴ Βλ. κεφ. Κίνητρα, Επιρροές, σ.328, Ευρωπαϊκά πρότυπα, σσ.212-218.

³¹⁵ Ενδεικτικά βλ. διαθήκη του Ιωάννη Χριστόφορου Βειτζήνου της 12 Ιανουαρίου 1872. ΜΗΚ,Γ'209, σ.1005. Για την «εκμάθησιν ωρισμένης τέχνης ή κλάδου βιομηχανίας υπό τον όρον να...μετέρχωνται εν αυτή την τέχνην των» προσέφερε το κληροδότημά του ο Α.Καλός. Διαθήκη του Α. Καλού της 29 Νοεμβρίου 1880. ΖΑΒ, τόμος 6, σ.134, και διαθήκες της Μαρίας Κασιμάτη της 15 Απριλίου 1889. ΖΑΒ, τόμος 31, σ.180, αλλά και της 11 Αυγούστου 1886 ΜΗΚ,Γ'180, σ.779, Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (ΧΙ) Κληροδότημα Μαρίας Κασιμάτη (1889), φάκελος 11, υπφ.1, έγγραφο 3168 της 17 Απριλίου, Ζερβός, Υ.Γ., αρ.619.

Η Πορεία της Ευεργεσίας ανά δεκαετία στην Τεχνική Εκπαίδευση (1830-1913)			
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΠΡΑΞΕΩΝ ΕΥΕΡΓΕΣΙΑΣ	ΠΟΣΟΣΤΟ Επί του συνόλου των 61 πράξεων	ΠΟΣΟΣΤΟ Επί του συνόλου των πράξεων υπέρ της Εκπαίδευσης
1829-1830*	0		0,00%
1831-1840	7	11,47%	1,97%
1841-1850	5	8,19%	1,34%
1851-1860	6	9,83%	3,53%
1861-1870	5	8,19%	3,91%
1871-1880	5	8,19%	2,75%
1881-1890	5	8,19%	2,59%
1891-1900	17	27,86%	10,88%
1901-1913	11	18,03%	8,63%
ΣΥΝΟΛΟ	61		3,95%

Πίνακας 1. (Βλ. και Πίνακες επεξεργασίας. Παράρτημα 1, Α', πίνακες 11,27,42,58,88, Β' Διαγράμματα, σσ.1-10 και Δ14α).

* Οι δωρεές προς το Ορφανοτροφείο της Αίγινας, αν και εξυπηρετούν και την εκμάθηση τεχνών, κατευθύνονται σε γενικότερους σκοπούς γι αυτό και τις εντάσσουμε σε εκείνες των Ορφανοτροφείων και της Γενικής εκπαίδευσης.

Είναι λοιπόν ευεξήγητη η παρατηρούμενη ανοδική τάση των δωρεών προς τον τομέα της τεχνο-επαγγελματικής εκπαίδευσης στα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Η αίγλη της μοναδικής Πολυτεχνικής Σχολής στην Ελλάδα προσήλκυσε σημαντικές δωρεές ομογενών. Πολλοί από αυτούς, αν και καταγόμενοι από περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και με την περιουσία που απέκτησαν σε χώρες της «Εσπερίας» στήριξαν με κληροδοτήματά τους την εκπαίδευση του αλύτρωτου ελληνισμού, δεν παρέλειψαν να συμβάλουν παράλληλα στην οικονομική ενίσχυση του τεχνολογικού ιδρύματος, το οποίο άρχισε να παίρνει διαστάσεις αναγκαίου συμβόλου της οικονομικής και κατ' επέκταση εθνικής ανάπτυξης.³¹⁶ Το παράδειγμα του Αναστάσιου Τσούφλη από το Τσεπέλοβο της Ηπείρου το 1871 που προσέφερε στο Μετσόβιο τους ετήσιους τόκους ενός ποσού 4.000 ρουβλίων³¹⁷ είναι αντιπροσωπευτικό της στάσης αυτής.³¹⁸ Μέσω του θεσμού των υποτροφιών προσπαθούν να εμβολιάσουν το εκπαιδευτικό δίκτυο της ευρύτερης περιοχής της γενέτειράς τους με τη γνώση πρακτικών τεχνών. Ο Ιωάννης Χριστοφόρου Βειτζήνος, έμπορος, καταγόμενος από τη Βίτσο, Ζαγορίου Ηπείρου, κάτοικος Οδησού αποτελεί ιδιαίτερη περίπτωση διαθέτη, ο οποίος το 1872, αν και με προορισμό τεχνικό ίδρυμα, άφησε τη Ριζάρειο Σχολή ως εκτελεστή της

³¹⁶ Έτσι συνέβη και με άλλα μεγάλα ιδρύματα της πρωτεύουσας. Βλ. Ευεργεσία, σσ.115-116.

³¹⁷ Διαθήκη της 17 Απριλίου 1870. ΜΗΚ,Γ'221, σ.1051.

³¹⁸ Σημαντική ήταν η προσφορά του στη Σχολή Απόρων Παίδων του Συλλόγου «Παρνασσός». Διαθήκη της 17 Απριλίου 1870 και κωδίκελος της 31 Ιουλίου 1870. ΜΗΚ,Γ'221, σ.1051 και ΠΠΧ, σ.390.

όλης κληροδοσίας του ορίζοντας μετά τη χρησιμοποίηση μέρους της περιουσίας του σε διάφορα εκπαιδευτικά ιδρύματα, να δοθούν 20.000 ρούβλια σε έξι νέους,³¹⁹ «οίτινες να σπουδάζωσιν εις το Πολυτεχνείον Αθηνών μίαν των εκεί διδασκομένων τεχνών..» και το υπόλοιπο της περιουσίας του να χρησιμοποιηθεί ώστε: «να σπουδάζουν εις την Ευρώπην νέοι μηχανικήν ή γεωργικήν ή άλλην τινά βιομηχανικήν επιστήμην..».³²⁰

Ένα όχι ευκαταφρόνητο ποσοστό από τα κληροδοτήματα των ευεργετών του εξωτερικού, περίπου 24%, εμφανίζεται επίσης με τη μορφή υποτροφιών για σπουδές στο Πολυτεχνείο. Κλασική περίπτωση παρόμοιας ευεργεσίας είναι το κληροδοτήμα των 10.000 ρουβλίων του Παναγιώτη Παν. Λάλα από τη Βεσσαραβία (Οδησός – Κισνόβιο), μέρος του οποίου³²¹ αποτελούν οι υποτροφίες για σπουδές στο Πολυτεχνείο και η συνέχισή τους στο εξωτερικό. Επιθυμία του είναι οι επιλεγόμενοι να είναι «νέοι εκ των ενδεεστέρων και επιμελεστέρων» και να κατάγονται από την ιδιαίτερη πατρίδα του, τη Στεμνίτσα Γορτυνίας.³²²

Η σχέση των δωρητών με το Πολυτεχνείο ή άλλα τεχνικά και επαγγελματικά ιδρύματα δεν είναι πάντα μονοδρομική, αλλά συχνά καταλαμβάνει μία από τις κατευθύνσεις των δωρεών του ίδιου διαθέτη. Μία από τις συνήθεις περιπτώσεις είναι εκείνη του Ιάκωβου Κοντοβράκη, ιερομόναχου από το Άργος, που το 1868 προσέφερε σημαντικό ποσό³²³ σε υποτροφίες νέων από την ιδιαίτερη πατρίδα του για «να τρέφονται και να συντηρούνται δύο παίδες Αργείοι, ορφανοί και άποροι, εκλεγμένοι παρά του δημοτικού συμβουλίου και των εκτελεστών...». Ο πρώτος για σπουδές ιερατικές και ο δεύτερος να σπουδάση μέχρι του σχολαρχείου και, αφού τελειώση το σχολαρχείον, να σταλή εις το Πολυτεχνείον να σπουδάση μίαν εκ των ωραιών εκεί τεχνών..».³²⁴

Η διάθεση ενίσχυσης του τόσο καθυστερημένου εθνικού τομέα της ελληνικής βιομηχανίας διαφαίνεται στην πρόθεση του Δημητρίου Πασχάλη, από την Κωνσταντινούπολη, στον οποίο προσδίδει όχι μόνο εθνικό, αλλά και κοινωνικής και οικονομικής ωφελείας χαρακτήρα. Καινοφανής και ασυνήθιστη η επιλογή αυτής της δωρεάς αποτελεί παράδειγμα συνειδητοποίησης ότι από την ανάπτυξη της βιομηχανίας προερχόταν και η γενικότερη οικονομική ανάπτυξη της χώρας. Δημότης Ερμουπόλεως, ιατρός, απόφοιτος της Ακαδημίας της Πίζας, προσέφερε το 1872 όλη την περιουσία του συμποσούμενη σε 15.000 αγγλικές λίρες «εις τα εν Ελλάδι εργοστάσια, ιδρυόμενα και διευθυνόμενα από Έλληνας

³¹⁹ Όρισε δύο υπότροφοι να προέρχονται από τη Βίτσα της Ηπείρου, δύο από Ήπειρο γενικά και δύο από την υπόλοιπη Ελλάδα. ΜΗΚ,Γ'209, σ.1005.

³²⁰ Άρθρο 19^ο της διαθήκης του Ιωάννη Χριστοφόρου Βειτζήνου της 12 Ιανουαρίου 1872. ΜΗΚ,Γ'209, σ.1005. Η αρχική του περιουσία υπερέβαινε τα 220.000 ρούβλια. ΑΥΕ, Φάκ.1884/ Δ60,2, έγγραφο 2422 της 24 Φεβρουαρίου 1882. Επειδή, λόγω αυτοκτονίας του διαθέτη η διαθήκη κρίθηκε άκυρος για τη Ρωσία, κατά το ρωσικό ποινικό νόμο (αρ.1472 και 1488), έγινε συμβιβασμός μεταξύ κοινότητας Βίτσης, που ήταν η κληροδόχος και των εμφανισθέντων κληρονόμων για 50.000 δραχμές (28 στη Βίτσα), έγγραφο 147 της 20 Μαΐου 1885. Σύμφωνα με το Μητρώο Κληροδοτημάτων του υπουργείου Παιδείας το 1928 δεν υπήρχε τίποτα από το κληροδοτήμα.

³²¹ Τα 10.000 ρούβλια ισοδυναμούσαν με 1.643 δραχμές. Το 1928 το κληροδοτήμα είχε ανέλθει στις 32.796 δραχμές. ΜΗΚ,Γ'67, σ.349.

³²² Ιδιόχειρη διαθήκη του Παναγιώτη Παν. Λάλα της 20 Σεπτεμβρίου 1888. Εκτελεστή είχε ορίσει τον έλληνα πρόξενο στην Οδησό, Ζαννή Συναδινό, κ.α. ΜΗΚ, ό.π.

³²³ Διαθήκη του Ιάκωβου Κοντοβράκη, υπ.αρ. 10164, της 16 Μαρτίου 1868. ΜΗΚ, Γ'51, σ.284.

³²⁴ Ο.π. ΜΗΚ, Γ'51, σσ.284-288.

*εργοστασιάρχας, τα οποία υπόσχονται περισσότερον ηθικόν και υλικόν όφελος εις τον λαόν της Ελλάδος, κατά ίσον λόγον της ωφελείας».*³²⁵

Το πνεύμα υπέρ της διδασκαλίας μαθημάτων, στα οποία βασίζονται οι θετικές επιστήμες διαποτίζει τις εκπαιδευτικές προτάσεις κάποιων διαθετών. Χαρακτηριστική είναι η επιθυμία του Νικολάου Γιαγτζή το 1873, εμπόρου από την Άμφισσα, δημάρχου της Ερμούπολης, ο οποίος στη διαθήκη του, εκτός των άλλων,³²⁶ προχωρεί πέρα από την απλή κατάρτιση μιας βιβλιοθήκης, σε συγκεκριμένη επιλογή του επιστημονικού αντικειμένου και εποπτικού υλικού θετικών επιστημών: «*να προμηθευθώσιν τα αναγκαία δια την μάθησιν της γεωγραφίας των μαθηματικών, της φυσικής και των στοιχείων της αστρονομίας όργανα επιμελούμενοι της καλής διατηρήσεως*».³²⁷

Παράλληλα με τις ευεργεσίες που κατευθύνονται στο Πολυτεχνείο μία σημαντική ομάδα ευεργετών προσανατολίζεται στην ενίσχυση του τομέα της τεχνικής εκπαίδευσης μέσα από άλλους φορείς και ιδρύματα. Ενδεικτικά αναφέρουμε τους Νικόλαο Κουτουλουμά από την Ύδρα, ομογενή της Μελίτης το 1862 αφιέρωσε 5.000 σκούδα - ισοδύναμα με 10.000 φράγκα -³²⁸ οποιοδήποτε φιλανθρωπικό ίδρυμα για ορφανά, «*όπως διδαχθώσιν τεχνικήν επιστήμην*».³²⁹

Συχνά η πρόθεση ενίσχυσης της τεχνικής εκπαίδευσης επιβεβαιώνεται από άμεσες δωρεές στην τεχνική - επαγγελματική εκπαίδευση και δευτερευόντως έμμεσες μέσω της ενίσχυσης φιλανθρωπικών ή κοινωφελούς χαρακτήρα ιδρυμάτων, όπως ορφανοτροφείων, σχολών απόρων παιδών και εργαστηρίων απόρων γυναικών. Ο Α. Καλός, στρατιωτικός συνταξιούχος από την Πρέβεζα, το 1880, εκτός από κληροδοτήματα σε άλλα εκπαιδευτικά ιδρύματα - όχι μόνο της ιδιαίτερης πατρίδας του, αλλά και της Αθήνας-, άφησε κληροδοτήμα 10.000 δραχμών υπέρ «*της εμψυχώσεως της βιομηχανίας και τεχνών*» με τη μορφή υποτροφιών. Διευκρινίζει τις προϋποθέσεις³³⁰ της αποστολής νέων κατόπιν διαγωνισμού σε σχολές του εξωτερικού για την εκμάθηση τέχνης ή κάποιου βιομηχανικού κλάδου, τα

³²⁵ Διαθήκη του Δημητρίου Πασχάλη, αρ.6520, της 28 Ιουλίου 1872. ΠΠΧ, σ.286 και ΑΥΕ, Φάκ.1874/ 88,1, έγγραφο 8056 της 20 Νοεμβρίου 1874.

³²⁶ Χαρακτηριστική είναι η αντίληψή του για την παιδεία γενικότερα του Νικολάου Γιαγτζή, ο οποίος έγραφε στη διαθήκη του το 1873: «*Φρονών ότι η απαιδευσία γεννά όλα τα κακά, θέλω κι εγώ να συντελέσω κατά την δύναμίν μου εις το να προλαμβάνωνται δια της εκπαιδεύσεως*». Ο Νικόλαος Γιαγτζής, (1791-1873) - πρώην Γιαγτζής Αναγνώστης - διετέλεσε δήμαρχος Ερμούπολης και αργότερα της Άμφισσας. Άφησε κληροδοτήμα 257.662 δραχμών και σημαντική ακίνητη περιουσία (κατά απογραφή του 1875) για την ίδρυση και συντήρηση Ελληνικού σχολείου και Γυμνασίου, όπως και σχολικής βιβλιοθήκης στην Άμφισσα. Διαθήκη του Νικολάου Γιαγτζή. ΜΗΚ,Γ'29, σ.201. Βλ. κεφ. Ευεργεσία, σσ.240,252-153, υψσμ.199 και 200.

³²⁷ Διαθήκη του Νικολάου Γιαγτζή, γεννηθέντος εν Αμφίση κατά τον Σεπτέμβριο 1796 και αποθανόντος εν Ερμούπολει την 12 Φεβρουαρίου 1875, προς τον σκοπόν της συστάσεως σχολείου και Γυμνασίου ιδιοσυντηρητών, Αθήνα 1880 και Διαθήκη αρ.12266 του ίδιου της 1 Μαΐου 1873. ΜΗΚ,Γ'29, σ.201/1129, ΖΑΒ, τόμος 3, σ.119, Λούκος, Πεθαίνοντας..ό.π., σ.180.

³²⁸ ΑΥΕ, Φάκ.1863/88,1, έγγραφο 28 της 23 Φεβρουαρίου 1862.

³²⁹ ΑΥΕ, Φάκ.1864/88,1, έγγραφο 30 της 2 Ιανουαρίου 1864. Διαθήκη του Ν. Κουτουλουμά της 28 Μαΐου 1862.

³³⁰ Το ποσό των 10.000 δραχμών κατατέθηκε στην Εθνική Τράπεζα, με τους ετήσιους τόκους μέχρι να «*συγκαταλειφθεί*» ποσό 10.000.000 δραχμών με την κεφαλαιοποίηση των ετήσιων τόκων. Διαθήκη του Α. Καλού της 29 Νοεμβρίου 1880. ΖΑΒ, τόμος 6, σ.134.

πρόσωπα της επιτροπής της «βραβεύσεως...των ευδοκιμούντων εις ταύτας»³³¹ και θέτει ως όρο την επάνοδό τους στην Ελλάδα και την άσκηση της τέχνης τους.³³² Αφιέρωσε ο ίδιος το 1/6 της περιουσίας του στο Ορφανοτροφείο Χατζηκώνστα για την εκπαίδευση δύο ορφανών από την επαρχία Πρεβέζης, «άτινα μετά την εκμάθησιν οιασδήποτε τέχνης ν' αποκαθίστανται εις τον τόπον της γεννήσεώς των ή την επαρχίαν Πρεβέζης, προς εξάσκησιν αυτής».³³³

Η συνειδητοποίηση της χρησιμότητας της ευεργετικής τους χειρονομίας στον τομέα των τεχνικών γνώσεων για την ανάπτυξη και ευημερία της χώρας τους αποτελεί στοιχείο εφησυχασμού για το «επωφελές» προς το έθνος εγχείρημά τους. Έτσι, στο πνεύμα του εκσυγχρονισμού, αναγκαίου όπλου για την οικονομική και κοινωνική εξέλιξη της χώρας υποτάσσεται, αν όχι ολόκληρη η κληροδοσία, ένα σημαντικό μέρος της παράλληλα με στόχους κάλυψης άλλων φιλανθρωπικών και εκπαιδευτικών αναγκών.

Ο Δωρόθεος Σχολάριος, παραδείγματος χάριν, Μητροπολίτης Δημητριάδος, το 1884, εκτός από κληροδοτήματα που άφησε στην ιερατική σχολή Τρίκκης και στην ίδρυση ορφανοτροφείου αρρένων στην ίδια πόλη της περιοχής της Λάρισας, χορήγησε υποτροφίες για τεχνικές σπουδές. Σημειώνει στη διαθήκη του: «Ποθών και θέλων, όπως βαθμηδόν οι εγχώριοί μου πατριώται εκπαιδεύωνται και κατόπιν αποβώσι και αυτοί ωφέλιμοι τη Πατρίδι, ορίζω και κληροδοτώ δραχμάς 840 ετησίως δι' ένα νέον εκ της κοινότητος του χωρίου μου Βενδίστης, ορφανόν ή εκ πτωχής οικογενείας, υγιά τω σώμα, χρηστοθήη, επιτήδειον εις σπουδήν, και τελειόφοιτον της Σχολής, είτε του χωρίου είτε και Σχολαρχείου...ίνα σπουδάση επί μιαν τετραετίαν εις το εν Αθήναις Πολυτεχνείον Τεκτονικήν ή Σιδηρουργικήν ως υπότροφος 'Δωροθέου Σχολαρίου'».³³⁴

Σε υποτροφίες τεχνικών σπουδών στο εξωτερικό προσέφερε ένα μέρος του κληροδοτήματός της η Μαρία Κασιμάτη το 1886.³³⁵ Από το Κασιμάτειο κληροδοτήματα το 1/3 δόθηκε στην επιτροπή υποτροφιών στην Αγγλία κατά προτίμηση και μετά σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες για την εκπαίδευση νέων στη γεωργία ή σε «άλλας τέχνας ωφελίμους και ωραίας».³³⁶ Προτεραιότητα ζητά να έχουν στην επιλογή οι Αμφισσειίς, οι Αθηναίοι και ένας από τα Κύθηρα επιμένοντας να υπηρετήσει την γενέτειρά της, καθώς και εκείνη του συζύγου της, χωρίς να παραλείψει την πρωτεύουσα του Κράτους.³³⁷ Στην τέταρτη και

³³¹ Σημείωνε ότι η διάθεση του κληροδοτήματος «..θέλει γίνεσθαι παρά του Υπουργού των Εσωτερικών του Πρυτάνεως του Πανεπιστημίου των Διευθυντών του Πολυτεχνείου και του Προέδρου της επί της εμπυχώσεως της Εθνικής Βιομηχανίας επιτροπής». Άρθρο Δ' της διαθήκης του Α. Καλού..ό.π.

³³² Διευκρίνιζε ότι «το ποσόν θέλει διατίθεσθαι...υπό τον όρον να επανέρχωνται ούτοι και να εγκαθίστανται εν Ελλάδι και μετέρχωνται εν αυτή την τέχνην των». Ο.π.

³³³ Άρθρο Γ' της διαθήκης του Α. Καλού, ό.π.

³³⁴ Άρθρο Στ' της διαθήκης του Δωρόθεου Σχολαρίου της 2 Φεβρουαρίου 1884. ΠΠΧ, σ.372.

³³⁵ Υπήρξαν τέσσερις διαθήκες, η πρώτη της 8 Αυγούστου 1882, η δεύτερη (3/6/84), της 10 Ιουλίου 1884, η τρίτη της 11 Αυγούστου 1886 και της 15 Απριλίου 1889. Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (XI) Κληροδοτήματα Μαρίας Κασιμάτη (1889), Φάκελος 42, Διαθήκη- Διαχειριστικά έγγραφα Κληροδοτήματα Κωνσταντίνου Σταμέρωφ, φάκελος 43: (Έγγραφα για σχολεία Μετσόβου). Σύμφωνα με την τρίτη διαθήκη του 1886, τα 2/3 της περιουσίας της δόθηκαν σε φιλανθρωπικούς σκοπούς μεταξύ των οποίων και τα δυο μεγάλα ορφανοτροφεία της Αθήνας. ΜΗΚ,Γ'180, σ.779.

³³⁶ Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (XI), ό.π., φάκελος 11,1, έγγραφο 914 της 20 Δεκεμβρίου 1897 και έγγραφο 1262219 (πέντε αγαθοεργά καταστήματα και υποτροφίες) και έγγραφο 3037 της 1 Μαρτίου 1901. Βλ. κεφ. Ορφανοτροφεία, σσ.153, υπομ.203,167,583.

³³⁷ Διαθήκη της Μαρίας Κασιμάτη της 3 Ιουνίου 1884. ΜΗΚ,Γ'180, σ.779. Οι υπότροφοι θα ελάμβαναν 400-500 δραχμές μηνιαίως για 4-5 έτη, σύμφωνα με τη διαθήκη. Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (XI), ό.π., φάκελος 11, υπφ.1, έγγραφο αρ.3168 της 17 Απριλίου 1889.

τελευταία διαθήκη της επαναλαμβάνει τονίζοντας: «να σπουδάζουν νέοι εις την Ευρώπην την γεωργίαν, μηχανικήν και άλλας τέχνας ωφελίμους εις την πατρίδα μου...».³³⁸

Μία αντίστοιχη εισφορά του Κωνσταντίνου Ζάππα από το Λάμποβο της Ηπείρου, το 1891,³³⁹ εκφραζόμενη σε 53 μετοχές της Εθνικής Τράπεζας στην καθιέρωση διαγωνισμών για τη γεωργία και τη βιομηχανία³⁴⁰ στάθηκε αφορμή για την εισήγηση σχεδίου «περί γεωργικής και βιομηχανικής εκπαιδύσεως» στη συνεδρίαση της «Επιτροπής επί της εμπυχώσεως της Εθνικής Βιομηχανίας». Στόχος του σχεδίου του ήταν να υποβληθεί στην Κυβέρνηση σύστημα τεχνικής και επαγγελματικής εκπαίδευσης πάνω σε ευρωπαϊκά πρότυπα που θα υπηρετούσε ανάγκες της γεωργίας, του εμπορίου και της ναυπηγικής.³⁴¹ Ο ίδιος ο ευεργέτης είχε σημειώσει σε επιστολή του προς την Επιτροπή το Νοέμβριο του 1878: «...Εμελέτησα ποίαν ηδυνάμην να παράσχω αρωγήν, εν τω μέτρω των ασθενών μου δυνάμεων και έσχον το συμπέρασμα, ότι προς ευόδωσιν του σκοπού, χρήζομεν προ πάντων σχολείων γεωργικών, βαιόντων παραλλήλως και εφαμίλλως προς τα υπάρχοντα και εις μόνα τα γράμματα αφορώντα, άτινα, ευτυχώς, εν τη βαθμιαία αυτών, είτε δημοσίως είτε ιδιωτικώς υποστηριζομένων, αναπτύξει και προαγωγή, εξεπλήρωσαν και εκπληρούσι τον σκοπόν αυτών...».³⁴²

Η τάση για τη σπουδή εφαρμοσμένων τεχνών εμφανίζεται με σαφήνεια στις προτιμήσεις των γνωστικών αντικειμένων που εκφράζουν οι δωρητές στα κείμενα των

³³⁸ Διαθήκη της Μαρίας Κασιμάτη της 15 Απριλίου 1889. ΖΑΒ, τόμος 3, σ.180, αλλά και της 11 Αυγούστου 1886. ΜΗΚ,Γ'180, σ.779, Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ.(ΧΙ), ό.π., υπφ.1, Ζερβός, Υ.Γ., αρ.619. Τα μηνιαία έξοδα των υποτροφιών τα όριζε η ίδια σε 300 δραχμές. Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (ΧΙ), Φάκελος 11, υπφ.1, έγγραφο 3168 της 17 Απριλίου 1889. Το 1889 τα ενοίκια της κληροδοτηθείσης οικίας στην Αθήνα ισοδυναμούσαν με 27.010 δραχμές. Το συνολικό ποσό των κληροδοτημάτων της το 1928 ανερχόταν στο ποσό των 3.400.033 δραχμών για τα σχολεία και των 800.000 δραχμών για τις υποτροφίες. Άρχισε να «λειτουργεί» από το 1896. ΜΗΚ,Γ'180, σ.779. Η ετήσια δαπάνη το 1901 των υποτροφιών ανερχόταν σε 2.686 δραχμές (έγγραφο1 Σεπτεμβρίου 1901), ενώ στα ορφανοτροφεία ανερχόταν σε 1.074 δραχμές στο καθένα. Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ., ό.π., φάκελος 11, υπφ.1, έγγραφο 21 της Μαΐου 1897.

³³⁹ Διαθήκη του Κωνσταντίνου Ζάππα της 18 Ιανουαρίου 1891. ΠΠΧ, σ.155 και Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (XXVII), Κληροδότημα Κωνσταντίνου Ζάππα, φάκελος 1, υπφ.2, έγγραφο 4752 της 28 Απριλίου 1893.

³⁴⁰ Επιστολή του Κωνσταντίνου Ζάππα της 11 Νοεμβρίου 1878 προς την Επιτροπή των Ολυμπίων και την επί της εμπυχώσεως της εθνικής βιομηχανίας. Σπ.και Κων.Βοβολίνη,ό.π., τόμος Β', σ.414. Ο Κωνσταντίνος Ζάππας με τη διαθήκη του αφιέρωσε «άπασαν την περιουσίαν του», η οποία ανερχόταν σε 6.164.318 δραχμές συνολικά σε εκπαιδευτικούς σκοπούς. Ένας από αυτούς ήταν η σύσταση και συντήρηση πρακτικών γεωργικών σχολείων στην Θεσσαλία ή Ηπειρο. Βλ. κεφ. Γεωργική Εκπαίδευση, σσ.792,794-795. Ιδιόχειρη διαθήκη Κωνσταντίνου Ζάππα της 18 Ιανουαρίου 1891 και κωδίκελος της 19 Ιουλίου 1891. ΠΠΧ, σ.155, Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ., (XXVII) Κληροδότημα Κωνσταντίνου Ζάππα (1892), Φάκελος 58: (Διαθήκη. Αλληλογραφία διαχειριστικής επιτροπής), υπφ.1,2, έγγραφο 4752 της 28 Απριλίου 1893 και ΑΥΕ, Φάκ.1888/ Δ60,1, έγγραφο 3444 της 23 Νοεμβρίου 1888, Φάκ.1869/88,1, αρ.14 Μαρτίου 1864.

³⁴¹ Δελτίον της επί της Εμπυχώσεως της Εθνικής Βιομηχανίας Επιτροπής [ΕΕΒΕ], τόμος Β', φυλλάδιον Γ', Μάρτιος 1879, σ.97. Η επί των κληροδοτημάτων Επιτροπή που διέθετε τα χρήματα του Ευάγγελου. Ζάππα, την οποία αποκαλούσε «θυγάτηρ» ή έστω «αδελφή δευτερότοκο» συντηρούσε οικονομικά την ΕΕΒΕ. Αναφορά στην οικονομική κατάσταση της ΕΕΒΕ του Σ.Α Σπηλιωτάκη, τον Ιανουάριο του 1880 στο Δελτίον της ΕΕΒΕ.αρ.2 Φεβρουαρίου 1880. Η χρηματοδότηση συνεχίστηκε μέχρι το 1887.

³⁴² Επιστολή του Κωνσταντίνου Ζάππα της 11 Νοεμβρίου 1878 προς την Επιτροπή των Ολυμπίων και την επί της εμπυχώσεως της εθνικής βιομηχανίας. Σπ. και Κων.Βοβολίνη, ό.π., τόμος Β', Κωνσταντίνος Ζάππας, σ.414.

διαθηκών. Ως ενδεικτικό παράδειγμα παραθέτουμε το κληροδότημα του Αιμίλιου Πυλαρινού από το Αργοςτόλι το 1900, που χρηματοδότησε υποτροφίες ανώτερων σπουδών στο εξωτερικό. Αν και δεν εμπίπτει στα θεματικά όρια της εργασίας αυτής το παράδειγμα, εφόσον αναφέρεται στην ανώτατη βαθμίδα εκπαίδευσης, εν τούτοις αντικαθρεφτίζει την τάση προς τις θετικές επιστήμες και γνωστικά αντικείμενα που μπορούσαν να αποτελέσουν τη βάση εφαρμοσμένων τεχνών. Σύμφωνα με τους όρους του ευεργέτη, ο υπότροφος «υποχρεούται να σπουδάση επί όλην συνεχή και αδιάκοπον τριετίαν εις ειδικήν των Παρισίων σχολήν, τα μεν δύο πρώτα έτη τας φυσικομαθηματικές επιστήμας, το δε τρίτον έτος την χημείαν, εφηρμοσμένην εις τας τέχνας ειδικών, λαμβάνων κατά τριετίαν χορηγίαν 600 χρυσών φράγκων και άλλα εφ' άπαξ 300 έξοδα μεταβάσεως...».³⁴³

Ανάμεσα στους φιλέλληνες, (9,83%) οι οποίοι βοήθησαν με κληροδότημά τους το θεσμό των υποτροφιών στο εξωτερικό συγκαταλέγεται και ο ελβετός Ζέλλεκ Ζούγγερ, γενικός πρόξενος της Ελλάδος στη Ζυρίχη. Απευθυνόμενος προς τους έλληνες σπουδαστές στη δωρητήρια επιστολή του ευχόταν: «..η δωρεά αύτη να συντελέση προς προαγωγήν των επιστημονικών και εμπορικών σχέσεων μεταξύ της πατρίδος σας και της δημοκρατίας μας. Είθε να ενθαρρύνη πάντοτε περισσότερους νεανίας, επιθυμητάς σπουδών, της κλασσικής Ελλάδος να έρχονται εις Ζυρίχην και, άμα τω πέρατι των σπουδών αυτών, να προσφέρωσιν επιστρέφοντες εις τον λαόν των, εις όν η Εσπερία οφείλει κατά μέγα μέρος την μόρφωσίν της, τας εφευρέσεις και τας κατακτήσεις των σημερινών χρόνων». Δε διστάζει να αναφερθεί σε μεγαλεπήβολα εκσυγχρονιστικά σχέδια για το μέλλον, που θα ενισχυθούν και από τη συμβολή των νέων ελλήνων επιστημόνων, όπως την εγκατάσταση ενός σιδηροδρομικού δικτύου που θα ενώνει τη Δύση με τις Ινδίες θεωρώντας τούτο ως μία «δευτέραν εκστρατείαν του Αλεξάνδρου υπό ειρηνικήν μορφήν δια το αγαθόν των λαών».³⁴⁴ Ο ίδιος προέβη στην παροχή υποτροφιών σε άπορους σπουδαστές του εξωτερικού με τη δωρητήρια επιστολή του το Δεκέμβριο του 1894 προς τον πρόεδρο του ελληνικού συλλόγου της Ζυρίχης «..εις απόδειξιν συμπαθείας, ην έτρεφον πάντοτε προς τους εν Ζυρίχη νεαρούς Έλληνας σπουδαστάς και επί τω τέλει όπως πολλώ στενότερον συσφίγξω τας μεταξύ αυτών και της πολυτεχνικής σχολής αγαθάς σχέσεις, ποιούμαι εις ανάμνησιν των κατά το έτος αυτό εορταζομένων αργυρών μου γάμων, δωρεάν 50,000 δραχμές στην ελληνική κοινότητα...».³⁴⁵ Οριζε εκτός από τα 10% του κληροδοτήματος αφιερωμένα σε έξοδα του προειρημένου συλλόγου, τα 20% να δοθούν «εις ενδεείς Έλληνας νέους» διερχομένους εκ Ζυρίχης, τα 40% να δοθούν σε υποτροφίες απόρων

³⁴³ Μυστική διαθήκη του Αιμίλιου Πυλαρινού της 10 Δεκεμβρίου 1900. ΜΗΚ,Γ'100, σ.497, Ζερβός, Υ.Γ., αρ.940 και ΠΠΧ, σ.299.

³⁴⁴ Συγκεκριμένα τόνιζε: «Πρός πραγματοποίησιν μιας των ιδεών, των εκδηλωθεισών υπ' εμού υπάρχουσιν μεταξύ υμών αναμφιβόλως, οίτινες επανερχόμενοι εις την ανατολικήν πατρίδα των να συνεργασθώσιν προς χάραξιν και εγκατάστασιν του σιδηροδρομικού δικτύου, όπερ άγει δια μέσου της Μικράς Ασίας μέχρι του Περσικού κόλπου και βραδύτερον μέχρι των Ινδιών ακόμη. Τούτο θα αποτελέση δευτέραν εκστρατείαν του Αλεξάνδρου υπό ειρηνικήν μορφήν δια το αγαθόν των λαών». Τελειώνοντας ο Ζέλλεκ Ζούγγερ ευχήθηκε για την ελληνική κοινότητα «ζήτω, αυξέσθω, ακμαζέσθω». ΜΗΚ,Γ'36, σ.236, ΖΑΒ, τόμος 5, σ.131.

³⁴⁵ Τα κατατεθειμένα στην ΕΤΕ ποσά παραδόθηκαν το 1899 με το θάνατό του στον δωρεοδόχο σύλλογο από τους κληρονόμους του. Στη διαθήκη αφιερώνει το 40% των ετήσιων τόκων στις υποτροφίες απόρων μαθητών. Το 1928 το ποσό ανερχόταν σε 220.000 δραχμές, ενώ το σύνολο της περιουσίας το 1928 συμποσούνταν σε 607.140 δραχμές. Το υπολειπόμενο της δωρεάς ανερχόταν «εις πλείστας εκατοντάδας χιλιάδας δραχμάς». ΜΗΚ,Γ'36, σ.236 και ΖΑΒ, τόμος 5, σ.131.

νέων ελλήνων σπουδαστών της Ζυρίχης, ενώ τα υπόλοιπα 30% προς κεφαλαιοποίηση, μέχρις ότου δημιουργηθεί κεφάλαιο 100.000 δραχμών.³⁴⁶

11. «...Προς πρακτικήν μόρφωσιν επαγγελματιών»

Είναι εμφανές ότι μέσα από τη χρηματοδότηση της επαγγελματικής εκπαίδευσης και την ίδρυση σχολών επιδιώκεται η επίλυση κοινωνικοοικονομικών προβλημάτων, τα οποία εισδύουν ισότιμα στην περιοχή των κοινωνικών διεκδικήσεων, ενώ παράλληλα υποβοηθείται ο πολλαπλασιασμός των επαγγελματικών διεξόδων.³⁴⁷ Πολλοί ευεργέτες στις διαθήκες τους συνιστούν πρακτική μάθηση απορρίπτοντας τις υπερβολικές θεωρητικές γνώσεις. Επιδίωξη τους μέσα από το εκσυγχρονιστικό πνεύμα που φαίνεται να τους διακρίνει είναι οι νέοι να αποκτήσουν σχετικά σύντομα τα απαραίτητα εφόδια για να γίνουν ειδικευμένοι εργάτες, τεχνίτες ή υπάλληλοι.³⁴⁸

Αναφέρουμε δύο παραδείγματα εμπόρων - τοκιστών³⁴⁹ από τη Σύρο, οι οποίοι άφησαν όλη την περιουσία τους στη σύσταση επαγγελματικών σχολών με την προσδοκία να υποβοηθήσουν στην κάλυψη ουσιαστικών κενών στην παραγωγική υποδομή της πόλης τους πεπεισμένοι από την εμπειρία τους ότι πρακτικές γνώσεις θα εξασφάλιζαν εργασία σε πολλούς νέους των κατωτέρων κυρίως τάξεων. Οι κληροδοτικές τους επιθυμίες και προτάσεις έμειναν ανεκπλήρωτες για διαφορετικούς λόγους η κάθε μία. Ο Στέφανος Ρήγας, κτηματίας - τοκιστής, άφησε το 1895 στο Δήμο Ερμούπολης 100.000 δραχμές για τη σύσταση επαγγελματικής σχολής, η οποία όμως ποτέ δε λειτούργησε ως νομικό πρόσωπο, λόγω της ανεπάρκειας του ποσού αυτού.³⁵⁰ Επιθυμούσε ο διαθέτης να ιδρυθεί ως «κοινοφελές» ίδρυμα η «επαγγελματική ή εμποροβιομηχανική σχολή, εις την οποίαν να μορφώνωνται αξιόλογοι πλουτοπαραγωγοί δια της γνώσεως της επαγγελματικής εργασίας των γινόμενοι ευμαθείς βιομήχανοι ή εμποροϋπάλληλοι δια καταλλήλου και όσο το δυνατόν πρακτικότερας

³⁴⁶ ΜΗΚ, Γ' 36, σ.236.

³⁴⁷ Vassiliki Thèodorou, *ό.π.*, σσ.201-202.

³⁴⁸ Βλ. ενδεικτικά διαθήκη του Δωρόθεου Σχολάριου της 2 Φεβρουαρίου 1884. ΠΠΧ, σ.372, διαθήκη του Ιάκωβου Κοντοβράκη αρ.10164, της 16 Μαρτίου 1868. ΜΗΚ, Γ' 51, σσ.284-288, διαθήκες της Μαρίας Κασιμάτη, *ό.π.*

³⁴⁹ Το επάγγελμα του «τοκιστή» ασκούσαν παράλληλα με εμπορικές και τραπεζικές δραστηριότητες σε αστικά κυρίως κέντρα. Βλ. κεφ. Ευεργεσία, σσ.202,220, υπσμ.564.

³⁵⁰ ΓΑΚ ΣΥΡ, Ι. Κληροδοτήματα διάφορα, φάκελος 1, υπφ.1, Διαθήκη της 7 Ιουλίου 1895. Σύμφωνα με αυτό το καταστατικό της Ρηγείου Σχολής: «Υπό την επωνυμίαν Εμπορική και Βιομηχανική Σχολή Στέφανου Ρήγα συνίσταται εν Ερμουπόλει κοινοφελές ίδρυμα προτιθέμενον την δια πρακτικής διδασκαλίας μόρφωσιν νέων εμπόρων ή βιομηχάνων ή τεχνιτών ικανών προς πλουτοπαραγωγικήν εργασίαν». (Άρθρο 1ο). Έγγραφο 9876 της 18^{ης} Οκτωβρίου 1899 του Νομάρχη Κυκλάδων προς το υπουργείο Εσωτερικών, όπου υποβάλλεται προς έγκριση καταστατικό σχέδιο της Ρηγείου Εμπορικής και Βιομηχανικής σχολής. ΓΑΚ ΣΥΡ, Ι Κληροδοτήματα διάφορα, φάκελος 18, υπφ.1 (Ρηγείος Επαγγελματική Σχολή 1900) έγγραφο Καταστατικού της 14 Οκτωβρίου 1899. Β.Δ. της 8 Δεκεμβρίου 1899, «περί εγκρίσεως Καταστατικού της Ρηγείου Εμπορικής και Βιομηχανικής Σχολής» και Ψήφισμα αρ 89 της 22 Νοεμβρίου 1900, Κληροδοτήματα διάφορα, φάκελος 9 (1), Ρηγείος Επαγγελματική Σχολή (1896-1907), έγγραφο 14 της 16 Απριλίου 1902 και Κληροδοτήματα διάφορα φάκελος 8 (1) Καταστατικό του Φεβρουαρίου 1901 και απολογισμός εκκαθαριστικής διαχείρισης. Δωρητήριο έγγραφο της 15 Ιουλίου 1878.

σπουδής».³⁵¹ Η επιθυμία του για «πρακτικήν μόρφωσιν επαγγελματιών», που αποτυπώνεται στο σκοπό ιδρύσεως της Σχολής,³⁵² υποδηλώνει κάποιον ενδοιασμό για τη χρησιμότητα της θεωρητικής μάθησης. Παρόμοια στάση είναι συνήθης στην Ερμούπολη στο πλαίσιο της όλης προβληματικής για τις κατευθύνσεις που έπρεπε να ακολουθήσει η οικονομία του νησιού για ν' αντιμετωπίσει την υπάρχουσα κρίση στους διάφορους τομείς της. Συγκυριακά φαινόμενα, όπως η χρήση του ατμόπλοιου στις θαλάσσιες συγκοινωνίες, ανέτρεψαν την εικόνα ενός ευημερούντος νησιού με ηγετικό ρόλο, ως του σημαντικότερου διαμετακομιστικού κέντρου και οδήγησαν στη μείωση του πληθυσμού, ο οποίος τράπηκε προς άλλα οικονομικά κέντρα, την Αθήνα και τον Πειραιά. Υπάρχουν όμως εκείνοι που σε τοπικό επίπεδο προσπάθησαν να διατηρήσουν μέσα από αναπροσαρμογές και νέες αφετηρίες στο βιομηχανικό τομέα τη διευρυμένη εσωτερική αγορά και την αντοχή της στο συναγωνισμό.³⁵³ Κατά τον Ματθαίο Σιβίνη, ανιψιό του γνωστού ευεργέτη της Σύρου, Στέφανου Ρήγα, ανώτερο αξιωματικό του ρωσικού στρατού και πολιτικού συντάκτη της εφημερίδας Nord, ο ίδιος αυτός υπέδειξε στον θείο του την ανάγκη ίδρυσης επαγγελματικής σχολής για τη βιομηχανική εκπαίδευση των ελληνοπαίδων. Αναθρεμμένος και εκπαιδευμένος στη Γαλλία είχε διαπιστώσει την ασύγκριτη υπεροχή της δυτικής Ευρώπης ως προς την Ορθόδοξη Ανατολή. Άλλωστε η Σύρος κέντρο ελληνικού εμπορίου θα έπρεπε να μετατραπεί και σε «φυτώριον βιομηχανικής εκπαίδευσως».³⁵⁴ Σε επιστολή του από το Παρίσι ο Σιβίνης υπογράμμισε: «Η Σχολή αυτή έπρεπε να μιμηθή τας υψηλάς επιστημονικάς σχολάς της Ευρώπης, μηδ' αυτής της εν Αθήναις πολυτεχνικής Σχολής εξαιρουμένης».³⁵⁵ Αναφερόταν στη διαθήκη του μακαρίτη θείου του, Στέφανου Ρήγα, η οποία «ουδόλως τον εξέπληξεν», καθόσον σε συναντήσεις τους στην Αθήνα, ο Ρήγας αναφερόταν στην έλλειψη βιομηχανικής εκπαίδευσης στο νησί τονίζοντας μάλιστα την ανάγκη της ίδρυσης Επαγγελματικής Σχολής. Σε ερώτησή προς τον ανιψιό του, αν θα του κακοφαινόταν να αφήσει την περιουσία του στη Σχολή αντί στον ίδιο, εκείνος απάντησε: «...παρατηρήσας, ότι ποτέ δεν επεδίωξα κληρονομίαν...ό,τι με εξέπληξεν είνε το ανεπαρκές της περιουσίας, ην αφήκεν, διότι κατά την

³⁵¹ Διαθήκη του Στέφανου Ρήγα της 7 Ιουλίου 1895, ΓΑΚ ΣΥΡ, Κληροδοτήματα διάφορα, φάκελος 18 και 9 (1), (Ρήγειος Επαγγελματική Σχολή). Τράπεζα Αθηνών 1896-1907 και Χρ.Λούκος, Οικονομικές...ό.π., σ.41 και Λούκος, Πεθαίνοντας...ό.π., σσ.178,298-299.

³⁵² Ο σκοπός υπογραμμίζεται στο ψήφισμα του Δ.Σ. Δήμου Ερμούπολεως και το Καταστατικό: Ψήφισμα αρ 89 της 22 Νοεμβρίου 1900. ΓΑΚ ΣΥΡ φάκελος 9, ό.π. Καταστατικόν της εν Ερμούπολει «Εμπορικής και Βιομηχανικής Σχολής Στέφανου Ρήγα μετά του εγκρίναντος Β.Δ. και του Ψηφίσματος του Δημοτικού Συμβουλίου, [Τύποις Πατρίδος] Σύρος 1901.

³⁵³ Χρήστος Λούκος, Μία ελληνική πόλη σε παρακμή, Η Ερμούπολη το β' μισό του 19^{ου} αιώνα στο Νεοελληνική Πόλη...ό.π., [EMNE], σσ.596-597.

³⁵⁴ Βλ Επιστολή Ματθαίου Σιβίνη της 22 Μαρτίου /3 Απριλίου 1899 προς τον δήμαρχο Ερμούπολης Βαφειαδάκη. ΓΑΚ ΣΥΡ, φάκελος Ι. (Κληροδοτήματα διάφορα), φάκελος 1, υπφ.1, (Διαθήκη Στεφ. Ρήγα, έγγραφο ίδρυσης Ρηγείου Εμπορικής και βιομηχανικής σχολής, αλληλογραφία) και φάκελος 8, υπφ.1, (Ρήγειος Επαγγελματική Σχολή 1900 έγγραφο Καταστατικού της 14 Οκτωβρίου 1899.

³⁵⁵ Αποψη του Καλαποδόπουλου, εργοστασιάρχη, καθηγητή εμπορικών μαθημάτων στο Γυμνάσιο Σύρου, συντάκτη της εφημερίδας Χρηματιστήριον και εμπορομεσίτη, ενός από τους εκτελεστές της Διαθήκης του Ρήγα και φίλου του ήταν επίσης ότι «δια των οικονομικών και βιομηχανικών σπουδών...τελειποιείται και αναπτύσσεται η παραγωγός εργασία και τακτοποιείται η ηθική και οικονομική θέσις του ατόμου». Βλ. Εφ.Χρηματιστήριον, αρ.2 της 29 Ιανουαρίου 1883, σσ.1-2. Για το εμπορικό φροντιστήριο του Καλαποδόπουλου. Βλ. Εφ. Ήλιος, αρ.420 της 29 Ιανουαρίου 1893, σ.1 και αρ.441 της 10 Ιουλίου 1893, σ.3.

εμήν γνώμην, η ίδρυσις επαγγελματικής σχολής δήται πλειοτέρων πόρων...».³⁵⁶ Και συνεχίζει ο ίδιος ο Σιβίνης υποστηρίζοντας: «...Η Ελλάς έχει ανάγκην μάλλον βιομηχανικών εργοδηγών (*contre-maitres*), ή τελείων μηχανών...εκτός εμπορικών γνώσεων οι φοιτώντες εις αυτήν θα αποκτούν γνώσεις ειδικάς, βιομηχανικάς παντός είδους και εργοστασίων, όπου να μορφώνωνται τέλειοι ηλεκτροτεχνίται...».³⁵⁷

Με την εκκαθάριση της περιουσίας του ευεργέτη το κληροδότημα μόλις άγγιζε τις 80.000 δραχμές, «αίτινες βεβαίως δεν εθεωρήθησαν εξόχως αρκούσαι» για την ίδρυση μιας τέτοιας σχολής, χάρη στην οποία έκανε κληρονόμο του τον Δήμο Ερμούπολης. Καταρτίστηκε έτσι επιτροπή συλλογής συνδρομών και δωρεών ομογενών του εξωτερικού για την υλοποίηση του σκοπού.³⁵⁸ Παρά τη μη ευόδωση της ίδρυσης της Σχολής, χαρακτηριστική ήταν η προσπάθεια που καταβαλόταν αυτή την εποχή για θεμελίωση τεχνικής εκπαίδευσης στην Ερμούπολη της Σύρου. Η επιθυμία του διαθέτη για πρακτικότερες σπουδές υποδηλώνει την αντίληψη που είχε για τους αναγκαίους δρόμους, τους οποίους έπρεπε να ακολουθήσει η οικονομία του νησιού που δοκιμαζόταν την περίοδο εκείνη, εκφράζοντας παράλληλα το νεωτερικό πνεύμα, το οποίο αρχίζει να υποκαθιστά τις παραδοσιακές συμπεριφορές των κληροδοτών, όπως ήταν δωρεές σε ναούς, προικοδότηση κοριτσιών κλπ. Θεωρούσε ότι η Σχολή του θα τροφοδοτούσε με ειδικευμένα στελέχη τη βιομηχανία και το εμπόριο της Ερμούπολης, καθώς και άλλων περιοχών του ελληνικού βασιλείου.³⁵⁹ Δεν απομακρύνεται βέβαια από το ιδεολογικό πλαίσιο του πατριωτισμού, εφόσον η ευαισθησία του για τα προβλήματα του ελληνισμού προβάλλει χαρακτηριστικά στις τελευταίες φράσεις της διαθήκης του: «Δεν έχω άλλο να προσθέσω ει μη την ευχήν μου υπέρ του εν γένει Ελληνισμού και της ευδαιμονίας της ελευθέρας Ελλάδος και της Σύρου».³⁶⁰

Παρόμοια δωρεά εμπόρου-τοκιστή επίσης προς τη Σύρο ήταν εκείνη του Σταματίου Καστανού το Νοεμβρίου του 1892 με στόχο τη δημιουργία «σχολείου μικρών τεχνών», όπου, εκτός από τα συνήθη μαθήματα, πρότεινε «να διδάσκωνται τέχναι, οίον σιδηρουργία, κατασκευή μικρών ειδών, ήτοι μπαστουνίων, κομβίων, παιχνιδίων και άλλων μικρών βιομηχανημάτων δι' ων πλουτίζουν άλλα έθνη...». Πέρα από το πνεύμα λιτότητας και οικονομίας που διέκρινε πολλούς ευεργέτες ακόμα και στην προσεκτική εκμετάλλευση του κληροδοτήματός τους, αξιοπρόσεκτη είναι η εύνοιά τους προς την κατώτερη τάξη: «Εννοώ δε

³⁵⁶ «Ο δε αείμνηστος θείος μου μοι είπεν ως ενθυμούμαι ρητώς 'λοιπόν, δε θα σοι κατοφανή, Ματθαίε, αν αφιερώσω την περιουσίαν μου εις τον σκοπόν τούτον;». ΓΑΚ.ΣΥΡ, φάκελος 9, ό.π. Επιστολή Ματθαίου Σιβίνης.

³⁵⁷ Στην επιστολή του αναφέρεται στην εκπαίδευση που δέχθηκε στη Ρωσία, στο πως γνώρισε την υπεροχή της δυτικής Ευρώπης έναντι της Ορθόδοξης Ανατολής και τονίζει ότι η Σύρος έπρεπε να γίνει ως κέντρο εμπορίου, φυτώριο βιομηχανικής εκπαίδευσης και να μιμηθεί τις επιστημονικές σχολές της Ευρώπης, ούτε αυτής της Αθήνας της πολυτεχνικής, που μορφώνει μηχανικούς. Επιστολή Ματθαίου Σιβίνης..ό.π.

³⁵⁸ ΓΑΚ ΣΥΡ, φάκελος Ι, (Κληροδοτήματα διάφορα) φάκελος 1, υπφ.1 και 2: (Διαθήκη Στέφανου Ρήγα, έγγραφο ίδρυσης Ρηγείου Εμπορικής και βιομηχανικής σχολής, αλληλογραφία), έγγραφο 8 Ιουνίου 1899 και έγγραφο 4715 της 28 Ιουνίου 1899 (Νομάρχης Κυκλάδων προς Δήμο Ερμούπολης) και έγγραφο 2033/1600 της 25 Ιουνίου 1899. Επίσης ψήφισμα αρ.325 του Δ.Σ. προς την Νομαρχία Κυκλάδων. Σε ετήσιο Απολογισμό διαχείρισης της Ρηγείου Επαγγελματικής Σχολής έτους 1909 πληροφορούμαστε ότι το μέχρι τότε κληροδότημα ανερχόταν σε 82.216,95 δραχμές, το 1910 σε 85.846,90 δραχμές το 1911 σε 89.832,90 και το 1912 σε 93.440 δραχμές, (έγγραφο 17 Ιανουαρίου 1913). ΓΑΚ ΣΥΡ, ό.π., φάκελος 8, υπφ.1, (Ρήγειος Επαγγελματική Σχολή 1900).

³⁵⁹ Διαθήκη Στέφανου Ρήγα της 7 Ιουλίου 1895 στο Χρ.Λούκος, Οικονομικές..ό.π., σ.51.

³⁶⁰ Ο.π., σ.53.

να συστηθή το σχολείον τούτο εις συνοικίαν απόκεντρον εργατικήν, εις οίκημα ευθηνόν και να συντηρείται με οικονομίαν. Σκοπός μου είναι να διδάσκωνται τα παιδιά των πτωχών ανθρώπων γράμματα και τέχνην τινά».³⁶¹ Η πενήντακονταετία που έθεσε ο Καστανός ως χρονικό όριο για τη σύσταση της σχολής φαίνεται ότι ήταν το βασικό αίτιο για τη μη λειτουργία της.³⁶²

Και στις δύο περιπτώσεις των Ερμουπολιτών αυτών έχουμε έμμεσες συστάσεις για πρακτική μάθηση, καθώς και απόπειρες που αποβλέπουν, ιδιαίτερα η τελευταία, στην υπέρβαση κάποιων κοινωνικών αδιεξόδων και όχι μόνο στην εξομάλυνσή τους. Συνιστούν λοιπόν κάποιο νεωτερισμό, όσον αφορά στην κοινωνικοοικονομική διάσταση της δωρεάς.³⁶³

Στη Σύρο πάλι έζησε ως μεγαλέμπορος και τραπεζίτης ο Σταμάτης Πρώιος, χιώτης την καταγωγή, όπου διετέλεσε και εμποροδίκης, καθώς και δημοτικός σύμβουλος.³⁶⁴ Σημειώνεται εδώ η πρόθεσή του να ιδρύσει πολυτεχνική σχολή στην Ερμούπολη, για τη λειτουργία της οποίας εξασφάλιζε σημαντική δωρεά.³⁶⁵

Με βάσει τα προηγούμενα φαίνεται καθαρά πως η εμπορική κοινωνία της Σύρου που συνέβαλλε οικονομικά στην εκπαίδευση του νησιού, συνέβαινε να εκφράζει και εκπαιδευτικές της προτιμήσεις που απηχούσαν τις αυξανόμενες σε ειδικευμένο προσωπικό ανάγκες της οικονομίας της. Αν και καταγόταν από την Ερμούπολη και έζησε εκεί, ο Ιωάννης Γεωργαντόπουλος, δικηγόρος και διδάκτωρ της Νομικής, μεταξύ άλλων ευεργετικών του πράξεων, το ¼ του κληροδοτήματός του το άφησε στο δήμο Φαλαισίας Πελοποννήσου για σπουδές βιομηχανικές ή γεωπονικές ενός ή περισσότερων νέων. Στη διαθήκη του το 1899 προσδιορίζει με σαφήνεια την θέση του υπέρ των τεχνικών επαγγελματιών: «εν έτερον τέταρτον...θέλει δίδεσθαι εις τον δήμον Φαλαισίας...το δημοτικόν συμβούλιον να δαπανά ενιαυσίως προς εκπαιδευσιν άρρενος παιδίου ή παιδίων του δήμου προωρισμένα να γίνωσι βιομήχανοι ή γεωπόνοι, ουχί δε επιστήμονες».³⁶⁶ Η θέση αυτή αναδεικνύει ίσως την αναγκαιότητα των πρακτικών τεχνών. Υπήρξαν γνωστές οι δωρεές του και στη Σχολή Απόρων Παρνασσού,³⁶⁷ ένδειξη ίσως της ευαισθητοποίησής του στις νέες

³⁶¹ Το πνεύμα οικονομίας συνόδευε όχι μόνο τη ζωή τους, αλλά και τη μεταθανάτια βούλησή τους: «Ενωώ δε να συστηθή το σχολείον τούτο εις συνοικίαν απόκεντρον εργατικήν, εις οίκημα ευθηνόν και να συντηρείται με οικονομίαν» σημείωνε στη διαθήκη του ο Καστανός. Βλ. κεφ. Ευεργεσία, *Μετα κόπου*, σσ.195-204. Όλα τα περιουσιακά στοιχεία για τη σχολή ήταν κτήματα στην Ερμούπολη και στη Χίο, εισοδήματα από ακίνητα - τουλάχιστον ισοδύναμα με 2.000 δραχμές -, χρεώγραφα, ομόλογα, απαιτήσεις. Χρ.Λούκος, *Πεθαίνοντας...ό.π.*, σσ.177-178.

³⁶² Ο Καστανός παραγγέλλει όλη του η περιουσία να περιέλθει προοδευτικά στο Δήμο Ερμούπολης. Χρ.Λούκος, *Οικονομικές..ό.π.*, σσ.177-178.

³⁶³ Συνιστούν καινοτομία, αν και παρόμοια στάση «ήταν συνήθης στην Ερμούπολη στο πλαίσιο της όλης προβληματικής για τις κατευθύνσεις που έπρεπε να ακολουθήσει η οικονομία του νησιού για ν'αντιμετωπίσει την οικονομική κρίση». Χρ.Λούκος, *Οικονομικές..ό.π.*, σσ.52-53.

³⁶⁴ Ζερβός, *Υ.Γ.*, αρ.914 και *ΓΑΚ ΣΥΡ.*, φάκελος (Κληροδότημα Στ. Πρώιου) /17, υπφ.1, Διαθήκη, υπφ.5, έγγραφο 847 της 27 Μαρτίου 1883. Ο Σταμάτιος Πρώιος πέθανε την 17 Νοεμβρίου 1884.

³⁶⁵ Στο γραφείο του βρέθηκε η τέταρτη ημιτελής διαθήκη, εκτός από τις δύο όμοιες σφραγισμένες και την τρίτη, σχέδιο των άλλων δύο, που είχαν συνταχθεί τον Απρίλιο του 1882. Κωνσταντίνος Παπαδάκης, *Η κοινωνική Πρόνοια εις τας Επαγγελματικές Σχολάς Απόρων Παίδων, Η Σχολή Απόρων Παίδων*, [Δημοτική Βιβλιοθήκη Ερμουπόλεως], Ερμούπολις 1964, σ.82.

³⁶⁶ Άρθρο Β' της ιδιόγραφης διαθήκης του Ιωάννη Γεωργαντόπουλου της 14 Μαρτίου 1889. Μετά την εκκαθάριση η περιουσία του υπολογίστηκε σε 190.000 δραχμές. ΜΗΚ,Γ'213, σ.1019 και ΖΑΒ, τόμος 3, σ.63. Βλ. και Γεωργική Εκπαίδευση, σ.28.

³⁶⁷ Κωνσταντίνος Βοβολίνης, *Το χρονικόν του «Παρνασσού» (1865-1950)*, Αθήνα 1951, σ.297.

προοπτικές που προσέφερε η τεχνική εκπαίδευση. Για τη γενέτειρά του Ερμούπολη δε φείδεται συναισθημάτων: «προς ευγνωμοσύνην και διότι εγεννήθη εν τω τόπω τούτω».³⁶⁸

Στο ποσοστό (8,68%) εκείνων των ομογενών του εξωτερικού, αλλά και του εσωτερικού, οι οποίοι άφησαν κληρονόμο τους το ελληνικό «έθνος», γενικά χωρίς να καθορίζουν συγκεκριμένο εκπαιδευτικό ίδρυμα και τόπο,³⁶⁹ ανήκει η περίπτωση του Βασιλείου Σιλέλη, ομογενούς στο Γιούργεβο της Ρουμανίας, ο οποίος το 1891 άφησε 500.000 φράγκα για υποτροφίες, σε ελληνική σχολή και εργαστήριο πρακτικών τεχνών,³⁷⁰ ως επί το πλείστον σχετικών με παραδοσιακά επαγγέλματα.³⁷¹

Η προσπάθεια ενίσχυσης της υποδομής τεχνικο-επαγγελματικής εκπαίδευσης στην επαρχία, όπου συνήθως ευρίσκεται η γενέτειρα του ευεργέτη ή στο μέρος, όπου έζησε (όταν πρόκειται για περιοχή του ελληνικού βασιλείου), δεν εκδηλώνεται μόνο με τη χορήγηση υποτροφιών εσωτερικού ή εξωτερικού σε νέους με την προσδοκία της μεταφύτευσης και πρακτικής εκμετάλλευσης της αποκτηθείσας εξειδίκευσης, στη γενέτειρα του ευεργέτη και των υποτρόφων. Η συλλογική ή ατομική συμμετοχή σε ιδρύματα, τα οποία συστάθηκαν ή επρόκειτο να συσταθούν από ιδιωτική πρωτοβουλία ή δημοτικό φορέα είναι επίσης συνήθης και ποικιλόμορφη. Στη στέγαση της Νυκτερινής σχολής Μεσολογγίου, για παράδειγμα, συνέβαλε η απόφαση του Ιερόθεου Ηλιάδη, εφημέριου του ναού Αγίου Παντελεήμονα Μεσολογγίου, καταγόμενου από τη νήσο Ανάφη, να προσφέρει το 1891 ανάμεσα σε άλλα και την οικία του.³⁷²

Μία από τις λίγες προσπάθειες εγκαθίδρυσης επαγγελματικής εκπαίδευσης στην επαρχία είναι εκείνη του Γεωργίου Π. Κυριαζή, ομογενούς, νομιάτρου στη Ρουμανία.³⁷³

³⁶⁸ Στο Α' άρθρο από την επικαρπία που αφήνει στη γυναίκα του, το ένα τέταρτο «θέλει δίδεσθαι εις το εν Ερμούπολει Σύρου ελληνικόν γυμνάσιον, ένθα εσπούδασ(ε) τα εγκύκλια μαθήματα...προς εκπαιδευσιν ενός ή πλειόνων μαθητών απόρων». Διαθήκη της 14 Μαρτίου 1889 και 27 Μαρτίου 1889. ΜΗΚ,Γ'213, σ.1019.

³⁶⁹ Πολλές φορές δεν καθορίζουν μόνο το ίδρυμα, στο οποίο απευθύνουν τη δωρεά τους, αλλά ούτε τη βαθμίδα ή τον τομέα εκπαίδευσης. Βλ. κεφ. Ευεργεσία, «Επιλογή «καταστήματος», σσ.156-157. Η αποσπασματικότητα των πηγών συχνά δεν αφήνει να γνωρίζουμε το συγκεκριμένο γεωγραφικό προορισμό τους.

³⁷⁰ Γενικό του κληρονόμο όρισε τον βασιλιά Κωνσταντίνο. ΑΥΕ, Φάκ.1893/Β60,2, έγγραφο 780 της 19 Οκτωβρίου 1893 και Ζερβός, ΥΠΕΞ, αρ. 672.

³⁷¹ Τα θεωρούμενα χρήσιμα επαγγέλματα είναι η σιδηρουργία, η υποδηματοποιία, η ξυλουργική. Vassiliki Theodorou, ό.π., σ.195.

³⁷² ΓΑΚ ΑΙΤ, ΑΒΕ 70/1981 Διαθήκες Αδημοσ. Συμβολαιογράφων Μεσολογγίου και ΑΒΕ 70, ΑΕΕ φάκελος Συμβολαιογράφοι 8, αρ.4913, έγγραφο 15 της 30 Ιουλίου 1899.

³⁷³ Ο Γεώργιος Κυριαζής (1825 ή 1830-1893) καταγόταν από τον Πλάτανο Αιτωλίας, ήταν γιος του Παπακώστα, αγωνιστή του 1821 που το 1832 «συνετέλεσεν στρατιωτικός ιερέυς του 19^{ου} ελαφρού τάγματος». Δέχτηκε τις γνώσεις της στοιχειώδους εκπαίδευσης στη γενέτειρά του, μαθήτευσε σε συγγενή του σχολάρχη, τον Νικόλαο Παπαδόπουλο και αποφοίτησε με άριστα από την Ιατρική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθήνας. Συμπλήρωσε τις σπουδές του στα πανεπιστήμια του Μομπελιέ και Παρισίων. Άσκησε το επάγγελμά του στη Ναύπακτο και το Αιτωλικό την εποχή των κρουσμάτων χολέρας στα μέσα του αιώνα. Για την έγκαιρη και σωστή αντιμετώπιση της δυσχερούς κατάστασης του απονεμήθηκε ο Αργυρός Σταυρός του Σωτήρος από τον Όθωνα στις 2 Φεβρουαρίου 1856: «διαγνόντα πρώτον και υποδείξαντα την ύπαρξιν της χολέρας εις Σταμνά της Αιτωλίας, συνδραμόντα απαρχής μέχρι τέλους της επιδημίας μετά μεγίστης δραστηριότητος και αυταπαρνήσεως τους παθόντα την νόσον και συντελέσαντα εις ην εξάλειψιν του κακού δια την επιτυχίαν μέτρων τα οποία συνεβούλευσε...». Στη Ρουμανία νυμφεύθηκε την Ελένη Ξενοκράτους, κόρης του Κωνσταντίνου Ξενοκράτη, ο οποίος άφησε την κολοσσιαία περιουσία του «υπέρ του στόλου και των φιλανθρωπικών

Φρόντισε το 1892 για την ίδρυση και συντήρηση επαγγελματικής και τεχνικής σχολής αρρένων στο Μεσολόγγι με ένα κεφάλαιο 600.000 δραχμών,³⁷⁴ «όπερ δια του παρόντος δωρείται αμετακλήτως εις το Δημόσιον του Ελληνικού κράτους υπό τον όρον και επί τω αποκλειστικώ σκοπώ, ίνα ολόκληρον το ποσόν τούτο χρησιμοποιηθή καθ' ά ορίζει ειδικώτερον κατωτέρω προς ίδρυσιν, συντήρησιν και πλήρη λειτουργίαν...επαγγελματικής ή τεχνικής σχολής αρρένων φερούσης το όνομα "Επαγγελματική Σχολή Γεωργίου και Ελένης Κυριαζή"». ³⁷⁵ Όρισε οι μαθητές της Σχολής να εκπαιδεύονται σε σιδηρουργία, ξυλουργία, ραπτική και υποδηματοποιία, «ων η χρησιμότης είναι εν Ελλάδι αναμφίβηλος», μαθήματα που θα διδάσκονται στη σχολή «βελτιούμενα βαθμηδόν και καθ' όσον επιτρέπουσι τα υπάρχοντα διαθέσιμα, χρηματικά μέσα». Προϋποθέσεις εγγραφής στη Σχολή είχαν οι «ανεπίληπτον δείξαντες εν αυτώ διαγωγήν, ανήκοντες εις απόρους, αλλ' εντίμους οικογενείας των διαφόρων νομών της Ελλάδος». ³⁷⁶ Το κείμενο της διαθήκης διακατέχεται από το πνεύμα κατοχύρωσης βασικών προϋποθέσεων ευόδωσης του εκπαιδευτικού σκοπού της. Υπόδειγμα διοργάνωσης της Σχολής υπήρξε ο Κανονισμός του Ορφανοτροφείου Χατζηκώνστα,³⁷⁷ μορφή ασφαλιστικής δικλείδας της συνέχειας του ιδρύματος, λόγω επιμελημένης οργάνωσης για «..να μη περιέλθη αύτη βραδύτερον εις αδυναμίαν προς επιτυχίαν του σκοπού, ον η ίδρυσις της Επαγγελματικής Σχολής επιδιώκει». Δίνει βαρύτητα στο ήθος των προσώπων που θα απαρτίσουν τη διαχειριστική επιτροπή του κληροδοτήματός του, τα οποία «έσσονται τα ηθικά

καταστημάτων» με εκτελεστή του κληροδοτήματος τον Γ.Κυριαζή. Εκμεταλλεύομενος τις σχέσεις του με το βασιλιά Κάρολο, ο οποίος τον τίμησε με τον Ταξίαρχη του ρουμανικού στέμματος για τις σημαντικές υπηρεσίες του ως νομιάτρου, εξομάλυνε τα προσκόμματα των ρουμανικών αρχών κατά την εκτέλεση της διαθήκης και κατόρθωσε να ιδρύσει το Ξενοκράτειο Παρθεναγωγείο. Το 1879 έστειλε 130.000 δραχμές για την κατασκευή δρόμου στη γενέτειρά του. Το 1887 επέστρεψε στο Μεσολόγγι, όπου άρχισε την ευεργετική του δραστηριοποίηση προσφέροντας ποσά στη θεραπεία πολλών αναγκών, μεταξύ αυτών ο εξοπλισμός σχολείου με εποπτικά μέσα. Προσφορές του έγιναν τα έτη 1887, την 15 Μαΐου 1892, το 1893. Χαράλαμπος Δ. Χαραλαμπόπουλος, *Γεώργιος Κυριαζής, ο επιφανής ιατρός και Άνθρωπος*, Εφ. Ναυπακτιακή, φύλλο του 1989, σ.2 και ΑΥΕ, Φάκ.1896/ Δ60,3, έγγραφο 460 της 26 Ιουνίου 1895 και του ιδίου, *Η Ναυπακτία και ο Πλατανιώτης Γιατρός Γεώργιος Παπακώστα Κυριαζής*, Σύμμικτα, περ. Ναυπακτιακά, [Εταιρεία Ναυπακτιακών Μελετών], τόμος Β' 1984-1985, σσ.411-416.

³⁷⁴ Πολυειδές το σύνολο των δωρεών του, οι οποίες δεν περιορίστηκαν στον εκπαιδευτικό τομέα (προσφορά εποπτικών μέσων σε σχολείο θηλέων), αλλά σε τρέχουσες ανάγκες πέρα από τα όρια της ιδιαίτερης πατρίδας του (130.000 δραχμές για οδοποιία 1879 σε νησιά εντός και εκτός του ελληνικού βασιλείου). Προέβη επίσης σε αγαθοεργίες υπέρ Χίου, Κρήτης, Κεφαλληνίας και Ρουμανίας. ΓΑΚ ΑΙΤ, ΑΒΕ 62, ΕΚΠ.21, φάκελος 110, δωρητήριο συμβόλαιο, αρ.6187 και φάκελος 1 και Χαραλαμπόπουλος, Εφ. Ναυπακτιακή, ό.π.

³⁷⁵ Κατέθεσε το κεφάλαιο σε χρεώγραφα πάγιου ελληνικού δανείου με 4%. Διαθήκη του Γεωργίου Κυριαζή, αρ.6187 της 15 Μαΐου 1892, ΓΑΚ ΑΙΤ, ΑΒΕ 62, ΕΚΠ 21, φάκελος 110 και φάκελος 1, Ζερβός, Υ.Γ., αρ. 457, Υ.ΟΙ., αρ.921.

³⁷⁶ Όρισε «το τρίτον όμως τουλάχιστον των ρηθέντων θα ανήκη εις οικογενείας εγκατεστημένας εν τοις Δήμοις Προσχίου, Κυλλήνης, Αποδοτίας της Επαρχίας Ναυπακτίας...». ΓΑΚ ΑΙΤ, ΑΒΕ 62, ΕΚΠ 21, φάκελος 110 και φάκελος 1, Διαθήκη του Γ.Κυριαζή, ό.π.

³⁷⁷ «Θέλει ληφθή ως υπόδειγμα ο διέπων το ορφανοτροφείον Χατζηκώνστα κανονισμός, ίνα κανονισθώσιν ακριβώς τα περί βραβεύσεως των ευδοκιμησάντων εν ταις εξετάσει και διακρινομένων επί φιλοπονία και χρηστότητι μαθητών, τα περί τρόπου καθ' όν θέλουσι διαιτάσθαι, τρέφεσθαι και εκπαιδεύεσθαι οι διαρκώς μένοντες εν τη σχολή ως υπότροφοι μαθηταί, τα περί αποκαταστάσεως αυτών εξερχομένων εκ της σχολής και τέλος, ίνα ορισθώσιν ακριβώς και λεπτομερώς τα όρια της εξουσίας της Επιτροπής και η έκτασις και ο τρόπος της ενεργείας αυτής...». Διαθήκη του Γ.Κυριαζή αρ. 6187 της 15 Μαΐου 1892. ΓΑΚ ΑΙΤ, ΑΒΕ 62, ΕΚΠ.21, ό.π.

πρόσωπα του κατά καιρούς Δημάρχου...».³⁷⁸ Προβλέπει να δίνει λύσεις στην περίπτωση διάλυσης της Εθνικής Τράπεζας, όπου τοκίζεται το κληροδότημα. Στον Κανονισμό της Σχολής του Μαΐου του 1892 φαίνεται να τηρούνται επακριβώς όλα τα αιτήματα του ευεργέτη. Εκτός από δικούς της υποτρόφους, δέχεται και οικοτρόφους «*συντηρημένους δια δαπάνης της Κυβερνήσεως ή Δήμου τινός ή ιδιωτών*».³⁷⁹ Ανάμεσα στις δωρεές που προσήλκυσε το ίδρυμα αναφέρουμε εκείνη του Σωκράτη Σταΐκου, δημάρχου Μεσολογγίου το 1901, ο οποίος παραχώρησε οικόπεδο εκτάσεως 17.278 τ.μ. για την οικοδόμηση της Επαγγελματικής Σχολής.³⁸⁰

Στην Πελοπόννησο ίδρυση επίσης Επαγγελματικής Σχολής του Λεωνιδίου Κυνουρίας επαγγέλλεται το κληροδότημα των 100.000 δραχμών του Ιωάννη Σαραντάρη, ομογενούς από τη Βολώνια Ιταλίας το 1896.³⁸¹

Άλλη περίπτωση ίδρυσης επαγγελματικής σχολής και συγκεκριμένα «*Βιομηχανικής*» είναι εκείνη του Αναστασίου Λιβιεράτου από τη Θέκλα Κεφαλληνίας το 1892.³⁸² Ο Λιβιεράτος δεν προσπαθεί να συμβάλει στην τεχνολογική ανάπτυξη του τόπου του με τη μορφή μόνο υποτροφιών σε γυμνασιακή και πανεπιστημιακή ακολούθως εκπαίδευση «*...για τους προτιθέμενους να εκμάθουσι βιομηχανικήν τέχνην*», αλλά εκδηλώνει την πρόθεσή του για την ίδρυση και λειτουργία «*Βιομηχανικής Σχολής Τεχνών Ληξουρίου*» αφιερώνοντας τα 3/4 της αξίας οικίας του.³⁸³ Ο αδελφός του, Γρηγόριος Γεράσιμου Λιβιεράτος, έμπορος στη Νέα Υόρκη, με την πρώτη ιδίωχειρη διαθήκη του το Μάιο του 1904 στη Νέα Υόρκη και τη δεύτερη το Δεκέμβριο του 1905 στο Αργοςτόλι,³⁸⁴ εκτός από κληροδοσίες του σε άλλους τομείς, ενίσχυσε οικονομικά μαζί με τον Αναστάσιο το Γυμνάσιο Ληξουρίου με κληροδότημα 10.000 δραχμών και τη συντήρηση σχολαρχείου στην Αγία Θέκλα Κεφαλλονιάς.

Αξιωματικώς επίσης είναι το παράδειγμα της «*Επαγγελματικής Σχολής Σπάρτης Ιωάννου και Αικατερίνης Γρηγορίου*» το 1907.³⁸⁵ Επιθυμώντας ο Ιωάννης Γρηγορίου να συντελέσει «*εκ των ενόντων εις την επαγγελματικήν και τεχνικήν εκπαίδευσιν των εκ της ιδιαιτέρας του πατρίδος Λακεδαιμόνος καταγομένων παιδων, αρρένων και θηλέων, όπως δια*

³⁷⁸ Με αυστηρότητα επίσης τονίζει: «*Εις ουδένα δε απολύτως μηδέ εις τον δωρεοδότην αυτών δίδεται ποτέ επί οιαδήποτε εν γένει λόγω το δικαίωμα του να άρη ή να παραλάβη εκ της Εθνικής Τραπεζης τα αντιπροσωπεύοντα το ποσόν των εξακοσίων χιλιάδων φράγκων χρεώγραφα, μήτε να τροποποιήση οπωσδήποτε, αλλοιώση ή μετατρέψη τον προορισμόν του κεφαλαίου τούτου*». ΓΑΚ ΑΙΤ, ΑΒΕ 62, ό.π.

³⁷⁹ Γ' κεφάλαιον του Κανονισμού της Σχολής. **Κανονισμός της εν Μεσολογγίω Επαγγελματικής Σχολής Γεωργίου και Ελένης Κυριαζή** [εκ του Τυπογραφείου Ζαχαρία Α. Αγγελή], εν Μεσολογγίω. ΓΑΚ ΑΙΤ ΑΒΕ 62, ΕΚΠ.21, φάκελος 1. Σύμφωνα με τον Κανονισμό της Σχολής, οι «*συννεισφέροντες*» ποσό ύψους 1000 δραχμών και πάνω θεωρούνται «*ευεργέτες*» και «*εκτός του τίτλου του ευεργέτου έγγράφονται εις μαρμάρινον πίνακα στηθησόμενον εις την είσοδον του ιδρύματος*». Β' κεφάλαιον. **Κανονισμός της εν Μεσολογγίω Επαγγελματικής Σχολής**. ό.π..

³⁸⁰ ΓΑΚ ΑΙΤ, ΑΒΕ, φάκελος 110, δωρητήριο συμβόλαιο του Σωκράτη Σταΐκου, αρ.979 της 10 Μαΐου 1901.

³⁸¹ Ζερβός, Υ.ΟΙ., αρ.914, Υ.Γ, αρ.1103. Οι ετήσιοι τόκοι προς τη Σχολή ανέρχονταν σε 2.985.50 δραχμές. Ζερβός, ΕΤΕ, αρ.361

³⁸² Ο Αναστάσιος Λιβιεράτος ασχολήθηκε με το εμπόριο καφέ, δερμάτων και πετρελαίου. Μαζί με τον αδελφό του Γρηγόριο συνέβαλαν στην απόκτηση εκπαιδευτικής υποδομής του Ληξουρίου και της γενέτειράς τους, Αγ.Θέκλας. Διαθήκη του Αναστασίου Λιβιεράτου της 6 Μαΐου 1892 και Αίτηση αδελφών Αλιβιεράτου προς το υπουργείο Παιδείας την 1 Φεβρουαρίου 1911. ΜΗΚ,Γ'145, σσ.676,1131.

³⁸³ Ζερβός, Υ.ΟΙ., αρ.915.

³⁸⁴ Διαθήκη πρώτη της 6 Μαΐου 1904 στη Ν.Υόρκη (ΜΗΚ,Γ'145, σ.676,1131) και δεύτερη αρ.5814 της 19 Δεκεμβρίου 1905 στο Αργοςτόλι. (ΜΗΚ,Γ'146, σ.682).

³⁸⁵ Β.Δ. της 9 Οκτωβρίου 1907. **Εφ.της Κυβερνήσεως**, αρ.194 της 9 Οκτωβρίου 1907. Βλ. Γ.Αναστασόπουλος,..ό.π., τόμος Γ', σ.1907.

της τοιαύτης μορφώσεως πορίζονται ευχερώς τα προς το ζην», αφιέρωσε μεγάλο μέρος της περιουσίας του.³⁸⁶

Η περιπτώσιολογική αυτή παράθεση της ιδιωτικής μέριμνας για την εγκαθίδρυση τεχνικής εκπαίδευσης στόχο της έχει να αναδείξει το γεγονός ότι, παρά τις διαφορές που προκύπτουν από τους προσωπικούς διαχρωματισμούς του λόγου και των προτιμήσεων των διαθετών, είναι εμφανής η σύγκλισή τους σε μία πρακτική που απεικονίζει την επίγνωση των προβλημάτων και προτεραιοτήτων των αναγκών της τοπικής ή ευρύτερης ελληνικής κοινωνίας, αλλά και τη συνειδητοποίηση της σημασίας της ευεργετικής τους πρωτοβουλίας μέσα σ' αυτήν.

12. Η αποπεράτωση μιας μεγαλειώδους οικοδομής Γεώργιος Αβέρωφ

Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα στο ζήτημα της αποπεράτωσης της κεντρικής οικοδομής του Πολυτεχνείου συνέβαλε τα μέγιστα η σημαντική προσφορά του Αβέρωφ,³⁸⁷ Μετσοβίτη στην Αλεξάνδρεια, συγγενούς του Μ. Τοσίτσα.³⁸⁸ Λόγω της μεγαλοπρέπειας που είχε δοθεί στο αρχιτεκτονικό σχέδιο του Ιδρύματος, κινδύνευε η οικοδομή του Πολυτεχνείου να μείνει ανολοκλήρωτη. Παρέχοντας τις 500.000 δραχμές ο Αβέρωφ βοήθησε στην αποπεράτωση του κτιρίου.³⁸⁹ «Ο μεγάλθυμος κύριος Αβέρωφ φιλοτίμως αναδεχθείς την αποπεράτωση του παρά συμπατριώτη του προαρχιθέντος Μετσοβείου Πολυτεχνείου εδαπάνησε μέχρι τούδε υπέρ του 1/2 εκατομμυρίου προς συμπλήρωσιν της οικοδομής, προς ανέγερσιν

³⁸⁶ Ιδρυτική πράξη Ιωάννου και Αικατερίνης Γρηγορίου. Το ποσό κατάθεσης του κληροδοτήματος ανερχόταν σε 400.000 δραχμές, εκτός άλλων ποσών προερχομένων από οφειλές στον ευεργέτη. Ζερβός, **Υ.ΟΙ.**, αρ.930.

³⁸⁷ Ο Γεώργιος Αβέρωφ (1818-1899) υπήρξε κτηματίας σιτέμπορος, πλοιοκτήτης, τραπεζίτης και διετέλεσε πρόεδρος της επιτροπής Αλεξανδρείας. Εγκαταστάθηκε στο Κάιρο σε ηλικία 12 ετών και αργότερα στην Αλεξάνδρεια, όπου εξελίχθηκε αυτός σε σημαντικό οικονομικό παράγοντα της Αιγύπτου. Έφτασε εκεί με τον αμερικάνικο Εμφύλιο. Μικρέμπορος το 1840, βαθύπλουτος όμως το 1899. Η έλλειψη του αμερικάνικου βαμβακιού στις ευρωπαϊκές αγορές κατέστησε την Αίγυπτο κύρια χώρα παραγωγής του στη Μεσόγειο και τον οίκο Αβέρωφ μία των ισχυρότερων δυνάμεων στην παραγωγή και διακίνησή του. Ακολουθώντας την παράδοση των συντοπιτών του ανέπτυξε στενές σχέσεις με το χεβίδη Τεουφίκ Ιμντ Ισμαήλ (1879-1892), ο οποίος από το 1860 του εξασφάλισε ευνοϊκό πλαίσιο για την κατοχύρωση της επιχειρηματικής του ηγεμονίας στο εμπόριο βαμβακιού και σίτου (ως πλοιοκτήτη και τραπεζίτη). Ο Αβέρωφ πίστευε ότι η ελεημοσύνη υποθάλλει και ενδυναμώνει την οκνηρία. Πεθαίνοντας η περιουσία του περιοριζόταν σε 16-17.000 χρυσά φράγκα. Βλ. Ταγκόπουλος, **Βιογραφία και Διαθήκη του Μεγάλου Εθνικού Ευεργέτη Γ.Αβέρωφ**, εν Αθήναις 1899.

³⁸⁸ Ευθύμιος Σουλογιάννης, *Γεώργιος Αβέρωφ, πρότυπο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού στο περ. Ημερησία, Η Ελλάδα των Ευεργετών*, (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης) Αθήνα 2004, σ.16. «Προς αποπεράτωση των οικοδομητικών και διακοσμητικών έργων του Μετσοβίου Πολυτεχνείου, αφήνω δύο μερίδια, ων το προϊόν θέλει διατεθή αποκλειστικώς δια τον σκοπόν τούτον...». Διαθήκη του Γεωργίου Αβέρωφ της 18 Μαρτίου 1898. ΠΠΧ, σσ.24-32. Μετά τα κληροδοτήματα προς την Αλεξάνδρεια, μοίρασε σε 80 μερίδια την υπόλοιπη περιουσία, από τα οποία τα τέσσερα τα προόρισε για το Πολυτεχνείο. Μπίρης, **Αι Αθήναι...ό.π.**, σσ.155-157.

³⁸⁹ Ευθ. Σουλογιάννης, *Γεώργιος Αβέρωφ, ό.π.*, σ.31. **ΑΥΕ**, Φάκ.1883/Δ60,1, έγγραφο της 18 Φεβρουαρίου 1883 (επιστολή της 18 Φεβρουαρίου 1883 του προξένου Αλεξανδρείας προς το ελληνικό υπουργείο Εξωτερικών μετά συνημμένης επιστολής του Αβέρωφ). Σε άλλο έγγραφο υπογραμμίζεται η ευεργετική του συμβολή στην ολοκλήρωση του έργου οικοδόμησης του Πολυτεχνείου.

σιδηρουργίου,..περιτείχισιν και μόρφωσιν των αυλών και προσόψεως, αποτελείωσιν και ευπρεπισμόν των άλλοτε αχρήστων υπογυαίων..».³⁹⁰ «..Η αποπεράτωση του ενταύθα Μετσοβείου Πολυτεχνείου, δι' ου εδαπανήσατε υπέρ του ημίσεως εκατομμυρίου δραχμές, είναι η κορωνίς των υμετέρων έργων, εφ' οίς οφείλεται υμίν εθνική ευγνωμοσύνη» τόνιζε σε υπόμνημά του προς τον ευεργέτη ο υπουργός των Εξωτερικών το 1883.³⁹¹ Το 1898 άφησε δύο από τα 80 μερίδια της περιουσίας του για την ολοκλήρωση των οικοδομικών και διακοσμητικών έργων του Μετσοβείου Πολυτεχνείου.³⁹² Τα 4/80 μερίδια της περιουσίας του τα προσέφερε πρώτον σε βραβεία μαθητών που αριστεύουν στις καλές τέχνες, ξυλογλυπτική προς χαλκογραφία, κοσμηματογραφία και «δι' οιοδήποτε άλλο μάθημα εγκριθή»,³⁹³ δεύτερο σε υποτροφίες εξωτερικού «αριστευόντων και διαπρεπόντων επί μαθήσει, ευφυΐα και χρηστότητι μαθητών του Μετσοβίου Πολυτεχνείου εις Ευρώπη προς ανωτέραν αυτών εκπαίδευσιν» και τρίτο στον «καταρτισμόν Μουσείου του Πολυτεχνείου», δηλαδή πινακοθήκης με έργα τέχνης.³⁹⁴ Η ετήσια πρόσοδος από τους τόκους του κληροδοτήματος ανερχόταν σε 5775 δραχμές³⁹⁵ για τις υποτροφίες και 3,128 δραχμές³⁹⁶ για τις οικοδομικές εργασίες.³⁹⁷ Με δαπάνη επίσης 100.000 δραχμών κτίστηκε ως παράρτημα του Πολυτεχνείου, το Μηχανουργείο.³⁹⁸

Εκτός από τη μέγιστη για τα οικονομικά δεδομένα της πατρίδας του προσφορά του, διέθεσε στη γεωργική εκπαίδευση τέσσερα μερίδια της περιουσίας του, στην εκπαίδευση

³⁹⁰ Έγινε τελικά η αποπεράτωση των «καταστημάτων» του Μετσοβείου Πολυτεχνείου «από άνδρα γενναιόφρονα, όστις και πλείστας άλλας περιστάσεις εξεδήλωσε τα της φιλοπατρίας ακραιφνή αισθήματά του με συνδρομάς και συμμεθέξεις του και θέλη τα προς πατριωτικά συνήθως αφορώντα έργα». ΑΥΕ, Φάκ.1883/Δ60, Υπόμνημα τω Γεωργίω Αβέρωφ εν Αλεξανδρεία-(άνευ αριθμού) 20 Φεβρουαρίου 1883 και επιστολή Αβέρωφ της 18 Φεβρουαρίου 1883.

³⁹¹ ΑΥΕ, Φάκ.1883/ Δ60, (υπουργείο Εξωτερικών προς Γενικό Προξενείο Αλεξανδρείας. Ευχαριστήρια επιστολή του 1883 προς τον Αβέρωφ) Υπόμνημα τω Γεωργίω Αβέρωφ, ό.π.

³⁹² Παραγγέλλει «..το προϊόν (των μεριδίων αυτών) να διατεθή αποκλειστικώς εις τον σκοπόν τούτον, η δε εκτέλεσις των εν λόγω έργων, γενήσεται υπό των αρμοδίων προσώπων κατά τους υφισταμένους εν Ελλάδι νόμους και διατάγματα..». Άρθρο 16^ο της διαθήκης του της 18 Μαρτίου 1898. Διαθήκη Γεωργίου Αβέρωφ, (αποβιώσαντος την 15/27 Ιουλίου 1899), συνταχθείσα ιδιοχείρως υπ' αυτού και επικυρωθείσα υπό του εν Αλεξανδρεία Ελληνικού Προξενικού Δικαστηρίου κατά τη συνεδρίαση αυτού της 16/28 Ιουλίου 1899), εν Αλεξανδρεία 1899 και ΠΠΧ, σσ.24-32. Μετά τα εν Αλεξανδρεία κληροδοτήματα η υπόλοιπη περιουσία μοιράστηκε από τον ίδιο σε 80 μερίδια, από τα οποία τα τέσσερα προόρισε για το Πολυτεχνείο. Μπίρης, Αι Αθήναι...ό.π., σσ.155-157. Συνολικά δηλαδή αφιέρωσε τα έξι μέρη της περιουσίας του, δηλαδή 2.000.000 δραχμές στην κατασκευή του Πολυτεχνείου. Vassiliki Thèodorou, ό.π., σ.209.

³⁹³ «..Δια δε τους διαγωνισμούς τούτους θα διατίθενται μέχρι τεσσάρων χιλιάδων δραχμών, θα καλούνται 'Αβερώνφειοι διαγωνισμοί'». Άρθρο 17 της διαθήκης του. ΠΠΧ, σσ.28-29.

³⁹⁴ Ορίζει 4/80 μερίδια για το σκοπό αυτό. Άρθρο 17 της διαθήκης του, ό.π. και ΖΑΒ, τόμος 1, σ.15. Αυτά ισοδυναμούσαν με 1.600.000 δραχμές. Στο 20^ο άρθρο κληροδοτεί στο Μετσοβείο όλες τις ελαιογραφίες συμποσούμενες σε 80 κομμάτια. Ζητά να κατατεθούν σε ιδιαίτερη αίθουσα που να ονομάζεται «Πινακοθήκη Αβέρωφ». Βλ.κεφ. Καλλιτεχνική Εκπαίδευση, σ.682.

³⁹⁵ Αναλυτικότερα: 5.281 δραχμές και 494 δραχμές δανείου Κερκύρας. Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (VII), ό.π., φάκελος 7, υπφ.1, έγγραφο 1369 της 4 Μαρτίου 1902 (επιστολή των εκτελεστών της διαθήκης Αβέρωφ προς την Εθνική Τράπεζα για τοκομερίδια διαφόρων κληροδοτημάτων του).

³⁹⁶ Αναλυτικότερα: 2.634,42 δραχμές και 494 δραχμές δανείου Κερκύρας. Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (VII), ό.π.

³⁹⁷ Σύμφωνα με τα άρθρα 17 και 16 της διαθήκης του αντίστοιχα. Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (VII), ό.π., φάκελος 7, υπφ.1,2,3, έγγραφο 1369 της 4 Μαρτίου 1902 (επιστολή των εκτελεστών της διαθήκης Αβέρωφ προς την Εθνική Τράπεζα για τοκομερίδια διαφόρων κληροδοτημάτων του).

³⁹⁸ Ευθ.Σουλογιάννης, Γεώργιος Αβέρωφ, ό.π, σ.28.

ναυτικών δοκίμων και στην αγορά ενός εύδρομου θωρηκτού άλλα είκοσι μερίδια, που ισοδυναμούσαν με 2.500.000 χρυσές δραχμές το 1898 (ανήλθαν σε 8.000.000 το 1909), στη μουσική εκπαίδευση άλλα τέσσερα μερίδια, ενώ είχε ήδη προβεί το 1894 στη δωρεά των 40.000 λιρών Αγγλίας για την κτιριακή ανασυγκρότηση της Σχολής Ευελπίδων. Στις προτεραιότητες των αγαθοεργιών του σε πρώτη θέση ερχόταν η Παιδεία, μετά η Εκκλησία και τέλος ο Στρατός.³⁹⁹ Κατά τη βιογράφο και απόγονό του, Μικαέλα Αβέρωφ, για τα σχέδια του «συνθετικού και πρακτικού» του πνεύματος χρησιμοποιούσε το Εμπόριο, τη Γεωργία, τις Καλές Τέχνες, την Παιδεία, τη Στρατιωτική εκπαίδευση, για να επιτύχει την πρόοδο του ελληνικού κράτους.⁴⁰⁰ Το ενδιαφέρον του για την εκπαίδευση εκδηλώθηκε με πλήθος δωρεών στην αρχή προς την κοινότητα της Αλεξανδρείας, της οποίας υπήρξε πρόεδρος και την οποία βοήθησε ποικιλοτρόπως. Αναλάμβανε να καλύπτει μεγάλο μέρος των αναγκών της αφήνοντας όμως συνειδητά χώρο ευεργεσίας σε άλλους⁴⁰¹ από αίσθηση δημοκρατικότητας και ίσως και έλλειψη επιδεικτικότητας.⁴⁰² Κατά το Γεώργιο Παλαιολόγο, εκπαιδευτική μορφή της Αλεξανδρείας,⁴⁰³ μέντορα και βιογράφο του Αβέρωφ, «ήτο γνωστόν ότι ουχί ολίγα εδαπάνα κατ' έτος δια την εκπαίδευσιν οργάνων προς μάθησιν».⁴⁰⁴

Το Πολυτεχνείο στην ιστορική του πορεία μέσα από τις μεταβολές και τις αναβαθμίσεις του - βελτιώσεις σε οργάνωση και προγράμματα σπουδών - λειτουργώντας μέχρι το 1914 ως μεταγυμνασιακό ίδρυμα, χωρίς να απομακρύνεται από το βασικό κορμό του εκπαιδευτικού συστήματος και τις διαβαθμίσεις του, αποτέλεσε την ισχυρότερη υποδομή για την ανάπτυξη της τεχνικής εκπαίδευσης.⁴⁰⁵ Με το Νόμο του 1914 θα αποχωριστεί από τη μέση εκπαίδευση και θα προαχθεί σε σχολή ανωτάτης εκπαίδευσης, ισότιμη με το Πανεπιστήμιο της Αθήνας με το όνομα «Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο».⁴⁰⁶ Βασικός του

³⁹⁹ Ο.π., σ.51, Ζερβός, ΣΜΔ, αρ. 7557, Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (VII), ό.π., έγγραφο της 1 Φεβρουαρίου 3, ΑΥΕ, Φάκ.1882/ Δ60,1 (επιστολή της 18 Φεβρουαρίου 1883), ΠΠΧ, σ.15, και Γ.Αντωνίου, Νικόλαος Στουρνάρης, ό.π., σ.24. Βλ. Ευεργεσία, Το ασφαλές του κληροδοτήματος, σσ.260-261.

⁴⁰⁰ Μιχαήλας Αβέρωφ, Η ζωή του Γεωργίου Αβέρωφ, [Ελληνικό βιβλίο], Αθήνα 1960, σσ.89,90,113,116-121 Προτεραιότητες του στις αγαθοεργίες σε πρώτη θέση ερχόταν η Παιδεία, μετά η Εκκλησία και τέλος ο Στρατός. Ευθ. Σουλογιάννης, Γεώργιος Αβέρωφ, ό.π., σ.51.

⁴⁰¹ Ο.π., σ.11 και Μιχαήλας Αβέρωφ, ό.π., σσ.88-89.

⁴⁰² Πεθαίνοντας η περιουσία του περιοριζόταν σε 16-17.000 χρυσά φράγκα. Ταγκόπουλος, Βιογραφία...ό.π.. Κατά τη Μιχαήλα Αβέρωφ, όταν πέθανε ο ευεργέτης, η περιουσία του δεν υπερέβαινε τις 17.000.000 δραχμές, δείγμα της εν ζωή αφειδώλευτης γενναιοδωρίας του. Μιχαήλας Αβέρωφ, ό.π., σ.151. Κατά το Σουλογιάννη, με την πρώτη εκκαθάριση της περιουσίας του Αβέρωφ υπήρχαν 414.000 λίρες Αγγλίας και σε τίτλους 180.211 λίρες. Από το ποσό αυτό, δηλαδή τις 594.241 λίρες, απορροφήθηκαν από τα δημόσια κληροδοτήματα 363.972 λίρες και τους κληροδόχους 230.268 λίρες. Ευθ. Σουλογιάννης, Η Ελληνική Κοινότητα Αλεξανδρείας...ό.π., σ.327.

⁴⁰³ Υπήρξε διευθυντής των σχολείων της Αλεξανδρείας. Ο.π., σ.14.

⁴⁰⁴ Αποψη του Γεωργίου Παλαιολόγου, βιογράφου του Γεωργίου Αβέρωφ. Ευθ. Σουλογιάννης, Γεώργιος Αβέρωφ, ό.π., σ.28.

⁴⁰⁵ Γκλαβάς, ό.π., σσ.238-244.

⁴⁰⁶ Νόμος 388 της 17 Νοεμβρίου 1914, «περί οργανώσεως του εν Αθήναις Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου». Εφ.της Κυβερνήσεως, τεύχος Α', αρ.307, της 20 Νοεμβρίου 1914. Θα υπαχθεί στο υπουργείο Συγκοινωνιών, που ανέλαβε την ευθύνη των δημόσιων έργων. Την ίδια χρονιά επίσης για τη μόρφωση του διδακτικού προσωπικού των κατώτερων τεχνικών σχολών και των καθηγητών τεχνικών μαθημάτων μέσης εκπαίδευσης δημιουργείται Διδασκαλείο Τεχνικής Εκπαίδευσης με το Νόμο 572 της 31 Δεκεμβρίου 1914. Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ.16 τεύχος Α' της 13 Ιανουαρίου 1915.

σκοπός θα είναι η εξυπηρέτηση των κρατικών αναγκών με την κάλυψη των δημοσίων υπηρεσιών με στελέχη που θα έχουν δεχθεί την ανώτατη τεχνική μόρφωση του ιδρύματος.⁴⁰⁷

Δωρεά «εν ζώη» του Αβέρωφ επίσης υπήρξε η ανέγερση του Εφηβείου στην Αθήνα, το οποίο πήρε την επωνυμία Αβερώνφειο.⁴⁰⁸ Οι δαπάνες ανέγερσης και εξοπλισμού του ιδρύματος έφθασαν τις 375.000 δραχμές.⁴⁰⁹ Ο ίδιος όμως έστειλε από την Αλεξάνδρεια κατά διαστήματα προς την «Επιτηρητική Επιτροπή του Εφηβείου Αβέρωφ» μέσω Τραπεζών εμβάσματα συνολικής αξίας περίπου 400.000 δραχμών.⁴¹⁰ Τον Ιανουάριο του 1897 εγκαινιάστηκε το Εφηβείο, πρωτότυπο για την εποχή και τον ελληνικό χώρο «τεχνικό κατάστημα», όπου θα προστατεύονταν οι «καθειμαγμένοι έφηβοι και παιδιά» των φυλακών Αβέρωφ. Προβλεπόταν από τον Κανονισμό του Εφηβείου η από κοινού εργασία στα τέσσερα τεχνουργεία του εργοστασίου. Παρεχόταν στους έγκλειστους εφήβους «συλλεγέντας» από όλες τις φυλακές της Ελλάδας, εκτός από τη στοιχειώδη εκπαίδευση, και την κατάρτιση τεχνικών και τεχνουργών. Πετύχαινε έτσι, κατά την άποψή του, να τους αποδίδει στην κοινωνία «χρηστούς πολίτας, κατόχους ενός βιοποριστικού επαγγέλματος».⁴¹¹

Μπορούμε να θεωρήσουμε τους μετσοβίτες ευεργέτες⁴¹² προδρόμους του ιδεώδους της τεχνικής ανάπτυξης και κρατικής οργάνωσης της Ελλάδας. Ανέπτυξαν την επιχειρηματική τους δραστηριότητα με κέντρο την Αίγυπτο του Μωχάμετ Άλυ και των διαδόχων του και προσπάθησαν να εισάγουν τη δυτική τεχνολογία, την εκβιομηχάνιση, την ορθολογική οργάνωση γεωργικής παραγωγής και την ένταξή της στις διεθνείς αγορές, κάτι που αποτελούσε στόχο της διακυβέρνησης του Μωχάμετ Άλυ.⁴¹³ Εμφανίζουν ιδεολογική συγγένεια με τις τάσεις του σαινισμονισμού, αν και δεν παρουσιάζουν άμεση σχέση με

⁴⁰⁷ Γκλαβάς, *ό.π.*, σ.244.

⁴⁰⁸ Η δωρεά αυτή ενείχε την έννοια τιμητικού προς τη βασιλική οικογένεια δώρου, γιατί έγινε με την ευκαιρία της συμπλήρωσης 25 χρόνων από τους γάμους του βασιλιά Γεωργίου με την Όλγα. Βλ. Γ. Αναστασόπουλος, *ό.π.*, τόμος Α', σ.743.

⁴⁰⁹ Γκλαβάς, *ό.π.*, σ.160.

⁴¹⁰ Κατά τον Ευθύμιο Σουλογιάννη, το ύψος της δαπάνης ανήλθε στις 12.000 λίρες. Ευθ.Σουλογιάννης, *Γεώργιος Αβέρωφ, ό.π.*, σ.61. Στην Επιτροπή φαίνεται να καταφθάνουν με την υπογραφή του εμβάσματα συνολικής αξίας 400.000 δραχμών. Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (VII). Κληροδότημα Γεωργίου Αβέρωφ (1899), φάκελος 19: (Πιστώσεις Γ. Αβέρωφ για την ανέγερση του κτιρίου της Στρατιωτικής Σχολής Ευελπίδων και του Εφηβείου), έγγραφο 6127 της 13 Ιουλίου 1894 (αποστολή μέρους κληροδοτήματος αξίας 130.000 δραχμών), έγγραφο 3678 της 3 Μαΐου 1894, έγγραφο 743 της 6 Απριλίου 1895, έγγραφο 1231 της 17 Σεπτεμβρίου 1899 και έγγραφο 2303 της 12 Νοεμβρίου 1895, έγγραφο της 2 Ιουλίου 1896 (Επιτηρητική Επιτροπή του Εφηβείου Αβέρωφ), έγγραφο της 24 Ιουνίου 1897 και έγγραφο 743 της 6 Απριλίου 1895 (επιστολή του Αβέρωφ προς την ΕΤΕ). Στα ποσά αυτά συγκαταλέγονταν και εμβάσματα που προορίζονταν για τη Στρατιωτική Σχολή των Ευελπίδων που ο ίδιος είχε αναλάβει να ιδρύσει. Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (VII), *ό.π.* έγγραφο 7226 της 22 Ιανουαρίου 1895.

⁴¹¹ Γκλαβάς, *ό.π.*, σσ.159-160. Ο Αβέρωφ έθεσε, εκτός άλλων, στη διάθεση του Θ.Π. Δελιγιάννη, του τότε πρωθυπουργού, το ποσό των 50.000 δραχμών για την κατασκευή υδραγωγείου στην πατρίδα του, τη Βυτίνα. Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (VII), Κληροδότημα Γ. Αβέρωφ (1899), έγγραφο 1171 της 27 Ιουλίου 1899.

⁴¹² Οι Νικόλαος Στουρνάρης, Μιχαήλ Τσοίτσας, Γεώργιος Αβέρωφ από το Μέτσοβο καταγόμενοι συνέδεσαν το όνομά τους με την ίδρυση του «λαμπρού» Πολυτεχνείου. Μετά τη δωρεά του Ν.Στουρνάρη, ο οποίος «πρώτος απέβλεψεν εις το Πολυτεχνείον με ευρύ, αλλά και θετικόν συγχρόνως πνεύμα, με απόλυτον πληρότητα και ισορροπίαν αξιώσεων ως προς την αποστολήν του Ιδρύματος» και ο οποίος πρώτος είδε το Πολυτεχνείον «ως όργανον προαγωγής του εθνικού πλούτου», δίκαια πήρε την επωνυμία Στουρνάρειον. Μπίρης, *Η Ιστορία...ό.π.*, σσ.154-155. Όμως, χωρίς τα κεφάλαια του Μ.Τσοίτσα και ιδιαίτερα εκείνα του Γ.Αβέρωφ δε θα είχε αποπερατωθεί η οικοδομή του Πολυτεχνείου.

⁴¹³ *Ο.π.*, σ.155 και Γούδα, *Βίοι Παράλληλοι...ό.π.*, τόμος Δ', σσ.447-486.

αυτόν.⁴¹⁴ Βιομηχανική παραγωγή, εκσυγχρονισμός της γεωργίας, ναυτιλία, εκπαίδευση προσανατολισμένη στο πνεύμα των νέων παραγωγικών αναγκών και της επιστήμης, ορθολογική οργάνωση του Κράτους και των υπηρεσιών του ήταν στοιχεία των πεποιθήσεων, των απόψεων και των επιδιώξεων των μετσοβιτών.⁴¹⁵ Ο τύπος της ευεργετικότητας που ανέπτυξαν σχετίζεται με το μέλλον του νέου κράτους και του ρόλου τους μέσα σ' αυτό.⁴¹⁶

13. «...Όπως μορφώνονται ικανοί επιστήμονες και προάγεται η πρόοδος της βιομηχανίας, της γεωργίας και των τεχνών»

Η σχετική άνοδος της ελληνικής οικονομίας που παρατηρήθηκε στην καμπή του αιώνα με την ανάπτυξη της ναυτιλίας, της βιομηχανίας και των τραπεζών είχε ως αποτέλεσμα τη διαμόρφωση μιας αστικής τάξης που ανέλαβε να διοργανώσει το Κράτος σύμφωνα με τα δυτικά πρότυπα.⁴¹⁷ Έγινε έντονα αντιληπτή η στενή σχέση οικονομίας και παιδείας και η αναγκαιότητα τροπής της μάθησης «*επί το σκοπιμώτερον και το πρακτικώτερον*»,⁴¹⁸ ως ένα είδος εθνικής αναγκαιότητας, παροχής «βιωφελών» γνώσεων προσαρμοσμένων στις τεχνολογικές εξελίξεις και μιας θεωρητικής και πρακτικής εκπαίδευσης βασισμένης σε εκσυγχρονισμένες μεθόδους που θα στηρίξουν την παραγωγική διαδικασία.

⁴¹⁴ Πολλοί μαθητές του Σαιν Σιμόν, ανάμεσά τους και ο Gustave d' Eichtal συσπειρωμένοι μετά το θάνατο του Κλωντ Ανρί ντε Σαιν Σιμόν (1760-1825) γύρω από τους Μπαρτελεμύ Ανφαντέν και Αρμάν Μπαζάρ και οργανωμένοι ως πραγματική αίρεση ασκούσαν κριτική στην ατομική ιδιοκτησία που επέτρεπε την εκμετάλλευση των εργαζομένων. Serge Bernstein, Rierre Milza, *ό.π.*, σ.93. Μετά τη διάλυση της εταιρείας τους το 1832 με τη δίκη του αρχηγού της *Enfantin*, κατέβηκαν στην Ελλάδα. Τους ένωνε η κοινή επιδίωξη της εγκαθίδρυσης μιας βιομηχανικής, καθοδηγούμενης από την επιστήμη κοινωνίας, όπου θα κυριαρχούσε το θετικιστικό πνεύμα. Η Ελλάδα και η Αίγυπτος επιλέχθηκαν ως τόποι εφαρμογής του πειράματος με κριτήριο το γεγονός ότι στις χώρες αυτές της Μεσογείου άνθησαν σημαντικοί πολιτισμοί. Κωστή Μοσκόφ, *Εισαγωγή στην ιστορία του Κινήματος της Εργατικής τάξης. Η Διαμόρφωση της Εθνικής και κοινωνικής Συνείδησης στην Ελλάδα*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1988, σσ.148-152. Το περιπετειώδες πέρασμα των σαινσιμονιστών από την Αίγυπτο μοιάζει να ασκεί επίδραση στις θέσεις του Τσοίτσα, όπως και του Στουρνάρη, πάνω στο είδος εκπαίδευσης που λείπει και πρέπει να καλλιεργηθεί στην Ελλάδα. Βλ. Γ.Αντωνίου, *Νικόλαος Στουρνάρης*, *ό.π.*, σ.25.

⁴¹⁵ Ο Custave d' Eichtal, μέλος του γραφείου Πολιτικής Οικονομίας, το οποίο ήταν υπεύθυνο για την οργάνωση της ελληνικής Οικονομίας, ανήκε ανάμεσά τους. Σαινσιμονιστές ήταν από το ίδιο γραφείο ο J.Roujoux και πολλοί σε άλλες υπηρεσίες, ο οργανωτής της ελληνικής Χωροφυλακής, Fr.Graillard, ο γιατρός R.Bailly, ο αρχαιολόγος F.Cuiry και άλλοι. Η παρουσία τους στον ελληνικό χώρο όλων αυτών στόχευε στην οικοδόμηση μιας βιομηχανικής κοινωνίας «*με επάρκεια αγαθών, φωτισμένης από την επιστήμη, όπου η αγάπη θα εμποδίζει τον κοινωνικό αγώνα και τον πόλεμο και όπου κυρίαρχο θα είναι το πνεύμα*». Η Ελλάδα και η Αίγυπτος είχαν θεωρηθεί από αυτούς κατάλληλοι χώροι εφαρμογής των ιδεών τους. Custave d' Eichtal, *Οικονομική και Κοινωνική κατάσταση στην Ελλάδα μετά το 1821*, Αθήνα, [Μπάϋρον], (μετάφραση Δημ.Βικέλας), *ό.π.*, σσ.9-11,66 και Κωστή Μοσκόφ, *ό.π.*, σσ.148-152.

⁴¹⁶ Ευθ. Σουλογιάννης, *Γεώργιος Αβέρωφ*, *ό.π.*, σσ.5-6.

⁴¹⁷ Νίκος Σβορώνος, *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας*, [Θεμέλιο], Αθήνα 1976, σσ.101-102.

⁴¹⁸ Α' Ελληνικό Εκπαιδευτικό Συνέδριο, *Εργασίαι της διευθυνούσης Επιτροπής-Πρακτικά Συνεδριάσεων-Σχολική Έκθεσις*, Αθήνα 1904, σ.45 και Γκλαβάς, *ό.π.*, σ.92.

Η εκβιομηχάνιση στην Ελλάδα στην καμπή του αιώνα και τις δύο πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα ήταν μία διαδικασία επίπονη και αργή.⁴¹⁹ Η κρατική αδράνεια σε ζητήματα εκβιομηχάνισης, σταθερή διαχρονικά, δεν αίρεται από περιστασιακά αδύναμες παρεμβατικές αποφάσεις. Η αύξηση όμως της ζήτησης ειδικευμένων εργατών για τις νεοσύστατες μικρές βιομηχανίες αυτή την περίοδο απαιτούσε ανθρώπους προσαρμοσμένους σε μία νέα πραγματικότητα και σε καινούργια επαγγέλματα που δημιουργούσε η αστική ανάπτυξη.⁴²⁰

Η ζήτηση λοιπόν συνεχώς περισσότερο εξειδικευμένων τεχνιτών για τις ανάγκες της βιομηχανίας και των επιχειρήσεων έθετε επιτακτικά την επέκταση και τον πολλαπλασιασμό των τεχνικών σχολών-της τεχνικής εκπαίδευσης, διαδικασία, η οποία ενεργοποιούσε την εμπλοκή ιδιωτικών κυρίως παραγόντων. Το Κράτος από την πλευρά του ακολουθώντας δευτερεύουσα θέση έμπαινε μόνο στη διαδικασία νομιμοποίησης και εποπτείας των ιδρυμάτων αυτών ενισχύοντάς τα με υποτροφίες.⁴²¹ Στα κατώτερα τεχνικά σχολεία καταρτίζονταν όσοι κατευθύνονταν σε τέχνες και πρακτικά επαγγέλματα, όπως τεχνίτες, εργάτες, μαθητευόμενοι σε εργαστήρια, ενώ στις μέσες τεχνικές σχολές, όσοι επιθυμούσαν να γίνουν αρχιτεχνίτες, εργοδηγοί, «βιομήχανοι».⁴²²

Με δημοσιεύματά του την περίοδο αυτή ο Τύπος ενθάρρυνε κάθε προσπάθεια επαγγελματικής μόρφωσης, που ακολουθούσε τα ευρωπαϊκά πρότυπα, οπότε «θέλομεν ιδεί τας επιστήμας εφηρμοσμένας εις τας τέχνας, ως συντελεστικόν εις την τελειοποίησιν των βιομηχανικών προϊόντων».⁴²³

Οι συζητήσεις πληθαίνουν μετά το Α' Εκπαιδευτικό της Αθήνας το 1904. Εντείνονται οι προτάσεις για μεταρρύθμιση και καθιέρωση τεχνικής και επαγγελματικής εκπαίδευσης ισότιμα και για τα δύο φύλα.⁴²⁴ Εκτός από ελάχιστες δημόσιες εμπορικές και γεωργικές σχολές, οι περισσότερες τεχνο-επαγγελματικές σχολές λειτουργούσαν ακόμα

⁴¹⁹ Αυτό αποδεικνύεται και από την ελάχιστη συμμετοχή του ξένου κεφαλαίου στη μεταποίηση και τον περιορισμό του ενδιαφέροντός του στις ασφαλείς τοποθετήσεις σε επιχειρήσεις κοινής ωφελείας πέραν των εμποροτραπεζικών τοποθετήσεων. Στάθης Ν.Τσοτσόρος, *Η Συγκρότηση του Βιομηχανικού Κεφαλαίου στην Ελλάδα (1898-1939)*, [Μ.Ι.Ε.Τ.], Αθήνα 1993, σ.20.

⁴²⁰ Η διαμόρφωση των μηχανουργών και των τηλεγραφητών, λόγου χάρη, ως νέας κοινωνικοεπαγγελματικής κατηγορίας ήταν αναπόφευκτο αποτέλεσμα με τη δημιουργία «Μηχανουργείου» και «Τηλεγραφείου» από το Δημ.Σκαλιστήρη, διευθυντή του Πολυτεχνείου το 1864-1865 ή πτυχιούχων πολιτικών μηχανικών με το νόμο ΑΧΝΒ' της 29 Ιανουαρίου 1888, «περί αντικαταστάσεως άρθρων του περί οργανισμού του σχολείου των βιομηχάνων τεχνών νόμου». Εφ. της Κυβερνήσεως αρ.29 της 29 Ιανουαρίου 1888. Γ.Αναστασόπουλος, ...ό.π., τόμος Β', σ.578 και Γ.Αντωνίου, Ν.Στουρνάρης, ό.π., σ.15.

⁴²¹ Γκλαβάς, ό.π., σ.275. Η οργάνωση των σχολών ακολουθούσε τα δυτικά πρότυπα και προϋπέθετε διευθυντές επιμορφωμένους σε αντίστοιχες σχολές της Δύσης.

⁴²² Διδάσκονταν μαθήματα θεωρητικά και εργαστηριακά σε αναλογία 40% προς 60%. Γκλαβάς, ό.π., σ.277.

⁴²³ Εφ. Χρηματιστήριο της Σύρου, φύλλο της 16 Νοεμβρίου 1863. Βλ. Γ.Αναστασόπουλος, ό.π., τόμος Α', σ.175.

⁴²⁴ Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η Μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893). Ιστορική εξέλιξη της εκπαιδευτικής θεωρίας και πράξης. Κυριότερες τάσεις και προβλήματα*, διδ. διατριβή. Θεσσαλονίκη 1983 και επανέκδοση [Ι.Α.Ε.Ν.], Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1986, σ.281. Βλ.κεφ. Γυναικεία Επαγγελματική Εκπαίδευση, σ.506.

ενισχυόμενες από την ιδιωτική πρωτοβουλία. Πρωταρχικοί φορείς ήσαν κοινωφελή ιδρύματα επιχορηγούμενα από ευεργεσίες και δωρεές.⁴²⁵

Στο Α' αυτό Συνέδριο έγινε αναφορά στην ανάγκη «οργάνωσης συστήματος τεχνικής προπαιδείσεως και συμπληρωματικής διδασκαλίας του Δημοτικού σχολείου δια τούς παίδας του λαού τους μέλλοντας να επιδοθώσιν εις βιομηχανικά επαγγέλματα».⁴²⁶ Πρέπει να υπογραμμιστεί η αξιόλογη προσπάθεια και το ενδιαφέρον του Δημήτριου Βικέλα για την κατάκτηση ενός πρωτότυπου για την Ελλάδα εκπαιδευτικού καταστήματος που θα συνέβαλε στην επίλυση ευρύτερων κοινωνικών και οικονομικών αδιεξόδων.⁴²⁷ Στις προθέσεις αυτού και των συνεργατών του ανιχνεύεται και η ιδέα της ίδρυσης εργατικής σχολής.

Ο Γεώργιος Δροσίνης, λόγιος, ο οποίος διετέλεσε Επιθεωρητής Δημοτικής Εκπαίδευσης,⁴²⁸ σε έκθεσή του την 20 Οκτωβρίου 1903, «περί της ανάγκης και του τρόπου της ιδρύσεως Εργατικής Πρακτικής Σχολής ως συμπληρώματος του δημοτικού σχολείου, προπαρασκευαζούσης τα τέκνα του λαού δια τα βιοτεχνικά επαγγέλματα»,⁴²⁹ την οποία υπέβαλε στο Συμβούλιο του «Συλλόγου προς διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων» με υπόδειξη του Βικέλα,⁴³⁰ αναφερόταν στη βελτίωση της δημοτικής εκπαίδευσης με νέα διδακτήρια και Διδασκαλεία.⁴³¹ Αυτό, χάρι σε νόμο του κράτους, ο οποίος δεν απαιτούσε τέλη για την

⁴²⁵ Τόσο οι σχολές απόρων παιδών, τα ορφανοτροφεία, οι βιοτεχνικές και επαγγελματικές σχολές που δημιούργησαν δήμοι, σωματεία και εταιρείες, όσο και οι ιδιωτικές σχολές (βλ. παραπάνω, σ.740) δέχονταν την οικονομική ενίσχυση δωρητών, κληροδοτών και συνδρομητών για την ίδρυση και συντήρησή τους, καθώς και υποτρόφους τόσο της κυβέρνησης μέσα από ειδικό ταμείο κληροδοτημάτων, όσο και ευεργετών, των οποίων η πυκνότητα ποίκιλε, ανάλογα με τη χρονική περίοδο. Η Βιοτεχνική Εταιρεία, όταν θα επαναλειτούργησε το 1920 τις σχολές της, (λειτούργησε η Διπλάρειος το 1919) προσπαθώντας να θεραπεύσει την ανεπάρκεια του ταμείου της κυκλοφόρησε «έκκληση» προς τους βιομηχάνους και κάθε «φιλογενή» πολίτη υπογραμμίζοντας ότι τέτοιου είδους σχολές ενισχύονταν από ιδιώτες πρωτίστως στα πολιτισμένα κράτη, ενώ τα κράτη και οι δήμοι ενίσχυαν κατά το δυνατό τα οικονομικά τέτοιων σχολών. Γκλαβάς, *ό.π.*, σ.255.

⁴²⁶ *Ο.π.*, σ.281 και *Πρακτικά ΣΩΒ*, Συνεδρίαση της 17^{ης} Απριλίου 1903.

⁴²⁷ Σύλλογος προς διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων (Σ.Ω.Β.), *Χρονικά της τεσσαρακονταετίας 1899-1939*, εν Αθήναις 1939, σσ.3,6,7,12,16,22,25, όπου περιγράφονται πρωτοβουλίες της πνευματικής και οικονομικής συμβολής των παραγόντων του συλλόγου στο εκπαιδευτικό του έργο και μάλιστα του ιδρυτή του, του Δημήτριου Βικέλα. Δημητρίου Βικέλα, *Άπαντα*, (επιμέλεια Άλκης Αγγέλου), [Σ.Ω.Β.], Αθήνα 1997, τόμος Α', σ.149.

⁴²⁸ Ο Γεώργιος Δροσίνης, υπήρξε Γενικός Επιθεωρητής της δημοτικής εκπαίδευσεως και έδειχνε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την ανάπτυξη της τεχνικής επαγγελματικής, αλλά και της γυναικείας εκπαίδευσεως. Ευαγγελία Ν.Γεωργιτισιογιάννη, *Παναγής Χαροκόπος (1835-1911), η ζωή και το έργο του*, [Νέα Σύνορα-Α.Α.Λιβάνη], Αθήνα 2000, σ.137. Συγκαταλέγεται μεταξύ των διαπρεπών λογίων που συμβουλευτήκε ο Σαράτσης για το σχεδιασμό του Ανώτερου Δημοτικού Παρθεναγωγείου του Βόλου. Αλεξάνδρα Μπακαλάκη - Ελένη Ελεγκμίτου, *Η Εκπαίδευση εις τα του Οίκου και τα γυναικεία Καθήκοντα. Από την ίδρυση του Ελληνικού Κράτους έως την εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση του 1929*, [Ι.Α.Ε.Ν.], Αθήνα 1987, σ.158.

⁴²⁹ Ελένη Μπελιά, *Ο Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων. Διαδρομή μιας Εκατονταετίας, 1899-1999*, [Σ.Ω.Β.], Αθήνα 1999, σ.112 και Σύλλογος προς διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων (Σ.Ω.Β.), *Χρονικά της τεσσαρακονταετίας...ό.π.*, σσ.25-27.

⁴³⁰ Ο Βικέλας υπήρξε σημαντικός, αν και αφανής παράγοντας διοργάνωσης του Α' Ελληνικού Εκπαιδευτικού Συνεδρίου, το οποίο φρόντισε να συνδεθεί με ταυτόχρονη οργάνωση στη Σχολική Έκθεση του Σ.Ω.Β. με διεθνές τμήμα εκθεμάτων από ευρωπαϊκές χώρες, κάποιες από τις οποίες είχε ο ίδιος επισκεφθεί το 1903 (Γαλλία, Σουηδία, Ελβετία, Βέλγιο, Δανία). Γκλαβάς, *ό.π.*, σ.93.

⁴³¹ *Πρακτικά Σ.Ω.Β. Συνεδρίαση της 20ης Οκτωβρίου 1908 και Σ.Ω.Β., Χρονικά της τεσσαρακονταετίας...ό.π.*, σσ.25-27.

οικοδόμηση των σχολείων και κυρίως χάρη στο κληροδότημα του Ανδρέα Συγγρού ύψους 750.000 δραχμών περίπου.⁴³² Ο Δροσίνης εστίασε στο πρόβλημα που ανέκυπτε με την αναγκαστική εργασία στο άθλιο εργασιακό περιβάλλον εκείνων των παιδιών που δε συνέχιζαν την εκπαίδευσή τους στο Γυμνάσιο, αλλά επέλεξαν με την παρότρυνση των γονέων ένα εργαστήριο.⁴³³ Ήταν αναγκαίο για τα παιδιά αυτά, εφόσον «το κράτος δε σκέπτεται επί του παρόντος», να προνοήσει η ιδιωτική πρωτοβουλία ιδρύοντας πρότυπες κατά το υπόδειγμα της Δύσης, σχολές τεχνικής προπαίδευσης και πρακτικής άσκησης. Πρόταση του Δροσίνη λοιπόν ήταν η δημιουργία «Πρακτικής Σχολής ωφελίμων γνώσεων» με Σπουδαστήριο και Εργαστήριο, καθώς και το «κηπάριον της σχολής» για άσκηση των μαθητών στην κηπουρική και τη στοιχειώδη γεωργική. Κύριος σκοπός της «θα ήταν να δέχεται τα παιδιά του λαού, αφού τελειώσουν το Δημοτικό Σχολείο, (τα οποία) δεν έχουν τα μέσα να ανέβουν όλη τη σκάλα για να πατήσουν το κατώφλι του Πανεπιστημίου...».⁴³⁴ Παρά τις προσπάθειες του Βικέλα, που αγωνίστηκε επί δύο χρόνια για την ανεύρεση χορηγού να καλύψει τις ανάγκες ανέγερσης μιας τέτοιας σχολής, σύμφωνα με τους οραματισμούς του Γ. Δροσίνη και το πρότυπο των επαγγελματικών σχολών της Σουηδίας, η ίδρυση εργατικής Σχολής έγινε δυνατή μόνο μετά την υποβολή της Έκθεσης Δροσίνη το 1905 στον Κωνσταντίνο Σεβαστόπουλο (1818-1907), ομογενή στο Λιβόρνο της Ιταλίας, έμπορο δημητριακών. «Ο φιλόπατρις ανήρ ησπάσθη την ιδέαν, την υιοθέτησε και προσέθεσε τον κωδίκηλο της 5^{ης} Μαΐου 1905 εις την υπάρχουσαν διαθήκην του»⁴³⁵ αφιερώνοντας 300.000 δραχμές στην ίδρυση εργατικής σχολής.⁴³⁶ Αποδεχόμενος ο δωρητής στον κωδικέλο του το Καταστατικό της Σχολής με ακρίβεια ορίζει τον τρόπο λειτουργίας της.⁴³⁷

Τους λόγους της δωρεάς του που εκφράζουν την ευαισθησία του και τη διορατικότητά του στο επιτακτικό και θεμελιώδες θέμα της εκπαίδευσης εργατών αναφέρει στο δεύτερο κωδικέλο του: «Επιθυμών συντελέσαι το επ' εμοί εις την μόρφωσιν ικανών εργατών χρηστών πολιτών και εντίμων οικογενειάρχων αποτελούντων το μέγιστον εχέγγυον ευημερούσης πολιτείας διατάσσω όπως εκ της περιουσίας μου κατατεθώσι παρά τη Εθνική Τραπέζη της Ελλάδος εντόκως δραχμαί 300.000 ως κληροδότημα υπέρ του υπό την προστασίας της Αυτής Βασιλικής Υψηλότητος της πριγκιπίσσης Σοφίας Συλλόγου προς διάδοσιν ωφελίμων

⁴³² Ο.π. και Διαθήκη Ανδρέα Συγγρού της 12 Φεβρουαρίου 1896. ΠΠΧ, σ.347.

⁴³³ Γκλαβάς, ό.π., σ.282.

⁴³⁴ Γ.Δροσίνης, **Σκόρπια φύλλα της ζωής μου**, (φιλολογική επιμέλεια Γιάννης Παπακώστας), [Σ.Ω.Β.], Αθήνα 1982, τόμος Β', σ.185.

⁴³⁵ Ο Σεβαστόπουλος συνέταξε ιδίοχειρη μυστική διαθήκη, την 3 Ιουνίου 1902 (πράξη αρ.19462 της 15 Ιουνίου 1902) και δύο κωδίκηλους την 21 Ιανουαρίου 1903 (πράξη αρ.19814 της 28 Ιανουαρίου 1903) και (πράξη αρ.537 της 5 Μαΐου 1905). **Ι.Α.ΕΤΕ** 27 Κληροδ. (II) Κληροδότημα Κωνσταντίνου Ε.Σεβαστόπουλου (1907), φάκελος 9, (Διαθήκη και κωδίκηλοι), φάκελος 10 (Κατάστιχα), φάκελος 11 (Διαχείριση, Αλληλογραφία).

⁴³⁶ «Λογαριασμός Κληρονομίας Κωνσταντίνου Ε.Σεβαστόπουλου». **Ι.Α.ΕΤΕ** 27 Κληρ.(II), ό.π, φάκελος 8.

⁴³⁷ Καθόρισε τη λειτουργία της Σχολής με βάση «το υπό του Γραμματέως του Συλλόγου υποβληθέν κατά την συνεδρίαν της 20 Οκτωβρίου 1903 σχέδιον περί ιδρύσεως τοιαύτης Σχολής με μικράς μεταβολάς, τας οποίας η κτηθείσα πείρα επέβαλεν». Σ.Ω.Β., **Χρονικά της τεσσαρακονταετίας..ό.π.**, σ.46. Έγραφε στον 2^ο κωδικέλο του: «Το Καταστατικόν τούτο εξ άρθρων 17 αναγνούς ενέκρινα και υπέγραψα εις διπλούν υπό σημερινήν ημερομηνίαν, σφραγίσας δε δια της σφραγίδος μου φερούσης τα γαλλικά στοιχεία C.E.S εν δυσι φάκέλλοις παρέδωκα τον μεν τω Προέδρω του Συλλόγου προς διάδοσιν ωφελίμων βιβλίων κυρίω. Δ.Βικέλα, τον δε έτερον τω κυρίω Ευθυμίω Μαργέλλω, ίνα χρησιμοποιηθώσι εν καιρώ. Οι φάκελλοι φέρουσι την επιγραφήν «Καταστατικόν Εργατικής Σχολής». **Ι.Α.ΕΤΕ**,27 Κληροδ. (II),ό.π., φάκελος 1.

βιβλίων, *ίνα χρησιμεύσωσιν προς ίδρυσιν και συντήρησιν εν Αθήναις*».⁴³⁸ Δεδομένης της «αδρανούς» κατάστασης πολλών κληροδοτημάτων που παρέμεναν ανεκμετάλλευτα κυρίως λόγω κρατικής αδιαφορίας⁴³⁹ και προκειμένου να εξασφαλίσει τη βεβαιότητα της εφαρμογής των διατάξεων του, αλλά και εν γένει της επωφελούς εκμετάλλευσης του κληροδοτήματος περιέλαβε ρήτρα, σύμφωνα με την οποία, στην περίπτωση της καθυστέρησης ανάληψης εργασιών για την ανέγερση της Σχολής έξι μήνες μετά το θάνατό του, ζήτησε την κατάργηση της συγκεκριμένης διάταξης. Το κληροδοτούμενο ποσό θα συγκαταλεγόταν στα υπόλοιπα κληροδοτήματα της διαθήκης του και των δύο κωδικέλων.⁴⁴⁰ Ήταν συνήθης τακτική πολλών διαθετών μεγάλων κληροδοτημάτων για την εξασφάλιση της υλοποίησης του εκπαιδευτικού τους στόχου.⁴⁴¹

Η Εργατική σχολή κτίστηκε σύμφωνα με το πρότυπο σχέδιο της γαλλικής σχολής που λειτουργούσε στην τότε βιομηχανική πόλη της Γαλλίας Creil, (σήμερα προάστιο του Παρισιού) και την οποία σχολή ήδη από το 1905 είχε επισκεφθεί ο Βικέλας για να δανειστεί από τον ιδρυτή της, Ch.Somasco, τα αναγκαία στοιχεία για ανέγερση παρόμοιας σχολής στην Ελλάδα.⁴⁴² Μη επαρκούντων των χρημάτων του κληροδοτήματος για την ανέγερση του συνόλου των κτιριακών εγκαταστάσεων με τον εξοπλισμό τους, «κατά το πρότυπο της Σχολής Somasco, μεθ' όλων αυτής των εξαρτημάτων», ο Βικέλας αποτάθηκε με βάση το 14^ο άρθρο του Καταστατικού «περί εξευρέσεως και άλλων συμπληρωματικών πόρων»⁴⁴³ στον Κοργιαλένιο, ευεργέτη από την Κεφαλονιά. Εκείνος προσέφερε 20.000 δραχμές για την οικοδόμηση του Γυμναστηρίου και του οικήματος του διευθυντή της Σχολής.⁴⁴⁴ Το ενδιαφέρον του Κοργιαλένιου για την πνευματική πρόοδο του τόπου επισφραγίζεται όχι μόνο στα

⁴³⁸ Διαθήκη της 3 Ιουνίου 1902 και της 15 Ιουνίου 1902 και κωδίκελοι της 21 Ιανουαρίου 1903 και της 5 Μαΐου 1905. **Ι.Α.ΕΤΕ**, 27 Κληροδ.(II), ό.π., φάκελος 9.

⁴³⁹ Βλ. Σκευός Ζερβός, **Εθνικά Κληροδοτήματα και Δωρεαί**, Αθήνα (1925), σσ.21-24,33,47,51 και κεφ. Ευεργεσία, *Η Τύχη των κληροδοτημάτων*, σσ.281-282.

⁴⁴⁰ Άρθρο ια' του κωδικέλου του Μαΐου του 1905. Σε εκτέλεση της διαθήκης του ευεργέτη ο Δημήτριος Βικέλας αναζήτησε το απαραίτητο οικοπέδο. Στις 8 Φεβρουαρίου 1908 συνυπέγραψε με το δήμαρχο Αθηναίων, Σπύρο Μερκούρη, το συμβόλαιο «περί δωρεάς προς τον Σύλλογον γηπέδου πήχεων 6.313 δια την ίδρυσιν της Σεβαστοπουλείου Εργατικής Σχολής». **Πρακτικά Σ.Ω.Β.**, Συνεδρίαση της 9^{ης} Φεβρουαρίου 1908.

⁴⁴¹ Βλ.κεφ. Ευεργεσία, σ.271

⁴⁴² Ο Ch.Somasco, απλός εργάτης στην αρχή, αλλά με «πνεύμα δαιμόνιον» ανήλθε «εις περιωπήν ευπόρου βιομηχάνου», θέλησε να ευεργετήσει τους πρώην συναδέλφους του με την ίδρυση αυτής της σχολής για τη μόρφωση των παιδιών τους. Στη σχολή οι μαθητές στο στάδιο της προπαιδευσεώς τους έχουν τη δυνατότητα να αναπτύξουν «έκαστος την ιδιοφυίαν του και την κλίσιν προς ωρισμένην τέχνην, προς ήν δύνανται κατόπιν να επιδοθώσιν ειδικώτερον και αποκλειστικώς». Η ιδιαιτερότητα της σχολής έγκειται στο πλεονέκτημά της «να ταξινομή τας προς εκάστην τέχνην ιδιοφυίας των μαθητών». Ιωάννης Αθανασάκης, πρόεδρος του Σ.Ω.Β, *Ομιλία στα εγκαίνια της Σχολής*, περ. **Η Μελέτη**, Ιανουάριος-Δεκέμβριος 1910, Αθήνα 1910, σσ.249-250.

⁴⁴³ Στο άρθρο 13 του Καταστατικού, περί αποδοχής δωρεών και κληροδοτημάτων, η αναγόρευση δωρητών της Σχολής σε ευεργέτες προϋπόθετε άνω των 1.000 δραχμών προσφορά τους. «Καταστατικόν Εργατικής Σχολής». **Ι.Α.ΕΤΕ**, ό.π.

⁴⁴⁴ **Πρακτικά Σ.Ω.Β.**, Συνεδρίαση της 22ας Δεκεμβρίου 1908 και Σύλλογος Ωφελίμων Βιβλίων (Σ.Ω.Β.), **Χρονικά της τεσσαρακονταετίας..ό.π.**, σσ.59,67. Ανέλαβε το έργο το Μάρτιο του 1909 «μετά από σχετική προτροπή». Αγγελο-Διονύση Δεμπόνου, **Μαρίνος Κοργιαλένιος**, [Ν.Ε.Λ.Ε.] Κεφαλονιάς, Αργοστόλι 1989, σ.267.

μεγάλα κληροδοτήματα που άφησε στη γενέτειρά του και στο ελληνικό κράτος, αλλά και προς τον εν λόγω Σύλλογο.⁴⁴⁵

Οι δαπάνες για το σύνολο αυτών των εκπαιδευτηριακών εγκαταστάσεων⁴⁴⁶ υπερέβησαν τα προσδοκώμενα έξοδα και η μόνη διέξοδος να καλυφθεί το έλλειμμα των 6.000 δραχμών που βάρυναν το Σύλλογο ήταν η εύρεση δωρητή «μέλλοντα να απαλλάξει τον Σύλλογον της τοιαύτης δυσχερείας».⁴⁴⁷ Το έλλειμμα θα ανερχόταν σε 9.584 δραχμές, εάν ο Αριστείδης Μπαλάνος, ο αρχιτέκτονας της Σχολής, δεν «εγκατέλιπεν υπέρ αυτής δραχμές 1500 εκ της οφειλομένης αυτώ αμοιβής».⁴⁴⁸

Σκοπός της Σχολής, σύμφωνα με το Καταστατικό,⁴⁴⁹ ήταν η υλικοτεχνική βελτίωση των βιοτεχνικών επαγγελματιών και η υποδοχή παιδιών στερούμενων συμβουλών και βοήθειας, «η ηθική εξύψωσις και υλική βελτίωσις των βιοτεχνικών επαγγελματιών και η προς ταύτα κατεύθυνσις των άνευ οδηγίας και αρωγής περιπλανωμένων και πολλάκις απολλυμένων τέκνων του λαού».⁴⁵⁰ Ο σκοπός αυτός καθίσταται υλοποιήσιμος με την παροχή από την Σχολή, «ως ένεστιν, αρτίας μορφώσεως και πρακτικής προπαρασκευής προς τον κατόπιν βίον» παιδιών που αποφοίτησαν από το δημοτικό σχολείο, ηλικίας 12-14 ετών.⁴⁵¹ Στα άρθρα αυτά αποτυπώνεται πνεύμα εναρμονισμένο με το βασικό στόχο των ιδρυμάτων απόρων παιδιών, ορφανοτροφείων, διαφόρων εργαστηρίων και τεχνικών σχολών, την ηθική δηλαδή διαπαιδαγώγηση των «απολλυμένων παιδιών». Αυτό διαπιστώνεται στο είδος των μαθημάτων που επιδοκιμάζονται από τον ίδιο τον ευεργέτη, ανάμεσα στα οποία

⁴⁴⁵ ΜΗΚ,Γ' 58, σ.307, Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ., (XVIII), Κληροδοτήμα Μαρίνου Κοργιαλένιου (1899), φάκελος 49, (Αλληλογραφία άγγλων και ελλήνων εκτελεστών της διαθήκης του για τα κληροδοτήματα των: Ανωτέρας Κοργιαλένιου Σχολής, Κοργιαλένιου Άθλου, Νοσοκομείου, προτύπων φυλακών, Αρχαιολογικού Μουσείου Αργοστολίου, Φιλοπτώχου Εταιρείας Αθηνών, Ενώσεως Αθλητικών Σωματείων κ.α.), Ζερβός, Υ.Γ., αρ.632. Προσέφερε στο «Σύλλογο προς διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων» κληροδοτήμα αγωνοθεσίας για συγγραφή βιβλίου, ύψους 100.000 δραχμών καθώς και σχολικούς πίνακες Καινής Διαθήκης και Φυσικής Ιστορίας. (Σ.Ω.Β.), Χρονικά της τεσσαρακονταετίας..ό.π., σσ.59,66-67.

⁴⁴⁶ Μετά την ολοκλήρωση των εργασιών της η Σχολή, εκτός από τις κτιριακές κατά το γαλλικό πρότυπο εγκαταστάσεις, διέθετε πλήρες εργαστήριο, γυμναστήριο μετά λουτρών και λουπιών παραρτημάτων, οίκημα για το διευθυντή της σχολής, σκοπευτήριο για τους μαθητές, εργαστήρια Μηχανουργικής και Ξυλουργικό, εστιατόριο, σχεδιαστήριο, αίθουσα εποπτικών οργάνων και κήπο για την εξάσκησή τους στην κηπουρική, σύμφωνα με τις επιθυμίες του διαθέτη. Πρακτικά Σ.Ω.Β., Συνεδρίαση της 22ας Ιανουαρίου 1910.

⁴⁴⁷ Πρακτικά Σ.Ω.Β., Συνεδρίαση της 1ης Δεκεμβρίου 1909 και 22ας Ιανουαρίου 1910.

⁴⁴⁸ Το «δαπανηθέν ποσόν» ανήλθε σε 148.424 δραχμές. Συνεδρίαση της 13ης Ιανουαρίου 1911. Το ετήσιο εισόδημα από τους τόκους του κληροδοτήματος ανερχόταν μόνο σε 9.130 δραχμές. Συνεδριάσεις της 22 Ιανουαρίου 1910, της 15 Σεπτεμβρίου 1910, της 13 Ιανουαρίου 1911 και της 14 Σεπτεμβρίου 1911. Ο.π.

⁴⁴⁹ «Το Καταστατικόν τούτο εξ άρθρων 17 αναγνούς ενέκρινα και υπέγραψα εις διπλούν υπό σημερινήν ημερομηνίαν, σφραγίσας δε δια της σφραγίδος μου φερούσης τα γαλλικά στοιχεία C.E.S. εν δυσί φάκέλλοις παρέδωκα τον μεν τω Πρόεδρω του Συλλόγου προς διάδοσιν ωφελίμων βιβλίων, κυρίω Δ.Βικέλα, τον δε έτερον τω κυρίω Ευθυμίω Μαργέλλω, ίνα χρησιμοποιηθούν εν καιρώ. Οι φάκελλοι ούτοι φέρουσι την επιγραφήν «Καταστατικόν της Εργατικής Σχολής». Άρθρο ια' του κωδίκου ΙΙ της 5 Μαΐου 1905 του Κωνσταντίνου Σεβαστόπουλου. Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (ΙΙ) Κληροδοτήμα Κωνσταντίνου Ε.Σεβαστόπουλου (1907), Φάκελος 9, (Διαθήκη (1902) και κωδίκου ΙΙ.

⁴⁵⁰ Άρθρο 2ο του Καταστατικού της 5ης Μαΐου 1905: Σεβαστοπούλειος Εργατική Σχολή 1909-1939 (παράρτημα Β') στο Σ.Ω.Β., Χρονικά της τεσσαρακονταετίας..ό.π., σσ.117-123 και Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ., (ΙΙ), ό.π. Φάκελος 10, φάκελος 11, υπφ.1,2,3.

⁴⁵¹ Άρθρο 3 του Καταστατικού, ό.π.

περιλαμβάνονται «τα καθήκοντα του ανθρώπου ως χριστιανού και ως πολίτου ευνομούμενου κράτους...».⁴⁵² Απέβλεπε όμως και στην «σκόπιμον καλλιέργειαν της ιδιοφυίας εκάστου μαθητού» παρέχοντας πλήρη ελευθερία στις επαγγελματικές επιλογές των αποφοίτων «αποκομιζόντων εκ της τριετούς φοιτήσεως τα απαραίτητα εφόδια προς ευδοκίμησιν εν οιωδήποτε κλάδω της βιοτεχνίας». Προσιδίαζαν έτσι οι επιδιώξεις αυτές στους στόχους της γαλλικής σχολής «Somasco».⁴⁵³ Όπως συμβαίνει με πολλούς διαθέτες - ιδρυτές εκπαιδευτικών καταστημάτων, το ενδιαφέρον τους προχωρεί σε προτάσεις, με τις οποίες επεμβαίνουν στο περιεχόμενο ή τη μέθοδο σπουδών, καθώς και στην εν γένει λειτουργία του ιδρύματος.⁴⁵⁴ Στην περίπτωση του Σεβαστόπουλου αυτό συμβαίνει μέσω της έγκρισης του Καταστατικού που φαίνεται να σχεδίασαν και να κατάρτισαν ο Βικέλας και ο Δροσίνης, και ο ίδιος περιέλαβε στη διαθήκη του.⁴⁵⁵ Οι εκπαιδευτικές του θέσεις και προτιμήσεις διαφαίνονται από τα διδασκόμενα μαθήματα και τις δραστηριότητες των παιδιών που ο ίδιος επικροτεί: «στοιχεία Λογιστικής και Καταστιχογραφίας, μετ' ιδιαίτερας μερίμνης η ιχνογραφία, η κοσμηματογραφία, η προπλαστική (modelage) έτι δε και αρχαί κηπουρικής και οικιακής κτηνοτροφίας. ως ασκήσεις δε σωματικάι αι εθνικαί παιδιαί, αι πεζοδρομιαί και ορειβασία και η σκοποβολή».⁴⁵⁶

Η παράλληλη καλλιέργεια σώματος και πνεύματος φαίνεται να είναι στόχος και της σχολής Somasco. Το φυσικό περιβάλλον, στο οποίο πρέπει να είναι οικοδομημένη η Σχολή, ώστε να ευνοούνται οι σωματικές ασκήσεις, η πρόνοια για την εφαρμογή των κανόνων υγιεινής από τους μαθητές και η ιατρική παρακολούθηση της ανάπτυξής τους αποτελούν κριτήρια που αναδεικνύουν το προοδευτικό και σύγχρονο πνεύμα μιας νέας εκπαιδευτικής αντίληψης. Σύμφωνα με την άποψη του Ιωάννη Αθανασάκη, προέδρου του Συλλόγου προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων, ουσιώδες γνώρισμα της μεθόδου διδασκαλίας που εφαρμοζόταν ήταν η «εκ των πραγμάτων και δια των πραγμάτων διδασκαλία και η εξ αυτών δια της παρατηρήσεως συναγωγή κανόνων». Για να αποβεί γόνιμη, πρέπει να τείνει «εις την αφύπνισιν των εν τη ψυχή ληθαργουσών δυνάμεων του σκέπτεσθαι και κρίνειν» και κατόπιν να του παρέχει τις απαραίτητες εφηρμοσμένες γνώσεις κερδίζοντας την αγάπη. «Κεντών την φιλοτιμίαν» του μαθητή, θα εμφυσήσει με το παράδειγμα «αρχάς ηθικής τιμιότητας και έρωτα προς μάθησιν και εργασίαν».⁴⁵⁷ Εκτός από το πρότυπο των σχολών της Σουηδίας και τη γαλλική σχολή Somasco, για τη λειτουργία της Σχολής λήφθηκαν υπόψη τα ώρολόγια και αναλυτικά προγράμματα, η μεθοδολογία και οργάνωση της Σχολής του Λονδίνου, Borough Polytechnic, η οποία εστίαζε στη βαθιά προπαρασκευαστική μόρφωση, δηλαδή την παροχή δυνατότητας να γίνουν οι μαθητές «επιτήδειοι εργάται». Φορέας των αντιλήψεων της σχολής αυτής του Λονδίνου υπήρξε ο

⁴⁵² Άρθρο 10. του Καταστατικού, ό.π.

⁴⁵³ Άρθρο 7 του Καταστατικού, ό.π.

⁴⁵⁴ Βλ. κεφ.Ευεργεσία, σ.215 και Το ασφαλές του κληροδοτήματος, σ.265.

⁴⁵⁵ Βλ. παραπάνω. Άρθρο ια' του κωδίκου Π της 5 Μαΐου 1905 του Κωνσταντίνου Σεβαστόπουλου,ό.π.

⁴⁵⁶ Άρθρο 10°, ό.π.

⁴⁵⁷ Ιωάννης Αθανασάκης, (πρόεδρος του Σ.Ω.Β), Ομιλία στα εγκαίνια της Σχολής, περ. Η Μελέτη, Ιανουάριος-Δεκέμβριος 1910, Αθήνα 1910, σσ.250-252. Οι βασικές αυτές αρχές προσιδιάζουν στη μεθοδολογία που εφάρμοσε ο Αλέξανδρος Δελμούζος στο Ανώτερο Δημοτικό Παρθεναγωγείο Βόλου το 1908, της οποίας στόχος ήταν η καλλιέργεια της ελεύθερης έκφρασης, της παρατήρησης και της αυτενέργειας του μαθητή, καθώς και η παγίωση σχέσεων εμπιστοσύνης και αμοιβαίας εκτίμησης μεταξύ διδάσκοντος και διδασκόμενου. Αλ.Δημαράς, Η μεταρρύθμιση..ό.π., τόμος Β', σ.59.

Λεωνίδα Λιώκης, διευθυντής της Σεβαστοπούλειου Σχολής, ο οποίος την επισκέφθηκε το 1909 μετά από δεκάμηνη επιμόρφωσή του στη σχολή Somasco.⁴⁵⁸

Ιδιαίτερη βαρύτητα επίσης δίνεται στην επιμόρφωση του διευθυντή του Ιδρύματος, ο οποίος «αποσταλήσεται, όπως ασκηθή πρακτικώς προς οργάνωσιν και διεύθυνσιν της Σχολής εις αναλόγους σχολάς της Εσπερίας» με τη χρηματοδότηση από το κληροδότημα, το οποίο προέβλεπε τη χορήγηση έως 5.000 φράγκων στο σκοπό αυτό.⁴⁵⁹ Ως έμβλημα της σφραγίδας που θα χρησιμοποιούσε η Σχολή επιλέχτηκε η παράσταση της «Νίκης στεφανούσης δι' ελαίας κεκμηκότα εργάτην».⁴⁶⁰

Η Σχολή άρχισε να λειτουργεί τον Οκτώβριο του 1909.⁴⁶¹ Την τρίτη χρονιά της λειτουργίας της παρατηρήθηκε μείωση του αριθμού των μαθητών.⁴⁶² Οι σημαντικότεροι λόγοι συνδέονταν όχι μόνο με προκαταλήψεις και την αντίληψη ότι οι μαθητές δεν είχαν σαφή κατεύθυνση μετά την αποφοίτησή τους, αλλά και με την κρίση των γονέων ότι το απολυτήριο της Σεβαστοπούλειου σχολής δεν αποτελούσε προσόν για την απόκτηση κάποιας δημόσιας θέσης.⁴⁶³ Η Σεβαστοπούλειος Εργατική Σχολή θα αναγνωρισθεί το 1914 ως πρότυπη σχολή, όπου θα «ασκώνται πρακτικώς οι φοιτητώντες εις το Διδασκαλείον» με το νόμο «περί Διδασκαλείου της Τεχνικής Εκπαιδύσεως».⁴⁶⁴

Το έντονο ενδιαφέρον του Σεβαστόπουλου για την επαγγελματική εκπαίδευση δεν εξαντλήθηκε όμως στην Εργατική Σχολή αρρένων. Η κοινωνική του ευαισθησία στο ζήτημα των απόρων, ορφανών, περιπλανώμενων χωρίς μόρφωση παιδιών, αποτυπώνεται στις επιλογές διάθεσης των περισσότερων κληροδοτημάτων του. Δεν είναι μόνο όσα κατευθύνονται στην Κωνσταντινούπολη,⁴⁶⁵ αλλά και το κληροδότημα που άφησε στη Σχολή Απόρων παιδιών «διατελούσα υπό την προστασία του Φιλολογικού Συλλόγου «Παρνασσός»,⁴⁶⁶ καθώς και την ιδιόκτητη κατοικία του στο Ορφανοτροφείο Χατζηκώνστα,⁴⁶⁷ δείγματα του

⁴⁵⁸ Δεύτερη Επιστολή Λεωνίδα Λιώκη, Αρχείο Σεβαστοπούλειου Σχολής (Σ.Ω.Β.), αρ.6.

⁴⁵⁹ Ο διευθυντής επίσης προβλεπόταν να είναι πτυχιούχος Πολυτεχνείου η Φυσικομαθηματικής και όφειλε μετά την εκλογή του και μέχρι την αποπεράτωση της κατασκευής του ιδρύματος να σταλεί στη Δύση σε ανάλογο σχολείο για να καταρτισθεί πάνω στα καθήκοντα οργάνωσης και διοίκησης. Άρθρο 12 του Καταστατικού, ό.π.

⁴⁶⁰ Άρθρο 16 του Καταστατικού, ό.π. Σεβαστοπούλειος Εργατική Σχολή 1909-1939, (παράρτημα Β') στο Σ.Ω.Β., Χρονικά της τεσσαρακονταετίας, ό.π., σ.119.

⁴⁶¹ Πρακτικά Σ.Ω.Β., Συνεδρίαση της 22 Ιανουαρίου 1910. Οι μαθητές δεν κατέβαλαν δίδακτρα, εκτός από ένα μικρό ποσό για εκπαιδευτικό υλικό (βιβλία, γραφική ύλη, εργαλεία ιχνογραφίας και πλαστικής υλικά εργαστηρίου κλπ). Αρχείο Σεβαστοπούλειου Σχολής (Σ.Ω.Β.), αρ.7.

⁴⁶² Ενώ το σχολικό έτος 1909-1910 φοίτησαν 30 μαθητές και το 1910-1911 46, το 1911-1912 μόνο 23. Σεβαστοπούλειος Εργατική Σχολή 1909-1939 στο Σ.Ω.Β., Χρονικά της τεσσαρακονταετίας, ό.π., σ.122.

⁴⁶³ Ο πρώτος διευθυντής της, ο Α. Λιώκης, απέδιδε την επωνυμία της Σχολής «Σεβαστοπούλειος Εργατική Σχολή» στην ατυχή, όπως έλεγε, και ακριβή μετάφραση της επωνυμίας της γαλλικής σχολής Ecole Ouvriere Somasco. Ο ίδιος αντιμετώπιζε την προκατάληψη των γονέων που συνέδεαν την ονομασία με το μέλλον των παιδιών τους, που κάθε άλλο παρά τους προώριζαν για εργάτες, μετά από χρόνια σπουδών. Λέων. Λιώκης, Αναμνήσεις από την Σεβαστοπούλειον Σχολήν. Γκλαβάς, ό.π., σ.307.

⁴⁶⁴ Πρακτικά Σ.Ω.Β., Συνεδρίαση της 12^{ης} Ιουλίου 1914 και 22 Ιανουαρίου 1915 και Σ.Ω.Β., Χρονικά της τεσσαρακονταετίας, ό.π., σ.71.

⁴⁶⁵ Ανάμεσα σ' αυτά ήταν το Ορφανοτροφείο Επταπυργίου ή των έκθετων ορφανών και η Σχολή Απόρων Κορασιών στο Πέραν της Κωνσταντινούπολης. Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (Ι),ό.π., φάκελος 1, Διαθήκη, άρθρο 1ο, φάκελοι 2,3.

⁴⁶⁶ Άφησε 5 μετοχές της ΕΤΕ και 50 ομολογίες (εθν. δανείου 5%) του 1874, Ζερβός, Υ.ΟΙ., αρ.908 και Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (ΙΙ) ό.π.

⁴⁶⁷ Βλ κεφ. Ορφανοτροφεία, σ.583.

ενδιαφέροντος του για την εκπαίδευση των λαϊκών στρωμάτων. Η υποστήριξη και το ενδιαφέρον του για τη γυναικεία εργασία θα φανεί από το κληροδότημα των 25.000 χρυσών φράγκων προς το Εργαστήριο Απόρων Γυναικών.⁴⁶⁸ Ο Σεβαστόπουλος με τη διαθήκη του το 1902 αφιέρωσε 500.000 δραχμές στη Γεωργική Σχολή,⁴⁶⁹ «*ίνα ούτω δοθή ενίσχυση εις την γεωργικήν τάξιν του λαού, ήτις είναι κατά την κρίσιν μου και υγιεστέρα και ανωτέρα πασών των λοιπών εν Ελλάδι*».⁴⁷⁰ Άφησε «*ως άθικτον αποθεματικόν κεφάλαιον*» 50.000 χρυσά φράγκα στη Βιοτεχνική Εταιρεία,⁴⁷¹ αλλά και στο Σύλλογο προς διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων 10.000 χρυσά φράγκα.⁴⁷²

Το χαρακτήρα πρότυπης σχολής έτεινε να πάρει η Βαλλιάνειος Επαγγελματική Σχολή Ληξουρίου που ιδρύθηκε και λειτούργησε με το κληροδότημα του Παναγή Βαλλιάνου.⁴⁷³ Σκοπός της ήταν, σύμφωνα με τη διαθήκη του ευεργέτη το 1900, «*η δια θεωρητικής διδασκαλίας και πρακτικών ασκήσεων, όσον το δυνατόν αρτιωτέρα μόρφωσις και κατάρτισις νέων εις πρακτικά επαγγέλματα*».⁴⁷⁴ Σύμφωνα με αναφορά του 1904 του Νομάρχη Κεφαλληνίας προς το υπουργείο των Εξωτερικών, «*υπέρ των εν Κεφαλληνία απόρων, φιλανθρωπικών και ευαγών καταστημάτων κατελήφθη υπό Παναγή Βαλλιάνου το ποσό των 450.000 λιρών*».⁴⁷⁵ Ανάμεσα σε αυτά εντάσσει την «*ίδρυσιν αίφνης καθ' υπόδειξιν των τελειότερων εν Ευρώπη πρακτικής Σχολής, όπου θα διδάσκωνται, αφ' ενός όλαι αι γεωργικαί βιοτεχνίαι εξ [αλ...] να παρέχωνται γνώσεις για εμπόρους και δια το ναυτικόν μόρφωσιν...*».⁴⁷⁶

⁴⁶⁸ Δεύτερος Κωδίκελος της 5 Μαΐου 1905, Ζερβός, ό.π. και «*Λογαριασμός Κληρονομίας Κωνσταντίνου Ε.Σεβαστόπουλου*». Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (ΙΙ), ό.π., φάκελοι 2,3.

⁴⁶⁹ Εγκρίθηκε με το Β.Δ.της 26 Μαΐου 1901, ό.π.

⁴⁷⁰ Άρθρο 11^ο της διαθήκης Κωνσταντίνου Ε.Σεβαστόπουλου. Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (ΙΙ), ό.π. φάκελος 1.

⁴⁷¹ Άρθρο 10^ο: «*διατελούσαν υπό την προστασίαν του Α.Μ. Βασιλέως και την προεδρίαν του πρίγκηπος Γεωργίου, Υπάτου Αρμοστού εν Κρήτη*». «*Λογαριασμός Κληρονομίας Κωνσταντίνου Ε.Σεβαστόπουλου*». Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (ΙΙ), ό.π.

⁴⁷² Διαθήκη του Κωνσταντίνου Ε. Σεβαστόπουλου της 3 Ιουνίου 1902, «*Λογαριασμός Κληρονομίας Κωνσταντίνου Ε.Σεβαστόπουλου*». Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (ΙΙ), ό.π. φάκελος 1, (Διαθήκη) και Σ.Ω.Β., *Χρονικά της τεσσαρακονταετίας*. ό.π., σσ.44-45.

⁴⁷³ Διαθήκη Π.Βαλιάνου της 16 Ιανουαρίου 1900. ΜΗΚ,Γ'199, σ.847, Ζερβός,Υ.Γ., αρ.19184, 193 και ΑΥΕ, Φάκ.1885/ Δ60,1, έγγραφο 498 της 16 Οκτωβρίου 1885. Ο διορισμός της διαχειριστικής επιτροπής της Σχολής εγκρίθηκε με το Β.Δ. της 15 Οκτωβρίου 1909, «*περί εγκρίσεως του καταρτισμού της διαχειριστικής επιτροπής της εν Ληξουρίω ιδρυθησομένης εκ του κληροδοτήματος Παναγή Δ.Βαλλιάνου επαγγελματικής ή βιομηχανικής Σχολής*». Εφ.της Κυβερνήσεως,αρ.245, Α', της 21 Οκτωβρίου 1909.

⁴⁷⁴ Βαλλιάνειος Επαγγελματική Σχολή Ληξουρίου (ενημερωτικό φυλλάδιο), [Δήμος Ληξουρίου], Ληξούρι 1994, σ.2.

⁴⁷⁵ Τα χρήματα του κληροδοτήματος είναι «*κατατεθειμέν[α] εις τινα των εν Λονδίνω Τραπεζών, οι τόκοι των οποίων μετά την αφαίρεση 10% προς κεφαλαιοποίηση υπό των εκτελεστών διατίθενται στους άνω σκοπούς*». ΑΥΕ, Φάκ.1904/ 49,1, έγγραφο 1, έγγραφο 5182 της 15 Δεκεμβρίου 1905, (Νομάρχης Κεφαλληνίας προς υπουργείο Εξωτερικών, Αργοστόλι 15 Δεκεμβρίου 1904, όπως το υπουργείο «*ενεργηθεί υπέρ Βαλλιανείου κληροδοτήματος*»), έγγραφο 350 της Λονδίνο 31 Δεκεμβρίου 1904 (Legation de Grece a Londres προς υπουργείο Εξωτερικών).

⁴⁷⁶ Η σχολή αυτή θα μπορούσε να «*ενεργηθήση*» όχι μόνο την Κεφαλλονιά, αλλά και όλα τα Επτάνησα, «*του Αργοστολίου καθισταμένου κέντρου της τοιαύτης πρακτικής κινήσεως, αφού δωρεάν θα παρείχε η Σχολή αυτή τα εφόδια των πρακτικών λεγόμενων επαγγελμάτων και προς τους απόρους Κεφαλλήνας, αλλά και δια τον θήλυν πληθυσμόν...*». ΑΥΕ, Φάκ.1904/49,1, έγγραφο 1, (Νομάρχης Κεφαλληνίας προς υπουργείο Εξωτερικών, Αργοστόλι 15 Δεκεμβρίου 1904) και Δήμος Αθηναίων- Πολιτισμικός Οργανισμός, *Η Αθήνα των Ευεργετών, Έκθεση: Β' Κύκλος Εκδηλώσεων 9 Μαΐου-10 Ιουνίου*

Η πρότυπος πρακτική Σχολή σχεδιαζόταν να περιλαμβάνει, εκτός από το εργαστήριο των απόρων γυναικών εμπλουτισμένο με εργαστήρια ταπήτων, μεταξωτών, α) «πλήρη γεωργική Σχολήν προς σπουδήν παντός κλήρου της γεωργίας»,⁴⁷⁷ β) «πλήρη εμπορική σχολήν, όπου να διδάσκονται και ξένες γλώσσες», γ) ναυτική σχολή για πλοίαρχους, καθώς και παραρτήματα, όπως αγροκήπιο, χημείο, εργαστήριο φυσικής ή «άλλων αναγκών παράρτημα».⁴⁷⁸ Ιδρύθηκε τελικά με διάταγμα της 15 Οκτωβρίου 1909.⁴⁷⁹ Η ίδρυση και συντήρηση δύο άλλων σχολών, της Εμποροναυτικής και της Γεωργικής σχολής στο Αργοστόλι, Επαγγελματικής στο Λιξούρι, όπως και η συντήρηση της νυχτερινής σχολής του εργατικού συνδέσμου «Αλληλοβοήθειας Απόρων Παιδών και Εφήβων» από τον Βαλλιάνο εντάσσονται στο ίδιο πνεύμα ενίσχυσης των επαγγελματικών διεξόδων και του βιοπορισμού των κατοίκων του νησιού.⁴⁸⁰

Η συνειδητοποίηση των οικονομικών και επαγγελματικών διευκολύνσεων που θα μπορούσε να προσφέρει η βιοτεχνία και η βιομηχανία στις λαϊκές τάξεις προκύπτει μέσα από τις διαθέτες αρκετών ευεργετών. Ο Ζαννής Συναδινός από τη Χίο ζητά το 1905 το ήμισυ του τόκου του κεφαλαίου του κληροδοτήματός του να δαπανάται «προς ίδρυσιν και συντήρησιν εντός του βασιλείου κοινωφελών καθιδρυμάτων, ήτοι σχολών, πτωχοκομείων, εκκλησιών, των χρησιμότερων δια το λαόν εργοστασίων τεχνουργειών και λοιπών».⁴⁸¹ Είναι αξιοπρόσεκτο το γεγονός ότι ανάμεσα στους προτεινόμενους κοινωφελείς σκοπούς καθιστά με τον φραστικό τρόπο του συγκριτικού βαθμού - «χρησιμότερων» - διακριτή την ιδιαιτερότητα που τη συγκεκριμένη εποχή ενείχε η ανάπτυξη τεχνουργείων ή βιομηχανικών μονάδων για την αναπτυξιακή πορεία του ελληνικού λαού.⁴⁸²

(επιμέλεια εκδόσεως Γιάννης Ηλ. Εμίρης] σειρά Αθηναϊκή Βιβλιοθήκη 2η έκδοση, [Πνευματικό Κέντρο], Αθήνα 1997, Κατάλογος εκθεμάτων, σ.97.

⁴⁷⁷ Θα περιλαμβάνονταν διάφοροι γεωργικοί κλάδοι, όπως οινοποιία, ελαιουργία, σηροτροφία, γαλακτοκομία, τυροκομία, κτηνοτροφία και κάθε γεωργική και βιομηχανική βιοτεχνία. **ΑΥΕ**, Φάκ.1904/49,1, ό.π.

⁴⁷⁸ **Ο.π.**

⁴⁷⁹ Β.Δ. της 15^{ης} Οκτωβρίου 1909, «περί εγκρίσεως του καταρτισμού της διαχειριστικής επιτροπής της εν Ληξουρίω ιδρυθησομένης εκ του κληροδοτήματος Παναγή Δ.Βαλλιάνου επαγγελματικής ή βιομηχανικής σχολής». **Εφ.της Κυβερνήσεως**, αρ. 245/Α' της 21 Οκτωβρίου 1900. Με το Β.Δ. της 15 Οκτωβρίου 1909 επίσης διορίστηκε η διαχειριστική επιτροπή της Σχολής. Η Σχολή θα αρχίσει να οικοδομείται το 1915. **ΑΥΕ**, Φάκ.1904/49, υπφ.1, (Εκκλησιαστικά και Εκπαιδευτικά - Διαθήκη Βαλλιάνου και Β. Μελά), έγγραφο της 19 Ιουλίου 1904, έγγραφο 2601 της 3 Μαρτίου 1905 προς Νομάρχη Κεφαλληνίας (γνωστοποίηση του εν Λονδίνω πρεσβευτή της διαρρυθμίσεως του κληροδοτήματος Βαλλιάνου μετά από υποβολή του ζητήματος από τους εκτελεστές της διαθήκης Βαλλιάνου στην κρίσιν του ανώτατου Δικαστηρίου).

⁴⁸⁰ Διαθήκη Π.Βαλλιάνου της 16 Ιανουαρίου 1900. **ΜΗΚ,Γ'**199, σ.847. Βλ. κεφ. Γεωργική Εκπαίδευση, σ.809.

⁴⁸¹ Άρθρο 2ο της ιδιόχειρης διαθήκης του Ζαννής Συναδινού της 16 Φεβρουαρίου 1905 (23/3/1905). Όριζε επίσης το «έτερον ήμισυ» που θα δοθεί στη «ρηθείσα επιτροπή ενεργούσα από κοινού μετά του Οικουμενικού πατριάρχου Κων/πόλεως, θα χρησιμοποιή δια τας ανάγκας του έθνους εκτός των ορίων του βασιλείου της Ελλάδος εγκατεστημένου ελληνικού γένους, ήτοι προς διατήρησιν των εκκλησιών και της ορθοδόξου ημών θρησκείας, προς διατήρησιν του εθνισμού και της γλώσσης, δια σχολάς..κλπ.». Διαθήκη του Ζαννής Συναδινού της 16 Φεβρουαρίου 1905. **ΜΗΚ,Γ'**, σ.867. Περισσότερα για τον ευεργέτη βλ. κεφ. Ευεργεσία, σ.231 και Κίνητρα, σσ.387-388.

⁴⁸² Διαθήκη του Ζαννής Συναδινού, ό.π. *Εκθεση Διαχειρίσεως Ορφανοτροφείου Αικ. και Γ. Χατζηκάνστα* 1904. **ΓΑΚ**, Οθωνικό Αρχείο, φάκελος 1838, έγγραφο 990 της 31 Μαρτίου 1838 και διαθήκη αρ.2030 της 23 Μαρτίου 1905.

Στη διαθήκη του Όθωνα Σταθάτος προβάλλει ως αξίες την «ευφυΐα και την ικανότητα εις οιονδήποτε κλάδον της επιστήμης, της τέχνης των γραμμάτων, της βιομηχανίας και εν γένει των ποικίλων λειτουργιών της δημοσίας ή της ιδιωτικής υπηρεσίας».⁴⁸³ Για το λόγο μάλιστα αυτό υποστήριξε θερμά με υποτροφίες τις «ειδικές σπουδές».⁴⁸⁴

Ανεκπλήρωτη έμεινε η επιθυμία του Σοφοκλή Αχιλλόπουλου τραπεζοκτηματία στην Αλεξάνδρεια για ίδρυση και συντήρηση πολυτεχνικής σχολής στην Αθήνα «ως έγγιστα παραπλησίας της εν Ζυρίχη ή της εν Βερολίνω πολυτεχνικής σχολής...».⁴⁸⁵ Για το «Κωσταχιλλοπούλειον κληροδότημά» του ο Σοφ. Αχιλλόπουλος το 1910 προβλέπει ένα μέρος από 25.000 λίρες στερλίνες⁴⁸⁶ «να χρησιμεύση προς ίδρυσιν εν Βόλω εμπορικής σχολής» συντηρουμένης από τους τόκους του, ενώ το υπόλοιπο να χρησιμεύσει ως κεφάλαιο, «δια των τόκων του οποίου να ιδρυθή και συντηρείται εν Αθήναις τελεία πολυτεχνική σχολή, ως έγγιστα παραπλησία της εν Ζυρίχη της Ελβετίας περιφήμου τοιαύτης ή της εν Βερολίνω Charlotembourg πολυτεχνικής σχολής».⁴⁸⁷ Κάθε περίσσευμα επιτάσσει να χρησιμοποιείται σε υποτροφίες πτωχών νέων για σπουδές γεωπονίας και μηχανικής στην Ευρώπη.⁴⁸⁸ Προέβλεψε όμως στη διαθήκη του «το ήμισυ του μεριδίου αυτών (ενν. των θυγατέρων του και κληρονόμων, αν έμεναν άτεκνοι) να μεταβαίνει εις το έθνος, ήτοι την ελληνικήν κυβέρνησιν, ως κληροδότημα επ' ονόματί (του),...ίνα σπουδάσουν εις την Ευρώπην οιονδήποτε επιστήμην ή τέχνην...».⁴⁸⁹

Η παρουσία του Κοργιαλένιου στη χορεία των ευεργετών της τεχνικής εκπαίδευσης επισφραγίζεται με τη διάθεση 40.000 λιρών το 1910 στην ίδρυση επαγγελματικής σχολής στο Αργοστόλι, «..εν τη οποία να μορφώνονται τεχνίται, όσον ένεστι τελειότεροι εν τη ίδια έκαστος τέχνη...».⁴⁹⁰ Θέλησε η Σχολή να φέρει τον τίτλο «Κοργιαλένιος Επαγγελματική Σχολή».⁴⁹¹

⁴⁸³ Άρθρο 3ο της διαθήκης του Όθωνα Σταθάτου της 20 Απριλίου 1907. ΜΗΚ, Γ' 126, σ.587.

⁴⁸⁴ Πίστευε ότι «η δι' ειδικών σπουδών υποστήριξις και υπέρ των ποικίλων του τόπου αναγκών χρησιμοποίησις της εν Ελλάδι αναφαινομένης παντοειδούς ιδιοφυΐας ου μόνον θέλει αναδείξει και παράσχει στην πολιτείαν άνδρας χρηστούς χρήσιμους προς θεραπείαν των ποικίλων αναγκών αυτών, αλλά και θα διεγείρη την άμιλλαν προς τας σπουδάς και θα υπεκκαύση τον ζήλον προς το καθήκον και την εργασίαν εν γένει». Διαθήκη του Όθωνα Σταθάτου, ό.π.

⁴⁸⁵ Διαθήκη του Σοφ. Αχιλλόπουλου της 15 Μαρτίου 1910. ΜΗΚ, Γ' 4, σ.115.

⁴⁸⁶ Βλ.κεφ. Εμπορική Εκπαίδευση, σσ.835-836. Συμπλήρωσε το ποσό που είχε διαθέσει ο αδελφός του Ευάγγελος για την ίδια σχολή. Άρθρο 5ο της διαθήκης του Σοφ. Αχιλλόπουλου, ό.π. ΜΗΚ, Γ' 4, σ.111.

⁴⁸⁷ Άρθρο 10ο της διαθήκης του Σοφ. Αχιλλόπουλου, ό.π. ΜΗΚ, Γ' 4, σ.115.

⁴⁸⁸ Επιθυμεί «ίνα στέλλωνται υπότροφοι εις Ευρώπην νέοι πτωχοί, διακριθέντες δια την επιμέλειαν και καλήν διαγωγήν των, ίνα σπουδάσουν γεωπόνοι και μηχανικοί». Υποδεικνύει: «να προτιμώνται δε πάντοτε συγγενείς μου και συντοπίται μου, έχοντες τα άνω προσόντα». Άρθρο 5ο της διαθήκης του Σοφοκλή Αχιλλόπουλου, ό.π. Λόγω φόρων και διαφόρων εμποδίων, κατάληξη ήταν να ακυρωθεί η ίδρυση πολυτεχνικής σχολής, σ.108. Άρθρο 11 της Διαθήκης του Σοφοκλή Αχιλλόπουλου της 15 Μαρτίου 1910. ΜΗΚ, σσ.111-113 και Χαράλαμπος Γ.Χαρίτος, Η «Αχιλλοπούλειος» Εμπορική Σχολή, Συμβολή στην ιστορία των σχολείων της Τσαγκαράδας, Αρχείο Θεσσαλικών Μελετών, (ανάπτυπο από τον 10ο τόμο), [Εταιρεία Θεσσαλικών Ερευνών], Βόλος 1992, σσ.200-212.

⁴⁸⁹ Επιτάσσει την αυτοδίκαιη επιστροφή των διατιθέμενων ποσών στους κληρονόμους του, αν «δι' οιονδήποτε λόγον αναφύωσιν δυσκολίαι ανυπέβλητοι δια την ίδρυσιν ή την διαχείρισιν ή την διεύθυνσιν των ρηθισών σχολών». Άρθρο 4ο της διαθήκης του Σοφ. Αχιλλόπουλου, ό.π. Η συνολική του περιουσία έφτανε το ποσό των 1.689.532 λιρών Αγγλίας σύμφωνα με δήλωσή του. Χ. Χαρίτος, Η Αχιλλοπούλειος..ό.π., σσ.20,208. Στις 20 Απριλίου 1916 περιλαμβάνονται στον ιδίοχειρο κωδίκελό του ελαφρές τροποποιήσεις της διαθήκης. ΜΗΚ, Γ' 4, σ.115.

⁴⁹⁰ Άρθρο 24. Επιθυμούσε, αν το επέτρεπαν τα οικονομικά της σχολής, να γίνονται δεκτοί μαθητές και από άλλες περιοχές. Μέχρι 5000 αγγλικές λίρες θα διαθέτονταν για την ανέγερση της Σχολής, ενώ οι τόκοι του εναπομείναντος ποσού στην συντήρησή της διαθήκη της 5 Ιουνίου 1910. ΜΗΚ, Γ' 58, σ.307,

Εφαρμόζοντας τον Κανονισμό του Ορφανοτροφείου Χατζηκώνστα ως υπόδειγμα οργάνωσης ιδρύματος, σύμφωνα με τις καλύτερες δυνατές προδιαγραφές, προσπαθεί να κεντρίσει το ενδιαφέρον και άλλων να υιοθετήσουν την πρακτική αυτή: Ευελπιστεί, όπως σημειώνει, να γίνει παράδειγμα μίμησης για τους συμπολίτες του, ώστε να βοηθήσουν «την προαγωγή της Σχολής ταύτης», που είναι μεγάλο όφελος τόσο για την Κεφαλλονιά, όσο και για την Ελλάδα.⁴⁹² Το ενδιαφέρον του για την τεχνική και επαγγελματική εκπαίδευση δεν καταδεικνύεται μόνο με αυτό το κληροδότημα, αλλά και με τη χρηματοδότηση υποτροφιών εξωτερικού σε νέους για να σπουδάζουν «τας φυσικάς και πρακτικάς επιστήμας και την εφαρμογήν αυτών εις την βιομηχανίαν, την γεωργίαν και τας εν γένει τέχνας (της ιατρικής και της νομικής αποκλειομένων)». Ζήτησε το κληροδότημα αυτό με το όνομα «Κοργιαλένιον Άθλον» (να) χορηγείται, «όπως μορφώνωνται ικανοί επιστήμονες και προάγεται η πρόοδος της βιομηχανίας, της γεωργίας και των τεχνών εις ένα ή πλείονας των φοιτητών του Εθνικού Πανεπιστημίου».⁴⁹³ Δεν άφησε ανεκμετάλλευτο το τυχόν εναπομένον τμήμα της διατιθέμενης περιουσίας του και ίσως έχει μεγαλύτερη σημασία η τελευταία αυτή επιλογή του: «Δίδω το τυχόν εναπομένον μέρος της περιουσίας μου εις τον Διάδοχον του Ελληνικού Θρόνου, όπως το διαθέσει κατά την προαίρεσιν αυτού, υπέρ οιουδήποτε εξωραϊστικού της πόλεως των Αθηνών έργου, ή υπέρ ιδρύματος οιουδήποτε σκοπόν έχοντος την προαγωγήν επιστημονικών, φιλολογικών και ηθικών γνώσεων ή την πρόοδον των τεχνών και του εμπορίου, παν δε τοιούτον έργον εξωραϊσμού, ή ίδρυμα δέον να φέρει το όνομά μου».⁴⁹⁴

Από εκείνους που ενίσχυσαν, όχι μόνο την επαγγελματική εκπαίδευση στο ελληνικό κράτος, αλλά και το βιομηχανικό και βιοτεχνικό κλάδο, ήταν ο Παναγής Χαροκόπος (1835-1911), ομογενής στη Ρουμανία, Κεφαλλονίτης επίσης, από την Πλαγιά της Ασσου. Από τη συνολική του κινητή και ακίνητη περιουσία αξίας περίπου επτά εκατομμυρίων με τη διαθήκη του 1910 κατέθεσε το ποσό των 2.500.000 χρυσών φράγκων στην Εθνική Τράπεζα, «ων ο τόκος θέλει χρησιμεύση υπέρ διαφόρων κλάδων βιομηχανίας, βιοτεχνίας και παραγωγής Εθνικού πλούτου».⁴⁹⁵ Στη σύνταξη του κωδίκιελού του τονίζει ότι πέρα από την κατά το

Ζερβός, Υ.Γ., αρ.632, 1914, Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (ΧΙΙΙ), Κληροδότημα Μαρίνου Κοργιαλένιου (1899) φάκελος 49: (Αλληλογραφία άγγλων και ελλήνων εκτελεστών.), ό.π.

⁴⁹¹ Όλα τα ιδρύματα που με τη διαθήκη του εγκαθιδρύει τα τιτλοφορεί «Κοργιαλένια» θέτοντας ως απαραίτατο όρο την καθιέρωση ως επίσημης της επωνυμίας αυτής. Διαθήκη του Μ. Κοργιαλένιου, ό.π.

⁴⁹² «Ευελπιστώ διακαώς οι αγαθοεργοί συμπολίται μας μιμούμενοι το παράδειγμά μου θέλουσι συντελεί, δια δωρεών και κληροδοτημάτων εις την προαγωγήν της Σχολής ταύτης, η οποία ελπίζω ότι θέλει αποβή μεγάλης ωφελείας εις τε την νήσον μας και την πατρίδα μας». Άρθρο 24 της διαθήκης του Μ. Κοργιαλένιου συνταχθείσης στη κομητεία του Λονδίνου, ό.π.

⁴⁹³ «Δίδω το ποσό των 15.000 λιρών, όπως δια του εισοδήματος αυτών νέοι ελληνικής καταγωγής σπουδάζωσιν εν τω εξωτερικώ». Άρθρο 32 της διαθήκης του Μ. Κοργιαλένιου, ό. π.

⁴⁹⁴ Άρθρο 49 της διαθήκης, ό.π. Οι κατά καιρούς δωρεές του Κοργιαλένιου στρέφονταν τις περισσότερες φορές στην πρωτεύουσα του Κράτους. Το 1905 έστειλε στο διάδοχο Κωνσταντίνο 1.000.000 φράγκα για τον εξωραϊσμό της Αθήνας, ενώ η ευλογία μάστιζε την Κεφαλονιά και άλλες 500.000 δραχμές, 20.000 λίρες χρυσές περίπου μέσα από τη διαθήκη του, χειρονομίες που προκάλεσαν την αντίδραση των συμπατριωτών του στην Κεφαλονιά, οι οποίοι άδικα περίμεναν τη βοήθειά του για επείγοντα προβλήματα. Στην πράξη της δωρεάς αυτής διέβλεψαν την πρόθεσή του να βοηθήσει το βασιλιά Γεώργιο μετά την επανάσταση στο Γουδί. Άγγ.Δεμπόνου, ό.π., σσ.255,264. Ο Κοργιαλένιος είχε συστήσει δύο επιτροπές, μία για τη διαχείριση της περιουσίας του στο Λονδίνο που αποκαλούσε «Άγγλους Επιτρόπους του» και μία στην Ελλάδα, τους «Έλληνες εκτελεστές». ΜΗΚ,Γ'58, σσ.307 και 316. Βλ κεφ Ευεργεσία, Το ασφαλές του κληροδοτήματος, σσ.270,271.

⁴⁹⁵ «Αποτάσσω από τούδε το ποσό των δύο και ήμισυ εκατομμυρίων αρ.2.500.000 χρυσών φράγκων το ισότιμον δε του ποσού τούτου θέλει κατατεθή εις διηνεκή κατάθεσιν παρά τη Εθνική Τραπέζη της

δυνατό ενίσχυση των κοινωφελών ιδρυμάτων της χώρας,- τα περισσότερα των οποίων ήταν εκπαιδευτικά - προσπάθησε να ενθαρρύνει «τον πόθον προς εργασίαν», την οποία συμβολοποιεί θεωρώντας την βασική πηγή πλούτου και δύναμης.⁴⁹⁶ Σε άλλο σημείο παραγγέλλει: «Εις την εν Αθήναις εδρεύουσαν Ελληνικήν Βιοτεχνικήν Εταιρείαν των Φιλοτέχνων κληροδοτώ το ποσόν δραχμών οκτακισχιλίων (8.000) κατ' έτος λαμβανομένων...και ορίζω ίνα δια του ποσού τούτου αποστέλλονται ανά διετίαν (4) τεχνίται υπό του Συμβουλίου της Εταιρείας, εκλεγόμενοι πάντοτε επί τη βάσει διαγωνισμού, ίνα επί δύο έτη φοιτήσωσιν εις τας τελειότερας των Τεχνικών Σχολάς, εν τη Εσπερία Ευρώπη και καταρτισθώσιν τέλειοι τεχνίται εις τον κλάδον των».⁴⁹⁷ Οι τεχνίτες θα επιλέγονταν από τους απόφοιτους των εσπερινών τεχνικών-επαγγελματικών σχολών που είχε ιδρύσει στους κόλπους της η Εταιρεία.⁴⁹⁸ Ο ίδιος υπήρξε από το 1900 τακτικός εταίρος της Βιοτεχνικής Εταιρείας,⁴⁹⁹ η οποία ιδρύθηκε το 1892 στην Αθήνα χάρη στην ιδιωτική πρωτοβουλία στα πλαίσια της γενικότερης προσπάθειας για ανάπτυξη της τεχνικής και επαγγελματικής εκπαίδευσης. Σκοπό της είχε «την εν Ελλάδι προαγωγήν και ανάπτυξιν της τεχνικής διδασκαλίας...δια παροχής καταλλήλου διδασκαλίας εις τας επαγγελματικάς τάξεις, δια συστάσεως τεχνολογικών συλλόγων και βιβλιοθηκών, δια μελετών και δημοσιευμάτων...».⁵⁰⁰

Στην ίδια Εταιρεία, η οποία επίσης είχε υπό την επιστασία της και τις Εσπερινές σχολές, θα ανατεθεί η διαχείριση του κληροδοτήματος του Διπλάρη και η διοίκηση της Διπλαρείου Σχολής.⁵⁰¹ «Την διδασκαλίαν δωρεάν σχεδίων και τεχνών εν γένει (*Dessin Lineaire*) των εις αυτάς ασχολουμένων αρρένων και θηλέων», την ίδρυση δηλαδή σχολείου Σχεδίου των Τεχνών είχε ως επιθυμία στη διαθήκη του ο Αριστέιδης Διπλάρης το 1906. Μηχανικός ο ίδιος, έγινε ιδρυτής της Διπλαρείου Σχολής στην Αθήνα αφήνοντας το μεγαλύτερο τμήμα της περιουσίας του σ' αυτήν, η οποία θα ιδρυθεί το 1918.⁵⁰²

Στα τέλη της εξεταζόμενης περιόδου συνεχίζουν να αφιερώνονται κληροδοτήματα στην ίδρυση επαγγελματικών σχολών. Μία από αυτές, η «Τριάντειος Επαγγελματική και Βιομηχανική Σχολή Πατρών», θεμελιωμένη στο κληροδοτήμα του Θεόδωρου Τριάντη, που

Ελλάδος και εις ισάξια Ελληνικά χρεώγραφα ηγγυημένα υπό της Διεθνούς Οικονομικής Επιτροπής, των οποίων το καθ' εξαμηνίαν τοκομεριδιακόν εισόδημα υπολογιζόμενον όμως μετά την λήψιν και εξόφλησιν του τοκομεριδίου της τρεχούσης εξαμηνίας καθ' ην συνέβη ο θάνατός μου..», Επιφυλάσσεται να υποδείξει τα ποσά και τους σκοπούς, καθώς και τη διαχειριστική «Χαροκόπειον Επιτροπήν». Διαθήκη του Παναγή Χαροκόπου της 20 Απριλίου 1910. ΠΠΧ, αρ.15, σ.445.

⁴⁹⁶ Καταγράφει τις πεποιθήσεις του στον κωδίκελό του: «Τα μέγιστα συμβάλλει εις την ανάπτυξιν και κραταιώσιν ενός Έθνους η ανάκτησις του Πατρίου εδάφους...». Κωδίκελος Παναγή Χαροκόπου της 10 Ιανουαρίου 1911. ΠΠΧ, σ.445. Βλ. Κίνητρα, σσ.320-321.

⁴⁹⁷ Παρήγγειλε την ανά διετία αποστολή τεσσάρων τεχνιτών στις καλύτερες τεχνικές σχολές της Ευρώπης, όπου θα σπούδαζαν για δύο έτη. Κωδίκελος του Παναγή Χαροκόπου, ό.π.

⁴⁹⁸ Γεωργιτσογιάννη, Παναγής Χαροκόπος (1835-1911), ό.π., 2000, σ.176.

⁴⁹⁹ Ο Π. Χαροκόπος ήταν μέλος της διαρκούς Τεχνικής Επιτροπής που συγκροτήθηκε το 1908 με αρμοδιότητα τα τεχνικά και επιστημονικά ζητήματα που αφορούσαν την Εταιρεία. Ό.π., σσ.174,176.

⁵⁰⁰ ΑΥΕ, Φάκ.1885/ Δ60,1, έγγραφο 921 της 15 Σεπτεμβρίου 1885, Μπελιά, Ο Σύλλογος προς διάδοσιν Ωφελίμων..ό.π., σσ.200-204 και Γεωργιτσογιάννη, Παναγής Χαροκόπος (1835-1911), ό.π., 2000, σ.466.

⁵⁰¹ Λειτουργούσαν τόσο οι Εσπερινές σχολές, όσο και η Διπλάρειος υπό την ίδια διοίκηση με την επωνυμία «Εσπεριναί Σχολαί Ελληνικής Βιοτεχνικής Εταιρείας-Διπλάρειος Σχολή». Ε.Β.Ε., Χρονικόν Ελληνικής Βιοτεχνικής Εταιρείας και Διπλαρείου Σχολής, Εβδομηκονταετηρίς 1892-1967, Αθήνα 1973, σσ.23-24.

⁵⁰² Μετά την αποβίωση της συζύγου του που ήταν επικαρπώτρια το 1915 εγκρίθηκε το Καταστατικό της με Β.Δ. της 28 Δεκεμβρίου 1915, «περί εγκρίσεως του Καταστατικού της εν Αθήναις Διπλαρείου Σχολής. Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ.6, τεύχος Β', της 18 Ιανουαρίου 1916.

ανερχόταν κατά τον ισολογισμό του 1913 σε 409.994 δραχμές,⁵⁰³ ήταν, σύμφωνα με το στόχο του ευεργέτη, σχολή «τεχνών και επαγγελματών», μία ακόμα «βιομηχανική σχολή» για την παροχή των απαραίτητων γνώσεων σε νέους των Πατρών, ώστε «να γίνονται κατάλληλοι τεχνίται, δι' όσον το δυνατόν πρακτικώτερας διδασκαλίας εις επαγγέλματα πρακτικά».⁵⁰⁴

Φαίνεται να αφουγκράζονται οι χρηματοδότες αυτοί την ανάγκη για την άσκηση πρακτικών επαγγελματών και να την αντιλαμβάνονται ως ένα μέσο οικονομικής ανάπτυξης του τόπου. Είναι ορατή λοιπόν μια προσπάθεια διάρθρωσης μιας υποδομής τεχνικής εκπαίδευσης και στο επαρχιακό σχολικό δίκτυο της χώρας εκ μέρους της ιδιωτικής πρωτοβουλίας που εντοπίζεται κυρίως τις δύο τελευταίες δεκαετίες με βαθμό συμμετοχής Ελλήνων του εσωτερικού σχεδόν να πλησιάζει εκείνο των ομογενών.

Προέλευση Ευεργετών της Τεχνικής Εκπαίδευσης (1829-1913)						
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ	ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ	ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ	ΑΛΥΤΡΩΤΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ	ΦΙΛΕΛΛΗΝΕΣ	ΑΓΝΩΣΤΟ
ΣΥΝΟΛΟ	61	29	20	3	6	3
Ποσοστό επί του αριθμού του τομέα	43,29%	26,61%	4,24%	9,83%	4,24%	43,29%

Πίνακας 2. (Βλ. και Πίνακες επεξεργασίας. Παράρτημα 1, Α', σ.6, πίνακας 11 και Γ3β).

Γεωγραφική κατεύθυνση Ευεργεσίας της Τεχνικής Εκπαίδευσης (1829-1913)							
Περιοχές	ΑΘΗΝΑ	ΣΤΕΡΕΑ	ΠΕΙΡΑΙΑΣ	ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ	ΚΥΚΛΑΔΕΣ	ΙΟΝΙΑ	ΘΕΣΣΑΛΙΑ
Αριθμός πράξεων	33	4	10	7	3	3	2
Ποσοστό επί των 61 πράξεων	54,09%	4,91%	16,39%	11,47%	4,91%	4,91%	3,27%

Πίνακας 3. (Βλ. Παράρτημα 1, Α' Πίνακες -Γραφήματα, σ.46, πίνακας 88 και Γ18β).

⁵⁰³ Η επιθυμία του θα υλοποιηθεί το 1925. Το ποσό όμως εκείνη την εποχή δεν επαρκούσε, ώστε να ιδρυθεί «εις οίαν μορφήν...εφαντάσθη ο διαθέτης». Ο.π., Ζερβός, Υ.ΟΙ., αρ.913.

⁵⁰⁴ Β.Δ. της 5 Ιουλίου 1925, «Περί εγκρίσεως οργανισμού της εν Πάτραις Τριαντείου Επαγγελματικής και Βιομηχανικής Σχολής». Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ.269, τεύχος Α' της 8 Οκτωβρίου 1926.

Αξιοπρόσεκτο είναι το αυξημένο ποσοστό προσφοράς «πολύ μεγάλων» περιουσιών στην τεχνική εκπαίδευση, γεγονός που συνδέεται με το υψηλό ποσοστό της ακληρίας:

Οικογενειακή κατάσταση Ευεργετών Τεχνικής Εκπαίδευσης.(1829-1913)				
	<i>ΕΓΓΑΜΟΙ</i>	<i>ΑΓΑΜΟΙ</i>	<i>ΑΤΕΚΝΟΙ</i>	<i>ΑΓΝΩΣΤΟ</i>
<i>Αριθμός</i>	9	13	20	19
<i>Ποσοστό επί του αριθμού του τομέα</i>	14,75%	21,31%	32,78%	31,14%

Πίνακας 4. (Βλ. Παράρτημα 1, Α' Πίνακες -Γραφήματα, σ.14, πίνακας 27 και Γ6β).

Μέγεθος δωρεάς Ευεργετών Τεχνικής Εκπαίδευσης (1829-1913).					
<i>Μέγεθος δωρηθείσας περιουσίας</i>	<i>ΠΟΛΥ ΜΕΓΑΛΗ</i>	<i>ΜΕΓΑΛΗ</i>	<i>ΜΕΣΑΙΑ</i>	<i>ΜΙΚΡΗ</i>	<i>ΑΓΝΩΣΤΟ</i>
<i>Αριθμός</i>	20	15	15	3	8
<i>Ποσοστό επί του αριθμού του τομέα</i>	32,78%	24,59%	24,59%	4,91%	13,12%

Πίνακας 5. (Βλ. Παράρτημα 1, Α' Πίνακες -Γραφήματα, σ.39, πίνακας 73 και Γ15β).

Οικογενειακή κατάσταση Ευεργετών με προσφορά «πολύ μεγάλης περιουσίας»				
	<i>ΕΓΓΑΜΟΙ</i>	<i>ΑΓΑΜΟΙ</i>	<i>ΑΤΕΚΝΟΙ</i>	<i>ΑΓΝΩΣΤΟ</i>
<i>Αριθμός «πολύ μεγάλων» δωρεών</i>	1	4	12	3
<i>Ποσοστό επί του αριθμού του τομέα</i>	5%	20%	60%	15%

Πίνακας 6.

Στην ισομερή σχεδόν συνύπαρξη και των τριών κατηγοριών μορφωτικού επιπέδου αξιοπρόσεκτη είναι η σημαντική συμμετοχή των αναλφάβητων ευεργετών στην ενίσχυση της τεχνικής εκπαίδευσης τόσο στα μέσα, όσο και στα τέλη του αιώνα και αυτό απέναντι σε μία κοινωνία και ένα κράτος που πάντα διατηρούσαν και διατηρούν σε κατώτερο επίπεδο την τεχνική από τη γενική εκπαίδευση.

<i>Μορφωτικό Επίπεδο Ευεργετών Τεχνικής Εκπαίδευσης (1829-1913)</i>				
<i>Κατηγορίες</i>	<i>ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Α'</i>	<i>ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Β'</i>	<i>ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Γ'</i>	<i>ΑΓΝΩΣΤΗ</i>
<i>Αριθμός</i>	16	15	17	13
<i>Ποσοστό επί του αριθμού του τομέα</i>	26,22%	24,59%	27,86%	21,31%

Πίνακας 7. (Βλ. Παράρτημα 1.Α' Πίνακες -Γραφήματα, σ.30, πίνακας 56 και Γ9β).

<i>Επαγγελματική Κατανομή ευεργετών Τεχνικής Εκπαίδευσης (1829-1913).</i>		
<i>Επαγγελματικές κατηγορίες</i>	<i>Αριθμός</i>	<i>Ποσοστό επί του αριθμού του τομέα</i>
<i>ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΕΣ</i>	26	42,62%
<i>ΠΟΛΙΤΙΚΟΙ</i>	5	8,19%
<i>ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΟΙ</i>	2	4,91%
<i>ΔΙΚΑΣΤΙΚΑ</i>	2	3,27%
<i>ΜΗΧΑΝΙΚΟΙ</i>	4	6,55%
<i>ΙΑΤΡΙΚΑ</i>	1	1,63%
<i>ΑΛΛΑ</i>	10	10,16%
<i>ΑΓΝΩΣΤΑ</i>	11	18,03%
<i>ΣΥΝΟΛΟ</i>	61	100%

Πίνακας 8. (Βλ. Παράρτημα 1, Α' Πίνακες -Γραφήματα, σ.23, πίν.42, Γ12β).

Η πρώτη κυβέρνηση Βενιζέλου το 1910 έχοντας την πολιτική πρόθεση να προχωρήσει στον αστικό μετασχηματισμό και τον οικονομικό εκσυγχρονισμό της ελληνικής κοινωνίας, στο ζήτημα της εκπαίδευσης μέσω της ορθολογικής ανάπτυξης του συστήματος επεδίωκε τη θεσμοθέτηση της τεχνικής εκπαίδευσης αποκλείοντας από το γενικευμένο μέχρι τότε κλασικό πρότυπο εκπαίδευσης ένα μεγάλο αριθμό ελληνοπαιδών. Θεωρήθηκε μάλιστα αναγκαίος ο περιορισμός του αριθμού των γυμνασίων και η αντικατάστασή τους με επαγγελματικά και τεχνικά σχολεία.⁵⁰⁵ Βασικός στόχος της κρατικής πολιτικής ήταν να επιβάλει την παροχέτευση μεγάλου αριθμού ατόμων στην παραγωγική διαδικασία.⁵⁰⁶

⁵⁰⁵ Αλέξης Δημαράς, *Χαρακτηριστικά αστικού φιλελευθερισμού στα εκπαιδευτικά προγράμματα των κυβερνήσεων του Βενιζέλου στο Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός* (επιμέλεια Γ. Μαυροκορδάτος-Χρ. Χατζηιωσήφ), [Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης], β' έκδοση, Ηράκλειο 1992, σ.26.

⁵⁰⁶ *Ο.π.* Για να έχουμε μία γενική εικόνα της φοίτησης σε επαγγελματικές σχολές, το 1910-1911 λειτουργούσαν 10 δημόσιες επαγγελματικές σχολές - μαζί με τις εκκλησιαστικές όμως - με 567

Από την εποχή του Καποδίστρια, ειδικότερα όμως από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, διατυπώνονται απόψεις λογίων, αλλά και υπουργών Παιδείας υπέρ του «πρακτικότερου» προσανατολισμού της εκπαίδευσης. Από το πρότυπο των γερμανικών Real Schulen των αρχών του αιώνα μέχρι το παράδειγμα των προτύπων τεχνικών επαγγελματικών σχολών της Ευρώπης των αρχών του 20^{ου} αιώνα οι επιρροές ποικίλουν και δεν αφήνουν αδιάφορους επώνυμους ιδιώτες, συλλόγους, φορείς, οι οποίοι προσπαθώντας να εισάγουν και να εμβολιάσουν την ελληνική πραγματικότητα με ξένα εμφυτεύματα, αφενός θα επιλύσουν οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα, αφετέρου θα προάγουν την ανάπτυξη της εθνικής οικονομίας, αλλά και την ενίσχυση του εθνικού γοήτρου. Βασικό αίτημα του Α' Εκπαιδευτικού Συνεδρίου υπήρξε εκείνο που αναφερόταν στην ίδρυση επαγγελματικών σχολών *«αμφοτέρων των φύλων, χάριν τελειότερας μορφώσεως εις τα κυριώτερα τεχνικά επαγγέλματα»*. Πόσα βήματα όμως θα είχαν συντελεστεί στον τομέα αυτό, αν έλλειπε η ιδιωτική επιχορήγηση και το πνεύμα του ευεργετισμού; Οι φωνές υπέρ πρακτικότερης εκπαίδευσης δε θα παρέμεναν παρά εξαγγελίες, προτάσεις, αναζητήσεις, προβληματισμοί, αν η ιδιωτική πρωτοβουλία δεν κατέθετε τον οβολόν της *«δια να ανακαλεσθώσιν αι τέχναι και επιστήμαι εις την Ελλάδα»* και δεν υλοποιούσε οράματα *«επί κοινωφελείας και αγαθοεργίας της πανελληνίου προόδου»*.

Κάτω από την επήρεια της τεχνολογικής και βιομηχανικής ανάπτυξης της Δύσης και των εκσυγχρονιστικών τάσεων που εμφανίζονταν στο εσωτερικό της χώρας και διεκδικούσαν την ανταγωνιστικότητα της Ελλάδας απέναντι στις ευρωπαϊκές χώρες γεννήθηκαν εκπαιδευτικά νομοσχέδια, όπως αυτά του 1899 και του 1913. Πρόκειται για κείμενα προσανατολισμένα σε εκπαίδευση που να απαντά περισσότερο στις «πρακτικές» ανάγκες και στη διαδικασία του κοινωνικού καταμερισμού εργασίας με στόχους αφενός την αποσυμφόρηση του κλασικού σχολείου και αφετέρου τη δημιουργία τεχνικών-επαγγελματικών σχολών με στόχο τη διοχέτευση αποφοίτων στην αγορά εργασίας. Η άρνηση της Βουλής να νομιμοποιήσει τα νομοσχέδια αυτά οφείλεται, αφενός στην πρόσκρισή τους με τα συμφέροντα συντηρητικών κοινωνικών στρωμάτων και αφετέρου στην προσπάθεια να επιβάλουν μεταρρυθμίσεις που ανταποκρίνονταν σε βραχύχρονες διαδικασίες αστικοποίησης, αντίθετα από ό,τι συνέβαινε στην Ευρώπη, όπου οι διαδικασίες αυτές ήταν μακροχρόνιες.

Με τη νικηφόρα έκβαση των βαλκανικών πολέμων η εκπαίδευση γίνεται μοχλός οικονομικής ανάπτυξης. Κρίνεται ως μία από τις σημαντικότερες περιόδους του ελληνικού κράτους αυτή που ακολουθεί μετά το 1909 μέχρι την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1928, αφού κατά τη διάρκειά της ομογενοποιείται και συγκεντρώνεται ο πληθυσμός στα σύνορα της χώρας, προωθούνται ιδέες και δημιουργούνται θεσμικά και νομικά πλαίσια για τον αστικό εκσυγχρονισμό της κοινωνίας.

μαθητές. Αν υπολογιστούν και οι ιδιωτικές επαγγελματικές σχολές που είχαν 320 μαθητές συνολικά, αγγίζουμε τον αριθμό των 887 μαθητών. Τσουκαλάς, ό.π., σ.505.

X. ΓΕΩΡΓΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

«..όπως προοδεύση ολίγον κατ' ολίγον η γεωργία μας' αύτη η βάσις αληθούς ευτυχίας ενός έθνους».

Νικόλαος Στουρνάρης στο Κωνσταντίνος Δόσιος, *Νικόλαος Στουρνάρης. Εφ. Αθηνά*, αρ. φύλλου 1.925 της 10 Νοεμβρίου 1852 (*Νεκρολογία*)

1. Το πρώτο Γεωργικό Σχολείο

Η ελληνική κοινωνία του 19^{ου} αιώνα, κατά βάση αγροτική στο μεγαλύτερο μέρος της, κυριαρχούνταν από μία κλειστή οικονομία, μία καθυστερημένη βιοτεχνία και μία ανύπαρκτη βιομηχανία.¹ Το ενδιαφέρον για τον τομέα της γεωργίας, ως πεδίου οικονομικής ανάπτυξης του ελληνικού χώρου υπήρχε ήδη από τα χρόνια της Επανάστασης στα κείμενα των τοπικών διοικήσεων.² Η αντίληψη ότι η μύηση στις γνώσεις γεωργίας πρέπει να περνά μέσα από την εκπαιδευτική διαδικασία προϋπήρχε της επαναστατικής περιόδου. Το 1817 ο Δανιήλ Φιλιππίδης, έγραφε: «*Η Γεωργία και η Ιατρική, φίλοι ομογενείς, είναι αι δύο πρωτεύουσες επιστήμες[...]. Απορείτε ο[που] δε βλέπετε αυτών σχολεία; Η αιτία είναι αυτη σπού είπα και ανωτέρω, δηλαδή, είμαστε χαμένοι και δεν ηξεύρομεν τι κάμωμεν. Έπρεπε να νομίζεται κανείς προκομμένος, ο οποίος είναι πάντη ανίδεος από Γεωργίαν και Ιατρικήν;... Ένας μάλιστα οποι έχει αγρούς έπρεπε εξ ανάγκης να είναι στολισμένος με τα Φώτα της Γεωργίας».³ Το ίδιο και ο Κωνσταντίνος Κούμας σε άρθρο του στο «*Λόγιο Ερμή*» με τίτλο «*Παιδαγωγία. Περί παιδείας και σχολείων*», όπου προτείνει εκπαιδευτικό σύστημα, σύμφωνα με το οποίο, στα κοινά σχολεία να διδάσκεται η γεωπονία, η κτηνοτροφία, οι κανόνες μηχανικής, αναγκαίοι για την κατασκευή εργαλείων, ή αμαξών: «...Άλλο δεν πρέπει να τους διδάσκουν, ειμή ό,τι μέλλει να τους χρησιμεύη εις το μέλλον επάγγελμά τους».⁴*

Η καθυστέρηση όμως εγκαθίδρυσης και ανάπτυξης της επαγγελματικής εκπαίδευσης των αγροτών στο ελληνικό κράτος οφειλόταν κατά κύριο λόγο σε εγγενείς δυσκολίες προερχόμενες από τη νοοτροπία της παραδοσιακής αγροτικής οικογένειας. Η απόκτηση από τους αγρότες ήδη από την παιδική τους ηλικία των επαρκών γνώσεων για την ανταπόκρισή τους στις απαιτήσεις του επαγγέλματός τους, η βαθμιαία μύησή τους «στο τελετουργικό της

¹ Απ. Βακαλόπουλος, *Νέα ελληνική ιστορία 1204-1985*, [Βάνιας] ιβ' έκδοση, Θεσσαλονίκη 1996, σ.221.

² Λεωνίδας Καλλιβρετάκης, *Η δυναμική του αγροτικού εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα*, [Μορφωτικό Ινστιτούτο Αγροτικής Τράπεζας], Αθήνα 1990, σ.38.

³ Δημήτριος Ζωγράφος, *Ιστορία της παρ' ημίν γεωργικής εκπαιδύσεως*, Υπουργείον Γεωργίας [Εθνικό Τυπογραφείο], Αθήνα 1936, τόμος Α', σσ.17-19.

⁴ Ο Κούμας διακρίνει ως αναγκαία σχολεία τα «κοινά» και τα «των ανωτέρων βαθμών» που διακρίνονται σε «χωρικά ή γεωπονικά», σχολεία τεχνικά, σχολεία εμπορικά, γυμνάσια και πανεπιστήμια που παρέχουν «γνώσεις αναγκαίας εις ιδιαίτερόν τι έργον». *Ερμής ο Λόγιος*, 1819-1820, φωτοτυπική επανέκδοση. [Εταιρεία Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου (Ε.Λ.Ι.Α.)] 1988-1990, σσ.752-755.

αγροτικής απασχόλησης» και η μετάδοση της συσσωρευμένης εμπειρίας των πατέρων τους, η οποία συμπορευόταν και «με την εμφύτευση όλων των παραδοσιακών προτύπων, ηθικών αξιών, δοξασιών, εθίμων» υπήρξαν παράγοντες βασικοί του συντηρητικού χαρακτήρα της αγροτικής εργασίας. Στο φόβο ότι το αγροτικό σχολείο θα απορύθμιζε το μηχανισμό αυτής της διαδικασίας εισάγοντας νέες αξίες και πρότυπα στη συνείδηση του μαθητευόμενου και θα περιοριζε αυτήν την οικογενειακή επίδραση στο δεδομένο αυτό σύστημα, οφείλεται η αντίδραση που συνάντησε το επαγγελματικό σχολείο γεωργικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα.⁵ Έτσι, μπροστά στην απροθυμία αναγνώρισης από τον αγροτικό κόσμο της παροχής μιας ανώτερης εκπαίδευσης που θα μπορούσε να προσφέρει συγκριτικά πολλά περισσότερα από την παραδοσιακή «μύηση», το γεωργικό σχολείο θα επιβληθεί μετά από μακρόχρονες διαδικασίες, κρατικές ρυθμίσεις, αλλά και ιδιωτικές απόπειρες.⁶ Μετά τη συγκρότηση του ελληνικού κράτους στα πλαίσια προώθησης της επαγγελματικής εκπαίδευσης ανήκε και η ίδρυση της πρώτης γεωργικής σχολής.⁷

Πρόθεση του Ιωάννη Καποδίστρια ήταν οι σχετικές πιστώσεις προς τον τομέα της γεωργικής εκπαίδευσης να διατεθούν «βαθμηδόν και δια χρόνου».⁸ Σύμφωνα με τον Σπυρίδωνα Τρικούπη: «Μόνους τους χωρικούς και τους βιομηχάνους (βιοτέχνες) εθεώρει-ο Ι. Καποδίστριας- αξίους της αγάπης και της προστασίας του και έλεγεν αναφανδόν ότι προς το συμφέρον μόνον αυτών απέβλεπεν η Κυβέρνησις του».⁹ Αν και αρχική πρόθεση του Καποδίστρια ήταν η προώθηση στην Ελλάδα του εποικισμού ελβετών, γερμανών, και ιταλών τεχνιτών, γεωργών και κτηνοτρόφων,¹⁰ προτίμησε να ακολουθήσει στο θέμα αυτό «παρελκυστική πολιτική».¹¹ Μετά από την άφιξη του γεωπόνου Γρηγορίου Παλαιολόγου¹² το φθινόπωρο του 1829 στο Ναύπλιο, ο οποίος ήλθε «φέρων, εκτός των γνώσεών του, τα τελειότερα γεωργικά εργαλεία και μέρος των καλυτέρων σπόρων», για την αγορά των οποίων του χορήγησε η Φιλελληνική Εταιρεία στο Παρίσι 1.200 φράγκα,¹³ ο Καποδίστριας φρόντισε να συσταθεί το Δεκέμβριο του 1829 το «Πρότυπο Αγροκήπιο» της Τίρυνθας. Πρόκειται για το πρώτο αγροτικό σχολείο του ελληνικού κράτους.¹⁴ Σκοπός του Καποδίστρια ήταν η δημιουργία χώρου, όπου «θα εδιδάσκετο και θα εμορφούτο γεωργικώς και

⁵ Καλλιβρετάκης, *ό.π.*, σσ.122-123.

⁶ Βλ. Συγκεντρωτικό Πίνακα. Παράρτημα 2. Κληροδοτήματα, όπως εκείνα των Παναγιώτη Τριανταφυλλίδη, Κωνσταντίνου Ζάππα, του Κωνσταντίνου Δοσίου, Γεωργίου Αβέρωφ, Ιωάννη Κασσαβέτη κ.α. θα δώσουν το οικονομικό έναυσμα για τη δημιουργία μιας αρχικής υποδομής στον τομέα αυτό.

⁷ Στα σχολεία με επαγγελματικό χαρακτήρα, εκτός από τα τεχνικά, τα εμπορικά, τα ναυτικά σχολεία αγοριών, τα σχολεία εκπαίδευσης και κατάρτισης κοριτσιών, υπάγονταν και οι γεωργικές σχολές. Σωτήρης Γκλαβάς, *Η τεχνική και επαγγελματική εκπαίδευση στην Ελλάδα 1830-1930*, διδακτορική διατριβή, [ΕΚΠΑ, Τμήμα Εκπαίδευσης και Αγωγής στην Προσχολική Ηλικία], Αθήνα 1998, σ.173.

⁸ Καποδίστρια, *Επιστολαί*, μετάφραση Μιχαήλ Γ. Σχινάς, Αθήνα 1841-1843, τόμος 2^{ος}, σ.23.

⁹ Χρ. Κωνσταντινόπουλος, *Η επαγγελματική εκπαίδευση την περίοδο 1828-1832*, [Ο.Α.Ε.Δ.], Αθήνα 1984, σ.50.

¹⁰ *Ο.π.*, σ.45.

¹¹ Χάρης Μπαμπούνης, *Η εκπαίδευση κατά την Καποδιστριακή Περίοδο. Διοικητική οργάνωση και Εκπαιδευτική λειτουργία*, [Σύλλογος προς διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων], Αθήνα 1999, σ.410.

¹² Ο Γρηγόριος Παλαιολόγος, σπούδασε φυτοκομία, οινολογία, τυροκομική, δενδροκομία στη Γεωργική Σχολή της Rouville ως υπότροφος της Φιλελληνικής Εταιρείας των Παρισίων. *Επιστολαί, ό.π.*, τόμος Δ', σ.127.

¹³ Διάταγμα της 31 Δεκεμβρίου 1829 «Διορισμός και αρμοδιότητες Γρηγορίου Παλαιολόγου». Ζωγράφος, *ό.π.*, σσ.312-314.

¹⁴ Καλλιβρετάκης, *ό.π.*, σσ.124-125.

κτηνοτροφικώς μέρος των ορφανών του πολέμου Ελληνοπαίδων και από τους θόλους της θα επρόβαλλε και θα διεδίδετο η γεωργοκτηνοτροφική ακτινοβολία εις την απελευθερωμένην χώραν».¹⁵ Αρχισε τη λειτουργία του τον Απρίλιο του 1831 με εβδομαδιαία – Κυριακάτικα - μαθήματα, ώστε να είναι δυνατή η παρακολούθησή τους από αγρότες και της ευρύτερης περιοχής, εκτός από τους 30 υποτρόφους του, μεταξύ των οποίων και μαθητές του Ορφανοτροφείου της Αίγινας, που διδάσκονταν πρακτική γεωπονική.¹⁶ Σχεδιάστηκε η Σχολή για τους 30 μαθητές που θα έμεναν μέσα στο κατάστημα για πέντε χρόνια, όπου θα συντηρούνταν με έξοδα της Κυβέρνησης.¹⁷

Το Γεωργικό σχολείο αποτελούσε μέρος της δωρεάς του Ευνάρδου,¹⁸ δηλαδή 25.000 από το σύνολο των 100.000 φράγκων αφιερωμένων «εις εμπύχωση της γεωργίας».¹⁹ Με δική του οικονομική ενίσχυση δωρίζονταν επίσης σε κάθε απόφοιτο της σχολής εργαλεία και σύνεργα απαραίτητα για ένα ξεκίνημα της εργασίας τους.²⁰ Ο πρώτος διευθυντής του, ο Γρηγόριος Παλαιολόγος,²¹ επιδίωξε με νέα εργαλεία και τεχνικές να βελτιώσει τους διάφορους τομείς της Γεωργίας μέσα από την εκπαιδευτική διαδικασία και «να χορηγή ετησίως εις την επικράτειαν αριθμόν τινά νέων και χρηστοηθών γεωργών, ικανών να μεταδώσωσιν εις τους συμπατριώτας των τα μαθήματα, όσα ήθελον ιδεί και ακούσει εις το

¹⁵ Ζωγράφος, ό.π., σ.28.

¹⁶ Καλλιβρετάκης, ό.π., σ.128. Στη Σχολή ανήκαν 13.000 στρέμματα γης. Pierre A. Moraitinis, *La Grece telle qu'elle est*, [Firmin Didot et Cie, Libraires Editeurs/ Athènes, Librairie Karl Wilberg], Αθήνα 1877, σ.117. Το μάθημα της Γεωργίας διδασκόταν στο αλληλοδιδασκτικό σχολείο του Ορφανοτροφείου, ώστε να δίνεται στους μαθητές η ευκαιρία επιλογής σπουδών στο Αγροκήπιο. Ελένη Κούκου, *Ο Καποδιστριας και η Παιδεία 1827-1832 .Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Αιγίνης*, [χ.εκδ.] Αθήνα 1972, σ.75.

¹⁷ Χ.Μπαμπούνης, ό.π., σσ.411-413. Σε σχετική έκθεσή του ο Α. Μουστοξύδης ανέφερε, ότι σε όλους του υποτρόφους δόθηκαν τα μέσα της μόρφωσης. Σε άλλους δόθηκαν τρόποι να τελειοποιήσουν τα γράμματα, ενώ άλλοι «ενηγκαλίσθησαν τας μηχανικάς τέχνας, μάλιστα τας εις πάντα τόπον, προ πάντων όμως εις την Ελλάδα συμφερωτάτας, την Γεωργικήν και την Ναυτικήν», εφόσον «όλοι οι νέοι δεν έχουν τας αυτάς κλίσεις...». *Η Αιγιναιά*, Εφημερίς φιλολογική, επιστημονική και τεχνολογική, Αίγινα 15 Μαρτίου 1831, αρ. Στ' Βιβλιοθήκη Ιστορικών Μελετών, [φωτοτυπημένη έκδοση Βιβλιοπωλείο Νότη Καραβία]. Βλ. κεφ. Ναυτικής Εκπαίδευσης, σσ.845-846.

¹⁸ *Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών (ΑΥΕ)*, Φακ.1833/ 88,1, έγγραφο 1460 της 9 Φεβρουαρίου 1833, Ελένη Μπελιά, *Η Εκπαίδευσις εις την Λακωνίαν και την Μεσσηνίαν κατά την Καποδιστριακή Περίοδον (1828-1832)*, (διατριβή επί διδακτορία), ["Αθηνά" Σύγγραμμα Περιοδικόν της εν Αθήναις Επιστημονικής Εταιρείας,- σειρά διατριβών και μελετών 10], εν Αθήναις 1970, σ.21, Καλλιβρετάκης, ό.π., σ.126 και Ελένη Κούκου, *Η Παιδεία από το 1821 ως το 1827, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους (ΙΕΕ)*, τόμος ΙΒ', Αθήναι,1975, σ.592.

¹⁹ Χ.Μπαμπούνης, ό.π., σσ.409-410, Χαράλαμπος Γ. Χαρίτος-Ιουλία Κανδήλα, *Κασσαβέτεια Γεωργική Σχολή Αιδινίου (1888-1914), συμβολή στην ιστορία της γεωργικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα*, [Δημοσιεύματα του Εργαστηρίου Εκπαιδευτικής Ιστορίας του Παιδαγωγικού τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης Πανεπιστημίου Θεσσαλίας], Βόλος 1997, σ.21 και Ζωγράφος, ό.π., σσ.301-311.

²⁰ Ελ. Κούκου, *Η παιδεία από το 1828..ό.π.*, σ.592.

²¹ Ο Γρ. Παλαιολόγος ήταν γεωπόνος που σπούδασε σε χώρες της Ευρώπης και κυρίως στη Γαλλία. Διορίστηκε με το ΒΔ. της 31 Δεκεμβρίου 1829 ως διευθυντής του Αγροκηπίου, αλλά και ως έφορος των Εθνικών Κτημάτων. Ήταν απόφοιτος της σχολής του Roville, η οποία αποτελούσε υποδειγματικό πρότυπο γεωργικής σχολής για μια δεκαετία, μέχρις ότου επισκιαστεί από εκείνη του Grignon, όπου σπούδασε κατόπιν με υποτροφία της Φιλελληνικής Εταιρείας του Παρισιού. Καλλιβρετάκης, ό.π., σ.124.

αγροκήπιον της Τίρυνθος».²² Ήταν εδραιωμένη η πεποίθηση ότι «εις διάστημα οκτώ ή δέκα χρόνων μέγα μέρος του εδάφους» θα είχε καλλιεργηθεί.²³

Σε κλίμα δυσπιστίας και περιορισμού αρμοδιοτήτων άρχισε τη διδασκαλία του ο Παλαιολόγος στις 12 Απριλίου 1831.²⁴ Τα πράγματα όμως στη σχολή αυτή δυσχεραίνονταν λόγω έλλειψης οικονομικών πόρων και το έργο της υποβαθμιζόταν. Ο Παλαιολόγος, ο οποίος αναγκάστηκε να παραιτηθεί τελικά, απέδιδε την υπολειπουσά της σχολής σε παραλείψεις «των περί τον Κυβερνήτην μισοκάλων ατόμων».²⁵ Στην πραγματικότητα, το εγχείρημα του Παλαιολόγου ήταν άκαιρο για τις υπάρχουσες κοινωνικοοικονομικές συνθήκες, οι οποίες δεν είχαν ωριμάσει ακόμη στο αρτισύστατο κράτος για να στηρίξουν ειδικές γεωργικές σχολές.²⁶ Οι προσπάθειες οργάνωσης και λειτουργίας δεν ευοδώθηκαν και το Αγροκήπιο συνέχισε να υπολειπεται μέχρι την κατάργησή του το 1832.²⁷ Μετά τη δολοφονία του Κυβερνήτη παραμελήθηκε εμφανώς και υπέστη καταστροφές στη διάρκεια των εμφυλίων συρράξεων το 1832.²⁸

Βασικό εμπόδιο, όχι μόνο για την εμπορική και βιομηχανική ανάπτυξη, αλλά και για τη γεωργική, ήταν η έλλειψη οδικού δικτύου, την οποία προσπάθησε να καλύψει η Αντιβασιλεία με διάφορα μέτρα.²⁹ Με την ανάληψη αυτών των έργων κατά την περίοδο της Αντιβασιλείας και την αποκατάσταση της τάξης παρατηρήθηκε αύξηση των καλλιεργούμενων εκτάσεων κατά 2/3, υπερδιπλασιασμός των προσόδων των τελωνείων,

²² Γρηγόριος Παλαιολόγος, *Γεωργική και Οικιακή Οικονομία*, Ναύπλιο 1833, τόμος Α', σ.ιθ'. Σκόπευε να «εισάξει εις το Κράτος νέα ζώα, επωφελή μιν, αλλ' άγνωστα εις τους Έλληνας», να βελτιώσει την αμπελοργία, την οινοποιία, την ελαιοποιία, μεταξουργία, την αλσοκομία κλπ. *Γενική Εφημερίς*, έτος Ε', 1830, σ.38, Γκλαβός, ό.π., σ.174, Αντωνία Μερτύρη, *Η καλλιτεχνική εκπαίδευση των Νέων στην Ελλάδα (1836-1945)*, [Ι.Α.Ε.Ν, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς], Αθήνα 2.000, σ.3.

²³ *Γενικά Αρχεία του Κράτους (ΓΑΚ)*, Γενική Γραμματεία, φάκελος 10, έγγραφο της 1 Φεβρουαρίου 1830, σσ.38-39.

²⁴ Οι καθυστερήσεις της υλοποίησης των φιλόδοξων σχεδίων του, όπως της αποξήρανσης ελωδών εκτάσεων της Τίρυνθας, της οικοδόμησης σειράς κτιρίων διαφόρων χρήσεων, της χάραξης δρόμου Άργους – Ναυπλίου, είχαν επηρεάσει την εκτίμηση του Κυβερνήτη προς τον Παλαιολόγο. Έπρεπε να λογοδοτεί σε Επιτροπή που ανέλαβε τη διοίκηση της Σχολής και την εκκαθάριση της διαχείρισης του διευθυντή. Καλλιβρετάκης, ό.π., σσ.126,128. Δ. Κ. Μαυροσκούφης, *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική στην Ελλάδα 1821-1832*, [Ενύαλιο κληροδότημα], Θεσσαλονίκη 1996, σσ.162,514.

²⁵ Γρ. Παλαιολόγος, *Γεωργική Οικιακή...ό.π.*

²⁶ Ο Γρηγόριος Παλαιολόγος, ο οποίος έγινε στόχος κατηγοριών για κακή οικονομική διαχείριση και υπερβολικές δαπάνες, ομολογεί ότι, «όταν εγένετο το γεωργικό μάθημα,...τινές συνεξερχόμενοι από την παράδοσιν μ' έλεγον: οι λόγοι είναι καλοί, αλλά γην δεν έχω...». Γρ.Παλαιολόγος, *Γεωργική Οικιακή...ό.π.*, σ.ιγ'. Η εφαρμογή των γνώσεων που διδάσκονταν στη Σχολή φαίνεται να προσέκρουε σε αντικειμενικές δυσκολίες, κυρίως οικονομικές.

²⁷ Χ. Μπαμπούνης, ό.π. σ.412. Σύμφωνα με τον Πέτρο Μωραϊτίνη, από το 1832 ουσιαστικά δε λειτουργούσε μέχρι το 1847. Ο αγρός δόθηκε για ενοικίαση (en location) και ξαναοργανώθηκε το 1852. Αυτό διήρκεσε 12 έτη - η μακρύτερη περίοδος της ύπαρξής του. Έκλεισε με την πτώση του Όθωνα. Ανασυστάθηκε το 1847 και καταργήθηκε εκ νέου το 1879. Ρ. Moraitinis..ό.π., σ.117.

²⁸ Η άφιξη του Όθωνα και της Αντιβασιλείας βρήκε το Αγροκήπιο σε πλήρη σχεδόν διάλυση. Γκέοργκ Λούντβιχ Μάουρερ, *Ο Ελληνικός Λαός- δημόσιο, ιδιωτικό και εκκλησιαστικό δίκαιο από την έναρξη του αγώνα για την ανεξαρτησία ως την 31 Ιουλίου 1834*, μετάφραση Όλγας Ρομπάκη, (εισαγωγή, επιμέλεια, σχολιασμός Τάσου Βουρνά), Αθήνα 1976, σ.492.

²⁹ Η Αντιβασιλεία ανέλαβε έργα οδοποιίας, καθώς και την αποκατάσταση της ασφάλειας στις θάλασσες και την ύπαιθρο, την ενίσχυση της εθνικής ναυτιλίας, την καταδίωξη πειρατών και ληστών. Απ. Βακαλόπουλος, *Νέα ελληνική...ό.π.*, σ.221

αναβάθμιση των γεωργικών εργαλείων, ενώ ταυτόχρονα αναδιοργανώθηκε ο Γεωργικός Σταθμός της Τίρυνθας, ο οποίος μετά το θάνατο του Καποδίστρια είχε εγκαταλειφθεί.³⁰ Οι νομοθετικές και άλλες ρυθμίσεις ήταν ανίσχυρες όμως να υποβοηθήσουν την ανάπτυξη ξένων προτύπων εκπαίδευσης εκείνη την εποχή χωρίς την αντίστοιχη πολιτιστική και κοινωνικοοικονομική υποδομή. Η διδασκαλία γεωπονικών μαθημάτων στα δημοτικά σχολεία που προέβλεπε ο νόμος της 6 Φεβρουαρίου 1834 παρέμεινε ανεφάρμοστη, λόγω έλλειψης διδακτικού προσωπικού.³¹ Με την ανάκληση του Maurer και του βοηθού του Abel παρατηρήθηκε βαθμιαία «εγκατάλειψη» της γεωργικής εκπαίδευσης.³²

Έτσι, η Σχολή καταργήθηκε το 1838 και μέχρι το 1848 που ανασυστάθηκε, λειτουργούσε μόνο ως προσοδοφόρο κτήμα.³³ Οδηγήθηκε όμως πάλι σε κατάργηση το 1879. Την περίοδο από το 1837 μέχρι το 1846 δε λειτούργησε κανένα ίδρυμα γεωργικής εκπαίδευσης σε όλη την επικράτεια. Με το διάταγμα του 1846 «περί συστάσεως Γεωργικού σχολείου εις Τίρυνθον», το Αγροκήπιο επαναλειτούργησε ως πρότυπο γεωργικό σχολείο με συγχώνευση σ' αυτό του Ιπποφορβείου. Σκοπός του ήταν η διδασκαλία θεωρητικών και πρακτικών μεθόδων της γεωργίας και της κτηνοτροφίας και η διάδοσή τους στις επαρχίες της χώρας από τους απόφοιτους.³⁴ Πάλι όμως η λειτουργία του ήταν «ασθενική και ημελημένη».³⁵ Δεδομένου όμως ότι με το νόμο της 6/18 Φεβρουαρίου 1834 για την οργάνωση της δημοτικής εκπαίδευσης, προβλεπόταν η διδασκαλία διαφόρων γεωργικών μαθημάτων στα σχολεία (άρθρο 2) από γεωργικά μορφωμένους δάσκαλους, (άρθρο 8),³⁶ ενώ δεν προβλεπόταν η διδασκαλία γεωργικών μαθημάτων στο Διδασκαλείο,³⁷ το υπουργείο Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως με εγκύκλιό του το 1849 προέβλεψε τη σύνταξη βιβλίων και εγχειριδίων σχετικών με τη γεωργία για διδακτική χρήση.³⁸ Την ίδια χρονιά το

³⁰ Ο.π., σ.221

³¹ Γκλαβάς, ό.π., σ.174, υψμ.5.

³² Μείωση πιστώσεων και ανικανότητα διευθυντών ήταν βασικά αίτια για την παύση των μαθημάτων. Καλλιβρετάκης, ό.π., σ.131.

³³ Ζωγράφος, ό.π., σ.69. Το 1832 σχεδόν κλείνει μέχρι το 1847. Ο αγρός δόθηκε προς ενοικίαση και ξαναοργανώθηκε το 1852. Η Κυβέρνηση από τα εισοδήματα των καλλιεργούμενων εκτάσεων κέρδιζε πάνω από 10.000 φράγκα ετησίως. Ρ. Moraitinis, ό.π., σ.117. Ο Γκλαβάς και ο Δ. Αντωνίου υποστηρίζουν ότι έκλεισε το 1838.

³⁴ Άρθρο 1ο. Νόμος ΑΖ'/1846, από 28 Μαΐου 1846, «περί συστάσεως Γεωργικού σχολείου εις Τίρυνθον», Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.15 της 10 Ιουνίου 1846. Η επιστροφή το 1844 στην Ελλάδα του Ιωάννη Πρωΐου, γεωπόνου, αποφοίτου της Σχολής Grignon, μετά από πρόσκληση του Κωλέττη και οι προτάσεις του ως μέλους της Επιτροπής Εμπυχώσεως της Εθνικής Βιομηχανίας (Ε.Ε.Β.Ε) για τη δημιουργία γεωργικού εκπαιδευτηρίου οδήγησαν στην ψήφιση του νόμου ΑΖ' της 28 Μαΐου 1846. Καλλιβρετάκης, ό.π., σ.131.

³⁵ Η Γεωργική σχολή της Τίρυνθας, επειδή δεν ικανοποιούσε τις γενικότερες προσδοκίες, έκλεισε το 1865. R.A.H. Bickford-Smith, Η Ελλάδα την εποχή του Γεωργίου Α', μετάφραση- Εισαγωγή- Σχόλια: Λυδία Παπαδάκη, [Ειρμός], Αθήνα 1993, σ.229 και G.Chassiotis, L' instruction publique chez les Crecs, [Ernest Leroux, Libraire Editeur], Παρίσι, 1881, σ.183.

³⁶ Ανάμεσα στα διδακτέα μαθήματα συμπεριλαμβάνονταν η γεωργία, γεωπονία, κηπουρική, μελισσοκομία, βομβυκοτροφία, αλλά ουδέποτε εφαρμόστηκε η διάταξη αυτή του νόμου του 1834. Αθ. Π.Ευταξίας, Γεωργική εκπαίδευσις, Αθήνησιν 1901, σ.53 και Άννα Φραγκουδάκη, Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση και Φιλελεύθεροι Διανοούμενοι, [Κέδρος], Αθήνα 1977, σ.24, υψμ.20.

³⁷ Χ. Χαρίτος-Ιουλία Κανδήλα, ό.π., σ.25.

³⁸ ΓΑΚ, Κλάδος Β', Εγκύκλιος αρ.649, «περί διανομής γεωργικών βιβλίων και της εφαρμογής αυτών εις τα διάφορα δημοτικά σχολεία του Κράτους» της 30 Ιανουαρίου 1849. Κ.Σοφιανός, Το νομικό καθεστώς

υπουργείο Εσωτερικών ζήτησε από τους Νομάρχες του Κράτους την αποστολή υποτρόφων προς εκπαίδευση στη Σχολή της Τίρυνθας ικανών να αυτοσυντηρηθούν.³⁹

Στο ιδρυτικό διάταγμα του 1850 «περί διοργανισμού της Γεωργικής Σχολής της Τίρυνθας» οριζόταν ως σκοπός της σχολής «η διδασκαλία διαφόρων μεθόδων Γεωργίας εν γένει κατά τε το θεωρητικόν και πρακτικόν μέρος και η διάδοσις των γνώσεων εις τους κατοίκους...» και καθοριζόταν διεξοδικότερα η λειτουργία της. Εκτός από την παροχή στοιχειώδους θεωρητικής μόρφωσης, προβλεπόταν η πρακτική διδασκαλία της γεωργίας και της κτηνοτροφίας.⁴⁰ Γινόταν λοιπόν μία προσπάθεια ανασυγκρότησης της Σχολής, κυρίως όμως μέσα από θεσμική υποστήριξη. Με εγκυκλίους επίσης που έστειλε το Κράτος στους ευπορότερους δήμους προέτρεπε τις δημοτικές αρχές να καλύπτουν τη δαπάνη αποστολής ως υποτρόφου στη γεωργική σχολή Τίρυνθας ενός νέου που τηρούσε τις ζητούμενες προϋποθέσεις.⁴¹ Στηριζόταν λοιπόν το Κράτος για την ειδική αυτή εκπαίδευση στις οικονομικές δυνατότητες των δήμων, ανίκανο το ίδιο να ανταποκριθεί στις οικονομικές απαιτήσεις των ιδίων αυτού ρυθμίσεων.⁴²

Η οικονομική απόδοση της Σχολής δεν ήταν αξιόλογη. Το ισοζύγιο των οικονομικών της, έως και το τέλος της οθωνικής περιόδου εμφάνιζε έλλειμμα κατά 250.000 δραχμές.⁴³ Αν και είχε στη διάθεσή της 13.000 στρέμματα από εθνικές γαίες και ιπποφορβεία, στο Κράτος απέδωσε 520.000 μόνο δραχμές σε όλη τη διάρκεια της λειτουργίας της - με πώληση προϊόντων και εκτάσεων γης για βοσκοτόπια -, μέχρι το 1865.⁴⁴ Από τα εισοδήματα κέρδιζε πάνω από 10.000 φράγκα ετησίως, ενώ οι κρατικές επιχορηγήσεις έφταναν τις 780.000 δραχμές.⁴⁵ Η σχολή λειτούργησε πλημμελώς μέχρι την κατάργησή της πάλι το 1879,⁴⁶ ενώ

της παιδικής ηλικίας και της νεότητας (1833-1900). Συναγωγή νόμων, διαταγμάτων, εγκυκλίων, καταστατικών, [Ι.Α.Ε.Ν.], Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1988, τόμος Β', αρ.208, σ.63.

³⁹ ΓΑΚ ΣΥΡ, φάκελος 11, (1-7) ονόματα υποτρόφων από 1840 (4), Υπότροφοι Γεωργικής Σχολής Τίρυνθας. Στόχος ήταν η συγκέντρωση 20 υποτρόφων. Εγκύκλιος αρ.159, της 7 Οκτωβρίου 1849. Χ. Χαρίτος-Ιουλ. Κανδήλα, *ό.π.*, σ.22.

⁴⁰ Άρθρο 1ο του διατάγματος της 14 Οκτωβρίου 1850, «περί διοργανισμού της Γεωργικής Σχολής της Τίρυνθας». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.42 της 22 Νοεμβρίου 1850. Πληροφορούμαστε ότι η σχολή περιλάμβανε δύο διακεκριμένες τάξεις μαθητών, οι οποίες στο μέλλον θα «απαρτίσουν» δύο ιδιαίτερες σχολές (άρθρο 2), ότι η πρώτη τάξη αποτελεί το πρακτικό μέρος και είναι διετής (άρθρο 3), ότι η δεύτερα τάξη έχει πρακτικό και θεωρητικό μέρος (άρθρο 4). Οι μαθητές ήταν 15-18 ετών (άρθρο 8). Προβλέπονταν για πρώτη φορά επίσης κρατικές υποτροφίες κατόπιν εξετάσεων, επί ισοβαθμίσσεως «προτιμωμένων των ενδεών και των ανηκόντων εις γεωργικάς οικογενείας». Β.Δ. της 2 Νοεμβρίου 1850. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.42 της 22 Νοεμβρίου 1850. Επίσης, Νεόφυτος Δούκας, Λόγος υπέρ του Εκκλησιαστικού νομοσχεδίου, Αθήνα 1 Νοεμβρίου 1850.

⁴¹ ΓΑΚ ΣΥΡ, Εκπαίδευση, φάκελος 11, έγγραφο (εγκύκλιος) αρ.139 της 13ης Δεκεμβρίου 1855. Ανάμεσα στις προϋποθέσεις ήταν να είναι υιοί γεωργών. Η απαιτούμενη δαπάνη ανερχόταν σε 300 δραχμές ετησίως. ΓΑΚ ΣΥΡ, *ό.π.*, εγκύκλιος υπουργείου Εσωτερικών, αρ.71 της 25 Ιουνίου 1855.

⁴² ΓΑΚ ΣΥΡ, *ό.π.*, Β.Δ., αρ.106/29,007 της 19 Δεκεμβρίου 1856, «περί των δια τους εν τη Γεωργική Σχολή Τίρυνθος υποτρόφους των δήμων απαιτουμένων εξόδων» και Καλλιβρετάκης, *ό.π.*, σ.137.

⁴³ Στέφανος Π. Παπαγεωργίου, Το ελληνικό κράτος (1821-1909), [Παπαζήσης], Αθήνα 1988, σσ.126-127.

⁴⁴ Κατά τον Πέτρο Μωραϊτίνη, το ποσό ανερχόταν στις 518,245 δραχμές. Moraitinis, *ό.π.*, σ.117.

⁴⁵ Μέχρι το 1865 έφταναν συγκεκριμένα το ποσό των 779.830 δραχμών. Στέφανος Π. Παπαγεωργίου, Από το Γένος στο Έθνος, η θεμελίωση του Ελληνικού Έθνους 1821-1862, [Παπαζήσης], 2004, σ.356.

⁴⁶ Διαλύθηκε επί κυβερνήσεως Δεληγιώργη. Στα 27 έτη λειτουργίας της στη Σχολή δεν πρέπει να φοίτησαν πάνω από 200 μαθητές. Ζωγράφος, *ό.π.*, τόμος 2ος, σ.21 και Δαυίδ Αντωνίου, Τα Προγράμματα της Μέσης Εκπαίδευσης (1833-1929), [Ι.Α.Ε.Ν.], Αθήνα 1987-1989, τόμος Α', σ.64.

επισημαίνεται την εποχή αυτή από πολιτικά άτομα και λογίους η σημασία και η ανάγκη της γεωργικής εκπαίδευσης.⁴⁷ Την περίοδο των 15 ετών μετά το 1866 υπήρχε ουσιαστικά πλήρης απουσία γεωργικής εκπαίδευσης.

Από τη μία, η ανάγκη επίδειξης στους κατοίκους μιας καθαρά γεωργικής χώρας των ωφελειών της «νεωτέρας» γεωργίας, αλλά και της επιμόρφωσης νέων προκειμένου να μεταδώσουν χρηστικές γνώσεις για εργαλεία και μεθόδους καλλιέργειας είχε οδηγήσει στη σύσταση του αγροκτηπίου Τίρυνθας και άλλες κατά καιρούς προσπάθειες.⁴⁸ Από την άλλη, η απροθυμία εγγραφής και φοίτησης, όχι μόνο σ' αυτό, αλλά και στα επόμενα ελάχιστα γεωργικά σχολεία, υπήρξε μόνιμο χαρακτηριστικό της ελληνικής κοινωνίας, που επέτεινε την υπολειτουργία, αν όχι την απουσία της γεωργικής εκπαίδευσης.⁴⁹ Η έλλειψη ενδιαφέροντος για τις επωφελείς εφαρμογές εκσυγχρονιστικών μεθόδων είχε τις ρίζες του ως ένα βαθμό στη δομή και τον παραδοσιακό τρόπο λειτουργίας της ελληνικής αγροτικής οικογένειας που ρύθμιζε με αυτάρκεια τις ανάγκες της. Η εξαγγελία της ίδρυσης γεωργικών σχολών πολλές φορές άφηνε αδιάφορους τους Έλληνες αγρότες.⁵⁰

2. «Η βάση αληθούς ευτυχίας ενός έθνους»

Φαίνεται πως τα Γεωργικά Συμβούλια, που συγκροτήθηκαν σε κάθε νομαρχία το 1852, επί κυβερνήσεως Κριεζή⁵¹ «αγνοούσαν» τη Γεωργική Σχολή Τίρυνθας που ανασυστήθηκε το 1846. Το 1852, τα Γεωργικά Συμβούλια της Αρκαδίας και της Εύβοιας πρότειναν τη σύσταση σε κάθε νομό γεωργικών σχολείων με στόχο την πρακτική εκπαίδευση σε νέα εργαλεία και μεθόδους. Πρόταση επίσης το 1855 των Γεωργικών Συμβουλίων της Αχαΐας και Ήλιδας ήταν η αποστολή από κάθε επαρχία ενός υποτρόφου, απόφοιτου γυμνασίου, να διδαχθεί για τρία χρόνια γεωργία, φυσικές επιστήμες, γεωργική βιομηχανικά σε γεωργικές σχολές της Γαλλίας και της Γερμανίας και τρία χρόνια πρακτική εξάσκηση σε αγγλικά αγροκτήματα. Βασικός όρος ήταν η στελέχωση των γεωργικών σχολείων και της ανώτατης εκπαίδευσης από τους αποφοίτους αυτούς με την επάνοδό τους στη χώρα.⁵²

⁴⁷ Παράδειγμα αποτελούν η απόψεις του Αλέξανδρου Σούτζου για την αναγκαιότητα της σύστασης γεωργικών σχολών, «διότι η διδασκαλία της γεωργικής οικονομίας και μηχανικής είναι παντελώς άχρηστος άνευ εφαρμογής». Αλέξανδρος Σούτζος, *Περί τεχνικής εκπαιδεύσεως*, περ. **Πανδώρα**, τόμος 16, φυλλάδιο 379 της 1^{ης} Ιανουαρίου 1866, σ.441 και Γκλαβάς, *ό.π.*, σ.175.

⁴⁸ Ζωγράφος, *ό.π.*, σ.28, Μερτύρη, *ό.π.*, σ.31, Χ. Χαρίτος-Ιουλ. Κανδήλα, *ό.π.*, σ.21.

⁴⁹ Η απροθυμία αυτή, σύμφωνα με τον Πέτρο Μωραϊτίνη, οφειλόταν στο φόβο αφενός των χωρικών να αφήσουν – για να σπουδάσουν μακριά – το γεωργικό τους κλήρο, τη μοναδική πηγή βιοσυντήρησής τους και στις οικονομικές δυνατότητες, αφετέρου, των παιδιών ευπόρων οικογενειών να δεχθούν γεωργικές σπουδές σε ευρωπαϊκές σχολές. Επιπλέον, το ύψος των αναγκαίων δαπανών για την εύρυθμη λειτουργία μιας γεωργικής σχολής την καθιστούσε προβληματική σε ένα δύσκαμπτο οικονομικά Κράτος. Ρ. Moraitinis, *ό.π.*, σ.118.

⁵⁰ Γκλαβάς, *ό.π.*, σ.364.

⁵¹ Σύμφωνα με το Β.Δ. αυτό, συγκροτήθηκαν Γεωργικά Συμβούλια σε κάθε νομαρχία, αφενός για να ασκήσει η κυβέρνηση τη γεωργική της πολιτική και αφετέρου να πληροφορείται τα προβλήματα της γεωργίας. Β.Δ. της 23 Αυγούστου 1852. **Εφ.της Κυβερνήσεως**, αρ.36 της 29 Αυγούστου 1852.

⁵² Καλλιβρετάκης, *ό.π.*, σ.90.

Ήδη ο Χαράλαμπος Χριστόπουλος στην Έκθεσή του το 1854 τόνιζε την έλλειψη ειδικών διδακτηρίων για όσους ήθελαν να στραφούν σε επαγγέλματα, «εφ' ων πρέπει να βαίνει κατά μέγα μέρος η ευημερία της πατρίδος», θεωρώντας ως τέτοια τη γεωργία, το εμπόριο, τη ναυτιλία, τις τέχνες.⁵³

Η ανάλωση σε συζητήσεις, προτάσεις και απόψεις στο κοινοβούλιο φάνηκαν άσκοπες μπροστά στην ανικανότητα του Κράτους να προωθήσει ένα ολοκληρωμένο και σύγχρονο για την εποχή πρόγραμμα γεωργικής εκπαίδευσης.⁵⁴ Το 1873 ο τότε πρωθυπουργός Επαμεινώνδας Δεληγιώργης, υπέβαλε νομοσχέδιο για ίδρυση γεωργικής εταιρείας με ευρύτερο στόχο τη σύσταση πρακτικών αγροκτηπίων και την αποστολή υποτρόφων στο εξωτερικό, αιτιολογώντας την απόφαση της κυβέρνησής του: «τω όντι κατωρθώθη, ώστε το αντικείμενον τούτο να προσελκύση την προσοχήν των δυναμένων να προσφέρωσι κεφάλαια και των εχόντων την ευχαρίστησιν να καταγίνωσι εις την εργασίαν ταύτην».⁵⁵

Ακόμα όμως και μετά τη δεκαετία του 1880 – περίοδο κατά την οποία στην Ελλάδα ο αγροτικός τομέας προσανατολιζόταν προς τις εμπορευματικές εξαγωγικές καλλιέργειες στα πλαίσια ενός εκσυγχρονισμού της οικονομίας - η ανάγκη απόκτησης γεωργικών γνώσεων και κατάρτισης πάνω στη χρήση γεωργικών μεθόδων και εργαλείων δρομολόγησε την προσπάθεια ίδρυσης γεωργικών σχολείων για αγόρια με την οικονομική υποστήριξη σχετικών κληροδοτημάτων.⁵⁶ Οι μικροί στην πλειονότητά τους έλληνες καλλιεργητές, οι οποίοι αποτελούσαν και τη συντριπτική πλειοψηφία του αγροτικού στοιχείου στην Ελλάδα, λόγω της δημογραφικής έκρηξης και της υπερπληθώρας παροχής εργατικών χεριών, είτε λόγω της διάδοσης διαφόρων πολιτιστικών προτύπων, εγκατέλειπαν την ύπαιθρο και τις αγροτικές ασχολίες κατευθυνόμενοι στα αστικά κέντρα, όπου επεδίωκαν την εξασφάλιση μιας ανετότερης ζωής μέσω μιας απασχόλησης στο δημόσιο τομέα χάρη στο απολυτήριο του γυμνασίου, απαραίτητο κλειδί για κοινωνική και ταξική αναβάθμιση.⁵⁷ Οι επιδιώξεις της ελληνικής οικογένειας συνδέονταν με τη νοοτροπία επένδυσης χρημάτων στην εκπαίδευση, καθώς και με την ενίσχυση του οικογενειακού προϋπολογισμού μέσα από την κοινωνική άνοδό της από τη μόρφωση του νέου μέλους.

Η πεποίθηση όμως πως η γεωργία είναι «η βάση αληθούς ευτυχίας ενός έθνους» παραμένει στη σκέψη ορισμένων προσωπικοτήτων ήδη από στα μέσα του 19^{ου} αιώνα. Ένας από αυτούς, ο Νικόλαος Στουρνάρης (1806-1852), γνωστός ευεργέτης και πρόδρομος του ιδεώδους της οικονομικής ανάπτυξης της χώρας του μέσα από την ορθολογική οργάνωση και τις τεχνολογικές εφαρμογές της επιστήμης, ξεχωρίζει για τις εκσυγχρονιστικές του θέσεις και τα πρωτοποριακά σχέδια αναφορικά με τη γεωργία και τη γεωργική εκπαίδευση

⁵³ Χαράλαμπος Χριστόπουλος, *Περιληπτική Έκθεσις της εν Ελλάδι Μέσης Εκπαιδεύσεως*, Από τον 1829 μέχρι τέλος του 1855, μετά στατιστικών σημειώσεων, (1 Ιανουαρίου 1854) και Πίναξ της εν Ελλάδι Δημοτικής Εκπαίδευσης κατά το έτος 1854. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ. 16/8 Μαΐου 1856, σ.121 (και αυτοτελές τεύχος, σσ.20-22).

⁵⁴ Νομοσχέδιο που υπέβαλε ο υπουργός Εσωτερικών Α. Πετμεζάς τον Απρίλιο του 1864 για τη γεωργική εκπαίδευση που είχε συνταχθεί από το διευθυντή του Αγροκτηπίου Τίρυνθας, Ασημάκη Ηλιόπουλο, και προέβλεπε την ίδρυση ανώτερης γεωργικής σχολής απορρίφθηκε τελικά. Καλλιβερέτακης, *ό.π.*, σσ.140-143.

⁵⁵ Ζωγράφος, *ό.π.*, σ.217 και Χ. Χαρίτος - Ιουλ. Κανδήλα, *ό.π.*, σ.24.

⁵⁶ Γκλαβάς, *ό.π.*, σσ.363-364.

⁵⁷ Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή*, [Θεμέλιο], Αθήνα 1979, σ.429.

στην Ελλάδα.⁵⁸ Οι ιδέες και οι προτάσεις του, πρωτοποριακές για τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, θα μπορούσαν να αποτελέσουν οδηγό αναπτυξιακής πορείας της χώρας στους περισσότερους τομείς της Οικονομίας. Στο «Ειδικόν Σχολείον του Εμπορίου και της Βιομηχανίας» στο Παρίσι ανάμεσα σε άλλα αντικείμενα, διδάχθηκε και γεωργικές γνώσεις. Το είδος της παιδείας που δέχθηκε στην Ευρώπη, καθώς και η επαφή του με τις τεχνολογικές εξελίξεις και τα νέα συστήματα, αποτέλεσε ένα ισχυρό όπλο ενάντια στις «προλήψεις της τυφλής εμπειρίας».⁵⁹

Στη διαθήκη του ο Νικόλαος Στουρνάρης εκφράζει την επιθυμία του: «*Με τα υπόλοιπα -το 1/3 της περιουσίας του- χρήματα της καταστάσεώς μου να κτισθή εις Αθήνας εν λαμπρόν Πολυτεχνείον, όπου να διδάσκονται όλαι αι βάνουσοι και ωραίοι τέχναι. Όπου να ευρίσκωνται όλα τα εργαλεία της γεωργικής, καθώς και όσα κατά καιρούς εφευρίσκονται, δια να διδάσκεται η εφαρμογή των εις την Ελλάδα, όπως προοδεύση ολίγον κατ' ολίγον η γεωργία μας· αύτη η βάσις αληθούς ευτυχίας ενός έθνους».*⁶⁰

Ο ευεργέτης αφιέρωσε ένα σεβαστό κληροδότημα στην τεχνική και γεωργική γενικότερα εκπαίδευση ανερχόμενο σε 600.000 δραχμές περίπου.⁶¹ Η προσδοκία του ήταν ότι το προς ανέγερσιν «λαμπρόν Πολυτεχνείον παρέξει μέσον πόρου ζωής δια πάντα Έλληνα», όπως και η πεποίθηση ότι η γεωργία θα αποτελέσει βασική πηγή οικονομικού πλούτου της

⁵⁸ Παντελής Μ. Κοντογιάννης, **Εθνικοί Ευεργέται**, Αθήνα 1908, σ.47. Βλ. Διαθήκη του Νικόλαου Στουρνάρη της 30 Αυγούστου 1852. **Πρακτικά της Βουλής 1852** της 23 Δεκεμβρίου 1852. Βλ. παρακάτω, σσ.790-791 και κεφ. *Ευεργεσία, Ευρωπαϊκά Πρότυπα*, σσ.217-218.

⁵⁹ Ο Στουρνάρης «...περιήλθε πολλάκις εις την Εσπερίαν Ευρώπην» κάνοντας επισκέψεις σε διάφορες γεωργικές και βιομηχανικές σχολές, σε εργοστάσια και τεχνουργεία ιδιαίτερα εκείνα της Γαλλίας, του Βελγίου και της Αγγλίας, και «συνάζων δια της αμέσου αντιλήψεως των πραγμάτων καθαρωτέρας και πρακτικωτέρας και πλειοτέρας ιδέας περί των προϊόντων, των επιτηδευμάτων και της εμπορίας, και περί των μέσων, δια των οποίων αυξάνονται και ευδαιμονούσι τα κράτη και τα έθνη. Τοιουτοτρόπως, εφωδιάζετο πάντοτε με θησαυρούς θεωρητικών γνώσεων και πρακτικής πείρας, αίτινες έμελλον να χρησιμεύσωσι δι όλου του βίου ως προς το επάγγελμα και τας λοιπάς σχέσεις του και να τον καταστήσωσι μίαν των ημερών χρησιμώτερον εις την πατρίδα». Ήλθε επίτηδες το 1829 εις την Ελλάδα και, «ιδών τα πράγματα εκ του σύνεγγυς, εννόησεν ευθύς ότι έπρεπε, παρά την διάθεσιν και τας γνώσεις, ν' αποκτήση και την δύναμιν του να ωφελήση την πατρίδα, ανεξαρτήτως της Κυβερνήσεώς της». Νικόλαος Στουρνάρης στο Κωνσταντίνος Δόσιος, **Νικόλαος Στουρνάρης (Νεκρολογία)**. **Εφ. Αθηνά**, αρ. φύλλου 1.925 της 10 Νοεμβρίου 1852).

⁶⁰ Προσέθετε πιο κάτω: «*Αν το ποσόν δεν φτάση δια να γίνη λαμπρόν το κατάστημα και μ' όλα τα αναγκαία, τότε ας τεθώσι διά τινά έτη τα κεφάλαια εις τη Εθνικήν Τράπεζαν, δια να αυξηώσωσι με τους τόκους*». Διαθήκη του Νικόλαου Στουρνάρη της 30 Αυγούστου 1852. **Πρακτικά της Βουλής** της 23 Δεκεμβρίου 1852. Είχε συντάξει στις 5 Μαΐου 1851 άλλη διαθήκη στην Αλεξάνδρεια. Γιάννης Αντωνίου, **Νικόλαος Στουρνάρης, ο πατέρας του Πολυτεχνείου**, στο περ. **Ημερησία, Η Ελλάδα των Ευεργετών**, (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), σ 49.

⁶¹ Βλ. κεφ. *Τεχνική Εκπαίδευση*, σ.720. Γ. Αντωνίου, **Νικόλαος Στουρνάρης, ό.π.**, σ.18. Σε εγκύκλιο του υπουργείου των πληροφορούμαστε ότι το συγκεκριμένο κληροδότημα ανερχόταν σε πάνω από 100.000 τάληρα. **Πρακτικά της Βουλής**, έτος 1852 της 23 Δεκεμβρίου 1852 και **ΑΥΕ**, Φακ.1853/88,1, έγγραφο της 29 Αυγούστου 1853. Σύμφωνα με βιβλιογραφικές πληροφορίες, το ποσό ανερχόταν σε 520.000 δραχμές, (βλ Χατζιώτης Κώστας, **Εθνικοί Ευεργέτες**, ημερολόγιο 1994, [Εκπαιδευτήρια Δούκα], Αθήνα 1994, σ.36) ή 518.580 δραχμές, σύμφωνα με τον Μπίρη. (Κώστας Η. Μπίρης, **Ιστορία του Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου**, Αθήναι, [ΕΜΠ],1957, σ.222). Πάντως, αν η όλη του περιουσία ανερχόταν σε 300.000 τάληρα, - άρα 1.500.000 δραχμές - το 1/3 αυτής αντιπροσώπευε τις 500.000 δραχμές. Τα υπόλοιπα 2/3 της περιουσίας του τα άφησε σε συγγενείς (στην οικογένειά του με προϋποθέσεις) και σε αγαθοεργίες. Διαθήκη του Νικόλαου Στουρνάρη, **ό.π.**

χώρας με την ανάπτυξη της τεχνικής εκπαίδευσης και των εκπαιδευτικών θεσμών. Το ευρωπαϊκό πρότυπο κυριαρχεί στις σκέψεις και τις επιδιώξεις του και πάντα σε συνδυασμό με τις πραγματικές ανάγκες και δυνατότητες του ελλαδικού χώρου προτείνει απόπειρες εφαρμογής δυτικών μοντέλων με αναγκαίες τροποποιήσεις. Η ιδέα της ένταξης της γεωργίας στην υπηρεσία της τεχνολογίας, αλλά και το αντίστροφο εκφράζεται με ιδιότυπο τρόπο στη διαθήκη του το 1852: «*Τα υποστατικά της Λαμίας να χρησιμεύσωσι και αυτά δια το Πολυτεχνείον και, αν το κρίνωσι εύλογον οι εκτελεσταί της διαθήκης μου, να γίνη η Μεγάλη Βρύσις πρότυπο αγρόκτημα (ferme modèle), δια να ζωογονηθή η γεωργία εις εκείνα τα μέρη*»⁶²

Ο Ν. Στουρνάρης ήλθε στην Ελλάδα «*δια να μεταβάλη τας ιδέας εις έργα και τους σκοπούς εις πράγματα*».⁶³ Σύμφωνα με το βιογράφο του, «*απέβλεπεν εις το να απαλλάξη κατά μικρόν τον τόπον από τη φορολογίαν των ξένων εθνών*» πιστεύοντας ότι «*παν έθνος, το οποίον θέλει να υπάρχη, οφείλει να αυξήση τας παραγωγικάς του δυνάμεις...*», γιατί «*καταναλίσκον, ως η Ελλάς, περισσότερα παρ' όσα παράγει, δεν δύναται να ορθοστατήση επί πολύ...*». Ο Στουρνάρης θεωρούσε ότι το πρότυπο αγροκτήπιο της Τίρυνθας δεν είχε κάποια σχέση με την τότε ελληνική γεωργία και το αποκαλούσε «*διδάσκαλον άνευ ακροατών*». Οι αγώνες του για την αύξηση της περιουσίας του «*δεν απέβλεπεν εις άλλο, ειμή εις το να αυξήση την δύναμιν του να ωφελήση έτι μάλλον την πατρίδα και να επιταχύνη την ώραν της εν αυτή αποκαταστάσεώς του, και μακρόθεν αδιαλείπτως εμελέτα της Ελλάδος*».⁶⁴ Το 1837 επισκέφθηκε τη χώρα του εξετάζοντας «*ιδίους όμμασι*» τις ανάγκες της ως Κράτος.⁶⁵ Το ενδιαφέρον του στρεφόταν στη γεωργία και στο συγκοινωνιακό δίκτυο: «*Η ασφάλεια, η πρώτη αυτής ανάγκη, η άφευκτος αύτη συνθήκη πάσης προόδου εθνικής εργασίας και ευδαιμονίας, διαφεύγει, έλεγε, την αρμοδιότητα των ιδιωτικών φροντίδων και εφρόνει ότι ευκολώτερον ηδύναντο οι ιδιώται να μεταβάλλωσι την Κυβέρνησιν των παρά να στερεώσωσι την δημοσίαν ασφάλειαν κακής της Κυβερνήσεως ούσης*».⁶⁶ Κανείς δεν αφουγκράστηκε τόσο καλά, όσο αυτός, την ψυχολογία και τους λόγους αντίστασης του έλληνα γεωργού απέναντι στην εξέλιξη και την εισαγωγή της γεωργικής εκπαίδευσης στη χώρα και κανείς δεν επινόησε, και μάλιστα συγκριτικά από τόσο νωρίς, τον κατάλληλο τρόπο προσέγγισης και αλλαγής αυτής της νοοτροπίας θέτοντας, ως φαίνεται, με τον τρόπο του σε εφαρμογή τις παλαιότερες σαινισμονιστικές ιδέες του G.Eichtal.⁶⁷ «*Ως εγγύησιν της ενοικήσεώς του*» στην

⁶² Διαθήκη του Νικόλαου Στουρνάρη, ό.π. Βλ και Μπίση, *Ιστορία..ό.π.*, σ.153.

⁶³ Κ. Δόσιος, *Νικόλαος Στουρνάρης, Εφ. Αθηνά, ό.π.*

⁶⁴ *Ο.π.*

⁶⁵ Ο Στουρνάρης για πρώτη φορά επισκέφθηκε την πατρίδα του το 1829, για δεύτερη φορά το 1837 και την επόμενη φορά, το 1846, αγόρασε κτήματα στην περιοχή της Φθιώτιδας και της Εύβοιας, με το σκεπτικό να εισαγάγει υποδειγματικές καλλιέργειες, οι οποίες, εκτός από την εμπορική τους αξία, θα χρησίμευαν ως πρότυπα εκπαίδευσης για τους αγρότες των περιοχών αυτών σε νέες μεθόδους καλλιέργειας. Γ.Αντωνίου, *Νικόλαος Στουρνάρης ..ό.π.*, σσ.17-18.

⁶⁶ *Ο.π.*, σσ.42-43,44-45 και Κ. Δόσιος, *Νικόλαος Στουρνάρης, Εφ. Αθηνά, ό.π.*

⁶⁷ Πολλοί μαθητές του Σαιν Σιμόν, ανάμεσά τους και ο Gustave d' Eichtal, μετά τη διάλυση της εταιρείας τους το 1832 κατέβηκαν στην Ελλάδα: Τους ένωνε η κοινή επιδίωξη της εγκαθίδρυσης μιας βιομηχανικής, καθοδηγούμενης από την επιστήμη κοινωνίας, όπου θα κυριαρχούσε το θετικιστικό πνεύμα. Η Ελλάδα και η Αίγυπτος επιλέχθηκαν ως τόποι εφαρμογής του πειράματος με κριτήριο το γεγονός ότι στις χώρες αυτές της Μεσογείου άνθησαν σημαντικοί πολιτισμοί. Κωστή Μοσκόφ, *Εισαγωγή στην ιστορία του Κινήματος της Εργατικής τάξης. Η Διαμόρφωση της Εθνικής και κοινωνικής Συνείδησης στην Ελλάδα, [Καστανιώτης], Αθήνα 1988, σσ.148-152. Περισσότερα για τη δράση, την ιδεολογία και τις επιδράσεις των σαινισμονιστών. Βλ. κεφ. Τεχνικής Εκπαίδευσης, σσ.724,763, υψσμ.414 και κεφ. Ευεργεσία, σσ.217-219.*

Ελλάδα ο Στουρνάρης, αγόρασε κτήματα στη Φθιώτιδα και την Εύβοια, στα οποία σκόπευε να φέρει ειδικευμένους εργάτες από την Ιταλία εφαρμόζοντας νέες μεθόδους καλλιέργειας μεταβάλλοντάς τα σε αγροκήπια, όπου θα καλλιεργούνταν «με την όσην το δυνατόν μεγαλυτέραν εντέλειαν και αποφέροντα εισόδημα, ώστε να χρησιμεύσωσιν ως παράδειγμα εις τους άλλους, ως σχολείον πρακτικόν εις τους γεωργούς». Θεωρούσε ότι «η πείρα, πολλάκις απέδειξεν ότι οι χωρικοί δεν αφίνουσι δια διαταγών και συμβουλών τον πατροπαράδοτον τρόπον της καλλιέργειας και δεν παραδέχονται ουδεμίαν τελειοποίησιν, αν δεν ιδωσιν τας καλυτέρας μεθόδους παρ' άλλων εφαρμοζόμενας και το καλόν αυτών αποτέλεσμα προ των οφθαλμών των».⁶⁸

Το 1849 ο Νικόλαος Στουρνάρης αποσύρθηκε από τη διεύθυνση του οίκου Τοσίτσα και επέστρεψε στην Ελλάδα με στόχο να προωθήσει τα επιχειρηματικά του ενδιαφέροντα σε πλαίσια εκσυγχρονισμού της οικονομίας και της παραγωγικής σκευής της χώρας. Σκόπευε να εισαγάγει νέα γεωργικά μηχανήματα και εργαλεία, δίκτυα άρδευσης καλλιεργείων, και νέες τεχνικές, φιλοπρόοδα σχέδια, τα οποία δεν ευδοχώθηκαν με το θάνατό του.⁶⁹ Σύμφωνα με το Δόσιο, ήλπιζε να διαδώσει: «εις τα πέριξ τας υγιείς αρχάς και τας προόδους της αγρονομικής επιστήμης, κηρύττων τον πόλεμον εις τας προλήψεις της τυφλής εμπειρίας, καταστρέφων το σύστημα των νεατών».⁷⁰ Αντιπαραβάλλοντας ο Κωνσταντίνος Δόσιος⁷¹ τις καινοφανείς, πρωτοποριακές ιδέες και την πατριωτική γενναιοδωρία του Στουρνάρη με την ολιγωρία του ελληνικού κράτους δε διστάζει να καυτηριάσει τον ωφελιμισμό και την αδιαφορία πολιτικών για το γεωργικό κλάδο.⁷² Έμεινε έτσι ανολοκλήρωτο το καινοτόμο αυτό έργο, όπως και πολλά άλλα σχετικά με διάφορους τομείς της οικονομίας. «Η σκληρά τύχη» θα πει σε άλλο σημείο ο Δόσιος, «δεν τον άφησε να συντρέξη, ουδ' εν μέρει εις την πραγματοποίησιν της αγαπητής του ταύτης ιδέας, ότι ο χωρικός, δια να είναι ελεύθερος, πρέπει να είναι ιδιοκτήτης, και ότι άνευ ελευθερίας και ιδιοκτησίας των χωρικών, η γεωργία του Κράτους δεν δύναται να προσδεύση πολύ, διότι ως έλεγε, δεν είναι η ευφορία, αλλ' η ελευθερία, το μέτρον, κατά το οποίον καλλιεργείται η γη».⁷³

⁶⁸ Κ. Δόσιος, Νικόλαος Στουρνάρης, εφ. Αθηνά, ό.π.

⁶⁹ Πέθανε στις 10 Οκτωβρίου 1852 σε ηλικία 46 ετών. Γ.Αντωνίου, Νικόλαος Στουρνάρης, ό.π., σ.42.

⁷⁰ Ο «νεατός» ήταν η καλλιέργεια χέρσας γής μέσω του οργώματος (νεάω-νεώ=καλλιεργώ) ή αγροτική έκταση που την καλλιεργούσαν για πρώτη φορά ή μετά από κάποιο διάστημα αγρανάπαυσης. Δημητρίου Β. Δημητράκου, **Νέον Ορθογραφικόν Ερμηνευτικόν Λεξικόν**, [«Περγαμηναιά»],β' έκδοση, Αθήναι 1959, σ.863. «..Εφαρμόζων και ποικίλων την αμειψισπορίαν, εισάγων νέα είδη καλλιεργείας, εξευγενίζων και βελτιώνων το γένος των ζώων, ελκύων την προσοχήν εις την δύναμιν των κοπριωμάτων, εισάγων τελειότερα άροτρα και άλλα γεωργικά εργαλεία και καθιστών δι' επιστημονικής αρδεύσεως χρήσιμα τα ύδατα, τα οποία, δεν είναι άλλο ειμή καθαρός χρυσός, όστις χύνεται και χάνεται ανωφελής εις την θάλασσαν». Γ.Αντωνίου, Νικόλαος Στουρνάρης, ό.π., σ.40.

⁷¹ Περισσότερα για τον Κωνσταντίνο Δόσιο βλ. κεφ. Ενεργεσία, σ.114, υπσμ.11, σ.241.

⁷² Συγκεκριμένα σημειώνει: «..οι δε υπουργοί μας όχι καλύτεροι τούτων (ενν. των αμαθών), εξεύρουσι να ζητήσωσι παρά της γεωργίας οκτώ εκατομμύρια δραχμών κατ' έτος δι' εαυτούς και τους φίλους των, αλλ' αδιαφορούσι παντάπασι δια τον πρώτιστον τούτον κλάδον της εθνικής εργασίας, όστις, βεβαίως απασχολεί πλέον των δύο τρίτων των εργατικών βραχιόνων της Ελλάδος». Ο ίδιος ο Στουρνάρης παρομοίαζε τους υπουργούς με «πυργοκατοίκους του Μεσαιώνος, οίτινες αποθανόντες προ εξακοσίων ετών, ανεστήθησαν επί των ημερών μας και κυβερνώσι την Ελλάδα, χωρίς να ηξεύρωσι τι συνέβη εις το διάστημα των εξακοσίων τούτων ετών και ούτε τι γίνεται πέριξ αυτών σήμερα». Γ.Αντωνίου, Νικόλαος Στουρνάρης, ό.π., σσ.40-41.

⁷³ Όπ., σ.40.

Ο Στουρνάρης είχε την πεποίθηση ότι η σύσταση αγροτικής Τράπεζας που δε θα απέβλεπε τόσο στο συμφέρον των ιδρυτών της, όσο στο συμφέρον των αγροτών, τους οποίους θα διευκόλυνε με τη δανειοδοτική πολιτική της, αποτελούσε επίσης μία από τις σύγχρονες οικονομικές του αντιλήψεις,⁷⁴ σκέψη, η οποία θα υλοποιηθεί πολύ αργότερα, το 1928, με την ίδρυση της Αγροτικής Τράπεζας της Ελλάδος.⁷⁵

Ο Μιχαήλ Τσοίτσας γνωρίζοντας τις ευρύτερες επιδιώξεις του Στουρνάρη⁷⁶ για τα αναπτυξιακά του σχέδια στο χώρο της αγροτικής οικονομίας και δεδομένης όχι μόνο της συγγενικής, αλλά και της συναισθηματικής σύνδεσής του με τον ανιψιό του, τόνισε στη διαθήκη του, όπου άφησε σημαντικό κληροδότημα στο Πολυτεχνείο, την επιθυμία μαζί με «*τας καλὰς και βαναύσους τέχνας*» να διδάσκεται και η γεωργία.⁷⁷

Η γεωργική εκπαίδευση από τη δεκαετία του 1850 προσήλκυσε το ενδιαφέρον και άλλων ευεργετών, όπως του Παναγιώτη Τριανταφυλλίδη, του Κωνσταντίνου Ζάππα, του Ιωάννη Κασσαβέτη, του Γεωργίου Αβέρωφ, και άλλων. Τα κληροδοτήματά τους στήριξαν σημαντικά τις κρατικές αποφάσεις στην εγκαθίδρυση γεωργικών σταθμών, αγροκτηπίων και σχολείων. Η μέριμνα σημαντικών κεφαλαιούχων ομογενών του εξωτερικού να καλύψουν τα τεράστια κενά της γεωργικής παιδείας εμφανίζεται κυρίως στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα.

Οι περιοδικές εκθέσεις των Ολυμπίων, «*γενικοί διαγωνισμοί κατά τετραετίαν τελούμενοι...εις οὓς θέλουσι παρίστασθαι πάντα τα προϊόντα της ελληνικής ενεργείας και ιδία της βιομηχανίας, της γεωργίας και της κτηνοτροφίας*»,⁷⁸ αποτέλεσαν εγχείρημα οικονομικής και πολιτιστικής παρουσίας της Ελλάδας μέσα από έκθεση «*προϊόντων της ελεύθερης Ελλάδος, έπειτα δε των πανταχού Ελλήνων και μέχρι τέλους του ανατολικού κόσμου...*».⁷⁹ Κέντρισαν το ενδιαφέρον της κοινής γνώμης και προκάλεσαν κάποια άμιλλα και στη γεωργική παραγωγή, εφόσον πρώτιστος σκοπός τους ήταν «*η διάκρισις των εν τη βιομηχανία, τη γεωργία, τη καλλιτεχνία διαπρεπόντων*».⁸⁰ Η θέσπιση των περιοδικών αυτών εκθέσεων ήταν ιδέα του Αλεξάνδρου Ρίζου Ραγκαβή, ως προαναφέρθηκε,⁸¹ η χρηματοδότηση της όλης προσπάθειας όμως στηρίχθηκε σε μέρος του κληροδοτήματος ύψους 1.000.000 φράγκων,⁸² του

⁷⁴ Ο.π.

⁷⁵ Γιώργος Δερτιλής, *Ελληνική Οικονομία (1830-1910) και Βιομηχανική Επανάσταση*, [Αντ. Ν. Σακκούλα], Αθήνα 1984, σ.83.

⁷⁶ Ο Τσοίτσας, μεγαλέμπορος και έλληνας πρόξενος στην Αλεξάνδρεια, ήταν θείος του Νικόλαου Στουρνάρη. Βλ. κεφ. Τεχνική Εκπαίδευση, σσ.722-725.

⁷⁷ Διαθήκη του Μιχαήλ Τσοίτσα της 22 Οκτωβρίου 1853 της 20 Νοεμβρίου 1855. *Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τραπέζης (Ι.Α.ΕΤΕ)* 27 Κληροδ. (III) Κληροδότημα Μιχαήλ Τσοίτσα (1856), φάκελος 12 (Διαθήκη Τσοίτσα) και Γ.Αντωνίου, *Νικόλαος Στουρνάρης, ό.π.*, σσ.19,21.

⁷⁸ Διαθήκη του Ευάγγελου Ζάππα της 20 Νοεμβρίου 1860. Αθανασίου Παπαχριστόπουλου, *Κληροδοτήματα, ήτοι Μελέτη περί των Εθνικών και Ευαγών Σκοπών Κληρονομιών, Κληροδοτημάτων και Δωρεών*, τεύχος Α', εν Αθήναις, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1914, (ΠΠΧ), σ.123.

⁷⁹ *Ο Ευάγγελος Ζάππας και οι Ολυμπιακοί Αγώνες, Ι.Α. Βρεττού, Ημερολόγιον Εγκυκλοπαιδικόν του βίσεκτου έτους 1908, έτος Η'*, εν Αθήναις 1907, [Ιω. Κολλάρος], σσ.174-175.

⁸⁰ Ο.π.

⁸¹ Βλ. κεφ. Τεχνική Εκπαίδευση, σσ.714-717.

⁸² Προσέφερε ως κεφάλαιο τις 400 μετοχές στην Ελληνική Ατμοπλοϊκή Εταιρεία «*ζων έτι*» και προσέθεσε συμπληρωματικά 3.000 καισαροβασιλικά φλωρίνια (38.960 δραχμές) το 1859 στη διοργάνωσή τους. Η διοργάνωση στοίχισε τελικά 54.717 δραχμές και πήραν μέρος 1200 διαγωνιζόμενοι σε όλους τους τομείς. *Ολύμπια του 1859*, Αθήνα 1860, σ.51.

Ευάγγελου Ζάππα, από το Λάμποβο της Ηπείρου, πάμπλουτου ομογενούς στη Ρουμανία, ο οποίος είχε ανακοινώσει τα σχέδιά του στον Όθωνα ήδη από το τη δεκαετία του 1850.⁸³

Σύμφωνα με το Β.Δ. του 1858, μετά από εισήγηση του τότε υπουργού Εσωτερικών, Κωνσταντίνου Προβελέγγιου, «Καθιστώνται εν Αθήναις Γενικοί Διαγωνισμοί, κατά τετραετίαν τελούμενοι, υπό την επωνυμίαν 'Ολυμπίων', εις ους θέλουσι παρίστασθαι πάντα τα προϊόντα της Ελληνικής ενεργείας και ιδίως τα της βιομηχανίας, της γεωργίας και της κτηνοτροφίας».⁸⁴ Την εφαρμογή των διατάξεων της διαθήκης του επιδίωξε ο ξάδελφός του Ευάγγελου, Κωνσταντίνος Ζάππας, μοναδικός κληρονόμος του (και οι δύο έμειναν άτεκνοι).⁸⁵ Η κρατική κωλυσιεργία και οι αντίξοες πολιτικές συνθήκες εμπόδισαν τη δρομολόγηση της υλοποίησης αυτής μέχρι το θάνατο του Ευαγγέλου το 1865, μετά από τον οποίον συστήθηκε η Επιτροπή των Ολυμπίων και Κληροδοτημάτων⁸⁶ και ανέλαβε τη διοργάνωση των Β' Ολυμπίων το 1870.⁸⁷ Ο Κωνσταντίνος Ζάππας δεν έκρυψε την ικανοποίησή του, όταν είδε υλοποιημένη την προσπάθειά του: «Η ημέρα, καθ' ήν η Σεβαστή της Ελλάδος Βουλή εσυζήτησε και επεψήφισε το περί ανεγέρσεως των Ολυμπίων νομοσχέδιον θέλει κατέχει εξαιρετικήν σημασίαν εν τω χρόνω του βίου μου...». Κλείνει την επιστολή του ευχόμενος την ευόδωση της υπόσχεσης που έδωσε στον ξάδελφό του, να φροντίσει δηλαδή για την αξιοποίηση του κληροδοτήματος.⁸⁸ Ο ίδιος ο

⁸³ Β.Δ. της 28 Αυγούστου 1858. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.38 της 28 Αυγούστου 1858. Βλ. κεφ. Τεχνική Εκπαίδευση, σσ.714-718.

⁸⁴ Άρθρο 1^ο του ΒΔ. της 19 Αυγούστου 1858 στο: **Ολύμπια του 1859, ό.π.**, σσ.3-4. Σύμφωνα με την περιγραφή της Έκθεσης των Ολυμπίων του 1859, όπου αντιπροσωπεύονταν και οι δέκα νομοί της Ελλάδας «δια των προϊόντων της γεωπονίας, της κτηνοτροφίας των τεχνών των και των βιομηχανικών καταστημάτων των», η Αττική συγκεκριμένα στον τομέα της Γεωργίας παρουσίασε ελάχιστα εκθέματα. «Η Γεωργική έκθεσις του νομού τούτου κατείχεν ολιγώτερον μέρος. Τα αξιολογώτερα είδη των δημητριακών καρπών, ων ένια σπάνια δια την ποιότητά των ήσαν τα του υποστατικού της βασιλίσσης. Το Υμήττειον μέλι, το εριόξυλον της Λιβαδειάς, η αξιόλογος συλλογή ελατών και η πλουσία συλλογή δημητριακών καρπών, ρητίνης κλπ. του εκ της Ειδυλλίας εκθέτου Δ. Οικονόμου Κωνσταντινίδου κατείχεν διακεκριμένην εν αυτή θέσιν».ό.π. «Επιδείχθησαν» επίσης και γεωργικά εργαλεία. Καλλιβρετάκης, ό.π., σ.69.

⁸⁵ Από αυτόν ζήτησε στη διαθήκη του ο Ευάγγελος να φροντίσει για την τετραετή έκθεση των Ολυμπίων, «όπως συναχθή και αποπερατωθή καθ' όλα εν τάξει και ησυχία, απονέμων και τα βραβεία δικαίως εις έκαστον κατά τον επικυρωμένον κανονισμόν...». Διαθήκη Ευάγγελου Ζάππα της 20 Νοεμβρίου 1860, ό.π.

⁸⁶ Β.Δ. της 11 Αυγούστου 1865, «περί οριστικής συγκροτήσεως της των Ολυμπίων επιτροπής επονομασθείσης και επιτροπής των κληροδοτημάτων». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.42 της 31 Αυγούστου 1865. Σύμφωνα με την αναφορά στην οικονομική κατάσταση της ΕΕΒΕ του Σ.Α Σπηλιωτάκη, τον Ιανουάριο του 1880, η επί των κληροδοτημάτων Επιτροπή που διέθετε τα χρήματα του Ευάγγελου Ζάππα, την οποία αποκαλούσε «θυγάτηρ» ή έστω «αδελφή δευτερότοκο», συντηρούσε οικονομικά την ΕΕΒΕ μέχρι το 1887. **Δελτίον της ΕΕΒΕ**, αρ.2, Φεβρουαρίου 1880.

⁸⁷ Υποβλήθηκε νομοσχέδιο στη Βουλή περί της Οικοδομής των Μεγάρων των Ολυμπίων την 19 Νοεμβρίου 1869. Βάσιος Τσοκόπουλος, *Ευαγγέλης Ζάππας, ο πρόδρομος των Ολυμπιακών Αγώνων*, στο περ. **Ημερησία, Η Ελλάδα των Ευεργετών**, (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), σσ.37,39-41.

⁸⁸ Με την υπόσχεση αυτή έγραφε ο Κωνσταντίνος Ζάππας «θέλει πραγματοποιηθή ο διακαέστερος των πόθων του αιδίδιμου Ευαγγέλου να ευδοκήση δε εν τη απείρω αυτού αγαθότητι, όπως καγώ δυνηθώ ακολουθώως να προβώ εις την εκτέλεσιν των υπέρ της φιλότατης Πατρίδος ιδιαιτέρων προθέσεών μου και προσφέρω τον εις αυτήν οφειλόμενον της ευγνωμοσύνης φόρον τότε δε μετά ψυχής αναπαυμένης και ευφροσύνου ευχαριστών τον Υψιστον θέλω αναφωνήση αυτώ: 'Νυν απολύεις τον δούλον σου Δέσποτα'...». Κατά την τέταρτη Ολυμπιάδα, στα εγκαίνια του Ζαππειού, στις 20 Οκτωβρίου 1888 παρουσία του βασιλιά Γεωργίου, ο Κωνσταντίνος Ζάππας δήλωσε: «Ο αρχηγέτης της οικογένειάς μου, ο αγαπητός μου αιδίδιμος Ευαγγέλης απεφάσισεν εξ εμπνεύσεως κλασσικής να επαναφέρει εις την

Κωνσταντίνος Ζάππας αφιέρωσε κολοσσιαία ποσά σε εκπαιδευτικούς σκοπούς εντός και εκτός του ελληνικού βασιλείου, μεταξύ των οποίων 250.000 δραχμές στην εκπαίδευση και μετεκπαίδευση νέων σε γεωργικές σχολές.⁸⁹ Σύμφωνα με το βιογράφο του Ξενοφώντα Ζυγούρα, ο Κωνσταντίνος, «καίπερ κάτοχος πολλών εκατομμυρίων, δεν ηλάττωσεν το φιλόπονον και το επιχειρηματικόν του, αλλά εργάζεται ως πρότερον νυχθημερόν επιβλέπων και διευθύνων. Έτσι, διπλασίασε και προσπάθησε να αυξήσει δια να καταστήσει ως οίον τε μεγαλύτερον το δώρον προς το ελληνικόν έθνος, υπέρ του οποίου αμφότεροι οι εξαδέλφοι δι' όλης των της ζωής ηράθησαν».⁹⁰ Η εμπειρία του στη Ρουμανία, δίπλα στο ξάδελφό του Ευάγγελο⁹¹ και η συνειδητοποίηση της αναγκαιότητας επείγουσας κάλυψης πρακτικών γνώσεων των νέων για τις αγροτικές δουλειές σε μία χώρα καθαρά γεωργική τον ώθησε στην επιλογή της κατεύθυνσης αυτού του κληροδοτήματος.

Η πρόβλεψη αγοράς εκτάσεων στη Θεσσαλία θα αποβεί προσοδοφόρα. Μετά από την προσάρτηση της Θεσσαλίας στην Ελλάδα με τη διεθνή συνθήκη του 1881⁹² πουλήθηκαν από Τούρκους κτηματίες με ευνοϊκούς όρους μεγάλες εκτάσεις κτημάτων. Έτσι, οι περισσότεροι γαιοκτήμονες της Θεσσαλίας ήταν ομογενείς, όπως ο Συγγρός, ο Σκυλίτζης,⁹³ ο Στεφάνοβικ, ο Μπαλτατζής, ο Ζαρίφης,⁹⁴ ο Γ. Ζωγράφος,⁹⁵ ο Ζάππας, ο Καρτάλης και άλλοι.⁹⁶ Κατά τη δεκαετία 1880-1890 λοιπόν τα τσιφλίκια στην Ελλάδα αυξήθηκαν χάρη στην πολιτική του

Ελλάδα τους αρχαίους των Ολυμπιακών Αγώνων υπό τους όρους και τας συνθήκας της νεωτέρας ζωής. Περιχαρής και εύελπις, παραδίδω το συντελεσθέν έργον εις το έθνος ευχόμενος αντώ τα κράτιστα». Γ.Αντωνίου, Νικόλαος Στουρνάρης, ό.π., σ.33.

⁸⁹ Ι.Α.ΕΤΕ, 27 Κληροδ. (XXVII), Κληροδοτήμα Κωνσταντίνου Ζάππα (1892), φάκελος 58, διαθήκη. Αλληλογραφία διαχειριστικής επιτροπής, υπφ.1, έγγραφο 4752 της 28 Απριλίου 1893 και Α.Υ.Ε., Φακ.1888/ Δ60,1, έγγραφο 3444 της 23 Νοεμβρίου 1888 και Φακ.1869/ 88,1, έγγραφο της 14 Μαρτίου 1864.

⁹⁰ Ως παράδειγμα των «φιλογενών» διαθέσεων του Κωνσταντίνου αναφέρει την καθημερινή φιλοξενία που προσφέρει στο μέγαρό του στο Μπροσθένι της Ρουμανίας σε Έλληνες και Ρουμάνους, «...οίτινες ταξιδεύοντες καταφεύγουσιν εκεί, βέβαιοι ότι εισέρχονται εις αληθή πατρικόν οίκον». Ξενοφώντος Ζυγούρα, *Οι Ζάππαι και το Ζάππειον*, τόμος Β', [τύποις Ιωάννου Κούβελου], Αθήνα 1889.

⁹¹ «Και ο μεν Ευαγγέλης καίτοι προπορευόμενος πάντοτε ως πρεσβύτερος, ουδέποτε όμως επελανθάνετο ότι το ήμισυ τρόπον τινά αυτού ήτο ο Κωνσταντίνος ούτος δε παρείπετο του Ευαγγέλη, ώσπερ η σκιά παρέπεται τω σώματι». Γούδας, ό.π., *Ευάγγελος Ζάππας*, τόμος Γ', σ.333.

⁹² Η προσάρτηση Θεσσαλίας και της Αρτας δημιούργησε τις νομικές προϋποθέσεις, αν και είχαν διαμορφωθεί κατά την προηγούμενη περίοδο, για τη δημιουργία των μεγάλων τσιφλικιών. Αυτά σχηματίστηκαν στην πλειονότητά τους την περίοδο από το 1878 (συνθήκη Βερολίνου) έως το 1881 (έτος προσάρτησης). Αν και οι συνθήκες Βερολίνου και Κωνσταντινουπόλεως το 1881 ήταν απαγορευτικές για την εθνικοποίηση των τουρκικών κτημάτων, δεν εμπόδισε η ρύθμιση αυτή τη μαζική κατά κάποιον τρόπο πώληση των «νεοπαγών τίτλων» των κτημάτων από τους ιδιοκτήτες Οθωμανούς ενόψει της μαζικής επίσης και εσπευσμένης αποχώρησής τους. Ήταν επόμενο η αγορά των τσιφλικιών που έγινε από τους βαθύπλουτους Έλληνες του εξωτερικού να καταδικάσει το ελληνικό κράτος σε μια «αξιοθρήνητη αδράνεια». Κωνσταντίνος Βεργόπουλος, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα. Η Κοινωνική ενσωμάτωση της Γεωργίας*, [Εξάντας], Αθήνα 1975, σσ.120-121. Για το θέμα αυτό βλ. και Μοσκόφ, ό.π., σσ.125-128.

⁹³ Ο.π., σ.127.

⁹⁴ Ο.π.

⁹⁵ Ο.π. Για την περίπτωση Ζωγράφου βλ. Κ. Βεργόπουλος, *Το αγροτικό...ό.π.*, σσ.124-126.

⁹⁶ Ο.π., σσ.97,120-126. Το ίδιο συνέβη και στην Αττική το 1883, όταν οθωμανικές ιδιοκτησίες πουλήθηκαν σε πλούσιους Έλληνες. Γ.Β. Δερτιλής, *Ο Ελληνισμός της Ομογένειας και η Ελλαδική Αστική Τάξη. Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας, (18ος-20ος αιώνας)* [Αντ. Ν. Σάκκουλα], Αθήνα-Κομοτηνή 1991, σ.152. Βλ. κεφ. *Ευεργεσία, Επέστρεψαν*; σσ.235-239.

Χαριλάου Τρικούπη, «επωφελούμενα έναν εφήμερο συμβιβασμό ανάμεσα στους γαιοκτήμονες και τους αστούς της πόλης».⁹⁷

Με το χαρακτηριστικό του τρόπο ο Κωνσταντίνος Ζάππας όρισε το 1891 με τη διαθήκη του⁹⁸ τη σύσταση και συντήρηση πρακτικών γεωργικών σχολείων στη Θεσσαλία ή την Ήπειρο⁹⁹ βασισμένων στο κληροδοτήμά του. Παραγγέλλει μάλιστα οι απαιτούμενες γι αυτό το σκοπό εκτάσεις καλλιεργήσιμης γης στη Θεσσαλία να προέλθουν από τα κτήματά του, ενώ στην Ήπειρο να αγοραστούν, «όπου θα κτισθή απλουστάτη προσδιορισμένη δια κατοικίαν και σχολείον γεωργών, εν αυτή θα συντηρήται αριθμός τις νέων την ηλικίαν γεωργών, οι οποίοι θα προσλαμβάνωνται από τας διαφόρους επαρχίας της Ελλάδος και της Ευρωπαϊκής Τουρκίας, δια να διδαχθώσι πρακτικώς την γεωργίαν από έναν ή δύο διδασκάλους» Δε διστάζει να παρέμβει με προτάσεις στη διδακτική διαδικασία: «η διδασκαλία θα γίνηται πρακτική, οι δε μαθηταί θα εργάζωνται και θα διευθύνωνται από τους διδασκάλους προς τελειοποίησιν της γεωργικής εργασίας και της καλλιτερεύσεως των προϊόντων, ανά δύο ώρας καθ' εκάστην θα διδάσκωνται γραφήν, ανάγνωσιν, αριθμητικήν και κατήχησιν». Δεν αρκείται ο ευεργέτης σε απόψεις που αφορούν στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα, αλλά εισχωρεί στον τρόπο διαβίωσης, συντήρησης και αγωγής τους: «η δίαιτα και ενδυμασία των θα είναι όπως ανήκει εις την γεωργικήν τάξιν, η διδασκαλία και συντήρησις των θα είναι δωρεάν, ο δε αριθμός των μαθητών θα ορισθή από τας επιτροπάς αναλόγως του προϋπολογισμού εσόδων και εξόδων, θα έχουν δε υπ' όψιν ότι ο σκοπός της διατάξεώς μου αυτός, το να λαμβάνωσι τα τέκνα των γεωργών μας πρακτικώς απλάς γνώσεις των γεωργικών εργασιών και μίαν όλως πρακτικήν πειθαρχίαν και ηθικοποίησιν, ώστε επιστρέφοντες εις τα χωρία των να χρησιμεύσωσιν εις τους λοιπούς συντοπίτας των με το παράδειγμα της καλής εργασίας, φιλεργίας και ηθικότητός των...».¹⁰⁰

Οι έννοιες «πειθαρχία, ήθος, φιλεργία» κυριαρχούν στο σύστημα των αξιών του ως απαραίτητα προσόντα των υποτρόφων για να καταστούν επιστρέφοντας στο χωριό τους χρήσιμοι στους άλλους χωρικούς με το παράδειγμα καλής δουλειάς, επιμέλειας και ήθους. Συμπορεύεται όμως η προθυμία του να βοηθήσει την εκπαίδευση της γεωργικής τάξης και την ανάπτυξη της χώρας του με τη διατήρηση συντηρητικών προτύπων για τη ζωή των αγροτών. Η φράση: «η δίαιτα και ενδυμασία των θα είναι όπως ανήκει εις την γεωργικήν τάξιν» αντανακλά την εμμονή του σε συγκεκριμένα ταξικά στερεότυπα. Σύμφωνα με τον Μωραϊτίνη, οι παρεχόμενες γνώσεις ήταν εκείνες ενός πρακτικού σταδίου. Για την εποχή αυτή έγραφε: «Δεν υπάρχουν γεωργικά σχολεία που περιέχουν πραγματικά το σπέρμα της

⁹⁷ Κ. Βεργόπουλος, *Το αγροτικό...ό.π.*, σ.126.

⁹⁸ Ιδιόχειρη διαθήκη του Κωνσταντίνου Ζάππα της 18 Ιανουαρίου 1891 και κωδίκελος της 19 Ιουλίου 1891. ΠΠΧ, σ.155.

⁹⁹ Τις χρηματοδοτούσε από το σχηματιζόμενο ποσό συγκεκριμένων περιουσιακών στοιχείων, όπως τα ετήσια ενοίκια από εργοστάσια, «αλευροποιείου» αξίας 30.000 φράγκων και «πνευματοποιείου» αξίας 30.000 φράγκων στο Βροσθένι, 53 μετοχές της Εθνικής και άλλα κτήματα του Ευάγγελου Ζάππα που διαχειριζόταν η Επιτροπή των Ολυμπίων, σύμφωνα με το άρθρο 8 της διαθήκης του Ευ. Ζάππα. ΠΠΧ, σ.155, Ι.Α.ΕΤΕ 27, Κληροδ. (XXVII), Κληροδοτήμα Κωνσταντίνου Ζάππα (1892), ό.π. και ΑΥΕ, Φακ.1888/Δ60,1, έγγραφο 3444 της 23 Νοεμβρίου 1888, Φακ.1869/ 88,1, έγγραφο της 14 Μαρτίου 1864.

¹⁰⁰ Διαθήκη του Κωνσταντίνου Ζάππα, ό.π. Αφιέρωσε 52 ομολογίες Εθνικής τράπεζας για την αποστολή υποτρόφων στην Ευρώπη και τη δημοσίευση αγρονομικών βιβλίων βραβευμένων μετά από διαγωνισμό. Chassiotis, *L' instruction...ό.π.*, σ.294 και Ο εν Αθήναις Σύλλογος προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων, *Η Δράσις του Συλλόγου κατά την Εκατονταετίαν 1869-1969*, Αθήνα 1970, σ.172.

γεωργικής προόδου στην Ελλάδα. Υπάρχουν τα διδασκαλεία και μόνο για μικρή καλλιέργεια».¹⁰¹

Η αποτυχία της Σχολής της Τίρυνθας έγινε έναυσμα αποτιμήσεων, κριτικής και διαπιστώσεων. Καταδικαστική υπήρξε η κριτική του Παναγιώτη Χαλκιάκου, υπουργού και εκδότη της εφημερίδας «Ελληνική Γεωργία», για την πλήρη αποτυχία της Σχολής.¹⁰² Ο Δημήτριος Χρηστίνης, πρώην μαθητής της Σχολής, αρχιδενδροκόμος του ελληνικού δημοσίου, - με μετεκπαίδευση στο Gembloux του Βελγίου και στη Γαλλία - εντόπιζε τα αίτια της αποτυχίας στην έλλειψη σαφούς προσανατολισμού του ιδρύματος, στην έλλειψη υποδομής και το χαμηλό επίπεδο των μαθητών.¹⁰³

Η πλήρης ανυπαρξία γεωργικών εκπαιδευτικών θεσμών - κανένα γεωργικό ίδρυμα δε λειτούργησε - κατά τη διάρκεια της δεκαπενταετίας (1866-1880) στον ελληνικό χώρο αποτέλεσε αντικείμενο προβληματισμών, διαπιστώσεων και αναζητήσεων. Στην προσπάθεια σύστασης επιστημονικής εταιρείας το 1860, η οποία ευοδώθηκε το 1864 ως «Κεντρική Γεωργική Εταιρεία» με στόχο, ανάμεσα στους άλλους, την ίδρυση γεωργικής σχολής στην Αθήνα, συμμετείχαν μεγαλοκτηματίες και σημαντικά πρόσωπα, ανήκοντες στο αντιοθωνικό ρεύμα, όπως ο βουλευτής και υπουργός Δημήτριος Ν. Καλλιφρονάς, οι Νικόλαος και Περικλής Ζαχαρίτσας, ο Σ. Σούτσος, οι γιατροί Ανάργυρος και Πέτρος Ηπίτης.¹⁰⁴ Οι δημόσιες συζητήσεις τις δεκαετίες 1870 και 1880 για το μέλλον της γεωργικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα πύκνωναν. Η πλειονότητα των απόψεων¹⁰⁵ συνέκλιναν στη σύσταση πρακτικών σχολών και αγροκηπίων. Τις τροφοδοτούσε η ήδη από το 1858 υπάρχουσα κληροδοσία του Παναγιώτη Τριανταφυλλίδη, η οποία θα μπορούσε να αποτελέσει την απαραίτητη υλική βάση στην απόφαση σύστασης γεωργικής σχολής.¹⁰⁶

Ο Παναγιώτης Τριανταφυλλίδης (1810-1863), ομογενής από το Βουκουρέστι, ο οποίος καταγόταν από τη Βυτίνα της Γορτυνίας, άφησε τρεις χειρόγραφες διαθήκες. Στην πρώτη, που συντάχθηκε την 10 Οκτωβρίου 1858, δήλωνε τη συγκεκριμένη κατεύθυνση του κεφαλαίου του: «*Η περιουσία μου, ήτις συνίσταται κατά τα έγγραφά μου εκ τριάκοντα δύο χιλιάδων (32 .000) φλωριών αυστριακών, θέλω να διατεθή ούτως, ώστε δι' αυτής ου μόνον ν' αναπτυχθή έτι πλέον, αλλά και να διατηρήται αιωνίως το εν Τίρυνθι αγροκήπιον ή γεωργική σχολή, όπερ αναγκαίον να εφοδιασθή με πάν ό,τι ανήκει εις τοιούτον κατάστημα, υποσχόμενον*

¹⁰¹ Ρ. Moraitinis, *ό.π.*, σ.118.

¹⁰² Π. Ι. Χαλκιάκος, *Περί βελτιώσεως και εμπυχώσεως της εν Ελλάδι Γεωργίας*, Αθήνα 1880, σ.294.

¹⁰³ Δ. Χρηστίνης, *Πραγματεία περί Γεωργικής Πρακτικής Εκπαιδεύσεως ή περί συστάσεως προτύπων δημοσίων αγροκηπίων*, Αθήνα 1875, σ.10.

¹⁰⁴ Ζωγράφος, *ό.π.*, σ.127. Το καταστατικό της εγκρίθηκε με Β.Δ. της 19 Ιουλίου 1864. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.31 της 23 Ιουλίου 1864.

¹⁰⁵ Με κείμενά τους υποστήριζαν την πρακτική κατεύθυνση ο Λέανδρος Κ. Δόσιος (1874), ο Δ. Χρηστίνης (1875), ο Αλέξανδρος Γ. Τομπάζης (1877), ο Χαλκιάκος (1880), ο Αποστολόπουλος (1884) κ.α. Καλλιβρετάκης, *ό.π.*, σ.149.

¹⁰⁶ Το ελληνικό κράτος δεν αξιοποίησε το κληροδότημα αμέσως μετά την αποδοχή του, παρά τις οικονομικές δυσχέρειες που αντιμετώπιζε, και αδράνησε για πάνω από είκοσι χρόνια. Μόνο μετά από πιέσεις των διαχειριστών της διαθήκης και της κοινής γνώμης και με τη θετική συγκυρία της ανασυγκρότησης της χώρας των κυβερνήσεων του Χ. Τρικούπη άρχισε να αξιοποιείται. Χ. Χαρίτος - Ιουλ. Κανδήλα, *ό.π.*, σσ.23,31.

μεγάλην εις το έθνος ωφέλειαν».¹⁰⁷ Η ωφέλεια που θα προέκυπτε από τη γεωργική σχολή ταυτιζόταν με την ωφέλεια του έθνους στη συνείδηση ενός ευεργέτη, ο οποίος είχε στερηθεί ο ίδιος και τη στοιχειώδη μόρφωση ακόμη.¹⁰⁸ Από τις άλλες δύο διαθήκες του, οι οποίες συντάχθηκαν την ίδια ημερομηνία, στις 7 Μαΐου 1862, στην τελευταία άφηne όλη του την περιουσία, 42.000 αυστριακά φλουριά, ως κληροδότημα στο ελληνικό Δημόσιο¹⁰⁹ με τη γενίκευση: «υπέρ ιδρύσεως καταστήματος φέροντος την επωνυμίαν μου συντελούντος εις την πρόοδον και το μεγαλείον της Ελλάδος»,¹¹⁰ αφήνοντας έτσι την Κυβέρνηση να επιλέξει το ευεργετούμενο ίδρυμα: «Να διαθέση την περιουσία μου ταύτην συνισταμένην εις τεσσαράκοντα δύο χιλιάδας αυστριακών φλωρίων κατά τα έγγραφά μου υπέρ ιδρύσεως καταστήματος τινος δια παντός διατηρηθησομένου και την επωνυμίαν μου φέροντος, συντελούντος δε εις την πρόοδον και το μεγαλείον της πατρίδος. οποίον τι κατάστημα λυσιτελέστερον προς τον σκοπόν της προόδου και του μεγαλείου του έθνους, απόκειται να κρίνωσι και να αποφασίσωσι τα νομοθετικά της Ελλάδος σώματα εις την πρώτην αυτών σύνοδον και με γνωμοδότησιν της Συγκλήτου του Πανεπιστημίου προκληθησομένην υπό της Κυβερνήσεως.¹¹¹ Υπερίσχυσε, όσον αφορά στην κατεύθυνση του κληροδοτήματος, το γενικότερο πνεύμα της προτίμησης του ευεργέτη στην πρώτη του διαθήκη, δηλαδή ο τομέας εκπαίδευσης, αν όχι το συγκεκριμένο ίδρυμα.

3. Τα τρία Γεωργικά Σχολεία

Χρησιμοποιώντας το Τριανταφυλλίδειο κληροδότημα ο Χαρίλαος Τρικούπης, ως Πρωθυπουργός της Ελλάδας ίδρυσε το 1887¹¹² με το νόμο ΑΦΜΒ¹¹³ τα τρία γεωργικά

¹⁰⁷ Με αυτήν άφησε 32.000 αυστριακά φλωριά ισοδύναμα με 450.000 δραχμές. Διαθήκη του Παναγιώτη Τριανταφυλλίδη της 10 Αυγούστου 1858, (δημοσιευθείσα στο Βουκουρέστι την 29 Ιανουαρίου 1863). περ. **Ελληνική Γεωργία**, τόμος Στ', Ιούνιος 1888, σ.273.

¹⁰⁸ Ο Παναγιώτης Τριανταφυλλίδης (1810-1863) μετά την καταστροφική επιδρομή του Ιμπραήμ στην Πελοπόννησο, ορφανός από οικογένεια με τη βοήθεια του Θεόδωρου Ταμπακόπουλου, θείου του, κατέφυγε στη Δακία, όπου απέκτησε περιουσία. «*Εν Δακία, ο Παναγιώτης πάσαν αποβαλών ελπίδα περί γραμμάτων, επεδόθη εις την κτήσιν πλούτου*» έγραψε ο βιογράφος του, Επαμεινώνδας Φραγκούδης. Με επιστολή του στις 15 Δεκεμβρίου 1846 δώρισε χρήματα, αλλά κυρίως τα πατρικά του κτήματα στο σχολείο της γενέτειράς του. Έμεινε άτεκνος. Καημός του ήταν να «*σώση εκ της δουλείας και μεταγάγη εις την πατρίδα*» τις δυο αδελφές του από την Αίγυπτο, όπου μικρές οδηγήθηκαν από την περίοδο του Αγώνα αιχμάλωτες. Σπ. και Κων Βοβολίνης, **Μέγα Ελληνικόν Βιογραφικόν Λεξικόν**, τόμος Στ', ανατύπωση από την πρώτη έκδοση της Βιομηχανικής Επιθεωρήσεως, Αθήνα, 1958, σ.280.

¹⁰⁹ Αντιστοιχούσαν σε 600.000 δραχμές της εποχής. **Γεωργική Εφημερίς**, αρ.62 της 10 Αυγούστου 1891, σ.1. Το 1876 στη Βουλή αναφέρθηκε ότι το ποσό έφτανε τις 1.000.000 δραχμές, ενώ ο κρατικός προϋπολογισμός εξόδων το 1858 ήταν 18 εκατομμύρια και το 1875 ήταν 42 εκατομμύρια. Καλλιβρετάκης, **ό.π.**, σ.149.

¹¹⁰ **ΑΥΕ**, Φακ.1866/ 88, έγγραφο 12 της 8 Αυγούστου 1867 και Φακ.1869/ 88,2, έγγραφο 10255 της 15 Φεβρουαρίου 1869 και Chassiotis, **L' instruction...ό.π.**, σ.294 και Καλλιβρετάκης, **ό.π.**, σ.149.

¹¹¹ «*Η έναρξις δε της εκτελέσεως των αποφασισθέντων να μη αναβληθή πλέον του ενός έτους από της αποφάσεως*». Διαθήκη του Παναγιώτη Τριανταφυλλίδη της 7 Μαΐου 1862, περ. **Ελληνική Γεωργία...ό.π.**, σσ.275-277.

¹¹² Η πολιτεία δεν προώθησε το θέμα από τη πλευρά της, παρά το 1870, όταν, μετά από πιέσεις των επιτρόπων του Τριανταφυλλίδη, των Κατελούζο και Γ. Θεοχάρη στο Υπουργείο δραστηριοποιήθηκε και το Πανεπιστήμιο προτείνοντας σύσταση γεωργικής σχολής. Πάλι υπήρξε καθυστέρηση μέχρι το 1876, όταν, μετά από πιέσεις συγγενών του ευεργέτη, η Επιτροπή της Βουλής γνωμοδότησε υπέρ

σχολεία: το πρώτο στα εθνικά κτήματα Ρουφ - σημερινό Γεωπονικό Πανεπιστήμιο στο Βοτανικό Αθήνας -, το δεύτερο στην Τίρυνθα στα κτήματα της πρώτης Γεωργικής Σχολής¹¹⁴ και το τρίτο στο Αϊδίνιο του νομού Λαρίσης.¹¹⁵ Το ουσιαστικό αυτό βήμα της πολιτείας διευκολύνθηκε και από την ίδρυση τμήματος Γεωργίας στο υπουργείο Εσωτερικών, του οποίου πρώτος τμηματάρχης υπήρξε ο Παναγιώτης Γεννάδιος, μετέπειτα διευθυντής της σχολής και εισηγητής βασικών θεσμικών ενεργειών στη γεωργική εκπαίδευση.¹¹⁶ Σκοπός της σύστασης και των τριών σχολείων ήταν «η μόρφωσις πρακτικών γεωργών, τούτο δε δια προσφόρου διδασκαλίας των τελειότερων μεθόδων της καλλιέργειας της γης και της ανατροφής των φυτών και των ζώων, ως και της διδασκαλίας των στοιχειωδεστέρων επιστημονικών περί γεωργίας γνώσεων, αίτινες θα μεταδίδονται τοις μαθητευομένοις δι' ομιλιών ευλήπτων. Προς τούτοις δε δι' ασκήσεως εις την λογιστικήν, την όσον ένεστι απλουστέραν καταμέτρησιν γαιών και την κατάστρωσιν διαγραμμάτων, ήτοι την καθαρώς πρακτικήν χωρομετρίαν».¹¹⁷

Το 1888 λειτούργησε η σχολή της Αθήνας¹¹⁸ και ακολούθησε η σχολή του Αϊδινίου, ενώ εκείνη της Τίρυνθας, το 1894.¹¹⁹ Σκοπός της σύστασης των τριετούς φοιτήσεως αυτών

συστάσεως Πρακτικών Γεωργικών Σχολών ενός σε κάθε νομό. Πρότεινε όμως προς το παρόν λειτουργία τριών σχολείων σε Στερεά Ελλάδα, Πελοπόννησο και Επτάνησα. Μετά από πίεση της Βουλής η Κυβέρνηση έφερε προς ψήφιση στις 17 Δεκεμβρίου 1876 νομοσχέδιο «περί διαθέσεως του κληροδοτήματος του αιδίου Π.Τριανταφυλλίδη υπέρ της γεωργικής εκπαιδεύσεως». Η κατάσταση τελικά άλλαξε μετά το 1884, όταν συνειδητοποιήθηκε η ανάγκη ίδρυσης γεωργικών σχολών. Χ.Χαρίτος-Ιουλ.Κανδήλα, *ό.π.*, σ.17.

¹¹³ Νόμος ΑΦΜΒ' της 28 Μαΐου 1887, «περί συστάσεως γεωργικών σχολείων, Εφ. της Κυβερνήσεως, τόμος Α', σ.633. Υπογράφηκε τελικά είκοσι πέντε χρόνια μετά το θάνατο του Τριανταφυλλίδη (1863).

¹¹⁴ Η διαδικασία ανασύστασής της υπήρξε χρονοβόρα. Η προώθηση σχεδίου ίδρυσης Γεωργικού Σταθμού στη Βιτύνα, (Νόμος 19 Φεβρουαρίου 1891), τόπο καταγωγής του Τριανταφυλλίδη, προκάλεσε αντιδράσεις της κοινής γνώμης Ναυπλίου και Αργολίδας, ενώ εκκρεμούσε η ίδρυση σχολής στην Τίρυνθα. Τελικά αυτή υπεγράφη στις 4 Νοεμβρίου 1894 με πρώτο διευθυντή το Χασιώτη, ενώ αναβλήθηκε προσωρινά η εγγραφή μαθητών. Στο Γεωργικό Σταθμό της Βιτύνας λειτούργησαν γεωργικό, δασοκομικό και λεπτοξυλουργικό τμήμα, όπου γινόταν πρακτική διδασκαλία. Γκλαβάς, *ό.π.*, σ.176.

¹¹⁵ Δ. Αντωνίου, *Τα Προγράμματα..ό.π.*, τόμος Α', σ.64. Η σχολή του Αϊδινίου κοντά στον Αλμυρό του Βόλου δαπανούσε 60.000 δραχμές ετησίως για τη συντήρησή της. Ήταν λιγότερο θεωρητική και περισσότερο πετυχημένη από την πρώτη εκείνη της Τίρυνθας. R.A.H. Bickford-Smith, *Η Ελλάδα..ό.π.*, σ.229. Λειτούργησε στο κτήμα που δώρισε η οικογένεια Κασσαβέτη. *Γεωργικά σχολαί, Πανελλήνιος Σύντροφος* 1890, σσ.255-256 και του 1891, σ.974 και Καλλιβρετάκης, *ό.π.*, σ.158.

¹¹⁶ Το 1886 Έφορος τότε του Δημοσίου Δενδροκομείου Αθήνας, ο Παναγιώτης Γεννάδιος, σε έκθεσή του προς τον Τρικούπη για την κατάλληλη χρησιμοποίηση του Τριανταφυλλίδειου κληροδοτήματος, απέδιδε την προβληματικότητα των γεωργικών σχολών στην ακαταλληλότητα - λόγω έλλειψης επαρκούς πείρας - των καθηγητών που σπούδασαν στο εξωτερικό, στην άγνοια της γλώσσας και του τόπου των ξένων καθηγητών και στη μετριότητα των αποφοίτων των υπό μελέτη σχολών, οι οποίοι άρχιζαν να καταφεύγουν στο Δημόσιο. Επιπλέον, τα πολυδάπανα γεωργικά ιδρύματα προσφέρονταν για διαχειριστικές καταχρήσεις, πολιτικές παρεμβάσεις, συγκρούσεις συμφερόντων, κλπ. Πρότεινε τη σύσταση γεωργικών σταθμών, λιγότερο δαπανηρών, πρόσφορων για την απόκτηση πείρας όσων σπούδασαν στο εξωτερικό και πρότυπου αγροκτηπίου (*ferme modèle*) με στόχο την κερδοφόρα παραγωγή με επιχειρηματικά κριτήρια. Εντούτοις, η Κυβέρνηση προχώρησε στη δημιουργία των τριών «Τριανταφυλλίδειων» σχολών σε Αθήνα, Τίρυνθα και Θεσσαλία. Καλλιβρετάκης, *ό.π.*, σσ.150-151.

¹¹⁷ Νόμος ΑΦΜΒ' της 28 Μαΐου 1887, *ό.π.*

¹¹⁸ Συγκεκριμένα λειτούργησε στις 4 Μαΐου 1888. Για την εγκατάσταση της Σχολής διατέθηκε η έκταση του Βασιλικού Δενδροκομείου, δηλαδή τα πρώην κτήματα Χατζή Αλή Χασεκλή και τμήμα του πρώην

σχολείων ήταν «η μόρφωσις απλώς τεχνιτών, οι οποίοι θα μανθάνουν, όσον το δυνατόν περισσότερο πρακτικώς την δενδροκομίαν, την ζωοτεχνίαν, την οινοποιϊαν, την τυροκομίαν και τους λοιπούς κλάδους της γεωργίας».¹²⁰ Συνέχισαν τη λειτουργία τους όμως μόνο οι σχολές της Αθήνας και της Λαρίσης.

Η σχολή του Αϊδινίου εγκαταστάθηκε το 1888 στα όρια του αγροκτήματος που δώρισε στο Δημόσιο η οικογένεια Κασσαβέτη,¹²¹ κληροδότημα, το οποίο άφησε ο Δημήτριος Κασσαβέτης¹²² στη σύζυγό του Ευφροσύνη Κασσαβέτη και τον υιό του Αλέξανδρο.¹²³ Αυτοί, με τη σειρά τους, δώρισαν το 1888 στο ελληνικό Δημόσιο το κληροδότημα,¹²⁴ δηλαδή το κτήμα «Αϊδίν» της επαρχίας Αλμυρού με όλα τα υπάρχοντα σε αυτό οικήματα, εργαλεία και μηχανήματα. Σ' αυτό οφείλεται η επωνυμία «Κασσαβέτειος» (όρος της δωρεάς). Με παράκληση του Χαρίλαου Τρικούπη όμως να προστεθεί και άλλη «αναμνησκουσα το όνομα ετέρου κληροδότη», και, αν παραστεί ανάγκη, να χρησιμοποιηθεί και άλλο κληροδότημα για τη συντήρηση της Σχολής, η επωνυμία σχηματίστηκε σε «Κασσαβέτειος και Τριανταφυλλίδειος Γεωργική Σχολή» μετά την πρόσθεση του Τριανταφυλλίδειου κληροδοτήματος. Η αξία του κτήματος «Αϊδίν» υπολογιζόταν σε 30.000 αγγλικές λίρες. Η

κτήματος Ρούφ. Μέχρι το 1893 διευθυντής ήταν ο Π.Γεννάδιος. Καλλιβρετάκης, *ό.π.*, σ.152. Στη σχολή της Αθήνας υπήρχε τμήμα δασολογίας, όχι μόνο με πρακτικό, αλλά και με αισθητικό στόχο. Εκτός του μαθήματος δενδροφύτευσης, διένειμε 15.000 δένδρα ετησίως. R.A.H. Bickford-Smith, *Η Ελλάδα ..ό.π.*, σ.229.

¹¹⁹ Καθυστέρησε και λειτούργησε με το Β.Δ. της 4 Νοεμβρίου 1894, «περί συστάσεως Γεωργικού Σχολείου εν Τίρυνθι» της 4 Νοεμβρίου 1894. Εφ. της Κυβερνήσεως, (Β') αρ.118 της 8 Νοεμβρίου 1894.

¹²⁰ Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.123 Α' της 9 Μαΐου 1888.

¹²¹ Με το νόμο ΑΦΜΒ' προβλεπόταν να ιδρυθεί σε κάποιο κτήμα εθνικό του νομού Λάρισας. *Ο.π.*

¹²² Ο Δημήτριος Κασσαβέτης, γιος του Ιωάννη Κασσαβέτη, - «πολλά πολλαχώς προσενεγκόντος υπέρ εθνικών σκοπών», όπως υπέρ των «εν τω Πηλίω Κασσαβετείων Εκπαιδευτηρίων», (περ. *Ελληνική Γεωργία*, τεύχος Α', Ιανουάριος 1888, σσ.21-23) - μετέβη στην Αίγυπτο το 1825, όπου έμαθε την τέχνη του εμπορίου εργαζόμενος κοντά στον Μιχαήλ Τσοίτσα στην Αλεξάνδρεια και κατόπιν στο Κάιρο, όπου εργάστηκε για μία τετραετία κοντά στον Κωνσταντίνο Ιπλιξή, μεγαλέμπορα από την Κωνσταντινούπολη. Επιδόθηκε κατόπιν στο εμπόριο των υφασμάτων με επιτυχία, ώστε και ο Αλέξανδρος εγκαταστάθηκε στο Κάιρο. Ο Δημήτριος άνοιξε οίκο εισαγωγών εξαγωγών στην Αλεξάνδρεια και υποκαταστήματα σ' όλες τις σημαντικές πόλεις της Κάτω Αιγύπτου, που ξεπερνούσαν τα 20. Η εμπορική δράση και οικονομική επιτυχία των μεγαλεμπόρων της Αιγύπτου, η συντριπτική πλειοψηφία των οποίων καταγόταν από Θεσσαλία προκάλεσε ρεύμα μετανάστευσης Πηλιορείτων και Θεσσαλών γενικότερα στην Αίγυπτο. «Ούτοι ευρίσκοντες πατρική προστασία εκ μέρους των μεγαπλούτων συμπατριωτών των επιδεικνύοντες άμα κα την φυσικήν αυτών ικανότητα και ευφυϊαν προήγοντο είτε ως υπάλληλοι παρ αυτοίς...». Απόστολος Κωνσταντινίδης. *Οι Πηλιοίται εν Αιγύπτω*, Αλεξάνδρεια 1936, σσ.9-18.

¹²³ Οι αδελφοί Δημήτριος και Αλέξανδρος Κασσαβέτης ανατράφηκαν και εκπαιδεύτηκαν στη Σύρο, όπου ο πατέρας τους, ο Ιωάννης Κασσαβέτης, ευεργέτης, ιδρυτής μεταξύ άλλων του Παρθεναγωγείου Ζαγοράς το 1855, έδρασε ως μεγαλέμπορος. Ο γιος του Δημητρίου, ο Αλέξανδρος Κασσαβέτης μαθήτευσε στη Ζαγορά και στο Βόλο, σπούδασε νομικά στο Πανεπιστήμιο Αθήνας και υπήρξε δικηγόρος της οικογενειακής περιουσίας. Διετέλεσε βουλευτής Βόλου τις περιόδους 1910-11 και 1912-1915, Λάρισας 1912-1915, 1917-1920 και Αθήνας 1928-1932. Υποστηρικτής της βενιζελικής παράταξης μετείχε στην προσωρινή κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης. Πέθανε το 1932. Μπορεί να θεωρηθεί ως ο δωρητής του αγροκτήματος στο Αϊδίνιο. Αγόρασε την περιοχή από τους τούρκους ιδιοκτήτες και διαχειρίστηκε την περιουσία φερόμενος ως Άγγλος υπήκοος. Χ.Χαρίτος - Ιουλ.Κανδήλα, *ό.π.*, σ.19.

¹²⁴ Δωρητήριο συμβόλαιο αρ.7073 της 6 Ιανουαρίου 1888. *Ο.π.*, σσ.50-53.

Σχολή καταλάμβανε 16.594.620 τ.μ.¹²⁵ Λειτουργήσε με το διάταγμα της 4 Μαΐου 1888 ως τριτάξια πρακτική γεωργική σχολή.¹²⁶ Σύμφωνα με τον «Κανονισμό της Κασσαβετείου και Τριανταφυλλίδειου Γεωργικής Σχολής Αλμυρού», σκοπός της ήταν η γεωργική μόρφωση των μαθητών, η προαγωγή της καλλιέργειας και της κτηνοτροφίας, η έρευνα και η εφαρμογή μεθόδων «συντελεστικών» της προόδου της καλλιέργειας και της εκπαίδευσης των μαθητών.¹²⁷

Τα έσοδα της Σχολής προέρχονταν, εκτός από το Τριανταφυλλίδειο κληροδότημα, από τα δίδακτρα των μαθητών¹²⁸ και την πώληση των παραγόμενων προϊόντων. Δόθηκε η δυνατότητα της δωρεάν φοίτησης τριών συγγενών μέχρι ογδόου βαθμού του Τριανταφυλλίδη.¹²⁹ Στη διαθήκη του 1858 σημειώνει ο ίδιος ο ευεργέτης: «εις το κατάστημα αυτό θέλω να σπουδάζωσι δωρεάν δύο έως πέντε νέοι εκλεγόμενοι εκ των εν τη πατρίδι μου Βυτίνη».¹³⁰

Η αναγνώριση της σημασίας της γεωργικής εκπαίδευσης για τη γενικότερη οικονομική ανάπτυξη της χώρας εντοπίζεται τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα μέσα από τα κείμενα των διαθηκών των ευεργετών με ιδιαίτερη πυκνότητα. Η συνειδητοποίηση βέβαια αυτής της αναγκαιότητας άρχισε να γίνεται αντιληπτή από τη δεκαετία του 1860 και μετά. Η θεμελιώδης ιδέα που καλλιεργούσε ο Κωνσταντίνος Δόσιος (1810-1871), λόγιος και πολιτικός, ήταν ότι η πολιτική ανόρθωση και αποκατάσταση του ελληνικού κράτους δεν ήταν δυνατή χωρίς την ανάπτυξη του οικονομικού βίου του λαού, της οποίας η επίτευξη, ανάμεσα σε άλλα, έπρεπε να στηριχθεί στην ανάπτυξη της γεωργικής και βιομηχανικής εκπαίδευσης.¹³¹ Στα περισσότερα κείμενα των διαθηκών η αναφορά στη γεωργία συνοδεύεται από αναφορά και στις άλλες τέχνες - εμπόριο, βιομηχανία, κτηνοτροφία, βιοτεχνία -, φαίνεται δηλαδή ενταγμένη στον κλάδο των τεχνών και των θετικών επιστημών.¹³²

¹²⁵ Κατά τον Χ. Χαρίτο, όπως και τον Σ. Χασιώτη το κτήμα ήταν έκτασης 20.000 στρεμμάτων. Περ. **Γεωργική Πρόοδος**, τεύχος 11, Νοέμβριος 1894, σ.162. Το παραλιακό μέρος του κτήματος δεν περιελήφθη στη δωρεά και πουλήθηκε σε τρίτους από την οικογένεια των δωρητών. **Εφ. Βόλος**, φύλλο της 12 Φεβρουαρίου 1888.

¹²⁶ Β.Δ. «περί συστάσεως γεωργικού σχολείου εν τω κατά τον νομόν Λαρίσης εθνικώ κτήματι «Αϊδίν»». **Εφ. της Κυβερνήσεως**, αρ.123, τεύχος Α' της 9 Μαΐου 1888 και Γκλαβάς, **ό.π.**, σ.179.

¹²⁷ Δημοσιεύθηκε την 1η Μαΐου 1896. Χ. Χαρίτος - Ιουλία Κανδήλα, **ό.π.**, σ.153.

¹²⁸ Αυτά ανέρχονταν σε 360 δραχμές ετησίως. Άρθρο 5 του Νόμου ΑΦΜΒ' της 21 Δεκεμβρίου 1888, **ό.π.**

¹²⁹ Άρθρο 2^ο του συμπληρωματικού νομοσχεδίου νόμου ΑΦΜΒ' της 21 Δεκεμβρίου 1888. Με το νόμο ΒΩΟΗ' του 1906 τα έσοδα και έξοδα της σχολής συγχωνεύθηκαν στον προϋπολογισμό του Κράτους. Χ. Χαρίτος - Ιουλία Κανδήλα, **ό.π.**, σσ.61-62.

¹³⁰ Άρθρο 4^ο της διαθήκης του Π. Τριανταφυλλίδη της 10 Αυγούστου 1858. **Ελληνική Γεωργία**, τεύχος στ', Ιούνιος 1888, σσ.273-278.

¹³¹ **Κωνσταντίνος Δόσιος, Μακεδονικόν Ημερολόγιον Παμμακεδονικού Συλλόγου**, έτος 1911, σ.57.

¹³² Φαίνεται σε φράσεις που αναφέρονται στο σκοπό ενός κληροδοτήματος, όπως «υπέρ προόδου των επιστημών, των τεχνών και γεωργίας εν Ελλάδι ελληνικής εταιρείας» του Κ. Ιωννίδη το 1845, ή ενός χορηγούμενου βραβείου, όπως, λόγου χάρη, για τη «διδασκαλίαν των τιμίων βιομηχάνων εις τα σχολεία και τας μηχανάς της Ευρώπης» του Ευάγγελου Ζάππα το 1860.

4. «...Να σπουδάζουν νέοι εις την Ευρώπην την γεωργίαν...»

Παρατηρείται πως στη διάρκεια του 19ου αιώνα η κατεύθυνση του μεγαλύτερου αριθμού των δωρεών προς τη γεωργική εκπαίδευση, αντί να εστιάζει σε αντίστοιχο εκπαιδευτικό ίδρυμα, επενδυόταν στη χρηματοδότηση υποτροφιών για γεωργικές σπουδές σε ευρωπαϊκές χώρες, δείγμα της υπολειτουργίας ή της απουσίας μιας συγκροτημένης γεωργικής σχολής μέχρι την τελευταία δεκαετία του 19^{ου} αιώνα.¹³³ Ως μάθημα ήταν ενταγμένο σε διάφορες κρατικές ή ιδιωτικές σχολές.¹³⁴ Από το σύνολο των υποτροφιών της περιόδου ξεχωρίζουμε ένα ποσοστό 3,63 % που αφορά σε υποτροφίες γεωργικών σπουδών που εντοπίζονται από τη δεκαετία του 1870 και μετά.¹³⁵ Μη υπάρχουσες λοιπόν ουσιαστικά γεωργικής σχολής στην Ελλάδα, η μορφή της δωρεάς συνήθως εκφραζόταν με τη χορήγηση υποτροφιών για σπουδές σε σχολές του εξωτερικού, αλλά και στο Πολυτεχνείο της Αθήνας, όπου διδάσκονταν γεωργικά μαθήματα.¹³⁶ Για δύο υποτροφίες, λόγου χάρη, νέων από την υπόλοιπη Ελλάδα,¹³⁷ «οίτινες να σπουδάζωσιν εις το Πολυτεχνείον Αθηνών μίαν των εκεί διδασκομένων τεχνών..», προοριζόταν το 1872 το κληροδότημα των 20.000 ρουβλίων του Ιωάννη Χριστοφόρου Βεϊτζήνου, ομογενούς στην Οδησό, από τη Βίτσα Ζαγορίου της Ηπείρου. Δεν αποκλείει όμως «να σπουδάζουν εις την Ευρώπην νέοι μηχανικήν ή γεωργικήν ή άλλην τινά βιομηχανικήν επιστήμην...».¹³⁸

Το μάθημα της γεωργίας ήδη είχε εισαχθεί και στο πρόγραμμα της Πολυτεχνικής Σχολής αποκτώντας πολυπληθές ακροατήριο, σύμφωνα με Έκθεση του Λύσανδρου Καυτατζόγλου το 1860 κατά τη διάρκεια της διεύθυνσης του ιδρύματος από τον ίδιο.¹³⁹ Στην ουσία όμως η γεωργική εκπαίδευση υπολειτουργούσε ή απουσίαζε, σύμφωνα με την άποψη

¹³³ Ο Όθων χορηγούσε «βοηθήματα» σε σπουδαστές ή όσους ήθελαν να καταρτιστούν σε νέες γεωργικές μεθόδους. Παράδειγμα αποτελεί η επιχορήγηση των 500 δραχμών στο Σταμάτη Βελέζα, Σίφνιο, για να σπουδάσει το πρακτικό μέρος της αμπελοργίας και οινοποιίας. Επιθυμία του υποτρόφου ήταν να μάθει επιτοπίως την μέθοδο παρασκευής οίνου της Καμπανίας. ΑΥΕ., Φακ. ακ VII, (Υποτροφίες), έγγραφο 14357 της 24 Σεπτεμβρίου 1837.

¹³⁴ Ενώ μαθήματα γεωπονικής παρακολουθούσαν στην αρχή μόνο οι μαθητές του Ορφανοτροφείου στην Τίρυνθα (Δ. Αντωνίου, **Τα Προγράμματα...ό.π.**, τόμος Α', σ.64), όμως μετά τα μέσα του αιώνα εμφανώς υπάρχει το πνεύμα στροφής προς την παροχή πρακτικότερων γνώσεων, «*συμφώνως προς τας επιστημονικάς αρχάς κατευθύνσεις*»: Χρ. Λέφας, **Ιστορία της εκπαιδείσεως**, [Ο.Ε.Σ.Β.], Αθήνα 1942, σ.74 και Φραγκουδάκη, **Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση...ό.π.**, σ.25.

¹³⁵ Βλ. Ευεργεσία, *Είδος και μορφή ευεργεσίας*, σ.164, πίνακα 6.

¹³⁶ Τον Ιούνιο του 1882 λόγου χάρη στο Πολυτεχνικό Σχολείο συστάθηκαν έδρες για τη διδασκαλία της Δασικής και της Γεωργικής Βοτανικής. Β.Δ., «*περί συστάσεως έδρας Δασικής και της Γεωργικής Βοτανικής εν τω Σχολείω των Τεχνών*». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.81, της 8 Νοεμβρίου 1885 και Μερτύρη, *ό.π.*, σ.234.

¹³⁷ Από το σύνολο των έξι υποτροφιών οι δύο προοριζόνταν για νέους που κατάγονταν από τη Βίτσα της Ηπείρου, δύο από την Ήπειρο γενικότερα, και από την υπόλοιπη Ελλάδα δύο. Διαθήκη Χριστόφορου Βεϊτζήνου της 12 Ιανουαρίου 1872. Υπουργείον Παιδείας, **Μητρώων των εις την άμεσον διαχείρισιν και των εις την εποπτείαν του Υπουργείου Παιδείας και θρησκευμάτων υπαγομένων κληροδοτημάτων**, τόμος 1ος, Αθήνα 1929. (ΜΗΚ), Γ'209, σ.1005.

¹³⁸ Άρθρο 19^ο της διαθήκης του Χριστόφορου Βεϊτζήνου της 12 Ιανουαρίου 1872, *ό.π.* Το σημαντικότερο ποσό της περιουσίας του, που ανερχόταν συνολικά σε άνω των 200.000 ρουβλίων δόθηκε γενικότερα «*υπέρ όλων σχεδόν των ευεργετικών καταστημάτων της Αθήνας*». ΑΥΕ, Φακ.1884/ Δ60,2, έγγραφο 2422 της 24 Φεβρουαρίου 1882.

¹³⁹ Μπίρης, **Η Ιστορία...ό.π.**, σσ.131-142, Μερτύρη, *ό.π.*, σ.130.

του Ιωάννη Σκαλτσούνη, που έγραφε το 1900: «Σήμερον ουδέν άλλον υπάρχει εν Ελλάδι, ειμή φάσμα τι γεωργικής σχολής [...] και το εν Αθήναις πολυτεχνείον δυνάμενον μάλλον να θεωρηθή ως σχολείον καλών τεχνών ή ως διδακτήριον τεχνολογίας».¹⁴⁰

Ανάμεσα στους προτεινόμενους τεχνικούς κλάδους σπουδών των υποτρόφων του κληροδοτήματος της Μαρίας Κασσιμάτη το 1889 περιλαμβάνονται πρώτες οι γεωργικές σπουδές: «...το δε άλλο ήμισυ να δίδηται εις νέους χρηστοθήεις και ικανούς δια να σπουδάσουν πρώτον εις την Αγγλίαν και έπειτα εις την λοιπήν Ευρώπην την γεωργίαν και άλλας τέχνας ωφελίμους και ωραίας με έπαινον, μεταξύ δε τούτων να προτιμώνται Αμφισσείς και Αθηναίοι και εις Κυθήριος και ιδίως οι συγγενείς του αιμνήστου συζύγου μου Δήμου Γεωργούλα...».¹⁴¹ Σε μεταγενέστερη διαθήκη της πάλι αναφέρει: «να σπουδάσουν νέοι εις την Ευρώπην την γεωργίαν, την μηχανικήν και άλλας τέχνας ωφελίμους εις την πατρίδα μου αφού καταρτισθώσιν...».¹⁴²

Φαίνεται ότι η στροφή των νέων στη γεωπονική με την πρακτική μορφή, στην οποία επιμένουν κάποιοι δωρητές, αποτελούσε πρώτιστη αναγκαιότητα της εποχής για τη γεωργική ανάπτυξη του τόπου. Στη διαθήκη του Ιωάννη Γεωργαντόπουλου από την Ερμούπολη της Σύρου το 1889 υπερέχει το πνεύμα αυτό και αντιδιαστέλλεται προς το θεωρητικό περίβλημα της επιστήμης. Χορηγώντας το ένα τέταρτο της περιουσίας του στην κυριότητα του Δήμου Φαλαισίας αξιώνει οι ετήσιες υποτροφίες που θα προέρχονται από αυτήν να χρησιμοποιούνται στην κατάρτιση νέων που σκοπεύουν να γίνουν παραγωγοί βιομήχανοι ή γεωπόνοι και «ουχί επιστήμονες».¹⁴³

¹⁴⁰ Βλ. Θ.Παπακωνσταντίνου, Ένας νομοθέτης στην Κρήτη στη στροφή του 19^{ου} αιώνα προς τον 20^ο αιώνα. Ο Ι. Σκαλτσούνης και η εκπαιδευτική του οπτική στο Εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα: προσπάθειες, αδιέξοδα, προοπτικές, [Πανεπιστήμιο Κρήτης], Ρέθυμνο 1986, σ.108, Γκλαβάς, ό.π., σ.241 και κεφ. Τεχνική Εκπαίδευση, σσ.711,720-721. Πριν το θάνατό του ο Σκαλτσούνης σε κάποιες σελίδες των «Απομνημονευμάτων» του (1900), οι οποίες αναφέρονται και στην παιδεία, στο κεφάλαιο με τίτλο «Γεωργικόν Ορφανοτροφείον» στιγματίζοντας την εκπαιδευτική πολιτική που εφαρμόστηκε μετά το θάνατο του Καποδίστρια και μέχρι τα πρώτα χρόνια της βασιλείας του Γεωργίου, για την εγκατάλειψη, εκτός των άλλων, και της «γεωργικής» βιομηχανίας, τονίζει ότι κύριο μέλημα της χώρας πρέπει να είναι «η εμπύχωση της γεωργικής βιομηχανίας». Θ. Παπακωνσταντίνου, ό.π., σ.111, Γκλαβάς, ό.π., σ.85. Βλ. κεφ. Τεχνική Εκπαίδευση, σ.742.

¹⁴¹ Διαθήκη της Μαρίας Κασσιμάτη της 11 Αυγούστου 1886. ΜΗΚ,Γ'180, σ.779, Σκευός Ζερβός, Εθνικά Κληροδοτήματα και Δωρεαί, Αθήνα (1925), Υ.Γ., αρ.619 και ΖΑΒ, τόμος 6, σ.180.

¹⁴² Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (ΧΙ) Κληροδοτήμα της Μαρίας Κασσιμάτη (1889), φάκελος 42, (Διαθήκη, Διαχειριστικά έγγραφα), έγγραφο της 15 Απριλίου 1889. Οι υποτροφίες ανέρχονταν σε 400-500 δραχμές μηνιαίως για 4-5 έτη (έγγραφο της 3 Ιουνίου 1884). Η Κασσιμάτη είχε συντάξει τέσσερις διαθήκες, τις δύο το 1884 (3/6/84 και 10/7/84), την τρίτη την 11/8/1886 και την τέταρτη την 15/4/89. Ο.π..

¹⁴³ Άρθρο Β' της διαθήκης του Ιωάννη Γεωργαντόπουλου της 14 Μαρτίου 1889. ΜΗΚ,Γ'213, σ.1019, ΖΑΒ, τόμος 3, σ.63. Το γεγονός ότι ο ίδιος υπήρξε δικηγόρος, διδάκτωρ Νομικής, καθώς και το ότι κληροδότησε στην ανώτατη βαθμίδα, το Πανεπιστήμιο, μας απομακρύνει από την πιθανότητα της ιδιαιτερότητας μιας γενικότερης απαξίωσης προς την επιστημονική κατάρτιση αυτού του τομέα, αλλά μας προσανατολίζει στην εκδοχή της προτεραιότητας που έδινε στις ανάγκες της ελληνικής κοινωνίας για πρακτικά επαγγέλματα. Στο α' άρθρο ζητά το ένα τέταρτο από την επικαρπία που αφήνει στη γυναίκα του να δίδεται στο Γυμνάσιο Ερμούπολης «ένθα εσπούδασ(ε) τα εγκύκλια μαθήματα...προς εκπαιδευσιν ενός ή πλειόνων μαθητών απόρων και στο γ' άρθρο κληροδοτεί τα 2/4 της περιουσίας του στο πανεπιστήμιο. Το σύνολο της περιουσίας ανερχόταν σε 250.000 φράγκα, από τα οποία 60.000 δραχμές δόθηκαν σε συγγενείς. Διαθήκη του Ιωάννη Γεωργαντόπουλου της 14 Μαρτίου 1889 και κωδίκελος της 15 Μαρτίου 1889 και 27-3-1889, ό.π.

Αντίθετα, αυτό που έλκει το ενδιαφέρον του Ανδρέα Συγγρού είναι η επιστημονική κατάρτιση του γεωπόνου: «Σκοπός μου είναι να δώσω εις το μικρόν το στάδιον του επιστήμονος γεωπόνου, επειδή έχω απέραντα κτήματα εδώ πέριξ...».¹⁴⁴

Από τη δεκαετία του 1880 και μετά η υπάρχουσα κυρίως θεωρητική κατεύθυνση της γεωργικής εκπαίδευσης αποτέλεσε αντικείμενο αρνητικών σχολιασμών. Η απουσία σε μία περίοδο ανασυγκρότησης και εκσυγχρονισμού τόσο του ελληνικού κράτους, όσο και της ελληνικής κοινωνίας, οργανωμένης και θεσμοθετημένης επαγγελματικής και τεχνικής εκπαίδευσης, παρά τις όποιες «πατριωτικές» προσπάθειες, ουσιαστικά υπογράμμιζε και την αδυναμία της χώρας στους αντίστοιχους επαγγελματικούς και τεχνολογικούς τομείς. Οι περιορισμένες προσπάθειες, οι οποίες εξάλλου πέρασαν από το κοινοβούλιο με τη μορφή νομοσχεδίων από τις κυβερνήσεις Τρικούπη (1887) και Θεοτόκη (1904) παρέμειναν γράμμα κενό, λόγω πολιτικής αβουλίας και ελλείψεως οικονομικών πόρων.

Απόφοιτοι γεωργικών σχολών ή πανεπιστημίων της Ευρώπης που σπούδασαν με υποτροφίες από κληροδοτήματα και επέστρεψαν στην πατρίδα τους αποτέλεσαν το διδακτικό δυναμικό των γεωργικών σχολών, αλλά και των δημοσίων θέσεων.¹⁴⁵ Οι συζητήσεις και οι προβληματισμοί πολιτικών παραγόντων και γεωπόνων καθηγητών για το μειωμένο ενδιαφέρον που έδειχναν οι αγρότες για την επιμόρφωσή τους, αυξάνονταν την τελευταία δεκαετία του 19^{ου} αιώνα.¹⁴⁶

Μία από τις σημαντικές προσωπικότητες του χώρου της γεωργικής εκπαίδευσης, ο Παναγιώτης Γεννάδιος, (1847-1917),¹⁴⁷ αδελφός του Ιωάννη Γενναδίου και γιος του Γεωργίου Γενναδίου, - «αφανούς» ευεργέτη της εκπαίδευσης -,¹⁴⁸ γεωπόνος, ο οποίος σπούδασε στην Αμερική, διευθυντής από το 1882 του δημόσιου Δενδροκομείου του Βοτανικού κήπου και αργότερα τμηματάρχης του υπουργείου Εσωτερικών, είναι αυτός που εισηγήθηκε την ίδρυση των τριών σχολών στην Αθήνα, τον Αλμυρό και την Τίρυνθα, αλλά και του γεωργικού σταθμού της Βυτίνας. Πίστευε πως τα παιδιά των αγροτών δε φοιτούν, «και ένεκα απαιδευσίας των αγροτών ημών και ένεκα των οικονομικών και πολιτειακών όρων, υφ' ούς η ημετέρα γεωργία διέπεται». Όταν αποφοιτούν τα παιδιά των εύπορων, όσα ελάχιστα έχουν φοιτήσει, δεν ασχολούνται με καλλιέργειες, παρά δημιουργούν «τάξιν θεσιθηρών».¹⁴⁹ Η

¹⁴⁴ Διαθήκη του Ανδρέα Συγγρού της 12 Φεβρουαρίου 1896 και κωδίκελος της 9 Μαΐου 1897. ΠΠΧ, 12 και Ζερβός, ΣΜΔ, αρ.7553.

¹⁴⁵ Σπούδασαν στη Γερμανία, το Βέλγιο, τις ΗΠΑ, την Ιταλία, αλλά η πλειονότητα των υποτρόφων αποφοίτησε από γνωστές γεωργικές σχολές της Γαλλίας. Καλλιβρετάκης, ό.π., σσ.146-149.

¹⁴⁶ Δυναμική ήταν η διδακτική παρουσία του Σπύρου Χασιώτη στα γεωργικά σχολεία Αθηνών, Αϊδινίου και τους σταθμούς Βυτίνας και Τίρυνθας, όπως και στο Διδασκαλείο Αθήνας το 1898. Η παρουσία του είχε στόχο την αύξηση του αριθμού των δασκάλων που φοιτούσαν. Ο Σπ. Χασιώτης πρωταγωνίστησε στη γεωργική εκπαίδευση όχι μόνο ως διευθυντής σχολείων Βυτίνας, Τίρυνθας, το 1907, του σχολείου στο Γεωργικό Σταθμό Αθήνας, αλλά και ως ανώτερος υπάλληλος υπουργείου. Εξέδωσε το περιοδικό «Γεωργική Πρόοδος». Πρωτοστάτησε στο Α' Πανελλήνιο Γεωργικό Συνέδριο στο Ναύπλιο το 1901. Αγωνίστηκε στη σύσταση ξεχωριστού υπουργείου Γεωργίας, Ανώτατης Γεωπονικής Σχολής και Γεωργικής Τράπεζας. Χ. Χαρίτος-Ιουλ. Κανδήλα, ό.π., σσ.26 και 66.

¹⁴⁷ Μετά από σπουδές φυσικομαθηματικών στη Γενεύη και γεωπονίας στην Αμερική, προσελήφθη ως διευθυντής στα κτήματα του Χρηστάκη Ζωγράφου στη Θεσσαλία, όπου πρώτος αυτός εισήγαγε τα σιδηρά άροτρα, τις θεριστικές μηχανές και τα εκκοκιστήρια του αραβόσιτου. Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν «Ηλίου», τόμος 5, σ.87.

¹⁴⁸ Βλ. κεφ. Η Εκπαίδευση στην Ελλάδα, σ.50, Οικονομική Διάσταση, σ.73, υπσμ.313, σ.77, Ευεργεσία, σ.259.

¹⁴⁹ Καλλιβρετάκης, ό.π., σσ.155-158.

ύπαρξη ικανών και φίλεργων διευθυντών σχολείων δεν κατάφερε να καταβάλει τις αντιδράσεις, να καταπολεμήσει προβλήματα, όπως την «άωρον κοινωνικήν και οικονομικήν κατάστασιν της χώρας, ήτις δεν ήτο ετοιμή ακόμη να χωνεύσει γεωργικάς βελτιώσεις και μεταρρυθμίσεις» ή την απροθυμία των μαθητών να φοιτήσουν στις υπάρχουσες γεωργικές σχολές και την άγνοια ή την αδιαφορία των γονέων να τα ωθήσουν σ' αυτές.¹⁵⁰ Ο ίδιος ο Γεννάδιος πρότεινε την αντικατάσταση των γεωργικών σχολείων με γεωργικούς σταθμούς που θα εξυπηρετούσαν τις ανάγκες της πρακτικής επιμόρφωσης των γεωργών σε νέες καλλιέργειες.¹⁵¹ Στις αρχές του 1896 ο υπουργός Εσωτερικών Κ. Π. Μαυρομιχάλης αποδεχόμενος την αποτυχία των γεωργικών σχολών με την κατάθεση σχετικού νομοσχεδίου¹⁵² πρότεινε την αντικατάστασή τους με γεωργικούς σταθμούς - πλην της σχολής του Αϊδινίου -¹⁵³ σε όλους τους νομούς του Κράτους.¹⁵⁴ Ήδη από το 1891 είχε δημιουργηθεί με το νόμο ΑΩΉ' γεωργικός σταθμός στη Βυτίνα Γορτυνίας με γεωργικό, δασοκομικό και λεπτοξυλουργικό τμήμα, όπου δεν έλειπε η πρακτική διδασκαλία.¹⁵⁵ Έτσι, τα δύο σχολεία της Αθήνας και της Τίρυνθας καταργήθηκαν με το νόμο ΒΥΞΕ' του 1897 και μετατράπηκαν με το ιδρυτικό διάταγμα του 1897 σε γεωργικούς σταθμούς.¹⁵⁶ Σκοπός τους ήταν «η δια του παραδείγματος διδασκαλία και διάδοσις των τελειότερων μεθόδων της γεωργίας, κτηνοτροφίας και γεωργικών βιομηχανιών, η μελέτη των γεωργικών ιδιοτήτων του τόπου δια καταλλήλων πειραμάτων και παρατηρήσεων, η μετάδοσις εις τους αγρότας χρήσιμων γνώσεων...».¹⁵⁷ Παρά την ιδιαίτερη υπογράμμιση του εκπαιδευτικού ρόλου των γεωργικών σταθμών, στην πράξη δε διαδραματίστηκε ο ρόλος αυτός. Πέρα από την αδιαφορία του αγροτικού κόσμου γι' αυτούς,¹⁵⁸ τα διαχειριστικά ελλείμματα αποδείκνυαν την απόσταση που τους χώριζε από τη *ferme modèle* του Γενναδίου, η οποία θα έπειθε ως

¹⁵⁰ Ζωγράφος, *ό.π.*, τόμος Β', σσ.4,25.

¹⁵¹ Η απογοητευτική εμπειρία των κρατικών γεωργικών σχολών φαίνεται ότι οδήγησε σε συζητήσεις και δημοσιεύσεις άρθρων. Καλλιβρετάκης, *ό.π.*, σσ.155-158.

¹⁵² Ψηφίστηκε την 14 Ιανουαρίου 1897. Ζωγράφος, *ό.π.*, σ.61 και Καλλιβρετάκης, *ό.π.*, σ.157.

¹⁵³ Η εξαίρεση της Κασσαβετείου Σχολής από την απόφαση αυτή έγινε, σύμφωνα με τα επιχειρήματα του Μαυρομιχάλη, λόγω της θέσεώς της «εις τόπον κατ' εξοχήν γεωργικόν, οία η Θεσσαλία», κοντά σε μεγάλα κτήματα της επαρχίας Αλμυρού με μεγάλη ποικιλία παραγόμενων προϊόντων, για να παρέχεται μόρφωση στους επιστάτες των κτημάτων αυτών. Δε θα μπορούσαν κυρίως όμως να παραβλεφθούν οι όροι του κληροδοτήματος Κασσαβέτη «*παραχωρηθέντος εις το Έθνος*». Ζωγράφος, *ό.π.*, σσ.61-63.

¹⁵⁴ Ήταν ιδρύματα για την πρακτική διδασκαλία νέων μεθόδων γεωργίας στους αγρότες. Ζωγράφος, *ό.π.*, σ.61.

¹⁵⁵ Δ. Αντωνίου, *Τα Προγράμματα...ό.π.*, τόμος Α', σ.64.

¹⁵⁶ Νόμος ΒΥΞΕ' της 11 Ιανουαρίου 1897, «*περί συστάσεως γεωργικών σταθμών*». Εφ. της Κυβερνήσεως, (Α') αρ.11 της 14 Ιανουαρίου 1897.

¹⁵⁷ Δ. Αντωνίου, *Τα Προγράμματα...ό.π.*, τόμος Α', σ.65. Με το νόμο ΒΥΞΕ' του 1897, «*περί συστάσεως γεωργικών σταθμών*» προβλεπόταν η ίδρυση σε κάθε νομό ενός παρόμοιου σταθμού. Ο αριθμός τους όμως δεν ξεπέρασε τους οκτώ το διάστημα 1899-1904, από τους οποίους οι περισσότεροι μετασχηματίστηκαν και υποβιβάστηκαν σε αγροκήπια 1911. Καλλιβρετάκης, *ό.π.*, σ.158. Από το 1901 λειτούργησαν ως γεωργικοί σταθμοί. Σ' αυτούς θα καλλιεργούνταν, σύμφωνα με το νόμο και σύμφωνα με πρότυπα συστήματα τα προϊόντα της ελληνικής γης και θα βελτιώνονταν τα είδη και τα γένη των παραγωγικών ζώων. Γεώργιος Αναστασόπουλος, *Ιστορία της ελληνικής βιομηχανίας, 1840-1940*, (τόμος Α' -Γ'), [Ελληνική Εκδοτική Εταιρεία], Αθήνα 1947, τόμος Β', σσ.731-732.

¹⁵⁸ Οι περισσότεροι μαθητές ήσαν υπότροφοι δήμων. Παρά τη διευκόλυνση αυτή, υπήρχε απροθυμία συμμετοχής. Ζωγράφος, *ό.π.*, σ.25.

κερδοφόρα επιστημονικά οργανωμένη επιχείρηση.¹⁵⁹ Μετά από αυτή τη μεταβολή η Κασσαβέτειος Σχολή έμεινε η μόνη Γεωργική Σχολή της Ελλάδας.¹⁶⁰

Μία καινοφανής πρόταση για τα εκπαιδευτικά δεδομένα της εποχής ήταν εκείνη της Σεβαστής Καλλισπέρη,¹⁶¹ επιθεωρήτριας των δημοτικών σχολείων, φιλολόγου πτυχιούχου του Πανεπιστημίου της Σορβόνης, η οποία με υπόμνημά της στη Βουλή πρότεινε τη νομοθέτηση σύστασης σχολών γυναικείων τεχνών κοντά στις γεωργικές σχολές των αρρένων, «ίνα οι καθηγηταί τούτων αντί μιας αμοιβής αναλάβωσι την διδασκαλίαν των αναγκαίων μαθημάτων». Οι σχολές αυτές θα μπορούσαν να ιδρύνονται σε μοναστήρια, κοντά σε γεωργικούς σταθμούς, ενώ, σε όσα βρίσκονταν μακριά, να ιδρύνονται μαθητικά κέντρα «γραμμάτων και γυναικείων έργων».¹⁶² Ιδιαίτερα για την Τριανταφυλλίδειο πρότεινε να ιδρυθεί διτάξια ανώτερη σχολή με το «τμήμα γραμμάτων» και το «τμήμα βιομηχανικής μορφώσεως ή γυναικείων πραγματικών έργων», από όπου θα αποφοιτούσαν ως πτυχιούχοι κάποιας γεωκτηνοτροφικής ειδίκευσης.¹⁶³ Πίστευε ότι η σύνδεση των γυναικείων επαγγελματικών σχολών με την κλασική διδασκαλία θα εξασφάλιζε την επιτυχία τους και θα διατηρούσε τον «υψηλό προορισμό τους». Συνυποβάλλοντας και προϋπολογισμό των δαπανών που θα προέκυπταν από νομοθετική ρύθμιση των προτάσεων της προβάλλει την ελάχιστη επιβάρυνση που θα είχε το Κράτος, καθώς και το οικονομικό όφελος των μοναστηριών από την προσφερόμενη εργασία και παραγωγή των μαθητριών.¹⁶⁴ Οι προτάσεις όμως αυτές είχαν την ίδια τύχη με πολλές άλλες που αφορούσαν στη γυναικεία εκπαίδευση.¹⁶⁵

Στο Α' Πανελλήνιο Γεωργικό Συνέδριο στο Ναύπλιο το 1901 οι περισσότερες εισηγήσεις αφορούσαν στα εκπαιδευτικά θέματα σύστασης ανώτερης γεωπονικής σχολής, ίδρυσης πρακτικών σχολών και αποστολής υποτρόφων «προς σπουδήν της γεωπονίας εις την Εσπερίαν» ή εισαγωγής σχετικών μαθημάτων στα σχολεία στοιχειώδους εκπαίδευσης.¹⁶⁶ Προτάσεις και συζητήσεις γεωπόνων, τεχνοκρατών της εποχής για την προώθηση της γεωργικής εκπαίδευσης συνέχιζαν να γίνονται και στην καμπή του αιώνα, γεγονός που αντανακλούσε την ευαισθητοποίηση για τα άλυτα προβλήματα της εκπαίδευσης. Για ποικίλους λόγους η γεωργική εκπαίδευση, παρά το ενδιαφέρον διαφόρων μικρών και μεγάλων ευεργετών που συνέχιζαν να τη χρηματοδοτούν με τον τρόπο τους, υπολειπόταν ακόμα και στο τέλος του 19^{ου} αιώνα.¹⁶⁷ Η μόνη υπάρχουσα γεωργική σχολή, η Κασσαβέτειος, η οποία επίσης αντιμετώπιζε πολλά προβλήματα τόσο οικονομικά, όσο και

¹⁵⁹ Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.40 της 20 Φεβρουαρίου 1901, Καλλιβρετάκης, ό.π., σ.159.

¹⁶⁰ Χ. Χαρίτος-Ιουλ. Κανδήλα, ό.π., σ.153.

¹⁶¹ Βλ. κεφ Γυναικεία Εκπαίδευση, σσ.506,508.

¹⁶² Το 1878 παρόμοια πρόταση έκανε και η «Επιτροπή επί της εμπνυχώσεως της Εθνικής Βιομηχανίας». Φαίνεται να αποτελούσαν πρότυπο οι γυναικείες μονές της Δύσης. Γκλαβάς, ό.π., σ.181.

¹⁶³ Πρότεινε παράλληλα να διδάσκονται, εκτός από μαγειρική και ραπτική, και ειδικά μαθήματα σπηροτροφίας, ορνιθολογίας, γαλακτοκομίας τυροκομίας, κηπουρικής, υγιεινής κλπ. Σεβαστή Καλλισπέρη, «Περί μεταρρυθμίσεως του γυναικείου εκπαιδευτικού συστήματος» στο Ελένη Φουρναράκη, Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών, Ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910), (Ανθολόγιο), Ι.Α.Ε.Ν., Αθήνα 1987, σσ. 445-448.

¹⁶⁴ Φουρναράκη, ό.π., σσ.449-450.

¹⁶⁵ Τέτοιες ήταν του Σπύρου Χασιώτη, καθηγητή γεωπόνου που πρότεινε το 1901 την ίδρυση ενός είδους αγροτικού Διδασκαλείου κοριτσιών, το οποίο να καταρτίζει δασκάλες, οι οποίες προορίζονταν να διδάξουν σε χωριά και γεωργικές κωμοπόλεις της Ελλάδας. Γκλαβάς, ό.π., σ.180.

¹⁶⁶ Ο.π., σ.181.

¹⁶⁷ Γ.Αντωνίου, Νικόλαος Στουρνάρης...ό.π., σσ.18-21.

συμμετοχής σπουδαστών, καθώς και οι οκτώ γεωργικοί σταθμοί που λειτουργούσαν εκτός Θεσσαλίας και τα δύο πρότυπα πρακτικά αγροκήπια, είχαν ιδρυθεί από το κληροδότημα του Τριανταφυλλίδη.¹⁶⁸ Τμήμα Γεωργικών Σπουδών¹⁶⁹ βέβαια υπήρχε στη Βιομηχανική και Εμπορική Ακαδημία της Αθήνας που ιδρύθηκε το 1894 από τον Όθωνα Ρουσόπουλο,¹⁷⁰ στο οποίο φοιτούσε μικρός συνήθως αριθμός μαθητών¹⁷¹ και όπου συστάθηκαν εργαστήρια οινοποιίας, ελαιουργίας, τυροκομίας, εκκολαπτήριο, και άλλα.¹⁷² Βαρύτητα δινόταν στην πρακτική εφαρμογή που συμπλήρωνε τη θεωρητική μόρφωση. Κατά το επόμενο έτος σχεδιάστηκε η ίδρυση γεωργικού σταθμού σε ευρύχωρο κτήμα, όπου οι σπουδαστές θα ασκούνταν σε όλα τα είδη καλλιέργειας.¹⁷³

Μετά την επιβολή του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου 1898, η χώρα διάνυσε μία δεκαετία «αντιπληθωριστικής, αντιαναπτυξιακής πολιτικής», ενισχυτικής κυρίως του εγχώριου εμπορικού και τραπεζικού κεφαλαίου, και όχι τόσο της ανάπτυξης της βιομηχανίας, δημιουργώντας πιέσεις παράλληλα στα αγροτικά στρώματα. Η μετανάστευση του αγροτικού πληθυσμού επιταχύνθηκε χωρίς να επιλύει το πρόβλημα της υποαπασχόλησης και της απελπιστικής φτώχειας. Οι επαναστατικές τάσεις σε διάφορες αγροτικές περιοχές αποτελούσαν ένδειξη των αδιέξοδων του αγροτικού κόσμου. Ένα τμήμα του αγροτικού πληθυσμού μετανάστευσε στα αστικά κέντρα προς εξεύρεση εργασίας ως ανειδίκευτο εργατικό δυναμικό.¹⁷⁴ Το μεταναστευτικό ρεύμα μεγεθύνθηκε από τη διαρκή επιδείνωση βασικών αγροτικών ζητημάτων, όπως ήταν το «σταφιδικό» και το «Θεσσαλικό», καθώς και την πολιτική αστάθεια της περιόδου. Οι αναταραχές στον αγροτικό χώρο και στα αστικά κέντρα αποτελούσαν ενδημικό φαινόμενο της περιόδου.¹⁷⁵ Οι πολιτικές και κοινωνικοοικονομικές αυτές συνθήκες δεν άφησαν ανεπηρέαστη τη λειτουργία της γεωργικής εκπαίδευσης.

¹⁶⁸ Καλλιβερετάκης, *ό.π.*, σσ.144-160 και Φουρναράκη, *ό.π.*, σ.446.

¹⁶⁹ Χάριν εξάσκησης των εκπαιδευόμενων Γεωπόνων λειτουργούσε γεωργικός σταθμός στο Ψυχικό «εν ευρυχώρω κτήματι», όπου έκαναν πρακτική άσκηση σε όλα τα είδη της καλλιέργειας. Βλ. Καλλιβερετάκης, *ό.π.*, σσ.154-155.

¹⁷⁰ Βλ. κεφ. Εμπορικής Εκπαίδευσης, σσ.828-829 και κεφ. Τεχνικής εκπαίδευσης, σ.745.

¹⁷¹ Κατά το 1901-1902 στην Α' τάξη της Γεωργικής Σχολής της Ακαδημίας κατατάχθηκαν 14 σπουδαστές, ενώ στο δεύτερο μόνο 6. Από τους 41 αποφοιτήσαντες το ίδιο έτος, οι 26 ήταν από την Εμπορική Σχολή, οι 12 από τη Βιομηχανική και μόνο 3 από τη Γεωργική Σχολή. Από τον πέμπτο χρόνο λειτουργίας της Ακαδημίας, δηλαδή το 1898-1899, η προσέλευση μαθητών ήταν ελάχιστη. Στην Α' τάξη φοίτησαν 3 μαθητές για πρώτη φορά στη Γεωργική Σχολή, ενώ τις επόμενες χρονιές 1899-1900 και 1900-1901 αντίστοιχα είχαν φοιτήσει και στις δύο τάξεις συνολικά 5 και 16 σπουδαστές. Γ. Αναστασόπουλος, *ό.π.*, τόμος Β', σσ.784-785.

¹⁷² Γ. Αναστασόπουλος, *ό.π.*, τόμος Β', σ.785. Την 23 Μαρτίου 1900 άρχισε τη λειτουργία του το νέο γαλακτοκομείο «εν τω οποίω εδιδάσκετο εμπράκτως η κατασκευή πάντων των προϊόντων γάλακτος». Σπ. και Κων. Βοβολίνης, *ό.π.*, τόμος Ε', σ.87.

¹⁷³ Το 1905 όμως με Β.Δ. η Σχολή καταργήθηκε. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.238 της 28 Νοεμβρίου 1905.

¹⁷⁴ Στάθης Ν. Τσοτσόρος, *Η Συγκρότηση του Βιομηχανικού Κεφαλαίου στην Ελλάδα (1898-1939)*, Αθήνα 1993, σσ.14-15.

¹⁷⁵ Η νομισματική στενότητα, αποτέλεσμα της αντιαναπτυξιακής πολιτικής της περιόδου, αποτελεί βασικό παράγοντα του φαινομένου. Η οικονομική ζωή 1900-1910 αδρανεύει και ένεκα τούτου δε βλέπει τις μεγάλες προόδους στην ιδιωτική οικονομία. Στάθης Τσοτσόρος, *ό.π.*, σσ.51,53.

5. «...Ίνα δοθή ενίσχυσις εις την γεωργικήν τάξιν του λαού...υγιειντέρα και ανωτέρα πασών των λοιπών εν Ελλάδι»

Σταθμός για τη γεωργική εκπαίδευση θεωρείται το κληροδότημα του μετσοβίτη ομογενούς στην Αλεξάνδρεια, Γεωργίου Αβέρωφ. Το 1898 δώρισε, ανάμεσα σε πολλά άλλα κληροδοτήματα, τα 4/80 της περιουσίας του¹⁷⁶ στο έθνος, «ίνα το μεν ήμισυ δαπανηθή προς ίδρυσιν γεωργικής σχολής εν Λαρίση ή όπου κρίνει κατάλληλον η Ελληνική Κυβέρνησις, το δε έτερον ήμισυ να μείνη κατατεθειμένον εις την Εθνικήν Τράπεζαν επί τόκω, όστις θα χρησιμεύση προς συντήρησιν αυτής».¹⁷⁷ Το ετήσιο ποσό από τους τόκους του κληροδοτήματος για τη Γεωργική Σχολή ανερχόταν σε 5.775 δραχμές.¹⁷⁸

Έτσι, με το νόμο ΒΩΛΕ' του 1901 και το εκτελεστικό διάταγμα της 10 Σεπτεμβρίου 1903 ιδρύθηκε η τριτάξια «Αβερώνφειος Γεωργική Σχολή Λαρίσης», στην οποία εισάγονταν απόφοιτοι Β' τάξης Γυμνασίου. Σύμφωνα με το διάταγμα, «σκοπός της Αβερώνφειου Γεωργικής Σχολής είναι η μόρφωσις γεωργών δυναμένων λελογισμένως και επικερδώς να καλλιεργώσιν, είτε δι' ίδιον λογαριασμόν, είτε δια λογαριασμόν τρίτων την γην, εξασκούντες τους διαφόρους κλάδους της γεωργικής βιομηχανίας...», κυρίως γεωργία, κτηνοτροφία, δενδροκομία, αμπελοργία, και γεωργική βιοτεχνία.¹⁷⁹ Η Αβερώνφειος Γεωργική Σχολή πρωτολειτούργησε μετά από μία δεκαετία, το Νοέμβριο του 1911, επί κυβερνήσεως Βενιζέλου με πρωτοβουλία του τμηματάρχη του νεοπαγούς τμήματος γεωργίας, του Σπυρίδωνα Χασιώτη και με διευθυντή το γερμανό γεωπόνο Κnappe.¹⁸⁰

Το πρώιμο θετικιστικό πνεύμα χαρακτηρίζει τα έργα του Αβέρωφ, όχι μόνο για την κοινότητα Αλεξανδρείας, την οποία υπηρέτησε με εκπαιδευτικά έργα υποδομής¹⁸¹ ή την ιδιαίτερη πατρίδα του, το Μέτσοβο, αλλά και την ελεύθερη Ελλάδα στην πρόοδο και το μεγαλοϊδεατικό μεγαλείο της, στο οποίο προσέβλεπε. Με «πρακτικό και συνθετικό πνεύμα» κατεύθυνε τις δωρεές του στην Εκπαίδευση σε καίριους τομείς, όπως το Εμπόριο, τη Γεωργία,

¹⁷⁶ Μετά «τα εν Αλεξανδρεία» της Αιγύπτου κληροδοτήματα, την υπόλοιπη περιουσία του τη μοίρασε σε 80 μερίδια. ΠΠΧ, αρ.1, σ.15.

¹⁷⁷ Άρθρο 12 της διαθήκης του Γ.Αβέρωφ της 18 Μαρτίου 1898. ΠΠΧ, αρ.1, σ.15, Κωνσταντίνος Ζαβιτσιάνος, Αρχεία Εθνικών Ευεργετών, Αθήνα 1929 (ΖΑΒ), τόμος 1, σ.15 Το κληροδότημα ανερχόταν σε 500.000 δραχμές. Ταγκόπουλος, Βιογραφία και Διαθήκη του Μεγάλου Εθνικού Ευεργέτη Γ.Αβέρωφ, εν Αθήναις 1899. Η κατάθεση για τη Γεωργική Σχολή σε τραπεζογραμμάτια ανερχόταν σε 555.961 δραχμές με 55,596 τόκους. Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ.(VII). Κληροδότημα Γεωργίου Αβέρωφ (1899), φάκελος 18: (Εκτελεστές Διαθήκης), φάκελος 19 και Ζερβός, Εθνική Τράπεζα (ΕΤΕ) αρ.8023.

¹⁷⁸ Αναλυτικότερα: 5.281,34 δραχμές και 493,75 δραχμές δανείου Κερκύρας (έγγραφο 1369 της 4 Μαρτίου 1902 των εκτελεστών της διαθήκης Αβέρωφ προς την Εθνική Τράπεζα). Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ.(VII). Κληροδότημα Γεωργίου Αβέρωφ (1899), φάκελος 18, έγγραφο της 1 Φεβρουαρίου 1903.

¹⁷⁹ Άρθρο 2ο του Β.Δ. 10 Σεπτεμβρίου 1903 «περί συστάσεως Αβερώνφειου γεωργικής σχολής εν Λαρίση». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.228, (Α') της 1 Οκτωβρίου 1903 και Γκλαβάς, ό.π., σ.181.

¹⁸⁰ Καλλιβρετάκης, ό.π., σ.64. Ο Κnappe με στόχο την προσέλκυση σπουδαστών φρόντισε να κάνει διετή την τριετή φοίτηση στο κατώτερο τμήμα της Σχολής, διαβλέποντας τις ανάγκες σε εργατικά χέρια της αγροτικής οικογένειας. Πρότεινε αποκέντρωση της κατώτερης εκπαίδευσης με δημιουργία δικτύου τοπικών σχολείων. Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Γεωργικόν Δελτίον (1912), σσ.569-589 και Καλλιβρετάκης, ό.π., σ.161. Η πρότασή του θα υλοποιηθεί το 1914 με το Νόμο 301 της 30 Σεπτεμβρίου 1914. Εφ. της Κυβερνήσεως, της 4 Οκτωβρίου 1914.

¹⁸¹ Εξελέγη πρόεδρος της την περίοδο 1885-1889.

τις Καλές Τέχνες, αποσκοπώντας στον εκσυγχρονισμό τους και τον προσανατολισμό τους σε νέες παραγωγικές ανάγκες της εποχής και του τόπου.¹⁸²

Εν τω μεταξύ, εμφανίστηκε στην Ελλάδα η πρώτη προσπάθεια ιδιωτικής γεωργικής εκπαίδευσης με την ίδρυση το 1894 της «Βιομηχανικής και Εμπορικής Ακαδημίας» του Όθωνα Ρουσόπουλου¹⁸³ αρχικά στον Πειραιά, όπου ο Δήμος την επιχορηγούσε με 12.000 δραχμές και κατόπιν στην Αθήνα. Σ' αυτή λειτουργούσε και διετές γεωργικό τμήμα, με στόχο την κατάρτιση γεωπόνων και το οποίο περιελάμβανε ευρύ φάσμα μαθημάτων.¹⁸⁴

Παράλληλα με τις κρατικές προσπάθειες λειτουργούσε η ιδιωτική επιχειρηματικότητα, της οποίας πυρήνας ήταν η Γεωργική Εταιρεία που ιδρύθηκε το 1901 από το βασιλιά Γεώργιο, της οποίας διετέλεσε πρόεδρος.¹⁸⁵ Σκοπός της ήταν η ενίσχυση της γεωργίας με την ίδρυση αγροτικών Επιτροπών και Συλλόγων, αγροκηπίων, σταθμών, δενδροκομείων με πειραματικές καλλιέργειες, προμήθεια γεωργικών μηχανημάτων κλπ. Έργο της ήταν οι ειδικοί πειραματικοί κήποι στο Χαλάνδρι, Αίγιο, Πύργο, Μεσσηνία και Φάρσαλα.¹⁸⁶ Ήταν η μακροβιότερη γεωργική εταιρεία επιστημονικού χαρακτήρα που ιδρύθηκε στην Ελλάδα, της οποίας η σύσταση εξυφαινόταν από το 1872. Μέλη της υπήρξαν πολιτικοί, τραπεζίτες, μεγαλοκτηματίες, και άλλοι με ενδιαφέρον για τη γεωργία.¹⁸⁷ Στόχο είχε «την ανάπτυξιν της εν Ελλάδι γεωργίας και των γεωργικών βιομηχανιών».¹⁸⁸ Για την υλοποίηση αυτής της ανάπτυξης η Γεωργική Εταιρεία ίδρυσε κατά τόπους γεωργικούς συνδέσμους, οι οποίοι λειτουργούσαν με επίβλεψη γεωπόνων, σπρωτροφικές επιτροπές, γεωργικούς σταθμούς, αγροκήπια, Μελισσοκομική Σχολή, Σπρωτροφικό και Πτηνοτροφικό σχολείο.¹⁸⁹ Αντλούσε τους πόρους της από εισφορές μελών, έσοδα αγροκηπίων και άλλων επιχειρήσεών της, συνδρομές δημοσίου, δήμων, της ΕΤΕ και άλλων τραπεζών. Ένα μεγάλο μέρος των εσόδων της προερχόταν από κληροδοτήματα και δωρεές. Μεγάλοι ευεργέτες, όπως ο Κωνσταντίνος Σεβαστόπουλος,¹⁹⁰ η Ιφιγένεια Συγγρού, ο Παναγής Χαροκόπος,¹⁹¹ προσέφεραν σημαντικά ποσά. Ενδεικτικά, το είδος αυτό των εσόδων αντιπροσώπευε το 1911

¹⁸² Ευθύμιος Σουλογιάννης, *Γεώργιος Αβέρωφ, πρότυπο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, στο περ. *Ημερησία, Η Ελλάδα των Ευεργετών*, (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004, σσ.5-6.

¹⁸³ Βλ. κεφ. Τεχνικής Εκπαίδευσης, σ.745.

¹⁸⁴ Καλλιβρετάκης, *ό.π.*, σσ.154-155.

¹⁸⁵ Η Γεωργική Εταιρεία ιδρύθηκε με το Β.Δ. της 26 Μαΐου 1901, λίγες μέρες μετά το Α' Γεωργικό Συνέδριο που πραγματοποιήθηκε στο Ναύπλιο και θα μετονομαστεί σε Βασιλική Γεωργική Εταιρεία επί βασιλέως Κωνσταντίνου. Καλλιβρετάκης, *ό.π.*, σσ.112-113.

¹⁸⁶ *Γεωργική Εκπαίδευσις, Δελτίον του εν Αλεξανδρεία Ελληνικού Εμπορικού Επιμελητηρίου* 1916, σσ.10,12-13. Αρχείο Ε.Α.Ι.Α., Κατάλογος Ομογενών 1915, Σειρά Κ, φάκελος 9 (Έλληνες κοινότητας Αλεξανδρείας).

¹⁸⁷ Ευαγγελία Ν. Γεωργιτσογιάννη, *Παναγής Χαροκόπος (1835-1911), η ζωή και το έργο του*, [Νέα Σύνορα- Α.Α.Λιβάνη], Αθήνα 2000, σ.174. Ενδεικτικά, μέλη της Γεωργικής Εταιρείας ήταν ο Π. Στεφάνοβικ Σκυλίτσης, μεγαλοκτηματίας, αντιπρόεδρος της Εταιρείας, ο Αριστ. Βαμπάς, τμηματάρχης γεωργίας του υπουργείου Εσωτερικών, ο Στ. Στρέιτ, διοικητής της ΕΤΕ, ο Γ.Ν. Θεοτόκης, πρώην υπουργός κ.α. Καλλιβρετάκης, *ό.π.*, σ.112.

¹⁸⁸ *Εφ. της Κυβερνήσεως*, τεύχος Β', αρ. 26 της 28 Μαΐου 1901. Στη σύσταση της Γεωργικής Εταιρείας συνέβαλαν το 1873 περίπου 30 μέτοχοι, επιφανή πρόσωπα της πολιτικής και οικονομικής ζωής της χώρας με συνολικό κεφάλαιο 1.500.000 δραχμές. Καλλιβρετάκης, *ό.π.*, σσ.108-109.

¹⁸⁹ Γεωργιτσογιάννη, *Παναγής Χαροκόπος (1835-1911) ό.π.*, σ.175.

¹⁹⁰ Το κληροδοτήμα του Σεβαστόπουλου ανερχόταν σε 500.000 δραχμές. Ζερβός, *Υ.ΟΙ.*, αρ.908, *Ι.Α.ΕΤΕ* 27 Κληροδ. (II) φάκελος (Κληροδοτήμα Κωνσταντίνου Σεβαστόπουλου) (1907) υπφ.9. Διαθήκη, υπφ.2,3.

¹⁹¹ Ο Χαροκόπος άφησε κληροδοτήμα ύψους 100.000 δραχμών. Διαθήκη του Π. Χαροκόπου. *ΠΠΧ*, σ.445 κ.ε.

το 48,5% του συνόλου των εσόδων ύψους 80.967 δραχμών. Ο Σεβαστόπουλος το 1902, έμπορος σιτηρών, ομογενής από το Λιβόρνο αφιέρωσε 500.000 δραχμές στη Γεωργική Εταιρεία, της οποίας η ίδρυση είχε εγκριθεί πριν από ένα χρόνο, το Μάιο του 1901,¹⁹² «ίνα ούτω δοθή ενίσχυση εις την γεωργικήν τάξιν του λαού, ήτις είναι κατά την κρίσιν μου και υγιεστέρα και ανωτέρα πασών των λοιπών εν Ελλάδι».¹⁹³

Μία από τις υπάρχουσες Γεωργικές Σχολές ήταν και εκείνη της Κεφαλλονιάς, η οποία βασίστηκε στο κληροδότημα του Παναγή Βαλλιάνου, «ίδρυμα κατώτερον πρακτικής εκπαιδύσεως».¹⁹⁴ Ο Βαλλιάνος από τις Κεραμιές Κεφαλονιάς άφησε το 1900 με τη διαθήκη του κεφάλαιο 500.000 αγγλικών λιρών (ή 12.500.000 φράγκων) για τις ανάγκες της Κεφαλονιάς, από το οποίο μέρος (350.000 δραχμών)¹⁹⁵ διατέθηκε για την ίδρυση Πρακτικής Γεωργικής Σχολής διετούς φοίτησης.¹⁹⁶ Πλεονέκτημα της Σχολής ήταν η έκταση 20 στρεμμάτων αγρών που κατείχε, μειονέκτημά της τα δυσανάλογα με τους μαθητές έξοδα του πρώτου χρόνου δημιουργίας της (1906).¹⁹⁷ Η ύπαρξη αγροκηπίων ή γεωργικών τμημάτων σε εργαστήρια απόρων γυναικών ήταν συχνή, εφόσον η γυναικεία απασχόληση με γεωργικούς τομείς κάλυπτε επείγουσες ανάγκες του πληθυσμού. Παράδειγμα αποτελεί η δημιουργία ποικιλίας αναγκαίων τμημάτων, στην οποία στόχευε το αίτημα του Νομάρχη Κεφαλονιάς το 1904 σχετικού με την ίδρυση εργαστηρίου απόρων γυναικών στην Κεφαλονιά. Το εργαστήριο βάσιζε τη σύσταση και συντήρησή του στο κληροδότημα του Π. Βαλλιάνου: «..Επίσης δια τον θήλυν πληθυσμόν η ίδρυσις ευρυτάτου εργαστηρίου απόρων γυναικών δυναμένου να δίδη άρτον και εργασίαν εις αληθώς πολλά πάσχοντασ και πράγματι πενομένου γυναικείου πληθυσμού, είτε διότι στερείται περιουσίας, είτε διότι οι άρρενες προστάται των αποδημούσι αγωνιζομένων τον μεγάλον αγώνα της ζωής, ήθελε ουχί μόνον ανακουφίση τας πτωχάς οικογενείας, αλλά και δημιουργήση βιομηχανίαν μεταξωτών ταπήτων και [...], ήτις από πολλών απόψεων ηδύνατο να ωφελήση. Εννοείται οίκοθεν ότι την Σχολήν ταύτην θα υποβοηθή αγροκήπιον, χημείον, εργαστήριον φυσικής και παν άλλο παράρτημα αναγκαίον προς την εν αυτώ διδασκαλίαν. Το εργαστήριον δε των απόρων γυναικών υποθέτει η Νομαρχία ότι

¹⁹² Η ίδρυση της Γεωργικής Εταιρείας εγκρίθηκε με το Β.Δ. της 26 Μαΐου 1901. Ζερβός, **Υ.ΟΙ.**, αρ.908, **Ι.Α.ΕΤΕ** 27 Κληροδ. (II), ό.π. και Σύλλογος προς διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, **Χρονικά της τεσσαρακονταετίας 1899-1939**, [Σ.Ω.Β.], εν Αθήναις 1939, σ.44.

¹⁹³ Ζερβός, **Υ.ΟΙ.**, αρ.908, **Ι.Α.ΕΤΕ** 27 Κληροδ. (II) Κληροδότημα Κων. Σεβαστόπουλου (1907):φάκελος 9, Διαθήκη, φάκελος 10: Κατάστιχα, φάκελος 11, (Διαχείριση:Αλληλογραφία), υπφ.2 και 3.

¹⁹⁴ **Δελτίον του εν Αλεξανδρεία..ό.π.**, 1916, σσ.12-13 και Αρχείο **Ε.Α.Ι.Α.**, Κατάλογος Ομογενών 1915, Σειρά Κ, φάκελος (Έλληνες κοινότητος Αλεξανδρείας). σ.10.

¹⁹⁵ Οι τόκοι του κεφαλαίου από το 1902 μέχρι 1906 μετά την κάλυψη κάποιων φιλανθρωπικών σκοπών, άφησαν περίσσευμα 33.800 λίρες Αγγλίας, (ή 900.000 δραχμές). **Βαλλιάνειος Πρακτική Γεωργική Σχολή, Ι.Α. Βρεττού, Εγκυκλοπαιδικόν Ημερολόγιον**, του έτους 1908, έτος Η', [Ιω.α. Κολλάρος], εν Αθήναις 1907, σ.177.

¹⁹⁶ Το ετήσιο ποσό για τη συντήρησή της ανερχόταν σε 35.000 δραχμές. **Βαλλιάνειος Πρακτική Γεωργική Σχολή, Ι.Α.Βρεττού, ό.π.** Δόθηκαν 380.000 δραχμές στερλίνες στην ίδρυση γεωργικής σχολής στο Αργοστόλι και 1500 λίρες ετησίως στη συντήρησή της, Ζερβός, **Υ.Γ.**, αρ. 18. Διαθήκη του Παναγή Αθ. Βαλλιάνου της 16 Ιανουαρίου 1900 και κωδίκελος. **ΜΗΚ,Γ'** 199, σ.847, Ζερβός, **Υ.Γ.**, αρ.19184, **ΑΥΕ**, Φακ.1885/ Δ60,1, έγγραφο 498 της 16 Οκτωβρίου 1885. Τα 10% των εισοδημάτων από το θάνατο του έως την 25 Δεκεμβρίου 1922 όρισε να αποτελέσουν πάγιο κεφάλαιο. Στη διάθεση της επιτροπής άφησε τα 90% της εκ 500.000 λιρών στερλινών περιουσίας. **Ο.π.**

¹⁹⁷ **Ο.π.**, σ.178.

δέον να [...] η γενικοτάτου προορισμού περιλαμβάνον πάντας μεν τους κλάδους του εν Αθήναις, τοιούτον επί πλέον δε της μετάξης την βιομηχανίαν».¹⁹⁸

Γεωργικό σταθμό στην Κεφαλονιά είχε ιδρύσει το 1906 και ο ομογενής στη Ρουμανία, Παναγιώτης Βιολάτος, μαζί με δύο άλλα αγροκήπια της Γεωργικής Εταιρείας, στο Χαλάνδρι Αττικής και στο Αίγιο.¹⁹⁹

Η επανάσταση του 1909 δημιούργησε τις κατάλληλες προϋποθέσεις γι αυτό, όπως και για την εξυγίανση της νοσηρής πολιτικής ζωής και της οικονομίας.²⁰⁰ Το κίνημα αυτό τερμάτισε την παρατεταμένη κρίση μιας περιόδου με τα χαρακτηριστικά της πολιτικής αστάθειας, της ιδεολογικής σύγχυσης, της οικονομικής δυσπραγίας.²⁰¹

Η περίοδος 1909-1922 κρίνεται ως μία από τις πιο σημαντικές περιόδους του ελληνικού Κράτους, αφού κατά τη διάρκειά της με την οριστικοποίηση των εδαφικών ορίων και την ομογενοποίηση του πληθυσμού θα προωθηθούν ιδέες και θα δημιουργηθούν τα θεσμικά και τα νομικά πλαίσια για τον αστικό εκσυγχρονισμό της κοινωνίας.²⁰²

Το 1910 ιδρύθηκε το υπουργείο Γεωργίας, Βιομηχανίας και Εμπορίου που μετονομάστηκε το 1911 σε υπουργείο Εθνικής Οικονομίας.²⁰³ Η ίδρυση ιδιαίτερου υπουργείου, σημαντικού σταθμού στην γεωργική ιστορία της χώρας, έθεσε τα θεμέλια συστηματικής οργάνωσης κάθε τομέα σχετικού με τη γεωργία. Αυτό ανέλαβε τη σύσταση γεωργικών σταθμών, επιμελητηρίων βρίσκοντας «τη γεωργική εκπαίδευση εις εγκατάλειψιν».²⁰⁴ Έτσι, το 1911 ιδρύθηκε στη Λάρισα η «Αβερώφειος Πρακτική Γεωργική Σχολή», τριετής και δύο τμημάτων. Σκοπός του κατωτέρου τμήματος ήταν η πρακτική μόρφωση νέων προερχομένων από αγροτικές οικογένειες πάνω σε γεωργικές και κτηνοτροφικές γνώσεις για την εφαρμογή τεχνικής εμπειρίας «εις την ιδιόχειρον καλλιέργειαν μικρών κτημάτων».²⁰⁵ Παρά το γεγονός ότι ήταν μικρό το ενδιαφέρον για το δεύτερο τμήμα, αποφασίστηκε μετά από τρία χρόνια η ίδρυση κατώτερων πρακτικών σχολείων, ένα σε κάθε νομό της χώρας, τα οποία θα λειτουργούσαν, μέσα στα όρια του ελληνικού κράτους.²⁰⁶

Τη χρηματοδότηση όμως της γεωργικής εκπαίδευσης, την τροφοδότησαν όπως είδαμε παραπάνω, αλλά και σύμφωνα με τα αποτελέσματά της έρευνάς μας, ομογενείς κυρίως του εξωτερικού:

¹⁹⁸ ΑΥΕ, Φακ.1904/49, έγγραφο 1, Νομάρχης Κεφαλληνίας προς υπουργείο Εξωτερικών, Αργοστόλι, 15 Δεκεμβρίου 1904 (υπέρ Βαλλιανείου κληροδοτήματος)

¹⁹⁹ Π. Παπαγεωργίου, *Η Ελληνική Γεωργική Εταιρεία και η Γεωργία*, Δελτίον Ελληνικής Γεωργικής Εταιρείας (1909), σ.6.

²⁰⁰ Απ. Βακαλόπουλος, *Νέα ελληνική...ό.π.*, σσ.342-343.

²⁰¹ *Ο.π.*, σσ.335-341.

²⁰² Στάθης Τσοτσόρος, *ό.π.*, σ.54.

²⁰³ Με το Νόμο ΓΨΚΔ' του 1910, «περί Σχολής Εμποροπλοιάρχων». *Εφ.της Κυβερνήσεως*, αρ.158 του 1910. Στις αρμοδιότητές του ανήκαν η αγροτική, η εμπορική και η βιομηχανική εκπαίδευση.

²⁰⁴ Ζητήθηκε η ίδρυσή του στο Α' πανελλήνιο Συνέδριο Γεωργίας, Βιομηχανίας και Εμπορίου τον Οκτώβριο του 1909, όπως επίσης ζητήθηκε και η οργάνωση της γεωργικής εκπαίδευσης. Αναστασόπουλος, *...ό.π.*, σσ.844-859.

²⁰⁵ Με το νόμο Γ'Α' υπ.αρ.3901 Αντωνίου, *Τα Προγράμματα...ό.π.*, τόμος Α', σσ.67-68 και Σ.Χ. Σελιανίτης, *Γεωργική Εκπαίδευσις, Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια (ΜΕΕ)*, τόμος Α', Αθήνα 1967, σσ.735-739.

²⁰⁶ Γκλαβάς, *ό.π.*, σσ.182-183.

Προέλευση Ευεργετών της Γεωργικής Εκπαίδευσης.(1829-1913).						
	Σύνολο	ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ	ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ	ΑΛΥΤΡΩΤΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ	ΦΙΛΕΛ ΛΗΝΕΣ	ΑΙΓΝΩΣΤΟ
Αριθμός	25	20	2	0	1	1
Ποσοστό επί του αριθμού του τομέα		80%	8%	0%	4%	4%

Πίνακας 1. 4 (Βλ. ανά δεκαετία Παράρτημα 1, Α' Πίνακες, σ.6, πίν.12).

Η πλέον αντιπροσωπευτική παρουσία έλληνα ομογενή ευεργέτη της γεωργικής εκπαίδευσης και εν γένει της γεωργίας των αρχών του 20^{ου} αιώνα είναι αυτή του Παναγή Χαροκόπου (1835-1911).²⁰⁷ Η όλη του ευεργετική τακτική ήταν παράγωγο μιας μεθοδικής διαδικασίας, μέσω της οποίας επιδίωκε να καλύψει υφιστάμενες σοβαρές ελλείψεις. Δεν ενδιαφέρθηκε για την παιδεία ακολουθώντας μία τάση στερεοτυπικά γενικευμένη και ενταγμένη στην πρακτική των περισσότερων ευεργετών. Τον απασχόλησαν, όπως προαναφέρθηκε, κλάδοι της εκπαίδευσης που ακόμα δεν είχαν αναπτυχθεί ιδιαίτερα ακόμα και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, όπως η οικοκυρική - επαγγελματική εκπαίδευση γυναικών, η τεχνική, η εκπαίδευση τυφλών και η γεωργική εκπαίδευση.²⁰⁸ Η ευεργετική του συμβολή δεν είχε χαρακτήρα φιλανθρωπικό, παροδικής βοήθειας με προσωρινή ανακούφιση των συμπτωμάτων των πασχόντων τομέων της εκπαίδευσης και της οικονομίας. Στόχευε στη χάραξη δρόμων για μία απρόσκοπτη πορεία κοινωνικής και οικονομικής ανάπτυξης του έθνους του μέσα από τομείς θεμελιακούς, όπως ήταν η εκπαίδευση. Επιθυμία του ήταν «και εν ζωή και κατά θάνατον...να εμβάλλη το έναυσμα και να σχηματίση πυρήνας προς εθνοφελή του Ελληνικού γένους ενασχόλησιν».²⁰⁹

Δεν μπορεί κανείς να μη συνδέσει την εκσυγχρονιστική του παρουσία στη γεωργική πραγματικότητα της Ελλάδας με το παρελθόν της δραστηριοποίησής του στη χώρα υποδοχής. Ανήκει στους ευεργέτες δύο πατρίδων.²¹⁰ Αναδείχθηκε σε εκσυγχρονιστή της αγροτικής παραγωγής στη Ρουμανία ενισχύοντας παράλληλα το ελληνικό στοιχείο της

²⁰⁷ Διαθήκη του Π. Χαροκόπου της 20 Απριλίου 1910, ό.π. και κωδίκελός του της 10 Νοεμβρίου 1911. ΠΠΧ, σ.447 κ.ε.

²⁰⁸ Με τη διαθήκη του κληροδότησε 5.500.000 δραχμές στην εκπαίδευση, τους παραγωγικούς τομείς, ακόμα και την υγεία. Ο ίδιος στη διαθήκη του της 20 Απριλίου 1910 υπολόγιζε το ύψος της σε 7.000.000 δραχμές. Κωδίκελος Παναγή Χαροκόπου της 10 Ιανουαρίου 1911, ό.π.

²⁰⁹ Ο.π.

²¹⁰ Μία από τις ευεργετικές του πρωτοβουλίες ήταν η οικονομική στήριξη της αγροτικής οικογένειας με τη δημιουργία του ιδρύματος Προικοδότησης των άπορων κοριτσιών των Ρουμάνων χωρικών, στο καταστατικό του οποίου σημειώνεται ότι «εκ βαθέως αισθήματος ενγνωμοσύνης (προέβη στη δωρεά αυτή) προς την φιλόξενον χώραν, ήτις υπήρξεν Δευτέρα πατρίς και εξ αληθούς στοργής προς τους εργάτας χωρικούς». Ευαγγελία Ν. Γεωργιτισσογιάννη, Παναγής Χαροκόπος, Κτήμα ες αεί η Χαροκόπειος Σχολή, στο περ. Ημερησία, Η Ελλάδα των Ευεργετών, (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), σσ.12-13.

διασποράς. Μετά την επικερδή ενασχόλησή του με το εμπόριο η καλλιέργεια μεγάλων κτημάτων, τα οποία ενοικίαζε, είλκυσε το ενδιαφέρον του. Συνεργαζόμενος με τα αδέρφια του²¹¹ επιδόθηκε στην αύξηση και βελτίωση της παραγωγής των κτημάτων με τη χρησιμοποίηση σύγχρονων μεθόδων και ειδικών μηχανημάτων. Η μεταρρυθμιστική του δράση αναγνωρίστηκε από τους γεωργικούς συλλόγους της Ρουμανίας και τιμήθηκε από το Βασιλιά της χώρας, Κάρολο Α' με το παράσημο του Ρουμανικού Αστéρος.²¹²

Πριν αναχωρήσει το 1899 για την Ελλάδα ο Χαροκόπος προνόησε για την αγορά έξι τσιφλικιών υπό την επιστασία του αδελφού του Σπυριδώνα, ένα από τα οποία δώρισε στους αγρότες που το καλλιεργούσαν. Σ' αυτά εφάρμοσε τις πλέον σύγχρονες ευρωπαϊκές μεθόδους καλλιέργειας της γης και εισήγαγε τελευταίου τύπου γεωργικά μηχανήματα, διδάγματα της μακροχρόνιας πείρας του στη Ρουμανία, ενώ παράλληλα χρηματοδότησε και την κατασκευή αγροτικών εγκαταστάσεων με πολλά κτίσματα.²¹³ Ο ίδιος διατεινόταν το 1910: «Δεν γνωρίζω την γεωργίαν και την κτηνοτροφίαν εκ των ξηρών βιβλίων και γραμμάτων, αλλ' εξ ιδίας πείρας».²¹⁴ Όλα αυτά συνδέονται με το ενδιαφέρον του για την ανάπτυξη της γεωργίας, την οποία θεωρούσε πρώτιστο παράγοντα εθνικής οικονομίας.

Δραστηριοποιήθηκε ως μέλος του Διοικητικού Συμβουλίου της Ελληνικής Γεωργικής Εταιρείας. Ανάμεσα στο πλήθος των κληροδοτημάτων του, όπως και των ενδιαφερόντων του ξεχωρίζει και εκείνο προς τη Γεωργική Εταιρεία, στην οποία το 1908 προσέφερε 100.000 δραχμές.²¹⁵ Ένα μέρος 25.000 δραχμών προοριζόταν για την ίδρυση προτύπου Αγροκηπίου στη Θεσσαλία που έλειπε από την περιοχή «σκοπούντος την βελτίωσιν της σιτοπαραγωγής, της κτηνοτροφίας και φυτοκομίας». Το υπόλοιπο ποσό, ενώ σκόπευε να το διαθέσει στην ίδρυση πρότυπου δενδροκομείου στην Αττική, διατέθηκε τελικά στη δημιουργία πρότυπου Αγροκηπίου στη Θεσσαλία. Επιλέχθηκαν γι αυτό το σκοπό από ειδική επιτροπή τα Φάρσαλα, όπου ο Δήμος παραχώρησε τα 300 στρέμματα. Οι κατασκευές στο Αγροκήπιο συνάδουν προς το σκοπό του ιδρύματος, ο οποίος συνοψίζεται «εις την οργάνωσιν κέντρου επιστημονικού συγχρόνως και πρακτικού, εις το οποίο να μελετώνται συστηματικώς τα τεχνικά και οικονομικά προβλήματα της Θεσσαλικής γεωργίας».²¹⁶ Η σύσταση του προτύπου Αγροκηπίου κάλυπτε κενά πρακτικής εκπαίδευσης στη Θεσσαλία και συνέβαλλε στην ανάπτυξη της γεωργίας και της κτηνοτροφίας της περιοχής. Με το κληροδοτήμα των 100.000 δραχμών που προσφέρει με τον κωδίκιό του την 10η Ιανουαρίου 1911 χρηματοδοτεί τη θέσπιση ετήσιων αγροτικών εκθέσεων και διαγωνισμών στη Θεσσαλία «επί των κλάδων της γεωργίας, της κτηνοτροφίας της καπνοφυτείας και της δενδροκομίας» με απονομή βραβείων «προς τους

²¹¹ Τα αδέρφια του ήταν οι Ιωάννης, Σπυριδώνας και Νικόλαος, γεωπόνοι, τους οποίους είχε υπό την προστασία του ως μεγαλύτερος. *Ο.π.*

²¹² Γεωργιτισσιγιάννη, Παναγής Χαροκόπος, *Κτήμα ες αεί..ό.π.*, σσ.11-12. Από το 1889 διέμενε στο Βουκουρέστι, γιατί εκεί άνοιξε γραφείο εμπορίας γεωργικών προϊόντων. Ήταν μεγαλομέτοχος της Γεωργικής Τράπεζας εκεί και διοικητής ενός υποκαταστήματος Εφ. Θεσσαλία της 3 Δεκεμβρίου 1899, σ.2. Γεωργιτισσιγιάννη, Παναγής Χαροκόπος (1835-1911) *ό.π.*, σσ.52,229.

²¹³ Θεωρούνταν κτήματα πρότυπα από τον Τύπο της εποχής. *ΑΥΕ*, Φακ.1885/ Δ60,1, έγγραφο 921 της 15 Σεπτεμβρίου 1885 και Γεωργιτισσιγιάννη, Παναγής Χαροκόπος, *Κτήμα ες αεί..ό.π.*, σ.16.

²¹⁴ *Ο.π.*, σ. 35.

²¹⁵ Στη Γεωργική Εταιρεία το 1903 προσέφερε 2.500 δραχμές. *ΑΥΕ*, Φακ.1904/88, υπφ.3, έγγραφο (αχρον.)

²¹⁶ Το Αγροκήπιο περιλάμβανε στάβλο, αποθήκες ζωοτροφών, καρπών, γεωργικών εργαλείων και μηχανών, οικίσκους για διαμονή του καπνοκαλλιεργητή και του προϊσταμένου γεωπόνου της Γεωργικής Εταιρείας, χώρους δενδροφύτευσης κ.α. Πώς ιδρύθη και πως λειτουργεί το αγροκήπιο Φαρσάλων, *Δελτίον της Γεωργικής Εταιρείας* (1912), σσ.65-70. «Αναλυτικός Λογαριασμός Σίτου έτους 1911 Γεωργικού Σταθμού Φαρσάλων», *ό.π.*, σ.111.

πρωτεύοντας κατά την κρίσιν της Ελλανοδίκου επιτροπής».²¹⁷ Οι ετήσιες αυτές Πανθεσσαλικές Γεωργικές Εκθέσεις συνεχίστηκαν μετά το θάνατο του διαθέτη να τελούνται ανά πενταετία, σύμφωνα με απόφαση της Εταιρείας στις κυριότερες πόλεις της Θεσσαλίας εναλλάξ με δαπάνες του κληροδοτήματος και να βραβεύονται γεωργοί.²¹⁸

Σε άρθρο του ο Σπ. Χασιώτης στην εφημερίδα «Ακρόπολη» το 1906 ανέφερε ότι έγινε δυνατή η εισαγωγή γεωργικών μηχανών στη Θεσσαλία «χάρις εις ολίγα επιστημονικώς καλλιεργούμενα κτήματα, τ' άλλοτε του Κασσαβέτη, του Ζάππα, του Μαυρογορδάτου, υπό γεωπόνων επιστημόνων πότε διευθυνόμενα και χάρις εις τα επίσης επιστημονικώς καλλιεργούμενα των αδελφών Ζωγράφου, του Χαροκόπου, του δημοσίου εν Αϊδινίω και άλλων».²¹⁹ Συνάδει μάλιστα ο εντοπισμός του ενδιαφέροντος αυτού των ομογενών με τη γεωγραφική διασπορά των πράξεων γενναιοδωρίας στη γεωργική εκπαίδευση.

Κατεύθυνση Ευεργεσίας της Γεωργικής Εκπαίδευσης. (1829-1913)						
Περιοχή	ΑΘΗΝΑ	ΥΠΟΛΟΙΠΗ ΕΣΤΕΡΑ	ΠΕΛΟΠΟΝ ΝΗΣΟΣ	ΚΥΚΛΑΔΕΣ	ΙΟΝΙΑ	ΘΕΣΣΑΛΙΑ
Αριθμός	9	1	3	1	5	5
Ποσοστό επί του αριθμού του τομέα	37,5%	4,16%	12,5%	4,16%	20,83 %	20,83%

Πίνακας 2. 4 (Βλ. ανά δεκαετία Παράρτημα 1, Α' Πίνακες, σ.47, πίν.89).

Η ανάπτυξη του αγροτικού τομέα, η οποία αποτελούσε «τα γερά θεμέλια του τόπου», θα γινόταν η αποκλειστική του Χαροκόπου επιδίωξη, όπως τόνιζε τις προεκλογικές του εξαγγελίες.²²⁰ Με μία δίκαιη συμβολιστική αναφορά στο ταφικό του μνημείο, έργο του γλύπτη Μπαλάνου κάτω από τη δεσπόζουσα μορφή του Χαροκόπου σε δύο μικρά ανάγλυφα απεικονίζονται οι κύριες δραστηριότητές του, αφ' ενός το εμπόριο και η γεωργία από τη μία και αφετέρου η ευεργετική του μέριμνα στον οικογενειακό θεσμό.²²¹

Στη σύνταξη του κωδίκελού του προσθέτει αποτυπώνοντας το πνεύμα που διακατέχει τις προθέσεις του: «...Κατά τας μικράς οικονομικές δυνάμεις μου προσεπάθησα να ενθαρρύνω τον πόθον προς την εργασίαν και να ενισχύσω κοινωφελή της χώρας ιδρύματα, έχω δε την πεποίθησιν ότι οι κατά καιρούς ιθύνοντες ταύτα συναισθανόμενοι το ύψος της αποστολής των συνεταιρισμών τούτων και επιτελούντες ευσυνειδήτως ιερόν καθήκον θέλουσι μετά πατρικής μερίμνης και πατριωτικής προνοίας χρησιμοποιοί και δαπανά τας προσόδους αυτών, όσον οίον τε επωφελώς και ούτω θέλουσιν ανταποκριθή και εις τας προθέσεις εμού του όσον ούπω

²¹⁷ Διαθήκη του Π. Χαροκόπου της 10 Ιανουαρίου 1910. Πρωτοδικείο Αθήνας Διαθήκης 157/911(αντίγραφο-χειρόγραφο) στο Γεωργιτισσογιάννη, Παναγής Χαροκόπος (1835-1911) ό.π., σ.177.

²¹⁸ Γεωργιτισσογιάννη, Παναγής Χαροκόπος, Κτήμα ες αεί..ό.π., σ.21.

²¹⁹ Εφ. Ακρόπολη 20 Μαΐου 1906, σ.2. Γεωργιτισσογιάννη, Παναγής Χαροκόπος (1835-1911) ό.π., σ.257.

²²⁰ Δε πρόλαβε την υλοποίηση των πολιτικών του σχεδίων με την επιδείνωση της υγείας του και τον επακολουθήσαντα θάνατό του στις 9 Οκτωβρίου 1911. Ό.π. σ.189.

²²¹ Γεωργιτισσογιάννη, Παναγής Χαροκόπος, Κτήμα ες αεί, ό.π., σ.25.

απερχομένου του κόσμου τούτου, του και εν ζωή και κατά θάνατον προσπαθήσαντος να εμβάλλη το έναυσμα, και να σχηματίση πυρήνας προς εθνοφελή του Ελληνικού γένους απασχόλησιν».²²²

Την ίδια αυτή πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα ο Σοφοκλής Αχιλλόπουλος προβλέπει στη διαθήκη του μετά τη χρησιμοποίηση ενός μέρους από τις 25.000 λίρες στεργλίνες του «Κωσταχιλλοπουλείου κληροδοτήματός» του για την «εν Βόλω εμπορική σχολή»²²³ και τη διάθεση ενός ποσού και για γεωπονικές σπουδές νέων συντοπιτών του.²²⁴ Βασική επίσης συμβολή στη γεωργική εκπαίδευση με υποτροφίες για σπουδές στο εξωτερικό ήταν το κληροδοτήμα του Μαρίνου Κοργιαλένιου. Διέθεσε 15.000 λίρες σε νέους ελληνικής καταγωγής, ώστε να σπουδάσουν στο εξωτερικό «τας φυσικάς και πρακτικάς επιστήμας και την εφαρμογήν αυτών εις την βιομηχανίαν, την γεωργίαν και τας εν γένει τέχνας. Το του κληροδοτήματος τούτου εισόδημα, υπό το όνομα 'Κοργιαλένιον Άθλον' θα χορηγείται ετησίως, όπως μορφώνονται ικανοί επιστήμονες και προάγεται η πρόοδος της βιομηχανίας, της γεωργίας και των τεχνών εις ένα ή πλείονας των φοιτητών του Εθνικού Πανεπιστημίου».²²⁵ Από τους πρώτους επίσης ήταν που έσπευσε να έλθει γενναίος αρωγός «εις την εν σπαργάνοις γεωργική εταιρείαν της Ελλάδος». Θεωρώντας την ανάπτυξη της γεωργίας «ζωτικόν δια την χώραν.. ζήτημα και επιθυμών να συντελέσ(ει) εις την προαγωγήν αυτής» προσέφερε στη Γεωργική Εταιρεία της Αθήνας, που βρισκόταν «υπό την υψηλήν προστασίαν του Βασιλέως των Ελλήνων» το ποσόν των 10.000 λιρών «δια την προαγωγήν των γεωργικών συμφερόντων της χώρας».²²⁶ Βασικό του επίσης μέλημα, όπως φάνηκε εκ των υστέρων στους επικριτές του,²²⁷ ήταν και η αποξήρανση ελωδών περιοχών προς όφελος της γεωργίας και της υγείας των κατοίκων.²²⁸

Ως συνήθως, οι μεγάλες αυτές χειρονομίες παρέσυραν πίσω τους άλλες μικρότερου μεγέθους προσφορές, αναγκαίες και συμπληρωματικές όμως. Ενδεικτικά, το 1914 ο Γεώργιος

²²² Κωδίκελος του Παναγή Χαροκόπου της 10 Ιανουαρίου 1911. **Ο.π.**

²²³ Σημείωνε: «..ως έγγιστα παραπλησία της εν Ζυρίχη της Ελβετίας περιφήμου τοιαύτης ή της εν Βερολίνω *Charlotembourg* πολυτεχνικής σχολής». Άρθρο 10^ο της διαθήκης του Σοφοκλή Αχιλλόπουλου της 15 Μαρτίου 1910. **ΜΗΚ**, Γ'4, σ.111.

²²⁴ «Παν περίσσευμα εκ των τόκων, αν υπάρχη, να χρησιμεύση, ίνα στέλλωνται υπότροφοι εις Ευρώπην νέοι πτωχοί, διακριθέντες δια την επιμέλειαν και καλήν διαγωγήν των, ίνα σπουδάζουν γεωπόνοι και μηχανικοί». Υποδεικνύει δε «να προτιμώνται δε πάντοτε συγγενείς μου και συντοπίται μου, έχοντες τα άνω προσόντα». Άρθρο 5^ο της διαθήκης του Σοφοκλή Αχιλλόπουλου. **Ο.π.**

²²⁵ Άρθρο 32 της διαθήκης του Μαρίνου Κοργιαλένιου της 15 Ιουνίου 1910. **ΜΗΚ**, Γ'58, σ.307.

²²⁶ Άρθρο 36 της διαθήκης 15 Ιουνίου 1910, **ό.π.** Ο διαθέτης τη θεωρεί ως την τελευταία του διαθήκη. **Ι.Α.ΕΤΕ** 27 Κληροδ. (ΧΙΙΙ) Κληροδοτήμα Μαρίνου Κοργιαλένιου, φάκελος 48, έγγραφο 46146 (αχρον), και έγγραφο 42268 της 19 Σεπτεμβρίου 1905 Ζερβός, **Υ.Γ.** αρ.632, 1914.

²²⁷ Φάνηκε σε δύσπιστους συμπατριώτες του να αθετεί υποσχέσεις για το χρονίζον και επείγον πρόβλημα της Κεφαλονιάς που ήταν η αποξήρανση της λίμνης του Κούταβου, όταν έφυγε ξαφνικά το 1900 για το Λονδίνο μετά από επίσκεψη που στο Αργοστόλι. Αγγελο-Διονύσης Δεμπόνος, **Μαρίνος Κοργιαλένιος**, [Ν.Ε.Λ.Ε.] Κεφαλονιάς, Αργοστόλι 1989, σσ.240-241.

²²⁸ Άρθρο 28 της διαθήκης του. Έδωσε 16.000 λίρες για το σκοπό αυτό. Προηγήθηκαν καθυστερήσεις στα έργα αποξήρανσης εκτάσεων. Με το Β.Δ. της 8 Οκτωβρίου 1908 της κυβέρνησης Θεοτόκη ξεκίνησαν έργα αναγκαστικής απαλλοτρίωσης των ιδιωτικών γαιών στην ελώδη περιοχή του Κουτάβου, υπέρ της Γεωργικής σχολής. Με το διάταγμα αυτό η Γεωργική Σχολή ανέλαβε την υποχρέωση της αποξήρανσης και εξυγίανσης της μολυσματικής εκείνης περιοχής. Ανακλήθηκε όμως το διάταγμα τον Αύγουστο του 1911 κατόπιν ενεργειών των τοπικών αρχών για να εμποδιστεί η κάρπωση ιδιωτικών ωφελειών και να διευκολυνθεί η εκτέλεση του έργου, σύμφωνα με το κληροδοτήμα του Κοργιαλένιου. Αγγ. Δεμπόνος, **ό.π.**, σ.240.

Κανδήλης άφησε κληροδότημα στην εμπορική και βιομηχανική Ακαδημία του Όθωνα Ρουσόπουλου για την υποτροφία ενός νέου από τη Μυτιλήνη, «ίνα επί τέσσερα κατά συνέχειαν έτη σπουδάξη...γαιοπονίαν και ειδικώς ελαιουργίαν και σαπανοποιίαν και καλλιέργειαν ελαιοδένδρων, θα επιστρέφη δε εις την πατρίδα του Μυτιλήνην ή Λέσβον ίνα εξασκή το επάγγελμά του διαφωτίζων και τους άλλους, ίνα ούτω γίνη ωφέλιμος εις εαυτόν και εις την Πατρίδα του».²²⁹

Από την επεξεργασία των στοιχείων της έρευνάς μας καταλήγουμε στα παρακάτω πορίσματα σχετικά με το προφίλ, οικογενειακό, μορφωτικό, επαγγελματικό και οικονομικό προφίλ των ευεργετών του τομέα της γεωργικής εκπαίδευσης:

Οικογενειακή Κατάσταση Ευεργετών της Γεωργικής Εκπαίδευσης (1829-1913)				
	ΕΙΤΑΜΟΙ	ΑΓΑΜΟΙ	ΑΤΕΚΝΟΙ	ΑΓΝΩΣΤΟ
Αριθμός πράξεων	8	0	4	12
Ποσοστό επί του αριθμού του τομέα	33,33%	0%	16,66%	50%

Πίνακας 3. (Βλ. ανά δεκαετία Παράρτημα 1, Α' Πίνακες, σ.14, πίν.28).

Μορφωτικό Επίπεδο Ευεργετών της Γεωργικής Εκπαίδευσης.(1829-1913)				
Κατηγορίες	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Α'	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Β'	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Γ'	ΑΓΝΩΣΤΗ
9	9	6	3	6
Ποσοστό επί του αριθμού του τομέα	37,5%	25%	12,5%	25%

Πίνακας 4. 4 (Βλ. ανά δεκαετία Παράρτημα 1, Α' Πίνακες, σ.31, πίν.59).

²²⁹ Το ποσό ανερχόταν σε 3.000 εικοσόφραγκα. Οι υποτροφίες παρέχονταν «κατ' έγκρισιν της κατά καιρόν εφορίας των Σχολείων Μυτιλήνης και του Γυμνασιάρχου». Διαθήκη του Γεωργίου Κανδήλη της 1 Απριλίου 1914. ΖΑΒ, τόμος 6, σ.112.

<i>Επαγγελματική Κατανομή ευεργετών της Γεωργικής Εκπαίδευσης (1829-1913).</i>		
<i>Επαγγελματικές κατηγορίες</i>	<i>Αριθμός</i>	<i>Ποσοστό επί του αριθμού του τομέα</i>
<i>ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΕΣ</i>	8	33,33%
<i>ΠΟΛΙΤΙΚΟΙ</i>	6	25%
<i>ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΙ</i>	1	4,16%
<i>ΑΛΛΑ</i>	6	25%
<i>ΑΓΝΩΣΤΑ</i>	3	12,5%

Πίνακας 5. 4 (Βλ. ανά δεκαετία Παράρτημα 1, Α' Πίνακες, σ.24, πίν.44).

<i>Μέγεθος δωρεάς Ευεργετών της Γεωργικής Εκπαίδευσης.(1829-1913)</i>					
<i>Μέγεθος δωρηθείσας περιουσίας</i>	<i>ΠΟΛΥ ΜΕΓΑΛΗ</i>	<i>ΜΕΓΑΛΗ</i>	<i>ΜΕΣΑΙΑ</i>	<i>ΜΙΚΡΗ</i>	<i>ΑΓΝΩΣΤΗ</i>
<i>Αριθμός</i>	9	8	4	0	3
<i>Ποσοστό επί του αριθμού του τομέα</i>	37,5%	33,33%	16,66%	0	12,5%

Πίνακας 6. (Βλ. ανά δεκαετία Παράρτημα 1, Α' Πίνακες, σ.39, πίν.74).

Αναλυτική αναφορά σε ποσοστά των παραπάνω παραμέτρων ανά δεκαετία, καθώς και το ποσοστό της ευεργεσίας στη γεωργική εκπαίδευση σε σύγκριση με την ευεργεσία στους άλλους υπό εξέταση τομείς της εκπαίδευσης, βλ. Παράρτημα 1, Β' Διαγράμματα Δ1-10 και Δ15β.

Η γεωργική εκπαίδευση τελικά κατά τη διάρκεια του 19^{ου} στην Ελλάδα δεν αντιμετώπιστηκε από την πλευρά του ελληνικού κράτους με το δέοντα τρόπο, δεδομένης μάλιστα της ιδιαίτερης σημασίας που κατείχε ο γεωργικός τομέας στην οικονομική και κοινωνική ζωή της χώρας. Βασίστηκε κυρίως στην ιδιωτική πρωτοβουλία, άλλοτε αποσπασματική κι άλλοτε ιδιαίτερα γενναιόδωρη και θεμελίωσε με το δικό της τρόπο τη γεωργική υποδομή της χώρας. Το ευτύχημα γι αυτόν τον τομέα υπήρξε το έκδηλο ενδιαφέρον μεγάλων προσωπικοτήτων της ελληνικής οικονομικής και κοινωνικής ζωής, οι οποίες τον ενέταξαν στις ευεργετικές τους δραστηριότητες. Αν μπορούσαμε να μιλάμε για πραγματοποίηση τουλάχιστον μερικής της γεωργικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα μετά τις πρώιμες εμπνευσμένες, αλλά άτυχες προσπάθειες του κυβερνήτη Ι. Καποδίστρια, αυτό οφείλεται μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα στους έλληνες ευεργέτες και στον αγώνα που κυριολεκτικά έδωσαν απέναντι σε ένα Κράτος εν πολλοίς καθυστερημένο και αντιδραστικό.

ΧΙ. ΕΜΠΟΡΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

«Η καλή υπόληψις είναι και των εμπόρων και των Εθνών η ψυχή».

Κωνσταντίνος Α.Δόσιος, Νικόλαος Στουρνάρης. Εφ. Αθηνά, αρ.1925 της 10 Νοεμβρίου 1852.

Η εμπορική εκπαίδευση στην Ελλάδα, τόσο ως αυτόνομος κλάδος, όσο και ως τομέας της γενικής εκπαίδευσης άρχισε να απασχολεί κρατικούς, αλλά και ιδιωτικούς φορείς ήδη από την περίοδο της ανεξαρτησίας. Η εξέλιξη των εμπορικών δραστηριοτήτων στον ελληνικό χώρο που αποτελούσαν μαζί με τη γεωργία τις βασικές οικονομικές ασχολίες των κατοίκων του ελληνικού κράτους απαιτούσε από πολύ νωρίς τη δημιουργία μιας κατάλληλης εκπαιδευτικής υποδομής, η οποία, αφενός θα εμπλούτιζε τα προγράμματα διδασκαλίας του ελληνικού σχολείου και αφετέρου θα δημιουργούσε αυτόνομη επαγγελματική εκπαίδευση. Το ενδιαφέρον, κυρίως ιδιωτικό, για τη δημιουργία στοιχείων εμπορικής εκπαίδευσης άρχισε να εμφανίζεται από τη σύσταση του ελληνικού κράτους.¹ Αντίθετα, η κρατική μέριμνα παρ' ότι αναγνώριζε ήδη από την καποδιστριακή περίοδο την ανάγκη επέκτασης της επαγγελματικής εκπαίδευσης και στον εμπορικό τομέα, ουσιαστικά εκδηλώθηκε σοβαρότερα από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα.² Δεν είναι ασύνδετο το ενδιαφέρον αυτό με τη μεγάλη ανάπτυξη που σημείωσε το εξωτερικό εμπόριο, αλλά και την ουσιαστική άνοδο του εσωτερικού κατά τις δύο πρώτες δεκαετίες της βασιλείας του Όθωνα.³

Η εξήγηση του περιορισμένου ρόλου του Κράτους βρίσκεται, όπως προαναφέρθηκε,⁴ στην αδυναμία του να αναλάβει την οικονομική στήριξη ενός παράλληλου εκπαιδευτικού δικτύου διατηρώντας έκδηλη όμως την πρόθεσή του να ελέγχει τους μηχανισμούς. Η συμβολή του Κράτους στη θεσμοθέτηση των κανόνων λειτουργίας και στο χαρακτήρα της εκπαίδευσης σε εμπορικές σχολές με σκοπό και τον έλεγχο της εμφανίζεται μόλις στις αρχές του 20^{ου} αιώνα.⁵

Οι Έλληνες έμποροι για την αντιμετώπιση των επαγγελματικών τους αναγκών ήταν απαραίτητο να γνωρίζουν τις επικρατούσες γλώσσες, την ορολογία και την ισχύουσα νομοθεσία για την τυπική διατήρηση κατάστιχων και εμπορικών βιβλίων.⁶ Ήταν

¹ Δαυίδ, Αντωνίου **Τα Προγράμματα της Μέσης Εκπαίδευσης (1833-1929)**, [Ι.Α.Ε.Ν.], Αθήνα 1987-1989, τόμος Α', σ.47.

² Η μέριμνα του Κράτους για την εισαγωγή εμπορικών μαθημάτων συμπορευόταν με τη βελτίωση της τελωνειακής νομοθεσίας (1857 και 1858), την προσπάθεια εκμετάλλευσης των δυνατοτήτων των διεθνών συμβάσεων χάριν της ναυτιλίας, την εφαρμογή λιμενικών και προξενικών κανόνων, σύμφωνα με τα ξένα πρότυπα και την ενίσχυση της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, καθώς και δαπάνες σε λιμενικά έργα και έργα οδοποιίας. Κωνσταντίνος Παπαθανασόπουλος, **Ελληνική Εμπορική Ναυτιλία (1833-1856)**, [Μ.Ι.Ε.Τ.], Αθήνα 1983, σ.237.

³ Κ. Παπαθανασόπουλος, **Ελληνική Εμπορική...ό.π.**, σ.68.

⁴ Βλ. κεφ. Η Εκπαίδευση στην Ελλάδα, σσ.50,63,64 και Οικονομική Διάσταση της Παιδείας, σσ.77,92.

⁵ Χαράλαμπος Γ.Χαρίτος, **Η «Αχιλλοπούλειος» Εμπορική Σχολή, Συμβολή στην ιστορία των σχολείων της Τσαγκαράδας**, Αρχείο Θεσσαλικών Μελετών, (ανάτυπο από τον 10ο τόμο) [Εταιρεία Θεσσαλικών Ερευνών], Βόλος 1992, σ.213.

⁶ **Ο.π.**, σσ.212-213.

αναμφισβήτητα αναγκαία η αντικατάσταση του εμπειρικού τρόπου άσκησης της εμπορίας με γνώσεις εμποριολογίας, λογιστικής, διπλογραφίας. Η ανάγκη προσθήκης αυτών των μαθημάτων στα σχολεία έγινε ορατή από τη σύσταση του ελληνικού κράτους.⁷ Επιτακτικότερη ήταν η ανάγκη ίδρυσης ανάλογων σχολών, ιδιαίτερα σε αστικά κέντρα, όπου οι οικονομικές συνθήκες το απαιτούσαν.⁸

Η προσπάθεια του Καποδίστρια να βοηθήσει αρχικά την ίδρυση και αργότερα τη λειτουργία εμπορικής σχολής στη Σύρο το 1831 με την καταβολή 1500 φοινίκων ετησίως ύστερα από πρωτοβουλία εμπόρων του νησιού,⁹ οι οποίοι συνέστησαν σχέδιο οργάνωσης του σχολείου, αλλά και «εταιρείας των συνδρομητών», αποτέλεσε ένα μεμονωμένο παράδειγμα, το οποίο όμως δε θα βρει αντίστοιχη μίμηση στο εγγύς μέλλον.¹⁰

Σε αντίθεση με τη στάση του επίσημου Κράτους, σχετικά νωρίς έλληνες ομογενείς του εξωτερικού γνωρίζοντας τις βιομηχανικές και εμπορικές εξελίξεις, τις τάσεις και τις μορφές της εκπαίδευσης που επικρατούσαν στις συνεχώς αναπτυσσόμενες ευρωπαϊκές πόλεις, διέβλεπαν την ανάγκη εκπαιδευτικής επέκτασης σ' αυτούς τους χώρους. Μέσα από μία προσπάθεια συμβολής τους με τη μορφή ευεργεσίας στον οικονομικό και κοινωνικό

⁷ Γεώργιος Παπαγεωργίου, **Η μαθητεία στα επαγγέλματα, 16^{ος}-20^{ος} αιώνας**, [I.A.E.N.], Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1986, σσ.26-27.

⁸ Εμπορικές σχολές είναι σχολεία ειδικής επαγγελματικής κατάρτισης μέσης εκπαίδευσης, που παρέχουν εξειδικευμένη θεωρητική και πρακτική μόρφωση σε νέους ή νέες που επιθυμούν να εργαστούν σε εμπορικές, βιομηχανικές, βιοτεχνικές, τραπεζιτικές, ναυτιλιακές και ασφαλιστικές επιχειρήσεις. Χ. Χαρίτου, **Η Αχιλλοπούλειος...ό.π.**, σσ.212-213.

⁹ Πρόθεση των εμπόρων ήταν η δημιουργία εμπορικής σχολής «υπέρ των ιδίων τέκνων και της νεολαίας απόρων γονέων». **Γενικά Αρχεία του Κράτους, (ΓΑΚ), Υπ. Θρησκείας, φάκελος 63, Σχολικά της 5 Φεβρουαρίου 1831 και Απόστολος Δασκαλάκης, Κείμενα-Πηγαί της ιστορίας της ελληνικής Επανάστασης, Τα περί παιδείας**, Αθήνα 1968, τόμος Γ' Αθήνα 1968, τεκμήριο 31, σσ.1-434. Το σχολείο δε λειτούργησε τελικά, λόγω των αναφυόμενων δυσχερειών την περίοδο της Αναρχίας και την αντίθεση προς την καποδιστριακή πολιτική του εμπορικού κόσμου της Σύρου. Ανίτα Πρασά - Κοδρατζή, **Η εκπαίδευση στις Κυκλάδες κατά την Καποδιστριακή περίοδο (1828-1832)**, Διδακτορική διατριβή, Αθήνα 1996, σσ.99-100.

¹⁰ **ΓΑΚ, Υπ. Θρησκείας, φάκελος 63, Σχολικά, έγγραφο της 25 Φεβρουαρίου 1831. Δασκαλάκης, Κείμενα...ό.π.**, τόμος Γ', σσ.1742-1745. Δημήτριος Μαυροσκούφης, **Εκπαίδευση και Εκπαιδευτική πολιτική στην Ελλάδα 1821-1832**, [Ενυάλιο Κληροδότημα], Θεσσαλονίκη 1996, σ.259 και Χάρης Μπαμπούνης, **Η εκπαίδευση κατά την Καποδιστριακή Περίοδο. Διοικητική οργάνωση και Εκπαιδευτική λειτουργία**, [Σύλλογος προς διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων], Αθήνα 1999, σ.417. Την προθυμία του αυτή, καθώς και την ικανοποίησή του για τη σύσταση της σχολής ανακοινώνει στο έγγραφό του προς τους Ευστάθιο Σουγδουρή και Απ. Δούμα, τους σπουδαιότερους από τους επιτρόπους της σχολής, όπου εκφράζει επιφυλάξεις του για τη σύσταση και διοργάνωση εταιρείας συνδρομητών και τις διατάξεις που αφορούν στη διοργάνωση του σχολείου. Έγγραφο του Καποδίστρια προς τους επιτρόπους της σχολής, αριθ.1977 της 25 Φεβρουαρίου 1831 στο I.A.Καποδίστριας, **Επιστολαί Επιστολαί διπλωματικά, διοικητικά και ιδιωτικά, γραφείσαι από 8 Απριλίου 1827 μέχρι 26 Σεπτεμβρίου 1831, συλλεγείσαι μεν και καταταχθείσαι φροντίσι των αδελφών αυτού, εκδοθείσαι δε παρὰ Ε.Α. Βετάν.** [Ελληνιστί δε εκδίδονται παρὰ Στεφανίτση], (μετάφρασης Μιχ. Γ.Σχινά), [τόμοι 1-4, Αθήνησι, τύποις Κωνσταντίνου Ράλλη, 1841-1843]; τόμος Δ', σσ.168-170. (J.Capodistrias, **Correspondance contenant les lettres diplomatiques, administratives et particulieres depuis le 20 Avril 1827 jusqu'au 9 Octobre 1831**, [publiées par E.A. Bétant], vol. 1-4, Geneve - Paris 1839). Οι οδηγίες και παρατηρήσεις που δόθηκαν από τον Κυβερνήτη προς το διοικητή της Σύρας και Μυκόνου, Ι. Αμβροσιάδη, παλαιό έμπορο της Οδησσού ικανό να εκτιμήσει τις ενέργειες και την ψυχολογία των μεγαλεμπόρων της Σύρου, υποδηλώνουν την προσπάθειά του να ελέγξει με προσεκτικό τρόπο την κατάσταση. Χ.Μπαμπούνης, **Η εκπαίδευση...ό.π.**, σ.417.

εκσυγχρονισμό της χώρας καταγωγής τους έστρεψαν το ενδιαφέρον τους και προς αυτή την κατεύθυνση. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι εκείνο του Κωνσταντίνου Ιωνίδη ή Ιπλιξή, μεγαλέμπορου στο Λονδίνο, «τη μητρόπολη του εμπορίου»,¹¹ ο οποίος, αν και δεν κατείχε καν στοιχειώδη μόρφωση,¹² αντιλήφθηκε μέσα από τις προσωπικές του εμπειρίες και τις εμπορικές δραστηριότητές του στο εξωτερικό την αξία της εκπαίδευσης και διέθεσε το σύνολο των δωρεών του σ' αυτήν.¹³ Στο καταστατικό έγγραφο της δωρητήριας πράξης του που συντάχθηκε το Σεπτέμβριο του 1842 στο Λονδίνο για τη δημιουργία κεφαλαίου με στόχο την ίδρυση και τη λειτουργία Σχολής στον Πειραιά¹⁴ ο Ιωνίδης σημειώνει: «...Να συνδράμωμεν εκτάκτως προς έγερσιν εκπαιδευτικών καταστημάτων εν Ελλάδι ή εν Κωνσταντινουπόλει, ή προς συγκρότησιν εταιρίας ή εταιριών σκοποουσών την πρόοδον των επιστημών, των τεχνών, της βιομηχανίας, της ναυτιλίας, της γεωργίας και του εμπορίου μεταξύ Ελλήνων και παντός είδους Παιδείας ή δι' έκτακτα ελέη, συγχωρείται να δαπανηθώσι μέχρι 15.000 δραχμές...».¹⁵ Επιθυμώντας να διασφαλισθεί η προσφορά της οικογένειάς του προς το έθνος, άσχετα με τυχόν οικονομικές μεταβολές της περιουσίας του και «γνωρίζων το επισφαλές και άστατον των εμπορικών επιχειρήσεων» φρόντισε να οικοδομήσει «το υπέρ παιδείας και αγαθοεργιών κεφάλαιον της οικογενείας των Ιωνιδών» δεσμεύοντας σημαντικό κεφάλαιο για το σκοπό αυτό. Συνολικά με τη νέα δωρεά του Κωνσταντίνου και του γιου του Αλεξάνδρου Ιωνίδη το κεφάλαιο ανήλθε στις 100.000 δραχμές.¹⁶

Αξιίζει να σημειώσουμε ότι τη σημασία του εμπορίου, την είχαν επιστημάνει στις διαθέκες τους και άλλοι ευεργέτες, ομογενείς του εξωτερικού.¹⁷ Η αντίληψη ότι η γνώση και

¹¹ Ο Ιωνίδης ή Ιπλιξής ήταν εμπορομεσίτης στην αρχή και αργότερα εξαγωγέας υφασμάτων και κατεργασμένων δερμάτων, μοναδικό παράδειγμα γνωστού μεγάλου ευεργέτη με μη χιώτικη καταγωγή στην Αγγλία, όπου επιδείκνυε επιχειρηματικές επιτυχίες και διατηρούσε την απαραίτητη κοινωνική εμβέλεια. Στέφανος Παπαγεωργίου, *Έλληνες Ευεργέτες, «Άξιοι της εθνικής ευγνωμοσύνης»*, Δήμος Αθηναίων – Πολιτισμικός Οργανισμός, [Παπαζήση], Αθήνα 1997, σσ.143-145. Γιάννης Ε. Χατζημανωλάκης, *Ιωάννης Χατζηκυριακός, Ο ευεργέτης που έγινε συνοικία και τραγούδι*, στο περ. *Ημερησία, Η Ελλάδα των Ευεργετών*, (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004, σσ.10,11, του ίδιου, *Κωνσταντίνος Ιωνίδης (Ιπλιξής), Γεννήτορας μιας φιλογενούς «δυναστείας»* στο περ. *Ημερησία, Η Ελλάδα των Ευεργετών*, (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004, σσ.32-35, ΓΑΚ, Κλάδος Β', Θυρίδα 106, φάκελοι 4-6 και 8-15, έγγραφο 94 της 4 Ιανουαρίου 1849 και 13 Ιουνίου 1849 και Η εν Αθήναις, ό.π., σ.243.

¹² Στεφ. Παπαγεωργίου, *Έλληνες Ευεργέτες...ό.π.*, σ.144. Σύμφωνα με το Γούδα, ο Ιπλιξής «καίτοι ολίγα γράμματα γιγνώσκων και ίσως ούτε λέξιν εννοών της αγγλικής, ότε επεσκέφθη το πρώτον την Αγγλίαν...». Αναστάσιος Ν Γούδας, *Βίοι παράλληλοι των επί της Αναγεννήσεως της Ελλάδος διαπρεψάντων ανδρών*, [τύποις Μ.Περίδου], εν Αθήναις, 1871-1875, *Κωνσταντίνος Ιωάννου Ιπλιξής*, τόμος Γ', σσ.129-154.

¹³ Στεφ. Παπαγεωργίου, *Έλληνες Ευεργέτες...ό.π.*, σ.144.

¹⁴ Με αυτήν επικυρωνόταν η δωρητήρια πράξη υπ.αρ.22745 της 23 Φεβρουαρίου 1845. Γούδας, ό.π., *Κωνσταντίνος Ιωάννου Ιπλιξή*, τόμος Γ', σσ.129-154.

¹⁵ Χατζημανωλάκης, *Κωνσταντίνος Ιωνίδης...ό.π.*, σ.32.

¹⁶ Επιθυμώντας να διασφαλισθεί η προσφορά της οικογένειάς προς το έθνος, άσχετα με τυχόν οικονομικές μεταβολές της περιουσίας του, «γνωρίζων το επισφαλές και άστατον των εμπορικών επιχειρήσεων» φρόντισε να οικοδομήσει «το υπέρ παιδείας και αγαθοεργιών κεφάλαιον της οικογενείας των Ιωνιδών» δεσμεύοντας σημαντικό κεφάλαιο για το σκοπό αυτό. *Ο.π.*, σ.31 και Γούδας,...ό.π., *Κωνσταντίνος Ιωάννου Ιπλιξής*, σσ.139-140.

¹⁷ Βλ. Καταστατικό έγγραφο της 8 Σεπτεμβρίου 1842 και δωρητήριο έγγραφο αρ.22,745 της 23 Φεβρουαρίου 1845 του Κωνσταντίνου Ιωνίδη. Χατζημανωλάκης, *Κωνσταντίνος Ιωνίδης...ό.π.*, σ.35, Διαθήκη του Σοφοκλή Αχιλλόπουλου της 15 Μαρτίου 1910. Υπουργείον Παιδείας, *Μητρών των εις*

η παιδεία καθίστανται κινητήριες δυνάμεις της βελτίωσης του εμπορίου και της γεωργίας, επαγγελματικών διεξόδων που θα μπορούσαν να καταστούν προσοδοφόρες για την ιδιαιτερότητα του τόπου και σημαντικές για την ευδαιμονία των κατοίκων εμφανίζεται το 1837, σε μια πρόκληση για την ανάπτυξη ειδικών τομέων επαγγελματικής εκπαίδευσης περίοδο: «Επειδή δ' έμαθον εκ της φήμης ότι επιθυμείτε καταστήσαι μέγα και τακτικόν σχολείον εις φωτισμόν των ημετέρων τέκνων, εις αύξησιν και βελτίωσιν του υμετέρου εμπορίου, εις τελειοποίησιν της σωτηρίου γεωργικής τέχνης, εν ενί λόγω εις ευδαιμονίαν όλων των κατοίκων της Ανδριτσαίνης και της λοιπής Πελοποννήσου, μετά χαράς, προσφέρω δώρον προς υμάς όλον τον πλούτον, δηλαδή όλην μου την Βιβλιοθήκην...»:¹⁸ Διαφαίνεται στο λόγο της δωρητήριας επιστολής του Αγαθόφρονα Νικολόπουλου,¹⁹ προς το δήμαρχο και το λαό της Ανδριτσαίνης, η φιλοδοξία του να αποτελέσει η δωρεά της πλούσιας βιβλιοθήκης του αφορμή δημιουργίας σημαντικού εκπαιδευτικού κέντρου στην Πελοπόννησο, μιας «κοινής Ακαδημίας δι' όλην την Πελοπόννησον», που να παρέχει κατάλληλη εκπαίδευση για την προαγωγή των παραγωγικών τομέων του τόπου, μεταξύ των οποίων και το εμπόριο.

Πολλοί θιασώτες του μεγαλοϊδεατισμού υποστήριζαν ότι η Ελλάδα θα πρόκοβε με την εδαφική της επέκταση. Η απάντηση των περισσότερων κοσμοπολιτών ομογενών της Αιγύπτου, δε βρισκόταν προς την κατεύθυνση αυτή. Οι απόψεις του Νικόλαου Στουρνάρη στα μέσα του αιώνα ήταν ενδεικτικές: «Υπήρχε ποτέ καιρός, ότε οι λαοί επλούτουν και εδοξάζοντο άνευ βιομηχανίας, δια των πολέμων, των κατακτήσεων, των διαρπαγών και των λαφύρων. Οι καιροί όμως ούτοι παρήλθον και παρήλθαν δια παντός. Εις τας σήμερον κοινωνίας, κυβέρνησις μη εμψυχώνουσα την γεωργίαν, τα επιτηδεύματα, το εμπόριον, την ναυτιλία, ταχέως ή βραδέως, γίνεται λεία του βιομηχανικού έθνους».²⁰ Ο Στουρνάρης είχε δεχθεί την εμπορική παιδεία στην Ευρώπη. Σπούδασε στο «Ειδικόν Σχολείον του Εμπορίου και της Βιομηχανίας» στο Παρίσι και ταξίδεψε σε όλες τις ευρωπαϊκές χώρες επισκεπτόμενος τα περισσότερα εμπορικά και βιομηχανικά κέντρα της εποχής.²¹ Τα κυριότερα αντικείμενα

την άμεσον διαχείρισιν και των εις την εποπτείαν του Υπουργείου Παιδείας και θρησκευμάτων υπαγομένων κληροδοτημάτων, τόμος 1ος, Αθήνα 1929 (ΜΗΚ), σσ.105-118, Διαθήκη του Παναγή Βαλλιάνου της 16 Ιανουαρίου 1900 και κωδίκελος της 16 Ιανουαρίου 1900. ΜΗΚ,Γ'199, σ.847, κ.α.

¹⁸ Επιστολή του της 1 Ιουνίου (αωλή) 1837 «Νικολοπούλειος» Δημόσια Βιβλιοθήκη Ανδριτσαίνης, [έκδοση επιμέλεια και δωρεάν διανομή Εφορείας Δημόσιας Βιβλιοθήκης Ανδριτσαίνης], Αύγουστος 2002, σ.4.

¹⁹ Βιβλιοθηκάριος στο Παρίσι υπήρξε δωρητής σπάνιων βιβλίων στην περιοχή της Ανδριτσαίνης. Βλ. κεφ. Ευεργεσία, σ.169, υψμ.275, σσ.207,239.

²⁰ Κωνσταντίνος Α.Δόσιος, Νικόλαος Στουρνάρης. Εφ. Αθηνά, αρ.1.925 της 10 Νοεμβρίου 1852 και Γ.Αντωνίου, Νικόλαος Στουρνάρης,...ό.π., σ 46.

²¹ Κατά τον Γούδα: «(Ο Στουρνάρης) περιήλθε πολλάκις εις την Εσπερίαν Ευρώπην, επισκεπτόμενος...γεωργικά και βιομηχανικά καταστήματα και σχολεία, τα πολυπληθή εργοστάσια και τεχνουργεία αυτής, προ πάντων της Γαλλίας, της Βελγικής και της Αγγλίας, και συνάζων δια της αμέσου αντιλήψεως των πραγμάτων καθαρωτέρας και πρακτικωτέρας τας πλειότερας ιδέας περί των προϊόντων, των επιτηδευμάτων και της εμπορίας, και περί των μέσων δια των οποίων αυξάνονται και ευδαιμονούσι τα Κράτη και τα έθνη. Τοιουτοτρόπως εφωδιάζετο πάντοτε με θησαυρούς θεωρητικών γνώσεων και πρακτικής πείρας, αίτινες έμελλον να τω χρησιμεύσωσι δι' όλου του βίου ως προς το επάγγελμα και τας λοιπάς σχέσεις του, και να τον καταστήσωσι μίαν των ημερών χρησιμώτερον εις την πατρίδα». Γούδας, ό.π., Νικόλαος Στουρνάρης τόμος Γ', σσ.296-297. Σύμφωνα με τον Κ. Δόσιο, «δημοσιολόγο και πολιτευτή», βιογράφο του Στουρνάρη «αισθανθείς (ο Στουρνάρης)την ανάγκην να στηρίξει την πείραν, την οποίαν ως έμπορος έμελλε να συνάξη μετέπειτα επί βάσεως λογικής, απεφάσισε ν' αποκτήση εκείνας τας γνώσεις αίτινες εκατονταπλασιάζουσι τας δυνάμεις και την πιθανότητα της επιτυχίας εις την αρχήν του σταδίου». Ο.π.

των σπουδών του ήταν «αι νέαι γλώσσαι, η εμπορική γεωγραφία, το λογιστικό και τα τραπεζικά έργα, η εις τέχνας εφηρμοσμένη χημεία, η εις τας μηχανάς και τα μεγάλα βιομηχανικά εργαλεία εφηρμοσμένη ιχνογραφία, αι κυριώτεροι γεωργικαί γνώσεις, το εμπορικόν δίκαιον, η πολιτική οικονομία, η ιστορία του εμπορίου, αι πρώται ύλαι της βιομηχανίας».²² Η πολυμέρεια των ευρωπαϊκών σπουδών του αιτιολογούν ως ένα βαθμό τις πρωτοποριακές αναπτυξιακές του προθέσεις και αντιλήψεις που διατηρούσε για την Ελλάδα στα μέσα του 19^{ου} αιώνα.

Η αναγκαιότητα της εμπορικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα διαφαίνεται από κείμενα, όπως σε εκείνο του Κωνσταντίνου Δόσιου, βιογράφου του Στουρνάρη: «Αι αναγκαίαι γνώσεις αποκτώνται πολλάκις εις τα μεγάλα γραφεία, αλλ' όλα τα γραφεία δεν είναι μεγάλα και το ζήτημα είναι τίς δύναται να καταστήση το μικρόν γραφείον μέγαλον. Όστις δεν έτυχε να λάβη εκ προοιμίου γνώσεις γενικάς και ποικίλας, αποβλεπούσας εις το εμπόριον και εις την βιομηχανίαν, σπανίως αποκτά αυτάς τελείας, και τα δίδακτρα δύνανται ν'αποβώσιν εις υπερβολήν μεγάλα. Αλλοίμονον δε εις τον έμπορον, όστις λαμβάνει τα μαθήματα από τα παθήματα. Είναι αληθές ότι τινες ηντύχησαν, άνευ ειδικής σπουδής και χωρίς ν'ακούσωσι μαθήματα διδασκάλων, αλλ' αυτοί είναι οι διασωθέντες από μυριάδας ναυαγησάντων...».²³ Η πρακτική μετάδοση των εμπορικών – όπως και ναυτικών - γνώσεων και της συσσωρευμένης εμπειρίας των παλαιότερων στις επερχόμενες γενεές αντικαθιστούσε τη συστηματική εκπαίδευση σε θέματα εμπορίου για αιώνες.²⁴

Ως πρώτη φάση της εμπορικής εκπαίδευσης μπορεί να θεωρηθεί η εμφάνιση εμπορικών μαθημάτων στα γυμνάσια. Η εμπορική γεωγραφία, η διπλογραφία, τα στοιχεία εμπορικού δικαίου περιελήφθησαν το 1835 στο πρόγραμμα του Γυμνασίου της Σύρου.²⁵ Ο Ανδρέας Συγγρός, μαθητής του Γυμνασίου αυτού, στα «Απομνημονεύματά» του διηγείται για το πώς γινόταν η μύηση των νέων υπαλλήλων στην καταστιχογραφία και την πρακτική εμπορική λογιστική.²⁶ Στην Ερμούπολη μάλιστα τυπώνονταν βασικά εγχειρίδια - οδηγοί για όσους επιθυμούσαν να γνωρίσουν την εμπορική λογιστική.²⁷ Εμπορικά μαθήματα όμως διδάσκονταν και στο Γυμνάσιο του Ναυπλίου από το 1843.²⁸

²² Κωνσταντίνος Δόσιος, Νικόλαος Στουρνάρης. Εφ. Αθηνά, αρ. φύλλου 1.925 της 10 Νοεμβρίου 1852 (Νεκρολογία).

²³ Κ. Δόσιος, Νικόλαος Στουρνάρης. Εφ. Αθηνά, ό.π.

²⁴ Χ. Μπαμπούνης, **Η εκπαίδευση..ό.π.**, σ.417. Η οικογένεια φαίνεται να παίζει από τους προεπαναστατικούς χρόνους ήδη σημαντικό οικονομικό ρόλο, αν και δε διαπιστώνεται εταιρική δράση σε σύμπτωση με την οικογένεια. Βασίλης Κρεμμυδάς, *Η Οικογένεια και Εμπορική Επιχείρηση στις απαρχές του 19 ου αι., το παράδειγμα της οικογένειας Χατζηπαναγιώτη στο Επιστημονικό Συμπόσιο στη μνήμη του Νίκου Σβορώνου* (30 και 31 Μαρτίου 1990), [Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού πολιτισμού και Γενικής Παιδείας], Αθήνα 1990, σ.243.

²⁵ Πρώτη έμμεση κρατική ενέργεια σχετική με την εμπορική εκπαίδευση ήταν ο διορισμός το 1835 του καθηγητή «των περί το εμπόριον επιστημών», του Κωνσταντίνου Παπά στο Γυμνάσιο Σύρου. Λόγω των ιδιαίτερων οικονομικών και κοινωνικών συνθηκών που επικρατούσαν στη Σύρο κατέστη απαραίτητη η διδασκαλία εμπορικών μαθημάτων. Χαράλαμπος Γ. Χαρίτος, *Η Εμπορική Σχολή του Βόλου (1900-1977) συμβολή στην ιστορία της, Εταιρεία Θεσσαλικών Ερευνών*, Βόλος 1992, σ.10.

²⁶ Ανδρέας Συγγρός, *Απομνημονεύματα*, τόμος Α', Αθήνα, [Εστία], 1908, σσ.87-89.

²⁷ Καλαποδόπουλος Α.Γ., *Πρακτική Εμπορική Αριθμητική*, Ερμούπολη 1865 (*Πρακτική Εμπορική Αριθμητική* υπό Γ.Α. Καλαποδοπούλου πρώην καθηγητού εμπορικών μαθημάτων στο Γυμνάσιο Σύρου και στο Εμπορικό Εκπαιδευτήριο, διευθυντή και συντάκτη της εμπορικής εφημερίδας «Χρηματιστήριο», γραμματέως διαφόρων ασφαλιστικών Εταιρειών, Ερμούπολη 1865).

²⁸ Δ. Αντωνίου, *Τα Προγράμματα...ό.π.*, σ.10.

Μετά την απελευθέρωση, για τέσσερις δεκαετίες η Ερμούπολη ήταν η πολυπληθέστερη πόλη²⁹ του ελληνικού κράτους μετά την Αθήνα και το σπουδαιότερο οικονομικό κέντρο, «αποθήκη διαμετακομιστικού εμπορίου». Η προσέγγιση ξένων πλοίων στο λιμάνι Ερμούπολης από το 1837, όταν ο Αυστριακός Λούδ και μία γαλλική εταιρεία εγκαινίασαν τακτική συγκοινωνία της Σύρου με λιμάνια Ανατολής Δύσης, έδωσε ώθηση και στο εμπόριο.³⁰ Στα μέσα του 19^{ου} η συριανή ατμοπλοΐα, αν και αδυνατούσε να παρέμβει στις διεθνείς μεταφορές, λόγω των δυσμενών συνθηκών ανταγωνισμού με τις ξένες εταιρείες, είχε συμπληρωματικό κυρίως ρόλο. Έκανε μεταφορές ανάμεσα σε λιμάνια της ελληνικής επικρατείας, τα οποία εξαιτίας της χαμηλής εμπορικής τους κίνησης δεν τα προσέγγιζαν τα ξένα πλοία.³¹ Έως και την πρώτη δεκαετία του δεύτερου μισού του 19^{ου} αιώνα, τέλη του Κριμαϊκού πολέμου, το εξωτερικό εμπόριο γνώριζε σημαντική και συνεχή ανάπτυξη. Στα 1836 είχε οριστεί η Ερμούπολη ως μία από τις τρεις πόλεις – το Ναύπλιο και η Πάτρα ήταν οι άλλες δύο –, όπου ιδρύθηκαν Εμπορικά Επιμελητήρια.³² Η ίδρυση της ελληνικής Ατμοπλοΐας το 1857,³³ στα 35 χρόνια ζωής της μέχρι το 1892, αν και απέβη τελικά επιζήμια για το δημόσιο ταμείο,³⁴ υποβοήθησε τις εμπορικές συναλλαγές και τη στροφή του ενδιαφέροντος σε εμπορικά επαγγέλματα και σπουδές.³⁵

Με διάταγμα της 18 Ιουνίου 1856 προστέθηκαν μαθήματα εμπορικά στο Γυμνάσιο Σύρου,³⁶ το 1857 στο Γυμνάσιο Πατρών³⁷ και στο Γυμνάσιο Κέρκυρας σε προαιρετική όμως

²⁹ Ο πληθυσμός της ανερχόταν συνολικά σε 20.000 με 25.000 κατοίκους εκτός από τον αριθμό των διακινούμενων πληθυσμών που διέμεναν προσωρινά στη Σύρο. Χρήστος Λούκος, **Πεθαίνοντας στη Σύρο τον 19ο αιώνα**, [Ίδρυμα Τεχνολογίας και Έρευνας, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης], Ηράκλειο 2000, σ.19.

³⁰ Οι εισαγωγές γίνονταν κατά 2/3 από Ερμούπολη, σημείο προσέγγισης των ισχυρών ατμοπλοϊκών γραμμών Fraissinet, Messageries Maritimes. Βασίλης Α. Καρδάσης, *Ελληνική Εμπορική Ναυτιλία 1858-1914 στο Επιστημονικό Συμπόσιο στη μνήμη του Νίκου Σβορώνου* (30 και 31 Μαρτίου 1990), [Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού πολιτισμού και Γενικής Παιδείας], σ.217.

³¹ *Ο.π.*, σ.218.

³² Ιδρύθηκαν με Β.Δ. της 22 Μαΐου 1836. Δ.Αντωνίου, *Τα Προγράμματα...ό.π.*, τόμος Α', σ.47.

³³ Λειτουργησε από το 1858. Βλ Κωνσταντίνος Παπαθανασόπουλος, *Εταιρεία Ελληνικής Ατμοπλοΐας 1855-1872*, [Μ.Ι.Ε.Τ.], Αθήνα 1988.

³⁴ Αρνητικές επιπτώσεις της ήταν η εγχώρια παραγωγή να βρίσκεται σε χαμηλά επίπεδα, να υπάρχει ελλιπής εκχρηματισμός της αγοράς και περιορισμένη εισροή δυτικών αγαθών. Καρδάσης, *Ελληνική Εμπορική Ναυτιλία, 1858-1914..ό.π.*, σσ.344,346 και Guy Burgel, *Αθήνα, η ανάπτυξη μιας μεσογειακής πρωτεύουσας*, (μετάφραση Πέτρος Ρυλμόν), [Εξάντας], Αθήνα 1876, σ.202.

³⁵ Καρδάσης, *Ελληνική Εμπορική Ναυτιλία, 1858-1914..ό.π.*, σ.349 και Κωνσταντίνος Παπαθανασόπουλος, *Η Εμπορική Ναυτιλία, από το ιστίο στον ατμό, Όψεις της Ελληνικής Κοινωνίας του 19^{ου} αιώνα*, (επιμέλεια Δ.Γ. Τσαούση), [Εστία, Ι.Δ.Κολλάρου], Αθήνα 1984, σσ.73-105.

³⁶ Προστέθηκαν στο πρόγραμμα διδασκαλίας του Γυμνασίου της Σύρου τα μαθήματα στοιχειώδους εμπορικού δικαίου, διπλογραφίας και εμπορικής γεωγραφίας. Β.Δ. της 18 Ιουνίου 1856, «περί εμπορικών μαθημάτων». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ. της 23 Ιουνίου 1856 και ρύθμιση της διδασκαλίας τους με Β. Δ. της 10 Ιουλίου 1856 των μαθημάτων αυτών. Στέφανος Μ. Παρίσης, *Ανωτέρα και Μέση Εκπαίδευσις ήτοι Συλλογή των διεπόντων την Ανωτέραν και Μέσην Εκπαίδευσιν Νόμων ,Β. Διαταγμάτων και Εγκυκλίων του επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως Υπουργείου από του 1833-1884*, τόμος Α', Αθήνα 1884, σσ.283-284 και Δ. Αντωνίου, *Τα Προγράμματα.. ό.π.*, τόμος Γ', σ.351 και Μάρκου Πελοποννήσιου, *Το ιστορικό Γυμνάσιο Σύρου και η συμβολή του στην αναγέννηση της Παιδείας*, Αθήνα 1991, σ.26.

³⁷ Η ίδια ρύθμιση θα γίνει και για το Γυμνάσιο Πάτρας με το Β.Δ. της 3 Αυγούστου 1857. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.26 της 27 Αυγούστου 1856 και η ρύθμιση διδασκαλίας του με απόφαση υπ αρ.4781

βάση.³⁸ Οι πρωτοβουλίες αυτές προήλθαν από το ενδιαφέρον του Χριστόπουλου, Υπουργού Παιδείας το 1856 για την επαγγελματική εκπαίδευση. Ο ίδιος υποστήριξε το διάταγμα «περί εμπορικών μαθημάτων»,³⁹ καθώς και την πρακτική κατάρτιση των μαθητών σε ορισμένα τουλάχιστον σχολεία έχοντας ως πρότυπο το θεσμό παρόμοιων σχολείων σε ευρωπαϊκά κράτη.⁴⁰ Σε έκθεσή του της 29 Φεβρουαρίου 1856 προς το Βασιλιά ο ίδιος εξέφραζε το ενδιαφέρον του για την εμπορική εκπαίδευση. Πρόβαλλε για μερική κάλυψη αυτής της έλλειψης την ανάγκη ίδρυσης δύο τουλάχιστον εμπορικών εκπαιδευτηρίων και την άμεση προσθήκη εμπορικών μαθημάτων «άνευ αλλοιώσεως των κεκανονισμένων» στα γυμνάσια «των δύο εμπορικωτέρων πόλεων της Ελλάδος», της Σύρου και της Πάτρας.⁴¹: «Σπουδαία και λίαν καταφανής έλλειψις, ήτις χρεία πάσα να αναπληρωθή έστω και των εμπορικών εκπαιδευτηρίων. Τονίζοντας την αξία του εμπορίου για την ελληνική οικονομία, - «εστίν εκ των σπουδαιοτάτων στοιχείων, εξ ων πηγάζει μέγα μέρος του πλούτου της ελληνικής κοινωνίας» - ανέθετε στην Κυβέρνηση για το όφελος τόσο το κοινό, όσο και της τάξης των εμπόρων την υποχρέωση να φροντίσει, «ίνα οι προτιθέμενοι να διανύωσι το στάδιον του εμπορίου, προπαρασκευάζωνται θεωρητικώς εις τούτο, κτώμενοι τας προς το όλον και τα καθ' έκαστα αυτού σχέσιν εχούσας γνώσεις...υπαγορεύει αυτό και ανάγκη υπό της πείρας βεβαιούμενη...». Προσέθετε επίσης: «Την ανάγκην αυτήν συναισθανθέντες ιδιώται συνέστησαν διδακτήρια προς εκπαίδευσιν των εις το εμπόριον ωρισμένων νέων και τα διδακτήρια αυτά ευχαρίστως βλέπω ότι συντηρούνται και ακμάζουσιν».⁴² Ως «ακμάζον διδακτήριον»⁴³ θα

της 7 Αυγούστου 1857, Παρίσης, ό.π., τόμος Α' (1833-1884), σ.302 και Δ.Αντωνίου, **Τα Προγράμματα..** ό.π. τόμος Γ', σ 351.

³⁸ Δ.Αντωνίου **Τα Προγράμματα...ό.π.,** σ.51.

³⁹ Αλ. Δημαράς, **Η μεταρρύθμιση...ό.π.,** σσ.λγ' και 134.

⁴⁰ **Ό.π.,** σσ.149-151. Βλ. Χαράλαμπος Χριστόπουλος, *Γενική Έκθεσις προς την Α. Μ. τον Βασιλέα περί της καταστάσεως της Δημοσίας Εκπαιδύσεως κατά το λήξαν σχολικού έτος 1855-1856. Εφ. της Κυβερνήσεως,* αρ. 8 της 3 Απριλίου 1857, σσ.56-57.

⁴¹ «Μέχρις ού δε δυνηθώμεν να συστήσωμεν και διοργανώσωμεν δύο τουλάχιστον εμπορικά Εκπαιδευτήρια κατά το Κράτος, ενόμισα καλόν να επιστήσω την προσοχήν μου εις τα Γυμνάσια των δύο εμπορικωτέρων πόλεων της Ελλάδος, Σύρου και Πατρών, όπως διά προσθήκης μαθημάτων τινών εις αυτά, άνευ αλλοιώσεως των κεκανονισμένων, δυνηθώσι να εκπληρώσιν εν μέρει και την περί ης ο λόγος έλλειψιν...». Χαράλαμπος Χριστόπουλος, *Περιληπτική έκθεσις της εν Ελλάδι Μέσης Εκπαιδύσεως από του 1829 μέχρι τέλους τον 1855, μετά στατιστικών σημειώσεων, προς την Α. Μεγαλειότητα. Εφ. της Κυβερνήσεως,* αρ. 16/8 Μαΐου 1856, σ.121 (και αυτοτελές τεύχος, σσ.20-22) και Δ. Αντωνίου, **Τα Προγράμματα...ό.π.,** τόμος Α', σσ.48-49.

⁴² Χ.Χριστόπουλος, *Περιληπτική έκθεσις..ό.π.* και Δ. Αντωνίου, **Τα Προγράμματα..ό.π.,** τόμος Α', σσ.48-49.

⁴³ Σημείωνε όμως ο Χριστόπουλος δύο σημαντικούς λόγους, για τους οποίους έπρεπε η Κυβέρνηση να μεριμνήσει για τις εμπορικές σπουδές: «Αλλ' εις ταύτα οι διδασκόμενοι καταβάλλουσιν αδρά δίδακτρα' όθεν φοιτώσιν εις αυτά οι των ευπόρων παίδες, ου μόνον των εντός της Ελλάδος οικούντων, αλλά και πλείστοι των εις διάφορα της Ασίας και της Ευρώπης μέρη επί εμπορία εγκαθισταμένων. Τα ιδιωτικά ταύτα διδακτήρια διά τον αυτόν λόγον δεν δύναται είναι προσιτά τοις απορούσι και πενεστεροίς' όσοι δ' εκ τούτων τρέπονται εις εμπορίαν δεν έχουσι πολλάς των χρησίμων εις το επάγγελμα τούτο γνώσεων, ούτε θεωρίαν τινά των κατ' αυτό' αναγκάζονται δε ούτως έχοντες ν' αναπληρώσι διά της πείρας τας ελλείψεις ταύτας, αλλ' η πείρα κτάται διά χρόνου μακρού...». Επί πλέον πίστευε ότι ίσως τα ιδιωτικά εμπορικά εκπαιδευτήρια να μην διαθέτουν για πολλούς λόγους «την τελειότητα εκείνην, ην η Κυβέρνησις δύναται και οφείλει να δίδη τοιαύτα συσταίνουσα», σημαντικός λόγος για να προχωρήσει σε «όσα δυνατόν να κατορθωθώσιν εις αναπλήρωσιν της σπουδαίας ταύτης παρ' ημίν ελλείψεως». Χ. Χριστόπουλος, *Περιληπτική έκθεσις..ό.π.*

μπορούσε να εννοεί εκείνη την εποχή και την εμπορική σχολή του Αντωνιάδη. Αυτή περιλάμβανε Νηπιαγωγείο, Ελληνικό και Γυμνάσιο. Ο ίδιος ο Αντωνιάδης δαπάνησε για τη Σχολή εικοσιπέντε έτη σε μισθούς και ενοίκια συνολικά 1.236.000 δραχμές.⁴⁴

Για αρκετά χρόνια έλλειπε η ουσιαστική κρατική προσπάθεια για την εμπορική εκπαίδευση, όπου στράφηκε από νωρίς το ενδιαφέρον ιδιωτών και συλλόγων, που ίδρυσαν εμπορικά εκπαιδευτήρια. Το ενδιαφέρον λοιπόν για εμπορικές σπουδές εντοπίζεται σε παρόμοιες προσπάθειες, όπως στην ίδρυση του «Εμπορικού Εκπαιδευτηρίου» του Π. Αντωνιάδου από το 1855 στη Σύρο, και από το 1864 στην Αθήνα, της Πετριτσείου σχολής στο Ληξούρι της Κεφαλληνίας, της Βιομηχανικής και Εμπορικής Ακαδημίας Ρουσόπουλου το 1894⁴⁵ ή της Αθηναϊκής Σχολής Εμπορικής και Βιομηχανικής το 1900.⁴⁶ Εμφανίζονται παράλληλα εμπορικές σχολές σε πόλεις - οικονομικά κέντρα του ελλαδικού χώρου. Μοναδικό είναι το παράδειγμα της Σύρου, η οποία συνέχισε, ως προαναφέρθηκε, να αποτελεί μέχρι και τη δεκαετία του 1870 οικονομική πρωτεύουσα⁴⁷ και σημαντικό διαμετακομιστικό και εισαγωγικό εμπορικό κέντρο του χώρου της Ανατολικής Μεσογείου, ως φυσική γέφυρα στην ανταλλαγή εμπορευμάτων που βασιζόταν σε ένα ευρύ πλέγμα επικοινωνιών μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Οι έμποροι αποτελούσαν την πλειονότητα του οικονομικά ενεργού πληθυσμού και το κυρίαρχο στοιχείο στην οικονομική και κοινωνική ιεραρχία της Σύρου.⁴⁸ Σύμφωνα με το βουαρό F. Thiersch, το 1833 υπήρχαν 3.000 εμπορικοί οίκοι.⁴⁹ Ήταν επομένως αδήριτη η ανάγκη της κατάλληλης εκπαίδευσης πολλών νέων ή και εργαζόμενων που προσανατολιζόνταν στον τομέα του εμπορίου, ώστε να ανταποκρίνονται στις ανταγωνιστικές απαιτήσεις του κλάδου αυτού.

Το Εμπορικό Εκπαιδευτήριο του Αντωνιάδη από τα πιο φημισμένα ιδιωτικά σχολεία ιδρύθηκε το 1855 και λειτούργησε μέχρι το 1864 στη Σύρο, οπότε μεταφέρθηκε στην Αθήνα.⁵⁰ Σκοπός του, σύμφωνα με τον Κανονισμό του σχολείου, ήταν «η κατάλληλη και πλήρης εκπαίδευσις και ηθικοποιήσις νέων μελλόντων να διατρέξωσι το εμπορικόν στάδιον ή νέων σπουδαζόντων επιστήμην...». Οι μαθητές «επί τη βάσει των ισχυόντων της επικρατείας νόμων»

⁴⁴ Υπηρεσία Παναγιώτου Αντωνιάδου Αιγιέως και εις εθνικάς ανάγκας εισφοραί, Αθήνησι 1881, Λόγοι (συλλογή), σ.5.

⁴⁵ Ο Όθων Ρουσόπουλος (1855-1922) ήταν επιφανής χημικός που ίδρυσε τη μέση επαγγελματική αυτή σχολή για την εκπαίδευση εμπόρων, εμποροϋπάλληλων, τραπεζοϋπαλλήλων, υπαλλήλων της δημόσιας οικονομικής υπηρεσίας, γεωπόνων και χημικών. Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν Ηλίου, τόμος ΙΘ', σ.582, Λεωνίδας Καλλιβρετάκης, *Η δυναμική του αγροτικού εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*. [Μορφωτικό Ινστιτούτο Αγροτικής Τράπεζας], Αθήνα 1990, σσ.154-155.

⁴⁶ Δ.Αντωνίου, *Τα Προγράμματα...ό.π.*, τόμος Α', σ.51.

⁴⁷ Από το 1860 η ανάπτυξη του Πειραιά αφείρεσε τα πρωτεία από τη Σύρο. Βλ. σχετικά Β. Τσοκόπουλος, *Πειραιάς 1835-1870*, Αθήνα 1984, σ.184. Η αλματώδης πρόοδος του εξαγωγικού εμπορίου σταφίδας επίσης υπήρξε καθοριστικός παράγων ανάπτυξης του λιμανιού της Πάτρας. Κωνσταντίνος Βεργόπουλος, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα. Η Κοινωνική ενσωμάτωση της Γεωργίας*, [Εξάντας], β' έκδοση, Αθήνα 1975, σ.113.

⁴⁸ Βασίλης Α.Καρδάσης, *Σύρος, σταυροδρόμι της Ανατολικής Μεσογείου (1832-1857)*, Μελέτες Οικονομικής Ιστορίας, [Μ.Ι.Ε.Τ.], Αθήνα 1987, σσ.23-24 και 31.

⁴⁹ Φρειδερίκος Τιςς (Friedrich Thiersch), *Η Ελλάδα του Καποδίστρια*, (μετάφραση Σπήλιος), εισαγωγή, επιμέλεια, σχόλια Τάσου Βουρνά, Αθήνα 1972, τόμος Β', [Τολίδης], σσ.71-72.

⁵⁰ Μ. Πελοποννήσιος, *ό.π.*, σ.26.

διδάσκονταν εκεί «όσα ο μεγαλέμπορος Έλλην ή μεγαλέμπορος καταστήματος ανώτερος υπάλληλος οφείλει να γνωρίζει, ίνα ευκόλως απανταχού εμπορευήται».⁵¹

Στο Ελληνικό Παιδαγωγείο που ίδρυσε ο Ιωάννης Βαλέτας, Σίφνιος (1849-1858), επίσης διδασκόταν το μάθημα του εμπορικού δικαίου και της διπλογραφίας.⁵² Ως διευθυντής του, ο Βαλέτας, στην Έκθεσή του της 30 Ιουλίου 1856, σημειώνει ότι «με πολλούς μόχθους και δαπάνες κατόρθωσε να διοργανώση Εκπαιδευτήριον Εμπορικόν, ούτινος η εμπορικοτέρα της Ελλάδος πόλις χρειαζόταν προ πολλού».⁵³

Τα ίδια μαθήματα διδάσκονταν και στο Ελληνικό Λύκειο του Χρήστου Μ. Ευαγγελίδη (1846-1857), καθηγητή της αγγλικής γλώσσας στην Ερμούπολη πάλι.⁵⁴ Η ειδικευσή του στην αγγλική γλώσσα αποτελούσε προνόμιο για τη Σχολή του, στην οποία έστελναν πολλοί έμποροι τα παιδιά τους.⁵⁵ Η αναγκαιότητα της αγγλικής γλώσσας για τα εμπορικά επαγγέλματα προβάλλεται σε αίτηση του ίδιου το 1840 προς το Δήμο Ερμούπολης για να προσληφθεί ως καθηγητής του Γυμνασίου της πόλης - αργότερα θα ιδρύσει το δικό του Εκπαιδευτήριο στην Ερμούπολη -, όπου επισημαίνει: «Οι ενταύθα έμποροι εζήτησαν δι' αναφοράς των την εις το Β.Γυμνάσιον της πόλεως ταύτης εισαγωγήν Καθηγητού της Αγγλικής γλώσσας, ως χρησίμου εις την εκπαίδευσιν των νέων και ιδιωτών εις το εμπόριον ασχολουμένων». Θεωρεί ο ίδιος ότι η αγγλική γλώσσα είναι «ωφέλιμος εις τους επιθυμούντας να αφιερωθώσιν εις τας Μούσας δια την πληθύν των αξιολόγων αυτής συγγραμμάτων, παραιτήτως δε αναγκαίας εις τους μέλλοντας να διατρέξωσι το εμπορικόν στάδιον δια τας μετά της Αγγλίας αξιολόγους εμπορικές σχέσεις της πόλεως ταύτης».⁵⁶ Φαίνεται βήμα προοδευτικότερο από τη ρύθμιση της πολιτείας που όριζε ως προϋπόθεση για την εισαγωγή

⁵¹ Κανονισμός του κατά πρώτον εν Ερμουπόλει το 1855 άδεια της Κυβερνήσεως συσταθέντος, το δε 1864 εις Αθήνας μετατεθέντος, καθηγητού Παν. Αντωνιάδου, Εμπορικού Εκπαιδευτηρίου, Διάφορα, Ν.Α. (χ.χ. και χ.έ.), Ερμούπολις, σσ.43-51.

⁵² Ιωάννης Βαλέτας, Έκθεσις της κατά το Εον σχολαστικόν έτος διευθύνσεως και προόδου του Ελληνικού Παιδαγωγείου Ερμουπόλεως γενομένη την 1^{ην} Αυγούστου 1854, ημερομηνία ενάρξεως των ετησίων εξετάσεων, Εν Ερμουπόλει 1854 και Α.Σιώτης, Λόγος εκφωνηθείς εν των Ελληνικώ Λυκείω κατά την επέτειον της αυτού καθιδρύσεως ημέραν 24 Ιουλίου 1849. Εν Ερμουπόλει, [εκ του τυπογραφείου Γ.Μελισταγούς], 1849.

⁵³ Σημείωνε στην Έκθεσή του ότι «προ έτους συνεστήθη ιδιωτικό άλλο εμπορικό σχολείο και ότι η Κυβέρνηση ανάγκη έχουσα της εμπορικής αυτής πόλης προσέθεσε εμπορικά μαθήματα στο Γυμνάσιο Σύρου». Επίσης, το απαιτούμενο ποσό για τη συντήρηση του Παιδαγωγείου ανερχόταν σε 33.000 δραχμές. Ιωάννης Ν.Βαλέτας, Έκθεσις περι της κατά το Ζ' σχολικό έτος διεύθυνση και προόδου του Ελληνικού Παιδαγωγείου Ερμουπόλεως, Γενομένη την 30^{ην} Ιουλίου 1856, ημέρα ενάρξεως των ετησίων εξετάσεων και «Κανονισμός του κατά πρώτον εν Ερμουπόλει 1855 άδεια Κυβερνήσεως συσταθέντος Εμπορικού Εκπαιδευτηρίου». Ο.π.

⁵⁴ ΓΑΚ ΣΥΡ, φάκελος Ποικίλα 1840-1842 υπφ.18, έγγραφο 1844 της 30 Αυγούστου 1840 και έγγραφο 4079 της 2 Νοεμβρίου 1844. Άρθρο 63 του Νόμου 6/18 Φεβρουαρίου 1834, «περί συστάσεως Παιδαγωγείου από τον Χρήστο Ευαγγελίδη». Το εκπαιδευτήριο λειτουργούσε «ως παιδοτροφείον, εν ω οι παίδες θέλουν διδάσκεσθαι τα τε της προκαταρκτικής παιδείσεως και τα της ανωτέρας παιδείας μαθήματα να υπόκειται», έγγραφο 27899 της 24 Οκτωβρίου 1844 (Περί ονομασίας του «Εκπαιδευτικού καταστήματος» «Ελληνικόν Λύκειον» «Ελληνικόν Παιδοτροφείον»), και ό.π., έγγραφο 27899 της 24 Οκτωβρίου 1844. Βλ. και Ανδρέα Δρακάκη, Ελληνικόν Λύκειον Χρήστου Ευαγγελίδη (Ερμούπολις 1846-1857), Κυκλαδικά θέματα τόμος Δ', Σεπτέμβριος- Οκτώβριος 1987, τεύχος 22, σ.196.

⁵⁵ ΓΑΚ ΣΥΡ, φάκελος Ποικίλα (1840-1842), ό.π. και Ανδρέα Δρακάκη, Ελληνικόν Λύκειον...ό.π.

⁵⁶ ΓΑΚ ΣΥΡ, φάκελος Εκπαίδευση 6 (Διορισμοί παραιτήσεις 1841-1844), έγγραφο της 5 Ιουλίου 1840 και έγγραφο 2070 της 7 Οκτωβρίου 1841.

στο πανεπιστήμιο κατόχων του «Εμπορικού πτυχίου», - αποφοίτων του εμπορικού τμήματος-, τη γνώση της λατινικής γλώσσας.⁵⁷

Με υπουργική απόφαση του Σεπτεμβρίου του 1864 που στηρίχθηκε στη γνωμοδότηση του Συλλόγου καθηγητών του Γυμνασίου Σύρου, ορίστηκε τα εμπορικά μαθήματα να διδάσκονται για ένα έτος σε ιδιαίτερη τάξη.⁵⁸ Η απογοητευτική όμως εικόνα της απόδοσης των μαθητών οδηγούσε στην άποψη ενός γενικού εμπορικού προσανατολισμού όλων των μαθημάτων. Αντί για τη θεσμοθέτηση ενός ειδικού σχολείου, πράγμα δυσεπίτευκτο για την Κυβέρνηση, θα μπορούσε η ίδια να υποχρεώσει ένα από τα ιδιωτικά σχολεία της Σύρου «να οργανισθή ακριβώς εις εμπορικών».⁵⁹

Η εισαγωγή όμως εμπορικών μαθημάτων σε σχολεία της Επτανήσου καταργήθηκε.⁶⁰ Καταργήθηκαν επίσης έτσι όλα σχεδόν τα εμπορικά μαθήματα βαθμηδόν, επειδή, σύμφωνα με έκθεση της 25 Νοεμβρίου 1866 του υπουργού Παιδείας Δρόσου, «*ανωμαλίαν επέφερον εις τα γυμνάσια εν οίς εδιδάσκοντο τα εμπορικά μαθήματα και ωφέλειαν ουχί ανάλογον με την προσδοκίαν του υπουργείου*», καθώς επίσης, επειδή «*...ουσιώδης συγχρόνως οικονομία εις το δημόσιον έγινε, τουτέστιν εκ δραχμών 32.160*».⁶¹ Την ίδια περίοδο ο Αλέξανδρος Σούτζος, καθηγητής του Πολυτεχνείου αργότερα, μιλούσε για σύσταση εμπορικών σχολείων κατά το πρότυπο του εμπορικού σχολείου της Αμβέρσας, όπου διδάσκονταν πέντε ξένες γλώσσες, εμπορική αλληλογραφία, εμπορικό δίκαιο εμπορική γεωγραφία, γνώσεις φυσικής, χημείας, μηχανικής, φυσικής ιστορίας, ορυκτολογίας και μαθηματικών, χρήσιμες για τα εμπορεύσιμα προϊόντα.⁶² Οι λίγες τελικά κρατικές προσπάθειες να ευδοκιμήσει η εμπορική εκπαίδευση δεν ευδώθηκαν.

Εν τούτοις, την 16 Ιουλίου 1882 επικυρώθηκε ο νόμος ΑΛΘ' που ψήφισε η Βουλή «*περί συστάσεως εμπορικών ναυτικών σχολών*», όπου, εκτός από τις σχετικές διατάξεις, αναφερόταν στον τρόπο διενέργειας των εξετάσεων των εμποροπλοιάρχων για την απόκτηση διπλώματος. Δεν εφαρμόστηκαν ποτέ όμως οι διατάξεις αυτές «*καθ' όλην αυτών την έκτασιν*», επειδή δε θεωρήθηκαν «*ως δυνάμεναι επωφελή προς το εμπορικόν ναυτικόν υπηρεσίαν να παράσχωσιν*».⁶³

Το 1882 ατυχής ήταν έτσι η απόπειρα σύστασης εμπορικού τμήματος στο Γυμνάσιο Πειραιά,⁶⁴ στα πλαίσια σύστασης «*ναυτικών σχολών*» για εμποροπλοιάρχους στις «*ναυτικές*»

⁵⁷ Δ. Αντωνίου, *Τα Προγράμματα...ό.π.*, τόμος Α', σ.49.

⁵⁸ Απόφαση 8398 της 10 Σεπτεμβρίου 1864, «*περί κανονισμού των εις τα γυμνάσια παραδιδόμενων εμπορικών μαθημάτων*», Παρίσης,..ό.π., τόμος Α', σσ.326-327.

⁵⁹ Έκθεση του Γ.Γ.Παπαδόπουλου προς το υπουργείο Παιδείας, 26 Δεκεμβρίου 1865. Βλ. Γ. Γ.Παπαδόπουλος, *Περί των εν Σύρα σχολείων*, περ. Πανδώρα, τεύχος 16 (1865-1866), σ.232 και Δ.Αντωνίου, *Τα Προγράμματα...ό.π.*, τόμος Α', σ.51 και Γ', σ.351.

⁶⁰ Νόμος ΡΗ' της 20 Δεκεμβρίου 1865 και εγκύκλιος υπ.αρ.935 της 3 Φεβρουαρίου 1866, «*Οδηγίαι περί της εν Επτανήσω εκπαιδεύσεως του υπουργείου παιδείας*. Βλ. Παρίσης..ό.π., σσ.331-332.

⁶¹ Δ. Δρόσος, *Έκθεσις περί της καταστάσεως της Εκκλησίας της Ελλάδος και της δημοσίας εκπαιδεύσεως από του 1863 μέχρι τούδε, τη Αυτού Μεγαλειότητι τω Βασιλεί, Αθήνα 1866*, σσ.22-23 και *Εφημερίς των Φιλομαθών*, έτος ΙΔ', αρ.614-615 της 6 Δεκεμβρίου 1866, σ.1097.

⁶² Αλ. Σούτζος, *Περί τεχνικής εκπαιδεύσεως*, Πανδώρα τόμος16, φυλ.379 της 1 Ιανουαρίου 1866, σ.441.

⁶³ Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.276, τεύχος Α', της 1 Νοεμβρίου 1908.

⁶⁴ Νόμος ΑΙΔ' της 16 Ιουνίου και το εκτελεστικό Β.Δ. της 18 Ιανουαρίου 1883 που θα καταργηθεί το 1885 με το νόμο ΑΣΕΒ' Ιούλιο 1885. Οι δαπάνες αναθέτονταν στο Δήμο Πειραιά. Αντωνίου, *Τα Προγράμματα...ό.π.*, τόμος Α', σσ.614-618.

πόλεις του βασιλείου,⁶⁵ το οποίο θα μπορούσε να μορφώσει όχι μόνο νέους από τον Πειραιά, αλλά και ελληνοπαιδες από περιοχές εντός ή εκτός του ελληνικού κράτους, «οίτινες αναγκάζονται ήδη να προσφεύγουν εις τοιούτου είδους εκπαιδευτήρια συστημένα έν τε τη Ευρώπη και τη Χάλκη, υφιστάμενοι ουκ ολίγας δαπάνας».⁶⁶ Το ζήτημα φαίνεται να απασχόλησε για χρόνια το δήμο μιας βιομηχανικής και εμπορικής πόλης σαν τον Πειραιά.⁶⁷ Η αναγκαιότητα της εμπορικής εκπαίδευσης έγινε θέμα συζητήσεων στη Βουλή.⁶⁸ Με τον πολλαπλασιασμό των τραπεζικών οργανισμών, των ασφαλιστικών εταιριών, το άνοιγμα του Χρηματιστηρίου στην Αθήνα, τη μεταφορά σ' αυτήν εμπορικών, ναυτιλιακών και τραπεζικών επιχειρήσεων οι ανάγκες για ειδικευμένο προσωπικό ήταν επιτακτικές. Η διαπίστωση της αδυναμίας του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος να τροφοδοτήσει με ικανά και εξειδικευμένα στελέχη διάφορους τομείς της παραγωγής προκάλεσε διαμαρτυρίες,⁶⁹ αλλά και νέες προτάσεις βουλευτών. Ο Σπυριδών Στάης, βουλευτής Κυθήρων και αργότερα υπουργός Παιδείας, πρότεινε την κατάργηση των 2/3 από τα 300 κλασικά σχολεία και τη δημιουργία ισάριθμων πρακτικών και εμπορικών σχολών.⁷⁰ Ο ίδιος τόνιζε: «Μόνον διά της εμπορικής επιστήμης θα δυνηθώμεν να υποβοηθήσωμεν το εμπορικόν και επιχειρηματικόν ημών πνεύμα, ίνα αντεπεξέλθῃ κατά των ξένων εκείνων εμπόρων, των κεκοσμημένων υπό της απαραιτήτου τανύν εμπορικής μαθήσεως. Το εμπόριον είναι επιστήμη, και ως τοιαύτη, ίνα διδαχθῇ, ανάγκη σχολείων, εμπορικών αρτίων. Εάν δε τοιαύτα κατηρτίζοντο και παρ' ημίν, ου μόνον εκ της ελευθέρας Ελλάδος πλείστοι όσοι θα εφοίτων εν αυτοίς, αλλά και εξ αυτής της δούλης, και θα μετεβάλλετο η πρωτεύουσα του Βασιλείου ημών εις επιστημονικόν εμπορικόν κέντρον, θ' ανεχαιτιζέτο δε και το ολέθριον ρεύμα προς την κλασικὴν ἐκπαίδευσιν».⁷¹

⁶⁵ Ο.π. Υπάγονται στο υπουργείο Ναυτικών και είναι α' βαθμού, διετείς, όπου υπάρχουν γυμνασιακές β' βαθμού, όπου σχολαρχεία (για 18 μήνες). Δ.Αντωνίου, *Τα Προγράμματα...ό.π.*, τόμος Γ', σσ.352-354.

⁶⁶ *Ιστορικό Αρχείο Δήμου Πειραιώς (ΙΑΔΠ), Συνεδρίαση 15^{ος} Μαρτίου 1892, Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου Πειραιώς*, τόμος 15^{ος}. Παρίσης, *ό.π.*, τόμος Α', σσ.455-456 και 521-522.

⁶⁷ Κατά τη συζήτηση του προϋπολογισμού του Δήμου, στη συνεδρίαση του δημοτικού συμβουλίου στις 26 Ιανουαρίου 1889, τέθηκε επιτακτικά το ζήτημα ίδρυσης εμπορικής σχολής στον Πειραιά, όπως και στη συνεδρίαση της 3 Φεβρουαρίου 1889. *Συνεδριάσεις 26 Ιανουαρίου 1889, ΙΑΔΠ Πρακτικά..ό.π.*, Πειραιώς, τόμος 13ος (1883-1889). Ύστερα από 3 χρόνια, στη συνεδρίαση της 15 Μαΐου 1892 το Συμβούλιον του Δήμου Πειραιά παμψηφεί έβγαλε το ψήφισμα αρ.105, με το οποίο υπέβαλε προς την Κυβέρνηση την παράκληση να αναλάβει τη συντήρηση του Γυμνασίου που μέχρι τότε είχε αναλάβει ο ίδιος ο Δήμος, επειδή οι δαπάνες του τώρα θα στηρίζουν τη σύσταση Εμπορικής Σχολής. Ο.π., τόμος 15ος (1892-1895), Συνεδριάσεις 15 Μαΐου 1892. Η Κυβέρνηση Χ. Τρικούπη κατέθεσε τον Ιούλιο του 1892 σχέδιο νόμου με το οποίο συστηνόταν τετρατάξια Εμπορική σχολή στον Πειραιά και καταργούνταν το Γυμνάσιο. Δ.Αντωνίου, *Τα Προγράμματα..ό.π.*, τόμος Α', σσ.52-53. Για σύσταση εμπορικής σχολής στην πόλη αυτή μιλούσε και το σχέδιο νόμου αρ.312 της 22 Ιουλίου 1892. Παράρτημα της *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, Α' Συνόδου της ΙΓ' Βουλευτικής Περιόδου, Αθήνα 1893, σσ.394-395.

⁶⁸ Αναφέρουμε την υποστήριξη της εμπορικής εκπαίδευσης από τον Βουλευτή Κυθήρων και μετέπειτα Υπουργό Παιδείας Σ.Στάη την 12 Ιανουαρίου 1893. *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, *ό.π.*, Αθήνα 1893, σ.527.

⁶⁹ Σωτήρης Γκλαβάς, *Η τεχνική και επαγγελματική εκπαίδευση στην Ελλάδα 1830-1930*, (διδασκτορική διατριβή), [ΕΚΠΑ/ Τμήμα Εκπαίδευσης και Αγωγής στην Προσχολική Ηλικία], Αθήνα 1998, σ.19.

⁷⁰ *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, Περίοδος ΙΓ', Συνεδρίαση Β', Αθήνα 1893, σ.494.

⁷¹ *Εφημερίς ό.π.*: Περίοδος ΙΓ' - Σύνοδος Β', Αθήνα 1903, σσ.494-495.

Με τα νομοσχέδια του 1898 προαναγγέλθηκε η μεγάλη μεταρρύθμιση. Στη νέα αυτή φάση αναμενόταν ένα σχολείο - αρωγός στη βιομηχανική ανάπτυξη της ελληνικής κοινωνίας και «...ικανόν να αποτρέψη ποτε εκ του μετώπου της το στίγμα του 1897...».⁷² Για πρώτη φορά μελετάται η μετάδοση πρακτικών γνώσεων για την ένταξη του μαθητή στην οικονομική και κοινωνική ζωή.⁷³ Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα ακόμη λειτουργούσαν ιδιωτικές ή κοινοτικές εμπορικές σχολές όπου διδάσκονταν εμπορικά μαθήματα.⁷⁴ Μία από αυτές ήταν η ιδιωτική σχολή των αδελφών Ν. και Ι. Μεγαρέων που ακολουθούσε το υπόδειγμα του Βαρβακείου Λυκείου στη λειτουργία της, περιλάμβανε όμως και Εμπορική σχολή.⁷⁵ Ήδη από το 1894 με την πρωτοβουλία του Όθωνα Ρουσόπουλου και του φυσικού Ιωάννη Γεράκη ιδρύθηκε στον Πειραιά η πρώτη στο ελεύθερο βασίλειο εμπορική σχολή με βιομηχανικό τμήμα με τίτλο «Βιομηχανική και Εμπορική Ακαδημία», η οποία το 1896 μεταφέρθηκε στην Αθήνα.⁷⁶ Εκτός από το Εμπορικό τμήμα περιλάμβανε αρχικά το τμήμα Χημικών Βιομηχάνων με κλάδους Ζυμοτεχνών, Ελαιουργών, Ζωοτεχνών και τη Γεωργική Σχολή.⁷⁷ Από το Σεπτέμβριο του 1894 η λειτουργία του Εμπορικού τμήματος είχε ανασταλεί για να επαναλειτουργήσει τον Οκτώβριο του 1898⁷⁸ στον Πειραιά ως Ναυτική Εμπορική Σχολή με σκοπό τη διευκόλυνση των ναυτιλλομένων στην απόκτηση των αναγκαίων επιστημονικών γνώσεων προς απόκτηση το διπλώματος του εμποροπλοιάρχου. Η προσπάθειά του όμως δεν ευδοκίμησε.⁷⁹ Τα μέσα για την οικοδόμηση του μεγάρου, όπου θα στεγαζόταν η Βιομηχανική και Εμπορική Ακαδημία προθυμοποιήθηκε να τα χορηγήσει με υπόδειξη και παρακίνηση του Όθωνα Ρουσόπουλου, που μετέβη στην Οδησό το 1901 για το σκοπό αυτό, ο Γρηγόριος Γρ. Μαρασλής.⁸⁰ Την επιθυμία του αυτή σχετικά με τη χρήση του κτιρίου, που ο ίδιος ο ευεργέτης εκφράζει σε επιστολή της 27 Σεπτεμβρίου 1904,⁸¹ δεν είδε να υλοποιείται, γιατί το Κράτος παραχώρησε το κτίριο στην Ανώτατη Εμπορική Σχολή. Η διαφορά του Ρουσόπουλου

⁷² Αλ. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση..ό.π.*, τόμος Α', σ.274.

⁷³ Αθ. Ευταξίας, *Εκπαιδευτικά Νομοσχέδια. Αιτιολογική έκθεση και αγορεύσεις περί δημοτικής εκπαίδευσης*, [εκ του Εθνικού Τυπογραφείου], εν Αθήναις 1899, σ.3.

⁷⁴ Ιδιωτική πρωτοβουλία αναπτύσσεται το 1895 παράλληλα με την ίδρυση νυχτερινών σχολών από τον Πειραιϊκό Σύνδεσμο. Εγχώρια παραγωγή σε χαμηλά επίπεδα, ελλιπής εκχρηματισμός της αγοράς περιορισμένη εισροή δυτικών αγαθών, ήταν χαρακτηριστικά της οικονομίας που ώθησαν σε παρόμοιες κινήσεις. Παντελής Κυπριανός, *Συγκριτική Ιστορία της Ελληνικής Εκπαίδευσης*, [Βιβλιόραμα], Αθήνα 2004, σ.170.

⁷⁵ *Πανελλήνιον Λεύκωμα Εθνικής Εκατονταετηρίδος 1821-1921*, Αθήνα 1923, τόμος Ε', σ.118.

⁷⁶ Σπ. και Κων Βοβολίνης, *Μέγα Ελληνικόν Βιογραφικόν Λεξικόν*, τόμος Ε', [έκδοση της Βιομηχανικής Επιθεωρήσεως], Αθήνα, 1958, σ.85 και Γεώργιος Αναστασόπουλος, *Ιστορία της ελληνικής βιομηχανίας*, τόμος Β', [Ελληνική Εκδοτική Εταιρεία], Αθήνα 1947, σσ.784-785.

⁷⁷ Β.Δ. «περί εγκρίσεως καταστατικού της Βιομηχανικής και Εμπορικής Ακαδημίας. 29 Ιουλίου 1894». Εφ. της Κυβερνήσεως, τεύχος Γ', αρ. 65 της 11 Αυγούστου 1894. Βλ. κεφ. Τεχνική Εκπαίδευση, σ.745.

⁷⁸ Ανεστάλη η λειτουργία της με εγκύκλιο της 23 Σεπτεμβρίου 1894 και η έναρξή της ορίστηκε με εγκύκλιο της 26 Αυγούστου 1898 επί υπουργού Α. Μιαούλη. Σπ. και Κων. Βοβολίνης, *ό.π.*, σ.87.

⁷⁹ *Ο.π.*

⁸⁰ Επιβεβαιώνεται τούτο από επιστολή εκ μέρους του Μαρασλή του Λύσανδρου Γ. Χατζηκώνστα, του τότε διευθυντή της «Βιβλιοθήκης Μαρασλή» στην Οδησό, με ημερομηνία 8 Δεκεμβρίου 1901: «...εχάρην.. διότι δια της αποφάσεως του κ.Μαρασλή ενισχύεται έργον ,ου η ευδοκίμησις μεγάλας υποσχενίται εις το Έθνος ωφελείας. Συγχαίρω υμίν από καρδίας, ου μόνον δια την συνδρομήν, ήτις παρέχεται εις το έργο ημών, αλλά διότι εγένεσθε ο εισηγητής της λαμπράς ταύτης ιδέας...». Ο ευεργέτης διέθεσε 250.000 δραχμές, δηλαδή 10.000 λίρες Αγγλίας. *Ο.π.*, σ.509.

⁸¹ Επί της σημερινής οδού Βασιλίσσης Σοφίας σε οικοπέδο μονής Πετρακή έκτασης 18.000 τετρ.πήχεων άρχισε το 1903 η οικοδόμηση του μεγάρου. ΜΗΚ,Γ'822, σ.193.

με το Κράτος συνεχίστηκε και μετά το θάνατο του Μαρασλή (1907). Τον Απρίλιο του 1914 ο ίδιος ο Ρουσόπουλος αναφερόμενος στο Μαρασλή στο «Δελτίο» της Ακαδημίας σημείωνε μεταξύ άλλων ότι το Κράτος χρησιμοποιεί το κτίριο της Βιομηχανικής και Εμπορικής Ακαδημίας «*δια σκοπούς αλλοτρίους προς την θέλησιν του χορηγού, όστις ζων ήδη αντελήφθη τούτο, λίκαν δε δυσαρεστήθη εκ της τοιαύτης του υπουργού ενεργείας*», ως έγραψεν αυτολεξεί ο γραμματεύς αυτού. Φαίνεται δε ότι τόσο επικράνη ο μεγάλθυμος ευεργέτης, ώστε ουδέν έκτοτε περιήλθεν εις το Ελληνικόν εκ της μεγάλης αυτού περιουσίας, ήτις υπερέβαινε τα 22.000.000 ρουβλίων, ήτοι 59.000.000 φράγκων, κατά τους ειδότας» και προσθέτει ο Ρουσόπουλος: «*Εν γένει η ενίοτε επικρατούσα παρ' ημίν τάσις να μη λαμβάνηται υπ' όψιν η θέλησις των διαθετών είναι λίκαν επικίνδυνος...*».⁸²

Επίσημη αναγνώριση της Ακαδημίας από το Κράτος έγινε το Σεπτέμβριο του 1908.⁸³ Η αναγνώριση όμως αυτή προκάλεσε αντιδράσεις που οδήγησαν σύντομα στην άρση της.⁸⁴

Ο Μαρασλής «*εκ φύσεως ελευθέριος εις το χορηγείν εις οιονδήποτε αποτεινόμενον και ζητούντα την αρωγήν του...*»,⁸⁵ εκτός από τη φροντίδα του για τον παροικιακό ελληνισμό και τη σημαντική ανοικοδόμηση της Οδησού, προέβη «*είτε ιδιωτεύων, είτε δημαρχών*» σε εθνικού και φιλανθρωπικού χαρακτήρα δωρεές τόσο στο ελεύθερο κράτος, όσο και στις χώρες του «*αλύτρωτου*» ελληνισμού.⁸⁶ Το πνεύμα εκσυγχρονισμού και ευέλικτης προσαρμογής στις εκπαιδευτικές ανάγκες του καιρού του που διέκρινε τον Μαρασλή διαφαίνεται στη μετατροπή της ελληνικής σχολής κλασικών σπουδών στην Οδησό κατά το τέλος της εκεί δημαρχίας του σε εμπορική σχολή.⁸⁷ Η ανάγκη ύπαρξης μιας εμπορικής σχολής στον ελληνικό χώρο εκφράζεται μέσα από τις επιχορηγήσεις και δωρεές που δέχτηκε η Σχολή του Ρουσόπουλου από δωρητές του ελληνικού, αλλά και του οθωμανικού χώρου.⁸⁸

⁸² Ο ίδιος επίσης είχε γράψει στο «Δελτίο» που εξέδιδε: «*Αν η διαθήκη του διέψευσε τας προσδοκίας τινών, αποδοτέον τούτο εις το ότι αι θελήσεις του επί των δωρεών, ας ζων έκαμε δε εξετελέσθησαν πάντοτε μετ' ακριβείας υπό των εκάστοτε αρμοδίων, εις τους οποίους συνιστώμεν να σέβονται και εκτελώσι μετά θρησκευτικής ευλαβείας τας βουλήσεις των μεγίστων του ελληνισμού τέκνων, διότι άλλως θ' απογοητευθώσιν αυτά*». Σπ. και Κων. Βοβολίνη, *ό.π.*, τόμος Ε', σ.89.

⁸³ Επίσημη αναγνώριση της Ακαδημίας από το Κράτος έγινε με το Β.Δ. της 16 Σεπτεμβρίου 1908, «*περί εγκρίσεως του οργανισμού της εν Αθήναις Βιομηχανικής και Εμπορικής Ακαδημίας μετονομαζόμενης σε «Ακαδημία των Τεχνικών Σπουδών»*». *Ο.π.*, σ.90.

⁸⁴ Με Β.Δ. της 13 Δεκεμβρίου 1908 ανακλήθηκε το προηγούμενο διάταγμα περί επίσημης αναγνώρισής της. *Ο.π.*

⁸⁵ *Εφ.Αθήναι* της 2 Μαΐου 1907 [εκδιδόμενη από τον Γεώργιο Κ.Πώπ].

⁸⁶ Σπ. και Κων. Βοβολίνη, *ό.π.*, τόμος Ε', σσ.504-514, ΜΗΚ,Γ' 193, σ.822, Κωνσταντίνος Κ.Παπουλίδης, Γρηγόριος, *Γρ. Μαρασλής, ο μαικήνας και ευεργέτης από την Οδησό*, στο περ. *Ημερησία, Η Ελλάδα των Ευεργετών* (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004, σ.44, ΓΑΚ ΚΕΡΚ., φάκελος 732, υπφ.1, έγγραφο 1331 της 26 Αυγούστου 1906 και έγγραφο 5492 της 29 Αυγούστου 1906.

⁸⁷ Σπ. και Κων. Βοβολίνη, *ό.π.*, σ.506 και Σκεύος Ζερβός, *Εθνικά Κληροδοτήματα και Δωρεαί*, Αθήνα (1925), σ.1511.

⁸⁸ Στην Εμπορική και Βιομηχανική Ακαδημία του Όθωνα Ρουσόπουλου κατευθύνεται το κληροδοτήμα του Γεωργίου Κανδήλη Μυτιληνιού εμπόρου από το Σαναφέν, της επαρχίας Μινέτ Ελ Γκάμχ της Αιγύπτου τον Απρίλιο του 1914 (διαθήκη της 1 Απριλίου 1914). Ο ευεργέτης αφιέρωνε 3.000 εικοσόφραγκα σε υποτροφία ενός μαθητή από τη Μυτιλήνη στην εμπορική και βιομηχανική Ακαδημία του Όθωνα Ρουσόπουλου. Το παράδειγμα, αν και μόλις υπερβαίνει τα χρονικά και γεωγραφικά όρια της έρευνάς μας, είναι αντιπροσωπευτικό μιας πρακτικής που συνεχίζει να υφίσταται. Ο διαθέτης ορίζει η υποτροφία να δίνεται «*κατ' έγκρισιν της κατά καιρόν εφορίας των Σχολειών Μυτιλήνης και του Γυμνασιάρχου, ίνα επί τέσσερα κατά συνέχειαν έτη σπουδάζη εμπορικά και ξένας γλώσσας ή γαιοπονίαν και ειδικώς ελαιουργίαν και σαπωνοποιία και καλλιέργειαν ελαιοδένδρων*,

Μία από αυτές είναι του Στέφανου Ζαφειρόπουλου, πλούσιου ομογενούς, γνωστού από την εκτύπωση των τεσσάρων χαρτών ιστορίας και γεωγραφίας του Kirpert και διανομή τους σε όλα τα σχολεία. Εκτός από άλλες ευεργεσίες, ο Ζαφειρόπουλος άφησε 10.000 φράγκα στην Εμπορική Σχολή.⁸⁹

Ο Δήμος του Πειραιά με δήμαρχο τον βιομήχανο και πολιτικό, Θεόδωρο Ρετσίνα, χορήγησε κληροδότημα 12.000 δραχμών ετησίως για υποτροφίες νεαρών Πειραιωτών.⁹⁰ Στα 25 έτη ζωής της Σχολής διακόπηκε η λειτουργία της μετά το θάνατο του Ρουσόπουλου. Σ' αυτήν φοίτησαν παιδιά από περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και παροικίες του ελληνισμού της διασποράς.⁹¹ Η πρόοδος της σχολής, παρά την έλλειψη κρατικής επιχορήγησης, ήταν αδιάλειπτη.

Δε λείπουν όμως στον τομέα αυτό τα κληροδοτήματα μεσαίων και μικρών ευεργετών, οι οποίοι συνειδητοποιούν και διαβλέπουν τη ζωτική σημασία της εμπορικής εκπαίδευσης για την οικονομία της χώρας. Ο Διονύσιος Πεταλάς, λόγου χάρη, το 1880 αφήνει το ½ της περιουσίας του στη σύσταση εμποροναυτικής σχολής αρρένων στην Ιθάκη. Ιδιαίτερη προτίμηση του ευεργέτη είναι η διδασκαλία στη σχολή αυτή της γαλλικής ως ξένης γλώσσας από γάλλο διδάσκαλο.⁹²

Άρχισαν λοιπόν αυτή την εποχή να δημιουργούνται κατά τόπους εμπορικοί σύλλογοι και συνεταιρισμοί, ως μία αναπόφευκτη αναγκαιότητα οικονομικής ανάπτυξης και εδραίωσης των διαφόρων εμπορικών επαγγελματιών με παράλληλους στόχους κατάρτισης και εκπαίδευσης των μελών τους. Ενδεικτικά αναφέρουμε τη δημιουργία του εν Αθήναις Συνδέσμου των Συντεχνιών το 1896, σκοπός του οποίου ήταν να «κατάρτιση εν τω ανεγειρομένω καταστήματι αυτού εσπερινάς, εμπορικές και βιομηχανικές σχολάς»⁹³ και του Συνδέσμου των Εμποροϋπαλλήλων Πειραιώς με στόχο την «ηθικήν μόρφωσιν, την διανοητικήν ανάπτυξιν και την αλληλοβοήθειαν των μελών αυτού».⁹⁴ Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα

θα επιστρέφει δε εις την πατρίδα του Μυτιλήνην ή Λέσβον, ίνα εξασκή το επάγγελμά του διαφωτίζων και τους άλλους, ίνα ούτω γίνη ωφέλιμος εις εαυτόν και εις την Πατρίδα του». Κωνσταντίνος Ζαβιτσιάνος, *Αρχαία Εθνικών Ευεργετών*, τεύχος Α', Αθήνα 1929 (ΖΑΒ), τόμος 6, σ.112.

⁸⁹ Ο εν Αθήναις Σύλλογος προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων, *Η Δράσις του Συλλόγου κατά την Εκατονταετίαν 1869-1969*, Αθήνα 1970, σσ.85,200-203 και ΖΑΒ, τόμος 5, σ.138.

⁹⁰ Γκλαβάς, ό.π., σ.256 και Καλλιβρετάκης, ό.π., σ.154.

⁹¹ Σπ. και Κων Βοβολίνης, ό.π., τόμος Ε', (ανατύπωση από την πρώτη έκδοση της Βιομηχανικής Επιθεωρήσεως), Αθήνα 1958, σ.35.

⁹² Β.Δ. της 24 Σεπτεμβρίου 1880, «περί εγκρίσεως των διατάξεων της διαθήκης του Διονυσίου Κ. Πεταλά. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.104 της 15 Οκτωβρίου 1880.

⁹³ «Ο Σύνδεσμος, προϊόντος του χρόνου, άμα αι πρόσοδοι αυτού το επιτρέψωσι, θέλει κατάρτιση εν τω ανεγειρομένω καταστήματι αυτού έσπερινάς, εμπορικές και βιομηχανικές σχολάς ως και λαϊκάς βιβλιοθήκας διά τα μέλη εν γένει των εν Αθήναις Συντεχνιών». Άρθρο 25 του Οργανισμού της 4 Ιανουαρίου 1896. ΒΔ. «περί εγκρίσεως οργανισμού του εν Αθήναις Συνδέσμου των Συντεχνιών», Αθήναι τη 3 Δεκεμβρίου 1895. Εφ. της Κυβερνήσεως, Β', αρ.2 της 4 Ιανουαρίου 1896 και Κ.Σοφιανός, *Το νομικό καθεστώς της παιδικής ηλικίας και της νεότητας (1833-1900). Συναγωγή νόμων, διαταγμάτων, εγκυκλίων, καταστατικών*. [Ι.Α.Ε.Ν.] - Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1988, σ.742

⁹⁴ Άρθρο 20ο του Καταστατικού της 13 Μαΐου 1899. «Ο σκοπός ούτος επιδιώκεται α)διά δημοσίων διαλέξεων και αναγνώσεως εμπορικών και οικονομολογικών διατριβών-β), δι' εκδόσεως εμπορικού περιοδικού, γ) δια κατάρτισμού βιβλιοθήκης και αναγνωστηρίου, δ) διά συστάσεως εντευκτηρίου, ε) δι' ιδρύσεως πρακτικής εμπορικής σχολής κατά τα εν εσπερία τελειότερα συστήματα πρακτικών εμπορικών σχολών και λογιστικής· ς δι' αναγραφής εν τω προϋπολογισμώ πιστώσεως προς χρηματικήν αρωγήν των μελών, και τέλος ζ' διά παντός ετέρου μέτρου τείνοντος προς ευόδωσιν του επιδιωκομένου

λειτουργούσαν επίσης στον Πειραιά η σχολή του Σωματείου των Εργατών Μηχανικών και η Σχολή εμποροϋπαλλήλων του ίδιου συλλόγου.⁹⁵

Συγχρόνως, το 1895 έγινε η σύσταση του Συλλόγου των εμποροϋπαλλήλων Βόλου το 1895 με σκοπό την «ηθικήν μόρφωσιν και διανοητικήν ανάπτυξιν των μελών αυτού»,⁹⁶ του Συλλόγου των εμποροϋπαλλήλων «Ερμούπολις» το 1894 με τον ίδιο επίσης σκοπό, αλλά και η σύσταση και συντήρηση από αυτόν Εμπορικής σχολής.⁹⁷ Το 1897 ιδρύθηκε ο Εμπορικός Σύλλογος Βόλου, σημαντικότερος των τότε υπαρχόντων στην Ελλάδα με πλούσια οικονομική και επιστημονική δραστηριότητα στην περιοχή. Σκοπός του ήταν «η υποστήριξις του Εμπορίου και της Βιομηχανίας του τόπου και η ανάπτυξις των συμφερόντων αυτού».⁹⁸ Σπουδαιότερη πρωτοβουλία του ήταν η ίδρυση της Εμπορικής Σχολής Βόλου το 1900.⁹⁹ Ως αστικό και οικονομικό κέντρο ο Βόλος βρέθηκε εύκολα στο δρόμο της εμπορικής ανάπτυξης παράλληλα με έντονη τραπεζική, ναυτιλιακή και βιομηχανική δραστηριοποίηση.¹⁰⁰ Ήταν επόμενη η ζήτηση εκπαιδευμένων στελεχών για τις διάφορες επιχειρήσεις. Μέχρι τότε δεν υπήρχε άλλη σχολή πλην του «Εμπορικού Λυκείου» του Ιωάννη Σπυριδωνίδου,¹⁰¹ ιδιωτικού σχολείου.¹⁰² Περιλάμβανε Νηπιαγωγείο, Δημοτικό, Ελληνικό σχολείο και την πρώτη γυμνασιακή τάξη. Φαίνεται όμως να διατήρησε το χαρακτήρα ενός γενικής κατεύθυνσης σχολείου, παρά την επωνυμία του.¹⁰³ Η ανάγκη δημιουργίας επαγγελματικού

σκοπού» Άρθρο 3^ο.ό.π. Β.Δ. «περί εγκρίσεως του καταστατικού του Συνδέσμου των Εμποροϋπαλλήλων Πειραιώς». Εφ.της Κυβερνήσεως, Β', αρ.34 της 14 Ιουλίου 1899. Κ.Σοφιανός, Το νομικό καθεστώς..ό.π., τόμος Β', αρ.4036, σ.992.

⁹⁵ Λυδία Σαπουνάκη-Δρακάκη, Η εκπαίδευση της εργατικής τάξης στον Πειραιά τον 19ο αιώνα, Τα Ιστορικά 6 (1986), σσ.396-400.

⁹⁶ Σκοπός του Συλλόγου επί πλέον ήταν η ανάπτυξις του «εν γένει εμπορικού φρονήματος» και η παροχή χρηματικής αρωγής του συλλόγου «εις πάσχοντα αυτού τακτικά μέλη». Άρθρο 48. Από ειδικευμένους καθηγητές θα διδασκόταν η ελληνική, η γαλλική γλώσσα και η διπλογραφία δαπάνη του συλλόγου. Άρθρο 2^ο του Καταστατικού της 25 Ιανουαρίου 1895. Β.Δ. της 14 Μαΐου 1894, «περί εγκρίσεως καταστατικού του συλλόγου των εμποροϋπαλλήλων Βόλου». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.21 της 22 Φεβρουαρίου 1895. Σοφιανός, Το νομικό καθεστώς..ό.π., αρ.3096, σ.688.

⁹⁷ Β.Δ. της 17 Ιουνίου 1894, «περί εγκρίσεως νέου κανονισμού του εν Ερμούπολει συλλόγου των εμποροϋπαλλήλων «Ερμούπολις». Ο Σύλλογος σκοπό είχε: «α) την ηθικήν μόρφωσιν και διανοητικήν ανάπτυξιν των μελών αυτού, β) την μόρφωσιν και ανάπτυξιν επίσης των διά το εμπορικών στάδιον προωρισμένων νέων, γ) την σύστασιν αποταμιευτικού ταμείου και την χρηματικήν αρωγήν του Συλλόγου εις χρίζοντα τοιαύτης τακτικά μέλη. (Άρθρο 1^ο του Καταστατικού.. «Ο σκοπός του Συλλόγου επιδιώκεται [...] γ) διά συστάσεως και συντηρήσεως υπ' αυτού Εμπορικής σχολής...». Άρθρο 2^ο του Καταστατικού του εν Ερμούπολει συλλόγου των εμποροϋπαλλήλων «Ερμούπολις» της 6 Απριλίου 1894. Εφ. της Κυβερνήσεως, τεύχος Γ', αρ.54 της 28 Ιουνίου 1894. Σοφιανός, Το νομικό καθεστώς..ό.π., αρ.2987, σ.660.

⁹⁸ Ιδρύθηκε με Β.Δ. της 26 Μαρτίου 1897. Χ.Χαρίτος, Η Εμπορική Σχολή...ό.π., σ.13.

⁹⁹ Η Σχολή εγκρίθηκε Β.Δ. της 4 Νοεμβρίου 1900. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.58 της 8 Νοεμβρίου 1900.

¹⁰⁰ Χαράλαμπος Γ. Χαρίτος, Η Εμπορική Σχολή του Βόλου (1900-1977) συμβολή στην ιστορία της, Εταιρεία Θεσσαλικών Ερευνών, [Ωρες], Βόλος 1992, σ.13 και Guy Burgel, ό.π., σσ.173,187.

¹⁰¹ Λειτουργήσε με την υπ.αρ. 13283 άδεια (Β.Δ.) της 30 Αυγούστου 1895, «περί χορηγήσεως, εις Ι. Σπυριδωνίδην, αδείας ιδρύσεως εν Βόλω ιδιωτικού Λυκείου υπό την επωνυμίαν "Εμπορικών Λύκειον", περιλαμβάνοντος νηπιαγωγείον, δημοτικόν σχολείον, ελληνικόν σχολείον και την πρώτην γυμνασιακήν τάξιν, υπό την επιτήρησιν του γυμνασιάρχου του εν Βόλω γυμνασίου». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.205 της 30 Αυγούστου 1895.

¹⁰² Νίτσα Κολιού, Ενθύμιον Εκπαιδεύσεως Θηλέων, Βόλος 1997, σ.69.

¹⁰³ Χ.Χαρίτος, Η Εμπορική Σχολή...ό.π., σ.13.

εκπαιδευτηρίου με εμπορική κατεύθυνση οδήγησε στην απόφαση της ίδρυσης της Εμπορικής Σχολής. Σημαντικότερος οικονομικός αρωγός ήταν ο Δήμος Παγασών τον Αύγουστο του 1900.¹⁰⁴ Την επόμενη χρονιά υποστηρίχθηκε και από τους «δήμους Παγασών, Μακρυνίτσας, Σηπιάδος και πολλών φιλοπρόσδων πατριωτών».¹⁰⁵ Η Σχολή στόχευε, σύμφωνα με το πρώτο καταστατικό της, στην «τελείαν» και σύμφωνα με τις απαιτήσεις του τότε εμπορίου μόρφωση εμπορικών, τραπεζιτικών και οικονομικών υπαλλήλων.¹⁰⁶ Όσον αφορά στη διδασκαλία, προβλεπόταν: «συστηματική, θεωρητική και πρακτική των εμπορικών και λογιστικών μαθημάτων κατά το επίσημον αναλυτικόν πρόγραμμα των Ανωτέρων Εμπορικών Σχολών της Γαλλίας (*Ecoles superieures de Commerce*) επί τη βάσει των δοκιμωτέρων Γαλλικών ειδικών συγγραμμάτων».¹⁰⁷ Στη Σχολή εισάγονταν πέντε άποροι μαθητές δωρεάν. Οι δήμοι έστελναν μαθητές με τα απαιτούμενα προσόντα πληρώνοντας ετησίως για τον καθένα το απαιτούμενο ποσό.¹⁰⁸

Τις τελευταίες ιδιαίτερα δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα η διδασκαλία εμπορικών μαθημάτων σε διάφορα εκπαιδευτήρια και ιδρύματα καταδείκνυε και την αναγκαιότητα μιας εμπορικής κατάρτισης και παιδείας των μαθητών. Στο Αμαλίο Ορφανοτροφείο, λόγω χάρη, φαίνεται να είχε εισαχθεί το 1888 η διπλογραφία και η καταστιχογραφία, απαραίτητα αντικείμενα για υπαλλήλους εμπορικών καταστημάτων, καθώς και οικονόμους.¹⁰⁹

Το Σεπτέμβριο του 1900 το Πετρίτσειο Γυμνάσιο στο Ληξούρι της Κεφαλλονιάς, του οποίου η συντήρηση στηριζόταν στο κληροδότημα του ιατρού Σταματίου Δημητρίου Πετρίτση,¹¹⁰ μετατράπηκε σε τριτάξια Εμπορική Σχολή Ληξουρίου.¹¹¹ Ο ίδιος ο ευεργέτης στη διαθήκη του το 1832 συγκεκριμενοποιεί τις επιθυμίες του πάνω στο είδος και τη χρησιμότητα των γνωστικών αντικειμένων των εκπαιδευτικών μαθημάτων της σχολής¹¹² που απουσίαζαν

¹⁰⁴ Επιχορήγησε τη Σχολή με 3000 δραχμές με τον όρο της δωρεάν φοίτησης πέντε άπορων μαθητών. Νίτσα Κολιού, *ό.π.*, σ.69.

¹⁰⁵ **Εφ. Θεσσαλία** της 29 Ιουλίου 1900.

¹⁰⁶ «Λογιστών δυναμένων άμα τη αποπεράτωση των σπουδών αυτών, να υπηρετήσωσι εις γραφεία εμπορικά, τραπεζικά, βιομηχανικά. Εμπόρων και διαχειριστών ικανών εν προσεχεί μέλλοντι, όχι μόνον το εσωτερικόν Ελληνικόν εμπόριον να διευθύνωσιν, αλλά και τας μετά του εξωτερικού εμπορικάς σχέσεις της Ελλάδος ν'αναπτύξωσι». **Στατιστικόν Τμήμα Εμπορικού Συλλόγου Βόλου**,... *ό.π.* Οδηγός Βόλου – Νομού Μαγνησίας, 1901, σσ.87-89.

¹⁰⁷ Το ποσό καθοριζόταν σε 600 δραχμές για την Α' τάξη και 300 δραχμές για τη Β' και Γ' τάξη. *Ό.π.*

¹⁰⁸ *Ό.π.*, σσ.87-89.

¹⁰⁹ Βλ. *Το Αμαλίειον Ορφανοτροφείο*, **Εφημερίς των Κυριών**, τεύχος 57 (1888), σ.1.

¹¹⁰ Από το 1832 ο ιατρός και νομικός Σταμάτιος Πετρίτσης είχε κληροδοτήσει στη γενέτειρά του το Ληξούρι της Κεφαλλονιάς όλη την ακίνητη και κινητή περιουσία του για τη σύσταση και λειτουργία σχολής, επιπέδου γυμνασίου. Ιδιόχειρη διαθήκη της 19 Νοεμβρίου 1832 και κωδίκελος της 24 Μαΐου 1832. **ΜΗΚ**, Γ' 94, σ.486. Βλ. Γεώργιος **Μοσχόπουλος** *Ιστορία της Κεφαλονιάς*, [Κέφαλος], τόμος Β', Αθήνα 1988. Σύμφωνα με το άρθρο 1 του Β.Δ. της 21 Σεπτεμβρίου 1900, δεν αλλάζει τίποτα στο καθεστώς της συντήρησης της σχολής. «*Η Σχολή αυτή συντηρείται εκ των προσόδων του κληροδοτήματος του Σ. Πετρίτση και εκ των πόρων των οριζομένων υπό των Νόμων ΑΣΠΕ' της 11 Νοεμβρίου 1885 και ΒΤΠΒ' της 20 Μαρτίου 1896, δι' ων συντηρείται μέχρι τούδε το εν Ληξουρίω φερώνυμον Γυμνάσιον*». **Εφ. της Κυβερνήσεως**, αρ.228 της 23 Σεπτεμβρίου 1900.

¹¹¹ Β.Δ. της 21 Σεπτεμβρίου 1900. **Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής**, Περίοδος ΙΓ' - Σύνοδος Β', Αθήνα 1903, σσ.494-495.

¹¹² Σημείωνε στη διαθήκη του: «...δια την διδασκαλίαν της αριθμητικής και γεωμετρίας εν πλήρει εκτάσει και της γεωγραφικής ιστορίας, χάριν τη μορφώσεως του νου και της καρδιάς της νεολαίας. Εάν η μικρά μου περιουσία δεν είναι επαρκής προς τον σκοπόν τούτον, είτε το παράδειγμα να παρακινήση άλλους, όπως συμπληρώσωσι την εκτέλεσιν του σκοπού, επωφελούς εις την ανθρωπότητα...». Ζητά να

ή διδάσκονταν ελάχιστα στα σχολεία της Επτανήσου.¹¹³ Ουσιαστικά το σχολείο λειτούργησε ως γυμνάσιο με κάποια εμπορικά μαθήματα στο πρόγραμμά του. Με νέα διατάγματα τη δεκαετία του 1860 βλέπουμε στο ωρολόγιο πρόγραμμα της Πετριτσείου Σχολής ότι και στα εγκύκλια μαθήματα δινόταν εμπορικός χαρακτήρας εκτός από εμπορικά μαθήματα που διδάσκονταν από παλιά.¹¹⁴ Χρειάστηκαν τέσσερις δεκαετίες για να λάβει το εκπαιδευτήριο τα χαρακτηριστικά μιας καθαρά εμπορικής σχολής.

Στην υποδομή εμπορικής εκπαίδευσης του νησιού θα συμβάλλει η οικονομική παρουσία του Παναγή Βαλλιάνου, μεγαλέμπορου πλοιοκτήτη. Το 1900 προσέφερε 4.000 λίρες στεργλίνες για την ίδρυση δύο σχολών τεχνικών, Εμποροναυτικής στο Αργοστόλι και Επαγγελματικής στο Ληξούρι.¹¹⁵ Με τα αδέρφια του Μαρίνο και Ανδρέα, ομοίως εμπόρους, πλοιοκτήτες και τραπεζίτες, συνέδραμε σημαντικά στην εκπαιδευτική υποδομή της γενέτειράς του Κεφαλονιάς.¹¹⁶ Η οικογένεια Βαλλιάνου, που ανήκε στην ομάδα των πλοιοκτητών της Νότιας Ρωσίας,¹¹⁷ κυριαρχούσε την πρώιμη φάση του εφοπλισμού με την καλή συνεργασία της με άλλους πλοιοκτήτες κεφαλαιούχους και, όχι μόνο διοχέτευε ίδια κεφάλαια στους ομογενείς εφοπλιστές, αλλά επίσης χρησιμοποιώντας ισχυρές διασυνδέσεις με τραπεζικούς κύκλους του Λονδίνου, μεσολαβούσε στην παροχή πιστώσεων σε έλληνες κεφαλαιούχους.¹¹⁸ Ο εμπορικός στόλος τους συνέβαλε στην ανάπτυξη του εισαγωγικού και

βρεθούν ικανοί δάσκαλοι ειδικά για τη διδασκαλία γεωγραφικής ιστορίας, «ήτις δέον να λαμβάνη και την μυθολογίαν και την βιογραφίαν των επιφανών ανδρών». Προσέφερε παράλληλα όλα τα βιβλία του στη δημοτική Βιβλιοθήκη. Διαθήκη Σταματίου Πετρίτη της 19 Νοεμβρίου 1832 και Κωδίκελος της 24 Μαΐου 1832. ΜΗΚ,Γ'94, σ.486, Στεφ. Παπαγεωργίου, Έλληνες Ευεργέτες, ..ό.π., σ.62.

¹¹³ Για την κατάσταση της εκπαίδευσης στην Κέρκυρα βλ. Νικόλαος Κ.Κουρκουμέλης, **Η εκπαίδευση στην Κέρκυρα κατά τη διάρκεια της Βρετανικής Προστασίας (1816-1864)**, [Σύλλογος προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων], Αθήνα 2002

¹¹⁴ Με τα διατάγματα της 27 Ιουνίου 1867 της 18 Ιανουαρίου 1869, της 12 Ιανουαρίου 1871 ορίστηκε να διδάσκονται εμπορικά μαθήματα. Δαυίδ Αντωνίου, **Συμβολή στην εκπαιδευτική ιστορία της Κεφαλληνίας: Το ναυτικό σχολείο Αργοστολίου (1867-1882)**, Αργοστόλι 2003. [Ε.Κ.Ι.Ε.], σσ.330-331. αριθμητική εμπορική, εμπορική γεωγραφία, στοιχεία εμπορικού δικαίου, εμπορευματολογία, εμπορική αλληλογραφία, ιστορία του εμπορίου και στοιχεία πολιτικής και δημοσίας οικονομίας αποτελούσαν βασικά μαθήματα της Σχολής. Β.Δ. της 21 Σεπτεμβρίου 1900. Δ. Αντωνίου, **Τα προγράμματα..ό.π.**, τόμος Γ', σ.317 και Α', σσ. 623-626.

¹¹⁵ Διαθήκη του Παναγή Βαλλιάνου της 16 Ιανουαρίου 1900 και κωδίκελος της 16 Ιανουαρίου 1900 ΜΗΚ,Γ' 199, σ.847, Ζερβός, ΥΓ, αρ.1918 και ΑΥΕ, Φάκ.1885/ Δ60,1, έγγραφο 498 της 16 Οκτωβρίου 1885.

¹¹⁶ Στ. Παπαγεωργίου, Έλληνες Ευεργέτες...ό.π., σσ.91-95. ΑΥΕ, Φάκ.1885/ Δ60,1, έγγραφο 498 της 16 Οκτωβρίου 1885 και Δήμος Αθηναίων, **Η Αθήνα των Ευεργετών, έκθεση: Β' Κύκλος Εκδηλώσεων, 9 Μαΐου-10 Ιουνίου 1997**, (επιμέλεια εκδόσεως Γιάννης Ηλ. Εμίρης] σειρά Αθηναϊκή Βιβλιοθήκη 2η έκδοση, [Πνευματικό Κέντρο], Αθήνα 1997, Κατάλογος εκθεμάτων, σ.97.

¹¹⁷ Χ. Ντούνης, **Η ναυτική Ιθάκη**, Αθήνα 1988, σσ.33-39.

¹¹⁸ Είναι χαρακτηριστικό ότι, σύμφωνα με αρκετές πηγές, η αντικατάσταση των ιστιοφόρων με ατμόπλοια στην ελληνική ναυτιλία οφειλόταν σε μεγάλο μέρος στην οικογένεια Βαλλιάνου. βλ Κ.Παπαθανασόπουλος, **Εταιρεία..ό.π.**, σ.224 και Βασίλης Α.Καρδάσης, **Ελληνική Εμπορική Ναυτιλία 1858-1914..ό.π.**, σ.349. Το είδος του συνεταιρισμού που ανέπτυξαν πλοιοκτήτες, όπως η οικογένεια Βαλλιάνου με τους μεγαλέμπορους της ομογένειας, λόγω συγγενειών, φιλίας εμπορικών δοσοληψιών υπήρξε καταλύτης που επέφερε την ανάπτυξη της ελληνικής ναυτιλίας καυτά τον 20^ο αιώνα. Γιώργος Δερτιλής, **Ελληνική Οικονομία (1830-1910) και Βιομηχανική Επανάσταση**, Αθήνα 1984, [Σακκούλα], σ.34.

εξαγωγικού εμπορίου της Αζοφικής συνδέοντάς το με λιμάνια της Μεσογείου και της Αγγλίας.¹¹⁹

Το 1901 ιδρύθηκε εμπορική σχολή στην Αθήνα, η «Αθηναϊκή σχολή, Εμπορική και Βιομηχανική Σχολή».¹²⁰ Λίγο αργότερα, το Μάρτιο του 1903, ψηφίστηκε ο πρώτος νόμος για τη σύσταση κρατικών εμπορικών σχολών στην Ελλάδα και το πρώτο επίσημο πρόγραμμα μετά τη ψήφιση του νόμου του 1903 «περί συστάσεως εμπορικών σχολών».¹²¹ Με αυτόν «συνιστώνται δαπάναις του κράτους εμπορικά σχολαί, ανήκουσαι εις την τάξιν των εκπαιδευτηρίων της Μέσης Εκπαιδύσεως και σκοπούσαι την δια καταλλήλου θεωρητικής και πρακτικής διδασκαλίας προπαρασκευήν των σπουδαστών εις το εμπορικόν στάδιον...».¹²²

Βάσει του νόμου του 1903¹²³ ιδρύθηκαν εμπορικές σχολές δημόσιες και ιδιωτικές σε διάφορες πόλεις¹²⁴ και αναγνωρίστηκαν άλλες σχολές ως ισότιμες με τις δημόσιες.¹²⁵ Έτσι, έπρεπε να φτάσουμε στις αρχές του 20^{ου} αιώνα για να αντιληφθεί το ελληνικό κράτος επηρεασμένο από τις γενικότερες τάσεις και συζητήσεις της εποχής πάνω στην τεχνική και επαγγελματική εκπαίδευση τη σημασία της απόκτησης καταρτισμένων στελεχών στον εμπορικό τομέα σε μία χώρα μάλιστα, όπου μαζί με τη γεωργία και τη ναυτιλία, το εμπόριο αποτελούσε θεμελιώδη τομέα της ελληνικής οικονομίας.

Την ίδια χρονιά, το Νοέμβριο του 1903, λειτούργησε η «Αχιλλοπούλειος σχολή» στην Τσαγκαράδα του Πηλίου ως εμπορική σχολή.¹²⁶ Εμπορικά μαθήματα που διδάσκονταν σ' αυτήν ήταν η εμπορολογία, η λογιστική αλληλογραφία και οι πρακτικές ασκήσεις.¹²⁷ Στο Β.Δ. του 1908,¹²⁸ με το οποίο η σχολή μετατρέπόταν σε τριτάξια,¹²⁹ αναφερόταν η οικονομική της στήριξη από το συγκεκριμένο κληροδότημα: «Διατίθενται ετησίως...εις τρεις τετραμήνους δόσεις δραχμαί 15.000 προερχόμεναι το μεν εκ κληροδοτήματος Ευαγγέλου Κ. Αχιλλοπούλου, συμπληρούντος εξ ιδίων το υπολειπόμενον μέχρι της συμπληρώσεως των 15.000 ποσόν».¹³⁰ Η Εμπορική αυτή σχολή αποτελεί τη συνέχεια της Αστικής σχολής που είχε ιδρύσει με το

¹¹⁹ Στεφ. Παπαγεωργίου, *Έλληνες Ευεργέτες*, ό.π., σ.92.

¹²⁰ Η διδασκαλία των εμπορικών μαθημάτων είναι μειωμένη σ' αυτή. Β.Δ. της 8 Ιουνίου 1901 Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.123, τεύχος Α', 8 Ιουνίου 1901. Το ίδιο συνέβαινε και στην Πάτρα. Δ. Αντωνίου, *Τα Προγράμματα...ό.π.*, τόμος Γ'/Ε, σσ.13-14.

¹²¹ Νόμος Β' Α' της 22 Ιουλίου 1903, «περί συστάσεως εμπορικών σχολών». Εφ. της Κυβερνήσεως, τεύχος Α', αρ.169, 23 Ιουλίου 1903.

¹²² Δ.Αντωνίου, *Τα προγράμματα ..ό.π.*, τόμος Α', σσ.55 και Γ' 353.

¹²³ Νόμος ΙΑ' (υπομ. 5, αριθ. 2991) του 1903 «περί συστάσεως εμπορικών σχολών». Ο.π., τόμος Α', σ.55

¹²⁴ Ιδρύθηκαν σε Αθήνα, Πάτρα και Σύρο. Σύμφωνα με το Β.Δ. της 11 Σεπτεμβρίου 1903. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.216.

¹²⁵ Δ.Αντωνίου, *Τα Προγράμματα ..ό.π.*, τόμος Α', σ.55.

¹²⁶ «...Εγκαταστηθησομένην εν τω ιδιοκτήτω οικήματι των αδελφών Αχιλλοπούλων, εν ω ελειτουργει η τέως υπ' αυτών συντηρουμένη Σχολή». Το 1908 μεταρρυθμίστηκε σε τριτάξια. Εφ. της Κυβερνήσεως, τεύχος Α', αρ.268 της 13 Νοεμβρίου 1903.

¹²⁷ Ορίστηκε με το Β.Δ. της 7 Νοεμβρίου 1903. ¹²⁷ Δ.Αντωνίου, *Τα Προγράμματα ..ό.π.*, τόμος Γ', σ.319. Το 1908 διδάσκεται ως μάθημα η ιστορία εμπορίου και η επιστολογραφία. Ο.π., σ.321. Χ.Χαρίτου, *Η Αχιλλοπούλειος...ό.π.*, σ.220.

¹²⁸ Άρθρο 2 του Β.Δ. της 16 Σεπτεμβρίου 1908. Εφ. της Κυβερνήσεως τεύχος Α', αρ. 265, της 22 Οκτωβρίου 1908.

¹²⁹ Β.Δ., «περί μεταρρυθμίσεως του από 7 Νοεμβρίου 1908 Β. διατάγματος περί συστάσεως Αχιλλοπούλειου εμπορικής σχολής εν Τσαγκαράδα του δήμου Μυρσειού του νομού Μαγνησίας». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.265 τεύχος Α', της 22 Οκτωβρίου 1908.

¹³⁰ Άρθρο 2 του Β.Δ. της 16 Σεπτεμβρίου 1908, ό.π.

αδελφό του Σοφοκλή ήδη από το 1864.¹³¹ Οι αδελφοί Αχιλλόπουλοι προερχόμενοι «*εκ γονέων διακρινομένων επί γένει και πλούτῳ*»¹³² είχαν συστήσει ιδιωτική αστική σχολή αρρένων στην Τσαγκαράδα, η λειτουργία της οποίας διακόπηκε με το θάνατο του ενός των δωρητών, του Ευάγγελου. Ο Σοφοκλής Αχιλλόπουλος επεδίωξε τη μετατροπή της σε Εμπορική, γεγονός που αποδέχτηκε το Δημόσιο με το προαναφερθέν Β.Δ. του 1903.¹³³

Ο Ευάγγελος Αχιλλόπουλος¹³⁴ είχε αφιερώσει με ιδιόχειρη διαθήκη του Μαρτίου του 1900 και κωδίκελο του Ιουνίου του 1901¹³⁵ κληροδότημα 1700 λιρών με τη μορφή ελληνικών χρεογράφων «*αναπαλλοτριώτων*» που θα καταθέτονταν στην Εθνική Τράπεζα για την ίδρυση και τη συντήρηση της Αχιλλοπουλείου Σχολής στην Τσαγκαράδα.¹³⁶ Το ποσό αυτό αντιπροσώπευε το μισό τμήμα της οικονομικής συμβολής στη Σχολή, το οποίο ήλθε να συμπληρώσει ο Σοφοκλής Αχιλλόπουλος με το υπόλοιπο μισό.¹³⁷ Προβλέπει να δοθεί υπέρ της Σχολής της Τσαγκαράδας ένα μέρος από 25.000 λίρες στερλίνες «*προς υπόστασιν και συντήρησιν*» της.¹³⁸ Η σχολή έτσι θα αλλάξει προσανατολισμό και θα μετονομασθεί «*Αχιλλοπούλειος Εμπορική Σχολή*». Στη διαθήκη του ο Σοφοκλής επίσης προβλέπει δωρεά ποσού που «*να χρησιμεύση προς ίδρυσιν εν Βόλω εμπορικής σχολής συντηρουμένης από τους τόκους του*»,¹³⁹ ενώ το υπόλοιπο να χρησιμοποιηθεί ως κεφάλαιο για την ίδρυση και τη συντήρηση στην Αθήνα «*τελείας πολυτεχνικής σχολής*».¹⁴⁰ Η συνολική του περιουσία έφτανε το ποσό των 1.689.532 αγγλικών λιρών, σύμφωνα με δήλωσή του. Στη διαθήκη του προβλέπει «*το ήμισυ του μεριδίου αυτών (ενν. των θυγατέρων του και κληρονόμων αν έμεναν άτεκνοι) να μεταβαίνη εις το έθνος, ήτοι την ελληνικήν κυβέρνησιν, ως κληροδότημα επ' ονόματί (του), προωρισμένον ίνα σπουδάσουν εις την Ευρώπην οιανδήποτε επιστήμην ή τέχνη...*».¹⁴¹ Με την προβλεπτικότητα που τον διακρίνει και την επίγνωση των συνθηκών του τόπου, στον

¹³¹ Γιάννης Δ. Πατρικίου, *Μεγάλοι ευεργέτες. Εφ. Καθημερινή* της 30 Ιουλίου 1995, σ.28.

¹³² Απ. Κωνσταντινίδης, *Οι Πηλιορίται εν Αιγύπτω*, Αλεξάνδρεια 1936, σ.20.

¹³³ Χ. Χαρίτος, *Η Εμπορική Σχολή...ό.π.*, σ.13.

¹³⁴ Ο Ευάγγελος Αχιλλόπουλος ονομαζόταν και Ευαγγελινός. Αρχικά εργάστηκε ως υπάλληλος στον οίκο Κασσαβέτη & Σια στην Αίγυπτο, καταξιώθηκε ως έμπορος βάμβακος κινούμενος και στο χώρο των γαιοκτημόνων και τραπεζιτών Η περιουσία του ανερχόταν ακριβώς σε 995.158 αγγλικές λίρες την εποχή του θανάτου του. Ματούλα Τομαρά- Σιδέρη, *Ευεργετισμός και Προσωπικότητα, Ευεργέτες Έλληνες του Κάϊρο*, [Παπαζήσης], Αθήνα 2002, σσ.12-15 και 31-38.

¹³⁵ Διαθήκη του Ευάγγελου Αχιλλόπουλου της 15 Μαρτίου 1900, Κάϊρο. *Ο.π.*, σσ.31-38, Ζερβός, *Υ.ΟΙ.*, αρ.935 και Γιάννης Πατρικίου, *Μεγάλοι ευεργέτες, ό.π.*

¹³⁶ «*Κληροδοτώ*», σημειώνει στη διαθήκη του, «*εις την εν κωμοπόλει Τσαγκαράδαις της επαρχίας Βόλου σχολήν, την υπ' εμού και του αδελφού μου Σοφοκλέους συντηρουμένην και ιδρυθείσαν από του έτους 1865, λίρας 1700 εις χρεώγραφα αιγυπτιακά γιουνιφέ. Προσέτι χρεώγραφα ελληνικά του 1881 και 1884 λιρών Αγγλίας ονομαστικές 8000.*». Άρθρο 5^ο της διαθήκης του Ευάγγελου Αχιλλόπουλου της 15 Μαρτίου 1900. Κάϊρο. Τομαρά-Σιδέρη, *Ευεργετισμός...ό.π.*, σσ.31-38.

¹³⁷ Χ. Χαρίτου, *Η Αχιλλοπούλειος..ό.π.*, σ.209.

¹³⁸ *Ο.π.*, σ.210.

¹³⁹ Άρθρο 5^ο της διαθήκης του Σοφοκλή Αχιλλόπουλου της 15 Μαρτίου 1900. *ΜΗΚ,Γ'4*, σ.115.

¹⁴⁰ Στόχευσε στην ίδρυση πολυτεχνικής σχολής, η οποία να είναι «*ως έγγιστα παραπλησία της εν Ζυρίχη της Ελβετίας περιφήμου τοιαύτης ή της εν Βερολίνω Charlotembourg πολυτεχνικής σχολής. Παν περίσσευμα εκ των τόκων, αν υπάρχει να χρησιμεύση, ίνα στέλλωνται υπότροφοι εις Ευρώπην νέοι πτωχοί, διακριθέντες δια την επιμέλειαν και καλήν διαγωγήν των, ίνα σπουδάσουν γεωπόνοι και μηχανικοί. Υποδεικνύει δε «να προτιμώνται δε πάντοτε συγγενείς μου και συντοπίται μου, έχοντες τα άνω προσόντα*». Άρθρο 10^ο της διαθήκης του Σοφοκλή Αχιλλόπουλου, *ό.π.* Βλ. κεφ. Τεχνικής Εκπαίδευσης, σ.774.

¹⁴¹ Άρθρο 5^ο της διαθήκης του Σοφοκλή Αχιλλόπουλου, *ό.π.*

κωδίκελό του αφήνει 1000 λίρες με σκοπό «να εγερθή παραπλεύρως της Αχιλλοπουλείου εμπορικής σχολής κτήριον στερεόν, αρκετά ευρύχωρον και αρκετά εντέχνως διηρημένον και κατασκευασμένον και κομψόν δια τους μαθητάς της σχολής αυτής μη Τσαγκαραδιωτών, αλλά εκ ξένων χωρίων».¹⁴² Παντρεμένος και πατέρας τεσσάρων κοριτσιών, όπως έχει προαναφερθεί, ο Σοφοκλής που κληροδοτεί το τέταρτο των αγαθών του στα εθνικά ιδρύματα, αντιπροσωπεύει τον κόσμο των έγγαμων πλουσίων ομογενών της Αιγύπτου.¹⁴³

Ο Σοφοκλής Αχιλλόπουλος υπαγορεύει αυστηρούς όρους για την επέκταση και συντήρηση των ιδρυμάτων, τα οποία κληροδοτεί, ορίζοντας στους διαχειριστές να δίνουν λογαριασμό ετησίως στην Κυβέρνηση («προς εξέλεξις, εν όσω ζουν») και συνεχίζει απειλώντας για αναίρεση των διατάξεών του στις παρακάτω αντίξοες συνθήκες: «Αν δι' οιονδήποτε λόγον αναφύωσι δυσκολίαι ανυπέρβλητοι είτε δια την ίδρυσιν ή δια την διαχείρισιν ή διεύθυνσιν των ρηθισών σχολών ή οπωσδήποτε μετά την ίδρυσιν αποδειχθή πασιφανώς, ότι δεν λειτουργούν σκοπίμως και εν τάξει και ότι τουναντίον δαπανώνται εις μάτην τα χρήματα χωρίς να εκπληρούται ο σκοπός σύμφωνα με το πνεύμα και το γράμμα της διαθήκης μου, και η κυβέρνηση αδιαφορή και δεν επεμβαίη εγκαίρως προς διόρθωσιν των κακώς κειμένων, τότε το κληροδότημα πρέπει να μεταβή αυτοδικαίως εις την απόλυτον κυριότητα των τριών θυγατέρων μου ή των κληρονόμων αυτών».¹⁴⁴ Δε φέιδεται λοιπόν να θέσει «υπό τον έλεγχο» του κληροδοτήματος και την ίδια την ελληνική κυβέρνηση. Απειλεί με ακύρωση του κληροδοτήματος, αν αυτή αρνηθεί να συμμορφωθεί με τον όρο αυτό (τη μείωση κατά το 1/2 του «κωσταχιλλοπουλείου» κληροδοτήματος και την απαλλαγή από κάθε φόρο κληρονομίας: «..Τότε ανακαλώ, αναιρώ και ακυρώνω το κληροδότημά μου και εννοώ να θεωρηθή ως μη υπάρχον», και το κεφάλαιο ζητά να περιέλθει στις θυγατέρες του.¹⁴⁵ Ο Σοφ. Αχιλλόπουλος, όπως και ο αδελφός του Ευάγγελος, ανήκουν, όπως έχει προαναφερθεί, στην κατηγορία των θεσσαλών ευεργετών, που εγκατεστημένοι στην Αίγυπτο, ασχολούμενοι με κεφαλαιουχικές δραστηριότητες¹⁴⁶ και εκμεταλλευόμενοι την εμπορική διείσδυση των μητροπόλεων της Δύσης εκεί,¹⁴⁷ δημιούργησαν τεράστιες περιουσίες. Οικογένεια και εθνικότητα φαίνεται να διέπουν το βίο τους,¹⁴⁸ καθότι ακολουθώντας παραδοσιακές οικογενειακές νοοτροπίες, παράλληλα με τη μέριμνα να ευνοήσουν τα μέλη της οικογένειάς τους, κληροδότησαν ένα μέρος των περιουσιακών τους στοιχείων στην πατρίδα τους¹⁴⁹ χωρίς να αμελήσουν την εξασφάλιση της υστεροφημίας τους και στα πλαίσια της ομογένειας.¹⁵⁰

Το 1908 άλλος σημαντικός ευεργέτης από την ίδια περιοχή της Μαγνησίας, την Τσαγκαράδα, ο Ιωάννης Α.Καρτάλης, έμπορος βάμβακος στην Αίγυπτο, αλλά δήμαρχος και

¹⁴² Κωδίκελος του Σοφοκλή Αχιλλόπουλου της 20 Απριλίου 1916. ΜΗΚΓ'4, σ.118.

¹⁴³ Βλ. κεφ. Ευεργεσία, σσ.143,173,186. Η αξία της περιουσίας που κληροδοτήθηκε ανέρχεται σε 1.700.000 περίπου λίρες στεργλίνες. Διαθήκη του Σοφοκλή Αχιλλόπουλου, ό.π., σσ.105-118 και Χ. Χαρίτου, **Η Αχιλλοπούλειος...**, ό.π., σσ.20,208 και Vassiliki Théodorou, **Oeuvres de Bienfaisance en Grece, (1870-1920), profil et attitudes des donateurs**, (ανέκδοτη διδακτορική διατριβή), Paris,1987, σ.74.

¹⁴⁴ Ό.π., σσ.105-118.

¹⁴⁵ Άρθρο 6 του κωδίκελου του Σοφοκλή Αχιλλόπουλου ό.π., σ.116.

¹⁴⁶ Ο Σοφοκλής είχε διευθυντική θέση στην εταιρεία Societé anonyme égyptienne d'immeubles, ο Ευάγγελος ιδρυτής τραπεζών (National Bank of Egypt, Land Bank of Egypt, Deutsche Orient Bank), καθώς και της Εταιρείας Societé des Halles Centrales d'Egypt. Τομαρά-Σιδέρη, ό.π., σ.19.

¹⁴⁷ Αθανάσιος Γ. Πολίτης, **Ο Ελληνισμός και η νεωτέρα Αίγυπτος**, [Εκδόσεις Γράμματα], Αλεξάνδρεια-Αθήνα 1928, σ.193,213,217-223.

¹⁴⁸ Τομαρά-Σιδέρη, **Ευεργετισμός...** ό.π., σ.26.

¹⁴⁹ Βλ. κεφ. Ευεργεσία, σσ.178-179,198-200.

¹⁵⁰ Άρθρο 12 της διαθήκης του Σοφοκλή Αχιλλόπουλου, ό.π., σσ.110-118.

βουλευτής αργότερα του Βόλου, διέθεσε 100.000 φράγκα στην αγορά οικοπέδου για την ανέγερση της Εμπορικής Σχολής Βόλου.¹⁵¹ Επέβαλε με τη διαθήκη του στον αδελφό του και κληρονόμο του, Αριστείδη Καρτάλη, «ίνα δια του ποσού των εκατόν χιλιάδων φράγκων, όπερ ήθελε εισπράξει εκ της ασφαλείας της ζωής του διαθέτου, κτίση εις κατάλληλον οικόπεδον της πόλεως Βόλου Εμπορικόν Σχολήν, εφ' ής να τεθή η επιγραφή: «εκτίσθη δαπάναις Ιωάννου Καρτάλη» και μετά την αποπεράτωσην του κτιρίου να παραδώση αυτήν εις τον Δήμον Παγασών, ίνα χρησιμοποιήται υπ' αυτού προς τον υπό του διαθέτου καθοριζόμενον σκοπόν».¹⁵² Είχε αποκτήσει σεβαστή περιουσία από το εμπόριο γεωργικών και κτηνοτροφικών προϊόντων στην Αίγυπτο. Σύμφωνα με τον βιογράφο του, Απόστολο Κωνσταντινίδη, «ο πόθος του δεν ήτο η απόκτησις πλούτου προς εξασφάλισιν βίου ανέτου δι' εαυτόν και τους οικείους του, αλλά προς χρησιμοποιήσιν του δια την πραγματοποίησιν των εθνικών του ιδεωδών. Η γενέτειρά του αυτού πατρίς και το πλείστον των ομοεθνών του έζων εισέτι δούλοι υπό την πτέρναν επάρατου δυνάστου. Την απελευθέρωσιν αυτών ονειρεύθη, υπέρ του ιερού δε τούτου σκοπού πολλάκις και το χρήμα του και εαυτόν προσέφερε».¹⁵³

Το 1907 ο Όθων Σταθάτος, πλούσιος ομογενής στη Ρωσία, γνωστός μεγαλέμπορος και πλοιοκτήτης ίδρυσε με το κληροδότημά του στην πατρίδα του, Ιθάκη, εμπορική και ναυτική σχολή. Οικοδόμησε εκεί το κατάστημά της και φρόντισε για τη συντήρησή της.¹⁵⁴ Έπαυσε η Σχολή όμως να λειτουργεί το 1913. Ο ιδρυτής της δώρισε το κτήριο στο δημόσιο το 1915 για την εγκατάσταση δημοτικού σχολείου ορίζοντας¹⁵⁵ το εισόδημα από την κατάθεση στην Εθνική Τράπεζα των 700.000 δραχμών να χρησιμοποιηθεί «εφεξής και εσαεί» υπέρ του νέου ιδρύματος «Αθλον Όθωνος Α. Σταθάτου».¹⁵⁶ Ανάμεσα στα άρθρα του Κανονισμού του Άθλου Όθωνος Σταθάτου υπάρχουν εκείνα που απηχούν τις προωθημένες αντιλήψεις του ευεργέτη στα εκπαιδευτικά πράγματα της εποχής του. Στο β' άρθρο αντανakλάται η πεποίθηση του Όθωνα για τη γενικότερη χρησιμότητα των ειδικών σπουδών, ότι δηλαδή, «η δι' ειδικών σπουδών υποστήριξις και υπέρ των ποικίλων του τόπου αναγκών χρησιμοποιήσις της εν Ελλάδι αναφαινομένης παντοειδούς ιδιοφυΐας ου μόνον θέλει αναδείξει και παράσχει στην πολιτείαν άνδρας χρηστούς και χρησίμους προς θεραπείαν των ποικίλων αναγκών αυτών, αλλά και θα διεγείρη την άμιλλαν προς τας σπουδάς και θα υπεκκαύση τον ζήλον προς το καθήκον και την εργασίαν εν γένει κατέθεσε παρά τη Εθνική Τραπέζη της Ελλάδος το αναγκαίον προς τούτο ποσόν, όπως εκ των τόκων αυτού αποστέλλωνται εκάστοτε, δι' ειδικάς ή και γενικάς σπουδάς,

¹⁵¹ Εφ. Καθημερινή, της 30 Ιουλίου 1995. Βάσω Θεοδώρου, *Οι Έλληνες Ευεργέτες του 19^{ου} αιώνα* στο περ. *Ημερησία, Η Ελλάδα των Ευεργετών* (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004, σσ.55-56.

¹⁵² ΓΑΚ ΜΑΓΝ, Φάκελος Εμπορική Σχολή Βόλου (1901), Κληροδότημα του Ιωάννη Καρτάλη, Συμβόλαιο του Φεβρουαρίου 1908. Η εκτέλεση της επιθυμίας του, λόγω του θανάτου του αδελφού του, υλοποιήθηκε το 1916 από τη σύζυγό του. Χαράλαμπος Γ. Χαρίτος, *Κωνσταντίνος Α. Καρτάλης (1836-1876) και Ιωάννης Α. Καρτάλης (1842-1908). Δύο παραδείγματα έμπρακτου πατριωτισμού. Διήμερο για τα σαράντα χρόνια από το θάνατό του*, (Αθήνα, 18-19 Φεβρουαρίου 1997). Βόλος, 8-9 Νοεμβρίου 1997, Αθήνα 1998, σσ.216-218.

¹⁵³ Χ. Χαρίτος, *Κωνσταντίνος Α. Καρτάλης...ό.π.*, σ.215.

¹⁵⁴ Με το Β.Δ. της 20 Απριλίου 1907 και 4 Ιουνίου 1912 ενεκρίθη ο οργανισμός της ιδιοσυντήρησης ναυτικής και εμπορικής σχολής. ΜΗΚ,Γ'126, σ.587.

¹⁵⁵ Συμβολαιογραφική δήλωση υπ.αρ.26236 από 9 Φεβρουαρίου 1915. ΜΗΚ,Γ'126, σ.587.

¹⁵⁶ Συμβολαιογραφική πράξη της 18 Μαρτίου 1915. Το «Αθλον Σταθάτου», ήταν κληροδότημα υποτροφιών για νέους που προορίζονταν για περαιτέρω σπουδές «γενικές» ή «ειδικές» στο εξωτερικό. ΜΗΚ,Γ'126, σ.587 και Ζερβός, Υ.Γ.1165.

εις το εξωτερικόν οι επί ιδιοφυία, επιμελεία, χρηστότητι, επιστημονική μορφώσει και ζήλω προς το καθήκον διακρινόμενοι νέοι Έλληνες». ¹⁵⁷

Περιπτώσεις κληροδοτημάτων με στόχο την ίδρυση εμπορικών σχολών που για διάφορους λόγους δεν ευδοχώθηκε η υλοποίησή τους ή λειτούργησαν υποτυπωδώς έχουμε αρκετά. Ως παράδειγμα παραθέτουμε εκείνο του Νικόλαου Κριμητζά το 1898, ο οποίος στόχευε με την παραχώρηση οικήματος στην ίδρυση Εμπορικής Σχολής στο Λεωνίδιο. ¹⁵⁸

Επειδή παρατηρείται ότι οι ευεργέτες της εμπορικής εκπαίδευσης ως επί το πλείστον συνέδραμαν παράλληλα και στη ναυτική, καταχωρήθηκε το υλικό της επεξεργασίας σε ενιαίο πίνακα και για τους δύο τομείς εκπαίδευσης. Αναλυτική αναφορά καθώς και το ποσοστό της ευεργεσίας στην εμπορική και ναυτική εκπαίδευση σε σύγκριση με την ευεργεσία στους άλλους υπό εξέταση τομείς της εκπαίδευσης ανά δεκαετία βλ. Παράρτημα 1, Β' Διαγράμματα Δ1-10 και Δ16α.

Το σύνολο σχεδόν της ομάδας αυτής αποτελείται από πλούσιους ομογενείς του εξωτερικού στην πλειονότητά τους άκληρους. Συνάδει κατά κάποιον τρόπο αυτό και με την παροχή πολύ μεγάλων δωρεών στην εμπορική εκπαίδευση, εφόσον το 67% όσων προσέφεραν «πολύ μεγάλες» δωρεές ήταν άγαμοι ή έγγαμοι, όμως χωρίς απογόνους.

Προέλευση Ευεργετών της Εμπορικής και Ναυτικής Εκπαίδευσης (1829-1913).					
	Σύνολο	ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ	ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ	ΠΕΡΙΟΧΕΣ ΟΘΩΜ.ΑΥΤΟΚΡ.	ΑΓΝΩΣΤΟ
Αριθμός πράξεων ευεργεσίας	11	9	1	0	1
Ποσοστό επί του αριθμού του τομέα		84,09%	9,09%	0,00%	9,09%

Πίνακας 1. Βλ. ανά δεκαετία Παράρτημα 1, Α' Πίνακες, σ.7, πίν.13).

¹⁵⁷ Άρθρο β' του Κανονισμού του «Άθλου Όθωνος Σταθάτου». ΜΗΚ,Γ'126, σ.587. Βλ. κεφ. Τεχνική Εκπαίδευση, σ.773.

¹⁵⁸ ΑΥΕ, Φακ.1898/Δ60, έγγραφο 3392 της 10 Απριλίου 1898.

Οικογενειακή κατάσταση Ευεργετών της Εμπορικής και Ναυτικής Εκπαίδευσης (1829-1913)				
	<i>ΕΓΓΑΜΟΙ</i>	<i>ΑΓΑΜΟΙ</i>	<i>ΑΤΕΚΝΟΙ</i>	<i>ΑΓΝΩΣΤΟ</i>
<i>Αριθμός πράξεων</i>	4	2	4	1
<i>Ποσοστό επί του αριθμού του τομέα</i>	36,36%	18,18%	36,36%	9,09%

Πίνακας 2 Βλ. ανά δεκαετία Παράρτημα 1, Α' Πίνακες, σ.15, πίν.29).

Μέγεθος δωρεών Ευεργετών της Εμπορικής και Ναυτικής Εκπαίδευσης (1829-1913)				
<i>Μέγεθος δωρηθείσης περιουσίας</i>	<i>ΠΟΛΥ ΜΕΓΑΛΗ</i>	<i>ΜΕΓΑΛΗ</i>	<i>ΜΕΣΑΙΑ</i>	<i>ΜΙΚΡΗ</i>
<i>Αριθμός</i>	6	4	1	0
<i>Ποσοστό επί του αριθμού του τομέα</i>	54,54%%	36,36%	9,09%	0,00%

Πίνακας 3. Βλ. ανά δεκαετία Παράρτημα 1, Α' Πίνακες, σ.40, πίν.75.

<i>Μορφωτικό Επίπεδο Ευεργετών της Εμπορικής και Ναυτικής Εκπαίδευσης (1829-1913)</i>				
<i>Κατηγορίες</i>	<i>ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Α'</i>	<i>ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Β'</i>	<i>ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Γ'</i>	<i>ΑΓΝΩΣΤΗ</i>
<i>Αριθμός πράξεων</i>	4	3	1	3
<i>Ποσοστό επί το αριθμού του τομέα</i>	36,36%	27,27%	9,09%	27,27%

Πίνακας 4. Βλ. ανά δεκαετία Παράρτημα 1, Α' Πίνακες, σ.32, πίν.60.

<i>Κατεύθυνση Ευεργεσίας της Εμπορικής και Ναυτικής Εκπαίδευσης (1829-1913)</i>					
<i>Περιοχές</i>	<i>ΑΘΗΝΑ</i>	<i>ΠΕΙΡΑΙΑΣ</i>	<i>ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ</i>	<i>ΙΟΝΙΑ</i>	<i>ΘΕΣΣΑΛΙΑ</i>
<i>Αριθμός</i>	2	2	1		
<i>Ποσοστό επί του αριθμού του τομέα</i>	18,18%	18,18%	9,09%	36,36%	18,18%

Πίνακας 5. Βλ. ανά δεκαετία Παράρτημα 1, Α' Πίνακες, σ.47, πίν.90).

Κυριαρχική βέβαια θέση στις επαγγελματικές κατηγορίες συνεχίζουν να κατέχουν οι επιχειρηματίες με αξιοσημείωτη τη συμμετοχή στρατιωτικών.

<i>Επαγγελματική Κατανομή ευεργετών της Εμπορικής και Ναυτικής Εκπαίδευσης (1829-1913).</i>		
<i>Επαγγελματικές κατηγορίες</i>	<i>Αριθμός</i>	<i>Ποσοστό επί του αριθμού του τομέα</i>
<i>ΠΟΛΙΤΙΚΟΙ</i>	1	9,09%
<i>ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΕΣ</i>	6	54,54%
<i>ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΟΙ</i>	2	18,18%
<i>ΙΑΤΡΟΙ</i>	1	9,09%
<i>ΑΓΝΩΣΤΑ</i>	1	9,09%

Πίνακας 6. Βλ. ανά δεκαετία Παράρτημα 1, Α' Πίνακες, σ.24, πίν.45).

Συμπερασματικά, η εμπορική εκπαίδευση στην Ελλάδα, κλάδος της γενικότερης επαγγελματικής εκπαίδευσης, χωρίς να πάψει να επηρεάζεται από τα γενικά προβλήματα, τις αγκυλώσεις και τις καθυστερήσεις που γενικά παρουσιάστηκαν στη λειτουργία και εξέλιξη αυτού του θεσμού, είχε να αντιμετωπίσει και τις παραδοσιακές δομές και τρόπους μετάδοσης της εμπορικής εμπειρίας και γνώσης, η οποία αποκτιόταν μέσω των οικογενειακών εμπορικών δικτύων. Το γεγονός μάλιστα πως σ' αυτόν τον επαγγελματικό και οικονομικό χώρο «διέπρεπαν παραδοσιακά» οι Έλληνες δημιουργώντας πολλές φορές μικρές εμπορικές αυτοκρατορίες καθυστέρησε μάλλον παρά βοήθησε τη δημιουργία και την εξάπλωση μιας ορθολογικότερα και με σύγχρονους για την εποχή όρους ανάπτυξης εμπορικής εκπαίδευσης σε όλη τη διάρκεια του ιστορικού 19^{ου} αιώνα.

XII. ΝΑΥΤΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

*«Η Ναυτιλία και η Γεωργία είναι οι δύο πόδες
επί των οποίων θα στηριχθή η Ελλάς».¹*

Αυγουστής Ν. Εμπειρικός, **Η ιστορία της οικογένειας των Εμπειρικών**, Αθήνα 1983, σσ.97-99. (άποψη Επαμεινώνδα Εμπειρικού (1858-1924), «περί της ατμήρους ημών ναυτιλίας»).

1. Το κρατικό ενδιαφέρον

Η ευεργετική πρωτοβουλία για τη ναυτική παιδεία υπήρχε πριν από τη δημιουργία του ελληνικού κράτους, ήδη στις αρχές του 19^{ου} αιώνα.²

Η συνειδητοποίηση της αξίας του οικονομικού αυτού τομέα διαφαίνεται από την όλη πορεία της ελληνικής οικονομίας κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα.³ Το εμπορικό

¹ Φράση του Επαμεινώνδα Εμπειρικού (1858-1924), εφοπλιστή, βουλευτή από την Άνδρο και ευεργέτη, στο «Περί της ατμήρους ημών ναυτιλίας» έργο του. Αυγουστής Ν. Εμπειρικός, **Η ιστορία της οικογένειας των Εμπειρικών**, Αθήνα 1983, σσ.97-99.

² Ένα από το πλήθος των δωρεάν εκδοθέντων βιβλίων με χρήματα των αδελφών Ζωσιμάδων ήταν το «Μαθήματα ναυτικής επιστήμης» το 1806, μετάφραση εκ του γαλλικού αντίστοιχου για να διανεμηθεί στην ελληνική νεολαία: «...εκ της Γαλλικής εις την κοινήν των Ελλήνων διάλεκτον μεταφρασθείσα παρά Θ.Π. το Μ. Παρά δε των αδελφών Ζωσιμάδων φιλοτίμω δαπάνη εκδοθέντα παρά επί τω διανεμηθῆναι δωρεάν τη φιλομούσω ελληνική νεολαία. Εν Βονωνία της Ιταλίας 1806. Παρ' αδελφοίς Μάζη και συντρόφων τόμος Ζ' εις 4^{ον}». **Ημερολόγιον Εγκυκλοπαιδικόν Ι.Α.Βρεττού**, έτος Β' εν Αθήναις 1907, [Ιω.α.Κολλάρος], αρ.404. Η Γ' Εθνική Συνέλευση τους απηύθυνε από την Τροιζήνα, όπου συνήλθε (5/5/1827) υπό την προεδρία του Γ.Σισίνη, το ακόλουθο έγγραφο προς τους αδελφούς Ζωσιμάδες: «Αι δαπάναι, δεν ματαιώθησαν. Τα συγγράμματα οπού εξεδόθησαν και τα σχολεία όπου ηγέρθησαν δια της συνδρομής σας ωφέλησαν, ωφελοῦσι και θα ωφελήσουν τους Έλληνες συντελούντα εις την ηθικὴν βελτίωσιν αυτών. Η Γ' Συνέλευσις, ενώ εφρόντισε να εκπληρώση τα προς την πατρίδα ιερά χρέη της, επροθυμήθη και να διακηρύξη την ευγνωμοσύνην του Έθνους προς άπαντας τους ευεργέτες του...». Στέφανου Ν.Μπέττη, **Οι Ζωσιμάδες και η συμβολή τους στη Νεοελληνική Αναγέννηση. Η ζωή και το έργο τους**, [Ζωσιμαίας Κεντρικής Βιβλιοθήκης], Ιωάννινα 1990, σ.89.

³ Η συνεργασία των ελλήνων εφοπλιστών με το εμπορικό στοιχείο που ήταν προϊόν, εκτός των άλλων, των στενών οικογενειακών σχέσεων των Ελλήνων της διασποράς με τους συμπατριώτες τους, κατά τον Παπαθανασόπουλο, αποτέλεσε ένα από τους τέσσερις βασικούς παράγοντες ενίσχυσης της ελληνικής εμπορικής δραστηριότητας και προώθησης της ναυτιλίας. Η ανάπτυξη της εμπορικής ναυτιλίας τον 19^ο αιώνα οφείλεται επίσης: 1. στη δραστηριότητα που γνώριζαν τα ελληνικά λιμάνια, από τα οποία περνούσε σημαντικό μέρος του εμπορίου μεταξύ Ανατολής και Δύσης, 2) στην επίσημη πολιτική της Προστασίας της Ρωσίας από τα τέλη του 18ου αιώνα (με τη συνθήκη του Κιουτσούκ-Καϊναρτζή (1774) μεταξύ της ρωσικής και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, που συνέβαλε στη γένεση της ναυσιπλοΐας και του θαλασσιού εμπορίου μεταξύ της Ρωσίας και των βαλκανικών λαών), αλλά ακολούθως και την έκρηξη της Γαλλικής Επανάστασης. Παρά την παρακμή που γνώριζε το ελληνικό εμπορικό ναυτικό μέχρι το 1813, διατηρούσε τον έλεγχο του σιτεμπορίου στα λιμάνια της Μαύρης Θάλασσας, ώστε εύκολα επανήλθε κατά τη μετεπαναστατική

ναυτικό, σημείωνε σε έκθεσή του προς τη Βουλή το 1843 ο βουλευτής Ύδρας, Ιωάννης Κ. Δαμιανός, «δέον να θεωρηθή παρά πάντων ο συντελεστικώτερος σύμμαχος το εμπορίου και της βιομηχανίας, και η σημαντικώτερα πηγή εθνικού πλούτου». Μετά την αποκατάσταση της ειρήνης «διασχίζον» τις θάλασσες αναπληρώνει τις οικονομικές ανάγκες του τόπου και «εμψυχώνει δια των κερδών αυτού τους λοιπούς της ελληνικής βιομηχανίας κλάδους».⁴

Η ελληνική εμπορική δραστηριότητα ενισχυμένη από τη συνεργασία ελλήνων πλοιοκτητών και εμπόρων εγκατεστημένων σε διάφορα εμπορικά λιμάνια της Ευρώπης δημιούργησε την ανάγκη να ληφθούν μέτρα για τη ναυσιπλοΐα και το εμπόριο από το ελληνικό κράτος κυρίως στα μέσα του 19^{ου} αιώνα.⁵ Η ελληνική ναυτιλία αποτελούσε το μοναδικό τομέα οικονομικής δραστηριότητας στην Ελλάδα, ο οποίος, παρά τις καταστροφές και τις φοβερές ελλείψεις που δημιουργήθηκαν κατά τη διάρκεια του Αγώνα, κατόρθωσε πολύ γρήγορα να επανασυγκροτηθεί και να διαδραματίσει πρωταρχικό ρόλο στην οικονομική ζωή της χώρας. Κατάφερε μάλιστα να παραμείνει έξω από τις διαδικασίες που αποτελούσαν τροχοπέδη στην ανάπτυξη άλλων εσωτερικών παραγωγικών τομέων.⁶ Η ζωτικότητα όμως του κλάδου ήταν αποτέλεσμα ιδιωτικής πρωτοβουλίας. Το κράτος δεν τόνωσε και δεν υποστήριξε την εμπορική και ναυτική δραστηριοποίηση των Ελλήνων. Η συμβολή του περιορίστηκε σε νομοθετικά και διοικητικά κυρίως μέτρα.⁷

Η ευρωπαϊκή κρίση του 1848, με την έναρξη της χρησιμοποίησης του ατμού ως βασικής ενέργειας στην κίνηση των πλοίων έθεσε το πρόβλημα της προσαρμογής του ελληνικού εμπορικού ναυτικού στις νέες πραγματικότητες που δημιούργησε η βιομηχανική επανάσταση στην Ευρώπη και την Αμερική.⁸

περίοδο και κρατούσε κορυφαία θέση στο διαμετακομιστικό εμπόριο. 3). Οικονομικά κίνητρα, προνόμια, και προστατευτικά μέτρα που παραχώρησε το ελληνικό κράτος σε συνδυασμό με την επιχειρηματικότητα, ευστροφία και την προϋπάρχουσα εμπειρία των Ελλήνων στον τομέα της εμπορικής ναυτιλίας. Κωνσταντίνος Παπαθανασόπουλος, *Η εμπορική ναυτιλία: από το ιστίο στον ατμό, Όψεις της ελληνικής κοινωνίας του 19^{ου} αιώνα*, επιμέλεια Τσαούση, [Εστία] Ι.Δ. Κολλάρου & Σια, σσ.80-82.

⁴ Τόνιζε επίσης την ανάγκη εμψύχωσης του εμπορικού ναυτικού, γιατί από αυτό θα έβγαινε το πολεμικό ναυτικό, «διότι εις αυτό γυμνάζονται οι ναυτικοί μας το επίπονον του ναύτου επάγγελμα. Μέγα λοιπόν συμφέρον και καθήκον έχομεν...εις την εμψύχωσιν του εμπορικού ναυτικού διπλά αναμένοντες εξ αυτού οφελήματα». Εκθεσις «Επί της αμοιβαίας ασφαλείας του εμπορικού ναυτικού προτάσεις, παρουσιασθείσης παρά του βουλευτού Ύδρας Ιωάννου Κ.Δαμιανού» προς την Βουλή την 31 Δεκεμβρίου 1843 στο Κωνσταντίνος Παπαθανασόπουλος, *Ελληνική Εμπορική Ναυτιλία (1833-1856)*, [Μ.Ι.Ε.Τ.], Αθήνα 1983, σ.311.

⁵ Διευκολυντικά μέτρα έλαβε σχετικά με τα εξαγωγίμα προϊόντα, την εισαγωγή εμπορικών μαθημάτων σε γυμνάσια, τη βελτίωση της τελωνιακής νομοθεσίας, την κατασκευή λιμενικών έργων κλπ. Κ.Παπαθανασόπουλος, *Ελληνική Εμπορική...ό.π.*, σσ.17,18.

⁶ Η ανάπτυξή της άρχισε μετά την Επανάσταση και με γρήγορους ρυθμούς ακόμα και με κρίσεις που αντιμετώπιζε μέχρι το 1866. Γ. Λεονταρίτης, *Ελληνική εμπορική ναυτιλία (1453-1850)*, στον τόμο: *Ελληνική εμπορική ναυτιλία (1453-1850), Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος*, Αθήνα 1972, σ.47. βλ και Γιώργος Δερτιλής, *Ελληνική Οικονομία (1830-1910) και Βιομηχανική Επανάσταση*, Αθήνα 1984, [Σακκούλα], σ.36.

⁷ Εισήγαγε εμπορικούς νόμους βασιζόμενη στο γαλλικό εμπορικό κώδικα ίδρυσε εμπορικά δικαστήρια στο Ναύπλιο, την Πάτρα και τη Σύρο, προέβλεψε την ίδρυση εμπορικών Επιμελητηρίων, τελωνιακού δικτύου κ.α. Ιωάννης Πετρόπουλος-Αικατερίνη Κουμαριανού, *Η οικονομία από το 1833 ως το 1843*, ΙΕΕ, ό.π., τόμος ΙΓ', σ.102.

⁸ Κ. Παπαθανασόπουλος, *Ελληνική Εμπορική...ό.π.*, σ.231.

Πέρα όμως από τα προβλήματα που δημιουργήθηκαν στην ελληνική ναυτιλία στα μέσα του αιώνα, με το πέρασμα από το ιστίο στον ατμό, μία σειρά από άλλα προβλήματα, μεταξύ των οποίων και αυτό της ναυτικής εκπαίδευσης χαρακτήριζε τις διαχρονικές δυσκολίες του ελληνικού εμπορικού ναυτικού.

Ως αίτιο «ολεθρίως επιδράσαν επί της ημετέρας ναυτιλίας» θεωρούσε το 1882 ο Ι.Ν. Θεοφιλάτος, οικονομικός εμπειρογνώμων της εποχής, την απουσία ναυτικής εκπαίδευσης. «*Η ως εκ της ελλείψεως δημοσίας ναυτικής Σχολής ανεπαρκής διαμόρφωσις των ημετέρων ναυτικών και η εντεύθεν ολιγωρία εις την χορήγησιν του διπλώματος της πλοιαρχίας βαθέως ετραυμάτισαν την ημετέραν ναυτιλίαν*». Ως παράδειγμα των συνεπειών αυτής της έλλειψης υποστήριζε στη συνέχεια ότι κάποιοι πλοίαρχοι, «*μη τυχόντες της πρεπούσης εκπαιδεύσεως και ανατροφής, διωλίσθησαν εις καταχρήσεις σοβαράν και μεγίστην παρασχούσας βλάβην...*».⁹

Η μεγάλη ναυτική πείρα των Ελλήνων κατά κάποιο τρόπο αποτελούσε ανασχετικό παράγοντα στη συνειδητοποίηση και απαίτηση εγκαθίδρυσης ναυτικής εκπαίδευσης από το ελληνικό κράτος. Το Β.Δ. της 15/18 Δεκεμβρίου 1837, «*περί αστυνομίας της εμπορικής ναυτιλίας*» μπορεί, παρά τις ελλείψεις του, να θεωρηθεί ως ο ναυτιλιακός κώδικας του ελληνικού εμπορικού ναυτικού. Ανάμεσα σε άλλα, διέγραφε τις προϋποθέσεις για να γίνει κανείς πλοίαρχος ή κυβερνήτης,¹⁰ τα καθήκοντά του, όπως και του πληρώματος. Ο έλεγχος των πρακτικών και θεωρητικών γνώσεων των υποψηφίων για το επάγγελμα αυτό γινόταν από επιτροπή αξιωματικών με έδρα την Αθήνα και αυτό για πλοία χωρητικότητας μόνο άνω των 5 τόνων. Αν οι μικρές αυτές απαιτήσεις αφορούσαν στην επιλογή μόνο των πλοιαρχών, τα πράγματα ήταν απλούστερα για τη συγκρότηση των πληρωμάτων από ναύτες και ναύκληρους, από τους οποίους δεν απαιτούνταν ναυτικές γνώσεις. Η ελαστικότητα αυτή του νόμου όμως δημιουργούσε προβλήματα στην ασφάλεια και τη διοίκηση των πλοίων.¹¹

Έτσι, στα μέσα του αιώνα συναντάμε επικρίσεις για την ανεπάρκεια των πληρωμάτων, λόγω απουσίας εκπαίδευσης. Η αμέλεια να μη ζητούνται «*εγγυήσεις*» μαθήσεως και πείρας «*παρά των συμβοηθών αυτών, των οποίων η απειρία αρκεί εις το να εξαφανίση τα πλοία ταύτα...*» θεωρήθηκε από το περιοδικό «*Πανδώρα*» κατακριτέα: «*..Το καθ' ημάς, δεν επιθυμούμεν να παρευρεθώμεν εις τοιαύτας ναυτικές σπουδάς. Αλλ' εάν τοιούτος κίνδυνος δεν υπάρχη εν Ελλάδι, διότι οι ναυτικοί μανθάνουσιν εκ βρεφικής ηλικίας το να κρατώσι το πηδάλιον και να διαχειρίζωνται τα ιστία, υπάρχουσιν άλλοι, πηγάζοντες εκ της ελλείψεως ταύτης και προσβάλλοντες την δημοσίαν τάξιν..*» έγραφε η ίδια το 1854.¹²

Και όμως, στο πνεύμα της θεμελίωσης της τεχνικής και επαγγελματικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα, από το οποίο διαπνεόταν η εκπαιδευτική προσπάθεια του Ιωάννη Καποδίστρια, - ιδιαίτερα στο Ορφανοτροφείο της Αίγινας το 1829 - φιλοξενήθηκε κατεξοχήν ο τομέας της ναυτικής εκπαίδευσης για όσους το επιθυμούσαν και είχαν

⁹ Ι.Ν. Θεοφιλάτος, *Σκέψεις περί της εμπορικής εν Ελλάδα ναυτιλίας. Οικονομική Επιθεώρησις*, έτος 10, φύλλο 118, Δεκέμβριος 1882, σσ.424-430.

¹⁰ Τίτλος 3 του Β.Δ. της 15/18 Δεκεμβρίου 1837, «*περί αστυνομίας της εμπορικής ναυτιλίας*». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.2 της 31 Ιανουαρίου 1838.

¹¹ Κ. Παπαθανασόπουλος, *Ελληνική Εμπορική...ό.π.*, σσ.79-80.

¹² «*Είδομεν πολλάκις ανθρώπους οίτινες δια να αποφύγωσι την στρατιωτικήν απογραφήν, ή δια να απατήσωσιν την αρχήν και να αναχωρήσωσι άνευ διαβατηρίων, επεβίβασθησαν εις πλοία ως ναύται*». Κ.Παπαθανασόπουλος, *Ελληνική Εμπορική...ό.π.*, σσ.253-254 και Ι.Ν. Θεοφιλάτος, «*Σκέψεις περί της εμπορικής εν Ελλάδα ναυτιλίας*», ό.π.

συμπληρώσει τη βασική τους εκπαίδευση. Σε σχετική έκθεσή του, ο Ανδρέας Μουστοξύδης, πρόεδρος της Επιτροπής του Ορφανοτροφείου και Έφορος του Κεντρικού σχολείου, αναφέρει, ότι σε όλους τους υποτρόφους δόθηκαν τα μέσα της μόρφωσης. Σε άλλους δόθηκαν τρόποι να τελειοποιήσουν τα γράμματα, ενώ άλλοι «ενηγκαλίσθησαν τās μηχανικάς τέχνας, μάλιστα τās εις πάντα τόπον, πρό πάντων όμως εις τήν Ελλάδα συμφερωτάτας, τήν Γεωργικήν και τήν Ναυτικήν», εφόσον «όλοι οι νέοι δεν έχουν τας αυτās κλίσεις...».¹³

Το 1829 ιδρύθηκε το Κεντρικό Πολεμικό Σχολείο.¹⁴ Ο υπεύθυνος Γραμματέας Ναυτιλίας παρουσίασε συγχρόνως σχέδιο για ανώτερη ναυτική σχολή.¹⁵ Η εκπαίδευση θα γινόταν στη γολέτα «Εύχαρις», όπου θα επιβιβάζονταν για εκπαίδευση δέκα τρόφιμοι του Ορφανοτροφείου, σύμφωνα με επιστολή του Μαρτίου του 1830 του Βιάρου Καποδίστρια, αδελφού του κυβερνήτη, - και «ορισθέντα Προστάτην του Ορφανοτροφείου» - προς τον Μουστοξύδη.¹⁶ Σύμφωνα με την έκθεση του Ανδρέα Μουστοξύδη, Εφόρου του Κεντρικού σχολείου, σημαντικός ήταν ο αριθμός των μαθητών που κατευθυνόταν στον τομέα αυτό. Σε σύνολο 122 μαθητών σχολείου υπήρχαν 6 μαθητές «προκόπτοντες κατ' εξοχήν εις το εν Ναυπλίω Κεντρικόν Σχολείον του Πολέμου», καθώς και 65 μαθητές «εις την Ναυτικήν, εις τα εθνικά πλοία».¹⁷ Οι αριστούχοι λοιπόν κατατάσσονταν στους Ευέλπιδες του «Κεντρικού Πολεμικού Σχολείου» του Ναυπλίου,¹⁸ του οποίου η λειτουργία ρυθμίστηκε από τις διατάξεις του σχεδίου Henri Rauzié εμπνευσμένες από τις αντίστοιχες της Ecole Polytechnique.¹⁹ Οι 50 «ναυτόπαιδες», που τοποθετήθηκαν από τη διοίκηση του ορφανοτροφείου στο πολεμικό δίκροτο «Ελλάς», εκπαιδεύονταν μέσα στο πλοίο από

¹³ Η Αιγιναιά, Εφημερίς φιλολογική, επιστημονική και τεχνολογική, αρ. Στ' Βιβλιοθήκη Ιστορικών Μελετών [φωτοτυπική έκδοση, Βιβλιοπωλείο Νότη Καραβία], Αίγινα 15 Μαρτίου 1831

¹⁴ Χάρης Μπαμπούνης, Η εκπαίδευση κατά την Καποδιστριακή Περίοδο. Διοικητική οργάνωση και Εκπαιδευτική λειτουργία. Αθήνα, [Σύλλογος προς διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων], Αθήνα 1999, σ.386. «Παρουσιασθέντος του λοχαγού Πωζιέ εφόρου του σχολείου της Πυροβολικής και του των Ευελπίδων. Εγκρίνεται προσωρινά το σχέδιο του Πωζιέ για τη σύσταση κεντρικού Πολεμικού Σχολείου γεγραμμένη τη 28 παρελθόντος Δεκεμβρίου. Τα Ευελπίδων και Πυροβολικού παύουν και αντικαθίστανται από αυτό...» (Αίγινα 12 Ιανουαρίου 1829, ο Κυβερνήτης Καποδίστριας. Ο Γραμματέας Επικρατείας Σπ. Τρικούπης). Γενική Εφημερίς, έτος, Δ', αρ.10, της 2 Φεβρουαρίου 1829. Πράξις της Κυβερνήσεως αρ.8683.

¹⁵ G. Chassiotis, *L instruction publique chez les Grecs*, [Ernest Leroux, Libraire Editeur], Παρίσι 1881, σ.297.

¹⁶ Ε. Κούκου, Ο Καποδίστριας και η Παιδεία 1827-1832. Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Αιγίνης, Αθήνα 1972, σ.85.

¹⁷ Η Αιγιναιά, Εφημερίς φιλολογική, επιστημονική και τεχνολογική, Παράρτημα του πρώτου αριθμού της Αιγιναιάς, αρ.584, Έκθεση Α.Μουστοξύδη, 31 Δεκεμβρίου 1831, σ.34. Φαίνεται πως για όσους επέλεξαν ως επαγγελματικό τους προσανατολισμό το πολεμικό ναυτικό υπήρχε θεωρητική και πρακτική εξάσκηση πάνω στα πλοία. Χ. Μπαμπούνης, Η εκπαίδευση..ό.π., σ.386.

¹⁸ Από τη επίσημη έκθεση του Ν. Χρυσόγελου που υποβλήθηκε στις αρχές του 1831, το «Κεντρικό Πολεμικό Σχολείο» ιδρύθηκε στις 12 Ιανουαρίου 1829 και συγχωνεύθηκε με αυτό η σχολή «Πυροβολικής και Ευελπίδων», όπου στο τέλος του 1830 φοιτούσαν 60 ευέλπιδες. ΙΒΕ, τόμος ΙΒ', σ.592. Έπαυσε έτσι η λειτουργία της Σχολής Ευελπίδων και της Σχολής Πυροβολικού που είχε βασιστεί σε σχέδια του γάλλου λοχαγού Henri Rauzié: Α.Καστάνης, Η Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων κατά τα πρώτα χρόνια της λειτουργίας της (1828-1834) [ανέκδοτη διδακτορική διατριβή], Ιωάννινα 1995, σ.3.

¹⁹ Σκοπός του «Κεντρικού Πολεμικού Σχολείου» ήταν η παραγωγή ανώτερων στελεχών του στρατού, των οποίων η μόρφωση απασχόλησε το υπουργείο των Στρατιωτικών. Χ. Μπαμπούνης, ό.π., σ.394.

δάσκαλο διορισμένο από τον Καποδίστρια. Τον πυρήνα των αναγκαίων κεφαλαίων προμήθευσε στην Κυβέρνηση μέρος του κληροδοτήματος του Βαρβάκη.²⁰

Δεδομένης της οικονομικής καχεξίας του αρτισύστατου Κράτους ενθαρρύνθηκε η ιδιωτική πρωτοβουλία στην ίδρυση σχολών επαγγελματικού χαρακτήρα, όπως του Ναυτικού σχολείου στη Σύρο το 1829, όπου υπήρχε ναυτική παράδοση, λιμενικές δραστηριότητες και προσφυγικό στοιχείο. Διευθυνόταν από το Νικόλαο Βρυώνη²¹ και λειτούργησε κατά την καποδιστριακή περίοδο.²² Παρά την εκπαιδευτική πολιτική της Κυβέρνησης να προωθήσει το είδος αυτό της σχολικής ειδίκευσης, η Σχολή υπολειτούργησε, λόγω έλλειψης ενδιαφέροντος των μαθητευόμενων. Συχνά υπήρχε μικρά κρατική επιχορήγηση στην ιδιωτική προσπάθεια. Παράδειγμα αποτελεί η προαναφερθείσα προθυμία του Κυβερνήτη να βοηθήσει με την κρατική επιχορήγηση των 1500 φοινίκων ετησίως την ίδρυση εμπορικής σχολής στη Σύρο το 1831 από εμπόρους του νησιού.²³

Παρά την παραμέληση της ναυτικής εκπαίδευσης, «πολλά τέκνα των υπέρ πατρίδος αγωνισθέντων» με κρατικές υποτροφίες στέλνονταν στην Αγγλία και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες για παρόμοιες σπουδές. Επίσης, δεκαπέντε ακόμα μαθητές πληροφορούμαστε ότι σπούδαζαν «και τας ναυτικές επιστήμας» στο «εν Αιγίνη στρατιωτικόν σχολείον», ενώ άγνωστος αριθμός ελληνοπαιδων εκμανθάνει επωφελείς τέχνες εις τα παρά τω ναυστάθμω εργοστάσια».²⁴

Από το 1837 άρχισαν να ενθαρρύνονται οι ναυτικές σπουδές. Βασιλικό διάταγμα εκείνη την εποχή όριζε τις σπουδές ναυτικής τέχνης δύο σχολείων στη Σύρο και το Ναύπλιο. Τα έξοδά τους τα αναλάμβανε το υπουργείο Ναυτιλίας.²⁵ Η ανάγκη θεωρητικής διδασκαλίας της ναυτικής τέχνης, απαραίτητης για το δίπλωμα πλοίαρχου εμπορικού πλοίου,²⁶ οδήγησε την Κυβέρνηση σε διορισμό δασκάλων ναυτικής στα Ελληνικά σχολεία

²⁰ Διαθήκες του Ιω. Βαρβάκη. ΜΗΚ, σσ.59-67, ΖΑΒ, τόμος 4, ΑΥΕ, Φάκ.1835/88,1, έγγραφο 795 της 23 Ιουλίου 1835 και έγγραφο 8946.

²¹ Γενική Εφημερίς, αρ.14 της 16 Φεβρουαρίου 1829, σ.54.

²² Α. Κοδρατζή-Πρασσά, Η εκπαίδευση στις Κυκλάδες κατά την Καποδιστριακή περίοδο (1828-1832), Αθήνα 1996, σ.97.

²³ Γενικά Αρχεία του Κράτους, (ΓΑΚ), Υπ. Θρησκείας, φάκελος 36, Σχολικά, έγγραφο της 25 Φεβρουαρίου 1831, Δασκαλάκης, ό.π., τόμος Γ', σσ.1740-1741, Δημήτριος Μαυροσκούφης, Εκπαίδευση και Εκπαιδευτική πολιτική στην Ελλάδα 1821-1832, Θεσσαλονίκη 1996, σ.259 και Χ.Μπαμπούνης, ό.π., σ.417. Την προθυμία του αυτή, καθώς και την ικανοποίησή του για τη σύσταση της Σχολής ανακοινώνει στο έγγραφό του προς τους σπουδαιότερους από τους επιτρόπους της, όπου εκφράζει επιφυλάξεις και για τη σύσταση και διοργάνωση εταιρείας συνδρομητών και τις διατάξεις που αφορούν τη διοργάνωση του σχολείου, Μαυροσκούφης, ό.π., σ.261. Βλ. κεφ. Εμπορική Εκπαίδευση, σ.818.

²⁴ Αναφορά της επί των Ναυτικών Γραμματείας της Επικρατείας περί των εξόδων των ετών 1833, 1834 και 1835 της 30 Οκτωβρίου 1836. Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ.89 της 31 Δεκεμβρίου 1836.

²⁵ Με το Β.Δ. της 31 Ιουλίου/12 Αυγούστου 1837 εισήχθη το μάθημα της «Ναυτικής» στο πρόγραμμα διδασκαλίας του Γυμνασίου Ερμούπολης. Πρώτος καθηγητής ήταν ο Αντώνιος Σκάσης. Β.Δ. της 31 Ιουλίου/12 Αυγούστου 1837, «περί προσβάσεως διδάσκαλον της ναυτικής εις τα Ελληνικά σχολεία Σύρου και Ναυπλίας». Εφ.της Κυβερνήσεως, της 31 Ιουλίου 1837 και Λεωνίδας Σ. Μπίστης, Η οργάνωση του Κράτους εις τας Κυκλάδας από του 1821-1845, Κυκλαδικά θέματα, έτος Γ, τεύχος 16-17, σ.651.

²⁶ Έτσι όριζε το Β.Δ. της 15/27 Δεκεμβρίου 1836, «περί αστυνομίας της εμπορικής ναυτιλίας» του 1836.. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.75 της 18 Δεκεμβρίου 1836.

της Σύρου και του Ναυπλίου το 1837.²⁷ Τα έξοδά τους τα αναλάμβανε το υπουργείο Ναυτιλίας με διάταγμα του Ιουλίου 1837.²⁸ Η ελλιπής φοίτηση όμως φαίνεται να προκάλεσε νέο διάταγμα, «περί των σπουδαζόντων ναυτών» το Φεβρουάριο του 1838, όπου υπογραμμίζονταν οι προϋποθέσεις για την αναγνώριση των αποφοίτων ως εμπορικών πλοιαρχών.²⁹ Με διάταγμα του 1838 επί υπουργού Α. Κριεζή καταργήθηκε η ναυτική σχολή Ναυπλίου που είχε δημιουργηθεί με το διάταγμα της 31 Ιουλίου 1837, «λόγω του ολιγαριθμού των μαθητών», και ιδρύθηκε «καθέδρα Ναυτικής» στο Ελληνικό σχολείο της Ύδρας, με σκοπό τη θεωρητική κατάρτιση της νεολαίας σε θέματα ναυτικής τέχνης.³⁰

Με διάφορα διατάγματα το Κράτος καθόριζε τις απαιτούμενες ναυτικές γνώσεις.³¹ Σε εκθέσεις του ο Χαράλαμπος Χριστόπουλος σκιαγραφούσε τις προϋποθέσεις για τη συστηματική οργάνωση της ναυτικής εκπαίδευσης. Για τη ναυτική διδασκαλία αναφέρονταν τα ακόλουθα σε Έκθεση του ιδίου του 1856: «Ως προς την ναυτιλίαν υπάρχει πάσα ελπίς ότι, χρησιμοποιούσα η Κυβέρνησις το μέγα του αιιδίμου Βαρβάκη κληροδόμημα, θέλει συστήσει ίδιον εκπαιδευτήριον, εις ό να διδάσκωνται ειδικώς και οι προτιθέμενοι να επιδοθώσιν εις ταύτην». Μέχρι όμως την ίδρυση του Βαρβακειού υπήρχε η δυνατότητα «να προστεθώσιν ειδικά τινα μαθήματα εις τινα των εις παραλίους πόλεις υπαρχόντων διδακτηρίων, εις μικράν αναπλήρωσιν της μεγάλης ταύτης και σπουδαίας ελλείψεως». Αναφερόμενος στην οικοδόμηση του Βαρβακειού Λυκείου προσέθεσε ότι «...δε θέλει βραδύνει η σύστασις του Βαρβακειού Λυκείου, ου μέρος θέλει αποτελεί και η ναυτική διδασκαλία», η οποία θα κάλυπτε, όπως διατεινόταν, τα υπάρχοντα κενά στο είδος αυτό της εκπαίδευσης.³²

²⁷ ΓΑΚ ΣΥΡ, Εκπαίδευση 5, φάκελος Οικονομικά Γυμνασίου 1838-1839, (Προϋπολογισμός εξόδων Γυμνασίου Ερμούπολης της 10 Νοεμβρίου 1839 από την Εφορεία. Ανάμεσα στους μισθούς καθηγητών συγκαταλέγεται και εκείνος του καθηγητού της Ναυτικής που ανερχόταν στις 200 δραχμές). Το Β.Δ. της 31 Ιουλίου 1837 φρόντιζε για τη θεωρητική διδασκαλία της ναυτικής τέχνης (α' άρθρο): «Η σειρά των ναυτικών μαθημάτων θέλει διδάσκεσθαι εις τριετίαν εις τας τρεις τάξεις του ελληνικού σχολείου» (β' άρθρο), «...διά να μένη εις τους μαθητάς της ναυτικής ο απαιτούμενος καιρός διά τας ναυτικές μελέτας, και επειδή αυτός ο διδάσκαλος της ναυτικής θέλει τοις παραδίδει κατ' έκτασιν τα αναγκαία δι' αυτούς μαθηματικά, θέλουν απαλλαχθή της υποχρέωσως του ν' ακούωσι τα εις τους λοιπούς μαθητάς των ελληνικών σχολείων παραδιδόμενα μαθηματικά. την Λατινικήν και την Γερμανικήν γλώσσαν...» (γ' άρθρο) και «ουδείς θέλει λαμβάνει δίπλωμα πλοίαρχου, εάν μετά τριετίαν από της εγκαθιδρύσεως των μαθημάτων δεν φέρη απολυτήριον από εν των προκειμένων σχολείων» (δ' άρθρο). Β.Δ. της 31 Ιουλίου 1837. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.28 της 10 Αυγούστου 1837.

²⁸ Β.Δ. της 31^{ης} Ιουλίου 1837, «περί προσθέσεως δασκάλου της ναυτικής εις τα ελληνικά σχολεία της Σύρου και Ναυπλίας, ό.π. και Δαυίδ Αντωνίου, Τα Προγράμματα της Μέσης Εκπαίδευσης (1833-1929), [Ι.Α.Ε.Ν.], Αθήνα'1987-1989, τόμος Α', σ.58.

²⁹ «Επειδή...πολλοί εκ των μαθητών των σχολών Ναυπλίου και Σύρου δεν φροντίζουν να σπουδάζωσιν όλα τα μαθήματα όσα εις το (ιδρυτικό) Διάταγμα αναφέρονται... εθεωρήσαμεν συμφέρον να... είπωμεν...ότι, εάν...δεν αποδείξωσι μετά τριετίαν, από της συστάσεως των προκειμένων σχολείων, ότι γνωρίζουν τα εις αυτά ως και τα εις τα Ελληνικά (σχολεία) διδασκόμενα μαθήματα, δεν θέλουν ποτέ αναγνωρισθή ως πλοίαρχοι εμπορικοί». Β.Δ. της 21 Φεβρουαρίου 1838, «περί των σπουδαζόντων ναυτών» Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ.8 της 4 Μαρτίου 1838.

³⁰ Β.Δ. της 14 Δεκεμβρίου 1838, «περί συστάσεως Ναυτικού Σχολείου εις Ύδραν». Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ. 44 της 22 Δεκεμβρίου 1838.

³¹ Β.Δ. του 1850 και 1852. Δ. Αντωνίου, Τα Προγράμματα...ό.π., τόμος, Α', σ.58.

³² Σημείωνε επίσης: «Εις τα Ναυτικά σχολεία δεν κρίνομεν αναγκαίον να διδαχθούν οι μέλλοντες των ελληνικών πλοίων κυβερνήται θεωρίας αχρήστους ή μαθήματα περιττά. Αλλά περιορίζομεν όλην αυτών την προσοχήν εις τα χρήσιμα». Από τη Έκθεση Χριστόπουλου Χ., Υπουργού στην

Με το κληροδότημα που άφησε ο Ιωάννης Βαρβάκης το 1825 ιδρύθηκε το Βαρβάκειο Λύκειο το 1843,³³ ο Διοργανισμός του οποίου δε διέφερε από εκείνους των άλλων σχολείων της μέσης εκπαίδευσης,³⁴ παρά την επιθυμία του διαθέτη για ένα πρακτικότερο προσανατολισμό του Λυκείου.³⁵ Το 1843 με το κεφάλαιο που άφησε ο Βαρβάκης το 1825 «εις καθίδρυσιν εν Ελλάδι, οπού κριθή κατάλληλον, μετά της αδείας της εκεί κυβερνήσεως. Λυκείου, προς διηνεκή εκπαίδευσιν της νεολαίας»,³⁶ ιδρύθηκε, χωρίς όμως να λειτουργήσει, το Βαρβάκειο Λύκειο, με οργανισμό παρόμοιο των πλήρων γυμνασίων του Κράτους περιλαμβάνοντας και τάξεις Ελληνικού σχολείου.³⁷ Τη βαθύτερη επιθυμία του κληροδότη να έχει το εκπαιδευτήριό του το χαρακτήρα ενός ναυτικού σχολείου φαίνεται να γνώριζαν καλά οι εκτελεστές του κληροδοτήματος. Ένας από αυτούς, ο Παναγής Τραυλός, σε επιστολή του προς τον Όθωνα εκδήλωνε την επιθυμία της ταχείας διεκπεραίωσης του κληροδοτήματος του «γενναίου κληροδότη». Ήταν επιθυμία δική του, αλλά και του Ιωάννη Βόζου, «του τοιούτον αγωνισαμένου δι' αυτό». Πρότεινε μάλιστα στην επιστολή αντί Λυκείου και Γυμνασίου στην Αθήνα, «ών πλουτεί η Μητρόπολις ήδη, ν' αντισαχθή Ναυτικόν Σχολείον προς στολισμόν με του από ξένα έθνη περιβλέποντος λιμένος», εννοώντας τον Πειραιά.³⁸

Οι αναφορές του Χριστόπουλου στις Εκθέσεις του 1856 και 1857 σχετικά με το ρόλο αυτού του σχολείου, που έπρεπε να αποτελεί «ίδιον εκπαιδευτήριον» για τη ναυτική τέχνη, «εις ό να διδάσκωνται ειδικώς και οι προτιθέμενοι να επιδοθώσιν εις ταύτην»,³⁹ και σχετικά με την αισιόδοξη προοπτική ότι του προγράμματός του «μέρος θέλει αποτελεί και η ναυτική διδασκαλία», παρέμειναν στη σφαίρα της θεωρίας.⁴⁰ Από το 1860 που άρχισε η λειτουργία του, το Βαρβάκειο Λύκειο ακολούθησε το πρόγραμμα των άλλων σχολείων της

«Περίληπτική Έκθεσις της εν Ελλάδι Μέσης Εκπαιδευσεως», Από τον 1829 μέχρι τέλος του 1855, μετά στατιστικών σημειώσεων». Προς την Α. Μεγαλειότητα, Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ.16/8 Μαΐου 1856, σ.122. Χαράλαμπος Χριστόπουλος, Γενική Έκθεσις προς την Α.Μ. τον Βασιλέα περί της καταστάσεως της Δημοσίας Εκπαιδευσεως κατά το λήξαν σχολικόν έτος 1855-1856, Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ.8/3 Απριλίου 1857, σσ.56-57 (και αυτοτελές τεύχος, σσ.28-30).

³³ Άρθρο 1 του διατάγματος της 26 Φεβρουαρίου/ 10 Μαρτίου 1843. Δ. Αντωνίου, Τα Προγράμματα...ό.π., τόμος Α', σ.21.

³⁴ Όπως παρατηρεί ο Αλ.Δημαράς, «το νέο σχολείο μόνο κατά το όνομα διαφέρει από τα κοινά σχολεία της μέσης εκπαίδευσης, ενώ (κατά την επικρατέστερη ερμηνεία) επιθυμία του διαθέτη ήταν να έχη το Λύκειο πρακτικότερο προσανατολισμό». Αλέξης Δημαράς, Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε (τεκμήρια, ιστορία), τόμος Α', 1821-1894, [Ερμής], Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1985, υψμ 15, σ.λα'. Σχετικά με το Βαρβάκειο Λύκειο βλ. Γ. Μπρης (επιμέλεια), Επετηρίς Βαρβακείου Ιδρύματος, Αθήνα 1961, οπού ιδιαίτερα Αλέξανδρος Γ. Σαρής, Σύντομος ιστορία του Βαρβακείου (Πρακτικού) Λυκείου 1886, Αθήνα 1960, σσ.65-119.

³⁵ Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. 23,1 (Κληροδότημα Ιω. Βαρβάκη), έγγραφο (αντίγραφο επιστολής της 28 Οκτωβρίου 1867 εκτελεστών της διαθήκης του Βαρβάκη από το Ταϊγανρόκ Α. Αυγερινό, Μιχαήλ Πετροκόκκινο, Ιω. Σκαραμαγκά προς τον Χ.Χριστόπουλο, υπουργό επί των Εκκλησιαστικών).

³⁶ Άρθρο 4^ο της διαθήκης του Ιωάννη Βαρβάκη της 8 Νοεμβρίου 182. ΜΗΚ, σσ.63-65 και της 2 Ιανουαρίου 1825. ΜΗΚ, σσ.65-67.

³⁷ «...Ο οργανισμός θέλει είσθαι όμοιος με τον των εντελών Γυμνασίων του Βασιλείου». Άρθρο Ι' του διατάγματος της 26 Φεβρουαρίου/10 Μαρτίου 1843, Δ. Αντωνίου, Τα Προγράμματα...ό.π.

³⁸ ΓΑΚ, Κλάδος Β', θυρίδα 99, φάκελος 5 (Βαρβάκης): έγγραφο 931 της 21 Μαρτίου 1846 (υπουργείο Παιδείας προς τον Όθωνα σχετικά, με το οικοπέδο οικοδόμησης του Λυκείου) εντός και έγγραφο 6097 της 14 Ιουλίου 1847.

³⁹ Χ. Χριστόπουλος, ό.π., υποσμ.24, σ.122.

⁴⁰ Ό.π., υψμ.25, σ.54.

μέσης εκπαίδευσης,⁴¹ παρά τις προσδοκίες του Χριστόπουλου για μετατροπή του σε Ναυτικό Γυμνάσιο μέσα από ένα κατάλληλα προσαρμοσμένο ωρολόγιο πρόγραμμα.⁴²

Μία σοβαρότερη αντιμετώπιση της ανάγκης των ναυτικών σπουδών άρχισε το 1867.⁴³ Πέντε ειδικά ναυτικά σχολεία άνοιξαν στη Σύρο, την Ύδρα, τις Σπέτσες, το Γαλαξίδι και το Αργοστόλι που θεωρούνταν τότε τα καλύτερα λιμάνια.⁴⁴ Σε Έκθεση του Α. Μαυρομιχάλη, υπουργού Παιδείας, αναφέρονταν και οι λόγοι της σύστασής τους: «...Επειδή πάσα ανάγκη είναι και η δημιουργός εξ αντικειμένου της εαυτής θεραπείας, και επειδή εις τους μακροτέρους πλόας, τους μη εις απλώς ακτοπλοΐας περιοριζομένους, ίνα ασφαλέστεροι γίνωνται, απητείτο συν τη πείρα και η αναγκαία στοιχειώδης διδασκαλία, συνεστάθησαν εν ταις κυριωτέραις των ναυτικών νήσων και πόλεων ιδιωτικά σχολεία της ναυτικής, εις ά επιδιάσκοντο επί διδάκτρους στοιχειωδώς ταύτην οι αποβλέποντες κυρίως εις την κυβέρνησιν εμπορικών πλοίων». Επειδή όμως η πληρωμή διδασκτρων εμπόδιζε τους άπορους να σπουδάσουν, ενώ αποτελούσε προνόμιο των ευπόρων, η Κυβέρνηση συνέστησε κατά τό 1867 πέντε δημόσια Ναυτικά Σχολεία, ένα σε κάθε μία από τις κυριότερες «ναυτικές» πόλεις.⁴⁵ Το 1870 λειτουργούσαν ήδη έξι από αυτά τα σχολεία, στα οποία διδάσκονταν 80 με 90 νέοι «τα στοιχειωδέστατα της ναυτικής μαθήματα, τα εις το έργον εμπορικού πλοιάρχου υπό του νόμου απαιτούμενα».⁴⁶ Δε γνώρισαν την αναμενόμενη επιτυχία όμως, όπως φαίνεται από το χαμηλό ποσοστό φοίτησης.⁴⁷

Η προσπάθεια, στα πλαίσια του εκσυγχρονισμού του Κράτους επί Κυβερνήσεως Τρικούπη να ιδρυθούν το 1882 δύο ειδών ναυτικές σχολές⁴⁸ και με διατάγματα να

⁴¹ Δ. Αντωνίου, *Τα Προγράμματα ..ό.π.,* τόμος Α', σσ.21-22. Σύμφωνα με τον Μπίρη, η οικοδόμηση του Βαρβακείου μεγάρου τελείωσε το 1857 και στοίχισε 440.000 δραχμές. Στεγάστηκαν εκεί τα δύο γυμνάσια της πόλης και το 1856 λειτούργησε το Πρακτικό Λύκειο, του οποίου κύριος προορισμός ήταν η προετοιμασία όσων θα σπούδαζαν σε στρατιωτικές σχολές και στο Πολυτεχνείο. Κώστας Η. Μπίρης, *Αι Αθήναι από του 19^{ου} εις τον 20^ο αιώνα*, [Μέλισσα], Αθήνα 1995, σ.146. Ρύθμιση πλησιέστερη προς τις διαθέσεις του Ιωάννη Βαρβάκη έγινε το 1886 με τη δημοσίευση Β. Διατάγματος, σύμφωνα με το οποίο ιδρύθηκε επτατάξιο Λύκειο, «ου σκοπός εστίν η ανάπτυξις και η μόρφωσις της διανοίας των εις αυτό φοιτώντων μαθητών, η ηθική αγωγή, και ειδικώς η προπαιδευσις προς αυτάρκη σπουδήν των θετικών επιστημών». Άρθρο Ι' του διατάγματος της 6 Οκτωβρίου 1886. Δ. Αντωνίου, *Τα Προγράμματα ..ό.π.,* τόμος Α', σ.21.

⁴² *Ο.π.*, τόμος Α', σ.59.

⁴³ Με Β.Δ. της 8 και 11 Απριλίου 1867, «περί συστάσεως ναυτικών σχολείων». *Εφ. της Κυβερνήσεως*, αρ.28 της 4 Μαΐου 1867. Δ. Αντωνίου, *Ο.π.*, σσ.56-57.

⁴⁴ Οι σπουδές συμπληρώνονταν σε 6 μήνες. Οι επιτυχόντες στις εξετάσεις γίνονταν διπλωματούχοι εμποροπλοίαρχοι (de capitaine de commerce). Την περίοδο 1878-1879 αποφοίτησαν 90 μαθητές συνολικά. Το Κράτος δαπανούσε ετησίως 10.080 φράγκα. G.Chassiotis, *L instruction...ό.π.*, σ.297.

⁴⁵ Α. Μαυρομιχάλης, *Έκθεσις προς την Α. Μεγαλειότητα τον βασιλέα περί της καταστάσεως της Εκκλησίας της Ελλάδος και της Δημοσίας Παιδεύσεως από του 1866 άχρι τέλους Δεκεμβρίου 1868*, Αθήνα 1869, σσ.14-15.

⁴⁶ Ιωάννου Φίλιππος, *Λόγος Ολυμπιακός κατά την Β' εορτήν των Ολυμπίων στο Ολύμπια, του 1870*, Περίοδος Δευτέρα, Υπό της επί των Ολυμπίων και των Κληροδοτημάτων Επιτροπής, Μέρος Πρώτον, Αθήνα 1872 και Β.Δ. της 11 Απριλίου 1867, «περί συστάσεως ναυτικών σχολείων». *Εφ.της Κυβερνήσεως*, αρ.28 της 4 Μαΐου 1867.

⁴⁷ Δ. Αντωνίου, *Τα Προγράμματα ..ό.π.*, τόμος Α', σ.60.

⁴⁸ Νόμος ΑΛΘ'22 Ιουνίου του 1882, «περί συστάσεως ναυτικών σχολών», *Εφ.της Κυβερνήσεως*, αρ.60 της 2 Ιουλίου 1882 (Άρθρον 2): «Πρώτου βαθμού ναυτικά σχολαί συσταθήσονται εν ναυτικαίς πόλεσιν, ένθα υπάρχουνσι γυμνάσια, δευτέρου δε βαθμού εν ναυτικαίς πόλεσιν, ένθα υπάρχουνσι σχολαρχεία». Β.Δ. της 19 Αυγούστου 1882. Από αυτές η μία βρισκόταν στον Πειραιά, από την οποία κατά το

καθορισθεί η λειτουργία οκτώ εμπορικών ναυτικών σχολών⁴⁹ απέτυχε, σύμφωνα με την Αιτιολογική Έκθεση του 1908 του τότε υπουργού των Ναυτικών Επαμεινώνδα Εμπειρικού.⁵⁰ Βαθμιαία επίσης, ελλείπει πιστώσεων, άρχισαν να απολύονται και οι ναυτοδιδάσκαλοι που είχαν διορισθεί στις σχολές αυτές από το 1886.⁵¹ Ως αιτιολογία της απόλυσής τους προβλήθηκε η εξάντληση των πόρων από κληροδοτήματα.⁵²

Το 1901⁵³ συστάθηκε και ναυτικό τμήμα «σκοπόν έχον την θεωρητικήν και πρακτικήν μόρφωσιν νέων προορισμένων δια τας θέσεις αξιωματικών και πλοιάρχων του Εμπορικού Ναυτικού» στην Πετρίτσειο σχολή της Κεφαλονιάς⁵⁴ που, όπως είδαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο,⁵⁵ η συντήρησή της στηριζόταν στο κληροδοτήμα του Σταματίου Πετρίτση,⁵⁶ γιατρού και νομικού Κεφαλλονίτη.⁵⁷ Η μετέπειτα απόπειρα σύστασης ναυτικής σχολής εμποροπλοιάρχων στον Πειραιά το 1910 απέτυχε, εφόσον δεν εκδόθηκαν τα εκτελεστικά διατάγματα του νόμου αυτού.⁵⁸ Αλλά και επόμενη προσπάθεια νομοθετικής ρύθμισης του θέματος της ναυτικής εκπαίδευσης να ιδρυθεί στον Πειραιά δημόσια Ναυτική Σχολή για την εκπαίδευση πλοιάρχων και μηχανικών του εμπορικού ναυτικού το Σεπτέμβριο του 1925

διάστημα 1887-1891 αποφοίτησαν 96 μαθητές. R.A.H. Bickford-Smith, *Η Ελλάδα την εποχή του Γεωργίου Α', μετάφραση- Εισαγωγή- Σχόλια: Λυδία Παπαδάκη, [Ειρμός], Αθήνα 1993, σ.229 και «Εμπορικοί ναυτικοί σχολαί», Πανελλήνιος Σύντροφος, 1891, σσ.905-906.*

⁴⁹«Εν ναυτικαίς πόλεσι του: Κράτους συνιστώνται βαθμηδόν σχολαί ναυτικαί, σκοπούσαι την εκπαιδευσίν των διά το επάγγελμα του εμποροπλοιάρχου προωρισμένων νέων». Άρθρον 1^ο. Ιδρύθηκαν ναυτικά σχολεία στην Πάτρα, Πειραιά, Σύρο, Αργοστόλι, Γαλαξίδι, Ύδρα, Σπέτσες και Θήρα και αργότερα στο Βόλο και στην Ιθάκη. Β.Δ. 19^{ης} Αυγούστου 1882, «περί συστάσεως εμπορικών ναυτικών σχολών». *Εφ. της Κυβερνήσεως*, αρ.87 της 27^{ης} Αυγούστου 1882.

⁵⁰ Έκθεση «περί Σχολής Εμποροπλοιάρχων». Δ. Αντωνίου, *Τα Προγράμματα ..ό.π., τόμος Α', σ.63.* Περί υποβολής σχεδίου Διατάγματος της 2 Οκτωβρίου 1908, «περί εξετάσεων των Ελλήνων εμποροπλοιάρχων». *Εφ. της Κυβερνήσεως*, αρ.276, τεύχος Α' της 1 Νοεμβρίου 1908. Ο Επαμεινώνδας Εμπειρικός, εφοπλιστής και πολιτικός διετέλεσε επανειλημμένα βουλευτής Κυκλάδων από το 1892 έως το 1910. Επί κυβερνήσεως Θεοτόκη διετέλεσε υπουργός των Ναυτικών από την 21 Ιουνίου 1908 μέχρι την 7 Ιουλίου 1909. Daikin Daglas, *Η Ενοποίηση της Ελλάδας (1774-1923)*, [M.I.E.T], Αθήνα 2001, σ.429.

⁵¹ Β.Δ. της 21 Φεβρουαρίου 1886, «περί ναυτοδιδασκάλων». Θα διδάσκουν μέχρι την έκδοση του Β.Δ. της 14 Ιανουαρίου 1891. *Εφ. της Κυβερνήσεως*, αρ. 73 της 21 Μαρτίου 1886.

⁵² Δαυίδ Αντωνίου, *Συμβολή στην εκπαιδευτική ιστορία της Κεφαλληνίας: Το ναυτικό σχολείο Αργοστολίου (1867-1882)*, Αργοστόλι 2003, [E.K.I.E.], σσ.330-331.

⁵³ Β.Δ. της 26 Οκτωβρίου 1901, «περί συστάσεως ιδίου ναυτικού τμήματος εν τη Πετρίτσειω Εμπορική Σχολή Ληξουρίου». *Εφ. της Κυβερνήσεως*, αρ.233 της 27 Οκτωβρίου 1901.

⁵⁴ Άρθρο 1^ο. Στο άρθρο 2 ορίζεται ως τριτάξια σχολή με δύο τμήματα, το Εμπορικό και το Ναυτικό. *Εφ. της Κυβερνήσεως*, αρ. 233, τεύχος Α' 27 Οκτωβρίου 1901.

⁵⁵ Βλ.κεφ. Εμπορική Εκπαίδευση, σσ.824,832.

⁵⁶ Διαθήκη Σταματίου Πετρίτση της 19 Νοεμβρίου 1832 και κωδίκελος της 24 Μαΐου 1832. Υπουργείον Παιδείας, *Μητρώων των εις την άμεσον διαχείρισιν και των εις την εποπτείαν του Υπουργείου Παιδείας και θρησκευμάτων υπαγομένων κληροδοτημάτων*, τόμος 1, Αθήνα 1929 (ΜΗΚ),Γ'94, σ.486 και Στέφανος Παπαγεωργίου, *Έλληνες Ευεργέτες, «Άξιοι της εθνικής ευγνωμοσύνης», Δήμος Αθηναίων –Πολιτισμικός Οργανισμός, [Παπαζήση], Αθήνα 1997, σ.62.* Βλ. Γεώργιος Μοσχόπουλος, *Ιστορία της Κεφαλονιάς*, [Κέφαλος], Αθήνα, τόμος Α' 1985, τόμος Β' 1988.

⁵⁷ Ο Πετρίτσης είχε αφιερώσει το 1832 «άπασαν την εν Κεφαλληνία περιουσίαν εις την (ιδρυθησομένην) εν Ληξουρίω σχολήν». Διαθήκη και κωδίκελος Σταματίου, *ό.π.*

⁵⁸ Νόμος ΓΨΚΒ' της 9 Απριλίου 1910, «περί Σχολής εμποροπλοιάρχων», *Εφ. της Κυβερνήσεως*, αρ.158, της 3 Μαΐου 1910.

δεν ευοδώθηκε με αποτέλεσμα για άλλη μια φορά η ναυτική γενικώς εκπαίδευση να «αφεθεί» στην ιδιωτική πρωτοβουλία.⁵⁹

2. Ότι δεν μπόρεσε η κρατική μέριμνα...

Τη συνειδητοποίηση τόσο της απουσίας, όσο και της αναγκαιότητας της ναυτικής εκπαίδευσης, και μάλιστα σε χώρο ναυτιλιακής δραστηριότητας, όπως η Σύρος, τη συναντάμε στα τέλη του αιώνα σύμφυτη με την αντίληψη ότι η παροχή της αποτελεί ένα βήμα ιδεώδες, ένα εγχείρημα «πολυτελείας» για τη νοοτροπία της εποχής. Δωρεά του Σταματίου Βαφειαδάκη, δημάρχου Ερμούπολης, λόγου χάρη, προς το Ορφανοτροφείο Αρρένων της Σύρου στόχο είχε και τη δημιουργία ναυτικής εκπαίδευσης στο ίδρυμα: «..προσθείσα μάλιστα και το ναυτικόν μέρος, πράγματα ιδεώδη μέχρι τότε θεωρούμενα δια το φυτοζωούν τούτο Ίδρυμα..», σύμφωνα με την άποψη του Αδελφάτου του ιδρύματος. Η οικονομική ανεπάρκεια του Ορφανοτροφείου «δια την βιοσυντήρησιν των ορφανών» φαίνεται να στέκεται ανασχετικός παράγοντας στην υλοποίηση της επιθυμίας αυτής, όπως και της ίδρυσης επαγγελματικής σχολής μέσα στο ίδρυμα αργότερα.⁶⁰

Τις θετικές προοπτικές για την ανάπτυξη εμπορικών σχέσεων της χώρας με τα ξένα λιμάνια τις εναποθέτει στην υποστήριξη του ναυτιλιακού τομέα και της εγχώριας βιομηχανίας και ο Μιχαήλ Τοσίτσας,⁶¹ ένας από τους μεγάλους ευεργέτες, κτηματίας βάμβακος στην Αίγυπτο και γενικός πρόξενος Ελλάδας στην Αλεξάνδρεια. Σε επιστολή του προς τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο, το 1833, Γραμματέα επί των Εξωτερικών, ανάμεσα σ' άλλα έγραφε: «Η εγκαρδίωσις, λοιπόν, η υποστήριξις και υπόληψις της ναυτιλίας, η σύστασις εργοστασίων εις την Ελλάδα, η μετρίασις της τιμής των προϊόντων της Ελλάδος είναι τα μέσα εκείνα, διά των οποίων δύνανται να επαυξηθώσι αι εμπορικαί σχέσεις της με την Αίγυπτον και να απολαμβάνει όφελος από αυτάς».⁶²

Ότι δεν μπόρεσε η κρατική μέριμνα να δημιουργήσει, το υλοποίησε το ιδιωτικό ενδιαφέρον τόσο με την ίδρυση ιδιωτικών σχολών,⁶³ όσο και με χρηματοδότηση υποτροφιών. Πράξεις ευεργεσίας στον τομέα της ναυτικής εκπαίδευσης αυξάνονται στο τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Θεμελιακής σημασίας υπήρξε η

⁵⁹ Β.Δ. της 14 Σεπτεμβρίου 1925, «περί Ναυτικής Εκπαιδύσεως». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.310, τεύχος Α' της 17 Οκτωβρίου 1925.

⁶⁰ ΓΑΚ ΣΥΡ, Ι Δημοτικό Ορφανοτροφείο Αρρένων, φάκελος 12, έγγραφο του 1910. Δημοτικό Ορφανοτροφείο Αρρένων φάκελος 1,12, έγγραφο 341-Ψήφισμα Συνεδριάσεως Δημοτικού Συμβουλίου της 19 Οκτωβρίου 1918.

⁶¹ Βλ. κεφ. Γεωργική Εκπαίδευση, σ.792, Ευεργεσία, σ.223, υπσμ.585.

⁶² Επιστολή του Μ. Τοσίτσα προς τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο της 2 Δεκεμβρίου του 1833. Μπίρης, ...ό.π., σσ.151-158 και Ιω. Χατσόπουλος, Ευεργέται και δωρηταί, Η Εκατονταετηρίς του Ε.Μ.Π., 1837-1937, Αθήναι, [Τεχνικά Χρονικά], Ιούλιος 1939, σσ.77-87.

⁶³ Λειτουργούσαν στον Πειραιά από το 1895 η Σχολή Μηχανικών του Πειραιϊκού Συνδέσμου και από το 1900 η Νυκτερινή Σχολή Μηχανικών Εμπορικού Ναυτικού του εκπαιδευτικού Συνδέσμου «Προμηθεύς» ως εσπερινές σχολές για τεχνικούς πλοίων, «οίτινες αποφοιτώντες κατατάσσονται εις το Εμπορικόν και Πολεμικόν Ναυτικόν της Ελλάδος ως μηχανικοί». Γεώργιος Αναστασόπουλος, Ιστορία της ελληνικής βιομηχανίας, 1840-1940, τόμος Α', [Ελληνική Εκδοτική Εταιρεία], Αθήνα 1947, σ.725.

προσφορά του Πανταζή Κ. Βασσάνη στην ειδική αυτή εκπαίδευση. Ο Βασσάνης, έμπορος ομογενής στην Τάντα της Κάτω Αιγύπτου⁶⁴ από την Πορταριά Θεσσαλομαγνησίας,⁶⁵ αφιέρωσε με διαθήκη του τον Απρίλιο του 1890 τα 60/100 της περιουσίας του στο ελληνικό Δημόσιο⁶⁶ «υπό τον όρον να κτίση Ναυτικήν Σχολήν εν Πειραιεί, ήτις δέν πρέπει να στοιχίζει πλέον των 500.000 φράγκων εις χρυσόν».⁶⁷ Από τους τόκους του υπόλοιπου ποσού ορίζει να χρηματοδοτούνται υπότροφοι «εκ των ικανωτέρων και επιμελεστέρων τελειοφοίτων της Ναυτικής Σχολής, μετ' αυστηράς και αμερολήπτους εξετάσεις», για σπουδές ναυτικής ή μηχανικής «εις Ευρώπην ή Αμερικήν»: Κατατέθηκε λοιπόν στην Εθνική Τράπεζα το ποσό των 862.478 δραχμών.⁶⁸ Το υπόλοιπο χορηγήθηκε μετά την ίδρυση της Σχολής Δοκίμων το 1906.⁶⁹

Σημαντική προσπάθεια για την προώθηση της ναυτικής εκπαίδευσης ήταν εκείνη του Γεωργίου Αβέρωφ στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου. Με τη διαθήκη του το Μάρτιο του 1898⁷⁰ προσέφερε τα 20/80 της περιουσίας του, όσης απέμεινε στο τέλος της ζωής του – στη ναυπήγηση ενός καταδρομικού τέτοιου, ώστε να χρησιμεύσει και ως ανώτερη εκπαιδευτική Σχολή Δοκίμων Βασιλικού Ναυτικού.⁷¹ Το υπολειπόμενο ποσό των τόκων όρισε να

⁶⁴ Δημήτρης Μιχαλόπουλος *Οι ενεργειές του πολεμικού μας ναυτικού*, Εφ. *Καθημερινή* της 30 Ιουλίου 1995.

⁶⁵ Ο διαθέτης δε λησμόνησε την ιδιαίτερη πατρίδα του. Έδωσε τα 10/100 της περιουσίας του σε κάλυψη δημοτικών αναγκών της. Διαθήκη του Πανταζή Κ. Βασσάνη της 9 Απριλίου 1890. Αθανασίου Παπαχριστόπουλου, *Κληροδοτήματα, ήτοι Μελέτη περί των Εθνικών και Ευαγών Σκοπών Κληρονομιών, Κληροδοτημάτων και Δωρεών*, τεύχος Α', εν Αθήναις, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1914 (ΠΠΧ), σ. 70 και Σκευός Ζερβός, *Εθνικά Κληροδοτήματα και Δωρεά*, Αθήνα (1925), Υ.Γ., αρ.215.

⁶⁶ ΑΥΕ, Φάκ.1903/ 66,1, έγγραφο 66 της 25 Φεβρουαρίου 1903 (προξενείο Τάντας, «περί κληροδοτήματος Βασσάνη προς το Ελληνικό Δημόσιο». Το προξενικό κατάσταση ανήκε στη περιουσία αυτή) και έγγραφο 17144 της 28 Δεκεμβρίου 1900, (υπουργείο Εξωτερικών προς προξενείο Τάντας). Ο Βασσάνης με διαθήκη του κατέστησε κληρονόμο των 64% αυτής εν γένει το Δημόσιο και, «εκτός αυτής, κατέβαλε σε πιστωτή 200 ή 250 λίρες επιδικασθείσας αυτώ προς αποφυγήν πλειστηριασμού». ΑΥΕ, Φάκ.1903/ 66,1, έγγραφο (Agence diplomatique Consulat General de Grece no 3690 Le Caire/ 28 Δεκεμβρίου 1903 προς Αλέξανδρο Σκουζέ, υπουργό Εξωτερικών).

⁶⁷ Ισοδυναμούσαν τα φράγκα με δραχμές νέες σε χρυσόν. Μετά τα εν Αλεξάνδρεια κληροδοτήματα η υπόλοιπη περιουσία μοιράστηκε σε 80 μερίδια. Μυστική διαθήκη του Π. Βασσάνη, ό.π.

⁶⁸ ΑΥΕ Φάκ.1892/ 88,1, έγγραφο 616 και έγγραφο 3394 της 17 Νοεμβρίου 1892 (Απογραφή της περιουσίας Βασσάνη. Αναγγέλλεται η περάτωση της απογραφής της περιουσίας Βασσάνη προ τριών ημερών «διεξαχθείσα μετά πάσης ακριβείας». Κριτικάρεται η απαίτηση των εκκαθαριστών Θεοδ. Νικολαΐδη, Ψύχα, Σταματόπουλου που δε πείθονταν να κατεβάσουν την τιμή της αμοιβής τους, να πάρουν 300 δηλαδή λίρες από τις 500, αρχική απαίτηση τους, «αν και ήταν Έλληνες προσφέροντες υπηρεσία στο Δημόσιο».

⁶⁹ ΠΠΧ, σ.70. Περισσότερα για τη Σχολή βλ. Ιωάννης Φακίδης, *Ιστορία της Σχολής Ναυτικών Δοκίμων (1845-1973)*, Αθήνα 1996.

⁷⁰ Διαθήκη του Γ.Αβέρωφ της 18 Μαρτίου 1898. ΠΠΧ, σ.15, Ζερβός, αρ.1 ΣΜΔ, αρ.7557. Ο Γ. Αβέρωφ ανάμεσα στις μεγάλες δωρεές του προσέφερε και 40.000 λίρες στη Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων, συνέβαλε στην αποπεράτωση του «Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου», έκτισε το Αβερώνφειο Εφηβείο και χρηματοδότησε την ολική αναμαρμάρωση του Παναθηναϊκού Σταδίου εν όψει των Ολυμπιακών Αγώνων του 1896. Ταγκόπουλος, *Βιογραφία και Διαθήκη του Μεγάλου Εθνικού Ευεργέτη Γ.Αβέρωφ*, εν Αθήναις 1899. Βλ. Τεχνική Εκπαίδευση, σσ.722-723,735 και Αθλητική Εκπαίδευση, σσ.641-642.

⁷¹ Το συνολικό ποσό που αφιερώθηκε από τον ίδιο τον ευεργέτη στο πολεμικό ναυτικό έφθανε περίπου το 1898 τις 2.500.000 χρυσές δραχμές, ποσό που αυξήθηκε μέχρι τη χρησιμοποίησή του σε

χρησιμοποιηθεί στην κατασκευή νέου πλοίου ίδιου, όταν το πρώτο αχρηστευθεί.⁷² Αφησε στο Έθνος 20 μερίδια, «ίνα εκ του τόκου και του κεφαλαίου η Ελληνική Κυβέρνησις ναυπηγήση ισχυρόν καταδρομικόν πλοίον διεσκευασμένον, ούτως ώστε να χρησιμεύση και ως ανωτέρα εκπαιδευτική σχολή των δοκίμων του Βασιλικού Ναυτικού, προς τε την πρακτικήν και την θεωρητικήν τελειοποίησιν αυτών. Τό πλοίον τούτο θά φέρει το όνομά μου, τό περίσσευμα τό οποίον θέλει προκύψη θά μένη κατατεθειμένον εντόκως παρά τη Τραπεζή, ίνα χρησιμεύση διά τόν αυτών σκοπόν, εις κατασκευήν δηλαδή νέου τοιούτου πλοίου, όταν τό πρώτον καταστή άχρηστον».⁷³

Αξιοπρόσεκτη επίσης είναι η πρωτοβουλία του πλοιοκτήτη, εφοπλιστή από την Ιθάκη, του Όθωνα Σταθάτου, ο οποίος ίδρυσε στην πατρίδα του Εμπορική και Ναυτική Σχολή.⁷⁴ Τον Απρίλιο του 1907 και τον Ιούνιο του 1912 ενεκρίθη ο οργανισμός της ιδιοσυντήρητης αυτής ναυτικής και εμπορικής σχολής, αλλά έπαυσε να λειτουργεί από το Σεπτέμβριο του 1913. Το κτίριο της Σχολής δωρίθηκε στο ελληνικό Δημόσιο για τη δημιουργία πλήρους δημοτικού σχολείου.⁷⁵

Ο Μαρίνος Βαλλιάνος⁷⁶ από την Κεφαλονιά που ζούσε στο Ταϊγάνιο της Ρωσίας, προσέφερε εξαιρετική υπηρεσία με τη συνεισφορά του στον εκσυγχρονισμό του εμπορικού στόλου και τη μετατροπή των ιωτιοφόρων σε ατμοκίνητα πλοία.⁷⁷ Ευεργέτης της

μια δεκαετία περίπου. Το θωρηκτό κατασκευάστηκε τελικά το 1908. Στεφ. Παπαγεωργίου, *Έλληνες Ευεργέτες...ό.π.*, σσ.75-77. Η Βουλή είχε εγκρίνει την αγορά ενός καταδρομικού από την Ιταλία το οποίο κόστιζε 23.600.000 φράγκα, το 1/3 της τιμής του οποίου θα προσέφερε ο Γεώργιος Αβέρωφ. Το θωρηκτό «Αβέρωφ» που ναυπηγήθηκε το 1910 στοίχισε τελικά 24.000.000 περίπου δραχμές από τις οποίες οι 8.000.000 ανήκαν στο κληροδότημα του Αβέρωφ. Συγκεκριμένα, απορρόφησε η κατασκευή του 950.750 λίρες Αγγλίας, από τις οποίες οι 300.000 προέρχονταν από το κληροδότημα. Βλ. Αθανάσιος Βερέμης, *Το Στρατιωτικό Κίνημα του 1909* (σσ.258-266), *ΙΕΕ*, τόμος ΙΔ', σ.262. που δόθηκε από τον ευεργέτη με τη διαθήκη του της 18 Μαρτίου 1898, Στεφ. Παπαγεωργίου, *Έλληνες Ευεργέτες...ό.π.*, σσ.75-77 και Ευθύμιος Σουλογιάννης, Γεώργιος Αβέρωφ, πρότυπο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού στο περ. *Ημερησία, Η Ελλάδα των Ευεργετών*, (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης) Αθήνα 2004, σσ.29,47,62. Η εικόνα του καταδρομικού «Γ. Αβέρωφ» κυριαρχούσε σε επιστολικά δελτιάρια εποχής (αρχές του 20^{ου} αιώνα. *Ο.π.*, σ.43.

⁷² Άρθρο 13 της διαθήκης του Γ. Αβέρωφ, ό.π. Με το νόμο ΒΨΟΔ' του 1900 ιδρύθηκε το Ταμείο Εθνικού Στόλου, στο οποίο συμπεριελήφθη και το κληροδότημα του Γ.Αβέρωφ μαζί με άλλα κληροδοτήματα υπέρ του στόλου. Νικόλαος Οικονόμου, *Εσωτερικές Πολιτικές Εξελίξεις 1905-1909*, (σ.179-192), *ΙΕΕ*, τόμος .ΙΔ', σ.187. Βλ. κεφ.Το τιμαλφέστερον, σ.380.

⁷³ Άρθρο 13, ό.π. ΠΠΧ, σ.15. Κωνσταντίνος Ζαβιτσιάνος, *Αρχεία Εθνικών Ευεργετών*, τεύχος Α', Αθήνα 1929 (ΖΑΒ), τόμος 1, σ.15, Το ετήσιο ποσό από τους τόκους του κληροδοτήματος κατατεθειμένου στην Εθνική Τράπεζα για το πλοίο που επρόκειτο να ναυπηγηθεί ανερχόταν σε 26.516,77 δραχμές και 493,75 δραχμές δανείου Κερκύρας έγγραφο 1369 της 4 Μαρτίου 1902 των εκτελεστών της διαθήκης Αβέρωφ προς την Εθνική Τράπεζα Ι.Α.ΕΤΕ 27 Κληροδ. (VII). Κληροδότημα Γεωργίου Αβέρωφ (1899), Φάκελος17: (Διαθήκη) φάκελος18: (Εκτελεστές Διαθήκης) φάκελος 7, υπφ.1,2,3 και έγγραφο 9876 της 3 Σεπτεμβρίου 1906 (Εκτελεστές της διαθήκης έμειναν δύο μετά το θάνατο του τρίτου, του Ν. Αδαμίδου).

⁷⁴ ΜΗΚ,Γ'123, σ.587 /1130, Ζερβός,. Υ.Γ., αρ.1165.

⁷⁵ *Ο.π.*

⁷⁶ Δωρητήριο συμβόλαιο του Μαρίνου Βαλλιάνου της 17 Νοεμβρίου 1898 και κωδίκελος της 12 Ιανουαρίου 1899. ΜΗΚ, σ.200.

⁷⁷ Στεφ. Παπαγεωργίου, *Έλληνες Ευεργέτες...ό.π.*, σσ.91-93. Δήμος Αθηναίων, *Η Αθήνα των Ευεργετών, Β' Κύκλος Εκδηλώσεων, Έκθεση 9 Μαΐου-10 Ιουνίου*, [Πνευματικό Κέντρο], Λεύκωμα, Κατάλογος εκθεμάτων, σ.97. Η οικογένεια Βαλλιάνου υπερείχε στο δίκτυο συνεργασίας και αλληλοδανεισμού των δύο ελληνικών ομάδων εφοπλιστών από Κεφαλονιά, Ιθάκη, Χίο που

εκπαίδευσης του νησιού στα τέλη του 19^{ου} αιώνα ο ίδιος,⁷⁸ υποστήριξε την προσπάθεια των Κεφαλλονιτών «να ευδοκιμήσουν ως έμποροι χρησιμοποιώντας τα υποκαταστήματά τους ως εκπαιδευτικά φυτώρια».⁷⁹ Όπως προαναφέρθηκε,⁸⁰ ο αδελφός του, Παναγής Βαλλιάνος ενδιαφέρθηκε στη διαθήκη του για την προικοδότηση του Αργοστολίου με Εμποροναυτική σχολή.⁸¹

Για πολλούς ευεργέτες η κατεύθυνση προς τη ναυτική εκπαίδευση δεν είναι η μοναδική, αλλά αποτελεί μία από τις πολλές κατευθύνσεις που δίνουν στη δωρεά ή το κληροδότημά τους. Ενδεικτικά αναφέρουμε τον Πέτρο Μαρκίδη⁸² από την Άμφισσα, κάτοικο του Πειραιά, ο οποίος προσέφερε το 1908 την περιουσία του στην εκπαίδευση μέσω υποτροφιών «νέων Αμφισσέων εκ νομίμου γάμου γεννηθέντων και γεννηθησομένων και εκ των δημοτικών σχολείων Αμφίσσης εξερχομένων και εκ των πέριξ χωριών...εις εκπαιδευσιν επτά νέων...». Από αυτούς οι τρεις προορίζονταν για το γυμνάσιο, δύο για τις ανώτερες σχολές Πανεπιστήμιο, Στρατιωτική και Ναυτική σχολή ή Πολυτεχνείο.⁸³

Ο Επαμεινώνδας Κ. Εμπειρικός, εφοπλιστής, διδάκτωρ πολιτικής οικονομίας, βουλευτής Άνδρου κατά τη δεκαετία του 1890⁸⁴ και υπουργός Ναυτιλίας το 1908 θεωρείται «αναμορφωτής του Ναυτιλιακού κώδικα».⁸⁵ Στο έργο του «περί της ατμήρους ημών

κυριαρχούσαν στην πρώτη φάση του εφοπλισμού, διοχετεύοντας η ίδια κεφάλαια στους ομογενείς εφοπλιστές ή μεσολαβώντας στην παροχή πιστώσεων σε έλληνες κεφαλαιούχους χρησιμοποιώντας ισχυρές διασυνδέσεις με τραπεζικούς κύκλους του Λονδίνου. Είναι χαρακτηριστικό ότι η αντικατάσταση των ιστιοφόρων με ατμόπλοια στην ελληνική ναυτιλία οφειλόταν σε μεγάλο μέρος στην οικογένεια Βαλλιάνου. Κων. Παπαθανασόπουλος, *Εταιρεία Ελληνικής Ατμοπλοΐας 1855-1872*, [Μ.Ι.Ε.Τ.], Αθήνα 1988, σσ.224-225.

⁷⁸ Ανάμεσα σε άλλα ιδρύματα προέβη και στη σύσταση Σχολαρχείου στην Κεφαλονιά. Στ. Παπαγεωργίου, *Έλληνες Ευεργέτες...ό.π.*, σ.92.

⁷⁹ *Ο.π.*, σσ.92-93.

⁸⁰ Βλ. κεφ. Εμπορική Εκπαίδευση, σσ.833-834.

⁸¹ Διαθήκη του Παναγή Βαλλιάνου της 16 Ιανουαρίου 1900 και κωδίκελος της 16 Ιανουαρίου 1900 ΜΗΚ,Γ'199, σ.847, Ζερβός, Υ.Γ., αρ.1918 4,193 και ΑΥΕ, Φάκ.1885/ Δ60,1, έγγραφο 498 της 16 Οκτωβρίου 1885

⁸² Διαθήκη του Πέτρου Μαρκίδη της 4 Οκτωβρίου 1908 και κωδίκελος της 19 Μαρτίου 1918. ΜΗΚ,Γ'72, σ.373.

⁸³ Αρχική περιουσία του ήταν 373.000 δραχμές. Ανάμεσα στους υποτρόφους συγκαταλέγει και τον αναδεξιμίο του, όταν έφθανε στην κατάλληλη ηλικία. Μετά όμως την αποπεράτωση των σπουδών του, όριζε οι υποτροφίες των μαθητών να γίνου οκτώ. ΜΗΚ, Γ'72, σ.373.

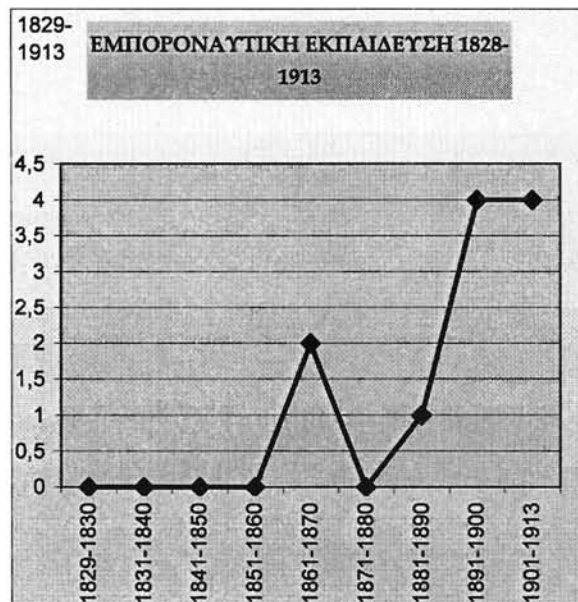
⁸⁴ Ο Επαμεινώνδας Κ. Εμπειρικός (1858-1924), υπήρξε βουλευτής τα έτη 1892, 1895, 1899. Διετέλεσε πρέσβης Μαδρίτης και Παρισίων, καθώς και υπουργός ναυτιλίας το 1908 με τον Θεοτόκη και συνέβαλε στην αναμόρφωση ναυτιλιακού κώδικα. Υπήρξε ιδρυτής της Τράπεζας Αθηνών. Δημοσίευσε μελέτες οικονομικού, εμπορικού ναυτιλιακού περιεχομένου. Κωνσταντίνος Γ. Παπαδάκης, *Η κοινωνική Πρόνοια εις τας Επαγγελματικές Σχολάς Απόρων Παίδων, Η Σχολή Απόρων Παίδων*, [Δημοτική Βιβλιοθήκη Ερμούπολεως], Ερμούπολις 1964, σ.163. Προέβη, εκτός από άλλα κοινωφελή έργα, στην οικοδόμηση Γυμναστηρίου στην Άνδρο, σύσταση της Φιλαρμονικής Σχολής Άνδρου, του δημοτικού σχολείου και του γηροκομείου στη Βουρκατή της Άνδρου και. Αυγ. Εμπειρικός, *Η ιστορία της οικογένειας...ό.π.*, σσ.97-99. Τιμήθηκε με το Χρυσό Σταυρό του Τάγματος του Σωτήρα.

⁸⁵ Νέος βελτιωμένος νόμος για τη Ναυτιλία ψηφίστηκε, ο ΓΨΙΖ', ο οποίος άρχισε να ισχύει από το 1910 και προώθησε την ελληνική ναυτιλία. Αυγ. Εμπειρικός, *Η ιστορία οικογένειας...ό.π.*, σ.97.

ναυτιλίας» έγραφε ότι «η Ναυτιλία και η Γεωργία είναι οι δυο πόδες επί των οποίων θα στηριχθή η Ελλάς».⁸⁶

Παρόμοια είναι η προτίμηση, αν και μεταγενέστερη, του Αθανασίου Αναγνώστου Ματάλα το 1919. Ανάμεσα στις υποτροφίες που χρηματοδοτεί όλων των βαθμίδων της εκπαίδευσης συγκαταλέγει και εκείνες για σπουδές σε ναυτική σχολή.⁸⁷

Διαπίστωση είναι λοιπόν κατά την εξεταζόμενη περίοδο, ότι η πρόθεση του ελληνικού Κράτους να οργανώσει ναυτική εκπαίδευση ήταν ορατή, είτε για λόγους «αποσυμφόρησης» των γυμνασίων, τα οποία είχαν μόνο γενική κατεύθυνση, είτε ως αδήριτη ανάγκη εξέλιξης εκσυγχρονισμού και στήριξης ενός από τους σπουδαιότερους κλάδους της οικονομικής ζωής της Ελλάδας που ήταν η ναυτιλία. Όμως η έλλειψη ικανοποιητικής κοινωνικής ανταπόκρισης στις σπουδές ναυτικών επαγγελματιών, η οποία καλυπτόταν, όπως συνέβαινε και στην περίπτωση του εμπορίου, από ένα είδος παραδοσιακής μαθητείας και εμπειρικής μετάδοσης γνώσεων, καταδίκασε την εμπορική και ναυτική εκπαίδευση σε όλη τη διάρκεια του 19^{ου} σε μία ουσιαστική υπολειτουργία.

⁸⁶ Ο.π., σ.97.

⁸⁷ Στον κωδίκηλο του αναφέρεται η βαθμίδα και το είδος των σχολών, για τις οποίες προορίζονται οι υποτροφίες. Προσφέρει 10 υποτροφίες για αποφοίτους δημοτικού, 6 γυμνασίου και ομοιόβαθμων γυμνασίου πρακτικών σχολών και 3 για τους προοριζόμενους για ανώτερες σπουδές, όπως σπουδές Πολυτεχνείου, Πανεπιστημίου, στρατιωτικής και ναυτικής σχολής, ορίζοντας διαφορετικό αριθμό για κάθε κοινότητα και διαφορετικό ποσό τροφείων. ΜΗΚ, σ.988. Διαθήκη του Αθανασίου Αναγν. Ματάλα της 27 Μαρτίου 1919 και κωδίκηλος της 24 Μαΐου 1919. ΜΗΚ, Γ'208, σσ.972,985-1004.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η εθνική ευεργεσία και η συμμετοχή της στον τομέα της ελληνικής εκπαίδευσης κατά τη διάρκεια της ιστορίας του ελληνικού κράτους από την ίδρυσή του στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, αποτελεί ένα θέμα με πολύμορφες κοινωνικές, πολιτικές και πολιτιστικές προεκτάσεις. Η μορφή αυτή της ιδιωτικής παρέμβασης στο δημόσιο βίο συνδεδεμένη τόσο με τις εθνικές ευαισθησίες, όσο και με τα οράματα του παροικιακού ελληνισμού και η οποία συνέβαλε ιδιαίτερα στην εξέλιξη και τη διαμόρφωση του νεοπαγούς ελληνικού βασιλείου, θεωρήθηκε μοναδικό φαινόμενο στην ιστορία των ευρωπαϊκών κρατών.

Αποτελεί θέμα πολυσήμαντο και πολυδιάστατο η ανίχνευση και η αιτιολόγηση των βαθύτερων κινήτρων της προικοδότησης του φτωχού ελληνικού κράτους με σκοπό τη θεμελίωση και την επέκταση της αναγκαίας εκπαιδευτικής υποδομής τόσο από τους Έλληνες του εσωτερικού, όσο και τους εγκατεσπαρμένους σε διάφορες χώρες και ηπείρους έλληνες ομογενείς. Με κατεύθυνση τόσο στον τόπο της γενέτειράς τους, όσο και γενικότερα στο «Έθνος» η ευεργετική πράξη, πέρα από τη νοσταλγία για τον τόπο καταγωγής, το στόχο της υστεροφημίας, μιας δημόσιας κοινωνικής αναγνώρισης και διάκρισης, διάφορες προσωπικές αιτίες ή συναισθηματικές εξαρτήσεις και επιρροές ακόμα και υστερόβουλες βλέψεις και επιχειρηματικές ανησυχίες υπόθαλπε την έννοια του εθνικού χρέους, έναν πατριωτισμό που τροφοδοτήθηκε κατά πολύ από τη δημιουργία του ελληνικού κράτους.

Οι προσδοκίες του ιδιώτη αυτού χορηγού για «εν ζωή» ή μεταθανάτια κοινωνική αναγνώριση και «ένταξή του στο εθνικό σύνολο» μέσα από ευεργετικές χειρονομίες - χαρακτηριστικό του μεγαλοαστού τον 19^ο αιώνα - συμπορεύονταν με τις προσδοκίες του ελληνικού έθνους - κράτους για ενότητα και ολοκλήρωση.

Η ανοδική πορεία που σημείωσε ο αριθμός των δωρεών με τη δημιουργία του ελληνικού κράτους συνδεόταν με βασικούς τομείς της λειτουργίας του και αφορούσε όλα τα κοινωνικά στρώματα. Από το ευρύ σύνολο των τομέων επιδότησης κυριαρχική θέση διατήρησε σε όλη τη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου ο χώρος της παιδείας ως τομέας εθνικής προτεραιότητας μέσα από τη χρηματοδότηση πολιτιστικών ιδρυμάτων και οργανισμών, αλλά πρωταρχικά της σχολικής-εκπαιδευτικής υποδομής του νέου κράτους.

Η ανάπτυξη της παιδείας θεωρήθηκε όχι μόνο από τους Έλληνες εμπόρους του εξωτερικού, αλλά και από το σύνολο σχεδόν των Ελλήνων ως το κατεξοχήν εργαλείο προόδου και εθνικής ανασυγκρότησης, πεποίθηση που ανάγλυφα εκδηλώθηκε με τη μαζική σχεδόν συμμετοχή στην οικονομική συνεισφορά, όσο και στον πολλαπλασιασμό των καθιδρυμάτων. Η εκπαίδευση,

ως βασικός φορέας της εθνικής ιδεολογίας στηριζόμενη στην πολιτική ανεξαρτησία του έθνους λειτούργησε ως βασικός μηχανισμός πολιτισμικής ενότητας και καλλιέργειας της εθνικής συνείδησης μέσα από την εισαγωγή προτύπων του κλασσικού παρελθόντος. Η απομάκρυνση από την παράδοση της Ανατολής και ο προσανατολισμός σε δυτικά πολιτιστικά πρότυπα υποβοηθούσε την τόνωση αυτής της εθνικής ταυτότητας και ενοποίησης.

Γενναιόδωρες χειρονομίες και πλουσιοπάροχες προσφορές, δημιουργικές προϋποθέσεις ενός μεγάλου εκπαιδευτηρίου ή ενός νέου θεσμού αποτελούσαν το έναυσμα και το παράδειγμα προς μίμηση για τις εισφορές ενός τεράστιου αριθμού μικρότερων δωρεών που αναπλήρωναν την αδυναμία της κρατικής μηχανής να καλύψει με τον ισχύο κρατικό προϋπολογισμό, τη λειτουργία και την επέκταση του ήδη περιορισμένου εκπαιδευτικού δικτύου. Η πραγματικότητα αυτή μαζί με τις τάσεις που προαναφέρθηκαν προκάλεσαν μία σημαντικότερη ροή οικονομικής ενίσχυσης, πέρα από το Πανεπιστήμιο και τα μεγάλα πνευματικά ιδρύματα, στο χώρο της βασικής - πρωτοβάθμιας, δευτεροβάθμιας - αλλά και της τεχνικής και επαγγελματικής εκπαίδευσης.

Η ύπαρξη της παραδοσιακής νοοτροπίας, από τη μία, η οποία τροφοδοτείται από τη διάθεση κοινωνικής αλληλεγγύης που συνυπάρχει με την έννοια της φιλανθρωπίας και από την άλλη, οι προσδευτικές νεωτεριστικές ατομικές ή συλλογικές αναζητήσεις που θα οδηγούσαν τη χώρα στον εκσυγχρονισμό στάθηκαν οι δύο άξονες, πάνω στους οποίους η ευεργεσία διαμόρφωσε την πορεία της μέσα στο χρόνο.

Η εθνική ιδεολογία συνδυαζόμενη με τον κοσμοπολιτισμό που διέκρινε τη στάση και τις αντιλήψεις πολλών από τους ευεργέτες μεταφραζόταν σε πράξεις τόνωσης της εθνικής πολιτιστικής παραγωγής και στην οικονομική ενίσχυση της παιδείας τόσο της περιοχής καταγωγής, όσο και γενικότερα του ελληνικού κράτους και ιδιαίτερα της πρωτεύουσάς του. Ήταν μάλιστα από πολλούς δωρητές ιδιαίτερα αναπτυγμένο το αίσθημα του πανελληνισμού και του πολιτιστικού πατριωτισμού που υπερέβαινε τα στενά όρια του τοπικισμού και της απόστασης μεταξύ της γενέτειράς τους και εθνικού κέντρου.

Το Κράτος προσφεύγοντας συχνά στην αρωγή τους για την οικοδόμηση εκτός των άλλων της εκπαιδευτικής του υποδομής προωθούσε τη δημιουργία ενός δικτύου επαφών, επιτροπών εράνων, προσώπων - μεσολαβητών μέσω των προξένων στις ελληνικές κοινότητες του εξωτερικού, με στόχο την καλλιέργεια της πατριωτικής άμιλλας μεταξύ των ομογενών. Δεν παρέλειπε μάλιστα να τους τιμά με διάφορες διακρίσεις - παράσημα, αξιώματα, θέσεις - που στόχο είχαν την ενίσχυση της πρακτικής αυτής και την έμμεση καθιέρωσή της.

Βασικά κοινωνικά, οικονομικά, πνευματικά χαρακτηριστικά που διακρίνουν τους ευεργέτες, ιδιαίτερα τους απόδημους, προβάλλουν στα κείμενα των «αυτόγραφων» διαθηκών τους ή της επιστολογραφίας τους, τα οποία σηματοδοτώντας το πέρας μιας διαδρομής που δεν επαναλαμβάνεται, μεταβάλλονται σε ιερό χώρο προσωπικής τους μαρτυρίας. Μέσα από

πολλαπλά τεκμήρια αποκαλύπτεται ένα πολύπτυχο συμπεριφορών και νοοτροπιών, η στάση του διαθέτη απέναντι στο θάνατο, την οικογένεια, την τοπική κοινωνία ή το έθνος του, η τοποθέτησή του σε θέματα παιδείας, πολιτισμού και εκπαίδευσης, στοιχεία του ψυχικού του κόσμου και της θρησκευτικότητάς του. Αναδεικνύονται όμως συχνά και ο τρόπος αντιμετώπισης της εκπαίδευσης, οι εκπαιδευτικές του θέσεις και απόψεις, οι λόγοι αφιέρωσης περιουσίας του σε συγκεκριμένο εκπαιδευτικό τομέα ή ίδρυμα.

Η διαβάθμιση της οικονομικής προσφοράς συνδεόμενη όχι μόνο με το ύψος της περιουσίας τους, αλλά και με το μέγεθος της ευεργετικής τους διάθεσης κατηγοριοποιεί οικονομικά τις πράξεις τους. Μέσα από μία κλιμάκωση καθολικής παραχώρησης του αποθησαυρισμένου πλούτου έως τη συμβολική παραχώρηση μέρους του, ανεξάρτητα από το μέγεθος της κατεχόμενης περιουσίας, καθορίζεται η συμβολική ή γενναιόδωρη συμμετοχή τους στην ευεργεσία. Αντίθετα από την παραδοσιακή αντίληψη που θέλει η έννοια του μεγάλου ευεργέτη να προσδιορίζεται από το μέγεθος της προσφοράς του ανεξάρτητα από το ύψος της περιουσίας του, η ανίχνευση του μεγέθους της δωρεάς σε σχέση με το ύψος της υπάρχουσας περιουσίας μέσα από μία εναλλακτική οπτική οριοθετεί και ένα διαφορετικό ηθικό μέγεθος προσφοράς του ευεργέτη. Η κοινωνική καταγωγή, η οικογενειακή κατάσταση, οι συνθήκες ενσωμάτωσης στη χώρα υποδοχής, ο τρόπος ζωής, το μορφωτικό επίπεδο, συνθέτουν ένα σύνολο παραγόντων που επιδρούν στον τρόπο - επιλογές και μέγεθος - διάθεσης του συσσωρευμένου πλούτου.

Η προσφορά βέβαια όχι ευκαταφρόνητων χρηματικών ποσών εκ μέρους ενός ευκατάστατου αστού συνδυασμένη με την οικονομική ισχύ, την κοινωνική αίγλη ή την πολιτική δύναμη και επιρροή που μπορεί αυτός να διαθέτει διατηρείται στη μνήμη του χρόνου πολύ ευκολότερα από την απλή και πηγαία ευεργετική χειρονομία ενός μικρού ευεργέτη, ο οποίος θα παραμείνει στην αφάνεια. Η αποτίμηση περισσότερο ποιοτική παρά ποσοτική της θυσίας και της διάθεσης συνεισφοράς μέσα από μία δωρεά εμφανίζεται ως βασικό πρόβλημα για τον ερευνητή που ασχολείται με το ζήτημα της ευεργεσίας και αποτελεί μία τρίτη διάσταση πέρα από το οικονομικό ύψος και το αποτέλεσμα της που συντηρεί ουσιαστικά το φαινόμενο της ευεργεσίας.

Από την άλλη πλευρά, το ελληνικό κράτος στην επιθυμία του να προσελκύσει διάφορα χρηματικά ποσά, τα οποία θα ελάφρυναν τις δημοσιονομικές του ανάγκες συχνά προχωρούσε στη διαδικασία απονομής του τίτλου του ευεργέτη ή άλλης συμβολικής αναγνώρισης μειώνοντας το απαιτούμενο όριο για την απονομή της διάκρισης.

Η επεξεργασία μιας σειράς παραμέτρων δημογραφικών, οικονομικών και κοινωνικών ανέδειξε ένα σημαντικό αριθμό ευεργετών που αντανακλούν διαφοροποιήσεις σχετικά με το γάμο, το επάγγελμα, τη χρησιμοποίηση της περιουσίας. Διαφοροποιήσεις που σε συνδυασμό με τη γεωγραφική προέλευση των ατόμων και τη χρονική στιγμή της παραχώρησης του κληροδοτήματος

αποκαλύπτουν τη σπουδαιότητα του χώρου και του χρόνου. Το αυξημένο ποσοστό προσφοράς «πολύ μεγάλων» περιουσιών που παρατηρήθηκε σε κάποιους τομείς της εκπαίδευσης (βλ. τεχνική εκπαίδευση) - αν και μικρό σε σχέση με τη συνολική ευεργεσία στην εκπαίδευση - συνδέεται με το υψηλό ποσοστό της αγαμίας και ιδιαίτερα της ακληρίας των δωρητών. Ανεξάρτητα όμως από το ύψος της προσφοράς, η κατηγορία των άτεκνων υπερέχει των άλλων κατηγοριών ως προς τη συμμετοχή τους στην ευεργεσία, ενώ ακολουθεί εκείνη των άγαμων και μετά των έγγαμων με παιδιά. Την απουσία τέκνων υποκαθιστά η συμβολική συνέχειά τους μέσα από τη διαιώνιση ενός κληροδοτήματος ή δωρεάς τους στο μέλλον, μέσα από την υστεροφημία, - την «εύφημον μνείαν» - και την αναγνώριση της ευεργετικής τους παρουσίας. Οι άτεκνοι συγκεκριμένα υπερέχουν των άλλων κατηγοριών οικογενειακής κατάστασης στην ευεργεσία των ορφανοτροφείων και στην προσχολική, τεχνική και εμπορική-ναυτική εκπαίδευση, ενώ οι έγγαμοι στη γενική, τη γεωργική και την «υπέρ του έθνους» εκπαίδευση.

Αν εξαιρεθεί ένα μικρό ποσοστό ευεργετών που προέρχονται από περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και έρχονται να θεραπεύσουν τα προβλήματα του εκπαιδευτικού δικτύου της Ελλάδας, καθώς και ένα πολύ μικρότερο φιλελλήνων, οι ευεργέτες τόσο του εσωτερικού, όσο και του εξωτερικού, συμμετέχουν σχεδόν ισότιμα αριθμητικά στο φαινόμενο του ευεργετισμού με αισθητή όμως διαφορά σχετικά με το ύψος του προσφερόμενου ποσού υπέρ της δεύτερης ομάδας. (βλ. Παράρτημα 1, Α' σ.1, πίν.1).

Ανάμεσα στην κορύφωση της γενναιοδωρίας, από τη μία πλευρά, που φθάνει ως την καθολική εκχώρηση περιουσιών - πρακτική που συναντάμε στην πλειονότητα των Ηπειρωτών, που μοιάζουν να ανήκουν σε προηγούμενη εποχή - και στη συμβατική προσφορά, από την άλλη πλευρά, που στην περίπτωση των ομογενών καθορίζεται από το βαθμό κοινωνικής ενσωμάτωσης στην παροικία και τη δύναμη του οικογενειακού και συγγενικού περίγυρου (ιδιαίτερα των χιωτών κοσμοπολιτών), η απόσταση είναι σημαντική και οι διαβαθμίσεις της γενναιοδωρίας ποικίλουν. Ενδιάμεσες συμπεριφορές εικονογραφούν πολιτισμικές και οικονομικές ιδιαιτερότητες.

Κυριαρχική θέση ανάμεσα στις επαγγελματικές κατηγορίες - στο βαθμό που είναι γνωστό - κατέχει εκείνη των επιχειρηματιών, δηλαδή εμπόρων, τραπεζιτών, πλοιοκτητών, χρηματιστών, κτηματιών. Ακολουθεί εκείνη των πολιτικών ανεξάρτητα από την ύπαρξη ενός δεύτερου επαγγέλματος (δευτερευόντως ασκουμένου). Η κατηγορία των κληρικών υπερέχει ως τρίτη στη σειρά κατηγορία, κυρίως το πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα. Λόγιοι, επιστήμονες, εκπαιδευτικοί, τεχνίτες ή άλλα χειρωνακτικά επαγγέλματα έπονται.

Όσον αφορά στο μορφωτικό τους επίπεδο, υπερέχει η πρώτη κατηγορία, δηλαδή εκείνων που διαθέτουν ανώτερη και ανώτατη μόρφωση. Την υπεροχή του υψηλού μορφωτικού επιπέδου την εντοπίζουμε τόσο σε ευεργέτες της γενικής εκπαίδευσης, όσο και των υπόλοιπων τομέων με εξαίρεση την τεχνική

εκπαίδευση. Η αποκλειστική - τείνουμε να καταλήξουμε - ανάληψη της ανέγερσης ιδρυμάτων, ιδιαίτερα ορισμένων τομέων επαγγελματικής εκπαίδευσης, - όπως εκείνων καλλιτεχνικού χαρακτήρα, λόγου χάρη -, αλλά και της γυναικείας εκπαίδευσης αποτυπώνει το ενδιαφέρον του πιο εύπορου και καλλιεργημένου τμήματος της αστικής τάξης του ελληνισμού του εξωτερικού με κοινή οικονομική προέλευση, που παράλληλα στηρίζει τη σύσταση πολιτιστικών και φιλεκπαιδευτικών συλλόγων. Μεγάλοι ευεργέτες ορισμένων τομέων εκπαίδευσης, όπως των Διδασκαλείων ή της γυναικείας εκπαίδευσης, διακρίνονταν για το υψηλό μορφωτικό, κοινωνικό και οικονομικό τους επίπεδο.

Αντίθετα, αξιοσημείωτη είναι η σημαντική συμμετοχή ευεργετών με στοιχειώδη μόρφωση ή αναλφάβητων (γ' κατηγορίας) στην ενίσχυση της τεχνικής εκπαίδευσης τόσο στα μέσα, όσο και στα τέλη του αιώνα, και αυτό, απέναντι σε μια κοινωνία και ένα κράτος που πάντα διατηρούσαν σε κατώτερο επίπεδο την τεχνική από τη γενική εκπαίδευση.

Αναφορικά με την ποιότητα, το ύψος, το είδος της πράξης ευεργεσίας και την κατεύθυνσή της παρατηρούμε πως η πλειονότητα των ευεργεσιών στην εκπαίδευση γενικότερα προοριζόταν για τη σύσταση και τη συντήρηση εκπαιδευτικών καταστημάτων, ενώ ακολουθούσε η χορήγηση υποτροφιών, η μισθοδοσία διδασκάλων, η κάλυψη της υλικοτεχνικής υποδομής των σχολείων, η σύσταση βιβλιοθηκών, η έκδοση συγγραμμάτων ή η θέσπιση αθλοθεσιών. Οι υποτροφίες σε σχολές ιδιωτικές ή του εξωτερικού πολλές φορές υποκαθιστούν την ανύπαρκτη υποδομή ενός τομέα εκπαίδευσης.

Όσον αφορά στο ύψος της δωρεάς, αξιοσημείωτο είναι πως, αντίθετα από την πλειοψηφία των «μεγάλων» και «πολύ μεγάλων» περιουσιών που κληροδοτούν ομογενείς του εξωτερικού, η συντριπτική πλειοψηφία των «μικρών» και «μεσαιών» σε ύψος δωρεών προέρχεται από κατοίκους του εσωτερικού. Για τους ίδιους μάλιστα παρατηρούμε ότι στρέφουν τη δωρεά του με άμεσο και ενεργητικό τρόπο, όπως είναι αυτονόητο, μόνο στη γενέθλια πόλη ή χωριό, την εκπαιδευτική υποδομή του οποίου φρόντιζαν να καλύπτουν προσδοκώντας μέσω αυτής τη γενικότερη ανάπτυξη του τόπου.

Σε μια προσπάθεια γεωγραφικής κατανομής των πράξεων ευεργεσίας κάθε τομέα εκπαίδευσης αξιοσημείωτη είναι η μεγαλύτερη συγκέντρωσή τους, όσον αφορά στο χώρο της γενικής εκπαίδευσης (πρωτοβάθμια-δευτεροβάθμια), στην Πελοπόννησο και τις Κυκλάδες, ενώ ακολουθεί η Αθήνα και η υπόλοιπη Στερεά. Αντίθετα, η συντριπτική πλειοψηφία των ευεργεσιών που ανήκουν στο χώρο της γυναικείας, της τεχνικής ή άλλου επαγγελματικού χαρακτήρα ειδικής εκπαίδευσης, αλλά και στην κατηγορία της «υπέρ του Έθνους» εκπαίδευσης, κατευθύνεται σε ιδρύματα της Αθήνας.

Η πρωτοβάθμια εκπαίδευση στη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου απορρόφησε την πλειοψηφία των πράξεων ευεργεσίας (14,24%) προς τη γενική εκπαίδευση, ενώ ακολουθεί το Ελληνικό σχολείο (4%) και μετά το γυμνάσιο με μικρότερο ποσοστό (2,46%). Η διαφοροποίηση αυτή αναιρείται με την ισόποση

αριθμητικά προσφορά προς το δημοτικό σχολείο και το Ελληνικό τις δεκαετίες 1860 (4,76%) και 1890 (6,58%).

Αν και γνώρισμα της επέκτασης του σχολικού δικτύου της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας γενικής εκπαίδευσης κατά το 19^ο αιώνα, ήταν η μαζικότητα και η γρήγορη διείσδυσή του στον ελληνικό χώρο, η ανάπτυξη των άλλων ειδικών τομέων εκπαίδευσης, όχι μόνο καθυστέρησε, αλλά η εγκαθίδρυσή τους στηρίχθηκε οικονομικά και ηθικά στο ιδιωτικό ενδιαφέρον.

Η ευεργετική συμβολή πολλών κληροδοτών και δωρητών δεν είχε χαρακτήρα παροδικό, φιλανθρωπικό, πρόσκαιρης λύσης και προσωρινής κάλυψης συμπτωμάτων και αδυναμιών. Επιθυμία τους ήταν η θεμελίωση στέρεων υποδομών σε κλάδους της εκπαίδευσης που δεν είχαν ακόμα αναπτυχθεί ή υπολειπορούσαν. Οι δρόμοι για την ανάπτυξη ανύπαρκτων εκπαιδευτικών δομών θα ανοίξουν από τη στιγμή που η εκπαίδευση θα συμπορευτεί με την αγαθοεργία. Οι μεγάλοι ευεργέτες θα υποκαταστήσουν τους υποτιθέμενους ειδήμονες παιδαγωγούς μέσα από τις οικονομικές πρωτοβουλίες που θα αναπτύξουν δρασκελίζοντας προκαταλήψεις και ανασταλτικές δυνάμεις, κάνοντας πραγματικότητα τις παιδαγωγικές αξίες και θεωρίες που έθρεψαν για χρόνια σειρές συζητήσεων, αντεγκλήσεων, διασταγμών και υπαναχωρήσεων.

Συχνά μεγάλα εκπαιδευτικά ιδρύματα, ιδιαίτερα στην περιοχή της πρωτεύουσας προσελκύουν το μεγαλύτερο ποσοστό δωρεών του αντίστοιχου τομέα. Οι περιπτώσεις της Ριζαρείου στην ιερατική, του Πολυτεχνείου στην τεχνική, του Αρσακείου στη γυναικεία εκπαίδευση αποτελούν χαρακτηριστικά παραδείγματα. Είναι ευνόητο, αφενός, γιατί αυτά συνήθως αποτελούν και την πρώτη υποδομή του αντίστοιχου κλάδου εκπαίδευσης, συνεπώς αναγκαίου, και αφετέρου, η θεμελίωσή τους βασίζεται όχι μόνο στο μεγάλο χρηματικό κεφάλαιο ενός μεγάλου κληροδότη, αλλά και στην αυστηρή, σχολαστική διατύπωση μέσα στις διαθήκες από τους κληροδότες των όρων μιας «τελείας» οργάνωσης και λειτουργίας των ιδρυμάτων αυτών.

Πέρα από την πρωτοβάθμια και τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση που αποτελούν τη σπονδυλική στήλη της ελληνικής εκπαίδευσης, ο τομέας της τεχνικής και επαγγελματικής εκπαίδευσης όπως και εκείνος της γυναικείας εκπαίδευσης ιδίως μετά τα μέσα του 19ου αιώνα, περίοδο που ταυτίζεται με το ξέσπασμα της δεύτερης φάσης της βιομηχανικής επανάστασης στην Ευρώπη, όλο και περισσότερο θα μαγνητίζει το ενδιαφέρον πολλών σημαντικών, και όχι μόνο, ευεργετών. Ο εκσυγχρονισμός του ελληνικού κράτους και ο οικονομικός του μετασχηματισμός από τη δεκαετία του 1870 και μετά απασχολεί έντονα αρκετούς εκπροσώπους της αστικής τάξης. Οι άνθρωποι αυτοί ενταγμένοι στο ρεύμα αυτό της ανανέωσης θα οδηγηθούν μέσα από την ενίσχυση της γενικής, αλλά και της επαγγελματικής εκπαίδευσης όχι μόνο σε προσπάθειες εξευρωπαϊσμού της ελληνικής κοινωνίας, αλλά παράλληλα και μιας έμμεσης ενίσχυσης μεγαλοϊδεατικών βλέψεων.

Εγγενείς δυσκολίες προερχόμενες από τη νοοτροπία της παραδοσιακής αγροτικής οικογένειας θα προκαλέσουν την καθυστέρηση εγκαθίδρυσης και ανάπτυξης της επαγγελματικής εκπαίδευσης των αγροτών. Το γεωργικό σχολείο θα επιβληθεί μετά από μακρόχρονες διαδικασίες, κρατικές ρυθμίσεις, αλλά και ιδιωτικές απόπειρες στα πλαίσια προώθησης της επαγγελματικής εκπαίδευσης. Παράλληλα με αυτή τη μορφή εκπαίδευσης καινοτόμες προσπάθειες οργάνωσης της βιομηχανίας, της ναυτιλίας, του εμπορίου και γενικά της ενίσχυσης της οικονομικής ζωής της χώρας θα διευρύνουν τις διαδικασίες ίδρυσης και θεσμοθέτησης πάλι χάρη στην ιδιωτική πρωτοβουλία αντίστοιχων τομέων εκπαίδευσης, όπως η βιομηχανική, εμπορική - ναυτιλιακή ιδίως όμως από το τελευταίο τέταρτο του αιώνα και μετά.

Χρηματοδότες της τεχνικής εκπαίδευσης εντοπίζονται τις δύο τελευταίες δεκαετίες κυρίως σε ικανό ποσοστό ανάμεσα στους Έλληνες του εσωτερικού, οι οποίοι φαίνεται να αντιλαμβάνονται την άσκηση πρακτικών επαγγελμάτων ως ένα μέσο οικονομικής ανάπτυξης του τόπου. Είναι ορατή λοιπόν μία προσπάθεια διάρθρωσης μιας υποδομής τεχνικής εκπαίδευσης και στο επαρχιακό σχολικό δίκτυο της χώρας εκ μέρους της ιδιωτικής πρωτοβουλίας που εντοπίζεται κυρίως τις δύο τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα με βαθμό αριθμητικής συμμετοχής Ελλήνων του εσωτερικού σχεδόν να πλησιάζει εκείνο των ομογενών.

Η όλη αυτή προσπάθεια θα ενταχθεί με την πάροδο του χρόνου στη δημιουργία της επαγγελματικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα, που θα αποτελέσει την πρόταση και την προοπτική για την επίλυση πολλών προβλημάτων της ελληνικής κοινωνίας. Στα πλαίσια αυτής της διαδικασίας θα ενταχθούν και άλλοι εκπαιδευτικοί τομείς, όπως η καλλιτεχνική η ιερατική, τα Διδασκαλεία, τα ορφανοτροφεία και η επαγγελματική γυναικεία.

Η πρακτική αυτή συμπορεύεται με τις μεταμορφώσεις, ταχύρυθμες ή αργόσυρτες, της νεοελληνικής κοινωνίας, καθώς και με το ενδιαφέρον των ευεργετών τόσο για εκσυγχρονισμό των δομών και του περιεχομένου της εκπαίδευσης, όσο και για την κοινωνική και οικονομική αποκατάσταση της γυναίκας, των άπορων και ορφανών παιδιών.

Προς τα τέλη του 19^{ου} αιώνα και στις αρχές του 20^{ου} παρατηρούμε λοιπόν, και είναι αναμενόμενο, μία αυξανόμενη απορρόφηση προσφορών από τη γυναικεία επαγγελματική εκπαίδευση τόσο σε αριθμό, όσο και σε μέγεθος, απόρροια μάλλον των οικονομικών και κοινωνικών, μετασχηματισμών της εποχής.¹ Πραγματικά, οι «πολύ μεγάλοι» ευεργέτες υπερέχουν των άλλων κατηγοριών μεγέθους κατά 50%, ενώ απουσιάζουν παντελώς οι μικροί. Το ίδιο παρατηρούμε στο χώρο της εμπορικής, της γεωργικής εκπαίδευσης και των Διδασκαλείων.

Χαρακτηριστική είναι η συγκέντρωση του μεγαλύτερου αριθμού των πράξεων ευεργεσίας στη γυναικεία εκπαίδευση, η πύκνωση των οποίων

¹ .βλ πίνακας δεκαετιών

εντοπίζεται στις τρεις πρώτες δεκαετίες της ζωής του ελληνικού κράτους, καθώς επίσης και η συμμετοχή σ' αυτήν όλων των επαγγελματικών σχεδόν κατηγοριών - έστω με χαμηλό δείκτη σε σχέση με εκείνη των επιχειρηματιών και πολιτικών - φαινόμενο που ίσως αιτιολογεί τον αυξημένο αριθμό των «μικρών» ευεργεσιών στον τομέα αυτό. Αδράνεια, αναστολές, στερεότυπα της εποχής και μία τάση κοινωνικής περιθωριοποίησης, όπως εκφραζόταν στον 19^ο αιώνα, απαντήθηκαν από ορισμένες πρωτοβουλίες ήδη από τις αρχές του αιώνα ένταξης της γυναίκας στην κοινωνία μέσω της εκπαίδευσης ή της μαθητείας. Πρωτοβουλίες πρωτοποριακές πολλές φορές που προέρχονταν, είτε από κοινότητες, είτε από ιδιωτικούς φορείς. Χωρίς να αποφεύγεται και εδώ, παρά το καινοτόμο των προσπαθειών αυτών, μία κάποια κοινωνική κατηγοριοποίηση των γυναικών και μέσω αυτής η διαίωνηση των στεγανών - διακριτός ρόλος των δύο φύλων στην ελληνική κοινωνία -, δεν μπορεί να αρνηθεί κανείς την συνεισφορά τους στην προσπάθεια χειραφέτησης του αδύνατου φύλου.

Υπεροχή του αριθμού των ευεργετών του εσωτερικού συγκριτικά με εκείνων του εξωτερικού παρατηρείται στις πράξεις προσφοράς τους προς την επαγγελματική γυναικεία, τη γενική, την ιερατική εκπαίδευση και τα ιδρύματα που συνδυάζουν τον φιλανθρωπικό χαρακτήρα, όπως τα ορφανοτροφεία και οι σχολές απόρων παιδιών. Αυτά μεταβάλλονται ουσιαστικά σε κέντρα επαγγελματικής εκπαίδευσης και τεχνικής κατάρτισης, εφόσον η εκπαίδευση και η αποκατάσταση των απόκληρων παιδιών, στόχος πολλών ευεργετών ενισχυόταν πέρα από την προσδοκία ηθικοποίησης και μείωσης της απείθαρχης και ενοχλητικής περιπλανώμενης «παιδικής μάζας», και από την αντίληψη ότι τα παιδιά αυτά αντιπροσώπευαν ένα αναντικατάστατο ανθρώπινο δυναμικό, ένα αγαθό που έπρεπε με κάθε τρόπο να διαφυλαχτεί ως η εν δυνάμει πηγή του εθνικού πλούτου.

Αντίθετα, ευεργέτες του εξωτερικού υπερέχουν αριθμητικά εκείνων του εσωτερικού στην ενίσχυση της εμπορικής εκπαίδευσης, της τεχνικής, της γεωργικής, της προσχολικής, των Διδασκαλείων και της γενικής κατεύθυνσης προς το «έθνος», όπου η υπεροχή είναι ιδιαίτερα αισθητή (1/4).

Καταληκτικά, λοιπόν, μπορούμε να πούμε ότι τόσο η γενική εκπαίδευση (πρωτοβάθμια - δευτεροβάθμια), όσο και οι άλλες μορφές εκπαίδευσης, αποτελούν ένα πεδίο ιδιαίτερου ενδιαφέροντος και μέριμνας του συνόλου των ελλήνων ευεργετών. Με κάποια χρονική απόκλιση από τη γενική εκπαίδευση, η οποία, πέρα από το αναγκαστικό ενδιαφέρον του κράτους, θα απορροφήσει μικρότερες και «μεσαίες» ευεργεσίες των γηγενών περισσότερο και όχι πολύ γνωστών ευεργετών, η τεχνο-επαγγελματική και οι επί μέρους κλάδοι της εκπαίδευσης θ' αποτελέσουν πεδίο προνομιακού ενδιαφέροντος ανάλογα με τη συγκυρία τις προσωπικές απόψεις και επιδιώξεις που αναλύθηκαν παραπάνω μεγάλων και γνωστών ευεργετών. Οι πράξεις τους αυτές όμως θα διαμορφώσουν κι ένα αντίστοιχο κλίμα, το οποίο θα αποτελέσει παράδειγμα προς μίμηση και αρκετών άλλων συμπατριωτών τους. Η αποτίμηση της

προσφοράς όλης αυτής της διαδικασίας ξεπερνά βέβαια τα όρια της εργασίας μας. Θελήσαμε όμως να καταδείξουμε μέσα από ένα δείγμα αρκετά σημαντικό ευεργεσιών όλων των κατηγοριών και των κατευθύνσεων το ρόλο και τη σπουδαιότητά τους στον τομέα της εκπαίδευσης - έναν από τους πολλούς - και τη συμβολή του μέσω αυτής στη διαμόρφωση και στη λειτουργία του ελληνικού κράτους και της ελληνικής κοινωνίας.

Τελικά, φαίνεται πως το φαινόμενο της ευεργεσίας την εποχή που μας απασχολεί είναι δύσκολο να αποτιμηθεί πλήρως και ουσιαστικά (ποσοτικά και ποιοτικά). Εμφανίζεται σε πολλούς τομείς διατηρώντας την ικανότητα να αποκτά διάφορες μορφές, γίνεται ενίοτε στάση ζωής, ίσως και ιδεολογία, έστω λανθάνουσα.

Έτσι, η συνεχής χρηματοδότηση της εκπαίδευσης μαρτυρούσε εκείνη την εποχή την κυριαρχία μιας αντίληψης που διαμορφώθηκε στο τέλος του 18ου αιώνα αγγίζοντας κατ' αρχήν την «τάξη» των πλουσίων εμπόρων της διασποράς και προοδευτικά ευρύτερα στρώματα του λαού. Μέσα στην ογδοηκονταετία που εξετάζουμε η πεποίθηση που συνέδεε την πρόοδο του Έθνους με τη διάδοση της εκπαίδευσης σε όλα τα στρώματα του πληθυσμού φαινόταν να είναι καλά ριζωμένη στη συνείδηση των περισσότερων Ελλήνων, διαπίστωση, στην οποία συνηγορεί ο λόγος των ευεργετών στα κείμενα των διαθηκών τους.

ΠΗΓΕΣ - ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α. ΠΗΓΕΣ ΑΔΗΜΟΣΙΕΥΤΕΣ

1. ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΑΡΧΕΙΟ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΥ ΕΞΩΤΕΡΙΚΩΝ (ΑΥΕ):

Φακ.1827/88,1,2: Κληρονομίες, **Φακ.1829/88,1,2:** Κληροδοτήματα, Δωρεαί, **Φακ.1830/88:** Κληροδοτήματα Ελλήνων εκ Ρωσίας (Ιω. Βαρβάκη, αδελφότητος Ζωσιμάδων και ιατρού Φλέβα), **Φακ.1831/88,1,2:** Κληροδοτήματα, Δωρεαί, **Φακ.1832/88,1,2:** Κληροδοτήματα, Δωρεαί, **Φακ.1833/88,1:** Προσφοραί δώρων εις την Ελλάδα, 2: Κληροδοτήματα, **Φακ.1834/88,1,2:** Κληροδοτήματα, Δωρεαί, Κληρονομικαί υποθέσεις, **Φακ.1835/88,1:** Δώρα, **Φακ.1835/90,1:** Θάνατοι ομογενών, **Φακ.1835/α.α.κ.:** Συστάσεις προξένων, Κληρονομικά, **Φακ.1835/α.α.κ.VII:** Κληροδοσίαι, Διάφορα προξενικά, **Φακ.1836/77,1:** Εκπαιδευτικά, Υπότροφοι εξωτερικού, **Φακ.1836/88,1:** Δωρεαί, **Φακ. 1836/α.α.κ.:** Διάφορα Κληρονομικά, **Φακ.1837/77,1:** Υπότροφοι Εξωτερικού, **Φακ.1837/88,1:** Δωρεαί, **Φακ.1838/88,1:** Προσφοραί και Δωρεαί Ελλήνων του εξωτερικού, 2: Κληρονομικαί υποθέσεις, **Φακ.1838/α.α.κ.,** Διάφορα, Δικαστικά κληροδοσιών, **Φακ.1839/77,1:** Υπότροφοι, **Φακ.1839/77,1:** Αφιερώματα, Κληροδοσίαι, **Φακ.1839/α.α.κ.,3:** Διάφορα Κληροδοτήματα, **Φακ.1840/88,1:** Κληροδοσίαι, Προσφοραί Ελλήνων Γαλατσίου, **Φακ.1840/77,1:** Περί σπουδαζόντων εις το εξωτερικό, **Φακ.1841/77,1:** Εκπαιδευτικά, αποστολαί εις το εξωτερικό, **Φακ.1841/88,1:** Κληροδοσίαι, 2.Κληρονομικαί υποθέσεις, **Φακ.1842/77,1:** Παιδεία, Περί υποτρόφων κλπ. **Φακ.1842/88,1:** Κληροδοσίαι, 2.Κληρονομικαί υποθέσεις **Φακ.1843/88,1:** Κληροδοτήματα (Παύλου, Τζιρόπουλου), **Φακ.1844/88,1: ό.π.,** **Φακ.1844/77,1:** Περί των εις ξένας σχολάς υποτρόφων της Κυβέρνησης, **Φακ.1845/77,1:** Παιδεία, Περί υποτρόφων, **Φακ.1846/88,1:** Κληροδοτήματα, Δωρεαί, **Φακ.1847/88,1:** Κληροδοτήματα (Βαρβάκης, Ζωσιμάς, Πενέτης), 2.Αλληλογραφία, Κληροδοτήματα Βαρβάκη, **Φακ.1847/88,1:** Κληροδοτήματα Ρεγγίνας Ρογγοτή, Ιω. Ρώμα, κ.α., **Φακ.1849/88,1:** Κληροδοτήματα, Δωρεαί **Φακ.1850/88,1:** Κληροδοτήματα, δωρεαί (Τσομπάνογλου, Σπ.Σακελλαρίου), 2. (Αρσάκη), **Φακ.1850/77,1:** Υπότροφοι, Εκπαιδευτικά, **Φακ.1851/88,1:** Κληροδοτήματα. Χρηματικές προσφορές, **Φακ 1852/88,1^α:** Κληροδοτήματα (έγγραφα εφθαρμένα), **88,1β:** Κληροδοτήματα και προσφορές, **Φακ.1853/88,1: ό.π.,** Χρηματικά προσφοραί, **Φακ 1854/88,1:** Κληροδοτήματα (έγγραφα εφθαρμένα), **Φακ.1855/88,1β:** Περί κληροδοσίας Πολυαίνους (έγγραφα ημικατεστραμμένα), 1γ: Κληροδοσίες Βασιλέως Βαυαρίας, Συγγράμματα, δωρεές- Κληροδοσίαι Ρουμανίας Γούναρη, Επισκόπου Ευδοξιάδος, Θ.Λασκάρως, Σοφίας Κβοστόβας, **Φακ.1856/88,1:** Συνεισφοραί Σμυρναίων για Ορφανοτροφείον Αμαλίου, Περί προσφορών Ράλλη Δημητρίου, Κληροδοτήματα Σπύρου Σακελλαρίου, Προσφορά Χαρίτωφ, Γενικού Προξένου Πετροπόλεως, Ε.Β. Χαντζερή, κ.ά., **Φακ.1857/88,1^α:** Κληροδοσίαι, **88/1,β:** Κληροδοτήματα (εφθαρμένα), **Φακ.1857/88,2^α,β:** Κληροδοσίαι, δωρεαί, κληρονομικαί υποθέσεις, **Φακ.1858/88,1, ό.π.,** **Φακ.1859/88,1^α:** Κληροδοτήματα (Δωρεά Βερναρδάκη), β: Δώρα, κληροδοτήματα, **Φακ.1860/88,1:** Κληροδοτήματα, Δώρα, δωρεαί. Συμβολή καθολικού Επισκόπου Κολωνίας. Δωρεά Πέτροβιτς. Κληροδοτήματα Κ. Νικολαΐδου, Βόζου, Σ. Κβοστόβας, Κ.Γαβριήλ, Ιβάν Νέρωνος, Σίνα, Μουράβιεφ, κλπ., **Φακ.1861/88,1:** Κληροδοτήματα, **Φακ.1862/88,1:** (Κληροδοτήματα Βερναρδάκη), **Φακ.1863/88,1:** Δωρεαί, κληροδοσίαι, χρηματικά προσφοραί, **Φακ.1864/88,1:** Κληροδοτήματα Μητροπολίτου Ουγγροβλαχίας Δοσιθέου (έγγραφα ετών 1850-1864), 1β: Κληροδοτήματα Ποπολάνου, 1δ: Κληροδοτήματα και προσφοραί (έγγραφα εφθαρμένα), **Φακ.1865/88,1^α:** Κληροδοτήματα Ν.Μαυρογένους, ηγεμόνος Βλαχίας (1849-1865), 2^α: Κληρονομικαί υποθέσεις, 4: Δωρεαί, αφιερώσεις βιβλίων, **Φακ.1866/88,1^α:** Κληροδοτήματα και χρηματικά προσφοραί (εφθαρμένα), 1β: Χρηματικά προσφοραί υπέρ του εν Ανδριτσαΐνη Εκπαιδευτηρίου και 2. Κληρονομικαί υποθέσεις, 4: Προσφοραί βιβλίων, **Φακ.1867/88,1:** Κληροδοτήματα, Χρηματικά προσφοραί (Κληροδοτήματα Ιεραπόλεως Νεοφύτου υπέρ του εν Μεσσαριά Άνδρου σχολείου, Θ. Φλαγγίνη, Στ. Τσίμα, Μητροφάνους, Ματζουρίκη, Κυριτζοπούλου, Απ. Κοβαίου, Π. Τριανταφυλλίδου, Γ.Πέτροβιτς κ.α., **Φακ.1868/88,1:** Κληροδοτήματα, 2: Προσφοραί (Κληροδοτήματα Ζάππα ετών 1856,1857,1858,1859,1863,1864,1865,1866,1867,1868), **Φακ.1869/ 88, 1^α,β:** Συνδρομαί, Κληροδοτήματα

(Περαπόλεως υπέρ σχολών Άνδρου, κληροδότημα Αγγ.Στεφάνωφ), 1γ: Κληροδότημα Βαρβάκη, **Φακ.1870/88,1:** Κληροδοτήματα, 4: Προσφοραί βιβλίων, 5 Προσφοραί, **Φακ.1871/88,1β:** Κληροδοτήματα Τριανταφυλλίδου, Μουσίκου, Οικονόμου, Κατελούζου, 1β: Περί Σαγκραντίου διαγωνίσματος, **Φακ.1872/77,2β:** Εκπαιδευτικά, 3γ: Σύλλογος προς Διάδοσιν των ελληνικών Γραμμάτων, 1: Κληροδοτήματα (Τριανταφυλλίδου, Π. Βασιλείου, Σ.Τζίμα κ.ά), **Φακ.1873/77,1:** Υποτροφίαι εις σπουδαστάς, 1: Κληροδοτήματα, 2: Περί διαθηκών, **Φακ.1874/88,1:** Κληροδοτήματα (Χαντζερή, Τριανταφυλλίδου, Ιερουπόλεως, Ταρταρούλη, Σ. Κβοστόβας, Κατελούζου, Πασχάλη), **Φακ.1875/88,1:** Διαθήκαι, Κληροδοτήματα, 2 Διαθήκαι, Κληρονομίαι, **Φακ.1876/77,1:** Περί υποτροφιών, 2. Εγκύκλιοι περί εκπαίδευσως (πρόγραμμα, κανονισμοί λειτουργίας εκπαιδευτηρίων), Περί φιλεκπαιδευτικών αδελφοτήτων, Κοινωνική και πολιτιστική δράση του Ελληνισμού, **Φακ.1877/77,1:** Υπότροφοι, 1αβ: Συνεισφοραί ομογενών προς εξόφληση του εθνικού χρέους, Κληροδοτήματα Π. Βασιλείου και Λ. Θεμιστοκλέους, **Φακ.1878/77,1:** Εισαγωγή μαθητών εις σχολεία του εξωτερικού, 2 Εκπαιδευτικά καταστήματα, 3, Προσωπικό σχολείων, **Φακ.1877/78,1:** Περί στατιστικών και κανονισμού αγαθοεργών καταστημάτων, 1. Κληροδοτήματα και συνδρομαί, **Φακ.1879/88,1:** Κληροδοτήματα, **Φακ.1880/88,1:** Κληροδοτήματα διάφορα, **Φακ.1881/88,1, ό.π., Φακ.1882/29,3:** Εκπαιδευτικά (Σύλλογοι), **Φακ.1882/29,5:** Εκπαιδευτικά, Εκκλησιαστικά, **Φακ.1882/47,1:** Πληροφορίαι ομογενών, **Φακ.60,2:** Κληροδοτήματα, **Φακ.60,3:** Συνδρομαί υπέρ Έθνους, Σύλλογος προς Διαδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων, **Φακ.1883/Δ60,1:** Προσφοραί υπέρ εθνικών και φιλανθρωπικών σκοπών, 2: Κληροδοτήματα, **Φακ.1883/Δ61:** Προμήθεια ελληνικών παρασήμων, **Φακ.1884/Δ61:** Προσφοραί υπέρ εθνικών και φιλανθρωπικών σκοπών, **Φακ.1884/Δ60,2:** Κληροδοτήματα, **Φακ.1884/Δ24:** Απονομή ελληνικών παρασήμων, **Φακ.1884/Δ29** Εκπαιδευτικά, Εκκλησιαστικά, **Φακ.1885/Δ60,1:** Κληροδοτήματα διάφορα, **Φακ.1886/Δ60,1,** Προσφοραί υπέρ εθνικών και φιλανθρωπικών σκοπών, **Φακ.1887/Β29,3** Εκπαιδευτικά, **Δ60,2** Δωρεαί και κληροδοτήματα, **Δ60,3:** Συνδρομαί εθνικαί και φιλανθρωπικαί, **Φακ.1888/Δ60,1:** Δωρεαί, **Φακ.1889/Δ60,1:** Δωρεαί, 2: Κληροδοτήματα, **Φακ.1889/α.α.κ.:** Α, Β Εκπαιδευτικά χορηγήματα. Επιτροπή Ενίσχυσης Ελληνικής Εκκλησίας και Παιδείας, **Φακ.1890/Δ60,1:** Δωρεαί **Φακ.1890/Δ60,2:** Κληροδοτήματα, **Φακ.1891/Β29,3:** Εκπαιδευτικά ποικίλα, **Φακ.1891/Δ60,1:** Προσφοραί, Δωρεαί, 2: Κληροδοτήματα, **Φακ.1892/Δ60,1:** Δωρεαί, Χρηματικά συνδρομαί, 2: Κληροδοτήματα (Διαθήκη Ζάππα, κληροδότημα Παπάφη) Ρουμουνικά, **Φακ.1893/Δ60,1:** Δωρεαί, χρηματικά συνδρομαί, 2: Κληροδοτήματα. Περί της μεταξύ Ελλάδος και Ρουμανίας διαφοράς επί του ζητήματος κληρονομίας Ζάππα, **Φακ.1891/Β60,2:** Υπόθεσις Ζάππα, **Φακ.1894/Δ60,1:** Δωρεαί, χρηματικά συνδρομαί, υπόθεσις Ζάππα, 2: Κληροδοτήματα, **Φακ.1895/Γ60,1:** Προσφοραί, δωρεαί, 2 Κληροδοτήματα, **Φακ.1896/Γ60,2:** Κληροδοτήματα, 3, Υπόθεσις Ζάππα .Κληρονομία Κυριαζίδη, **Φακ.1897/Δ60,1:** Προσφορά, δωρεά υπέρ φιλανθρωπικών σκοπών, 2, Κληροδοτήματα (υπόθεση Νικολαΐδη), **Φακ.1898/Δ60,1:** Υπέρ φιλανθρωπικών και εθνικών σκοπών. Φάκελοι των εν Ρουμανία εράνων υπέρ του εθνικού αγώνος, Δωρεαί, **Φακ.1898/Β29,3:** Εκπαιδευτικά, **Φακ.1899/Β29,3:** Εκπαιδευτικά. Σύλλογοι. Υπότροφοι, 2: Κληροδοτήματα, 3: Υπέρ φιλανθρωπικών και εθνικών σκοπών (προσφοραί, δωρεαί), **Φακ.1900/Β60,1:** Προσφοραί και δωρεαί, 2: Κληροδοτήματα, **Φακ.1890/60,1:** Δωρεαί, χρηματικά συνδρομαί, 2 :Κληροδότημα Ζάππα, **Φακ.1900/65:** Κατάταξις Ζ, Η, Δ/642, **Φακ.1901/Δ60:** Δωρεαί και Κληροδοτήματα, **Φακ. 1902/46:** Υπέρ του Έθνους και φιλανθρωπικών σκοπών, Κληροδοτήματα και Δωρεαί, **Φακ.1903/16:** Εκπαιδευτικά Υποτροφίαι, Σύλλογοι, **Φακ.1903/43:** Κατάταξη Δ/60,61,62,63,1, Κληροδοτήματα 2.Δωρεαί, **Φακ.1904/21:** Εκπαιδευτικά. Υπότροφοι. Σύλλογοι, **Φακ.1904/49:** Κατάταξη **Φακ.1904/Δ60-63,1:** Εκκλησιαστικά, Εκπαιδευτικά. Διαθήκη Βαλλιάνου και Β.Μελά, 2: Κληροδοτήματα, 3: Δωρεαί υπέρ εθνικών και φιλανθρωπικών σκοπών, 4: Κληροδοτήματα, συνδρομαί Κυβέρνησης, **Φακ.1904/52:** Πίναξ Προϋπολογισμών, **Φακ.1905/14:** Κληρονομίαι Ελλήνων εν τη αλλοδαπή, **Φακ 1905/48,1:** Εκπαιδευτικά. Επιτροπή Ενίσχυσης Ελληνικής Εκκλησίας και Παιδείας, **Φακ.1905/64,1:** Κατάταξη Α/ Β/ Δ58, 60,1, Δωρεαί, 2: Κληροδοτήματα, **Φακ.1906/59:** Κατάταξη Α /Β/ Δ 60,61,63,64,1, Κληροδοτήματα, **Φακ.1907/94:** Κληροδοτήματα, Εκπαιδευτικά, **Φακ.1908/17:** Κληροδοτήματα. Ζάππειος Επιτροπή, **Φακ.1908/Α60,3:** Δωρεαί, **Φακ.1908/26:** Προσφοραί συγγραμμάτων, βιβλίων, **Φακ.1908/28:** Θάνατοι και κληρονομίαι

Ελλήνων εν τη αλλοδαπή, **Φακ.1908/47,3**, **Φακ.1908/112**: Επιτροπή Ενίσχυσης Ελληνικής Εκκλησίας και Παιδείας, Επιτροπή Νηπιακού Επιμελητηρίου Μελά, **Φακ.1909/B33**: Περί σχολικών κτιρίων και επιδομάτων, Υποτροφία Αρσακείου, **Φακ.1909-1913**: Νηπιακό Επιμελητήριο Μελά, **Φακ.1909/B60,1**: Δωρεαί, **Φακ.1910/B33**: Σχολικά, **Φακ.1910/B33**: Περί σχολικών κτιρίων και επιδομάτων, **Φακ.1911/36**: Υποτροφία Ελληνικής Κυβέρνησης, **Φακ.1911/37,3**: Κληροδοτήματα (Υπόθεση Πετροκόκκινου, Δόμπολη, Ζάππα, Σισμανόγλου, Μαυροκορδάτου κλπ.), **Φακ.1912/14,1**: Εκπαιδευτικά ζητήματα, **Φακ.1912/67,3**: Εκπαιδευτικά ζητήματα. Σχολεία, Πανεπιστήμιο, Υποτροφία, **Φακ.1912/107**: Επιτροπή Ευαγών σκοπών, **Φακ.1912/109**: Υποτροφία Σχολής Ευελπίδων, Νηπιαγωγών, Δασκάλων, **Φακ.1912/117,5**: Κληροδοτήματα, Δωρεές, **Φακ.1913 – 1914**: Εκπαιδευτικά, **Φακ.1914B/33**: Εκπαιδευτικά βοηθήματα. Σπουδαί. Μισθοί δασκάλων, **Φακ.1914/B62**: Κληροδοτήματα.

2. ΓΕΝΙΚΑ ΑΡΧΕΙΑ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ (ΓΑΚ):

Α) ΓΑΚ ΑΘΗΝΑΣ (Κεντρική Υπηρεσία)

Ι. Καποδιστριακόν Αρχείον

Α) Γενική Γραμματεία, (1828-1831), φάκελοι 14,19,20,24,30,32, 44,55,198, 237.

Β) Εκτακτοι Επίτροποι, φάκελοι 65-66.

Γ) Υπουργείον Θρησκείας και Παιδείας (1828-1832), φακ.18-57.

ΙΙ. Οθωνικόν Αρχείον. Σειρά Ι: Γραμματεία Εκκλησιαστικών και Παιδείας.

Κλάδος Β', Παιδείας, Φακ.1-76: Φακ.34, (έγγραφα 27-369), Φακ.35 (007-103) και αχρονολόγητα Φακ.36 και Φακ.37.

Δημοσία Εκπαίδευσις Β' και Γ'. Γυμνάσιον και Ελληνικόν Σχολείον: φακ.5,6,7 και 8. Δ' - Δημοτική Εκπαίδευσις: φακ.9 και 10. Η' Υποτροφία: φακ.19-24, ΙΑ' Ιδιωτικά Σχολαί: φακ.27.

ΙΙΙ. Γραμματείας Εκκλησιαστικών και Δημοσίου Εκπαιδύσεως (ΥΕΔΕ) (1833-1862)

Α') Περίοδος **1833-1848**: Θυρίδα 113, φακ.3 (Αγγελή κληροδοσία)/ Θ.118, φακ.10 (Αντωνόπουλου Α. κληροδοσία)/ Θ.126, φακ. Βαλλιάνου σχολείον κορασιών/ Θ.126, φακ.5 (Βαρβάκη κληροδοσία)/ Θ.131, φακ.6 (Βούλγαρη προσφορά)/ Θ.133, φακ.2 (Γαλανού κληροδοσία)/ Θ.133 φακ.15 (Γκίκα Α. προσφορά)/ Θ.135, φακ.3 (Δεπάλδου Γ. κληροδοσία)/ Θ.135, φακ.6 (Δημητριάδου Χ.Δ. κληροδοσία)/ Θ.145, φακ.5 (Ζαφειρίδου Χ. προσφορά)/ Θ.146, φακ.2 (Θεμιστοκλή Λούλα Γ. κληροδοσία)/ Θ.148, φακ.4 (Ιεραπόλεως κληροδοσία), φακ.6 (Ινδών κληροδοσία)/ Θ.149, φακ.2 (Καϊρη Ελληνικόν σχολείον εις Άνδρον)/ Θ.151, φακ.6 (Κατζίκη Γ.Κ. κληροδοσία)/ Θ.152, φακ.8 (Κιωπέκα κληροδοσία)/ Θ.159, φακ.7. Λεμβρούγγεν Ε. κληροδοσία)/ Θ.161, φακ.10 (Μαντζουράνη προσφορά), φακ.20 (Μαυροκορδάτου Δ. κληροδοσία)/ Θ.163, φακ.6-9 (Μεσσηνίας, Μήλου, κ.α. δημοτικά σχολεία)/ Θ.168, φακ.2 (Νίτζου Δ. κληροδοσία)/ Θ.178, φακ.4 (Παπάζογλους Ε. κληροδοσία)/ Θ.180, φακ.3, Παύλου Α. κληροδοσία) φακ.11 (Περίδου Μ. κληροδοσία) / Θ.181, φακ.6 (Πολύζου Π.Χ. κληροδοσία), φακ.8 (Ποντική προσφορά)/ Θ.184, φακ.6 (Ρουσινού Χ. κληροδοσία)/ Θ.185, φακ. (Σακελλαρίων προσφορά)/ Θ.193, φακ.3 (Συναδινού κληροδοσία)/ Θ.198, φακ.6 Τρικολλώνων (Στεμνίτσας) ελληνικό σχολείο/ Θ. 204, φακ.1 (Υπότροφοι εντός Ελλάδος)/ Θ.206, φακ.6 (Υστερνίων (Θήρα) δημοτικόν σχολείον)/ Θ.207, φακ.14 (Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία)/ Θ.210, φακ.1, (Σχολή Χιλλ)/ Θ.212, φακ. 2 (Ψιμάρη κληροδοσία).

Β') Περίοδος 1848-1854.

1^{ον}: Εκκλησιαστικά θέματα, Θυρίδα 79/ 17 Ριζάρειος Εκκλησιαστική σχολή/ Θυρίδα 97, φακ.17 (βιβλία διδόμενα δωρεάν), Φακ.293/17 Ριζάρειος, Οικονομικά θέματα & 293/19, Εκκλησιαστικά σχολεία (Σειρά 22).

2^{ον}: **Ανώτερη και Μέση Εκπαίδευση**: Θυρίδα 106, φακ. 4-6, 8-15 Κληροδοτήματα, δωρεαί, προσφοραί & Θυρίδα 106, 16-19, 21-22.

3^{ον}: **Δημοτική Εκπαίδευση**, Θυρίδα 146, φακ.11, φακ.13, Κληροδοτήματα δωρήματα/ Θυρίδα 145, φακ.10 (Ζωσιμά κληροδοσία)/ Θυρίδα 163 φακ.9, Μετάξου Γ. Ι. κληροδοσία/ Φακ.11 Κληροδοτήματα.

IV. Υπουργείο Οικονομικών 1833-1862, φάκελος 468.

V. Υπουργείο Εσωτερικών, φάκελος 141 και Σχέδιον Πόλεως Αθηνών, φάκελος 18 (1871).

VI. Συλλογή Γιάννη Βλαχογιάννη: Υπουργείον Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως: φακ.132 (1833-1862) και φακ.176 (1862-1878).

Μικραί Συλλογαί: Αρχεῖον Φιλίππου Ιωάννου (Κ47, φάκελος 10).

B) ΓΑΚ-ΚΥΚΛΑΔΩΝ (ΣΥΡΟΥ)

I. 1. 1/Κληροδοτήμα Σταμ. Κ. Πρωίου: Φακ.17: Διαθήκη Σταμ. Κ. Πρωίου, Διαθήκη Ιωάννου Πρωίου, «Κανονισμός του προς προίκισιν κορασιών εν Ερμονπόλει καθιδρύματος του ασιδίου Σταμ. Κ. Πρωίου». Διαχείριση κληροδοτήματος: Προϋπολογισμοί-απολογισμοί της διαχειριστικής επιτροπής, χρηματικά εντάλματα, διπλότυπα πληρωμών κλπ. υπφ.4 :Επιχορηγήσεις προς το Σύλλογο «Φιλόμουσοι Σύρου» και το Δημοτικό Ορφανοτροφείο Αρρένων.

2. 1/Κληροδοτήματα Διάφορα : Ρήγειος Επαγγελματική και Βιομηχανική Σχολή, Φακ.1 (1899-1911), Φακ. 8, υπφ.1-3 (1900-1940), Φακ.9, υπφ.1-5 (1896-1931).

Φακ.9, Ρήγειος Επαγγελματική Σχολή. Τράπεζα Αθηνών 1896-1907.

Φακ.2, υπφ.1, Κληροδοτήμα Π. Σαλβάγου 1863 – 1864, υπφ.3, Διαθήκη Καλογερογιάννη. Έγγραφα αφορώντα το κληροδοτήμα του Μητροπολίτου Ανθιμου Κομνηνού.

Φακ.2, υπφ.4, Κληροδοτήμα Πέτρου Κοσκοροδόζη 1908, Ιδιόχειρη διαθήκη (1), Φακ.4, κληροδοτήμα Παντιά Καράλη (1) και Φακ. 6, Στ. Πρωίου.

3. 1/ Δημοτικό Ορφανοτροφείο Αρρένων, Φακ. 9, υπφ.1-3 (1899-1907), Φακ.1, υπφ.1-2 (1905-1909), Φακ.11, 1-4 (1891-1907), υπφ.1 (1891) Κανονισμός. Προϋπολογισμοί, απολογισμοί, χρηματικά εντάλματα, αποδείξεις. Προμήθεια τροφίμων και λοιπών ειδών, κατασκευές, επισκευές. Αιτήσεις οικονομικής ενίσχυσης από το Δήμο, αλληλογραφία. Φακ.11, υπφ.3, Αδελφάτο Δημοτικού Ορφανοτροφείου Αρρένων, Φακ.12 91918-1921), Δωρεές Βαφειαδάκη και Ισιδώρου-αλλαγή τίτλου ιδρύματος (Ισιδώρειο Ορφανοτροφείο Αρρένων).

4. 1/ Δημοτικό Ορφανοτροφείο Θηλέων, Φακ.2, Πρωτόκολλο αλληλογραφίας και Φακ.4 και Φακ.13, Πρακτικά Συνεδριάσεων Διοικητικού Συμβουλίου Ορφανοτροφείου Θηλέων αδελφών Μπαμπαγιώτου, Διαχείριση, προϋπολογισμοί, απολογισμοί εσόδων και εξόδων. Καταστάσεις χρηματικών ενταλμάτων, προμήθεια υλικών. Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, δάνεια, λογαριασμοί.

5. 1/ Ορφανοτροφεία Διάφορα, Φακ.2, υπφ.1-11 (1858-1929), Φακ.1, υπφ.2-4 (1899-1906), Δημοτικό Εκθετοτροφείο: προϋπολογισμοί-απολογισμοί, Φακ.2, Ορφανοτροφείο Θηλέων αδελφών Μπαμπαγιώτου: καταστάσεις τροφίμων, απολογισμοί, περιουσία.

6. 1/ Μουσική: Φακ.1, υπφ.1-7, (1868-1885) Φιλαρμονική Εταιρεία, ίδρυση, καταστατικό, κλπ., υπφ.6, Μουσικός Σύλλογος: ίδρυση, διοικητικά, υπφ.3-4, Σύλλογοι και σωματεία: Σύλλογος Φιλόμουσοι Σύρου 1911.

7. Κτήματα Δημοτικά, προσκτήσεις από δωρεές, Φακ.17 και 2, (1-3).

8. 1/ Εκπαίδευση: Φακ.1, (1831-1898), Φακ.2^α,2^β (1914), Φακ.10, υπφ.1-3, (1840-1869), Φακ.16, (1863-1902), Φακ.18, υπφ.1-2 (1862-1915): Στοιχειώδης Εκπαίδευση. Εγκύκλιοι. Ανέγερση- επισκευές σχολικών κτιρίων, προμήθεια υλικών. Ιδιωτικά σχολεία, διορισμοί, απολύσεις, μισθολογικά, εκθέσεις επιθεωρητών. Άποροι μαθητές.

Φακ.3 (1840-1868), Ελληνικό Σχολείο, Σχολαρχείο: Διορισμοί, απολύσεις, Επιθεωρήσεις, εξετάσεις. Περί προπαιδευτών 1866-1867. Καταστατικό συλλόγου Σχολής Απόρων Παιδών.

Φακ.4 (1839-1871), Ανώτερο Σχολείο Κορασίων: Επισκευές κτιρίου, προϋπολογισμοί, διορισμοί, μισθοδοσία, διοργάνωση εξετάσεων κλπ. (4α), διαμόρφωση σχολείων, διδάσκαλοι, εξετάσεις, κατάσταση σχολείων. Προϋπολογισμός εξόδων (4β).

Φακ.5 (1830-1870), Εγκύκλιοι. Οικονομικά Γυμνασίου Ερμούπολης. Προϋπολογισμοί, μισθολογικά διδασκάλων-καθηγητών, Βιβλιοθήκη Γυμνασίου, ίδρυση Γυμνασίου Θηλέων. Ποικίλα 1838-1840/1867,1868/1856-1864. Παιδονόμοι (υπφ.4).

Φακ.7 (1883-1914), Δημοτικό Παρθεναγωγείο: Καταστατικό, επισκευές κτιρίου, κλπ. Δίδακτρα.

Φακ.9 (1895-1939), Επαγγελματική Εκπαίδευση: Ρήγειος Επαγγελματική Σχολή (καταστατικό, διαχείριση).

Φακ.11 (1-7) ονόματα υποτρόφων από 1840 (υπφ.4), Υπότροφοι Γεωργικής Σχολής Τίρυνθας 1848-1856 (υπφ.5), Ανέγερση Πανεπιστημίου 1839-1840 (υπφ.6), Φακ. 12 (υπφ.1) Δημοτική Βιβλιοθήκη, Φακ. 15 (4-15) Συνδρομή της Κυβέρνησης δια το Γυμνάσιον 1843.

Φακ.17, Σύλλογος Σχολής Απόρων Παιδων.

Π. ΔΑΕ, Δ/Δ/ Αρχείο Δημοτολογίου /95, αρ.9303.

Γ) ΓΕΝΙΚΑ ΑΡΧΕΙΑ (ΓΑΚ) ΑΙΤΩΛΟΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ

ΑΒΕ:62, ΑΕΕ: Εκπαίδευση 1, φακ.1-3.

ΑΒΕ:62, ΑΕΕ: Εκπαίδευση 11, φακ.8 και φακ.4.

ΑΒΕ:62, ΑΕΕ: Εκπαίδευση 21, φακ.1 (Σύστασις και λειτουργία και περιοδικών μεταβολών Σχολής Κυριαζή) και φακ.5, φακ.110 (Γεωργίου και Ελένης Κυριαζή Αντ. Δωρητήριο Συμβόλαιο 1892), 21φακ.2 (1899-1912) βιβλίο Πράξεων Διοικητικής Επιτροπής.

ΑΒΕ 126, ΑΕΕ: Εκπαίδευση 42, φακ.32, φακ.9, φακ.16.

ΑΒΕ 218, ΑΕΕ: Εκπαίδευση 49, φακ.67 (Διδακτήρια).

ΑΕΕ: Συμβολαιογράφοι 5, φακ.89 αρ.συμβ.39620/26-8-1885.

ΑΕΕ.ΔΗΜ: 1. φακ.12 (Δημ. Δροσίνη και Αθ. Δροσίνη ιδιόγραφο Διαθήκη-Περί Δροσινείου Ορφανοτροφείου).

ΑΒΕ:61 /90 ΑΕΕ: Μεμονωμένες συλλογές 3.

ΑΒΕ:70 /1981, Φάκ. Συμβολαιογράφοι, Διαθήκες Αδημοσίευτες Συμβολαιογράφων Μεσολογγίου.

Δ) ΓΕΝΙΚΑ ΑΡΧΕΙΑ (ΓΑΚ) ΚΕΡΚΥΡΑΣ

ΑΒΕ 7, ΑΕΕ: Ιδιωτικά /3

ΑΒΕ 6, ΑΕΕ: Διοίκηση/ 1 (1865-1951).

Νομαρχιακά: {Φάκελοι 622-778}: Φακ.626, υπφ.1,4, Φακ.682, υπφ.1 (Κληροδοτήματα 1907-1914), Φακ.699, υπφ.3.1 (Σύλλογοι, Σωματεία), Φακ.704, υπφ.3.1.2. Ορφανοτροφείον, Φακ.705, υπφ.3.1.2. Μοντσενίγειο Κληροδοτήμα, Ενεχυροδανειστήριο, Φακ.711 υπφ.6 (Παράσημο του Τάγματος του Σωτήρος), Φακ.713, υπφ.2. Ενεχυροδανειστήριο, Κληροδοτήματα, Θέατρο, Φακ 723 υπφ.1. Αγαθοεργά καταστήματα, Φακ.725 υπφ.1 Εκπαίδευση-Σχολικά ταμεία, Φακ.732 υπφ.1 Κληροδοτήματα(1914), Φακ.749 υπφ.5 Κληροδοτήματα 1892,1893, Φακ.760 υπφ.4 Υπότροφοι εκπαίδευσης, Φακ.765, Εκπαίδευση. Εμπορική Σχολή.

Εκπαιδευτικά: 4, φακ.4 (1883), υπφ.3, φακ.7.

Εγχώρια Διαχείριση, τόμος Β', Φακ.1184 και 1175 (Μοντσενίγειο Κληροδοτήμα).

Συμβολαιογράφοι: Φακ.667 (1857-1896), (Παπάκης Αντώνιος), Φακ.66 (1892-1913)

(Δάφνης Κωνσταντίνος).

Ε) ΓΑΚ-ΜΑΓΝΗΣΙΑΣ

Φάκελος Εμπορική Σχολή Βόλου (1901), Κληροδοτήμα του Ιωάννη Καρτάλη.

3. ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΑΡΧΕΙΟ ΕΘΝΙΚΗΣ ΤΡΑΠΕΖΑΣ, (Ι.Α.ΕΤΕ)

Σειρά 27 Κληροδοτήματα:

Κληροδοτήματα: (II) Κωνσταντίνου Ε.Σεβαστόπουλου, (1907), Φακ.9: (Διαθήκη (1902) και κωδίκελοι), Φακ.10: (Κατάστιχα Κ.Σεβαστόπουλου: Maestro Giornale-Bilancio (1899-1902), φακ.11: (Διαχείριση, Αλληλογραφία 1907-1911).

(III) Μιχαήλ Τσοίτσα, (1856), Φακ.12: Διαθήκη Μιχαήλ Τσοίτσα. Δίκη Ελένης Τσοίτσα και κληρονόμων Α. Μανιάκη. Παρθεναγωγείο Μετσόβου-Πολυτεχνείο Αθηνών.

(V) Χριστόδουλου Ευθυμίου, Φακ.14: Εκτελεστές διαθήκης, Φακ.31: Αποδείξεις υποτρόφων για την εισπραξη της υποτροφίας τους, Φακ.32: Κατάθεση χρεογράφων στην ΕΤΕ, Φακ.15: Αλληλογραφία με τους εκτελεστές της Διαθήκης.

(VI) Γεωργίου και Ελένης Χατζηκώνστα, Φακ.16: Ορφανοτροφείο Γ. και Ε. Χατζηκώνστα στην Αθήνα: Ίδρυση, Διοργανισμός, αλληλογραφία κλπ.

(VII) Γεωργίου Αβέρωφ, (1899), Φακ.17: (Διαθήκη) Φακ.18: (Εκτελεστές Διαθήκης) Φακ.19: (Πιστώσεις Γ. Αβέρωφ για την Ανέγερση του κτιρίου της Στρατιωτικής Σχολής Ευελπίδων και του Εφηβείου).

(XI) Μαρίας Κασιμάτη, (1889), Φακ.42: Διαθήκη- Διαχειριστικά έγγραφα Κληροδοτήμα Κωνσταντίνου Σταμέρωφ: 43: Έγγραφα για σχολεία Μετσόβου.

(XII) Ανδρέα Συγγρού, (1899) Φακ.46: Έγγραφα για το Αμαλίειο Ορφανοτροφείο.

(XIII) Τζωρτζή Δρομοκαϊτή, (1880) Φακ.44.

(XVII) Νικολάου Ράλλη.

(XVIII) Κληροδοτήμα Μαρίνου Κοργιαλενίου, (1899)) Φακ.49: (Αλληλογραφία Αγγλων και Ελλήνων εκτελεστών της Διαθήκης του για τα κληροδοτήματα των: Ανωτέρας Κοργιαλενείου Σχολής, Κοργιαλενείου Αθλου, Νοσοκομείου, Προτύπων φυλακών, Αρχείο λογικού Μουσείου Αργοστολίου, Φιλοπτώχου Εταιρείας Αθηνών Ενώσεως Αθλητικών Σωματείων κ.α.).

(XXIII) Ιωάννη Βαρβάκη, (1825), Φακ.54: Μεταφορά κεφαλαίων από τη Ρωσία στην Ελλάδα, Δίκη Δημοσίου και κληρονόμων Βαρβάκη, Μάρκος Ρενιέρης προς Διοικητή της ΕΤΕ), Επιστολή εκτελεστών του κληροδοτήματος Αυγερινού, Πετροκόκκινου και Σκαραμαγκά προς ΕΤΕ και προς Υπ. Παιδείας).

(XXVII) Κωνσταντίνου Ζάππα, (1892): Φακ 58: Διαθήκη. Αλληλογραφία διαχειριστικής επιτροπής υπφ.1/2.

(XXVIII), Ρωξάνης Γ.Τυπάλδου-Κοζάκη, Φακ.59: Διαθήκη. Έγγραφα σχετικά με την εγκυρότητα και την εκτέλεση της διαθήκης.

(XXIV) Αγγελικής χήρας Αλεξίου Παπάζογλου, Φακ.55: Κατάθεση στην ΕΤΕ 500.000 δραχμές από την Αγγελική Παπάζογλου για να διατεθούν σε αγαθοεργίες και φιλεκπαιδευτικά ιδρύματα των Ιωαννίνων, του Ζαγορίου και της Αθήνας: Αλληλογραφία ΕΤΕ με Υπουργείο Εξωτερικών(1886).

(XXIX) Δωρεά Κωνσταντίνου Νικολόπουλου, Φακ.60: Έγγραφα διαχειριστικής επιτροπής για την ανέγερση εκπαιδευτηρίου και βιβλιοθήκης στην Άνδρο. Αίτηση επιτροπής προς τον Διοικητή για την ανέγερση των εκπαιδευτικών καταστημάτων Ανδρίτσαινας.

(XXIX) Δωρεά Κ.Νικολόπουλου.

4. ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΟ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΑΡΧΕΙΟ (Ε.Λ.Ι.Α.)

Αρχεία Ελληνικών Κοινοτήτων Αιγύπτου. Αλεξάνδρεια 1880 – 1957: Σειρά Κ: και Κ160
Φάκελοι ετών 1880-1900.

Κατάλογος Ομογενών 1915, Φακ.9: Έλληνες κοινότητος Αλεξανδρείας.

Αρ. 26: Φακ:Ι 9 Δωρεαί (Γ.Αβέρωφ), Ι 11 (Μικές Σαλβάγος)
Αρ. 56: Φακ.: Θάνατοι ευεργετών και διακεκριμένων μελών της Κοινότητας.(Κηδεία Κωνσταντίνου Συναδινού, Γ.Αβέρωφ,)
Αρ. 48: Φακ: Αρχείο Μανσούρας
Αρ.9: Φακ: Κληρονομίες - Κληροδοτήματα
Αρ.6: Φακ: Διαθήκαι, αρ.1-89

5. ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΑΡΧΕΙΟ ΔΗΜΟΥ ΠΕΙΡΑΙΩΣ (ΙΑΔΠ).

Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου Πειραιώς:
τόμος Α', φάκελος 1, *Καταστατικόν Παιδαγωγείου Απόρων Παίδων εν Πειραιεί* (ψήφισμα αρ.515 της 5 Μαρτίου 1874.
τόμος 13^{ος} (1883-1889) *Συνεδριάσεις 26 Ιανουαρίου 1889 και Συνεδριάσεις της 3 Φεβρουαρίου 1889,*
τόμος 15^{ος}, *Συνεδρίαση 15ης Μαρτίου 1892.*

6. ΑΡΧΕΙΟ ΦΙΛΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Μητρώον μελών Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, (ΜΗ.Φ.Ε.).
Πρακτικά συνεδριάσεων της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας των ετών 1839, 1861,1862,1863,1865,1866,1867,1871,1873,1886 και Πεπραγμένα της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας του έτους 1902-1903.

7. ΝΗΠΙΑΚΟΝ ΕΠΙΜΕΛΗΤΗΡΙΟΝ ΜΕΛΑ (Ν.Ε.Μ.)

Βιβλίον Πρακτικών των Συνεδριάσεων της Διαχειριστικής Επιτροπής του Νηπιακού Επιμελητηρίου Μελά 1883-1917.

2. ΠΗΓΕΣ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΕΝΕΣ

ΕΓΓΡΑΦΑ – ΔΙΑΘΗΚΕΣ

Υπουργείον Παιδείας, Μητρώον των εις την άμεσον διαχείρισιν και των εις την εποπτείαν του Υπουργείου Παιδείας και θρησκευμάτων υπαγομένων κληροδοτημάτων, τόμος 1, Αθήνα 1929 (ΜΗΚ).

Αθανασίου Παπαχριστόπουλου, Κληροδοτήματα, ήτοι Μελέτη περί των Εθνικών και Ευαγών Σκοπών Κληρονομιών, Κληροδοτημάτων και Δωρεών, τεύχος Α', εν Αθήναις, [εκ του Εθνικού Τυπογραφείου], 1914 (ΙΠΧ).

Σκεύος Ζερβός, Εθνικά Κληροδοτήματα και Δωρεαί, τόμοι 2, [Εθνικό Τυπογραφείο], εν Αθήναις 1925.

Κωνσταντίνος Ζαβιτσιάνος, Αρχεία Εθνικών Ευεργετών, τόμοι 6, Αθήνα 1929-1930 (ΖΑΒ)
Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας μέχρι της εγκαταστάσεως της Βασιλείας, τόμος Β', εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου Δ. Α. Μαυρομάτη, 1852, επανέκδοση από τη Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, Αθήναι 1973.

Δασκαλάκης Απόστολος, Κείμενα -Πηγαί της ιστορίας της ελληνικής Επανάστασης, Σειρά τρίτη. Τα περί παιδείας, Αθήνα 1968, τόμοι 3, Αθήνα 1968.

Αντωνίου Δαυίδ, **Τα Προγράμματα της Μέσης Εκπαίδευσης (1833-1929)**, [Ι.Α.Ε.Ν.], τόμοι 3, Αθήνα 1987-1989.

Αντωνίου Δαυίδ, (έρευνα-παρουσίαση), **Η Εκπαίδευση κατά την Ελληνική Επανάσταση 1821-1827, τεκμηριωτικά κείμενα**, τόμος Α' 1821-1825, [Βουλή των Ελλήνων], Αθήνα 2002.

Ακαδημία Αθηνών, **Αδαμαντίου Κοραή Χρυσά Έπη**, Αθήναι 1934.

ΒΟΥΛΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ

Πρακτικά των συνεδριάσεων της Βουλής

Μέρος Α' (1843-1862), τόμος 1^{ος} Ι. Ετερόχθονες: Συνεδριάσεις Λ' της 13 Ιανουαρίου 1844, ΙΙ. *Ενεργέτες Εθνικοί*: Συνεδριάσεις ΚΘ' της 12 Ιανουαρίου 1844, Συνεδριάσεις ΜΔ' της 28 Ιανουαρίου 1847, σ.594, Συνεδριάσεις ΡΗ' της 28 Ιουλίου 1848, σ.1662, Συνεδριάσεις της 23 Δεκεμβρίου 1852, Ζ' της 14 Νοεμβρίου 1852, Συνεδριάσεις ΚΔ' της 23 Δεκεμβρίου 1852, Συνεδριάσεις Π' της 25 Ιουλίου 1853, Συνεδριάσεις ΚΔ' της 23 Δεκεμβρίου 1853, Συνεδριάσεις ΙΔ' της 15 Ιανουαρίου 1854, Συνεδριάσεις ΙΕ' της 19 Ιανουαρίου 1854, Συνεδριάσεις ΙΣΤ' της 21 Ιανουαρίου 1854, Συνεδριάσεις ΡΙΗ' της 6 Οκτωβρίου 1856 - 12 Οκτωβρίου 1856 - 17 Οκτωβρίου 1856, Συνεδριάσεις ΚΘ' της 22 Φεβρουαρίου 1858, Συνεδριάσεις Λ' της 24 Φεβρουαρίου 1858, Συνεδριάσεις ΙΘ' της 20 Δεκεμβρίου 1858, ΜΒ' της 6 Φεβρουαρίου 1859, Συνεδριάσεις ΜΖ' της 18 Φεβρουαρίου 1859, Συνεδριάσεις Π' της 9 Μαΐου 1859, Συνεδριάσεις ΠΔ' της 16 Μαΐου 1859, Συνεδριάσεις ΠΣΤ' της 19 Μαΐου 1859, Συνεδριάσεις ΞΑ' της 16 Μαρτίου 1860.

ΔΙΑΦΟΡΑ ΠΡΑΚΤΙΚΑ

Πρακτικά συνεδριάσεων του Διοικητικού Συμβουλίου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας (βλ. παραπάνω).

Πρακτικά συνεδριών Πανελληνίου Γυμναστικού Συλλόγου (Π.Γ.Σ.), Βιβλίων Β' (1892 και 1893).

Πανελλήνιος Γυμναστικός Σύλλογος, Έκθεσις των πεπραγμένων του Δ.Σ. διά τα έτη 1896-1898, Αθήνα 1899.

Τα υπό του Διοικητικού Συμβουλίου της εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας πεπραγμένα κατά το έτος 1911 - 1912, Αθήνα 1913.

Α' Ελληνικό Εκπαιδευτικό Συνέδριο, Εργασίαι της διευθυνούσης Επιτροπής-Πρακτικά Συνεδριάσεων-Σχολική Έκθεσις, Αθήνα 1904.

Πρακτικά Σ.Ω.Β.: Συνεδριάσεις της 28 Φεβρουαρίου 1902, της 17 Απριλίου 1903, της 9 Φεβρουαρίου 1908, 20ης Οκτωβρίου 1908, 22ας Δεκεμβρίου 1908, 1ης Δεκεμβρίου 1909 και 22 Ιανουαρίου 1910, της 15 Σεπτεμβρίου 1910, της 13 Ιανουαρίου 1911, της 14 Σεπτεμβρίου.

Πρακτικά της Ε.Ο.Α., Συνεδριάσεις της 10 Μαρτίου, 25 Μαρτίου, 15 Σεπτεμβρίου, 22 Οκτωβρίου 1909, 9 Μαΐου, 19 Μαΐου, 7 Νοεμβρίου, 14 Νοεμβρίου, 10 Δεκεμβρίου 1913 και 22 Μαΐου, 23 Οκτωβρίου 1921.

Συνέδριον των Ελληνικών Συλλόγων Πρακτικά της πρώτης αυτού Συνόδου συγκροτηθείσης εν Αθήναις, εν έτει 1879.

ΣΥΛΛΟΓΕΣ ΝΟΜΩΝ - ΝΟΜΟΣΧΕΔΙΑ

Βενθύλος Γ., Θεσμολόγιον της Δημοτικής Εκπαιδεύσεως, συνταχθέν και εκδοθέν εγκρίσει του επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοτικής Εκπαιδεύσεως Υπουργείου, τόμοι 4, (1833-1898), [τυπογραφείο Σ. Κ. Βλαστού], Αθήναι 1884, (τόμος Α').

Κλάδος Π. Κλάδος, Εκκλησιαστικά και εκπαιδευτικά ήτοι νόμοι, διατάγματα, εγκύκλιοι, οδηγίαι κλπ. αποβλέποντα εις την εκκλησίαν και την δημοσίαν εκπαίδευσιν εν Ελλάδι, τόμος Α' (1833 - 1859), Αθήνα 1860, τόμος Β' (1860 - 1868), Αθήνα 1869.

Β. Διατάγματα, εγκύκλιοι, διαθήκη του Ευαγγέλη Ζάππα και Κανονισμός των Ολυμπίων διά το 1870, Αθήνα 1870.

Παρίσης Μ. Στ., Ανωτέρα και Μέση Εκπαίδευσις ήτοι Συλλογή των διεπόντων την Ανωτέραν και Μέσην Εκπαίδευσιν Νόμων, Β. Διαταγμάτων και εγκυκλίων του επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως Υπουργείου από του 1833-1884, τόμοι Α'-Γ', [τυπογραφείο Σπυρ. Κουσουλινού], τόμος Α' (1833-1884), Αθήνα 1884- τόμος (1884-1886), Αθήνα 1886' τόμος Γ' (1886-1893), Αθήνα 1893.

Σοφιανός Κ., Το νομικό καθεστώς της παιδικής ηλικίας και της νεότητος (1833-1900). Συναγωγή νόμων, διαταγμάτων, εγκυκλίων, καταστατικών. [Ι.Α.Ε.Ν./ Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς], τόμοι 2, Αθήνα 1988.

Παπαμάρκου Χαρίσιος, Παράρτημα των Εκπαιδευτικών Νομοσχεδίων (Γ. Θεοτόκη), εκδιδόμενον κατ αίτησιν της επ αυτού ειδικής επιτροπής της Βουλής τη επιστασία του Γενικού Επιθεωρητού των Δημοτικών Σχολείων, Αθήναι 1890.

Ευταξίας Αθ., Εκπαιδευτικά Νομοσχέδια. Αιτιολογική έκθεσις και αγορεύσεις περί δημοτικής εκπαιδεύσεως, [εκ του Εθνικού Τυπογραφείου], εν Αθήναις 1899.

Ευταξίας Αθ., Αιτιολογική έκθεσις του Νομοσχεδίου της Μέσης Εκπαιδεύσεως, 14 Ιουλίου 1899

Γενική εισηγητική Έκθεση των Νομοσχεδίων Τσιριμώκου. Εκπαιδευτικά Νομοσχέδια υποβληθέντα κατά την Β' Σύνοδον της ΙΘ' περιόδου εις την Βουλήν υπό Ιωάννου Δ. Τσιριμώκου, Υπουργού επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, Αθήνα 1913

ΕΓΚΥΚΛΙΟΙ ΔΙΑΤΑΓΜΑΤΑ ΝΟΜΟΙ-ΥΠΟΥΡΓΙΚΕΣ ΑΠΟΦΑΣΕΙΣ

1834 Νόμος «περί δημοτικών σχολείων» της 6/18 Φεβρουαρίου 1834: Α' «περί δημοδιδασκαλίας εν γένει». Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ.11 Ναύπλιο, 3 Μαρτίου. 1834

1856 Νόμος ΤΕΖ' της 27ης Σεπτεμβρίου 1856 «περί Ιερατικών Σχολών». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.54, τεύχος Α' της 5 Οκτωβρίου 1856

1866 Νόμος ΡΗ' της 20 Δεκεμβρίου 1865 και εγκύκλιος υπ.αρ.935 της 3 Φεβρουαρίου 1866, «Οδηγίαι περί της εν Επτανήσω εκπαιδεύσεως του υπουργείου παιδείας». Βλ. Παρίσης..ό.π., σσ.331-332.

1878 Νόμος ΧΘ' του 1878. Εφ. της Κυβερνήσεως,αρ.7 της 24 Ιανουαρίου 1878. Βλ.Βενθύλος, ό.π., τόμος Α', σσ.35-36

1880 Νόμος ΩΝΘ' της 6 Μαΐου 1880, «περί συστάσεως διδασκαλείων εν Πελοποννήσω και Επτανήσω». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.52 της 12 Μαΐου 1880.

1882 Νόμος ΑΛΘ'22 Ιουνίου του 1882, «περί συστάσεως ναυτικών σχολών». Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ.60 της 2 Ιουλίου 1882

Νόμος ΑΛΘ' της 22 Ιουνίου του 1882, «περί συστάσεως ναυτικών σχολών». Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ.60 της 2 Ιουλίου 1882

Νόμο ΑΙΒ' της 12 Ιουνίου 1882. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.53 της 23 Ιουνίου 1882.

Νόμος ΑΚΖ', «περί σχολής μαθημάτων της Τηλεγραφίας». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.55 της 25 Ιουνίου 1882.

Νόμος ΑΙΒ' της 12 Ιουνίου 1882, «περί συστάσεως Διδασκαλείου εν Θεσσαλία». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ 53 της 23 Ιουνίου 1882.

- Νόμος ΑΛΘ' της 22 Ιουνίου του 1882, «περί συστάσεως ναυτικών σχολών». **Εφ.της Κυβερνήσεως**, αρ.60 της 2 Ιουλίου 1882.
- 1883 Νόμος ΑΡΙΘ' της 31 Μαρτίου 1883. **Εφ. της Κυβερνήσεως**, αρ.139 της 11 Απριλίου 1883.
- 1885 Νόμοι ΑΣΠΕ' της 11 Νοεμβρίου 1885 και ΒΤΠΒ' της 20 Μαρτίου 1896, «...δι' ων συντηρείται μέχρι τούδε το εν Ληξουρίω φερώνυμον Γυμνάσιον». **Εφ. της Κυβερνήσεως**, αρ.228 της 23 Σεπτεμβρίου 1900.
- 1887 Νόμος ΑΦΜΑ', «περί οργανισμού του εν Αθήναις σχολείου των Βιομηχάνων Τεχνών» **Εφ.της Κυβερνήσεως**, αρ.159 της 20 Ιουνίου 1887 και **Εφ.της Κυβερνήσεως**, αρ.159, Α' της 27 Μαΐου 1887.
- Νόμος ΑΣΞΔ' της 26 Ιουλίου 1885, Δ. Αντωνίου, *Οι Ανδριώτες...ό.π.*, σ.40.
- Νόμος ΑΦΜΑ' της 27 Μαΐου 1887, «περί οργανισμού του εν Αθήναις σχολείου των βιομηχάνων τεχνών». **Εφ. της Κυβερνήσεως**, αρ.159 της 20 Ιουνίου 1887.
- Νόμος ΑΧΗ' της 20 Δεκεμβρίου 1887. **Εφ. της Κυβερνήσεως**, αρ.349 της 24 Δεκεμβρίου 1887.
- Νόμος ΑΦΜΒ' της 28 Μαΐου 1887, «περί συστάσεως γεωργικών σχολείων». **Εφ. της Κυβερνήσεως**, τόμος Α', σ.633.
- 1888 Νόμος ΑΧΝΒ' του 1888, «περί αντικαταστάσεως άρθρων του περί οργανισμού του σχολείου των βιομηχάνων τεχνών». **Εφ.της Κυβερνήσεως**, Α', αρ.29, της 29 Ιανουαρίου 1888.
- 1892 Νόμος ΒΟΘ' της 6 Αυγούστου 1892. **Εφ. της Κυβερνήσεως**, αρ. 277 της 11 Αυγούστου 1892.
- 1895 Νόμοι και νομοσχέδια περί δημοτικής εκπαιδεύσεως Δ. Πετρίδου και Θ.Π. Δηλιγιάννη (1895),
- Νόμος ΒΤΜΘ' της 3 Σεπτεμβρίου 1895, «περί Στοιχειώδους ή Δημοτικής Εκπαιδεύσεως». Γ.Βενθύλος, *Θεσμολόγιον..ό.π.*, τόμος Δ', σσ.19-20.
- 1899 Νόμος ΒΧΚΑ' της 10 Ιουλίου 1899. **Εφ.της Κυβερνήσεως**, Α', αρ.141 της 12 Ιουλίου 1899
- 1903 Νόμος Β'Α της 18 Ιουλίου 1903, αρ. 2991, «περί συστάσεως εμπορικών σχολών». **Εφ. της Κυβερνήσεως**, αρ. 169, τεύχος Α' της 23 Ιουλίου 1903.
- Νόμος Β\$ Α' της 22 Ιουλίου 1903, «περί συστάσεως εμπορικών σχολών». **Εφ. της Κυβερνήσεως**, τεύχος Α', αρ.169, 23 Ιουλίου 1903.
- 1910 Νόμος ΓΨΚΒ', της 9 Απριλίου 1910, «περί Σχολής εμποροπλοιάρχων», **Εφ. της Κυβερνήσεως**, αρ.158, της 3 Μαΐου 1910.
- Νόμος ΓΧΛς' της 16 Μαρτίου 1910. **Εφ. της Κυβερνήσεως**, Α', αρ.106 της 19 Μαρτίου 1910
- Νόμος ΓΧΙΑ' υπ.αρ.3611, «περί Σχολείου των Καλών Τεχνών» 17 Φεβρουαρίου 1910. **Εφ. της Κυβερνήσεως**, αρ.272 της 27 Αυγούστου 1910.
- 1914 Νόμος 388 της 17 Νοεμβρίου 1914, «περί οργανώσεως του εν Αθήναις Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου». **Εφ.της Κυβερνήσεως**, αρ.307, τεύχος Α' της 20 Νοεμβρίου 1914
- 1915 Νόμος 572 της 31 Δεκεμβρίου 1914, «περί ιδρύσεως Διδασκαλείου Τεχνικής Εκπαιδεύσεως». **Εφ.της Κυβερνήσεως**, αρ.16 τεύχος Α' της 13 Ιανουαρίου 1915.
- 1918 Νόμος αρ.1432 της 16 Απριλίου 1918, «περί οργανισμού της Ριζαρείου Εκκλησιαστικής Σχολής και ιερατικού φροντιστηρίου». Δ. Αντωνίου, *Τα Προγράμματα...ό.π.*, τόμος Γ', σ.557
- Β.Δ. της 21 Νοεμβρίου/3 Δεκεμβρίου 1833, «περί συστάσεως Γυμνασίου εις Ναύπλιον». **Εφ.της Κυβερνήσεως**, αρ. 41 της 16 Δεκεμβρίου 1833. Γ
- Β.Δ. «περί δημοτικών σχολείων» της 6/ 18 Φεβρουαρίου 1834. **Εφ. της Κυβερνήσεως**, αρ. 11 της 3/ 15 Μαρτίου 1834.
- Δηλοποίηση Γραφείου Ε.Δ.Ε. της 15/27 Μαρτίου 1834, «περί των εις το εν Ναυπλίω σχολείον της Κ. Βολμεράνζ παραδεχθέντων δημοσiais δαπάναις δώδεκα κορασίαν». **Εφ. της Κυβερνήσεως**, αρ.16 της 5/17 Μαΐου 1834.
- Β.Δ. της 26 Δεκεμβρίου 1834 και Β.Δ. της 10/12 Μαΐου 1834. Γ.Α.Κ, Υπ. Εσωτερικών, φάκελος 141, («Sur les mendiants»), 27 Ιανουαρίου 1837
- Β.Δ. της 25 Μαρτίου 1835 «περί συστάσεως 10 Ελληνικών Σχολείων». **Εφ. της Κυβερνήσεως**, αρ. 12, της 5/ 17 Απριλίου 1835.

Β.Δ. της 28 Αυγούστου/9 Σεπτεμβρίου 1836. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.54/1836 και Εφ. Ταχυδρόμος της 17 Σεπτεμβρίου 1836.

Β.Δ. της 1/13 Δεκεμβρίου 1836, «περί διοικήσεως των αγαθοεργών καταστημάτων». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.72 της 8 Δεκεμβρίου 1836.

Β.Δ. της 15/27 Δεκεμβρίου 1836, «περί αστυνομίας της εμπορικής ναυτιλίας» του 1836. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.75 της 18 Δεκεμβρίου 1836.

Β.Δ. της 31 Δεκεμβρίου 1836/ 12 Ιανουαρίου 1837, «περί εκπαίδευσως εις την αρχιτεκτονικήν». Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ.82 της 31 Δεκεμβρίου 1836.

Β.Δ. της 31 Δεκεμβρίου 1836/12 Ιανουαρίου1837, «περί του κανονισμού των Ελληνικών σχολείων και γυμνασίων». Τμήματα XV, άρθρα 125. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.87 της 31 Δεκεμβρίου 1836.

Β.Δ. «περί εκπαίδευσως εις την Αρχιτεκτονικήν». Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ.82 της 31 Δεκεμβρίου 1836/12 Ιανουαρίου 1837

Β.Δ. της 25 Ιανουαρίου 1837, «περί συστάσεως δωδεκαμελούς επιτροπής υπό το όνομα Έπιτροπή επί της εμπυχώσεως της εθνικής βιομηχανίας». Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ.5 της 9 Φεβρουαρίου 1837.

Β.Δ. «περί συστάσεως επιτροπής υπό το όνομα «επιτροπή υπέρ της εμπυχώσεως της εθνικής οικονομίας». Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ.5 της 9 Φεβρουαρίου 1837.

Β.Δ. της 26 Ιανουαρίου 1837/ 7 Φεβρουαρίου 1837, «περί συστάσεως σχολείου της ψαλτικής». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.7 της 20 Φεβρουαρίου 1837.

Β.Δ. της 31 Ιουλίου1837,/ 12 Αυγούστου 1837, «περί προσβάσεως διδάσκαλον της ναυτικής εις τα Ελληνικά σχολεία Σύρου και Ναυπλίας». Εφ.της Κυβερνήσεως, της 31 Ιουλίου 1837

Β.Δ. της 15 Οκτωβρίου 1837, «περί συστάσεως πολυτεχνικού σχολείου». Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ.40 της 6 Νοεμβρίου 1837.

Β.Δ. της 15/18 Δεκεμβρίου 1837, «περί αστυνομίας της εμπορικής ναυτιλίας». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.2 της 31 Ιανουαρίου 1838.

Β.Δ. της 14 Δεκεμβρίου 1838 «περί συστάσεως Ναυτικού Σχολείου εις Υδραν». Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ. 44 της 22 Δεκεμβρίου 1838.

Β.Δ. της 21 Φεβρουαρίου 1838, «περί των σπουδαζόντων ναυτών». Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ.8 της 4 Μαρτίου 1838.

Δηλοποίηση «Περί προσφοράς τινός της Κυρίας Δουκέσσας της Πλακεντίας». Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ.45 της 31 Δεκεμβρίου 1838

Β.Δ. αρ.213 της 25 Ιανουαρίου 1843, «περί οργανισμού της εν Αθήναις Ριζαρείου Εκκλησιαστικής Σχολής». Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ. 4/13 Φεβρουαρίου 1843

Β.Δ. της 16 Οκτωβρίου 1844, «περί διακοπής των εργασιών του εν Ναυπλίω Ορφανοτροφείου». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.34 της 1 Δεκεμβρίου 1844

Β.Δ. της 22 Οκτωβρίου 1843, «περί διοργανισμού του εν Αθήναις Σχολείου Τεχνών». Εφ.της Κυβερνήσεως αρ.38 της 9 Νοεμβρίου 1843.

Β.Δ. της 8 Ιουνίου 1855 «περί συστάσεως εν Αθήναις ορφανοτροφείου κορασίων υπό την προστασίαν της Α. Μ. της Βασιλίσσης». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.26 της 25 Ιουνίου 1855.

Εγκύκλιος της 3 Μαρτίου 1856, «περί τακτικού εκκλησιασμού των μαθητών κατά τας Κυριακάς και εορτάς». Π. Κλάδος, Εκκλησιαστικά και Εκπαιδευτικά, ήτοι νόμοι, διατάγματα, εγκύκλιοι, οδηγία. αποβλέποντα εις την Εκκλησίαν και την δημοσίαν εκπαίδευσιν εν Ελλάδι, τόμος Α' (1860-1868), τόμος Α', σσ.392-393·

Β.Δ. της 18 Ιουνίου 1856, «περί εμπορικών μαθημάτων». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ. της 23 Ιουνίου 1856

Β.Δ. της 5 Μαΐου 1856 «περί διοργανισμού του Ορφανοτροφείου Γεωργίου και Αικ. Χατζηκώνστα», Εφ. της Κυβερνήσεως αρ.17, της 19 Μαΐου 1856.

Β.Δ. της 27 Οκτωβρίου 1856 «περί Κανονισμού των Ιερατικών Σχολείων». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.79 της 24 Νοεμβρίου 1856.

Εγκύκλιος υπουργείου Ε.Δ.Ε. της 17 Νοεμβρίου 1856, «περί υποτρόφων κορασίων εις την φιλεκπαιδευτικήν εταιρίαν». Κλάδος, ό.π., τόμος Α', σ.648.

Β.Δ. «περί εκκλησιασμού της Κυριακής και των εορτών και η επιτήρησή του ανατίθεται στα καθήκοντα των δασκάλων σύμφωνα με τον Κανονισμό των Γυμνασίων και Ελληνικών σχολείων το 1857» (άρθρα 14 και 76). Εγκύκλιος Υπ. Παιδείας, αρ.6815 της 19 Οκτωβρίου 1857. Σοφιανός, **Το νομικό καθεστώς..ό.π.**, τόμος Α', σ.417.

Β.Δ. της 19 Αυγούστου 1858 «περί συστάσεως των Ολυμπίων». **Εφ. της Κυβερνήσεως**, Αυγούστου του 1858.

Β.Δ. της 28 Αυγούστου 1858. **Εφ.της Κυβερνήσεως**, αρ.38 της 28 Αυγούστου 1858.

Β.Δ. της 2 Οκτωβρίου 1858, «περί αποστολής υποτρόφων εις Παρισίους προς εκμάθησιν της αρχιτεκτονικής και γεφυροδοποιίας». **Εφ.της Κυβερνήσεως**, αρ.49 της 18 Οκτωβρίου 1858

Β.Δ. της 7 Αυγούστου 1859, **Εφ. της Κυβερνήσεως** της 9 Αυγούστου 1859

Θέσπισμα «Περί υποτρόφων του εν Τήνω Ιερού καταστήματος της Ευαγγελιστρίας», Π. Κλάδος, ό.π., τόμος Β', σ.163.

Εγκύκλιος της 28ης Ιανουαρίου 1861, «περί ανώτερων ιδιωτικών παιδευτηρίων αρρένων τε και θηλέων» ("πρέπει να ώσι διωργανωμένα ως και τα ανάλογα αυτοίς δημόσια Ελληνικά σχολεία και Γυμνάσια"). **Εφημερίς των Φιλομαθών**, έτος Θ', αρ.393, της 28 Ιανουαρίου 1861, σ.1565.

Β.Δ. της 8 Δεκεμβρίου 1862, «περί εισαγωγής εν μεν τω Πανεπιστημίω της οπλασκίας, εν δε τοις κατωτέροις εκπαιδευτηρίοις, της γυμναστικής». **Εφ. της Κυβερνήσεως**, αρ.19 της 18 Δεκεμβρίου 1862.

Ψήφισμα της 8 Δεκεμβρίου 1862, «περί εισαγωγής εν μεν τω Πανεπιστημίω της οπλασκίας, εν δε τοις κατωτέροις εκπαιδευτηρίοις, της γυμναστικής». **Εφ. της Κυβερνήσεως**, αρ.19 της 18 Δεκεμβρίου 1862

Β.Δ. «περί νέου διοργανισμού και διευθύνσεως του Σχολείου των Τεχνών». **Εφ. της Κυβερνήσεως**, αρ.33 της 14 Σεπτεμβρίου 1863.

Β.Δ. της 21 Αυγούστου 1863. **Εφ. της Κυβερνήσεως**, αρ.38 της 31 Οκτωβρίου 1863.

Απόφαση 8398 της 10 Σεπτεμβρίου 1864, «περί κανονισμού των εις τα γυμνάσια παραδιδόμενων εμπορικών μαθημάτων», Παρίσης,..ό.π., τόμος Α', σσ.326-327.

Β.Δ. της 30 Νοεμβρίου 1864, «περί μηνιαίων υποτροφιών εις τους αριστεύσαντας μαθητάς του σχολείου των Τεχνών». **Εφ. της Κυβερνήσεως**, αρ.9 της 1 Φεβρουαρίου 1865.

Β.Δ. της 11 Αυγούστου 1865, «περί οριστικής συγκρότησης της των Ολυμπίων επιτροπής που επονομάσθη και επιτροπή των κληροδοτημάτων» με Β.Δ. της 17 Σεπτεμβρίου 1869 (τροποποίηση άρθρου 8 της 19 Αυγούστου 1858) στο **Ολύμπια του 1870**, Αθήνα 1872

Β.Δ. της 11 Απριλίου 1867, «περί συστάσεως ναυτικών σχολείων». **Εφ.της Κυβερνήσεως**, αρ.28 της 4 Μαΐου 1867.

Εγκύκλιος αρ.118 της 8 Αυγούστου 1869, «περί τελέσεως των Ολυμπίων κατά τον Οκτώβριον του 1870 έτους», **Β. Διατάγματα, εγκύκλιοι, διαθήκη του Ευαγγέλη Ζάππα και Κανονισμός των Ολυμπίων διά το 1870**, Αθήνα.

Β.Δ. της 18 Φεβρουαρίου 1871, «περί στρατιωτικών ασκήσεων των μαθητών». **Εφ.της Κυβερνήσεως**, αρ.7 της 17 Μαρτίου 1871

Εγκύκλιος αρ.2147 της 8 Απριλίου 1871. «Οδηγία περί των στρατιωτικών ασκήσεων των μαθητών». Παρίσης, ό.π., τόμος Α', σσ.364-366.

Β.Δ. της 2 Οκτωβρίου 1871, «περί συστάσεως εν Αθήναις συλλόγου μουσικού και δραματικού και παροχής αδείας προς είσπραξιν υπέρ αυτού». **Εφ.της Κυβερνήσεως**, αρ.4 της 5 Φεβρουαρίου 1872.

Β.Δ. «Διοργανισμός του υπέρ της γυναικείας παιδεύσεως Συλλόγου Κυριών». **Εφ. της Κυβερνήσεως**, αρ.22 της 15 Ιουνίου 1872.

Β.Δ. «Περί παραδοχής της αιτήσεως του Γεωργίου Αβέρωφ να μετονομασθή το δαπάνη των αοιδίμων Ν.Στουρνάρη και Μιχαήλ και Ελένης Τσοτίσα Πολυτεχνείου 'Μετσόβιον', αναδεχομένου την αποπεράτωσιν αυτού». **Εφ. της Κυβερνήσεως**, αρ.21 της 8 Ιουλίου 1873.

Β.Δ. της 6 Ιουλίου 1874, «περί συστάσεως εν Πειραιεί φιλανθρωπικής εταιρίας προς ίδρυσιν παιδαγωγείου των εν τη πόλει ταύτη ορφανών και απόρων παιδων». **Εφ. της Κυβερνήσεως**, αρ.29 της 20 Αυγούστου 1874

Β.Δ. της 8 Σεπτεμβρίου 1875, «περί προσδιορισμού εκ των τόκων των υπέρ της εκπαιδεύσεως κληροδοτημάτων, των υπό του Υπουργείου Εκκλησιαστικών διατεθειμένων, δραχμών 20 χιλιάδων λόγω υποτροφίας εν τη σχολή των τεχνών». **Εφ.της Κυβερνήσεως**, αρ.53 της 29 Σεπτεμβρίου 1875.

Β.Δ. αρ. 7865 της 25 Οκτωβρίου 1877, «περί διακοπής των στρατιωτικών ασκήσεων» Παρίσις..ό.π., τόμος Α', σσ.404-444

Β.Δ. της 12 Αυγούστου 1892, «περί μεταρρυθμίσεως του από 14 Ιουλίου 1880 κανονιστικού διατάγματος του κληροδοτήματος Ν. Κρήτσκη». **Εφ. της Κυβερνήσεως**, αρ.296 της 24 Αυγούστου 1892.

Β.Δ. της 22 Σεπτεμβρίου 1880, «περί Γυμναστικής». **Εφ. της Κυβερνήσεως**, αρ. 101 της 3 Οκτωβρίου 1880.

Β.Δ. της 24 Σεπτεμβρίου 1880, «περί εγκρίσεως των διατάξεων της διαθήκης του Διονυσίου Κ. Πεταλά». **Εφ. της Κυβερνήσεως**, αρ.104 της 15 Οκτωβρίου 1880.

Β.Δ. της 3 Σεπτεμβρίου 1880, «περί μεθόδου διδασκαλίας εν τοις δημοτικοίς σχολείοις» και «περί καταργήσεως της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου». Δ. Αντωνίου, *Οι Ανδριώτες .ό.π.*, σ.25.

Β.Δ. της 24 Απριλίου 1881: Τα συντηρούμενα από τη Φιλεκπαιδευτική Εταιρία είναι τα δύο Παρθεναγωγεία της Αθήνας, το «Εσωτερικόν Αρσάκειον και το Εξωτερικόν, ως και το εν Κερκύρα τούτοις ισοβάθμιον».

Β.Δ. της 19 Αυγούστου 1882, «περί συστάσεως εμπορικών ναυτικών σχολών». **Εφ.της Κυβερνήσεως**, αρ.87 της 27ης Αυγούστου 1882.

Β.Δ. της 22 Νοεμβρίου 1882, «περί συστάσεως Γυμναστηρίων εν τοις γυμνασίοις». **Εφ.της Κυβερνήσεως**, αρ.175 της 24 Νοεμβρίου 1882.

Β.Δ. της 25 Μαρτίου 1882. **Εφ. της Κυβερνήσεως**, αρ.28 της 24 Αυγούστου 1882.

Β.Δ. «περί εγκρίσεως τού από 19 Δεκεμβρίου 1867 Καταστατικού του υπό των ζωγράφων ιδρυθέντος ενταύθα συλλόγου υπό την επωνυμίαν 'ένωσις του λαού Ευαγγελιστής Λουκάς'». Καταστατικό της «Εταιρείας του λαού 'Ένωσις'» της 24 Δεκεμβρίου 1882. **Εφ. της Κυβερνήσεως**, αρ.19 της 18 Ιανουαρίου 1883.

Β.Δ. της 24 Ιανουαρίου 1883. **Εφ. της Κυβερνήσεως**, αρ.31 της 27 Ιανουαρίου 1883.

Β.Δ. της 9 Ιουνίου 1884, «περί προσωρινής σχολής Γυμναστών». **Εφ.της Κυβερνήσεως**, αρ.241 της 12 Ιουνίου 1884.

Β.Δ. «περί συστάσεως έδρας Δασικής και Γεωργικής Βοτανικής εν τω Σχολείω των Τεχνών». **Εφ.της Κυβερνήσεως**, αρ.81 της 8 Νοεμβρίου 1885.

Β.Δ. «περί συστάσεως έδρας Τεχνικών Σχεδίων εν τω Σχολείω των Τεχνών». **Εφ. της Κυβερνήσεως**, αρ.43 της 15 Φεβρουαρίου 1886.

Β.Δ. της 21 Φεβρουαρίου 1886, «περί ναυτοδιδασκάλων». **Εφ. της Κυβερνήσεως**, αρ. 73 της 21 Μαρτίου 1886.

Εγκύκλιος υπουργείου Ε.Δ.Ε. της 9 Αυγούστου 1886, «περί αδείας συστάσεως εν Ερμουπόλει ιδιωτικού δημοτικού σχολείου θηλέων» εις την Ζηνοβίαν Α. Καμπάνη, το γένος Ψωμαδάκη, [...] εκ τεσσάρων τάξεων». **Εφ. της Κυβερνήσεως**, αρ.218 της 12 Αυγούστου 1886.

Β.Δ. της 18 Αυγούστου 1886, «περί εγκρίσεως του Καταστατικού του εν Αθήναις συσταθέντος 'Ελληνικού Αθλητικού Συλλόγου'». **Εφ. της Κυβερνήσεως**, αρ.232, της 26 Αυγούστου 1886.

Β.Δ. της 6 Οκτωβρίου 1886, **Εφ.της Κυβερνήσεως**, αρ.277 της 7 Οκτωβρίου 1886.

Β.Δ. «περί συστάσεως έδρας και διορισμού καθηγητού της Μεταλλουργίας εν τω Σχολείω των Τεχνών», **Εφ.της Κυβερνήσεως**, αρ.101 της 25 Νοεμβρίου 1886.

Β.Δ. της 9 Μαρτίου 1887, «περί εγκρίσεως του καταστατικού του συσταθέντος ενταύθα «Γυμναστικού συλλόγου του Σχολείου των Τεχνών». **Εφ.της Κυβερνήσεως**, αρ.59 της 12 Μαρτίου 1887 και Σοφιανός, ό.π., τόμος Α', αρ.1651, σ.367.

Β.Δ. της 26 Μαρτίου 1887 «περί εγκρίσεως του Καταστατικού του εν Σπάρτη γυμναστικού συλλόγου "Ευρώτα"». **Εφ. της Κυβερνήσεως**, αρ.76 της 1 Απριλίου 1887

Β.Δ. της 17 Απριλίου 1887, «περί εγκρίσεως του καταστατικού του εν Πειραιεί γυμναστικού συλλόγου "Θησέως"». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.94 της 22 Απριλίου 1887 και Σοφιανός, ό.π., τόμος Α', αρ.1660, σ.367.

Β.Δ. της 12 Μαΐου 1887, «περί εγκρίσεως του καταστατικού του εν Χαλκίδι ιδρυθέντος γυμναστικού συλλόγου «Αμφιδάμαντος». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ. 210 της 4 Αυγούστου 1887.

ΒΔ της 24 Οκτωβρίου 1887, «περί διαλύσεως του εν Κερκύρα ιερατικού σχολείου». Εφ. της Κυβερνήσεως, της 29 Οκτωβρίου 1887, φύλλο 295.

Β.Δ. της 11 Ιανουαρίου 1888 «περί των εγκαινίων του Ζαπτείου μεγάρου και της ενάρξεως της Δ' Ολυμπιάδος». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ. 9 της 12 Ιανουαρίου 1888.

Β.Δ. της 19 Ιανουαρίου 1888, «περί εγκρίσεως του καταστατικού της εν Αθήναις Εταιρείας των Φιλοτέχνων». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.21 της 21 Ιανουαρίου 1888.

Β.Δ. της 23 Φεβρουαρίου 1889. ΓΑΚ ΣΥΡ, Εκπαίδευση 3.

Β.Δ. της 3 Ιουνίου 1890, «περί εγκρίσεως του καταστατικού της εν Καλάμαις φιλαρμονικής εταιρίας 'Ορφέως'». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.143 της 15 Ιουνίου 1890

Β.Δ. της 27 Οκτωβρίου 1892, «περί της υπό των ανωτέρων ιδιωτικών Παρθεναγωγείων του κράτους μορφώσεως των δημοδιδασκαλισσών». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.391, τεύχος Α' της 31 Οκτωβρίου 1892.

Β.Δ. της 5 Δεκεμβρίου 1892. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.431 της 8 Δεκεμβρίου 1892.

Β.Δ. της 14 Ιανουαρίου 1893. «περί εγκρίσεως του καταστατικού της εν Αθήναις Καλλιτεχνικής Ενώσεως». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ 11 της 20 Ιανουαρίου 1893.

Β.Δ. της 20 Αυγούστου 1893, «περί ωρολογίου και αναλυτικού προγράμματος των μαθημάτων των πλήρων παρθεναγωγείων και των διδασκαλείων των θηλέων». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.163, τεύχος Α' της 21 Αυγούστου 1893 και Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ. 171, τεύχος Α' της 26 Αυγούστου 1893.

Β.Δ. της 2 Οκτωβρίου 1893, «περί οργανισμού της Εκκλησιαστικής Ριζαρείου Σχολής». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.199, Α' της 6 Οκτωβρίου 1893.

Β.Δ. της 18 Ιουνίου 1894, Κανονισμός Φιλαρμονικού τμήματος Συλλόγου «Φιλομούσων Σύρου, ΓΑΚ ΣΥΡ, Φάκελος 17 (Σύλλογοι και Σωματεία), υπφ.1

Β.Δ. της 14 Μαΐου 1894, «Περί εγκρίσεως καταστατικού του συλλόγου των εμποροϋπαλλήλων Βώλου». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.21 της 22 Φεβρουαρίου 1895. Σοφιανός, Το νομικό καθεστώς..ό.π., αρ.3096, σ.688.

Β.Δ. της 29 Ιουλίου 1894, «περί εγκρίσεως καταστατικού της Βιομηχανικής και Εμπορικής Ακαδημίας». Εφ. της Κυβερνήσεως, τεύχος Γ', αρ. 65 της 11 Αυγούστου 1894.

Β.Δ. της 14 Ιουνίου 1895«Περί εγκρίσεως καταστατικού του γυμναστικού Συλλόγου Ερμονόλεως». Εφ. της Κυβερνήσεως, Γ', αρ.85 της 15 Σεπτεμβρίου 1895.

Β.Δ. της 30 Αυγούστου 1895, «περί χορηγήσεως, εις Ι. Σπυριδωνίδην, αδείας ιδρύσεως εν Βόλω ιδιωτικού Λυκείου υπό την επωνυμίαν "Εμπορικόν Λύκειον",». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.205 της 30 Αυγούστου 1895.

Β.Δ. της 3 Σεπτεμβρίου 1895, «περί στοιχειώδους ή δημοτικής εκπαιδεύσεως» στο Νόμοι και νομοσχέδια περί δημοτικής εκπαιδεύσεως Δ. Πετρίδου και Θ.Π. Δηλιγιάννη (1895), σ.4.

Νόμοι ΑΣΠΕ' της 11 Νοεμβρίου 1885 και ΒΤΠΒ' της 20 Μαρτίου 1896, δι' ων συντηρείται μέχρι τούδε το εν Ληξουρίω φερώνυμον Γυμνάσιον». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.228 της 23 Σεπτεμβρίου 1900.

ΒΔ. «περί εγκρίσεως οργανισμού του εν Αθήναις Συνδέσμου των Συντεχνιών», Αθήναι τη 3 Δεκεμβρίου 1895. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.2 της 4 Ιανουαρίου 1896

Β.Δ. της 17 Δεκεμβρίου 1897, «περί εγκρίσεως καταστατικού της Βιοτεχνικής Εταιρείας Πατρών». Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ.1 της 9 Ιανουαρίου 1898 τεύχος Β'.

Β.Δ. της 20 Νοεμβρίου 1899. (Νόμος ΒΧΚΑ' της 10 Ιουλίου 1899) «περί γυμναστικής και γυμναστικών και αθλητικών αγώνων». Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ. 255, Α' της 20 Νοεμβρίου 1899.

Β.Δ. «περί εγκρίσεως του καταστατικού του Συνδέσμου των Εμποροϋπαλλήλων Πειραιώς». Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ.34 της 14 Ιουλίου 1899.

Β.Δ. «περί εγκρίσεως του από 1ης Σεπτεμβρίου 1899 καταστατικού του εν Πειραιεί Σωματείου υπό την επωνυμίαν 'Σύλλογος Κολυμβητών Πειραιώς – Αθηνών'». Εφ. της Κυβερνήσεως, Β', αρ. 58 της 6 Νοεμβρίου 1899.

Β.Δ. της 3 Ιανουαρίου 1900, «περί Πανελληνίων Αγώνων». Εφ. της Κυβερνήσεως, Α' αρ.3 της 5 Ιανουαρίου 1900.

Β.Δ. 4 Νοεμβρίου 1900. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.58 της 8 Νοεμβρίου 1900.

Β.Δ. της 15^{ης} Οκτωβρίου 1900, «περί εγκρίσεως του καταρτισμού της διαχειριστικής επιτροπής της εν Ληξουρίω ιδρυθησομένης εκ του κληροδοτήματος Παναγή Δ.Βαλλιάνου επαγγελματικής ή βιομηχανικής σχολής». Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ. 245/Α' της 21 Οκτωβρίου 1900.

Β.Δ.19 Ιουνίου 1901 "περί ιδρύσεως της «Δωροθέας Σχολής». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.133 τεύχος Α', Ιουλίου 1904, σ.510.

Β.Δ. της 26 Οκτωβρίου 1901 «περί συστάσεως ιδίου ναυτικού τμήματος εν τη Πετριτσείω Εμπορική Σχολή Ληξουρίου». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.233 της 27 Οκτωβρίου 1901

Β.Δ. της 6 Ιουλίου 1902, «περί προγράμματος μαθημάτων Διδασκαλείου Θηλέων». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.154, τεύχος Α' της 22 Αυγούστου 1902.

Β.Δ. της 11 Σεπτεμβρίου 1903. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.216.

Β.Δ. της 9 Ιουνίου 1903, «περί συστάσεως Ιερατικής Σχολής εν Άρτη και περί οργανισμού αυτής». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.128, τεύχος Α' της 13 Ιουνίου 1903.

Β.Δ. της 2 Ιουνίου 1904, «περί αναγνωρίσεως του υπό της Ενώσεως των Ελληνίδων ιδρυθέντος Διδασκαλείου Νηπιαγωγών». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.120 της 8 Ιουνίου 1904.

Β.Δ. της 19 Ιουλίου 1904. Εφ. της Κυβερνήσεως, Ιουλίου 1904, σ.510.

Β.Δ. «περί ιδρύσεως του Ομίλου Αντισφαιριστών Κηφισίας» το 1905, Εφ.της Κυβερνήσεως, Α', αρ.192 της 30 Σεπτεμβρίου 1905.

Β.Δ. της 20 Απριλίου 1907 και 4 Ιουνίου 1912 «περί εγκρίσεως του Οργανισμού της ιδιοσυντήρητης ναυτικής και εμπορικής σχολής.

Β.Δ. της 9 Οκτωβρίου 1907. Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ.194 της 9 Οκτωβρίου 1907

Β.Δ. της 20 Δεκεμβρίου 1907, «περί ασκήσεως εις την σκοποβολήν των μαθητών Γυμνασίων, Ελληνικών σχολείων...»). Εφ. της Κυβερνήσεως, Α', αρ. 257, της 21 Δεκεμβρίου 1907.

Β.Δ. της 5 Ιουνίου 1908, «περί Εσωτερικού Οργανισμού του Εκπαιδευτικού Τμήματος της Ενώσεως των Ελληνίδων». Εφ. της Κυβερνήσεως, Α', αρ. 267, της 20 Σεπτεμβρίου 1914.

Β.Δ. (σχέδιο) της 2 Οκτωβρίου 1908 «περί εξετάσεων των Ελλήνων εμποροπλοιάρχων». Εφ. της Κυβερνήσεως, Α', αρ.276, της 1 Νοεμβρίου 1908.

Β.Δ. της 16 Σεπτεμβρίου 1908. Εφ. της Κυβερνήσεως, Α', αρ.265 της 22 Οκτωβρίου 1908.

Β.Δ. της 2 Οκτωβρίου 1908, «περί εξετάσεων των Ελλήνων εμποροπλοιάρχων». Εφ. της Κυβερνήσεως, Α', αρ.276 της 1 Νοεμβρίου 1908.

Β.Δ. «περί μεταρρυθμίσεως του από 7 Νοεμβρίου 1908 Β. Διατάγματος περί συστάσεως Αχιλλοπουλείου εμπορικής σχολής εν Τσαγκαράδα του δήμου Μυρσειού του νομού Μαγνησίας». Εφ. της Κυβερνήσεως, Α', αρ.265 της 22 Νοεμβρίου 1908.

Β.Δ. της 15 Οκτωβρίου 1909, «περί εγκρίσεως του καταρτισμού της διαχειριστικής επιτροπής της εν Ληξουρίω ιδρυθησομένης εκ του κληροδοτήματος Παναγή Δ.Βαλλιάνου επαγγελματικής ή βιομηχανικής Σχολής». Εφ.της Κυβερνήσεως, Α', αρ.245 της 21 Οκτωβρίου 1909.

Β.Δ. «περί καθιερώσεως ημέρας εορτής της Εθνικής Σημαίας καθ' άπαντα τα σχολεία των αρρένων του Κράτους (22 Σεπτεμβρίου 1908)». Παιδαγωγικόν Δελτίον, 4 (1910), σσ.227-229.

Β.Δ. της 10 Μαΐου 1910, «περί οργανισμού της Σχολής των Γυμναστών». Εφ. της Κυβερνήσεως, Α', αρ.193 της 9 Ιουνίου 1910.

Εγκύκλιος 1262/9890 της 27 Ιουνίου 1912, «περί εξομοιώσεως των γυμναστών προς τους λοιπούς λειτουργούς της μέσης εκπαίδευσως», Δ. Αντωνίου, Τα Προγράμματα...ό.π., τόμος Α', σσ.602-603.

Β.Δ. της 17 Αυγούστου 1913, «περί συστάσεως και λειτουργίας τριών έτι μονοταξίων διδασκαλείων αρρένων». Εφ. της Κυβερνήσεως, Α', αρ.166 της 27 Αυγούστου 1913.

Β.Δ. της 26 Αυγούστου 1914, «περί ιδρύσεως Διδασκαλείων εκατέρου των φύλων προς μόρφωσιν διδασκάλων της δημοτικής εκπαιδεύσεως». Εφ. της Κυβερνήσεως, Α', αρ.247 της 3 Σεπτεμβρίου 1914.

Β.Δ. «περί ιδρύσεως εκατέρου των φύλων προς μόρφωσιν διδασκάλων της δημοτικής εκπαιδεύσεως» και Διδασκαλείων Νηπιαγωγών. Β.Δ. της 26 Αυγούστου 1914. Εφ. της Κυβερνήσεως, Α', αρ.288 της 10 Οκτωβρίου 1914.

Β.Δ. της 26 Αυγούστου 1914. «περί ιδρύσεως Διδασκαλείων εκατέρου των φύλων προς μόρφωσιν διδασκάλων της δημοτικής εκπαιδεύσεως». Εφ. της Κυβερνήσεως, Α', αρ.247 της 3 Σεπτεμβρίου 1914.

Β.Δ. της 31 Οκτωβρίου 1914. Εφ. της Κυβερνήσεως, Α', αρ.343 της 24 Νοεμβρίου 1914 και ορθή αναδημοσίευση. Εφ. της Κυβερνήσεως, Α', αρ.369 της 10 Δεκεμβρίου 1914.

Β.Δ. «περί εγκρίσεως του Καταστατικού της εν Αθήναις Διπλωρείου Σχολής». Εφ. της Κυβερνήσεως, Β', αρ.6 της 18 Ιανουαρίου 1916.

Β.Δ. της 14 Σεπτεμβρίου 1925, «περί Ναυτικής Εκπαιδεύσεως». Εφ. της Κυβερνήσεως, Α', αρ.310 της 17 Οκτωβρίου 1925.

Β.Δ. της 5 Ιουλίου 1925, «περί εγκρίσεως οργανισμού της εν Πάτραις Τριαντείου Επαγγελματικής και Βιομηχανικής Σχολής». Εφ. της Κυβερνήσεως, Α', αρ.269 της 8 Οκτωβρίου 1926.

ΕΚΘΕΣΕΙΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ-ΟΔΗΓΙΕΣ- ΥΠΟΥΡΓΩΝ ΚΑΙ ΕΠΙΘΕΩΡΗΤΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ

Χρυσάφης Ι., *Η σωματική αγωγή και η στρατιωτική προπαιδευσις της νεότητος και η ενδεικνυομένη οργάνωσις αυτών*, Αθήνα 1825, Δελτίον Υπουργείου Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, Παράρτημα 15.

Μουστοξύδης Ανδρέας, *Εκθεσις περί παιδείας, Αιγιναία, Εφημερίς Φιλολογική, Επιστημονική και Τεχνολογική*, [εκδιδόμενη υπό Γ.Αποστολίδου κοσμητού], Παράρτημα, αρ.1, Αίγινα 31 Δεκεμβρίου 1830, αρ.584

Χρυσόγελος Ν., *Εκθεσις, αρ.1810 της 25 Ιανουαρίου 1831, Η Αιγιναία, ό.π., σ.49*

Χρυσόγελος Ν., *Αναφορά του επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίου Εκπαιδεύσεως Γραμματέως της Κυβερνήσεως. Προς την Σεβαστήν Πέμπτην Εθνικήν των Ελλήνων Συνέλευσιν, εν Αργεί, την 19ην Δεκεμβρίου 1831.*

Τρικούπης Σπυρίδων, *Εκθεσις της 4 Μαΐου 1833: «Η επί της Δημοσίου Εκπαιδεύσεως Γραμματέως της Επικρατείας προς την επιτροπήν την επί του διοργανισμού των περί την δημόσιον εκπαιδευσιν»* (αρ.261 της 4 Μαΐου 1833). Δ. Αντωνίου, *Οι απαρχές του εκπαιδευτικού σχεδιασμού στο νεοελληνικό κράτος*. Το σχέδιο της επιτροπής του 1833, [Πατάκης], Αθήνα 1992, σ.86.

Αναφορά της επί των Ναυτικών Γραμματείας της Επικρατείας περί των εξόδων των ετών 1833, 1834 και 1835 της 30 Οκτωβρίου 1836. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.89 της 31 Δεκεμβρίου 1836.

Δαμιανός Κ. Ιωάννης, βουλευτής Ύδρας, *Εκθεσις επί της αμοιβαίας ασφαλείας του εμπορικού ναυτικού προτάσεις, παρουσιασθείσης προς την Βουλή την 31 Δεκεμβρίου 1843. Παπαθανασόπουλος Κων., Ελληνική Εμπορική Ναυτιλία (1833-1856), [Μ.Ι.Ε.Τ.], Αθήνα 1983.*

Χρυσοβέργης Γ., *Εκθεσις (προς το επί των Εκκλησιαστικών και της δημοσίας Παιδεύσεως Υπουργείον), περί των εξετασθεισών 10 νεανίδων και περί της καταστάσεως των εν Σύρω δημοδιδασκαλείων και λοιπών ιδιωτικών διδακτηρίων αμφοτέρων των φύλων, Εφημερίς των μαθητών, έτος Α', αρ.32 της 31 Μαΐου 1859, σσ.128-131 και αρ.35 της 21 Ιουνίου 1853.*

Αργυρόπουλος Π., *Πίναξ της εν Ελλάδι δημόσιας εκπαιδεύσεως κατά το έτος 1854, Αθήνα 1854*

Πίναξ της εν Ελλάδι Δημοτικής Εκπαιδεύσεως κατά το έτος 1854. Εφ. της Κυβερνήσεως της 8 Μαΐου 1856, σ.121 (και αυτοτελές τεύχος, σσ.18-19).

Χριστόπουλος Χαράλαμπος, *Εκθέσεις* α) Αθήνα 29 Φεβρουαρίου 1856. Εφ. Φιλομαθών, αρ.153,154, β) Αθήνα 23 Οκτωβρίου 1863, Εφ. Φιλομαθών, αρ. 201-205.

Βλάχος Σ., βουλευτής Αττικής πρώην Υπουργός των Εκκλησιαστικών και της δημόσιας εκπαίδευσης, *Εκθεσις υποβληθείσα εις την Βουλήν κατά την συνεδρίασιν ΣΤ' της 25 Αυγούστου 1856. Εφ. της Κυβερνήσεως της 8 Μαΐου 1856*, σ.121.

Χριστόπουλος Χαράλαμπος, *Περίληπτική έκθεσις της εν Ελλάδι Μέσης Εκπαιδύσεως από του 1829 μέχρι τέλους τον 1855, μετά στατιστικών σημειώσεων, προς την Α. Μεγαλειότητα. Εφ. της Κυβέρνησης της 16/8 Μαΐου 1856*, σ.121 (και αυτοτελές τεύχος, σ.18-19).

Χριστόπουλος Χαράλαμπος, *Γενική Έκθεσις προς την Α.Μ. τον Βασιλέα περί της καταστάσεως της Δημοσίας Εκπαιδύσεως κατά το λήξαν σχολικόν έτος 1855-1856, Εφ.της Κυβερνήσεως, αρ.8/3 Απριλίου 1857, σσ.56-57*

Χριστόπουλος Χαράλαμπος, *Γενική έκθεσις προς την Α.Μ. τον Βασιλέα περί της καταστάσεως της Δημοσίας Εκπαιδύσεως εν Ελλάδι κατά το λήξαν σχολικόν έτος 1855-1856 (1η Φεβρουαρίου 1857), Αθήναι 1857.*

Γενική Έκθεσις υποβληθείσα εις την Α.Μ. τον Βασιλέα υπό του Προέδρου της επί των Ολυμπίων Επιτροπής στο Ολύμπια 1859, Αθήνα 1860.

Έκθεσις του Υπουργού της Δημοσίας Εκπαιδύσεως, Επαμεινώνδα Δεληγιώργη, Αθήναι 1863.

Παπαδόπουλος Γ.Γρηγόριος, *Περί της εν Ελλάδι Δημοτικής Εκπαιδύσεως, Πανδώρα, τόμος ΙΕ', 1864-1865*

Δρόσος Δ., *Έκθεσις περί της καταστάσεως της Εκκλησίας της Ελλάδος και της δημοσίας εκπαιδύσεως από του 1863 μέχρι τούδε, τη Αυτού Μεγαλειότητι τω Βασιλεί, Αθήνα 1866.*

Χριστόπουλος Χαράλαμπος *Εκθέσεις της 1 Φεβρουαρίου 1857 και της 2 Σεπτεμβρίου 1867, περ. Πανδώρα, τόμος Ε', σ.529, Φιλίστωρ, τόμος 18 (1861), σ.277 και τόμος 5 (1862).*

Πετρίδης Γ. Δημήτριος, *Περί των εν Σύρα σχολείων, Αθήναι 18 Ιουνίου 1880, Παρνασσός, τόμος Ε', 1881*

Εκθέσεις των κατά το 1883 προς επιθεώρησιν των δημοτικών σχολείων εκτάκτων επιθεωρητών. [Εθνικό Τυπογραφείο], εν Αθήναις, 1885.

Πολίτης Νικόλαος, *Έκθεσις επιθεωρήσεως των δημοτικών σχολείων αποσταλέντων εκτάκτων επιθεωρητών, Αθήναι 1885.*

Παπαμάρκος Χαρίσιος, *Αναλυτικόν Πρόγραμμα των μαθημάτων δημοτικού σχολείου των αρρένων, Αθήνα 1890.*

Πρώτον Ελληνικόν Εκπαιδευτικόν Συνέδριον (εν Αθήναις 31 Μαρτίου 1904- 4 Απριλίου 1904) Συγκληθέν υπό του Συλλόγου προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων, του Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός και του Συλλόγου προς Διάδοσιν των Ωφελίμων Βιβλίων. Μετά σχολικής εκθέσεως επιβοηθούσης τον σκοπόν αυτού. Εργασίαι της διευθυνούσης επιτροπής. Πρακτικά των συνεδριάσεων. Σχολική Έκθεσις, εν Αθήναις 1904.

ΕΚΘΕΣΕΙΣ - ΚΑΝΟΝΙΣΜΟΙ - ΛΟΓΟΔΟΣΙΕΣ – ΥΠΟΜΝΗΜΑΤΑ- ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ ΜΑΘΗΜΑΤΩΝ ΔΙΑΦΟΡΩΝ ΣΧΟΛΩΝ- ΣΥΛΛΟΓΩΝ- ΕΤΑΙΡΕΙΩΝ

Βαλέτας Ν. Ιωάννης, *Έκθεσις της κατά το Εον σχολαστικόν έτος διευθύνσεως και προόδου του Ελληνικού Παιδαγωγείου Ερμουπόλεως γενομένη την 1ην Αυγούστου 1854, ημερομηνία ενάρξεως των ετησίων εξετάσεων, Διάφορα, Ν.Α. ήτοι λόγοι,(Συλλογή Λόγων), χ.έ., Ερμούπολις, χ.χ.*

Βαλέτας Ν. Ιωάννης, *Έκθεσις περί της κατά το Ζ' σχολικό έτος διεύθυνση και προόδου του Ελληνικού Παιδαγωγείου Ερμουπόλεως, Γενομένη την 30ην Ιουλίου 1856, ημέρα ενάρξεως των ετησίων εξετάσεων και Κανονισμός του κατά πρώτον εν Ερμουπόλει 1855 άδεια Κυβερνήσεως συσταθέντος Εμπορικού Εκπαιδευτηρίου. Διάφορα, Ν.Α., ήτοι λόγοι,(Συλλογή Λόγων), χ.έ., Ερμούπολις, χ.χ.*

Τυπάλδος Κοζάκης Γεώργιος, Έφορος του Αμαλίου Ορφανοτροφείου Κορασίων, Εκθέσεις περί των πεπραγμένων της Διοικούσης Επιτροπής του εν Αθήναις Αμαλίου Ορφανοτροφείου Κορασίων από 1/11/1884 έως 31/10/1885 από 1/11/1885 έως 31/10/1886, από 1/11/1886 έως 31/10/1887, από 1/11/1887 έως 31/10/1888.

Στρέιτ Στέφανος, Έφορος του Αμαλίου Ορφανοτροφείου Κορασίων, Έκθεσις του εν Αθήναις Αμαλίου Ορφανοτροφείου Κορασίων (υπό την προστασίαν της Α.Μ. της Βασιλίσσης Όλγας) Ετήσια Λογοδοσία, περί των πεπραγμένων της Διοικούσης Επιτροπής από 1/11/1888 έως 31/10/1889, εν Αθήναις 1889.

Έκθεσις των παρά της Ελεήμονος Εταιρείας κατά το τρίτον έτος της συστάσεώς της πεπραγμένων, Αθήνα 1868.

Σύλλογος «Κυριών υπέρ της Γυναικείας Παιδείσεως», Έκθεσις περί των πεπραγμένων 27 Απριλίου 1873-27 Απριλίου 1874, Αθήνα 1874 και Έκθεσις περί των πεπραγμένων από 1 Ιανουαρίου- 31 Δεκεμβρίου 1880, Αθήνα 1880.

Φιλολογικός Σύλλογος «Παρνασσός», Έκθεσις περί των έργων του Συλλόγου (1875-1888), Αθήνα 1888.

Κανονισμός των Ελληνικών Σχολείων και Γυμνασίων. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.87 της 31 Δεκεμβρίου 1836.

Διοργανισμός της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρίας, Εφημερίς της Κυβερνήσεως, αρ. φύλλου 54, 7 Οκτωβρίου 1836.

Κανονισμός του εν Αθήναις Διδασκαλείου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρίας, Αθήναι 1842 και Αθήναι 1851.

Κανονισμός Φιλανθρωπικής Κυριών Εταιρείας του Αμαλίου Ορφανοτροφείου, εν Αθήναις 1856.

Καταστατικό του Ορφανοτροφείου Γεωργίου και Αικατερίνης Χατζηκώνστα, εν Αθήναις 28 Ιουλίου 1856.

Διοργανισμός της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας και Κανονισμός του Παρθεναγωγείου αυτής, εν Αθήναις 1857.

Οργανισμός και Κανονισμός του Δημοτικού Ορφανοτροφείου Ερμούπολεως, Ερμούπολη 1857.

Διοργανισμός της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρίας και κανονισμός τον Παρθεναγωγείου αυτής, Αθήναι 1857.

Κανονισμός του εν Αθήναις Ελληνικού Κορασίων Εκπαιδευτηρίου Δανιήλ και Ασπασίας Σουρμελή, Αθήνα 1857, Αθήνα 1860.

Καυτατζόγλου Λύσανδρος: Έκθεσις περί του Σχολείου των Τεχνών και περί της παρούσας καταστάσεως των αναγκών και των ενδεχομένων βελτιώσεων αυτού», Αθήνα 1860.

Κανονισμός του εν Χαλκίδι δημοσίου εργοστασίου ή σιδηρουργείου. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.33 της 11 Ιουνίου 1862.

Κανονισμός της Ελεήμονος Εταιρείας, Αθήνα 1864.

Σχέδιον Κανονισμού Φιλανθρωπικής Εταιρείας Κυριών-Κεφαλαιώδη άρθρα, ΓΑΚ, Υπ. Παιδείας, φάκελος 12. και Καταστατικό του Αμαλίου Ορφανοτροφείου αποτελούμενο από 32 άρθρα (Β.Δ. της 21 Νοεμβρίου 1867).

Κανονισμός του εν Αθήναις δημοσίου Γυμναστηρίου, αρ.8832 της 14 Οκτωβρίου 1868 στο Παρίσις Μ. Στεφ., Ανωτέρα και Μέση Εκπαίδευσις ήτοι Συλλογή των διεπόντων την Ανωτέραν και Μέσην Εκπαίδευσιν Νόμων, Β. Διαταγμάτων και εγκυκλίων από του 1833-1884, τόμος Α', Αθήνα 1884, σσ.351-352.

Κανονισμός των Παρθεναγωγείων της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρίας, εν Αθήναις 1870.

Χρηστομάνου Αικ., Έκθεσις περί του Ελληνικού Παρθεναγωγείου κατά το σχολικόν έτος 1869-1870, Αθήναι 1870.

Διοργανισμός του υπέρ της Γυναικείας Παιδείσεως Συλλόγου Κυριών, Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.22 της 15 Ιουνίου 1872.

Λογοδοσία Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός, 5^ο έτος (15 Οκτωβρίου 1872), Αθήνα 1873.

Καταστατικό «Παιδαγωγείου Απόρων Παιδων εν Πειραιεί», **ΙΑΠ, Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου 1874-1875**, ψήφισμα αρ.315, Συνεδρίασις της 5 Μαρτίου 1874.

Λογοδοσία της Σχολής Απόρων Παιδων από 1 Ιουλίου 1875 έως 31 Αυγούστου 1876. Εφ. Πανόπη, φύλλο της 15 Απριλίου 1875.

Κανονισμός των Παρθεναγωγείων της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας (Αθήναι 1870), Αθήναι 1877.

Στρατιωτικός Κανονισμός των μαθητών των Γυμνασίων του Κράτους, Σύρος, [τύποις Γρηγορίου Κανέλλου], Αθήνα 1877.

Υπουργείο Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως, **Στρατιωτικός Κανονισμός των μαθητών των Γυμνασίων του Κράτους, Σύρος, [τύποις Γρηγορίου Κανέλλου], Αθήνα 1877**

Λογοδοσίες της Σχολής Απόρων Παιδων των ετών 1875, 1879, 1880 και 1881.

Δημόσια Διαθήκη, Καταστατικόν & Κανονισμός του Ορφανοτροφείου των αδελφών Μπαμπαγιώτου, Ερμούπολη 1877.

Σαράτσης Δ., *Εισηγητική έκθεση για την ίδρυση του Παρθεναγωγείου του Βόλου*, περ. **Θεσσαλική Εστία**, τεύχος 32, (Μαρτίου-Απριλίου) 1978, σσ.329,331.

Σύλλογος «Κυριών υπέρ της Γυναικείας Παιδύσεως». Έκθεσις περί των πεπραγμένων από 1 Ιανουαρίου- 31 Δεκεμβρίου 1880, Αθήνα 1880 και Έκθεσις περί των πεπραγμένων 27 Απριλίου 1873-27 Απριλίου 1874, Αθήνα 1874.

Λογοδοσία εσόδων-εξόδων της Σχολής Απόρων Παιδων από 30 Απριλίου 1880 έως 31 Μαΐου 1881. Παπαναθανασόπουλος Μεθόδιος, **Λόγος εναρκτήριος των εξετάσεων της εν Σύρω Σχολής..ό.π.**, έτους 1881.

Κανονισμός του προς προίκισιν Κορασίων εν Ερμουπόλει, Καθιδρύματος του αιιδίμου Σταμάτη Κ. Πρωΐου, [Τύποις «Πατρίδος»], εν Ερμουπόλει Σύρου 1887.

Κανονισμός των «επί των Ολυμπίων και κληροδοτημάτων». Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.12 της 14 Ιανουαρίου 1888.

Ορφανοτροφείον Θηλέων Αδελφών Μπαμπαγιώτου, εν Ερμουπόλει, Απολογισμός διαχειρίσεως της περιουσίας αυτού κατά το έτος 1887 μετά Λογοδοσίας του Διοικητικού Συμβουλίου, εν Ερμουπόλει 1888.

Ετήσια Λογοδοσία του υπό την προστασίαν της Α.Μ. της Βασιλίσσης Όλγας Αμαλειού Ορφανοτροφείου των Κορασίων, εν Αθήναις 1889.

Προγράμματα μαθημάτων τον Διδασκαλείου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας 1842, 1870 και 1890.

Καταστατικόν Πανελλήνιου Γυμναστικού Συλλόγου 1891. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.183 της 28 Ιουνίου 1891.

Καταστατικόν του Ορφανοτροφείου Αρρένων Αδελφών Μπαμπαγιώτου Ερμουπόλεως 1891. ΓΑΚ ΣΥΡ, Ι Δημοτικό Ορφανοτροφείο Αρρένων, φάκελος 1 (Κανονισμός της 4 Δεκεμβρίου 1891)

Κανονισμός Πανελλήνιου Γυμναστικού Συλλόγου της 29 Μαρτίου 1892, Αθήνα 1892

Καταστατικόν Πανελλήνιου Γυμναστικού Συλλόγου 1892. Εφ. της Κυβερνήσεως, Α' αρ.327 της 12 Σεπτεμβρίου 1892.

Καταστατικό Ν.Ε.Μ. 29 Μαΐου 1893. Εφ. της Κυβερνήσεως, αρ.116 της 21 Ιουνίου 1893.

Καταστατικόν του εν Αθήναις Εθνικού Γυμναστικού Συλλόγου. Εφ. της Κυβερνήσεως, Γ', αρ.16 της 11 Φεβρουαρίου 1894.

Καταστατικόν του Ομίλου Ερετών Ερμουπόλεως της 7 Μαρτίου 1894. Εφ. της Κυβερνήσεως, Γ', αρ.30 της 29 Μαρτίου 1894.

Καταστατικό του εν Ερμουπόλει συλλόγου των εμποροϋπαλλήλων «Ερμούπολις» της 6 Απριλίου 1894. Εφ. της Κυβερνήσεως, Γ', αρ.54 της 28 Ιουνίου 1894.

Καταστατικόν Εθνικού Γυμναστικού Συλλόγου, 15 Δεκεμβρίου 1894, Αθήνα 1895.

Καταστατικόν της Γυμναστικής Εταιρείας Ηλείων «Ο Ίφίτος». Εφ. της Κυβερνήσεως, Γ', αρ.91 της 22 Σεπτεμβρίου 1895.

Καταστατικόν της εν Πάτραις Γυμναστικής Εταιρείας. Εφ. της Κυβερνήσεως, Γ', αρ.13 της 4 Φεβρουαρίου 1895.

Καταστατικόν του Σ.Ε.Α.Γ.Σ της 25 Ιανουαρίου 1897. Εφ. της Κυβερνήσεως, Ε', αρ.25 της 27 Ιανουαρίου 1897.

Προγράμματα Οικοκυρικής και Επαγγελματικής Σχολής, Εφημερίς των Κυριών ΙΑ'/501 (1897), σ.8

Λογοδοσία της Ενώσεως των Ελληνίδων κατά το Α' αυτής έτος συνταχθείσα υπό Καλλιρρόης Παρρέν, Γενικού Γραμματέως της Ενώσεως των Ελληνίδων, έτος 1897, Αθήνα 1898.

Περίληψις Λογοδοσίας της Ενώσεως των Ελληνίδων, Εφημερίς των Κυριών, έτος ΙΓ', αρ.585, 1899, σσ.6-7 και Έκθεσις Πεπραγμένων..ό.π., σ.235

Ευταξίας Αθ., Εκπαιδευτικά Νομοσχέδια. Αιτιολογική έκθεσις και αγορεύσεις περί δημοτικής εκπαιδεύσεως, [εκ του Εθνικού Τυπογραφείου], εν Αθήναις 1899

Απολογισμός του εν Πειραιεί ορφανοτροφείου Ελένης. Ν. Ζαννή δια το έτος 1899, Πειραιάς 1900.

Παρρέν Καλλιρρόη, Λογοδοσία της Ενώσεως των Ελληνίδων κατά το Α' έτος αυτής, 1897, Αθήνα 1898

«Ένωσις των Ελληνίδων», Λογοδοσία του Εκπαιδευτικού τμήματος (1901 και 1902), Αθήνα 1903

«Ένωσις των Ελληνίδων», Εσωτερικός κανονισμός του Εκπαιδευτικού τμήματος της Ενώσεως των Ελληνίδων, Αθήνα 1909.

Καταστατικό της εν Ερμουπόλει «Εμπορικής και Βιομηχανικής Σχολής Στέφανου Ρήγα» μετά του εγκρίναντος Β.Δ. και του Ψηφίσματος του Δημοτικού Συμβουλίου, [«Τύποις Πατρίδος»], Σύρος 1901.

Ετήσια Λογοδοσία του υπό την προστασίαν της Α.Μ. της Βασιλίσσης Όλγας Ορφανοτροφείου Θηλέων Αδελφών Μπαμπαγιώτου, [Τύποις Πατρίδος], εν Ερμουπόλει Σύρου 1904.

Έκθεσις Διαχειρίσεως Ορφανοτροφείου Αικ. και Γ. Χατζηκώνστα 1904. ΓΑΚ, Οθωνικό Αρχείο, φάκελος 1838, έγγραφο 990 της 31 Μαρτίου 1838 και διαθήκη αρ.2030 της 23 Μαρτίου 1905.

Σ.Ε.Α.Γ.Σ., Εσωτερικός Κανονισμός και γενικοί κανονισμοί αγώνων, Αθήνα 1910.

Κανονισμός Φιλαρμονικού τμήματος Συλλόγου «Φιλομούσων Σύρου, εν Ερμουπόλει 1911

Καταστατικόν Ναυτικού Ομίλου, 10 Δεκεμβρίου 1913. Εφ. της Κυβερνήσεως, Α', αρ.28 της 3 Φεβρουαρίου 1914.

Καταστατικόν της Σχολής Απόρων Παιδων 1915. ΓΑΚ ΣΥΡ, 1/ Εκπαίδευση 3.

Λογοδοσία Διοικητικού Συμβουλίου του Ορφανοτροφείου Θηλέων Αδελφών Μπαμπαγιώτου του έτους 1916. ΓΑΚ ΣΥΡ, 1/Δημοτικό Ορφανοτροφείου Θηλέων, φάκελος 2

Καταστατικόν Ναυτικού Ομίλου, Νέο Φάληρο 1933.

Καταστατικό του Ορφανοτροφείου Αθ. Δροσίνη της 9 Σεπτεμβρίου 1936, Μεσολόγγι. ΓΑΚ ΑΙΤ, ΑΕΕ. ΔΗΜ.1, φάκελος 12.

Γενικός Κανονισμός Διοίκησης, Διαχείρισης και Εσωτερικής λειτουργίας του εν Μεσολογγίω Ορφανοτροφείου Κορασίων Αθανασίου Δροσίνη. ΓΑΚ ΑΙΤ, ΑΕΕ.ΔΗΜ.1, φάκελος 12.

Κανονισμός της εν Μεσολογγίω Επαγγελματικής Σχολής Γεωργίου και Ελένης Κυριαζή, [εκ του Τυπογραφείου Ζαχαρία Α. Αγγελή], εν Μεσολογγίω.

ΟΜΙΛΙΕΣ-ΛΟΓΟΙ

Βάμβας Νεόφυτος, Αυτοσχέδιος ομιλία, Γενομένη εν Ερμουπόλει τη ζ' Μαρτίου 1834 εις την έναρξιν του Σχολείου των Ευγενών Κορασίων, του υπό την διδασκαλίαν της ευγενούς Ελληνίδος Ελένης Γεωργιάδη, Ερμούπολις αωλδ'.

Βάμβας Νεόφυτος, Ομιλία εις την Γ' ετήσιον εξέτασιν του Φιλελληνικού Παιδαγωγείου, εν Ερμουπόλει 1834.

Βαλέτας Ν. Ιωάννης, Ομιλία εις την Γενικήν Ετήσιον Εξέτασιν του εν Ερμουπόλει Ανωτέρου Σχολείου των Κορασιών τη 20 Ιουλίου 1841, εν Ερμουπόλει 1841

Καυτατζόγλου Λύσανδρος, Λόγος εκφωνηθείς κατά την επέτειον τελετήν του Βασιλικού Πολυτεχνείου επί της κατά το δεύτερον καλλιτεχνικόν έτος εκθέσεως των διαγωνισμών, εν Αθήναις 1846

Σιώτης Α., Λόγος εκφωνηθείς εν των Ελληνικώ Λυκείω κατά την επέτειον της αυτού καθιδρύσεως ημέραν 24 Ιουλίου 1849, Εν Ερμουπόλει, [εκ του τυπογραφείου Γ. Μελισταγούς], 1849.

Δούκας Νεόφυτος, Λόγος υπέρ του Εκκλησιαστικού νομοσχεδίου, Αθήνα 1 Νοεμβρίου 1850.

Μακκάς Α.Γ., Λόγος περί γυμναστικής του σώματος ως μέρος της κατά τους αρχαίους τελείας παιδείας, Εκφωνηθείς εν τω Πανεπιστημίω την 20 Μαΐου, Αθήνα 1855, περ. Πανδώρα τόμος 6, (1855-1856).

Καυτατζόγλου Λύσανδρος, Λόγος εκφωνηθείς κατά την επέτειον τελετήν του Βασιλικού Πολυτεχνείου, έτους 1857, εν Αθήναις 1857

Σουρίας Γ., Γυμνασιάρχης, Λόγος αυτοσχέδιος εκφωνηθείς τη 21η Νοεμβρίου 1859 εις το Γυμνάσιον Σύρου κατά τη διανομή των βραβείων, Σύρος 1859

Μαυρομιχάλης Α., Έκθεσις προς την Α. Μεγαλειότητα τον βασιλέα περί της καταστάσεως της Εκκλησίας της Ελλάδος και της Δημοσίας Παιδείσεως από του 1866 άχρι τέλους Δεκεμβρίου 1868, Αθήνα 1869

Σπάθης Κ. Νικόλαος, Λόγος επικήδειος εις Αδαμάντιον Θ. Μάνιαρην, ένα των ιερολοχιτών, αρχαίον του κράτους υπάλληλον εν πολλαίς θέσεσι, διευθυντήν του εν Σύρω υποκαταστήματος της Εθνικής Τραπέζης εκφωνηθείς τη 14 Νοεμβρίου 1871, εν τω ναώ της Μεταμορφώσεως, εν Ερμουπόλει 1871

Παπαναστασόπουλος Μεθόδιος, (μέλος της Κοσμητείας της Σχολής), Λόγος εναρκτήριος των εξετάσεων της εν Σύρω Σχολής Απόρων Παίδων, 1879.

Παπαναθανασόπουλος Μεθόδιος, (μέλος της κοσμητείας της Σχολής Απόρων Παίδων), Λόγος εναρκτήριος των εξετάσεων της εν Σύρω Σχολής των Απόρων Παίδων και Λογοδοσία υπό Νικολάου Παπαδάμ, ταμίου της, εν Ερμουπόλει 1880

Παπαναστασόπουλος Μεθόδιος, (Σχολάρχης), Λόγος περί του Ιώβ εκφωνηθείς 24 Ιουλίου 1881 ημερομηνία εξετάσεων της εν Ερμουπόλει Ιερατικής Σχολής, Διάφορα, Ν.Α. ήτοι λόγοι, (Συλλογή Λόγων), Ερμούπολις [χ.χ. και χ.έ.]

Αθανασιάδης Ευστάθιος, Προσλαλιά γενομένη εν τη αιθούση του εν Ερμουπόλει, Συλλόγου των Ανδρείων επί τη εορτή της 14 Σεπτεμβρίου 1884, [εκ του Τυπογραφείου Πανόπτης, αδελφών Φρέρη], εν Ερμουπόλει 1884

Βυώνης Γ., Λόγος εκφωνηθείς εν τη εορτή της Πεντηκονταετηρίδας της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας, Αθήναι 1886

Λάμπρος Σπυριδών, Λόγος επί τη εικοσιπενταετηρίδι του Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός, περ. Παρνασσός, Απρίλιος 1892

Αθανασάκης Ιωάννης, Ομιλία στα εγκαίνια της Σχολής, περ. Η Μελέτη, Ιανουάριος-Δεκέμβριος 1910, Αθήνα 1910, σσ.249-252.

Μανσόλας Α., Λόγος εκφωνηθείς στα εγκαίνια της Σχολής, την 3 Δεκεμβρίου 1872, Λογοδοσία, 8ο έτος, ό.π.

ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος, έτος Γ', [Εθνικό Τυπογραφείο], Αθήνα 1933.

Μανσόλας Α., Απογραφικά πληροφορία περί των εν Ελλάδι ατμοκινήτων βιομηχανικών καταστημάτων, Αθήνα 1876.

Μανσόλας Αλέξανδρος, Πολιτειογραφικά πληροφορία περί Ελλάδος, εν Αθήναις 1867.

Μανσόλας Α., Στατιστική Έκθεσις περί διανοητικής αναπτύξεως της Ελλάδος, Αθήνα, Mansolas Alexandre, Statistique de la Grèce. Recensement de la Population en 1870, Athènes 1874.

Μιχαήλ Χουλιαράκης, Γεωγραφική, Διοικητική και Πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος, 1821-1971, τόμος Α', μέρος Β, [Εθνικό Κέντρο κοινωνικών Ερευνών], Αθήναι 1974.

Στατιστικόν Τμήμα Εμπορικού Συλλόγου Βόλου, Οδηγός Βόλου-Νομού Μαγνησίας, 1901, σσ.87-89.

Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος, έτος Γ', [Εθνικό Τυπογραφείο], Αθήνα 1933.

Στατιστικές Επετηρίδες, Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια (ΜΕΕ), [Φοίνιξ], τόμος Ε'.

ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΕΙΕΣ

Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν του «Ηλίου», τόμος 5ος, 7ος (Ελλάς), 17ος.

Γενική Παγκόσμια Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Larousse Britannica, τόμοι 6ος, 12ος Δημητράκου Β. Δημητρίου, Νέον Ορθογραφικόν Ερμηνευτικόν Λεξικόν, [Περγαμηναί], β' έκδοση, Αθήναι 1959.

Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια Υδρία, τόμος 44, [Εταιρεία Ελληνικών Εκδόσεων Α.Ε.], Αθήνα 1987.

Θρησκευτική Ηθική Εγκυκλοπαίδεια (ΘΗΕ), τόμος 7 (1965).

Δημητροκάλλης Ν.-Παπαμάρκου Χαρίσιος, Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια (ΜΕΕ), [Ο Φοίνιξ], Αθήνα 1968, τόμοι Α', Δ', Ε', Ι'.

ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ

Γενική Εφημερίς της Ελλάδος εκ της Τυπογραφίας της Διοικήσεως, Ναύπλιο- Αίγινα- Πόρος- Αίγινα, ετών 1828 – 1831.

Εφημερίς της Κυβερνήσεως των ετών 1833 - 1926.

Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής:

Συνεδρίασις ΚΘ' της 18 Νοεμβρίου 1874, σσ.199-225

Περίοδος ΙΓ', Σύνοδος Α', Αθήνα 1893, σ.527.

Περίοδος ΙΓ'- Σύνοδος Β'. Αθήνα 1903, σσ.494-495.

Εφημερίς Αθηνών, 1825

Εθνική Εφημερίς, εν Ναυπλίω, εν τη Εθνική Τυπογραφία, Α', 1832-1833 (φωτομηχανική ανατύπωση με πρόλογο- εισαγωγή Γ.Δ. Δημακόπουλου στη σειρά «Δημοσιεύματα της Νομαρχίας Αττικής επί τη 150^η επετείω της Εθνικής Παλιγγενεσίας», Εθνικόν Τυπογραφείον, εν Αθήναις 1972).

Συντηρητική Εφημερίδα, 1847

Επίσημος Εφημερίς της Συνελεύσεως, 1864

Ακρόπολις 1859, 1899, 1906, 1908,.

Ελληνικά Χρονικά, (Μεσολόγγιον 1824-1826 (φωτομηχανική ανατύπωση), 1824, 1862

Χρηματιστήριον, (Σύρος) 1863, 1883, 1884

Η Αιγιναιία, Εφημερίς Φιλολογική, Επιστημονική και Τεχνολογική, Αίγινα εκδιδόμενη άπαξ του μηνός υπό Γ. Αποστολίδου κοσμητού, Αίγινα 1831 (φωτομηχανική ανατύπωση από Ν.Καραβία) 1831, αριθμ. Ζ'.

Αιών (Αθήνα) 1840, 1843, 1858, 1866, 1868, 1872, 1884, 1896

Αθηνά, 1840, 1841, 1852, 1868.

Μέριμνα, (Αθήνα)1856
 Ένωσις, 1856, 1857
 Ήλιος, (Σύρος), 1856-1858, 1866, 1893, 1897
 Ο Έλλην, [εκδιδόμενη από Κ. Παπαρηγόπουλο], Αθήνα,1858
 Ποσειδών, 1875
 Σφαίρα, (Πειραιάς), 1884, 1899, 1904
 Πανόπη, [αδελφών Φρέρη], εν Ερμουπόλει, 1884, 1888
 Εφημερίς 1888
 Βόλος, 1888.
 Πρόνοια, 1889
 Αυγή, 1994
 Άστυ, 1893, 1895
 Ομόνοια 1896
 Εφ. Ζιζάνιον, Κεφαλονιάς, (1892-1915)
 Χρόνος, 1897.
 Θεσσαλία (Βόλος) 1897, 1899, 1900
 Ταχυδρόμος, 1899, 1970
 Νέον Άστυ, 1900, 1910, 1911
 Εστία, 1885, 1907,1908, 1911
 Σκρίπτ, (Αθηνών) 1898, 1907
 Αθήναι, 1907
 Εμπρός, 1910
 Εσπερινή 1910
 Αστήρ, 1910
 Εσπερινή, 1910
 Πατρίς, (Σύρος), 1884, 1900,1901
 Επτά Ημέρες της Εφ. Καθημερινής, 1996, 2002, 2004
 Νέες Εποχές, Εφ. Το Βήμα 2000

ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΑ

Ι.Α. Βρεττός, Ημερολόγιον Εγκυκλοπαιδικόν, [Ιω.α.Κολλάρος], ετών 1907, 1908, 1909, 1911
 Ασώπιος Κ. Ειρηναίος, Αττικόν Ημερολόγιον, [Ιω. Δ. Μπουγάτσου], έτη Α' -ΚΕ', Αθήναι 1867,1873, 1878,1895
 Σκόκος Κωνσταντίνος, Ημερολόγιον, χρονογραφικόν, φιλολογικόν και γελοιογραφικόν έτους 1889, εν Αθήναις 1889 (από το 1890 και εξής ονομάζεται Εθνικόν Ημερολόγιον)
 Ημερολόγιον της Εφημερίδος των Κυριών, έτη Α'-Στ', Αθήναι 1888-1893
 Μακεδονικόν Ημερολόγιον Παμμακεδονικού Συλλόγου, έτη 1909, 1911

ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ

Ερμής ο Λόγιος, ή Φιλολογικαί Αγγελιαί, εν Βιέννη της Αυστρίας 1811-1821 [φωτομηχανική ανατύπωση του περιοδικού από την Εταιρεία Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου (Ε.Λ.Ι.Α.)], τόμοι Α-ΙΑ', Αθήνα 1988-1990, τόμος Θ' 1819.
 Εφημερίς των Κυριών: Εβδομαδιαία, Διευθύντρια Καλλιρρόη Παρρέν, έτος Α'-Στ', Αθήναι 1887-1893.
 Το Παιδαγωγικόν Σχολείον, Σύγγραμμα περιοδικόν προς αναμόρφωσιν της των παιδων αγωγής και παιδείας (μηνιαίον) [υπό Μιλτιάδου Βρατσάνου], 1883-1887.

Εφημερίς των Φιλομαθών: Φιλολογική, Εκκλησιαστική και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, τόμοι 4-24, Αθήναι 1855-1876 και περίοδος Β', τόμοι 1-4, 1877-1881.
 Ζωσιμάδες, περιοδική έκδοση Συλλόγου Αποφοίτων και Διδαξάντων στη Ζωσιμαία Σχολή Ιωαννίνων, Γιάννενα 2002.
 Πανδώρα: Σύγγραμμα περιοδικόν εκδιδόμενον δις του μηνός, Αθήναι 1850-1872.
 Πανδώρα, 1853, 5ος (1854-1855), 6ος(1855-1856), 1865-1866, 1892.
 Νέα Πανδώρα, 1855.
 Φιλίστωρ, 1861, 1862.
 Φιλομαθών, Φιλολογική, Εκκλησιαστική και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, 1863.
 Παρνασσός: Περιοδικόν σύγγραμμα του εν Αθήναις ομωνύμου Συλλόγου κατά μήνα εκδιδόμενον, 1877-1885.
 Εφημερίδα των Κυριών, εβδομαδιαία συντασσόμενη υπό κυριών, διευθύντρια Καλλιρρόη Παρρέν Οικονομική Επιθεώρησις, 1882
 Πολιτεία, τεύχος 3 (1982), Ποικίλη Στοά, 1884,
 Ελληνική Γεωργία, [υπό Π.Γ. Γενναδίου], Αθήνα 1888.
 Πανελλήνιος Σύντροφος, 1890, 1891.
 Γεωργική Πρόοδος, 1894.
 Εθνική Αγωγή, Α'-Δ' 1898, 1899, 1901
 Ποδηλατική και Αθλητική Επιθεώρησις της Ανατολής (ΠΑΕΑ) 1, έτους 1898-1899.
 Η Μελέτη, 1910.
 Τεχνικά Χρονικά, 1939.
 Βιβλιόφιλος, τόμοι 2-4 (1948).
 Νέα Εστία, Χριστούγεννα 1949.
 Θεσσαλική Εστία, 1978.
 Ναυπακτικά, 1984-1985, 1989.
 Συνάντηση, τόμος 6 (1985)
 Σεμινάριο, τεύχος 7 (1986)
 Μνήμων, [ΕΜΝΕ] Αθήνα 1992, 1999
 Ιστορικά, 1999, 2000
 Ημερησία, Η Ελλάδα των Ευεργετών, (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης) Αθήνα 2004, τεύχη 16.
 Δελτίον της επί της Εμπυχώσεως της Εθνικής Βιομηχανίας Επιτροπής (ΕΕΒΕ) Αθήνα 1877-1880.
 Δελτίον Γεωργικόν Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας Αθήνα 1912-1913.
 Δελτίον του εν Αλεξανδρεία Ελληνικού Εμπορικού Επιμελητηρίου 1916.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ

Αβδελά Έφη, *Η συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας στο ελληνικό σχολείο 'εμείς' και 'οι άλλοι' στο Άννα Φραγκουδάκη – Δραγώνα Θάλεια (επιμέλεια), Τι είν' η πατρίδα μας, εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση, [Αλεξάνδρεια], Αθήνα 1997.*

Αβδελά Έφη, *Το αντιφατικό περιεχόμενο της κοινωνικής προστασίας: η νομοθεσία για την εργασία των γυναικών στη βιομηχανία (19^{ος}-20^{ος} αιώνα), Τα Ιστορικά, τόμος Δ', τεύχος 7, Δεκεμβρίου 1987, Αθήνα, σσ.339-360.*

Αβδελά Έφη - Ψαρρά Αγγέλικα, *Εισαγωγή στο Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του μεσοπολέμου, μια αθολογία, [Γνώση], Αθήνα 1985.*

Αβέρωφ Μιχαήλα, *Η ζωή του Γεωργίου Αβέρωφ, [Ελληνικό βιβλίο], Αθήνα 1960.*

Αγριαντώνη Χριστίνα, *Οι Απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα, [Ιστορικό Αρχείο, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος], Αθήνα 1986.*

- Αθανασόγλου Νίνα, *Νικηφόρος Λύτρας, Οι Μεγάλοι Έλληνες Ζωγράφοι, Πινακοθήκη Νέου Ελληνισμού, καλλιτεχνική επιμέλεια Λούλα Φραγκούλη, [Μέλισσα], Αθήνα 2006.*
- Αινιάν Δημήτριος, *Χρονολόγιον, Αθήναι 1859.*
- Αλεξίου Ε., *Εισαγωγή στην Ιστορία της Παιδαγωγικής, Σειρά Έλλης Αλεξίου Απαντα, Παιδαγωγικό 23, [Καστανιώτης], Αθήνα 1986.*
- Αμαλίσσιον Ορφανοτροφείον κορασίων επί τη Εκατονταετηρίδι του 1855-1954, Αθήνα 1954.*
- Αμαριώτου Μ., *Ι.Π. Κοκκώνης, Ο πρώτος μας παιδαγωγός, [Αλεξ. Κοκκώνη], Αθήνα 1937.*
- Αμπελάς Τιμολέων, *Ιστορία της νήσου Σύρου από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς, Ερμούπολη 1874, [Τύποις Πρίντζι], φωτομηχανική επανέκδοση: Ερμούπολη 1998.*
- Αμπού Εντμόντ, *Η Ελλάδα του Όθωνος, «Η σύγχρονη Ελλάδα 1854», μετάφραση Α. Σπήλιου, πρόλογος- επιμέλεια- σχολιασμός Τάσου Βουρνά, [Τολίδη], Αθήνα 1972.*
- Αναστασόπουλος Α. Γεώργιος, *Ιστορία της ελληνικής βιομηχανίας, 1840-1940, τόμοι 3, (τόμος Α' 1840-1884 τόμος Β' 1885-1922), [Ελληνική Εκδοτική Εταιρεία], Αθήνα 1947.*
- Ανδρέου Αποστόλης, *Η Ιδιωτική Εκπαίδευση στην Ελλάδα, Ζητήματα εργασίας των Εκπαιδευτικών, Ιστορική Επισκόπηση, [Σ.Ι.Ε.Α. Θεσσαλονίκης], Θεσσαλονίκη 1997.*
- Ανδρέου Απόστολος, *Ιδιωτική εκπαίδευση. Προσανατολισμός, διάρκειες και τομές (Ιστορική Προσέγγιση), περ. Θέσεις, τόμος 20, σσ.95-134.*
- Ανδρέου Απόστολος, *Το Α' εκπαιδευτικό συνέδριο, Αθήνα 1904, Αθήνα 1981.*
- Αννα Μανδουλαρά, *Η διείσδυση των ελληνικών επιχειρηματικών δικτύων στις αγορές της Δυτικής Μεσογείου, η περίπτωση της Μασσαλίας (1860-1890), Τα Ιστορικά, Δεκέμβριος 2.000 τομ.17^{ος}, τεύχος 33, σσ.253-270.*
- Αντωνίου Γιάννης, *Νικόλαος Στουρνάρης, ο πατέρας του Πολυτεχνείου, στο περ. Ημερησία, Η Ελλάδα των Ευεργετών, επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης, Αθήνα 2004.*
- Αντωνίου Δαυίδ, *Οι απαρχές του εκπαιδευτικού σχεδιασμού στο νεοελληνικό κράτος. Το σχέδιο της επιτροπής του 1833, [Πατάκης], Αθήνα 1992.*
- Αντωνίου Δαυίδ, *Συμβολή στην εκπαιδευτική ιστορία της Κεφαλληνίας: Το ναυτικό σχολείο Αργοστολίου (1867-1882), [Ε.Κ.Ι.Ε.], Αργοστόλι 2003.*
- Αντωνίου Δαυίδ, *Τα Προγράμματα της Μέσης Εκπαίδευσης (1833-1929), [Ι.Α.Ε.Ν.], τόμοι 3, Αθήνα 1987-1989.*
- Αντωνίου Δαυίδ, (έρευνα-παρουσίαση), *Η Εκπαίδευση κατά την Ελληνική Επανάσταση 1821-1827, τεκμηριωτικά κείμενα, τόμος Α' 1821-1825, [Βουλή των Ελλήνων], Αθήνα 2002.*
- Αντωνίου Δαυίδ, *Νεόφυτος Νικητόπουλος (1795-1846), Πορεία ζωής ενός Δημητσανίτη δασκάλου ανάμεσα στην ελπίδα και την πραγματικότητα, [Τυπογραφείο Μανούτιος], Αθήνα 1998.*
- Αντωνίου Δαυίδ, *Οι Ανδριώτες Εκπαιδευτικοί του 19^{ου} αιώνα, [Καΐρειος βιβλιοθήκη], Ανδριακά Χρονικά 35, Άνδρος 2005.*
- Αντωνόπουλος Ιωάννης, *Εθνική Τράπεζα και Βαλκανικοί πόλεμοι, [Ε.Λ.Ι.Α], Αθήνα 1993.*
- Ανώνυμου, *Η βιομηχανία εν τη Ελλάδι, Εφ. Αιών, αρ.2394, της 7 Νοεμβρίου 1868 στο Ψαλιδόπουλος Μιχάλης (επιμέλεια), Κείμενα για την Ελληνική Βιομηχανία τον 19ο αιώνα, Φυσική Εξέλιξη ή Προστασία; [Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ], Αθήνα 1994.*
- Ανώνυμου, *Σημερινή κατάσταση των Σχολείων των εν Τεργέστη Γραικών, Ερμής ο Λόγιος, φύλλο 15, 1817.*
- Αργυρόπουλος Π., *Ιωάννης Βαλέτας, (Νεκρολογία), Εφ. Αιών, αρ. 450 της 24 Ιουνίου 1843.*
- Αργυρός Α., *Οι πρώτοι εν Αθήναις διεθνείς Ολυμπιακοί αγώνες του 1896, Αθήνα 1896.*
- Ασημομύτης Βασίλης, *Ιωάννης Βαρβάκης, [Κάκτος], Αθήνα 2001.*
- Ασπρέας Γ., *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος, τόμος Α' (1821-1865), [Χρήσιμα Βιβλία], Αθήναι 1924.*
- Ατσαβέ Αν. Παναγιώτα, *Γυναίκα και ευεργεσία στο Δήμος Αθηναίων- Πολιτισμικός Οργανισμός, Η Αθήνα των Ευεργετών, έκθεση: Β' Κύκλος Εκδηλώσεων, 9 Μαΐου-10 Ιουνίου*

1997, επιμέλεια εκδόσεως Γιάννης Ηλ. Εμίρης, σειρά Αθηναϊκή Βιβλιοθήκη 2η έκδοση, [Πνευματικό Κέντρο], Αθήνα 1997, Κατάλογος εκθεμάτων.

Αυγητίδης Κ.Γ., *Τα ελληνικά Εκπαιδευτικά Ιδρύματα της Οδησού (1816-1936)*, [Δωδώνη], Αθήνα -Γιάννενα 2000.

Βαγιάνη Ν.Μαρία, *Μικρασιατικός Ελληνισμός και Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία. Αμφίδρομοι δεσμοί Παιδείας, 1836-1990*, [Ενώσεως Σμυρναίων], Αθήνα 2003.

Βακαλόπουλος Κωνσταντίνος, *Ο βόρειος ελληνισμός κατά την πρώτη φάση του Μακεδονικού αγώνα (1818-1894)*, Institute for Balkan Studies, [Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου (Ι.Μ.Χ.Α.)], Θεσσαλονίκη 1983.

Βακαλόπουλος Απ., *Νέα ελληνική ιστορία 1204-1985*, [Βάνιας] ιβ' έκδοση, Θεσσαλονίκη 1996.

Βακαλόπουλος Απ., *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1909-2000*, τόμ.8, Θεσσαλονίκη 1968-88.

Βακαλόπουλος Κωνσταντίνος, *Η Επαναστατημένη Ελλάδα Ηπειρωτική και Αιγαίο μεταξύ 1826-1829 σύμφωνα με νέες άγνωστες πηγές και άλλα αρχειακά στοιχεία*, [Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών], Θεσσαλονίκη 1976.

Βακαλόπουλος Κωνσταντίνος, *Κεφάλαια Νεοελληνικής Ιστορίας (1204-1833)-Τουρκοκρατία*, [Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη], Θεσσαλονίκη 1987.

Βαλέτας Γ. (επιμέλεια), *Κοραής, Άπαντα τα πρωτότυπα έργα. Οι επιστολές (1815-1833)*, [Δωρικός] τόμος Β', Αθήνα 1965.

Βαλλιάνειος Επαγγελματική Σχολή Ληξουρίου (ενημερωτικό φυλλάδιο), [Δήμος Ληξουρίου], Ληξούρι 1994.

Βαλλιάνειος Πρακτική Γεωργική Σχολή, Ι.Α.Βρεττού, Εγκυκλοπαιδικόν Ημερολόγιον, του έτους 1908, έτος Η', [Ιω.α. Κολλάρος], εν Αθήναις 1907, σσ.177-178.

Βαρβάκης Κωνσταντίνος, *Ιωάννης Βαρβάκης, 'πειρατής' που έγινε εθνικός ευεργέτης, περ. Ημερησία. Η Ελλάδα των Ευεργετών*, (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004.

Βαρίκα Ελένη, *Η εξέγερση των κυριών. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907*, [Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος (Ι.Ε.Π.Ε.Τ.Ε.)], Αθήνα 1987.

Veyne Paul, *Ο Ελληνικός Ευεργετισμός*, [Ζαχαρόπουλος], (μετάφραση Νίκου Μ.Τσάγκα), Αθήνα 1993.

Βελέλης Λ., *Ο Καποδίστριας ως θεμελιωτής της δημοτικής εκπαιδεύσεως*, [Ι. Ν. Σιδέρης], Αθήνα 1908.

Βελιανίτης Θ. Τηλέμαχος, *Η Φιλόμουσος Εταιρεία των Αθηνών*, [Ιστορικές Εκδόσεις Στέφ. Βασιλόπουλος], Αθήνα 1993.

Βενθύλος Γεώργιος, *Θεσμολόγιον της Δημοτικής Εκπαιδεύσεως, συνταχθέν και εκδοθέν εγκρίσει του επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοτικής Εκπαιδεύσεως Υπουργείου*, τόμοι 4, (1833-1898), [τυπογραφείο Σ. Κ. Βλαστού], τόμος Α', Αθήνα 1884.

Βεργόπουλος Κωνσταντίνος, *Κράτος και οικονομική πολιτική στον 19ο αιώνα. Η ελληνική κοινωνία (1880-1895)*, β' έκδοση [Εξάντας], Αθήνα 1994.

Βεργόπουλος Κωνσταντίνος, *Ο ανανεωμένος εθνισμός, ΙΕΕ*, [Εκδοτική Αθηνών], τόμος ΙΔ', Αθήνα 1977, σσ.56-87.

Βεργόπουλος Κωνσταντίνος, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα. Η Κοινωνική ενσωμάτωση της Γεωργίας*, [Εξάντας] β' έκδοση, Αθήνα 1975.

Βερέμης Αθανάσιος, *Το Στρατιωτικό Κίνημα του 1909, ΙΕΕ*, [Εκδοτική Αθηνών], τόμος ΙΔ', Αθήνα 1977, σσ.258 -266.

Βερέμης Θάνας, *Από το εθνικό κράτος στο έθνος δίχως κράτος στο Θάνας Βερέμης* (εισαγωγή, επιμέλεια), *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη νεώτερη Ελλάδα*, [Μ.Ι.Ε.Τ.], Αθήνα 1997.

Βερέμης Θάνας, *Κράτος και έθνος στην Ελλάδα 1821-1912 στο Τσαούση Δ.Γ.*, [επιμέλεια], *Ελληνισμός και Ελληνικότητα, Ιδεολογικοί και Βιωματικοί Άξονες της Νεοελληνικής Κοινωνίας*, Ελληνική Κοινωνία 1, Βιβλιοπωλείο «Εστίας» [Ι.Δ. Κολλάρου και Σια Α.Ε.], Αθήνα 1983, σσ.59-67.

Βερναρδάκης Ν.Α., *Το νέον Δασμολόγιον*, εφ. Αιών, φύλλο της 25 Απριλίου 1884.

Bernstein Serge, Milza Rierre, *Νεώτερη Ευρωπαϊκή Ιστορία. Η Ευρωπαϊκή Συμφωνία και η Ευρώπη των Εθνών 1815-1919*, τόμος 2, [Αλεξάνδρεια], 1997, (τίτλος πρωτοτύπου: *Histoire de l'Europe. Nationalismes et Concert Européen, 1815-1919*, [Hatier], Paris 1992).

Bickford-Smith R.A.H., *Η Ελλάδα την εποχή του Γεωργίου Α'*, μετάφραση- Εισαγωγή- Σχόλια: Λυδία Παπαδάκη, [Ειμός], Αθήνα 1993.

Βικέλας Δημήτριος, *Άπαντα, (Η ζωή μου. Παιδικαί αναμνήσεις - νεανικοί χρόνοι)*, επιμέλεια Άλκης Αγγέλου, [Σύλλογος προς διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων (ΣΩΒ)], τόμος Α', Αθήνα 1997.

Βλάχος Άγγελος, *Αι πρώην και αι νυν Αθήναι*, περ. *Ποικίλη Στοά*, Αθήνα 1884.

Βοβολίνη Α. Κωνσταντίνου, *Το Χρονικόν του «Παρνασσού» 1865-1950*, [Φιλολογικός Σύλλογος "Παρνασσός"], Αθήνα 1951.

Βοβολίνη Σπ. και Κων., *Μέγα Ελληνικόν Βιογραφικόν Λεξικόν*, [Βιομηχανική Επιθεώρηση], τόμοι 6, Αθήνα 1958-1963.

Βουρνάζος Αλέξανδρος, *Τα περί ιδρύσεως του Πολυτεχνείου, Τεχνικά Χρονικά*, τόμος Η', τεύχος 181, Αθήνα 1939.

Βουρνάς Τάσος, *Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας. Από την Επανάσταση του 1821 έως το κίνημα του Γουδί*, 1909, [Τολίδης], Αθήνα 1974.

Βρανόπουλος Δημ., *Η Εκατονταετηρίς των Σχολών στο Φιλολογικός Σύλλογος 'Παρνασσός', Εκατονταετηρίς Νυκτερινών Σχολών 1872-1972*, Αθήνα 1973, σσ.27-29.

Βρατσάνος Μιχ., *Σκέψεις περί των εν Ελλάδι Διδασκαλείων*, περ. *Το Παιδαγωγικόν Σχολείον*, φύλλο Β', Φεβρουάριος 1887 και φύλλο Γ', Μάρτιος 1887, σσ.102-105.

Βυώνης Γ., *Λόγος εκφωνηθείς εν τη εορτή της Πεντηκονταετηρίδας της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας*, Αθήναι 1886.

Burgel Guy, *Αθήνα, η ανάπτυξη μιας μεσογειακής πρωτεύουσας*, (μετάφραση Πέτρος Ρυλμόν), [Εξάντας], Αθήνα 1876.

Γεωργαντάς Φίλιππος, *Τα διδασκαλεία αλλαχού και παρ' ημίν*, περ. *Εθνική Αγωγή*, έτος Α', 1898, αρ.6, Αθήνα 1989.

Γεωργιάδης Κωνσταντίνου, *Το Χρονικό της αναβίωσης, Επτά Ημέρες της Εφ. Καθημερινής της 31 Μαρτίου* 1996.

Γεωργική Εκπαίδευσις, *Δελτίον του εν Αλεξανδρεία Εμπορικού Επιμελητηρίου*, 1916, σσ.9-13.

Γεωργιτσογιάννη Ν. Ευαγγελία, *Παναγής Χαροκόπος (1835-1911), η ζωή και το έργο του*, [Νέα Σύνορα- Α.Α.Λιβάνη], Αθήνα 2000.

Γεωργιτσογιάννη Ν.Ευαγγελία, *Παναγής Χαροκόπος, Κτήμα ες αεί η Χαροκόπειος Σχολή*, στο περ. *Ημερησία, Η Ελλάδα των Ευεργετών*, (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004.

Γιαννακάκη Ελ., *Ελένη Πιπταδάκη, Εφημερίς των Κυριών*, έτος Δ', αρ.175 της 19 Αυγούστου 1890.

Γιανναροπούλου Κ. Ιωάννα, *Συνοπτική Ιστορία της Δημητσάνας*, Αθήναι 1999.

Γιαννουδάκη Τώνια, *Νεοελληνική Γλυπτική 19^{ου} αιώνας. Τέσσερις αιώνες Ελληνικής Ζωγραφικής*, [Εθνική Πινακοθήκη και Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτσου], επιμέλεια Μαρία Κατσανάκη, Αθήνα 2000, σσ.262-286.

Γιαννούλης Νίκος, *Σχολείο στα Τρίκαλα στην Τουρκοκρατία και ο Δωρόθεος Σχολάριος. Ανάπτυπο από το Θεσσαλικό Ημερολόγιο, Κείμενα για τη Θεσσαλική Παιδεία στην Τουρκοκρατία*, τόμος Ε', (1983), Λάρισα 1993.

Γκίνης Άγγελος, *Τα του σχολείου των Βιομηχάνων Τεχνών*, Επιμελεία της διευθύνσεως του σχολείου τούτου, [ΕΜΠ], Αθήναι 1912.

Γκίνης Δ.- Μέξας Βαλέριος, *Ελληνική Βιβλιογραφία (1800-1863) αναγραφή των κατά την χρονικήν ταύτην περίοδον οπουδήποτε ελληνιστί εκδοθέντων βιβλίων και εντύπων εν γένει: μετά πίνακος των εφημερίδων και περιοδικών της περιόδου ταύτης*, Ακαδημία Αθηνών [Γραφείον Δημοσιευμάτων της Ακαδημίας Αθηνών 1939-1957], τόμοι 11, Σειρά Πραγματεία της Ακαδημίας Αθηνών, εν Αθήναις 1941.

Γκλαβάς Σωτήρης, *Η τεχνική και επαγγελματική εκπαίδευση στην Ελλάδα 1830-1930*, (διδακτορική διατριβή), [ΕΚΠΑ, Τμήμα Εκπαίδευσης και Αγωγής στην Προσχολική Ηλικία], Αθήνα 1998.

Γληνός Δημήτριος, *Ένας άταφος νεκρός: μελέτες για το εκπαιδευτικό μας σύστημα*, [Ράλλης], Αθήνα 1925.

Γούδας Ν. Αναστάσιος, *Βίοι παράλληλοι των επί της Αναγεννήσεως της Ελλάδος διαπρεφάντων ανδρών*, [τύποις Μ.Περίδου], τόμοι 6, εν Αθήναις 1871-1875.

Γριτσόπουλος Αθ. Τάσος, *Σχολή Δημητσάνης*, Αθήνα 1962.

Γριτσόπουλος Αθ. Τάσος, *Ιστορία της Τριπολιτσάς*, τόμος Β' [έκδοσις Ενώσεως Τριπολιτών Αττικής], Αθήναι 1976.

Γριτσόπουλος Αθ. Τάσος, *Τα Κληροδοτήματα της Δημητσάνης*, [Σύνδεσμος Φιλοπρόοδων Δημητσάνης «Ο Παλαιών Πατρών Γερμανός»], τυπογραφείο Μαλεβίτη, εν Πύργω 1946.

Daglas Daikin, *Η Ενοποίηση της Ελλάδας (1774-1923)*, [M.I.E.T], Αθήνα 2001

Δασκαλάκης Απόστολος, *Ο ελληνικός λαός την περίοδο της Τουρκοκρατίας*, τόμος Α' και τόμος Β', Αθήναι 1963.

Δάφνης Κώστας, *Ναπολέον Ζαμπέλης και το κληροδοτήμά του, Κερκυραϊκά Χρονικά*, τόμος ΧΧ, σσ.170-178.

Δελμούζος Αλέξανδρος, *Το κρυφό σκολεϊό*, [Collection de l'institut Français d'Athènes], αρ.66, Αθήνα 1950.

Δεμοίρος Γ. Ιωάννης, *Ιστορία του Γυμνασίου Ναυπλίου*, Αθήνα 1939.

Δεμπόνος Αγγελο-Διονύσης, *Μαρίνος Κοργιαλένιος*, [N.E.A.E.], Κεφαλονιάς, Αργοστόλι 1989

Δερτιλής Γεώργιος, *Αεί Παίδες Απαιδευτοί, 23 σχόλια περί Εθνικισμού, Πλούτου και Παιδείας*, [Καστανιώτης], Αθήνα 1996.

Δερτιλής Β. Γεώργιος, *Ο Ελληνισμός της Ομογένειας και η Ελλαδική Αστική Τάξη στο Γ.Β. Δερτιλής-Κ.Κωστής* [εισαγωγή, επιμέλεια], *Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας, (18ος-20ος αιώνας)* [Σακκούλα], Αθήνα-Κομοτηνή 1991, σσ.145-161.

Δερτιλής Γεώργιος, *Κοινωνικός Μετασχηματισμός και Στρατιωτική Επέμβαση, 1880-1909*, [Εξάντας], Αθήνα 1985.

Δερτιλής Γεώργιος, *Το Ζήτημα των Τραπεζών (1871-1873) : οικονομική και πολιτική διαμάχη στην Ελλάδα του ΙΘ' αιώνα*, πρόλογος Κ. Θ. Δημαρά, [M.I.E.T], Αθήνα 1977.

Δερτιλής Γεώργιος, *Ελληνική Οικονομία (1830-1910) και Βιομηχανική Επανάσταση*, [Σακκούλα], Αθήνα 1984.

Δημαράς Θ. Κωνσταντίνος, *Ελληνικός Ρομαντισμός, Σειρά Νεοελληνικά Μελετήματα*, [Ερμής], Αθήνα 1985.

Δημαράς Αλ., *Η Εκπαίδευση 1871-1909, Ελληνικές πραγματικότητες και μεταρρυθμίσεις, Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, [Ελληνικά Γράμματα], Αθήνα 2000, σσ.153-166.

Δημαράς Αλ., *Νεόφυτος Νικητόπλος (1795-1846). Για ένα αλλοιώτικο ελληνικό σχολείο, Ερασιστής*, τεύχος 11 (1974), Αθήνα 1980, σσ.323-332.

Δημαράς Αλ., *Νεοελληνική Εκπαίδευση –Ιστορικών σχεδιάσμα*, Αθήναι 1965.

Δημαράς Αλ., *Ξένες επιδράσεις στη διαμόρφωση του εκπαιδευτικού συστήματος στο Δελτίο της Εταιρείας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, (ΔΕΣΝΠΠΠ)*, τεύχος 2, Αθήνα 1978, σσ.60-63.

Δημαράς Αλ., *Προθέσεις των πρώτων κυβερνήσεων Βενιζέλου (1910-1913) στα εκπαιδευτικά. Ενδείξεις από νομοθετικά κείμενα στο Μελετήματα γύρω από το Βενιζέλο και την εποχή του*, επιμέλεια Θ. Βερμέτη-Οδ. Δημητρακόπουλου, [Φιλιππότη], Αθήνα 1980, σσ.42-43.

Δημαράς Αλέξης, *Εκπαίδευση από το 1882 ως το 1913, ΙΕΕ*, τόμος ΙΔ', [Εκδοτική Αθηνών] 1977, σσ.398-409.

Δημαράς Αλέξης, *Εκπαίδευση από το 1833 ως το 1881, ΙΕΕ*, τόμος ΙΓ', [Εκδοτική Αθηνών] 1977, σσ.484-491.

Δημαράς Αλέξης, **Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε (τεκμήρια, Ιστορίας)** τόμοι 2 (Α' 1821-1894 και Β' 1895-1967), [Ερμής, Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη], Αθήνα 1973-1985.

Δημαράς Αλέξης, **Ξένες επιδράσεις στη διαμόρφωση του εκπαιδευτικού συστήματος, Δελτίο της Εταιρείας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας**, τεύχος 2, Αθήνα 1978, 60-63.

Δημαράς Αλέξης, **Χαρακτηριστικά αστικού φιλελευθερισμού στα εκπαιδευτικά προγράμματα των κυβερνήσεων του Βενιζέλου στο Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός**, επιμέλεια Γ.Μαυροκορδάτος -Χρ. Χατζηιωσήφ, [Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης], β' έκδοση, Ηράκλειο 1992, σσ.21-47.

Δημαράς Θ. Κ., **Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας: Από τις πρώτες ρίζες ως την εποχή μας**, [Ικαρος], Αθήνα 1975.

Δημαράς Κ.Θ., **Νεοελληνικός Διαφωτισμός**, [Ερμής], 4η έκδοση, Αθήνα 1985.

Δημητρακόπουλος Οδυσσέας, **Στροφή της κυβερνητικής πολιτικής προς την εσωτερική ανάπτυξη της χώρας ΙΕΕ**, τόμος ΙΓ', [Εκδοτική Αθηνών], Αθήνα 1977, σσ.171-199.

Δημητρόπουλος Ανάστος, **Γεώργιος Χατζηκώνστας, από τα Γιάννενα μέσω Κωνσταντινούπολης στη Μόσχα**, στο περ. **Ημερησία, Η Ελλάδα των Ευεργετών**, επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης, Αθήνα 2004.

Δήμος Αθηναίων- Πολιτισμικός Οργανισμός, **Η Αθήνα των Ευεργετών, έκθεση: Β' Κύκλος Εκδηλώσεων**, 9 Μαΐου-10 Ιουνίου 1997, επιμέλεια εκδόσεως Γιάννης Ηλ. Εμίρης, σειρά Αθηναϊκή Βιβλιοθήκη 2η έκδοση, [Πνευματικό Κέντρο], Αθήνα 1997.

Δήμος Αηξουρίου, **Βαλλιάνειος Επαγγελματική Σχολή Αηξουρίου** (ενημερωτικό φυλλάδιο), Αηξούρι 1994.

Δημοτικό Βρεφοκομείο Αθηνών, 1859-1999, Χρυσό Μετάλλιο Ακαδημίας Αθηνών, (επιμέλεια Ελευθέριος Γ.Σκιαδάς, Βασιλική Ματζιώρου, Πολυξένη Ματζιώρου και Πολυξένη Λεούση), Εταιρεία Αρχαιικών Μελετών, [εκδόσεις «Ο Μικρός Ρωμιός» ΕΠΕ], Αθήνα 1999.

Διαθήκη Γεωργίου Αβέρωφ (αποβίωσαντος την 15/27 Ιουλίου 1899), **συνταχθείσα ιδιοχειρώς υπ' αυτού και επικυρωθείσα υπό του εν Αλεξανδρεία Ελληνικού Προξενικού Δικαστηρίου κατά τη συνεδρίαση αυτού της 16/28 Ιουλίου 1899**, εν Αλεξανδρεία 1899.

Διαθήκη Ιδιόγραφος και Κωδίκελος Παν. Α. Χαροκόπου, [Τύποις Παπαπαύλου - Παπαρρηγοπούλου], εν Αθήναις 1914.

Διαθήκη του Νικολάου Γιαγτζή, γεννηθέντος εν Αμφίσση κατά τον Σεπτέμβριο 1796 και αποθανόντος εν Ερμουπόλει την 12 Φεβρουαρίου 1875, προς τον σκοπόν της συστάσεως σχολείου και Γυμνασίου ιδιοσυντηρήτων, Αθήνα 1880

Διαθήκη του Νικολάου Στουρνάρη της 30 Αυγούστου 1852. Πρακτικά της Βουλής 1852 της 23 Δεκεμβρίου 1852.

Διαθήκη του Παναγιώτη Τριανταφυλλίδη της 10 Αυγούστου 1858, περ. **Ελληνική Γεωργία**, τόμος Στ', Ιούνιος 1888, σσ.273-277.

Δοανίδου Ι. Σοφία, **Η Βασίλισσα Αμαλία και το Αρσάκειον**, **Δελτίον Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος**, τόμος ΙΘ', 1967- 1970, σσ. 153-166.

Δόσιος Κωνσταντίνος, **Νικόλαος Στουρνάρης, Εφ. Αθηνά**, (εφημερίδα επιστημονική και φιλολογική), έτος ΚΑ' 1852, αρ. φύλλου 1925, 10 Νοεμβρίου 1852 (Νεκρολογία), σσ.1-2.

Δούκας Νεόφυτος, **Τοις Πανιερωτάτοις και σεβασμιωτάτοις Ιεραρχίας των απανταχού Ορθοδόξων Ελλήνων στο Λόγοι των Αττικών Ρητόρων εν οίς προσετέθησαν και η Ερμηνεία του Ουλπιανού εις Δημοσθένην, και Αρποκρατίωνος το Λεξικόν**. Επεξεργασθέντες δε και εκδοθέντες υπό Νεοφύτου Δούκα εις τόμους δέκα, εν Βιέννη της Αουστρίας 1812, τόμος Α'.

Δραγούμης Εμμανουήλ, **Υπόμνημα περί ανωτέρας βιομηχανικής εκπαίδευσέως εν Ελλάδι**, στο **Δελτίον της επί της εμπυχώσεως της Εθνικής Βιομηχανίας Επιτροπής**, [ΕΕΒΕ], τόμος Α', φυλλάδιον 4, Δεκέμβριος 1877, σσ.164-174.

Δραγούμης Νικόλαος, **Ιστορικά Αναμνήσεις**, επιμέλεια Άλκης Αγγέλου, 1917-2001, [ανατύπωση από εν Αθήναις εκ του τυπογραφείου Χ.Ν. Φιλαδέλφεως, 1879], τόμος Α', Αθήνα 1973.

Δρακάκη Θεοδ. Ανδρέα, *Ιστορία του οικισμού της Ερμούπολεως, Η Ερμούπολις (1826-1827)*, τόμος Β' (επανέκδοση Σύρος 2000), Αθήνα 1983.

Δρακάκης Ανδρέας, *Ελληνικόν Λύκειον Χρήστου Ευαγγελίδη (Ερμούπολις 1846-1857), Κυκλαδικά θέματα* τόμος Δ', Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1987, τεύχος 22, σσ.195-218.

Δρίκος Θωμάς, *Η Πορνεία στην Ερμούπολη (1820-1900) τον 19^ο αιώνα*, [Ελληνικά Γράμματα], Αθήνα 2002.

Δροσίνης Γ., *Η σκοπευτική άσκησης του Έθνους, Η Μελέτη*, έτος 1907, σσ.44-102.

Δροσίνης Γ., *Σκόρπια φύλλα της ζωής μου*, (φιλολογική επιμέλεια Γιάννης Παπακώστας), [ΩΒ], τόμος Β', Αθήνα 1982.

Δώριζας Ιω., *Η νέα Τήνος, μέρος Δ', χ.έ.*, Αθήναι 1981.

Ε.Β.Ε., *Χρονικόν Ελληνικής Βιοτεχνικής Εταιρείας και Διπλωρείου Σχολής, Εβδομηκονταετηρίς 1892-1967*, Αθήνα 1973.

Εβδομηκονταετηρίς της Ριζαρείου Εκκλησιαστικής Σχολής 1844-1919, πανηγυρικός τόμος εκδοθείς υπό του καθηγητικού συλλόγου της Σχολής επί τη εβδομηκονταετηρίδι αυτής, [τυπογραφείον Παρασκευά Λεώνη], εν Αθήναις 1920.

Εθνικός Γυμναστικός Σύλλογος, *100 χρόνια στην υπηρεσία του ελληνικού Αθλητισμού και του κοινωνικού συνόλου*, Αθήνα 1994.

Eichtal Custave, *Οικονομική και Κοινωνική κατάσταση στην Ελλάδα μετά το 1821*. [Μπαύρον], (μετάφραση Δημ. Βικέλας), β' έκδοση, Αθήνα 1974.

Εκατονταετηρίς της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας (1836 – 1936). Η ίδρυσις της, η ιστορία της, η δράσις και αι επιδιώξεις της, Αθήναι 1936.

Ελεήμων Εταιρία, Αθήναιον, *Εταιρία των φίλων του λαού*, περ. Πανδώρα, τόμος 13, τεύχος 383 της 1 Μαρτίου 1866, σσ.527-528.

Ελληνική Νομαρχία, ήτοι Λόγος Περί Ελευθερίας, Συντεθείς τε και τύποις εκδοθείς ιδίοις αναλώμασι προς ωφέλειαν των Ελλήνων παρά Ανωτάτου του Έλληνοσ, εισαγωγή-επιμέλεια Ν.Β.Τωμαδάκη, εν Ιταλία 1806.

Εμπειρικός Ε., *Τοκογλυφία και προσωπική κράτησις, Οικονομική Επιθεώρησις*, τόμος 13, Αθήνα 1889.

Εμπειρικός Ν. Αυγουστής, *Η ιστορία της οικογένειας των Εμπειρικών 1765-1996*, Αθήνα 1983.

Ένωσις Γυμναστών, Ιωάννης Φωκιανός 1845-1896. Αναμνηστική έκδοσις επί τη συμπληρώσει τριακονταετίας από του θανάτου του, Αθήνα 1926.

Επιτροπή των Ολυμπίων, *Ολύμπια 1870*. Περίοδος Δευτέρα, [Εθνικόν Τυπογραφείον], Αθήναι 1872.

Επιτροπή των Ολυμπίων, *Ολύμπια του 1859*, [Εθνικόν Τυπογραφείον], Αθήνα 1860.

Επιτροπή των Ολυμπίων, *Ολύμπια του 1875*, [Εθνικόν Τυπογραφείον], Αθήνα 1878.

Εργολάβος Σπύρος, *Αδελφοί Ζωσιμάδες*, στο περ. *Ημερησία, Η Ελλάδα των Ευεργετών*, (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004.

Εργολάβος Σπύρος, *Ζωσιμαία Σχολή Ιωαννίνων*, [Ηπειρος], Ιωάννινα 1993.

Ευαγγελίδης Ε. Τρύφων, *Η Παιδεία επί Τουρκοκρατίας. Ελληνικά σχολεία από της αλώσεως μέχρι Καποδιστρίου*. [Τύποις Α.Π.Χαλκιοπούλου], τόμος Α' (τόμοι2), εν Αθήναις 1936.

Ευαγγελόπουλος Σπύρος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης*, [Δανιά], τόμοι2, Αθήνα 1989.

Ευθύμιος Σουλογιάννης, *Γεώργιος Αβέρωφ, πρότυπο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, στο περ. *Ημερησία, Η Ελλάδα των Ευεργετών*, (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004.

Ευταξίας Αθ., *«Αι γυμναστικάί πρόοδοι εν Ελλάδι»*, Μέρος της εισηγητικής έκθεσης του υπουργού των εκκλησιαστικών και της δημοσίας εκπαιδεύσεως, περ. *Εθνική Αγωγή*, τόμος Α' (1899), σσ.343-364.

Ευταξίας Αθ., *Αι υπουργικαί μου αναμνήσεις στο Εβδομηκονταετηρίς της Ριζαρείου Εκκλησιαστικής Σχολής 1844-1919*, πανηγυρικός τόμος, εν Αθήναις 1920, σσ.210-215.

Ευταξίας Αθανάσιος, *Μεταρρυθμίσεις και ανόρθωσις*, Αθήνα 1899.

Εφορεία Δημόσιας Βιβλιοθήκης Ανδρίτσαινας (έκδοση, επιμέλεια), «**Νικολοπούλειος**» Δημόσια Βιβλιοθήκη Ανδρίτσαινας, Αύγουστος 2002.

Εχερτζόγλου Χ., *Κοινωνική ιεραρχία, ιδεολογία και εθνική ταυτότητα: το νόημα της ίδρυσης της Φιλεκπαιδευτικής Αδελφότητας "Αγαπάτε αλλήλους"*, Τα Ιστορικά, τόμος 12, τεύχος. 22, Ιούνιος 1995, σσ.85-118.

Εχερτζόγλου Χάρης, *Οι επενδύσεις των ομογενών στην Ελλάδα (1871-1881), Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας, (18^{ος}-20^{ος} αιώνες)*, [Σακκούλα], Αθηνά-Κομοτηνή 1991, σσ.378-384.

Ζέρβας Θανάσης, *Η Παιδεία στα χωριά του Άνω Βόλου κατά τον 19^ο αιώνα. Πρακτικά Ημερίδας «Εκπαιδευτικές Όψεις του Πηλίου»*, Πορταριά, 13 Μαΐου 2.000, σσ.155-168.

Ζερβός Σκεύος, *Η Δωδεκάνησος εικονογραφημένη και η Δ' Συντακτική των Ελλήνων Εθνοσυνέλευσις*, τόμος Α', Αθήνα 1930.

Ζιώγα Καραστεργίου Σιδηρούλα, *Παρθεναγωγεία και Διδασκαλεία θηλέων, «Επτά ημέρες»*, Καθημερινή της 27 Ιανουαρίου 2002, σσ.4-5.

Ζιώγου-Καραστεργίου Σιδηρούλα, *Φρονίμους δεσποινίδας και αρίστας μητέρας*: στόχοι παρθεναγωγείου και εκπαιδευτική πολιτική στο 19ο αιώνα στο Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, «*Ιστορικότητα της Παιδικής Ηλικίας και της Νεότητας*», 1-5 Οκτωβρίου 1984, τόμος Β', [ΙΑΕΝ/Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς], Αθήνα 1986, σσ.479-496.

Ζιώγου-Καραστεργίου Σιδηρούλα, *Εκπαιδευτικές Μεταρρυθμίσεις και Μέση Εκπαίδευση των Κοριτσιών Στην Ελλάδα (1830-1929) στο Οι Εκπαιδευτικές Μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα (προσπάθειες, αδιέξοδα, προοπτικές) Πανελλήνιο Παιδαγωγικό Συνέδριο, Ορθόδοξος Ακαδημία Κρήτης 11-13 Ιουλίου 1982, [Πανεπιστήμιο Κρήτης Τομέας Παιδαγωγικών Σπουδών], Ρέθυμνο 1986, σσ.87-99.*

Ζιώγου-Καραστεργίου Σιδηρούλα, *Η εξέλιξη της εκπαίδευσης των γυναικών στην Ελλάδα κατά τα 19^ο και 20^ο αιώνα*, (μονόφυλλο).

Ζιώγου-Καραστεργίου Σιδηρούλα, «*Φρονίμους δεσποινίδας και αρίστας μητέρας*». Στόχοι παρθεναγωγείων και εκπαιδευτική πολιτική στον 19ο αιώνα», στο: Πρακτικά του διεθνούς Συμποσίου *Ίστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*, τόμος Β', [Ι.Α.Ε.Ν.], Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1986, σσ.479-496.

Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η Μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893). Ιστορική εξέλιξη της εκπαιδευτικής θεωρίας και πράξης. Κυριότερες τάσεις και προβλήματα*, (διδασκτορική διατριβή), Θεσσαλονίκη 1983 και επανέκδοση [ΙΑΕΝ], Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1986.

Ζυγούρας Ξενοφών, *Οι Ζάππαι και το Ζάππειον*, τόμος Β', [τύποις Ιωάννου Κούβελου], Αθήνα 1889.

Ζυγούρας Ξενοφών, *Ελληνική Οικιακή Οικονομία, θεωρητική και πρακτική. Συνταχθείσα προς χρήσιν των απανταχού Ελληνικών Παρθεναγωγείων*, Κωνσταντινούπολις 1875.

Ζωγράφος Δημ., *Ιστορία της παρ' ημίν γεωργικής εκπαιδεύσεως*, Υπουργείου Γεωργίας [Εθνικό Τυπογραφείο], Αθήνα 1936 (τόμος Α'), 1938 (τόμος Β').

Ζωντανός Π., *Περί ανατροφής των κορασίων και της δημοσίου εκπαιδεύσεως των αρρένων* στο Ελένη Φουρναράκη, *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών, Ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910)*, [Ι.Α.Ε.Ν.], Αθήνα 1987, σσ.96-97.

Hobsbawm J. E., *Η Εποχή των αυτοκρατοριών 1875-1914*, [Μ.Ι.Ε.Τ.], Αθήνα 2000.

Η εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία, *Αρσάκεια-Τοσίτσεια Σχολεία, εκατόν εξήντα χρόνια Παιδείας 1836-1996*, [Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία] (πρόλογος, επιμέλεια Γεώργιος Μπαμπινιώτης), Αθήνα 1996.

Θεοδωράτος Χρίστος, *Χρονικόν της Εκπαιδευτικής Δράσεως του Παρνασσού επί μιν εκατονταετίαν 1872-1972*, στο Φιλολογικός Σύλλογος 'Παρνασσός,' *Εκατονταετηρίς Νυκτερινών Σχολών 1872-1972*, Αθήνα 1973, σσ.31-45.

Θεοδώρου Βασιλική, *Οι Έλληνες Ευεργέτες του 19^{ου} αιώνα, περ. Ημερησία, Η Ελλάδα των Ευεργετών* (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004.

Θεοδώρου Βασιλική, *Ενεργητισμός και όψεις της κοινωνικής ενσωμάτωσης στις παροικίες (1870-1920)*, *Τα Ιστορικά*, τεύχος 7 (1967), σσ.119-154.

Θεοδώρου Βάσω, *Πειθαρχικά συστήματα και εργασία στα ορφανοτροφεία το β' μισό του 19^{ου} αιώνα*, περ. *Μνήμων*, τεύχος 21, Αθήνα 1999, σσ.52-58.

Θεοδώρου Βάσω, *Φιλανθρωπία και πόλη. Ορφανοί και άστεγοι παιδιά στον Πειραιά γύρω στο 1875*, περ. *Μνήμων*, τεύχος 14, Αθήνα 1992, σσ.71-90.

Θεοφιλάτος Ν. Ι., *Σκέψεις περί της εμπορικής εν Ελλάδα ναυτιλίας. Οικονομική Επιθεώρησις*, έτος 10, φύλλο 118, Δεκέμβριος 1882, σσ.424-430.

Θωμάς Γιώργος, *Μία Ζαγοριανή Μορφή, Ιωάννης Δημ. Κασσαβέτης, Ιδρυτής του Α' Παρθεναγωγείου, Κείμενα Βόλου* περ. *Βόλος*, τεύχος 7, Βόλος 1980, σσ.660-662.

Ι.Δ., Νικόλαος Δούμπας, *Μακεδονικό Ημερολόγιο Παμμακεδονικού Συλλόγου*, έτος 1909, σσ.271-272.

Ισηγώνης Αντ., *Ιστορία της Παιδείας*, β' έκδοση, Αθήνα 1964.

Ιωάννου Φίλιππος, *Λόγος Ολυμπιακός κατά την Β' εορτή των Ολυμπίων, στο Ολύμπια, του 1870, Περίοδος Δευτέρα, Υπό της επί των Ολυμπίων και των Κληροδοτημάτων Επιτροπής, Μέρος Πρώτον*, Αθήνα 1872.

Ιωάννου Φίλιππος, *Λόγος Ακαδημαϊκός περί της πνευματικής προόδου του Ελληνικού Έθνους». Εφημερίς των Φιλομαθών*, έτος ΙΘ', αρ.777 της 12 Ιουλίου 1871.

Ιωάννου Φίλιππος, *Λόγος Ολυμπιακός συνταχθείς και εκφωνηθείς εν τη β' εορτή των ιδρυθέντων Ολυμπίων υπό του Ευαγγέλου Ζάππα, Διάφορα, Ν.Α.* (Συλλογή Λόγων), Σύρος 1885.

Kirper P., *Ιστορία της εν Ελλάδι δημοτικής εκπαιδύσεως*, (Μετάφραση Δημ. Αυξεντιάδου), εν Αθήναις 1906.

Καζάζης Νικολής, *Η γυνή εν τη κοινωνική οικονομία στο Κωνσταντίνος Σκόκος, Ημερολόγιον, χρονογραφικόν, φιλολογικόν και γελοιογραφικόν έτους 1889*, Αθήνα 1889, σσ.161-171.

Καιροφύλας Κώστας, *Η Σχολή Χιλλ κατά το 1835, Νέα Εστία*, τόμος Θ', Αθήνα 1931, σσ.909-913.

Καλαποδόπουλος Α.Γ., *Πρακτική Εμπορική Αριθμητική*, Ερμούπολη 1865.

Καλαφάτη Ελένη, *Ο ρόλος των δωρεών στη συγκρότηση της Βιβλιοθήκης του Ε.Μ.Π. (1836-1950)*, *Βιβλιοθήκη των αναγκαιούντων βιβλίων και ομολογουμένως καλλίστων εφημερίδων. Οι παλαιές συλλογές της Βιβλιοθήκης του Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου, Ε.Μ.Π.*, Αθήνα 1995.

Καλαφάτη Ελένη, *Τα σχολικά κτίρια της Πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης 1821-1929*. Από τις προδιαγραφές στον προγραμματισμό, [Ελληνικά Γράμματα], Αθήνα 1968 και [Ι.Α.Ε.Ν./ Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς], Αθήνα 1988.

Καλλιβετάκης Λεων., *Η δυναμική του αγροτικού εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*. [Μορφωτικό Ινστιτούτο Αγροτικής Τράπεζας], Αθήνα 1990.

Καλλιγιάς Μαρίνος, *Έλληνες Ζωγράφοι στην Εθνική Πινακοθήκη*, [Δωδώνη], Αθήνα 1984

Καλλιγιάς Μαρίνος, *Εθνική Πινακοθήκη, Σύντομος Οδηγός Εκθέσεως*, [Εθνική Πινακοθήκη], Αθήνα 1970.

Καλλιγρόης Γρηγόριος, *Παραγγελίαι περί υγείας και μακροβιότητος. Έτι δε και πρόχειροι θεραπείαι συνήθων τινών και αιφνιδίων παθημάτων ερανισθείσαι εκ παλαιών και νεωτέρων*, Βενετία 1829.

Καλλισπέρη Σεβαστή, *Περί μεταρρυθμίσεων του γυναικείου εκπαιδευτικού συστήματος, Οικογένεια*, έτος Α', περίοδος δευτέρα (1897), αρ. 1-7, Ελένη Φουρναράκη, Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών, Ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910), (Ανθολόγιο), [Ι.Α.Ε.Ν.], Αθήνα 1987.

Κανάκης Ιωάννης, *Εσωτερική οργάνωση και λειτουργία του νεοελληνικού Δημοτικού Σχολείου*, [Γρηγόρης], Αθήνα 1995.

Καποδίστριας Α.Ι., *Επιστολαί (μετάφραση Μιχ. Γ.Σχινάς), Επιστολαί διπλωματικά, διοικητικά και ιδιωτικά, γραφείσαι από 8 Απριλίου 1827 μέχρι 26 Σεπτεμβρίου 1831, συλλεγείσαι μεν και καταταχθείσαι φροντίσι των αδελφών αυτού, [εκδοθείσαι δε παρά*

Ε.Α.Βετάν. Ελληνιστί δε εκδίδονται παρά Στεφανίτση], τόμοι 1-4, Αθήνησι, [τύποις Κωνσταντίνου Ράλλη], 1841-1843 (μετάφραση του Capodistrias J., *Correspondance du Compte J. Capodistrias, président de la Grèce, contenant les lettres diplomatiques, administratives et particulières depuis le 20 Avril 1827 jusqu'au 9 Octobre 1831*, [publiées par E.A. Bétant], vol. 1-4, Genève – Paris 1839.

Καραμανωλάκης Βαγγέλης, Ζωρζής Δρομοκαΐτης, *Η ιερά Οδός*, (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), στο περ. *Ημερησία, Η Ελλάδα των Ευεργετών*, Αθήνα 2004.

Καρανικόλα Αλ., *Το "Πρώτον ελληνικόν εκπαιδευτικόν συνέδριον" και η σημασία του*, περ. *Πολιτεία*, τεύχος 3, Αθήνα 1982.

Καραπάνου-Παλόγλου Άντζελα, *Τα "ολυμπιακά έργα" των Αγώνων του 1896, Επτά Ημέρες της Εφ. Καθημερινής*, της 22 Αυγούστου 2004., σσ.11-16.

Καρδαμίτση-Αδάμη Μάρω, *Η φιλέλλην Σαρλότ Βολμεράντζ, Επτά Ημέρες, Εφ. Καθημερινή*, σσ.8-9.

Καρδάσης Α. Βασίλης, *Ελληνική Εμπορική Ναυτιλία 1858-1914 στο Επιστημονικό Συμπόσιο στη μνήμη του Νίκου Σβορώνου* (30 και 31 Μαρτίου 1990) [Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού πολιτισμού και Γενικής Παιδείας], Αθήνα 1990, σσ.217.

Καρδάσης Α. Βασίλης, *Σύρος, σταυροδρόμι της Ανατολικής Μεσογείου (1832-1857), Μελέτες Οικονομικής Ιστορίας*, [Μ.Ι.Ε.Τ.], Αθήνα 1987.

Καρναβέζου Α.Αντ., *Το πρώτον αλληλοδιδασκτικόν σχολείον Τριπολιτσάς και ο διδάσκαλος Εμμ. Ιωαννίδης-Κισθήνιος, Πελοποννησιακά*, τόμος ΙΒ', Αθήνα 1977, σσ.51-60.

Καστάνης Α., *Η Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων κατά τα πρώτα χρόνια της λειτουργίας της (1828-1834)* [ανέκδοτη διδακτορική διατριβή], Ιωάννινα 1995.

Κατάλογος Εκθετών Ολυμπίων 1870, [Εθνικόν Τυπογραφείον], Αθήνησι 1872.

Κατσάνης Β.Μιχ. *Παιδαγωγική διερεύνηση της Ναξιακής Εκπαίδευσης, Πρακτικά Α' Πανελληνίου Συνεδρίου με θέμα «Η Νάξος δια μέσου των αιώνων»*, Φιλότι 3-6 Σεπτεμβρίου 1992, Αθήνα 1994, σσ.1185-1195.

Καψαμπέλης Ε.Γ., *Τι οφείλει η Ρωσία στην Ελλάδα*, Αθήνα 1947.

Κεφαλληνάου Ευγενία, *Νεοελληνικά Αλφαβητάρια 1771-1981*, [Παρασκήνιο], Αθήνα 1995
Κεχαγιά Α. Καλλιόπη, *Εγκόλπιον παιδαγωγικόν ή Συμβουλαί τινες προς τας αποφοιτώσας Ζαππίδας, Παιδαγωγικαί Μελέται, ήτοι Λόγοι εκφωνηθέντες εν τω Ζαππείω, εν Κωνσταντινουπόλει 1880.*

Kirper P., *Ιστορία της εν Ελλάδι δημοτικής εκπαίδευσως*, (μετάφραση Δημ. Αυξεντιάδου), εν Αθήναις 1906.

Κιτρομηλίδης Πασχάλης, *Ιδεολογικά ρεύματα και πολιτικά αιτήματα κατά τον 19^ο αιώνα*, στο Γ.Β. Δερτιλής-Κ.Κωστής (εισαγωγή, επιμέλεια), *Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας*, [Αντ. Ν.Σακκούλα], Αθήνα- Κομοτηνή 1991, σσ.59-70.

Κλάδος Ι.Α., *Επετηρίς του Βασιλείου της Ελλάδος για το έτος 1837*, Αθήναι 1837.
Κληροδοτήματα, Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, τόμος Ι', (Ελλάς), σσ.396-400.

Κόκκωνας Γιάννης, *Οι μαθητές του Κεντρικού Σχολείου*, [ΙΑΕΝ], αρ.31, Αθήνα 1997.

Κόκκοτας Β. Παναγιώτης, *Ο ρόλος της Παιδείας στην οικονομική ανάπτυξη της Ελλάδας*, [Σ. Τούντας], Αθήνα 1978.

Κολιόπουλος Σ.Ι., *Νεώτερη Ευρωπαϊκή Ιστορία 1789-1945*, [Βάνιας], Θεσσαλονίκη 1993
Κολιόπουλος, *Η θέση των Ελλήνων στη Μακεδονία από το 1881 ως το 1896*, ΙΕΕ, τόμος ΙΔ', Αθήνα 1977, σσ.215-220.

Κολιού Νίτσα, *Ενθύμιον Εκπαίδευσως Θηλέων*, [Θεσσαλικές Εκδόσεις Α.Ε.], Βόλος 1997

Κονδυλάκης Ιωάννης, *Αναβίωσις της Γυμναστικής, Ενώ Διέβαινα. Χρονογραφήματα*, Αθήνα 1916

Κονδύλης Παναγιώτης, *Ο νεοελληνικός διαφωτισμός: οι φιλοσοφικές ιδέες*, [Θεμέλιο], Αθήνα 1988.

Κονιδάρης Ι.Γεράσιμος, *Ιστορία της Ριζαρείου Εκκλησιαστικής Σχολής κατά την τελευταίαν πενήνταετία (1919-1968) επί τη εκατονεικοσιπενταετηρίδι αυτής 1844-1969:*

Συμβολή εις την εκκλησιαστικήν ιστορίαν της νεωτέρας Ελλάδος, (πρόλογος Χρυσοστόμου Παπαδόπουλου), Αθήνα 1969.

Κοντογιάννης Μ. Παντελής, **Εθνικοί Ευεργέται**, Αθήνα 1908.

Κόντονη Άννα, **Το Νεοελληνικό σχολείο και ο πολιτικός ρόλος των παιδαγωγικών συστημάτων**, Επιστημονική Βιβλιοθήκη, [Κριτική], Αθήνα 1997.

Κοραής Αδαμάντιος, **Προλεγόμενα στους Αρχαίους Έλληνες Συγγραφείς και η αυτοβιογραφία του**, πρόλογος Κ.Ι. Δημαρά, τόμος Α', φωτογραφική αναπαράσταση της έκδοσης του 1833, [Μ.Ι.Ε.Τ], Αθήνα 1986.

Κοραής Αδαμάντιος, **Αλληλογραφία**, τόμος Γ' [Όμιλος Μελέτης του Ελληνικού Διαφωτισμού (Ο.Μ.Ε.Δ.)], Αθήνα 1979 και 1984.

Κοραής Αδαμάντιος, **Χρυσά έπη**, [Ακαδημία Αθηνών], Αθήναι 1934.

Κορασίδου Μαρία, **Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους. Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19ο αιώνα**, [Ι.Α.Ε.Ν./ Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς], Αθήνα 1995.

Κορασίδου Μαρία, **Οι φιλάνθρωποι μιλούν για τους φτωχούς και τη φτώχεια στην Αθήνα του 19ου αιώνα, Τα Ιστορικά**, [Φωτοεκπαιδευτική Α.Ε.], τεύχος 17 Δεκεμβρίου 1992, σσ.385-404.

Κορδάτος Γιάννης, **Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας**, τόμος Δ' (1860-1900) και Ε' (1900-1924), Αθήνα 1958.

Κορδογιάννη Ν. Χριστίνα Ν., **Περί γυμναστικής και ίδια, περί σχολικής γυμναστικής σουηδικού συστήματος**, στο Τ. Ζευγώλης, **Κυκλαδικόν Ημερολόγιον** 1908, Ερμούπολη 1907, σσ.77-83.

Κορομηλά Μαριάννα, **Οι Έλληνες στη Μαύρη Θάλασσα από την εποχή του χαλκού ως τις αρχές του 20ου αιώνα**, [Πολιτιστική Εταιρεία « Πανόραμα »], δ' ανατύπωση, Αθήνα 1993.

Κοτέα Γ. Μαριάνθη, **Η Βιομηχανική Ζώνη του Πειραιά (1860-1900)**, [Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Παντείου Πανεπιστημίου], Αθήνα 1997.

Κούκου Ε. Ελένη, **Ο Ι. Καποδίστριας και η Παιδεία 1802-1822, Α' Φιλόμουσος Εταιρεία της Βιέννης**, διδακτορική διατριβή, Αθήνα 1958.

Κούκου Ε. Ελένη, **Ιωάννης Γαβριήλ Ευνάρδος, ο Φίλος των Ελλήνων**, Αθήνα 1963.

Κούκου Ελ., **Ανέκδοτοι επιστολαί του Ι. Καποδίστρια περί των εν Ευρώπη Ελλήνων ορφανοπαίδων, Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών (ΠΑΑ)**, τεύχος 31, Αθήναι 1956.

Κούκου Ελένη, **Ο Καποδίστριας και η Παιδεία 1827-1832. Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Αιγίνης**, Αθήνα 1972.

Κούκου Ελένη, **Η Παιδεία από το 1828 ως το 1831, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους (ΙΕΕ)**, τόμος ΙΒ', [Εκδοτική Αθηνών], Αθήνα 1975, σσ.587-593.

Ελ.Κούκου, **Από το εκπαιδευτικόν έργον του Ιω.Καποδίστρια. Μερικαί άγνωστοι σελίδες, Δελτίου της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος (ΔΙΕΕΕ)**, 11 (1956), σ.215

Κούκου Ελένη, **Ιωάννης Καποδίστριας, ο άνθρωπος ο διπλωμάτης 1800-1828**, Αθήνα 1984,

Κούκου Ελένη, **Το υψηλό του ήθος, Ιωάννης Καποδίστριας, περ. Επτά Ημέρες**, Εφ. Καθημερινή της 25-26 Μαρτίου 1995.

Κουλούρη Χριστίνα, **Αθλητισμός και Όψεις της Αστικής Κοινωνικότητας, Γυμναστικά και Αθλητικά σωματεία 1870-1922**, [Ι.Α.Ε.Ν], Αθήνα 1977.

Κουλούρη Χριστίνα, **Ιστορία και γεωγραφία, στα ελληνικά σχολεία (1834-1914). Γνωστικό αντικείμενο και ιδεολογικές προεκτάσεις**. Ανθολόγιο κειμένων - Βιβλιογραφία σχολικών εγχειριδίων, [Ι.Α.Ε.Ν./ Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς], Αθήνα 1988.

Κουμανούδη Στ., **Συναγωγή νέων λέξεων υπό των λογίων πλαχθησών από της Αλώσεως μέχρι των καθ' ημάς χρόνων**, Προλεγόμενα Κ.Θ. Δημαράς, [Ερμής], Αθήνα 1880.

Κουμαριανού Αικ. (επιμέλεια), **Ο Τύπος στον Αγώνα**. Φωτοτυπική επανέκδοση της επιστολής αυτής από την Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος, τόμος Α', (Α'-Γ'), [Ερμής], Αθήναι 1971.

Κούμας Μ. Κωνσταντίνος, **Ιστορία των ανθρωπίνων πράξεων από των αρχαιοτάτων χρόνων έως των ημερών μας**, τόμος ΙΒ', φωτοτυπημένη επανέκδοση, Αρχαίον Ιστορικών Μελετών, αρ.13, Αθήνα 1966.

Κουρκουμέλης Κ. Νικόλαος, **Η εκπαίδευση στην Κέρκυρα κατά τη διάρκεια της Βρετανικής Προστασίας (1816-1864)**, [Σύλλογος προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων], Αθήνα 2002 και το ίδιο, διδακτορική διατριβή, Ιωάννινα 1997.

Κουρτίδης Αριστοτέλης, *Οι εργάτιδες των Αθηνών στο Κωνσταντίνου Σκόκου, Ημερολόγιον, χρονογραφικόν, φιλολογικόν και γελοιογραφικόν έτους 1889*, Αθήνα 1889 και *Εστία*, τόμος ΙΣΤ', αρ. 405, 2 Οκτωβρίου 1883, σσ.631-634.

Κουρτίδης Π.Α., *Ελληνικόν Παρθεναγωγείον Αικατερίνης Λασκαρίδου, Εστία*, αρ.606, τόμος ΚΑ' της 9 Αυγούστου 1887 στο **Ελένη Φουρναράκη, Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών, Ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910)**, [Ι.Α.Ε.Ν.], Αθήνα 1987, σσ.513-518.

Κουτουξιάδου Αικατερίνη, «*Ευεργέτες κι ευεργεσίες στο χώρο της παιδείας στη Δράμα και στην ευρύτερη περιοχή της (1870-1922)*», Δ' **Επιστημονική Συνάντηση, Δράμα 16-19 Μαΐου 2002**, Δ.Ε.Κ.Π.Ο.Τ.Α. Δράμας 2006, σσ.361-388.

Κοφινάς Ηρακλής, **Περί της Εκπαιδύσεως και Επαγγελματικής Αποκαταστάσεως των Τυφλών**, εν Ελλάδι, Αθήνα 1976.

Κρεμμυδάς Βασίλης, *Η Οικογένεια και Εμπορική Επιχείρηση στις απαρχές του 19 ου αι., το παράδειγμα της οικογένειας Χατζηπαναγιώτη στο Επιστημονικό Συμπόσιο στη μνήμη του Νίκου Σβορώνου (30 και 31 Μαρτίου 1990)*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού πολιτισμού και Γενικής Παιδείας], Αθήνα 1990.

Κυπριανός Παντελής, **Συγκριτική Ιστορία της Ελληνικής Εκπαίδευσης**, [Βιβλιόραμα], Αθήνα 2004.

Κυριαζοπούλου Π. -Βαληνάκη, **Νηπιαγωγική, Συστήματα και μέθοδοι- Σύγχρονες τάσεις και κατευθύνσεις** [αδελφοί Βλάσση] τόμος Α', Αθήνα 1977.

Κωνσταντινίδης Απόστολος, **Οι Πηλιορίται εν Αιγύπτω**, Αλεξάνδρεια 1936.

Κωνσταντινόπουλος Γ. Χρήστος, *Η ελληνική σχολή Βυτίνας κατά την περίοδο 1824-1832 Πελοποννησιακά*, τόμος Ε', Αθήνα 1970, σσ.255-270.

Κωνσταντινόπουλος Γ. Χρήστος, **Η επαγγελματική εκπαίδευση την περίοδο 1828-1832**, [Ο.Α.Ε.Δ.], γ' έκδοση, Αθήνα 1984.

Κωνσταντίνος Δόσιος, **Μακεδονικόν Ημερολόγιον Παμμακεδονικού Συλλόγου**, έτος 1911, σσ.49-59.

Κωνσταντίνος Πρεσβύτερος και Οικονόμου ο εξ Οικονόμων, **Τα σωζόμενα εκκλησιαστικά συγγράμματα**, [εκδίδοντος Σοφοκλέους Κ. του εξ Οικονόμων], τόμος Α', εν Αθήναις 1862.

Κωνσταντόπουλος Αγγ. Τάκης, **Η συμβολή του Κωνσταντίνου Οικονόμου, του εξ Οικονόμων, περί την ίδρυσιν της Ριζαρείου Εκκλησιαστικής Σχολής. Το προοδευτικόν πνεύμα του Γεωργίου Ριζάρη**. Ανάπτυπον εκ των πανηγυρικών εκδηλώσεων επί τω εορτασμού της εκατοεικοσιπενταετηρίδος από της ιδρύσεως της Ριζαρείου Εκκλησιαστικής Σχολής (1844-1969), Αθήναι 1970.

Κωστάκης Β. Ιωάννης (επιμέλεια), **Μορφές του τόπου, Δωρητές, Ευεργέτες**, [Εκπαιδευτικό, μορφωτικό ίδρυμα Αγρινίου «Παλλάδιο»], Αγρίνιο 2003.

Κωφός Ευάγγελος, **Νέοι προσανατολισμοί του Ελληνισμού, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους**, τόμος ΙΓ' Αθήνα 1976, σσ.315-316.

Λάζαρης Κ., **Ο παιδαγωγός Χαρίσιος Παπαμάρκου**, εν Αθήναις 1962,

Λάϊος Γεώργιος, **Σίμων Σίνας**, Ακαδημία Αθηνών, Βιογραφία Εθνικών Ευεργετών, Αθήνα 1972.

Λαμπράκη Παγανού Αλεξάνδρα, **Η εκπαίδευση των Ελληνίδων κατά την Οθωνική περίοδο**, [βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριτόλου], Αθήνα 1988.

Λαμπράκη- Πλάκα Μαρίνα, **Η Αστική Τάξη και οι Ζωγράφοι της 1862-1900, Τέσσερις αιώνες Ελληνικής Ζωγραφικής**, (επιμέλεια Μαρία Κατσανάκη), [Εθνική Πινακοθήκη και Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτσου], Αθήνα 2000, σσ.78-138.

Λαμπράκη- Πλάκα Μαρίνα, *Τέχνη και Ιδεολογία στη Νεότερη Ελλάδα, Τέσσερις αιώνες Ελληνικής Ζωγραφικής*, (επιμέλεια Μαρία Κατσανάκη), [Εθνική Πινακοθήκη και Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτσου], Αθήνα 2000, σσ.23-45.

Λαμπράκη- Πλάκα Μαρίνα, 19ος αιώνας. *Η Ζωγραφική του Ελεύθερου Ελληνικού Κράτους. Τα Χρόνια της Βασιλείας του Όθωνα 1832-1862, Τέσσερις αιώνες Ελληνικής Ζωγραφικής*, (επιμέλεια Μαρία Κατσανάκη), [Εθνική Πινακοθήκη και Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτσου], Αθήνα 2000, σσ.58-77.

Λαμπράκη-Παγανού Αλ., *Η εκπαίδευση των θηλέων κατά τον 19ο και 20ό αιώνα σε συνάρτηση με τις κοινωνικές αλλαγές*, περ. *Σεμινάριο*, τεύχος 7 (1986), σσ.28-36.

Λαμπράκη-Παγανού Αλεξάνδρα, *Η εκπαίδευση των Ελληνίδων κατά την οθωνική περίοδο, Ιστορική παιδαγωγική έρευνα, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Παιδαγωγικός Τομέας*, Αθήνα 1986 (ανέκδοτη διδακτορική διατριβή), Αθήνα 1986.

Λαμπρίδης Ιω., *Ηπειρωτικά Μελετήματα*, [Έκδοση Εταιρείας Ηπειρωτικών Μελετών], Ιωάννινα 1971.

Λάμπρος Σπυριδών, *Επί τοις εγκαινίοις του Γυμναστηρίου του Πανελληνίου Γυμναστικού Συλλόγου, 8 Ιανουαρίου 1895. Λόγοι και άρθρα*, Αθήνα 1902.

Λάμπρος Σπυριδών, *Τα αθλητικά και γυμναστικά αγωνίσματα εν τω Σταδίω, Λόγοι και Άρθρα*, Αθήνα 1902.

Λάμπρος Σπυριδών, *Το μέλλον των διδασκαλισσών*, Εθνικόν Ημερολόγιον Κωνσταντίνου Σκόκου έτους 1891.

Λασκαρίδου Αικατερίνη, *Περί Φραιβελιανών νηπιακών κήπων, Παρνασσός*, τόμος Δ', 1880

Λασκαρίδου Αικατερίνη, *Περί του Φροβελιανού συστήματος, Παρνασσός*, τόμος Η', Αθήνα 1884 και τόμος Θ', 1885.

Λασκαρίδου Αικατερίνη, *Πραγματεία περί του Φραιβελιανού συστήματος*, εν Αθήναις 1885.

Λασκαρίδου Αικατερίνη, *Το Φροβελιανό σύστημα εν Ελλάδι, Εστία*, τόμος Κ', αρ.505, 1 Σεπτεμβρίου 1885.

Λασκαρίδου Ειρήνη, *Ολίγα τινά περί του Φρειδερίκου Φρόβελ κατά την εορτήν της Εκατονταετηρίδος των γενεθλίων αυτού 9/21 Απριλίου 1882*, Αθήνησιν 1885.

Λασκαρίδου Ειρήνη, *Πώς να μορφώσωμεν ανθρώπους, επί τη βάσει των έργων της Αικατερίνης Λασκαρίδου*, [τυπογραφείον Εστία], εν Αθήναις 1933.

Λασκαρίδου Σοφία, *Από το ημερολόγιόν μου. Αναμνήσεις και στοχασμοί*, Αθήνα, 1956

Λέκκας Ε.Παντελής, *Η εθνικιστική ιδεολογία. πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*, [Κατάρτι], Αθήνα 1996.

Λεονταρίτης Γ., *Ελληνική εμπορική ναυτιλία (1453-1850)*, στον τόμο: *Ελληνική εμπορική ναυτιλία (1453-1850)*, Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1972.

Λεοντιάς Σαπφώ, *Οικιακή Οικονομία προς χρήσιν των Παρθεναγωγείων*, [Γ.Ι. Σεϊτανίδου], Κωνσταντινούπολη 1887.

Λεοντιάς Σαπφώ, *Περί κλήσεως της γυναικός*, περ. *Ευριδίκη*, έτος Α', αρ.6, 24 Δεκεμβρίου 1870.

Λεοντοίνης Ν. Γ., *Ζητήματα Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας και Εκπαίδευσης*, Αθήνα 1995

Λέφας Χρ., *Ιστορία της Εκπαιδεύσεως*, [ΟΕΣΒ], εν Αθήναις 1942.

Λιάκος Αντώνης, *Η εμφάνιση των νεανικών οργανώσεων. Το παράδειγμα της Θεσσαλονίκης, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, «Ιστορικότητα της Παιδικής Ηλικίας και της Νεότητας»*, Αθήνα, 1-5 Οκτωβρίου 1984, τόμος Β', [Ι.Α.Ε.Ν./ Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας], Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1986.

Λιβαδάς Θεαγένης, *Βαρών Σίμων Σίνας*, 1876.

Λιώκης Λεωνίδας, *Αναμνήσεις από την Σεβαστοπούλειον Σχολήν*, Νοέμβριος 1972. *Αρχείον Σεβαστοπούλειου Σχολής ΣΩΒ*, αρ.9.

Λομβέρδος Σ., *Εργαζόμεναι Ελληνίδες, Η Μελέτη 2*, (1907), σσ.82-86

- Λουκάτος Δ. Σπύρος, *Πολιτειογραφικά Πάρου – Αντιπάρου, Επετηρίς Κυκλαδικών Μελετών*, τόμος ΙΔ', [Πρακτικά Α' Κυκλαδικού Συνεδρίου], τόμος Α', σσ.59-69.
- Λούκος Χρήστος, *Οικονομικές συμπεριφορές, ψυχολογία και βιοτικό επίπεδο ενός Συριανού τοκιστή: Στέφανος Δ. Ρήγας*, [ΕΜΝΕ, Μνήμων] Αθήνα 1991.
- Λούκος Χρήστος, *Πεθαίνοντας στη Σύρο τον 19^ο αιώνα*, [Ίδρυμα Τεχνολογίας και Έρευνας, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης], Ηράκλειο 2000.
- Λούκος Χρήστος, *Μια πόλη σε παρακμή: η Ερμούπολη το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας "Νεοελληνική Πόλη. Οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος"*, [Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού(ΕΜΝΕ)], τόμος Β', Αθήνα 1985, 591-601.
- Λυδάκης Στέλιος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Ζωγραφικής*, τόμος Γ', [Μέλισσα], Αθήνα 1976.
- Μακρυγιάννης Ιω., *Απομνημονεύματα*, εισαγωγή-σχόλια Σπ. Ασδραχά, [Μέλισσα]- Α. Καραβίας, Αθήνα 1957.
- Μαλαφάντης Δ. Κωνσταντίνος, *Η Παιδαγωγική του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, εισαγωγικό σημείωμα Μ.Γ. Μερακλής, [Πορεία], Αθήνα 2001.
- Μαμμόπουλος Αλέξανδρος, *Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία, Μεγάλη Παιδαγωγική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμος Ε', σσ.498-500.
- Μάμουκας Ζ. Ανδρέας, *Τα κατά την Αναγέννησιν της Ελλάδος υπό διαφόρων συνελύσεων συνταχθέντα πολιτεύματα*, τόμος ΙΑ', Πειραιάς 1852.
- Μάνθος και Γεώργιος Ριζάραι στο *Εβδομηκονταπενταετηρίς της Ριζαρείου Εκκλησιαστικής Σχολής 1844-1919*, πανηγυρικός τόμος, εν Αθήναις 1920, σσ.1-20.
- Μανιτάκης Ν.Παύλος, *100 χρόνια νεοελληνικού αθλητισμού (1830-1930)*, Αθήνα 1962.
- Μανσόλας Αλέξανδρος, *Περιληπτική στατιστική έκθεσις περί της διανοητικής αναπτύξεως της Ελλάδος στο Δελτίον της επί της εμψυχώσεως της Εθνικής Βιομηχανικής Επιτροπής*, έτος Α', φύλλο ΙΕ' Νοέμβριος 1878.
- Μαντζανάς Κ.Π., *Πεσταλότσι, ο μεγάλος δάσκαλος της αγάπης-ζωή, έργο, παιδαγωγικές αρχές*, [Γρηγόρης], Αθήνα 1993.
- Μάουρερ Γκέοργκ Λούντβιχ, *Ο Ελληνικός Λαός- δημόσιο, ιδιωτικό και εκκλησιαστικό δίκαιο από την έναρξη του αγώνα για την ανεξαρτησία ως την 31 Ιουλίου 1834.*, (Μετάφραση Όλγας Ρομπάκη), εισαγωγή, επιμέλεια, σχολιασμός Τάσου Βουρνά, [αφοί Τολιδή], Αθήνα 1976
- Μαρκεζίνης Σπύρος, *Πολιτική ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος*, (4 τόμοι), 2^η έκδοση, τόμος Β', Αθήνα 1966-1968.
- Μαρμαρινός Σ. Αντώνης, *Η Πειραϊκή Παιδεία μετά το 1836, Αλληλοδιδασκτικό σχολαρχείο (Ιωννίδειες Σχολές: Α' Γυμνάσιο, σχολείο των κορασιών)*, Πειραιεύς 1963.
- Μαυροσκούφης Δημήτριος, *Εκπαίδευση και εκπαιδευτική πολιτική στην Ελλάδα 1821-1832*, [Ενυάλιο κληροδότημα], Θεσσαλονίκη 1996.
- Μελάς Βίκτωρ Θ., *Βασίλειος Μελάς, ο θεμελιωτής του θεσμού του νηπιαγωγείου*, στο περ. *Ημερησία, Η Ελλάδα των Ευεργετών*, (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004.
- Μελάς Λέων, *Αποσπάσματα από τον πρόλογο του Λέοντος Μελά στο βιβλίο του Παιδαγωγικόν εγχειρίδιον προς χρήσιν των παιδαγωγούντων*, Αθήνα, τυπογραφείο Σ. Κ. Βλαστού, 1871 και στο Ελένη Φουρναράκη, *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών, Ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910)*, [Ι.Α.Ε.Ν.], Αθήνα 1987.
- Μελάς Λέων, *Παιδαγωγικόν εγχειρίδιον προς χρήσιν των παιδαγωγούντων*, [τυπογραφείο Σ. Κ. Βλαστού], εν Αθήναις 1871.
- Μελάς Λέων, *Εις την τροχίαν της παιδαγωγίας (1871)* στο Ελένη Φουρναράκη, *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών, Ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910)*, [Ι.Α.Ε.Ν.], Αθήνα 1987.
- Μελάς Σπύρος, *Ανδρέας Συγγρός*, (μετάφραση Γ.Δημητριάδη, επιμέλεια ύλης Σπ. Μελάς, επιμέλεια έκδοσης Μιχ. Γ.Πετρίδης) στο Richard Lewinsohn, *Οι βασιλείς του πλούτου*, Αθήνα 1953.

Μερτύρη Αντωνία, *Η Καλλιτεχνική εκπαίδευση των νέων στην Ελλάδα, 1836-1945* [Ι.Α.Ε.Ν./Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς], Αθήνα 2.000.

Μηλιαράκης Αντώνιος, *Καλλιτεχνική Εκθεσις εν Αθήναις, Δελτίο της Εστίας*, φύλλο 212 της 18 Ιανουαρίου 1881.

Μήλιος Γ., *Ο Ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός. Από τον επεκτατισμό στην καπιταλιστική ανάπτυξη*. [Εξάντας], Αθήνα 1988.

Μισορλή Νέλλη, *Από το 'Παντεχνείον' στην ίδρυση της Εθνικής Πινακοθήκης. Τέσσερις αιώνες Ελληνικής Ζωγραφικής*, [Εθνική Πινακοθήκη και Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτσου], επιμ. Μαρία Κατσανάκη, Αθήνα 2000, σσ.17-21.

Μιχαλόπουλος Δημ., *Οι ενεργεσίες του πολεμικού μας ναυτικού, Επτά Ημέρες* της Εφ. Καθημερινής της 30 Ιουλίου 1995.

Μοσκόφ Κώστας, *Εισαγωγικά στην Ιστορία του Κινήματος της Εργατικής Τάξης. Η διαμόρφωση της Εθνικής και Κοινωνικής Συνείδησης στην Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη 1979.

Μοσκόφ Κωστής, *Εισαγωγή στην Ιστορία του Κινήματος της Εργατικής τάξης. Η Διαμόρφωση της Εθνικής και Κοινωνικής Συνείδησης στην Ελλάδα*, [Καστανιώτης], Αθήνα 1988.

Μοσκόφ Κωστής, *Η εθνική και κοινωνική συνείδηση στην Ελλάδα, 1830 -1909. Ιδεολογία του μεταπρατικού χώρου*, Θεσσαλονίκη 1972.

Μοσχόπουλος Γεώργιος, *Ιστορία της Κεφαλονιάς*, [Κέφαλος], Αθήνα, τόμος Α' 1985 και τόμος Β' 1988.

Μοσχόπουλος Ν. Γεώργιος, Ηλίας Τουμασάτος, *Επτανησιακά κληροδοτήματα: Συμβολή στην ιστορικότητα του επτανησιακού ενεργητισμού*. (Σκέψεις από ένα πρόδρομο συνέδριο στην Κεφαλονιά, 2004).

Μοσχόπουλος Ν. Γεώργιος, *Διαθήκες εν Κεφαλληνία, 1801-1910*, τόμος 1ος, Τοπικό Ιστορικό Αρχείο Κεφαλονιάς, χ.έ, Αθήνα 1989, 1993.

Μουγγολιάς Ευθ. Ανδρέας, *'Το Β' Γυμνάσιον εν Πάτραις'*, *Ιστορική και εκπαιδευτική διαδρομή*, [τυπογραφείου Πατρών, Γεωργίου Ιω. Πετράκη], Πάτρα 1999.

Μουζέλης Ν., *Νεοελληνική Κοινωνία. Όψεις υπανάπτυξης*, μετάφραση Τζέννης Μαστοράκη, [Εξάντας] 2^η έκδοση, Αθήνα 1978

Μουρατίδης Γιάννης, *Οι σύγχρονοι Ολυμπιακοί Αγώνες, Επτά Ημέρες* της Εφ. Καθημερινή της 31 Μαρτίου 1996, σσ.29-31.

Μουτσόπουλος Νίκος και Νικολαΐδης Θύμιος, *Η οικογένεια Σίνα και το Αστεροσκοπείο. Ο Γεώργιος Σίνας, ο Σίμων Σίνας και το πρώτο ερευνητικό κέντρο*, στο περ. *Ημερησία, Η Ελλάδα των Ενεργετών*, (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004.

Μπαζιλής Μ.Γεώργιος, *Ανδρέας Συγγρός, η ζωή του, οι δραστηριότητές του και ο ρόλος του στη διαμόρφωση των εξελίξεων της εποχής του. Με νέα στοιχεία που ερμηνεύουν τη θεατή και αποκαλύπτουν την αθέατη πλευρά του*, [Δημιουργία], Αθήνα 1996.

Μπακαλάκη Αλεξάνδρα - Ελεγκίτου Ελένη, *Η Εκπαίδευση εις τα του Οίκου και τα γυναικεία Καθήκοντα. Από την ίδρυση του Ελληνικού Κράτους έως την εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση του 1929*, [Ι.Α.Ε.Ν./Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς], Αθήνα 1987.

Μπαλάνος Δ.Σ., *Η περίθαλψις των ορφανών εν τω ελληνικώ κράτει*, Αθήναι 1919.

Μπαλάνος Δ.Σ., *Ο Καποδίστριας δια τα ορφανά*, Τέσσαρες ανέκδοτοι επιστολαί του στο *Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών (ΠΑΑ)*, τόμος 19 (1949), σσ.314-318.

Μπαμπινιώτης Γεώργιος, *Απόστολος Αρσάκης, Ο Διαφωτιστής και ενεργέτης που εμφανίστηκε σαν «από μηχανής Θεός» στο περ. Ημερησία, Η Ελλάδα των Ενεργετών*, (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004.

Μπαμπούνης Χ., *Η παιδεία στη Μήλο κατά την Καποδιστριακή περίοδο 1828-1832*, Αθήνα 1992.

Μπαμπούνης Χ., *Η παιδεία στην επαρχία Καλαβρύτων κατά την Καποδιστριακήν περίοδο*, *Επετηρίς των Καλαβρύτων*, τεύχος 18, Αθήνα 1994, σσ.164-232.

Μπαμπούνης Χάρης, **Η εκπαίδευση κατά την Καποδιστριακή Περίοδο. Διοικητική οργάνωση και Εκπαιδευτική λειτουργία**, [Σύλλογος προς διάδοσιν ωφελίμων βιβλίων], Αθήνα 1999.

Μπαμπούνης Χάρης, **Η παιδεία στην Κίμωλο 1823-1832, Κυκλαδικά θέματα, έτος Γ'**, τεύχος 16-17, Αθήνα 1987, σσ.231-236.

Μπελιά Δ. Ελένη, **Ο Ελληνισμός της Ρουμανίας κατά το διάστημα 1835-1878**, Ανάτυπον από τον 20^ο τόμο του Δελτίου της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος, (ΔΙΕΕΕ), Αθήνα 1983.

Μπελιά Ελ., **Στατιστικά του Ελληνικού κράτους κατά το 1830 στο Μνημοσύνη**, τεύχος 7, (1978-1979), σσ.291-319.

Μπελιά Ελένη, **Ο Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων παράγων και φορέας εκπαιδευτικής πολιτικής 1869-1886. Δελτίο του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Νεώτερου Ελληνισμού**, τόμος Γ', (ανάτυπο), Αθήνα 2003.

Μπελιά Ελένη, **Ο Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων. Διαδρομή μιας Εκατονταετίας, 1899-1999**, [Σ.Ω.Β.], Αθήνα 1999.

Μπελιά Ελένη, **Η εκπαίδευσις εις την Λακωνίαν και την Μεσσηνίαν κατά την Καποδιστριακήν περίοδον (1828-1832)**, (διατριβή επί διδακτορίας), ["Αθηνά" Σύγγραμμα Περιοδικόν της εν Αθήναις Επιστημονικής Εταιρείας,- σειρά διατριβών και μελετών 10], Αθήναι 1970.

Μπελιά Ελένη, **Μοναστήρια Λακωνία**, περ. **Λακωνικά**, τεύχος 9, (1965), σσ.75-76.

Μπέττη Ν. Στέφανου, **Οι Ζωσιμάδες και η συμβολή τους στη Νεοελληνική Αναγέννηση. Η ζωή και το έργο τους**, [Ζωσιμαία Κεντρική Βιβλιοθήκη], Ιωάννινα 1990.

Μπίρης Η.Κώστας, **Ιστορία του Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου**, [ΕΜΠ], Αθήναι 1956.

Μπίρης Η.Κώστας, **Αι Αθήναι από του 19^{ου} εις τον 20^ο αιώνα**, [Μέλισσα], Αθήνα 1999.

Μπίρης Η. Κώστας, **Η κοινωνία των Αθηνών στα χρόνια του Αγγελου Βλάχου**, περ. **Νέα Εστία**, Χριστούγεννα 1949, σσ.185-195.

Μπίστης Σ. Λεωνίδας, **Η οργάνωση του Κράτους εις τας Κυκλάδας από του 1821-1845**, (Παιδεία), **Κυκλαδικά θέματα έτος Γ'**, τεύχος 16-17, σσ.646-670.

Μπουζάκης Σήφης, **Νεοελληνική εκπαίδευση 1821-1885**, Παιδαγωγική Σειρά, [Gutenberg], Αθήνα 1984.

Μωραΐτης Γ.Δημ., **Ιστορία της Παιδαγωγικής**, [Εκδοτική Μπλαζουδάκης], β' έκδοση 1936, εν Αθήναις (1927).

Νηπιακό Επιμελητήριο Μελά, (Λεύκωμα), Αθήνα 2002.

Νηπιακό Επιμελητήριο Μελά, 1887-1987, Εκατό χρόνια δημιουργίας, Αθήνα 1987.

Ντούνης Χ., **Η ναυτική Ιθάκη**, Αθήνα 1988.

Ξανθόπουλος Κ.Σ., **Περί κήπων και παιδων, Φιλίστωρ**, τόμος Β', εν Αθήναις, τεύχος 16 της 31 Αυγούστου 1863, σσ.159-168.

Ξενοπούλος Γρηγόριος, **Πολύτιμος αυτοζωγραφία ενός δυνατού**. (Αφιέρωμα στον Ανδρέα Συγγρό), **Παναθήναια**, τεύχος 345, Αθήνα 1908.

Ξενοπούλος Γρηγόριος, **Ενεργείται και Πολιτισμός**, Εφ. Αθήναι της 6 Μαΐου 1907.

Ξηραδάκη Κούλα, **Ευανθία Καΐρη, 1799-1866**, [Κέδρος], β' έκδοση, Αθήνα 1984.

Ξηραδάκη Κούλα, **Το Φεμινιστικό Κίνημα στην Ελλάδα. Πρωτοπόρες Ελληνίδες 1830-1936**, [Γλάρος], Αθήνα 1988, σσ.56-61.

Ξηραδάκη Κούλα, **Φιλελληνίδες, Ιστορική μελέτη**, δεύτερη έκδοση συμπληρωμένη, Αθήνα 1976.

Ο Δημήτριος Βερναρδάκης και το έργο του. Διάλεξις εις την αίθουσα του εν Αθήναις φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός, (ανάτυπο) [τύπος του Αυστρούγγαρου Λόυδ], εν Τεργέστη 1907.

Ο εν Αθήναις Σύλλογος προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων, **Η Δράσις του Συλλόγου κατά την Εκατονταετίαν 1869-1969**, εποπτεία του συλλόγου Φιλίππου Στέφανου Δραγούμη, επιμέλεια Αγγελου Ν. Παπακώστα, Αθήνα 1970.

Ο Ευάγγελος Ζάππας και οι Ολυμπιακοί Αγώνες, Ι.Α. Βρεττού, *Ημερολόγιον Εγκυκλοπαιδικόν*, του βίσεκτου έτους 1908, τόμος Η', εν Αθήναις 1907, [Ιω.α.Κολλάρος], σσ.174-175.

Οι Έλληνες ζωγράφοι, τόμοι 3, [Μέλισσα], Αθήνα 1976.

Οικονόμου Αρ., *Σύλλογος Κυριών υπέρ της Γυναικείας Παιδείσεως, Οικονομική Επιθεώρησις*, φύλλο 75, Μάιος 1879, σσ.105-106.

Οικονόμου Νικόλαος, *Εσωτερικές Πολιτικές Εξελίξεις 1905-1909, ΙΕΕ*, τόμος ΙΔ', σσ.179-192.

Οικονόμου Φίλιππος, *Τα Ολύμπια στο Επτά Ημέρες* της Εφ. Καθημερινής της 31 Μαρτίου 1996, σσ.7-9.

Ολίγα τινά περί του Φρειδερίκου Φρόεβελ κατά την εορτήν της Εκατονταετηρίδος των γενεθλίων αυτού 9/21 Απριλίου 1882, Αθήνησιν 1885.

Ολυμπιάς Δ', *Κατάλογος Εκθετών*, Αθήνησι, [Εστία], 1888.

Ομηρίδης Π.Σ., *Βιογραφία αυτοσχέδιος*, [υπό Αριστ. Σκυλίτζη], Αθήνησι, τύποις Φιλαδελφείως, 1871.

Ορφανός Βασίλης, *Στοιχεία για τη διάδοση του συστήματος Froebel στα ελληνικά νηπιαγωγεία κατά το 19ο αιώνα*, - περ. *Συνάντηση*, τόμος 6 (1985), σσ.68-78.

Ορφανοτροφείο Γεωργίου και Αικατερίνης Χατζηκώνστα, *Λεύκωμα Εβδομηκονταπενταετηρίδος 1856-1930*, Αθήνα 1931.

Ορφανοτροφείου Θηλέων Αδελφών Μπαμπαγιώτου, [Τύποις Πατρίδος], εν Ερμουπόλει Σύρου 1904.

Παγανέλης Σπ., *Η φιλανθρωπία εν Αθήναις. Το Ορφανοτροφείον Γεωργίου και Αικατερίνης Χατζηκώνστα*, *Εστία*, αρ.445, 8 Ιουλίου 1884, σσ.413-416.

Παγούνη Α. Βασιλική, *Η εκπαίδευση θηλέων στο Ναύπλιο. Παρθεναγωγείο "Charlotte Volmerange, Ναυπλιακά Ανάλεκτα V*, [Δήμος Ναυπλιαίων,], Ναύπλιο 2004, σσ.317-329.

Παλαιολόγος Γρηγόριος, *Γεωργική και Οικιακή Οικονομία*, τόμος Α', Ναύπλιο 1833.

Παναγιωτόπουλος Β., *Η Βιομηχανική επανάσταση και η Ελλάδα, 1832-1871 στο Εκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση στα Βαλκάνια τον 19ο αιώνα*, [Θεμέλιο], Αθήνα 1988.

Πανελλήνιον Λεύκωμα Εθνικής Εκατονταετηρίδος 1821-1921, Αθήνα 1923, τόμος Ε'

Πανελλήνιος Γυμναστικός Σύλλογος, 1891-1991, 100 χρόνια ελληνικός αθλητισμός, Αθήνα 1991.

Πανελλήνιος Γυμναστικός Σύλλογος, *Επετηρίς Πανελληνίου Γυμναστικού Συλλόγου 1892-1893*, Αθήνα 1893.

Πανελλήνιος Γυμναστικός Σύλλογος, *Επετηρίς Πανελληνίου Γυμναστικού Συλλόγου 1902-1903*, Αθήνα 1903.

Πανταζίδης Ι., *Γυμνασιακή Παιδαγωγική-Προς χρήσιν των φοιτητών της Φιλοσοφικής και πάντων εν γένει των διδασκάλων της Μέσης Εκπαιδεύσεως*, Αθήνα 1889.

Παπαγεωργίου Βασίλειος, *Ο Καποδίστριας εις την εκπαίδευσιν*, Αθήνα 1939.

Παπαγεωργίου Γεώργιος, *Η μαθητεία στα επαγγέλματα (16^{ος}-20^{ος} αι.)*, [Ι.Α.Ε.Ν./ Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς], Αθήνα 1986.

Παπαγεωργίου Γεώργιος, *Μάνθος και Γεώργιος Ριζάρης, παράδειγμα φιλογένειας στο περ. Ημερησία, Η Ελλάδα των Ευεργετών* (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004.

Παπαγεωργίου Γεώργιος, *Ζώης Καπλάνης, Η Ελλάς του χρωστάει την αναγέννησιν της Παιδείας» στο Η Ελλάδα των Ευεργετών στο περ. Ημερησία, Η Ελλάδα των Ευεργετών*, (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004.

Παπαγεωργίου Π. Στέφανος, *Το ελληνικό κράτος (1821-1909)*, οδηγός αρχειακών πηγών της νεοελληνικής ιστορίας, [Παπαζήσης], Αθήνα 1988.

Παπαγεωργίου Π., *Η Ελληνική Γεωργική Εταιρεία και η Γεωργία*, *Δελτίον Ελληνικής Γεωργικής Εταιρείας* (1909), σσ.4-7.

Παπαγεωργίου Π.Στέφανος, *Από το Γένος στο Έθνος, η θεμελίωση του Ελληνικού Έθνους 1821-1862*, [Παπαζήση], Αθήνα 2004.

Παπαγεωργίου Σόφη, *Το εξ Αμερικής Φιλελληνικόν Τυπογραφείον, Ο Εφραμιστής*, τεύχος 14, (1977), σσ.77-92.

Παπαγεωργίου Στέφανος, *Έλληνες Ευεργέτες, «Άξιοι της εθνικής ευγνωμοσύνης»*, Δήμος Αθηναίων – Πολιτισμικός Οργανισμός, [Παπαζήση], Αθήνα 1997.

Παπαγεωργίου Στέφανος, *Θέματα Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας*, [Παπαζήσης], Αθήνα 2000.

Παπαγεωργίου Στέφανος, *Ο προνομιούχος χώρος. Η Αθήνα και οι Εθνικοί Ευεργέτες. Παγκόσμιος Ελληνισμός. Η Αθήνα των Ευεργετών*, [Πολιτισμικός Οργανισμός Δήμου Αθηναίων], Αθήνα 1997.

Παπαγιαννάκης Ε., *Οι Ελληνικοί Σιδηρόδρομοι: 1880-1910. Πολιτικές, Οικονομικές και Κοινωνικές Διαστάσεις στο Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας, (18^{ος}-20^{ος} αιώνας)* [Σακκούλα], Αθήνα-Κομοτηνή 1991, σσ.385-395.

Παπαγιαννόπουλος-Παλαιός, *Η Ελληνική Τέχνη από της Αλώσεως του Βυζαντίου μέχρι σήμερα*, *Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν του «Ηλίου»*, τόμος 7, Ελλάς, σσ.989-997..

Παπαδάκη Λυδία, *Η Αλληλοδιδασκτική μέθοδος διδασκαλίας στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα*, Ίδρυμα ερευνών για το παιδί, [Δωδώνη], Αθήνα –Γιάννινα 1992.

Παπαδάκης Γ. Κωνσταντίνος, *Η κοινωνική Πρόνοια εις τας Επαγγελματικές Σχολάς Απόρων Παιδών, Η Σχολή Απόρων Παιδών Ερμούπολεως*, [Δημοτική Βιβλιοθήκη Ερμούπολεως], Ερμούπολις Σύρου, 1964.

Παπαδάκης Γ.Κωνσταντίνος, *Πέτρος Κοσκορρόζης, εξέχουσα αγαθοποιός φυσιογνώμια της Σύρου*, Νάξος 1966.

Παπαδημητρίου Α.Γ., *Μνήμη Απόστολου Αρσάκη επί τη εκατονταετηρίδι από της τελευτής του*, [βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Φιλεκαπαιδευτικής Εταιρείας], Αθήνα 1975.

Παπαδημητρίου Βιβή, *Η κοινωνική πολιτική και οι Ηπειρώται εθνικοί Ευεργέται*, Βιβλιοθήκη Ηπειρωτικής Εταιρείας Αθηνών, αρ.28, [τυπογραφείον Βαρβαρέτου], εν Αθήναις 1970.

Παπαδόπουλος Α. Χρυσόστομος, *Ιστορία της Ριζαρείου Εκκλησιαστικής Σχολής επί τη εβδομηκονταπενταετηρίδι αυτής*, Αθήνα 1919.

Παπαδόπουλος Α., *Το Αμαλείον Ορφανοτροφείον κορασιών επί τη εκατονταετηρίδι του (1855-1954)*, Αθήναι 1954.

Παπαδόπουλος Γ. Γ., *Περί των εν Σύρα σχολείων*, Πανδώρα, τόμος ΙΣΤ' (1865-1866), Αθήνα 1866.

Παπαδόπουλος Γ.Γ., *Περί της εν Ελλάδι Δημοτικής Εκπαιδεύσεως*, Πανδώρα, τόμος ΙΕ', 1864-1865, Αθήνα 1865.

Παπαδόπουλος Γρηγ. *Λόγος περί γυναικός και Ελληνίδος*, Πανδώρα, τόμος Ζ', αρ.388 της 15 Μαΐου 1866, Αθήνα 1866, σσ.85-88.

Παπαδόπουλος Χρυσόστομος, *Ιστορία της Ριζαρείου Εκκλησιαστικής Σχολής*, εν Αθήναις 1919

Παπαδόπουλου Γ.Γ., *Περί παιδεύσεως της Ελληνίδος*, Πανδώρα, αρ.389, 1 Ιουνίου 1866, σ.112.

Παπαθανασόπουλος Κωνσταντίνος, *Η Εμπορική Ναυτιλία, από το ιστίο στον ατμό, Όψεις της Ελληνικής Κοινωνίας του 19^{ου} αιώνα*, (επιμέλεια Δ.Γ.Τσαούση), [Εστία, Ι.Δ.Κολλάρου & Σια], Αθήνα 1984, σσ.73-105.

Παπαθανασόπουλος Κωνσταντίνος, *Ελληνική Εμπορική Ναυτιλία (1833-1856)*, [Μ.Ι.Ε.Τ.], Αθήνα 1983.

Παπαθανασόπουλος Κωνσταντίνος, *Εταιρεία Ελληνικής Ατμοπλοΐας 1855-1872*, [Μ.Ι.Ε.Τ.], Αθήνα 1988.

Παπαϊωάννου Γιάννης, *Νικόλαος Γύζης, Οι Μεγάλοι Έλληνες Ζωγράφοι, Πινακοθήκη του Νέου Ελληνισμού*, Εθνική Τράπεζα, [Μέλισσα], Αθήνα 2006.

Παπακωνσταντίνου Θ., *Ένας νομοθέτης στην Κρήτη στη στροφή του 19^{ου} αιώνα προς τον 20^ο αιώνα. Ο Ιωάννης Σκαλτσούνης και η εκπαιδευτική του οπτική στο Εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα: προσπάθειες, αδιέξοδα, προοπτικές*, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 1986, σσ 107-114.

Παπακωνσταντίνου Παναγιώτης, Αποστόλης Ανδρέου, *Τα Διδασκαλεία και η Ανάπτυξη της Παιδαγωγικής Σκέψης 1875-1914*, [Οδυσσέας], Αθήνα 1992.

Παπανικολάου Ι.Κ., *Η συμβολή των Χιλλ στην ελληνική παιδεία κατά τα πρώτα χρόνια του ελεύθερου βασιλείου*, Αθήνα χ.χ., (ανέκδοτη εργασία).

Παπαπάνος Κ., *Χρονικό-ιστορία της Ανωτάτης μας Εκπαιδεύσεως*, Αθήνα 1970.

Παπαφράγκου Α. Στάμος, *Μελέται, Λόγοι, Διαλέξεις*, [τύποις Αγγ. Αθ.Κλεισιούνη], εν Αθήναις 1940,

Παπουλίδης Κ.Κωνσταντίνος, *Γρηγόριος, Γρ. Μαρασλής, ο μαικήνας και ευεργέτης από την Οδησό*, στο περ. *Ημερησία, Η Ελλάδα των Ευεργετών* (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004,

Παρθεναγωγείον Χιλλ, *Σχολή Χιλλ 1831-1991*, Αθήνα 1991.

Παρίσης Μ. Στ., *Ανωτέρα και Μέση Εκπαίδευσις ήτοι Συλλογή των διεπόντων την Ανωτέραν και Μέσην Εκπαίδευσιν Νόμων, Β. Διαταγμάτων και εγκυκλίων του επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως Υπουργείου από του 1833-1884*, τόμοι Α'-Γ', [τυπογραφείο Σπυρ. Κουσουλινού], Αθήνα 1884

Παρρέν Καλλιρρόη, *Αι εξετάσεις της γυμναστικής του Παιδαγωγικού τμήματος της Ενώσεως των Ελληνίδων, Εφημερίς των Κυριών*, έτος ΙΕ', αρ.665 της 20 Μαΐου 1901, σσ.7-8

Παρρέν Καλλιρρόη, *Διαμαρτύρησις φοιτητών, Εφημερίς των Κυριών*, (εβδομαδιαία συντασσομένη υπό κυριών, διευθύντρια Καλλιρρόη Παρρέν), έτος Α', αρ.31, 4 Οκτωβρίου 1887, σσ.3-4.

Παρρέν Καλλιρρόη, *Η Α' οικοκυρική και επαγγελματική σχολή της Ενώσεως, Εφημερίς των Κυριών*, έτος ΙΑ', αρ.496 (1897), σσ.2-4

Παρρέν Καλλιρρόη, *Καθημερινά εντυπώσεις (ανάγκη συστάσεως οικοκυρικής σχολής), Εφημερίς των Κυριών*, έτος ΙΑ', αρ. 500, 12 Οκτωβρίου 1897, σ.1-3.

Παρρέν Καλλιρρόη, *Αναφορά των Ελληνίδων Γυναικών, Εφημερίς των Κυριών*, έτος Β', αρ.86 της 23 Οκτωβρίου 1888, σσ.1-3.

Παρρέν Καλλιρρόη, *Διατί όχι αι γυναίκες, Εφημερίς των Κυριών*, έτος ΙΕ', αρ.705 της 27 Απριλίου 1902, σσ.1-2 και στο Φουρναράκη, σσ.499-501

Παρρέν Καλλιρρόη, *Διατί τα κορίτσια;*, *Εφημερίς των Κυριών*, έτος 17ον, αρ. 791 της 2 Μαΐου 1904, σσ.1-2.

Παρρέν Καλλιρρόη, *Δυστυχείς εργάτιδες, Εφημερίς των Κυριών* 4, αρ. 191 της 9 Δεκεμβρίου 1890.

Παρρέν Καλλιρρόη, *Η Ελληνίς χειραφετούμενη δια της εργασίας. Καλλιτεχνική και Πρακτική Σχολή, Εφημερίς των Κυριών*, έτος Α', αρ.33 της 18 Οκτωβρίου 1887.

Παρρέν Καλλιρρόη, *Τι την θέλουσιν αι γυναίκες την Αρχαίαν Ελληνικήν;* *Εφημερίς των Κυριών*, έτος Γ', αρ.149 της 21 Ιανουαρίου 1890

Παρρέν Καλλιρρόη, *Εφημερίς των Κυριών*, έτος ΙΑ, αρ. 500, 12 Οκτωβρίου 1897, σσ.1-3, Καλλιρρόη Παρρέν, *Εφημερίς των Κυριών*, έτος Η', αρ. 347, 10 Απριλίου 1894, σσ.1-2.

Παρρέν Καλλιρρόη, *Το μορφωτήριο των θυγατέρων του λαού, Εφημερίς των Κυριών*, έτος Η', αρ. 347, 10 Απριλίου 1894, σσ.1-2.

Πασχάλης Δημήτριος, *Ο Θεόφιλος Καΐρης βιογραφούμενος υπό τινος των μαθητών του. Σύντομοι περί Θεοφίλου Καΐρη βιογραφικάί σημειώσεις εξ ανεκδότων χειρογράφων Σπ. Γλανκωπίδου και Γ. Λασκαρίδου και εκ πληροφοριών ειλημμένων εν Άνδρω, Αθήναις, Λονδίνω, Παρισίοις κ.ά., Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών [ΕΕΚΜ], 1971-1973, σσ.9-38.*

Πασχάλης Π. Δημήτριος, *Ο Θεόφιλος Καΐρης, Επετηρίς Κυκλαδικών Μελετών*, τόμος Θ', σσ.9-38

Πασχάλης Π. Δημήτριος, *Θεόφιλος Καΐρης 1784-1853*, [Εστία], Αθήνα 1928 και [Δαρδανός], Αθήνα 1996.

Πατριόκιος Γιάννης, *Μεγάλοι Ευεργέτες, οι Αθανασάκης, Π. Βασσάνης, Αλ. Πάντος, Δ.Πολυμέρης, Ι.Α.Καρτάλης και Ευάγγελ. Καραβαγγέλης*, τόμος Θ', Θεσσαλία, Πήλιο, *Επτά Ημέρες*, Εφ. Καθημερινή της 30 Ιουλίου 1995, σσ.28-29.

- Παυλίδης Ι., **Η μεταρρύθμιση της παιδείας εν Ελλάδι. Μέση και Κατωτέρα Πρακτική και Τεχνική Εκπαίδευση**, Ερμούπολη 1900.
- Παυλίνης Ε., **Ιστορία της Γυμναστικής**, Αθήνα, [Ο.Ε.Σ.Β.], Αθήνα 1953
- Πελοποννήσιος Μάρκος, **Το ιστορικό Γυμνάσιο Σύρου και η συμβολή του στην αναγέννηση της Παιδείας**, Διάλεξη που δόθηκε στις 29 Ιανουαρίου 1990 στην Αρχαιολογική Εταιρεία υπό την αιγίδα του Κ.Α.Κ.Ν., Αθήνα 1991.
- Πεντηκονταετηρίς Νηπιακού Επιμελητηρίου Μελά**, *Εγκαίνια Νηπιακού Επιμελητηρίου εν Μοσχάτω*, Αθήνα 1 Ιανουαρίου 1935.
- Πετρακάκου Δημ., **Κοινοβουλευτική ιστορία της Ελλάδος**, τόμος Β', Αθήνα 1946.
- Πετρίδης Γ. Δημήτριος, *Περί των εν Σύρα σχολείων*, Αθήναι 18 Ιουνίου 1880, περ. **Παρνασσός**, τόμος Ε' 1881, σσ.112-124.
- Πετρόπουλος Ιωάννης - Κουμαριανού Αικατερίνη, **Η οικονομία από το 1833 ως το 1843, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους (ΙΕΕ)**, τόμος ΙΓ', [Εκδοτική Αθηνών] 1976, σσ.94-104.
- Πετρόπουλος Ιωάννης -Κουμαριανού Αικατερίνη, *Περίοδος Βασιλείας του Όθωνος 1833-1862, ΙΕΕ*, τόμος ΙΓ', [Εκδοτική Αθηνών] 1976, σσ.8-105.
- Πικρός Ιωάννης, *Προς τον Πόλεμο του 1897, ΙΕΕ*, τόμος ΙΔ', σσ.88-125.
- Πογκόντιν Νικολάι , **Χρονολογία της αρετής, αγαθοεργίαι του αυλικού συμβούλου και υπέως Ιωάννου Ανδρεάδου Βαρβάκη**. (ανάτυπον) από άρθρο του ρώσου δημοσιογράφου Νικολάι Πογκόντιν δημοσιευμένο στην εφ. **Γκαζέττα** της Πετρούπολης, αρ. φύλλου 20 του 1818.
- Πολέμης Ι.Δημήτριος, *Περί τους μαθητάς του Καΐρη, Πέταλον* τεύχος 4, Άνδρος 1984, σσ.138-158.
- Πολέμης Ι. Δημήτριος, *Η βιογραφία του Θεόφιλου Καΐρη από τον Σπυρίδωνα Γλανκωπίδη, Πέταλον* 7, (1999).
- Πολίτη Αφροδίτη, **Οραματιστές παιδαγωγοί, Εφ. Καθημερινή** της 27 Ιανουαρίου 2002
- Πολίτης Γ. Αθανάσιος, **Ο Ελληνισμός και η νεωτέρα Αίγυπτος**, Ιστορία του Αιγυπτιώτου Ελληνισμού από του 1798 μέχρι 1927, πρόλογος Ν.Καμπά, [Εκδοτική Εταιρεία Γράμματα], τόμος Α' Αλεξάνδρεια-Αθήναι 1928.
- Πολίτης Ε., **Ο πατραϊκός αθλητισμός**, τόμος Α'. **Η πρώτη δεκαετία: 1891-1900**, Πάτρα, [Αχαϊκές Εκδόσεις], 1994
- Πούλιος Χαρίσης, Στέργιος Δούμπας, **Μακεδονικό Ημερολόγιο Παμμακεδονικού Συλλόγου**, έτος 1909, σσ.269-270.
- Πρασά Ανίτα, **Εκπαιδευτική πολιτική, κατεύθυνση και προοπτικές**, περ. **Ιστορικά**, Ι.Καποδίστριας, ο δεσποτικός οραματιστής, τεύχος 12, Αθήνα, [Φωτοεκπαιδευτική Α.Ε.], 2000, σσ.44-45.
- Πρασά Κωδρατζή Αν., **Η εκπαίδευση στις Κυκλάδες κατά την Καποδιστριακή περίοδο (1828-1832)**, Διδακτορική διατριβή, Αθήνα 1996.
- Πρωτοψάλτης Γ., *Εταιρεία των Ωραίων Τεχνών (1844)*, περ. **Βιβλιόφιλος**, έτος ΙΒ', τόμοι 2-4 (1958), σ.23.
- Πρωτοψάλτης Ε.Γ., **Η Φιλική Εταιρεία, Αναμνηστικόν** τεύχος επί τη **εκατοπεννηταετηρίδι**, [Ακαδημία των Αθηνών], Αθήνα 1964.
- Πυργιωτάκης Γεώργιος, **Προβλήματα στην ιστορία της εκπαίδευσης των δασκάλων στα πρώτα πενήντα χρόνια μετά την απελευθέρωση (1828-1878)**, [Χριστινάκης], Αθήνα 1981
- Ραγκαβής Ρίζος Αλέξανδρος, **Απομνημονεύματα**, τόμος 2^{ος}, Γ.Κασδόνης, [Πυρσός], Αθήνα 1894.
- Ραγκαβής Ρίζος Αλέξανδρος , **Υπομνηματικά σημειώσεις** (Βερολίνο 9/21 Ιουλίου 1886) στο Κωνσταντίνου Φυλ. Σκόκου, **Εθνικόν Ημερολόγιον**, έτος 1887.
- Ραδόπουλου Γ.Ραδ., **Εισαγωγή εις την ιστορίαν της Ελληνικής Κοινότητος Αλεξανδρείας 1830-1927**, Αλεξάνδρεια 1928.
- Ράδος Νικόλαος, (επιμέλεια) εκτελεστού της Ριζαρείου Διαθήκης, **Τα κατά την Ριζαρείον Εκκλησιαστικήν Σχολήν από της συστάσεώς αυτής μετά της εικόνας του ιδρυτού, δαπάνη**

- της Ριζαρείου περιουσίας κατ έγκρισιν του επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίου Εκπαιδύσεως Υπουργείου, Έκδοσις Β' μετά προσθηκών μέχρι τέλους του έτους 1902, Αθήνα 1903
- Ρασιδάκις Ν.Κ., Στοιχεία Ψυχιατρικής, Αθήνα 1979.
- Ρέππας Χρήστος, Εκπαιδευτικά της Ναυπακτίας 1833-1847, Ναυπακτιακά, τόμος 6, 1992-1993, σσ.584-594.
- Ροΐδης Εμμανουήλ, Τα έργα, (πρόλογος και σημειώματα), Κώστας Καιροφύλλας, τόμος Β', [Σύλλογος προς διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων], εν Αθήναις 1955.
- Ροντογιάννης Γ. Πάνος, Η Εκπαίδευση στη Λευκάδα 1613-1950, Αθήνα 1994, χ.έ.
- Σακελλαρίου Γ.Τάκης, Η Σωματική Αγωγή εν Ελλάδι, Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν του "Ηλίου", τόμος 7, «Ελλάς», σ.1145.
- Σακελλίων Νικ.- Φιλιππίδης Στ., Ιστορία του εν Τήνω Ιερού Ναού και Ιδρύματος Ευαγγελιστρίας, εν Ερμουπόλει Σύρου 1929.
- Σακκής Α. Δημήτριος, Η Εκπαίδευση στην επαρχία της Μήλου κατά τα πρώτα χρόνια της εθνικής ανεξαρτησίας, Επετηρίς Κυκλαδικών Μελετών, τόμος ΙΔ', [Πρακτικά Α Κυκλαδικού Συνεδρίου], τόμος Α', σσ.190-203.
- Σαπουνάκη-Δρακάκη Λυδία, Η εκπαίδευση της εργατικής τάξης στον Πειραιά τον 19ο αιώνα, Τα Ιστορικά 6 (1986), σσ.396-400.
- Σαής Γ. Αλέξανδρος, Σύντομος ιστορία του Βαρβακείου (Πρακτικού) Λυκείου 1886-1960, στο Γ.Μπρης (επιμέλεια), Επετηρίς Βαρβακείου Ιδρύματος, Αθήνα 1961.
- Σβορώνος Γ.Νίκος, Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας, Ιστορική Βιβλιοθήκη, [Θεμέλιο] 1976.
- Σελιανίτης Σ.Χ., Γεωργική Εκπαίδευσις, Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια (ΜΕΕ), [Ελληνικά Γράμματα-Herder], τόμος Α', Αθήνα 1967, σσ.735-739.
- Σιδέρη Γ., Ιστορία του Νέου Ελληνικού Θεάτρου:1794-1944,[Καστανιώτης], Κέντρο Μελέτης και Έρευνας του Ελληνικού Θεάτρου, Θεατρικό Μουσείο, τόμος Δ', Αθήνα 1999.
- Σιφναίου Ευρυδίκη, Επαγγελματική ηθική και κοινωνική αγαθοεργία των Ελλήνων επιχειρηματιών στην Ν. Ρωσία, Τα Ιστορικά, τόμος 17, τεύχος 32, (Ιούνιος 2000), σσ.109-131.
- Σκαλτσά Μ., Κοινωνική ζωή και δημόσιοι χώροι κοινωνικών συναθροίσεων στην Αθήνα του 19^{ου} αιώνα, (διδασκορική διατριβή), Θεσσαλονίκη 1983.
- Σκαλτσούνης Ι., Σκέψεις περί της εν Ελλάδι βιομηχανίας, Αθήναι 1863 στο Ψαλιδόπουλος Μιχάλης (επιμέλεια), Κείμενα για την Ελληνική Βιομηχανία τον 19ο αιώνα, Φυσική Εξέλιξη ή Προστασία; [Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ], Αθήνα 1994.
- Σκαρβέλη-Νικολοπούλου Α., Μαθηματάρια των Ελληνικών Σχολείων κατά την Τουρκοκρατία, [Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων], Αθήναι 1993.
- Σκόκος Φ. Κωνσταντίνος, Εθνικόν Ημερολόγιον του 1892, [Τυπογραφείον Α.Κωνσταντινίδου], Αθήνα 1891.
- Σκοπετέα Έλλη, Το «πρότυπο βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880), [Πολύπτυχο], Αθήνα 1988.
- Σκορδά- Παπαγιαννοπούλου Αγγ., Η συμβολή των ξένων σχολείων στην Ανώτερη εκπαίδευση των κοριτσιών μετά την απελευθέρωση της Ελλάδος. Η Ανωτέρα Σχολή Κορασίων της Καρολίνας Βολμεράνζ στο Ναύπλιο (1831-1834), Πρακτικά Ε' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, τόμος Γ', Αθήνα 1996-1997, σσ.313-323.
- Σκουτερόπουλος Ν. Ιωάννης, Η αξία των μονοταξίων Διδασκαλείων και το μονοτάξιο Διδασκαλείον Αθηνών κατά το σχολικό έτος 1924-1925, Αθήνα 1925.
- Σολομωνίδης Χ. Σωκρ.- Ν. Εμμ.Λωρέντης, Πανιώνιος Γυμναστικός Σύλλογος, Αθήνα 1967
- Σολωμού Αλίκη, Στην Αθήνα του 1896 στο Επτά Ημέρες της Εφ. Καθημερινής της 22 Αυγούστου 2004.
- Σουλογιάννης Θ. Ευθ., Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, Η ζωή και το έργο του, [Αρσενίδη], Αθήνα 1995.
- Σουλογιάννης Ευθύμιος, Η Ελληνική Κοινότητα Αλεξανδρείας 1843-1993, [Ε.Λ.Ι.Α.], Αθήνα 1998.

Σουλογιάννης Ευθύμιος, Γεώργιος Αβέρωφ, πρότυπο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού στο περ. **Ημερησία, Η Ελλάδα των Ευεργετών**, (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004.

Σούτζος Αλέξανδρος, *Περί τεχνικής εκπαιδύσεως*, περ. **Πανδώρα**, τόμος 16, φυλλάδιο 379 της 15 Νοεμβρίου 1865 και φυλλάδιο 374 της 1 Ιανουαρίου 1866

Σούτσος Ι.Α., *Η βιομηχανία, Δελτίον της επί της Εμφυχώσεως της Εθνικής Βιομηχανίας Επιτροπής*, έτος Α', φύλλο 1, Σεπτέμβριος 1877 στο Ψαλιδόπουλος Μιχάλης (επιμέλεια), **Κείμενα για την Ελληνική Βιομηχανία τον 19^ο αιώνα, Φυσική Εξέλιξη ή Προστασία;** [Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ], Αθήνα 1994

Σοφινός Ζ. Δημήτριος, *Η πρώτη προσπάθεια για την ίδρυση Γυμνασίου στην Τήνο. Ανέκδοτα έγγραφα Γ.Α.Κ.*, **Επετηρίς Κυκλαδικών Μελετών**, τόμος ΙΒ', Αθήνα 1995, σσ.41-53

Σοφινός Ζ. Δημήτριος, *Ο ελληνοδιδάσκαλος και Σχολάρχης Τήνου (1824-1841) Ευστράτιος Πέτρου ο Κυδωνιεύς*, **Πρακτικά Α' Κυκλαδικού Συνεδρίου Άνδρος 5-9 Σεπτεμβρίου 1991, Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών (ΕΕΚΜ)**, τόμος 1991-1993, σσ.71-115.

Σπαθάκη Αρ., *Οικιακή Παιδαγωγική ή Περί της κατ' οίκον αγωγής των παιδών προς χρήσιν των τε γονέων, και ιδίως της μητρός, των νηπιαγωγών και των εν τοις Παρθεναγωγείοις εκπαιδευομένων νεανίδων*, Αθήναι 1889.

Σπανάκης Σ., *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια Υδρία*, τόμος 44, [Εταιρεία Ελληνικών Εκδόσεων Α.Ε.], Αθήνα 1987.

Σπανός Κώστας, *Ο Επίσκοπος Δωρόθεος Σχολάριος Ιδρυτής του Σχολείου στο Αμάραντο της Καλαμπάκας. Θεσσαλικό Ημερολόγιο, Κείμενα για τη Θεσσαλική Παιδεία στην Τουρκοκρατία*, τόμος Ε', Λάρισα 1983, (Ανατύπωση 1993).

Σπεράντζας Στέλιος, *Ο Συριανός Δημήτριος Βικέλας και οι Ολυμπιακοί Αγώνες, Κυκλαδικά θέματα*, έτος Δ', τεύχος 19, σσ.4-5.

Σπεράντζας Θ. Κ., *Κωνσταντάς Γρηγόριος, Θρησκευτική Ηθική Εγκυκλοπαίδεια (ΘΗΕ)*, τόμος 7 (1965), σσ.4-5.

Σπεράντζας Θ. Κ., *Ο Γρηγόριος Κωνσταντάς ως Έφορος της Παιδείας ανά τας Κυκλάδας, Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών, (ΕΕΚΜ)* τόμος 1 (1961), σσ.32-140

Σταματίου Γεώργιος, *Ο Εθνικός Ευεργέτης Σωτήριος Ανάργυρος*, [Αναργύριος και Κοργιαλένιος Σχολή Σπετσών], Αθήνα 1973.

Στασινόπουλος Ε., *Αι Αθήναι κατά τον περασμένο αιώνα*, Αθήνα 1963.

Στασινόπουλος Μιχαήλ, *Η Παιδεία κατά την Επανάστασιν και κατά τα πρώτα μετ' αυτήν έτη. Τα κατά την ίδρυσιν του Πανεπιστημίου, Παρνασσός*, τόμος ΙΒ', Οκτώβριος-Δεκέμβριος 1970, αρ.4, σσ.594-624.

Σταυρίδη-Πατρικίου Ρένα, *Γλώσσα, Εκπαίδευση και Πολιτική*, [Ολκός ΕΠΕ], Αθήνα 1999.

Στεργιέλλης Π. Αριστέιδης, *Η Εκπαίδευση της Πελοποννήσου, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, (Ανάτυπον εκ του Α' τόμου), τόμοι 2, Αθήνα 1981-1982, σσ.373-391.

Στίνης Γ.Ι., *Η Ίος και το 1821, Σπυρίδαν Βαλέτας, Κυκλαδικά θέματα*, έτος Γ', τεύχος 16-17, σσ.599-617.

Στυλιανίδης Στ. Στυλιανός, *Ο εθνικός Ευεργέτης Εμμανουήλ Μπενάκης και αι προς το Ελληνικόν Έθνος Δωρεαί του*, εν Αθήναις 1929.

Συγγρός Ανδρέας, *Απομνημονεύματα*, τόμοι 6, [Εστία], Αθήνα 1908.

Σύλλογος προς διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, *Χρονικά της τεσσαρακονταετίας 1899-1939*, [ΣΩΒ], εν Αθήναις 1939.

Σφυρόερας Β., *Καΐρης Θεόφιλος, ΘΗΕ*, τόμος 7, Αθήνα 1965.

Σφυρόερας Β., *Οι στόχοι της εκπαιδευτικής πολιτικής του Καποδίστρια. Ο Ιωάννης Καποδίστριας και η συγκρότηση του ελληνικού κράτους. Δημοσιεύματα Ιστορίας, Πολιτικού Βίου και Πολιτικών Θεσμών, Νομική Σχολή Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, (ΔΙΠΒΠΘ) 2*, [University Studio Press], Θεσσαλονίκη 1983.

Σχολάριος Δωρόθεος, *Έργα και Ημέραι*, εν Αθήναις 1877.

Σχολεῖον Κοπτικής και Ραπτικής, *Εφημερίς των Κυριών*, έτος Γ', αρ.151 (1890).

- Σχολή Χιλλ 1831-1991, Παρθεναγωγείον Χιλλ, Αθήνα 1991.
- Σωτηρόπουλος Δ. Παν., *Η Ελληνική Σχολή Ραχόβης - Καλαβρύτων, και ο ιδρυτής αυτής Ανδρούτσος Σπανός, Πελοποννησιακά*, τόμος Ι', Αθήνα 1974, σσ.137-154
- Τα κατά την Πρωτανειάν Γεωργίου Μιστριώτου τακτικού καθηγητού των Ελληνικών γραμμάτων Πρωτανεύσαντος κατά το Ακαδημαϊκόν έτος 1890-1891, [έκδοση Εθνικού Πανεπιστημίου], Αθήναι 1892.
- Ταγκόπουλος, *Βιογραφία και Διαθήκη του Μεγάλου Εθνικού Ευεργέτη Γ.Αβέρωφ*, εν Αθήναις 1899.
- Ταρσούλη Αθηνά, *Ελένη Αλταμούρα. Η πρώτη ζωγράφος στην Ελλάδα μετά το 1821*, Αθήνα 1934.
- Τερτσέτης Γ., *Ανέκδοτοι Λόγοι*, τόμος Α'-Β', [Διεθνή Βιβλία], Αθήνα 1969.
- Τζουμελέας Γ.Στ.- Παναγόπουλος Π.Δ., *Η εκπαίδευσή μας τα τελευταία εκατό χρόνια*, [Δημητράκος], Αθήνα 1933.
- Τζουμελέας Στ., *Συνοπτική Ιστορία της εν Ελλάδι ιδιωτικής Εκπαίδευσης. Επετηρίς της Δημοτικής Εκπαίδευσης του 1932*, τόμος Α', Αθήναι 1932.
- Τις Φρειδερίκος (Friedrich Thiersch), *Η Ελλάδα του Καποδίστρια*, (μετάφραση Σπήλιος), εισαγωγή, επιμέλεια, σχόλια Τάσου Βουρνά, τόμος Β', [Τολίδης], Αθήνα 1972.
- Το Παιδαγωγικόν Σχολείον, Σύγγραμμα περιοδικόν προς αναμόρφωσιν της των παιδών αγωγής και παιδείας* (μηνιαίον) [υπό Μιλτιάδου Βρατσάνου], 1883-1887, έτος Γ', Αθήναι 1887
- Το Φραιβελιανόν σύστημα εν Ελλάδι, Εστία*, τόμος Κ', αρ.505, 1 Σεπτεμβρίου 1885.
- Τομαρά- Σιδέρη Ματούλα, *Ευεργετισμός και Προσωπικότητα, Ευεργέτες Έλληνες του Καΐρου*, [Παπαζήσης], Αθήνα 2002.
- Τραυλός Ι. – Κόκκου Αγγ., *Ερμούπολη. Η δημιουργία μιας νέας πόλης στη Σύρο στις αρχές του 19ου αιώνα*, [Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος], Αθήνα 1980.
- Τριανταφυλλίδης Σ., *Οι κολλίγοι της Θεσσαλίας, Μελέτη περί Μορτής*, (α' έκδοση 1906), Αθήνα 1974.
- Τσιγγιρίδης Ν., *Τα κατά το κληροδότημα του εκ Φιλιππουπόλεως ασιδίου Α.Π. Κομιζοπούλου εν τη Εκκλησιαστική Ριζαρείω Σχολή στο Εβδομηκονταπενταετηρίς της Ριζαρείου Εκκλησιαστικής Σχολής 1844-1919*, πανηγυρικός τόμος, εν Αθήναις 1920, σσ.470-475.
- Τσιμπιδάρος Βάσος, *Οι Έλληνες στην Αγγλία*, [Αλκαίος] Αθήνα, 1974.
- Τσίρκας Στρατής, *Ο Καβάφης και η εποχή του*, [Κέδρος], (β' έκδοση 1971), 9η έκδοση, Αθήνα 1995
- Τσοκόπουλος Βάσις, *Ευαγγέλης Ζάππας, ο πρόδρομος των Ολυμπιακών Αγώνων στο περ. Ημερησία, Η Ελλάδα των Ευεργετών*, (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004.
- Τσοκόπουλος Βάσις, *Τα στάδια της τοπικής συνείδησης. Ο Πειραιάς, 1835-1935, στα Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας Νεοελληνική Πόλη. Οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος*, τόμος Α', [Ε.Μ.Ν.Ε.], Αθήνα 1985.
- Τσοκόπουλος Βάσις, *Ευαγγέλης Ζάππας, ο πρόδρομος των Ολυμπιακών Αγώνων στο περ. Ημερησία, Η Ελλάδα των Ευεργετών*, (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004.
- Τσοκόπουλος Βάσις, *Πειραιάς 1835-1870, Εισαγωγή στην ιστορία του Ελληνικού Μάντιστερο*, [Καστανιώτης], Σειρά Οικονομικής και Κοινωνικής Ιστορίας της Ελλάδας, Αθήνα 1984.
- Τσόπελας Βασίλειος, *Η Εκπαίδευσις των Τυφλών, Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν «Ηλίου»*, τόμος 17, σσ.964-965.
- Τσοτσόρος Ν.Στάθης, *Η Συγκρότηση του Βιομηχανικού Κεφαλαίου στην Ελλάδα (1898-1939)*, [Μ.Ι.Ε.Τ.], Αθήνα 1993.
- Τσουκαλάς Κωνσταντίνος, *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή, ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα 1830-1922*, μετάφραση Ιωάννας Πετροπούλου- Κων. Τσουκαλά, [Θεμέλιο], Αθήνα 1979.
- Τσουκαλάς Κωνσταντίνος, *Πολιτική των κυβερνήσεων από το 1881 ως το 1895*, ΙΕΕ, τόμος ΙΔ', σσ.39-56.

- Υπηρεσίαι Παναγιώτου Αντωνιάδου Αιγιέως και εις εθνικάς ανάγκας εισφοραί, Αθήνησι 1881, Λόγοι (συλλογή).
- Φακίδης Ιωάννης, *Ιστορία της Σχολής Ναυτικών Δοκίμων (1845-1973)*, Αθήνα 1996.
- Φασουλάκης Ν. Στέριος, *Ο Κοραΐς, η μετεκένωσις» και η γαλλική επανάσταση*, περ. *Ιστορικά*, Ε', τεύχος 10, Αθήνα 1999.
- Φασουλάκης Ν.Στέριος, Κοραΐς Αδαμάντιος, *Επιστολές Αθ.Κοραή προς Θεόφιλο και Ευανθία Καΐρη*, (χ.έ), (χ.τ.)1933, 1978.
- Φατσέας Αντ., *Σκέψεις επί της Δημοσίας και Ιδιωτικής Εκπαιδύσεως των Νέων Ελλήνων*. Μέρος Β', Αθήναι 1856, σσ.4-5.
- Φίλιας Β., Κατσούλη Γ., Νικολινάκου Μ., *Οικονομική Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας, από το 1831 μέχρι το 1897*, τόμος Β', [Παπαζήση], Αθήνα 1985.
- Φίλιας Βασίλης, *Κοινωνία και εξουσία στην Ελλάδα. Ι. Η νόθα αστικοποίηση 1800-1864*, [Gutenberg], Αθήνα 1972.
- Φιλιππίδης Δημήτρης, *Η ζωή και το έργο του αρχιτέκτονα Λύσανδρου Κουτατζόγλου (1811-1885)*, Αθήνα 1995.
- Φιλολογικός Σύλλογος Παρνασσός, *Λαχείον υπέρ της οικοδομής Σχολής απόρων παιδων*, Αθήνα 16 Ιουνίου 1875.
- Φουριώτης Αγγ., *Η Βασιλική Δραματική Σχολή, Μεγάλη Παιδαγωγική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμος Ε', σ.182.
- Φουρναράκη Ελένη, *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών, Ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910)*, [Ι.Α.Ε.Ν.], Αθήνα 1987.
- Φραγκίδης Α. Ανδρέας, *Η νήσος Σύρος υπό τοπογραφικήν, κλιματολογικήν και ιατρικήν έποψιν*, Ερμούπολη 1874.
- Φραγκουδάκη Άννα - Δραγώνα Θάλεια (επιμέλεια), *Τι είν' η πατρίδα μας, εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση*, [Αλεξάνδρεια], Αθήνα 1997.
- Φραγκουδάκη Άννα, *Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση και Φιλελεύθεροι Διανοούμενοι*, [Κέδρος], Αθήνα 1977.
- Φρατζιωκάκης Κ.Ερρίκος, (επιμέλεια και κείμενα), *Έλληνες Ζωγράφοι του δεκάτου ενάτου αιώνας*, [Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος], Αθήνα 1957.
- Φρεαρίτης Κ., «Βιβλιοκρισία» στο έργο του Δ.Σ. Στρούμπου, *Το μέλλον ήτοι περί ανατροφής και παιδύσεως: Πανδώρα 5 (1854-1855)*, σσ.526-527.
- Φωκιανός Ιωάννης, *1845-1896. Αναμνηστική έκδοσις επί τη συμπληρώσει τριακονταετίας από του θανάτου του*, [Ένωσις Γυμναστών], Αθήνα 1926.
- Φωστηρόπουλος Κ., *Περί γεωργικής εκπαιδύσεως*, *Δελτίον ΕΕΒΕ*, τεύχος 8, Αύγουστος 1869, σ.341.
- Φωτιάδου Π.Ε., *Εις τον Μιχαήλ Ζωσιμάν, Μιχαήλ Τσοίτσαν και Μιχαήλ Τσοίτσαν τον νεώτερον Μνημόσυνο λόγος*, Παρνασσός, *Περιοδικόν σύγγραμμα κατά τριμηνίαν εκδιδόμενον*, περίοδος 2α, τόμος Β', αρ.1, Ιανουάριος-Μάρτιος 1960, σσ.112-119.
- Χαλκιάπουλος Ι.Π., *Περί βελτιώσεως και εμψυχώσεως της εν Ελλάδι Γεωργίας*, Αθήνα 1880.
- Χαραλαμπίδης Θ., *Οι κυριότεροι σταθμοί της εκπαιδευτικής πολιτικής της Ελλάδας (1821-1971)*, Αθήνα 1971.
- Χαραλαμπόπουλος Θ., *Η ελληνική σχολή Σοπωτού-Καλαβρύτων, Πελοποννησιακά*, τεύχος Στ' (1962), σσ.190-195.
- Χαραλαμπόπουλος Δ. Χαράλαμπος, *Γεώργιος Κυριαζής, ο επιφανής ιατρός και Άνθρωπο. Εφ. Ναυπακτιακή*, αρ.40, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1989, σ.2.
- Χαραλαμπόπουλος Δ. Χαράλαμπος, *Η Ναυπακτία και ο Πλατανιώτης Γιατρός Γεώργιος Παπακώστας Κυριαζής*, Σύμμικτα, περ. *Ναυπακτιακά*, [Εταιρεία Ναυπακτιακών Μελετών], τόμος Β' 1984-1985, σσ.411-416.
- Χαραλάμπους Φ. Δημήτριος, *Ο Εκπαιδευτικός Όμιλος: η ίδρυση, η δράση του για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και η διάσπασή του*, [οίκος Αφών Κυριακίδη], Θεσσαλονίκη 1987.

Χαρίτος Γ. Χαράλαμπος, **Το ελληνικό νηπιαγωγείο και οι ρίζες του. Συμβολή στην Ιστορία της προσχολικής ηλικίας** Αθήνα, σειρά Τεκμήρια Νεοελληνικής Εκπαίδευσης, [Gutenberg], Αθήνα 1996.

Χαρίτος Γ. Χαράλαμπος, *Κωνσταντίνος Α. Καρτάλης (1836-1876) και Ιωάννης Α. Καρτάλης (1842-1908). Δύο παραδείγματα έμπρακτου πατριωτισμού. Διήμερο για τα σαράντα χρόνια από το θάνατό του*, (Αθήνα, 18-19 Φεβρουαρίου 1997). Βόλος, 8-9 Νοεμβρίου 1997, Αθήνα 1998, σσ.211-214.

Χαρίτος Γ. Χαράλαμπος, *Ένα ατελέσφορο κληροδότημα του Καν. Α. Καρτάλη για το Γυμνάσιο Βόλο», Αρχείο Θεσσαλικών Μελετών*, τόμος 12^{ος}, Βόλος 1999, σσ.121-147.

Χαρίτος Γ. Χαράλαμπος, **Η Εμπορική Σχολή του Βόλου (1900-1977) συμβολή στην ιστορία της**, Εταιρεία Θεσσαλικών Ερευνών, [Ωρες], Βόλος 1992.

Χαρίτος Γ. Χαράλαμπος, *Παιδεία και σχολεία. Η άνθηση του εκπαιδευτικού θεσμού στην πόλη και οι μεγάλες μορφές των Γραμμάτων, Επτά Ημέρες της Καθημερινής*, τόμος Θ', Θεσσαλία, σσ.39-45.

Χαρίτος Γ. Χαράλαμπος, *Σελίδες από την ιστορία της εκπαίδευσης στη Μαγνησία κατά την ύστερη περίοδο της Τουρκοκρατίας(1860-1880)*, Αρχείο Θεσσαλικών Μελετών, περιοδική έκδοση της **Εταιρείας Θεσσαλικών Ερευνών**, τόμος Ζ', [Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος της Θετταλομαγνησίας], Βόλος 1985, σσ.41-91.

Χαρίτος Γ. Χαράλαμπος, **Το Παρθεναγωγείο του Βόλου**, τόμοι 2, [I.A.E.N.], τόμος Α', Αθήνα 1989.

Χαρίτος Γ.Χαράλαμπος- Κανδήλα Ιουλία, **Κασσαβέτεια Γεωργική Σχολή Αιδινίου (1888-1914),συμβολή στην ιστορία της γεωργικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα**, [Δημοσιεύματα του Εργαστηρίου Εκπαιδευτικής Ιστορίας του Παιδαγωγικού τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης Πανεπιστημίου Θεσσαλίας], Βόλος 1997.

Χαρίτος Γ.Χαράλαμπος, **Η «Αχιλλοπούλειος» Εμπορική Σχολή, Συμβολή στην ιστορία των σχολείων της Τσαγκαράδας**, Αρχείο Θεσσαλικών Μελετών, (ανάτυπο από τον 10^ο τόμο, σσ.199-252), [Εταιρεία Θεσσαλικών Ερευνών], Βόλος 1992.

Χαρίτος Γ. Χαράλαμπος, *Σελίδες από την ιστορία της εκπαίδευσης στη Μαγνησία κατά την ύστερη περίοδο της Τουρκοκρατίας (1860-1880)*, (ανάτυπο Ζ' τόμου του Αρχείου Θεσσαλικών Μελετών, σσ.41-91), [Φιλοεκπαιδευτικός Σύλλογος της Θετταλομαγνησίας], Βόλος 1985

Χαρίτος Γ. Χαράλαμπος, **Το ελληνικό νηπιαγωγείο και οι ρίζες του. Συμβολή στην Ιστορία της προσχολικής ηλικίας** Αθήνα. Σειρά: Τεκμήρια νεοελληνικής εκπαίδευσης 4, [Gutenberg], Αθήνα 1986.

Χασιώτης Ι, *Επισκόπηση της ιστορίας της ελληνικής διασποράς*, [Βάνιας], Θεσσαλονίκη 1993.

Χατζηιωάννου Μαρία Χριστίνα, *Ανδρέας Συγγρός, ο συνδυασμός του 'Εθνικού ευεργέτη' και του 'Εθνικού τοκογλύφου*, περ. **Ημερησία. Η Ελλάδα των Ευεργετών**, (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004.

Χατζηωσήφ Χ., **Η Γηραιά Σελήνη. Η Βιομηχανία στην Ελληνική Οικονομία, 1830-1940**, [Θεμέλιο], Αθήνα 1993.

Χατζηκώστας Γ., **Δωρόθεος Σχολάριος**, Αθήναι 1958.

Χατζημανωλάκης Ε. Γιάννης, *Κωνσταντίνος Ιωνίδης (Ιπλιξής), Γεννήτορας μιας φιλογενούς «δυναστείας» στο περ. Ημερησία, Η Ελλάδα των Ευεργετών*, (επιμέλεια Λάμπρος Γαλάνης), Αθήνα 2004.

Χατζηστεφανίδης Δ. Θεόφ., **Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης, (1821-1986)**, [Παπαδήμα], β' έκδοση, Αθήνα 1990

Χατζιώτης Κώστας, **Εθνικοί Ευεργέτες**, ημερολόγιο 1994, [Εκπαιδευτήρια Δούκα], Αθήνα 1994

Χατζόπουλος Κώστας, **Ελληνικά Σχολεία στην Περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας, (1453-1821)**, [Βάνιας], Θεσσαλονίκη 1991.

Χατσόπουλος Ιωάννης, *Ευεργέται και δωρηταί, Εκατονταετηρίς του ΕΜΠ (1837-1937)*, περ. **Τεχνικά Χρονικά**, τεύχος 181, Ιούλιος Αθήνα 1939, σσ.60-93.

- Χουλιαράκης Μ., *Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος, 1821-1971, τόμος Α'-Μέρος ΙΙ*, [ΕΚΚΕ], Αθήνα 1974.
- Χουμανίδη Θ.Α., *Οικονομική Ιστορία της Ελλάδος, από της Τουρκοκρατίας μέχρι του έτους 1935, τόμος Β'*, [Παπαζήση], Αθήνα 1990.
- Χουρμούζη Ελένη, *Η Ελλάδα μετά τον πόλεμο του 1897*, ΙΕΕ, τόμος ΙΔ', σσ.160-179.
- Χρηστίδης Α., *Η εκπαίδευσις ημών και αγωγή κατά τον 19^ο αιώνα*, Αρμονία, τόμος 4, 1901, σ.415.
- Χρηστίνης Δ., *Πραγματεία περί Γεωργικής Πρακτικής Εκπαιδεύσεως ή περί συστάσεως προτύπων δημοσίων αγροκτηπίων*, Αθήνα 1875.
- Χρυσάφης Ε. Ι., *Μελέτη περί γυμναστικής, Ποδηλατική και Αθλητική Επιθεώρησις της Ανατολής 1 (1898-1899)*, σσ.297-300.
- Χρυσάφης Ι., *Η σωματική αγωγή και η στρατιωτική προπαίδευσις της νεότητος και η ενδεικνυομένη οργάνωσις αυτών*, Αθήνα 1825, *Δελτίον Υπουργείου Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως*, Παράρτημα 15, σσ.6-8.
- Χρυσάφης Ι., *Οι πρώτοι Ολυμπιακοί Αγώνες εν Αθήναις (1859)*, *Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος*, τόμος 3 (1924), σσ.327-337.
- Χρυσικοπούλου Μαίρη, *Γυναικείες Μορφές της Αιτωλοακαρνανίας*, [Ίφιτος], Αγρίνιο 2000.
- Χώρας Αθ. Γεώργιος, *Μουσική Παιδεία και ζωή στο Ναύπλιο, 18ος-20ος αιώνας*, [έκδοση Δήμου Ναυπλίου], Ναύπλιο 1994.
- Ψαλιδόπουλος Μιχάλης (επιμέλεια), *Κείμενα για την Ελληνική Βιομηχανία τον 19ο αιώνα, Φυσική Εξέλιξη ή Προστασία;* [Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ], Αθήνα 1994.
- Ψυρούκης Νίκος, *Το Νεοελληνικό Παροικιακό Φαινόμενο*, [Επικαιρότητα Ο.Ε.], Αθήνα 1983.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

- Αντωνόπουλος Ιωάννης, *Finance et politique en Grèce, Les Relations Francohelleniques d.1897-a.1914*, [διδασκτορική διατριβή], Πανεπιστήμιο Paris-1.
- Ariès Philippe, *Essais sur l'histoire de la mort en Occident du Moyen Age a nos jours*, [Seuil], Paris 1975.
- Ariès Philippe, *L'homme devant la mort I. Les Temps de gisants II. La mort ensauvagée*, Paris, [Seuil], 1977.
- Biris Costas, *La société d Athènes au temps du roi George I, L' Hellénisme contemporain*, Μάρτιος-Απρίλιος 1950.
- Bouvier Jean, *Initiation au vocabulaire et aux mécanismes économiques contemporains XIX-XX siècles*, [SEDES] Paris 1977.
- Capodistrias J., *Correspondance du Compte J. Capodistria, président de la Grèce, comprenant les lettres diplomatiques, administratives et particulières écrites par lui depuis le 20 Avril 1827 jusqu'au 9 Octobre 1831*, [publiées par E.A. Bétant], τόμος ΗΙ', Γενεύη-Παρίσι 1839.
- Chassiotis G., *L instruction publique chez les Crecs*, [Ernest Leroux, Libraire Editeur], Paris 1881.
- Chatzioannou Maria Christina, *"The Emergence of a Business Culture in the Modern Greek State"*, ανακοίνωση στο *Third European Business History Association* (Ρότερνταμ 24-26 Σεπτεμβρίου 199), δημοσιευμένη στο Anne Marie Kuijlaars, Kim Prudon, Joop Visser (επιμέλεια) *Business and Society, Πρακτικά Συνεδρίου, Ρότερνταμ*, σσ.469-476.
- Dendrinou-Antonakaki Kalliniki, *Greek Education Reorganisation of the Administrative Structure Bureau of Publications. Teachers College, Columbia University, New York* 1955.
- Dertilis B. Georges, *Banquiers, usurers at paysans. Réseaux de crédit et stratégies du capital en Crece 1780-1930*. Fondation de Treilles, [Edition de Decouverte], Paris 1988.
- Dimaras Al. , *Foreign particular English Influences on Education Policies in Greece during the War of Independence and Developpement under Capodistrias 1821-1831*, Thesis submitted for the award of the degree of doct. of philosophy at London University by Alexis Dimaras, July 1972.

- Dutrône H., **Extraits de la correspondance de H. Dutrône avec M. le Président Capodistria, pour éclairer la polémique élevée à l'occasion des derniers événements de Grèce**, Παρίσι 1831.
- Finley George, **A history of Creece**, τόμοι 7, [H.F.Tozer], London 1877.
- Fournaraki Eleni, **Institutrice, Femme et Mère, Idées sur l'éducation des femmes grecques en XIXème siècle**, (διδασκτορική διατριβή), Παρίσι 1987.
- Hobsbawm J.E., **Nations and Nationalism, since 1780**, Programme, Myth.Reality, [Cambridge Univercity Press], Cambridge 1990.
- Le Goff Jaques, **Marchands et Banquiers du Moyen Age**, [PUF], Παρίσι 1980, (6^η έκδοση, σειρά: Que sais- je?, αρ.699).
- Leontsinis N. G., **The island of Kythera a social history (1700-1863)**, [S.Saripolos Library], Athens 1987
- Mansolas, **Statistique de la Grèce, Recensement de la Population en 1870**, Athènes 1874.
- Moraitinis A. Pierre, **La Grèce telle qu'elle est**, (πρόλογος Χρ. Αργιαντώνη), [Firmin Didot et Cie, Libraires Editeurs/ Athènes, Librairie Karl Wilberg], Αθήνα 1877.
- Quinn Daniel, **Education in Greece**, Ουάσιγκτον D.C.1898.
- Thèodorou Vassiliki, **Oeuvres de Bienfaisance en Grèce, (1870-1920), profil et attitudes des donateurs**, [ανέκδοτη διδακτορική διατριβή] Paris 1987.
- Travlos Jean, **Athènes au fils du temps**, Παρίσι 1972.
- Tuckerman Charlos, **The Greeks of today**, Νέα Υόρκη, 1873, σσ.78-79.
- Vovelle Michel, **Pietè baroque et déchristianisation en Provence au XVIIIe siècle**, [Seuil], Paris 1978.

ΜΕΡΟΣ Α' :

ΠΙΝΑΚΕΣ

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΣΥΝΟΛΙΚΑ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ						
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΥΕΡΓΕΣΙΩΝ	ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ	ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ	ΠΕΡΙΟΧΕΣ ΟΘΩΜ. ΑΥΤΟΚΡ.	ΦΙΛΕΛΛΗΝΕΣ	ΑΓΝΩΣΤΟ
1829-1830	261	43	207	4	7	0
1831-1840	355	113	181	41	20	0
1841-1850	378	220	115	25	14	4
1851-1860	175	87	59	21	3	5
1861-1870	128	64	48	13	1	2
1871-1880	188	93	72	13	5	5
1881-1890	201	97	70	14	3	17
1891-1900	152	53	67	11	3	18
1901-1913	143	40	50	31	0	23
ΣΥΝΟΛΟ	1982	810	869	173	56	74

Πίνακας 1.

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ ΓΕΝΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ						
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΥΕΡΓΕΣΙΩΝ	ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ	ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ	ΠΕΡΙΟΧΕΣ ΟΘΩΜ. ΑΥΤΟΚΡ.	ΦΙΛΕΛΛΗΝΕΣ	ΑΓΝΩΣΤΟ
1829-1830	187	15	168	1	3	0
1831-1840	83	18	56	4	5	0
1841-1850	42	29	11	1	1	0
1851-1860	32	15	16	0	1	0
1861-1870	20	8	11	1	0	0
1871-1880	27	15	11	1	0	0
1881-1890	33	12	14	5	0	2
1891-1900	40	15	23	1	0	1
1901-1913	43	8	19	15	0	1
ΣΥΝΟΛΟ	507	135	329	29	10	4

Πίνακας 2.

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ ΤΩΝ ΔΙΔΑΣΚΑΛΕΙΩΝ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ				
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΥΕΡΓΕΣΙΩΝ	ΕΞΩΤΕΡΙΚΟ Υ	ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ	ΑΓΝΩΣΤΟ
1829-1830	0	0	0	0
1831-1840	1	1	0	0
1841-1850	0	0	0	0
1851-1860	0	0	0	0
1861-1870	3	1	1	1
1871-1880	0	0	0	0
1881-1890	0	0	0	0
1891-1900	1	0	1	0
1901-1913	3	3	0	0
ΣΥΝΟΛΟ	8	5	2	1

Πίνακας 3.

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ ΠΡΟΧΟΛΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ			
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΥΕΡΓΕΣΙΩΝ	ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ	ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ
1829-1830	0	0	0
1831-1840	2	2	0
1841-1850	0	0	0
1851-1860	3	2	1
1861-1870	5	4	1
1871-1880	3	1	2
1881-1890	4	3	1
1891-1900	0	0	0
1901-1913	2	0	2
ΣΥΝΟΛΟ	19	12	7

Πίνακας 4.

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΕΙΑΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ						
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΥΕΡΓΕΣΙΩΝ	ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ	ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ	ΠΕΡΙΟΧΕΣ ΟΘΩΜ. ΑΥΤΟΚΡ.	ΦΙΛΕΛΛΗΝΕΣ	ΑΙΓΝΩΣΤΟ
1829-1830	2	0	1	0	1	0
1831-1840	240	78	116	36	10	0
1841-1850	321	186	102	23	10	0
1851-1860	92	39	35	18	0	0
1861-1870	56	27	22	7	0	0
1871-1880	32	16	11	4	1	0
1881-1890	22	13	7	1	0	1
1891-1900	24	6	13	1	0	4
1901-1913	18	4	9	1	0	4
ΣΥΝΟΛΟ	807	369	316	91	22	9

Πίνακας 5.

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗΣ ΓΥΝΑΙΚΕΙΑΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ				
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΥΕΡΓΕΣΙΩΝ	ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ	ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ	ΑΙΓΝΩΣΤΟ
1829-1830	0	0	0	0
1831-1840	0	0	0	0
1841-1850	0	0	0	0
1851-1860	0	0	0	0
1861-1870	0	0	0	0
1871-1880	0	0	0	0
1881-1890	2	0	2	0
1891-1900	9	4	3	2
1901-1913	13	6	7	0
ΣΥΝΟΛΟ	24	10	12	2

Πίνακας 6.

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ ΙΕΡΑΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ						
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΥΕΡΓΕΣΙΩΝ	ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ	ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ	ΠΕΡΙΟΧΕΣ ΟΘΩΜ. ΑΥΤΟΚΡ.	ΦΙΛΕΛΛΗΝΕΣ	ΑΓΝΩΣΤΟ
1829-1830	16	3	12	0	1	0
1831-1840	4	1	3	0	0	0
1841-1850	10	4	4	2	0	0
1851-1860	12	7	4	0	1	0
1861-1870	16	4	10	2	0	0
1871-1880	12	5	5	2	0	0
1881-1890	6	2	4	0	0	0
1891-1900	13	4	5	4	0	0
1901-1913	3	0	0	1	0	2
ΣΥΝΟΛΟ	92	30	47	11	2	2

Πίνακας 7.

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ ΟΡΦΑΝΟΤΡΟΦΕΙΩΝ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ						
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΥΕΡΓΕΣΙΩΝ	ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ	ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ	ΠΕΡΙΟΧΕΣ ΟΘΩΜ. ΑΥΤΟΚΡ.	ΦΙΛΕΛΛΗΝΕΣ	ΑΓΝΩΣΤΟ
1829-1830	31	4	24	1	2	0
1831-1840	15	5	9	1	0	0
1841-1850	7	3	4	0	0	0
1851-1860	43	27	12	3	1	0
1861-1870	48	30	14	4	0	0
1871-1880	124	65	51	4	3	1
1881-1890	141	56	57	7	0	21
1891-1900	75	23	36	5	1	10
1901-1913	43	16	18	0	0	9
ΣΥΝΟΛΟ	527	229	225	25	7	41

Πίνακας 8.

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ ΑΘΛΗΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ						
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΥΕΡΓΕΣΙΩΝ	ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ	ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ	ΠΕΡΙΟΧΕΣ ΟΘΩΜ. ΑΥΤΟΚΡ.	ΦΙΛΕΛΛΗΝΕΣ	ΑΓΝΩΣΤΟ
1829-1830	0	0	0	0	0	0
1831-1840	0	0	0	0	0	0
1841-1850	1	0	0	1	0	0
1851-1860	0	0	0	0	0	0
1861-1870	0	0	0	0	0	0
1871-1880	0	0	0	0	0	0
1881-1890	1	0	1	0	0	0
1891-1900	4	1	3	0	0	0
1901-1913	12	7	4	0	0	1
ΣΥΝΟΛΟ	18	8	8	1	0	1

Πίνακας 9.

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ						
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΥΕΡΓΕΣΙΩΝ	ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ	ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ	ΠΕΡΙΟΧΕΣ ΟΘΩΜ. ΑΥΤΟΚΡ	ΦΙΛΕΛΛΗΝΕΣ	ΑΓΝΩΣΤΟ
1829-1830	2	0	0	0	2	0
1831-1840	13	4	3	0	6	0
1841-1850	21	7	4	0	10	0
1851-1860	7	3	4	0	0	0
1861-1870	5	2	2	1	0	0
1871-1880	13	8	4	1	0	0
1881-1890	6	3	2	1	0	0
1891-1900	8	6	2	0	0	0
1901-1913	9	5	3	0	0	1
ΣΥΝΟΛΟ	84	38	24	3	18	1

Πίνακας 10.

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ ΤΕΧΝΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ						
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΥΕΡΓΕΣΙΩΝ	ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ	ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ	ΠΕΡΙΟΧΕΣ ΟΘΩΜ. ΑΥΤΟΚΡ.	ΦΙΛΕΛΛΗΝΕΣ	ΑΙΓΝΩΣΤΟ
1829-1830	0	0	0	0	0	0
1831-1840	7	3	2	0	2	0
1841-1850	5	2	0	0	3	0
1851-1860	6	5	1	0	0	0
1861-1870	5	3	2	0	0	0
1871-1880	5	1	3	0	1	0
1881-1890	5	3	1	1	0	0
1891-1900	17	8	8	0	0	1
1901-1913	11	4	3	2	0	2
ΣΥΝΟΛΟ	61	29	20	3	6	3

Πίνακας 11.

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ ΓΕΩΡΓΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ					
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΥΕΡΓΕΣΙΩΝ	ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ	ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ	ΦΙΛΕΛΛΗΝΕΣ	ΑΙΓΝΩΣΤΟ
1829-1830	0	0	0	1	0
1831-1840	0	0	0	0	0
1841-1850	0	0	0	0	0
1851-1860	1	1	0	0	0
1861-1870	2	2	0	0	0
1871-1880	2	2	0	0	0
1881-1890	5	3	2	0	0
1891-1900	8	6	0	0	1
1901-1913	6	6	0	0	0
ΣΥΝΟΛΟ	24	20	2	1	1

Πίνακας 12.

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ ΕΜΠΟΡΙΚΗΣ-ΝΑΥΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ				
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΥΕΡΓΕΣΙΩΝ	ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ	ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ	ΑΓΝΩΣΤΟ
1829-1830	0	0	0	0
1831-1840	0	0	0	0
1841-1850	0	0	0	0
1851-1860	0	0	0	0
1861-1870	2	2	0	0
1871-1880	0	0	0	0
1881-1890	1	1	0	0
1891-1900	4	2	1	1
1901-1913	4	4	0	0
ΣΥΝΟΛΟ	11	9	1	1

Πίνακας 13.

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ ΤΗΣ «ΥΠΕΡ ΤΟΥ ΕΘΝΟΥΣ» ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ						
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΥΕΡΓΕΣΙΩΝ	ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ	ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ	ΠΕΡΙΟΧΕΣ ΟΘΩΜ. ΑΥΤΟΚΡ	ΦΙΛΕΛΛΗΝΕΣ	ΑΓΝΩΣΤΟ
1829-1830	38	19	15	2	2	0
1831-1840	15	12	0	0	3	0
1841-1850	20	19	0	1	0	0
1851-1860	26	23	2	1	0	0
1861-1870	15	13	2	0	0	0
1871-1880	14	10	1	3	0	0
1881-1890	14	10	3	1	0	0
1891-1900	13	6	4	2	0	1
1901-1913	14	4	1	4	0	5
ΣΥΝΟΛΟ	169	116	28	14	5	6

Πίνακας 14.

ΦΥΛΟ

ΦΥΛΟ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΣΥΝΟΛΙΚΑ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ			
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΑΝΔΡΕΣ	ΓΥΝΑΙΚΕΣ	ΕΤΑΙΡΕΙΕΣ- ΟΜΑΔΙΚΕΣ ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΟΜΟΓΕΝΩΝ
1829-1830	255	6	17
1831-1840	336	19	12
1841-1850	337	41	11
1851-1860	154	21	7
1861-1870	111	17	9
1871-1880	164	24	6
1881-1890	153	48	3
1891-1900	135	17	4
1901-1913	114	29	5
<i>Σύνολο ευεργετών</i>	1760	222	74

Πίνακας 15

ΦΥΛΟ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ ΣΕ ΔΙΑΦΟΡΟΥΣ ΤΟΜΕΙΣ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ (1829-1913)		
ΤΟΜΕΙΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ	ΑΝΔΡΕΣ	ΓΥΝΑΙΚΕΣ
ΓΕΝΙΚΗ	489	18
ΔΙΔΑΣΚΑΛΕΙΑ	5	2
ΠΡΟΣΧΟΛΙΚΗ	19	9
ΙΕΡΑΤΙΚΗ	84	8
ΟΡΦΑΝΟΤΡΟΦΕΙΑ	440	87
ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ	745	62
ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗ ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ	10	7
ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ	74	10
ΤΕΧΝΙΚΗ	58	3
ΓΕΩΡΓΙΚΗ	19	5
ΕΜΠΟΡΟ-ΝΑΥΤΙΚΗ	11	0
ΑΘΛΗΤΙΚΗ	14	2
«ΕΘΝΟΣ»	160	9
<i>Σύνολο επιλεγμένων πράξεων ευεργεσίας</i>	1760	222

Πίνακας 16.

ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ

ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΣΥΝΟΛΙΚΑ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ				
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΕΙΤΑΜΟΙ	ΑΓΑΜΟΙ	ΑΤΕΚΝΟΙ	ΑΓΝΩΣΤΟ
1829-1830	41	57	25	138
1831-1840	98	51	49	157
1841-1850	122	69	48	139
1851-1860	44	33	31	67
1861-1870	31	27	19	51
1871-1880	44	25	39	80
1881-1890	37	30	63	71
1891-1900	27	29	56	40
1901-1913	22	23	47	52
ΣΥΝΟΛΟ	466	344	377	795

Πίνακας 17.

ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ ΓΕΝΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ (ΓΑ-ΓΕ-ΓΒ) ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ				
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΕΙΤΑΜΟΙ	ΑΓΑΜΟΙ	ΑΤΕΚΝΟΙ	ΑΓΝΩΣΤΟ
1829-1830	33	49	18	87
1831-1840	14	12	10	47
1841-1850	12	6	4	20
1851-1860	8	6	2	16
1861-1870	3	1	4	12
1871-1880	4	3	9	11
1881-1890	6	3	5	19
1891-1900	8	5	2	25
1901-1913	16	3	4	20
ΣΥΝΟΛΟ	104	88	58	257

Πίνακας 18.

ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ ΤΩΝ ΔΙΔΑΣΚΑΛΕΙΩΝ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ				
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΕΓΓΑΜΟΙ	ΑΓΑΜΟΙ	ΑΤΕΚΝΟΙ	ΑΙΓΝΩΣΤΟ
1829-1830	0	0	0	0
1831-1840	0	0	0	1
1841-1850	0	0	0	0
1851-1860	0	0	0	0
1861-1870	0	1	1	1
1871-1880	0	0	0	0
1881-1890	0	0	0	0
1891-1900	0	1	0	0
1901-1913	1	0	1	1
ΣΥΝΟΛΟ	1	2	2	3

Πίνακας 19.

ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ ΠΡΟΣΧΟΛΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ				
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΕΓΓΑΜΟΙ	ΑΓΑΜΟΙ	ΑΤΕΚΝΟΙ	ΑΙΓΝΩΣΤΟ
1829-1830	0	0	0	0
1831-1840	1	0	1	0
1841-1850	0	0	0	0
1851-1860	0	0	3	0
1861-1870	1	1	2	2
1871-1880	0	0	2	1
1881-1890	0	0	1	3
1891-1900	0	0	0	0
1901-1913	0	1	1	0
ΣΥΝΟΛΟ	2	1	10	6

Πίνακας 20.

ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΕΙΑΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ				
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΕΙΓΑΜΟΙ	ΑΓΑΜΟΙ	ΑΤΕΚΝΟΙ	ΑΓΝΩΣΤΟ
1829-1830	0	0	0	2
1831-1840	72	38	47	83
1841-1850	78	75	73	95
1851-1860	15	15	23	39
1861-1870	2	17	8	29
1871-1880	8	8	5	11
1881-1890	7	1	11	3
1891-1900	8	2	7	7
1901-1913	3	3	7	5
ΣΥΝΟΛΟ	193	159	181	274

Πίνακας 21.

ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗΣ ΓΥΝΑΙΚΕΙΑΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ				
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΕΙΓΑΜΟΙ	ΑΓΑΜΟΙ	ΑΤΕΚΝΟΙ	ΑΓΝΩΣΤΟ
1829-1830	0	0	0	0
1831-1840	0	0	0	0
1841-1850	0	0	0	0
1851-1860	0	0	0	0
1861-1870	0	0	0	0
1871-1880	0	0	0	0
1881-1890	0	0	0	2
1891-1900	1	3	1	4
1901-1913	3	0	4	6
ΣΥΝΟΛΟ	4	3	5	12

Πίνακας 22.

ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ ΙΕΡΑΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ				
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΕΓΓΑΜΟΙ	ΑΓΑΜΟΙ	ΑΤΕΚΝΟΙ	ΑΓΝΩΣΤΟ
1829-1830	2	2	8	4
1831-1840	2	0	0	2
1841-1850	0	3	1	6
1851-1860	3	3	4	2
1861-1870	8	1	3	4
1871-1880	3	0	4	5
1881-1890	1	0	1	4
1891-1900	2	0	4	7
1901-1913	1	0	1	1
ΣΥΝΟΛΟ	22	9	26	35

Πίνακας 23

ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ ΟΡΦΑΝΟΤΡΟΦΕΙΩΝ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ				
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΕΓΓΑΜΟΙ	ΑΓΑΜΟΙ	ΑΤΕΚΝΟΙ	ΑΓΝΩΣΤΟ
1829-1830	8	6	12	5
1831-1840	3	3	7	2
1841-1850	2	1	4	0
1851-1860	10	6	14	13
1861-1870	6	6	17	19
1871-1880	8	12	55	49
1881-1890	27	22	43	49
1891-1900	15	10	24	26
1901-1913	7	14	6	16
ΣΥΝΟΛΟ	86	80	182	179

Πίνακας 24.

ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ ΑΘΛΗΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ				
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΕΓΓΑΜΟΙ	ΑΓΑΜΟΙ	ΑΤΕΚΝΟΙ	ΑΓΝΩΣΤΟ
1829-1830	0	0	0	0
1831-1840	0	0	0	0
1841-1850	0	0	1	0
1851-1860	0	0	0	0
1861-1870	0	0	0	0
1871-1880	0	0	0	0
1881-1890	0	0	1	0
1891-1900	0	0	4	0
1901-1913	8	1	0	3
ΣΥΝΟΛΟ	8	1	6	3

Πίνακας 25.

ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ				
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΕΓΓΑΜΟΙ	ΑΓΑΜΟΙ	ΑΤΕΚΝΟΙ	ΑΓΝΩΣΤΟ
1829-1830	0	0	1	1
1831-1840	3	4	3	3
1841-1850	6	4	4	7
1851-1860	0	3	3	1
1861-1870	0	2	1	2
1871-1880	3	1	5	4
1881-1890	4	0	2	0
1891-1900	1	2	5	0
1901-1913	1	1	2	5
ΣΥΝΟΛΟ	18	17	26	23

Πίνακας 26.

ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ ΤΕΧΝΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ				
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΕΙΤΑΜΟΙ	ΑΓΑΜΟΙ	ΑΤΕΚΝΟΙ	ΑΓΝΩΣΤΟ
1829-1830	0	0	0	0
1831-1840	0	0	3	4
1841-1850	0	0	3	2
1851-1860	1	0	5	0
1861-1870	2	0	2	1
1871-1880	3	0	0	2
1881-1890	0	2	1	2
1891-1900	1	9	1	6
1901-1913	2	2	5	2
ΣΥΝΟΛΟ	9	13	20	19

Πίνακας 27.

ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ ΓΕΩΡΓΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ				
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΕΙΤΑΜΟΙ	ΑΓΑΜΟΙ	ΑΤΕΚΝΟΙ	ΑΓΝΩΣΤΟ
1829-1830	0	0	0	0
1831-1840	0	0	0	0
1841-1850	0	0	0	0
1851-1860	1	0	0	0
1861-1870	1	0	1	0
1871-1880	1	0	0	1
1881-1890	1	0	1	3
1891-1900	2	0	1	5
1901-1913	2	0	1	3
ΣΥΝΟΛΟ	8	0	4	12

Πίνακας 28.

ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ ΕΜΠΟΡΙΚΗΣ-ΝΑΥΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ				
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΕΙΤΑΜΟΙ	ΑΓΑΜΟΙ	ΑΤΕΚΝΟΙ	ΑΓΝΩΣΤΟ
1829-1830	0	0	0	0
1831-1840	0	0	0	0
1841-1850	0	0	0	0
1851-1860	0	0	0	0
1861-1870	2	0	0	0
1871-1880	0	0	0	0
1881-1890	0	0	1	0
1891-1900	1	1	1	1
1901-1913	1	1	2	0
ΣΥΝΟΛΟ	4	2	4	1

Πίνακας 29.

ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ ΤΗΣ «ΥΠΕΡ ΤΟΥ ΕΘΝΟΥΣ» ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ				
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΕΙΤΑΜΟΙ	ΑΓΑΜΟΙ	ΑΤΕΚΝΟΙ	ΑΓΝΩΣΤΟ
1829-1830	16	2	4	16
1831-1840	4	2	0	9
1841-1850	6	2	2	10
1851-1860	4	3	3	16
1861-1870	5	0	0	10
1871-1880	2	3	2	7
1881-1890	5	2	1	6
1891-1900	4	0	2	7
1901-1913	6	1	1	6
ΣΥΝΟΛΟ	52	15	15	87

Πίνακας 30.

Οικογενειακή κατάσταση του συνόλου των ευεργετών				
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΕΓΓΑΜΟΙ	ΑΓΑΜΟΙ	ΑΤΕΚΝΟΙ	ΑΓΝΩΣΤΟ
1829-1830	36	56	14	142
1831-1840	86	39	40	183
1841-1850	113	29	48	167
1851-1860	34	30	31	68
1861-1870	29	27	17	51
1871-1880	40	17	39	80
1881-1890	29	21	63	77
1891-1900	27	19	51	45
1901-1913	17	13	47	54
ΣΥΝΟΛΟ	411	251	350	867

Πίνακας 31

ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ

<i>Κατανομή των ευεργετών σε επαγγελματικές κατηγορίες (1829-1913).</i>	
<i>Είδος επαγγέλματος</i>	<i>Αριθμός ευεργετών</i>
ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΑ	163
ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ	84
ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΑ	53
ΙΑΤΡΙΚΑ	43
ΔΙΚΑΣΤΙΚΑ	40
ΥΠΑΛΛΗΛΟΙ	46
ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΕΣ*	684
ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ	81
ΠΟΛΙΤΙΚΟΙ	231
ΔΗΜΟΣΙΟΓΡΑΦΟΙ	26
ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΕΣ-ΜΗΧΑΝΙΚΟΙ	32
ΆΛΛΑ**	109
ΑΓΝΩΣΤΟ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ	390

Πίνακας 32.

*Στην κατηγορία των επιχειρηματιών εντάχθηκαν οι έμποροι, οι τραπεζίτες, οι χρηματιστές, οι ελεύθεροι επαγγελματίες, οι εφοπλιστές, οι βιομήχανοι, οι εργοστασιάρχες.

**Στα «άλλα» επαγγέλματα κατατάξαμε διάφορα χειρωνακτικά, την οικιακή απασχόληση και όσα δε μπορούσαν να ενταχθούν στις παραπάνω κατηγορίες.

Επαγγελματικές κατηγορίες ευεργετών Γενικής Εκπαίδευσης ανά δεκαετία (1829-1913).													
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΑ	ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ	ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΑ	ΙΑΤΡΙΚΑ	ΔΙΚΑΣΤΙΚΑ	ΥΠΑΛΛΗΛΟΙ	ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΕΣ*	ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ	ΠΟΛΙΤΙΚΟΙ	ΔΗΜΟΣΙΟΓΡΑΦΟΙ	ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΕΣ-ΜΗΧΑΝΙΚΟΙ	ΆΛΛΑ**	ΑΓΝΩΣΤΟ
1829-1830	38	4	7	0	1	1	25	5	19	0	0	16	71
1831-1840	10	3	3	2	0	0	16	0	13	0	2	6	28
1841-1850	3	2	4	1	0	0	11	0	2	0	1	7	11
1851-1860	6	2	2	2	2	0	7	0	5	0	0	3	3
1861-1870	1	3	0	0	1	0	9	0	5	0	0	1	0
1871-1880	2	5	1	2	0	0	6	0	6	0	0	2	3
1881-1890	1	2	1	0	1	5	9	0	4	0	0	5	5
1891-1900	4	6	1	2	2	1	5	1	7	0	1	1	8
1901-1913	2	3	0	1	0	0	13	1	9	2	1	4	7
ΣΥΝΟΛΟ	67	30	19	10	7	7	101	7	70	2	5	45	136

Πίνακας 33.

Επαγγελματικές κατηγορίες ευεργετών των Διδασκαλείων ανά δεκαετία (1829-1913).		
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΕΣ	ΠΟΛΙΤΙΚΟΙ
1829-1830	0	0
1831-1840	0	1
1841-1850	0	0
1851-1860	0	0
1861-1870	3	0
1871-1880	0	0
1881-1890	0	0
1891-1900	1	0
1901-1913	2	1
ΣΥΝΟΛΟ	6	2

Πίνακας 34.

Επαγγελματικές κατηγορίες ενεργετών Προσχολικής Εκπαίδευσης ανά δεκαετία (1829-1913).								
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ	ΙΑΤΡΙΚΑ	ΔΙΚΑΣΤΙΚΑ	ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΕΣ	ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ	ΠΟΛΙΤΙΚΟΙ	ΆΛΛΑ	ΑΓΝΩΣΤΟ
1829-1830	0	0	0	0	0	0	0	0
1831-1840	1	0	0	2	0	0	0	0
1841-1850	0	0	0	0	0	0	0	0
1851-1860	0	1	0	1	0	1	0	0
1861-1870	0	0	0	3	1	0	0	0
1871-1880	0	0	0	1	0	0	1	1
1881-1890	0	0	1	0	0	0	1	2
1891-1900	0	0	0	0	0	0	0	0
1901-1913	0	0	0	1	1	0	0	0
ΣΥΝΟΛΟ	1	1	1	8	2	1	2	3

Πίνακας 35.

Επαγγελματικές κατηγορίες ενεργετών Γυναίκειας Εκπαίδευσης ανά δεκαετία (1829-1913).													
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΑ	ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ	ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΑ	ΙΑΤΡΙΚΑ	ΔΙΚΑΣΤΙΚΑ	ΥΠΑΛΛΗΛΟΙ	ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΕΣ*	ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ	ΠΟΛΙΤΙΚΟΙ	ΔΗΜΟΣΙΟΓΡΑΦΟΙ	ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΕΣ-ΜΗΧΑΝΙΚΟΙ	ΆΛΛΑ**	ΑΓΝΩΣΤΟ
1829-1830	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	2	0	0
1831-1840	16	12	5	6	7	5	109	8	34	2	3	12	21
1841-1850	39	12	5	4	3	10	120	12	49	6	6	21	34
1851-1860	7	1	5	2	4	3	32	2	7	3	2	10	14
1861-1870	8	1	0	1	0	0	22	2	4		0	4	14
1871-1880	3	0	0	1	0	1	13	4	3	0	0	3	4
1881-1890	0	1	0	0	4	0	8	0	1	2	1	1	4
1891-1900	2	0	1	0	0	0	7	0	0	2	0	4	8
1901-1913	0	0	0	0	0	0	7	0	2	0	0	4	5
ΣΥΝΟΛΟ	75	27	16	14	17	19	318	28	102	15	14	59	104

Πίνακας 36.

<i>Επαγγελματικές κατηγορίες ενεργετών Επαγγελματικής Γυναικείας Εκπαίδευσης ανά δεκαετία (1829-1913).</i>						
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΔΙΚΑΣΤΙΚΑ	ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤ ΙΕΣ	ΠΟΛΙΤΙΚΟΙ	ΔΗΜΟΣΙΟΓΡΑ ΦΟΙ	ΑΛΛΑ	ΑΓΝΩΣΤΟ
1829-1830	0	0	0	0	0	0
1831-1840	0	0	0	0	0	0
1841-1850	0	0	0	0	0	0
1851-1860	0	0	0	0	0	0
1861-1870	0	0	0	0	0	0
1871-1880	0	0	0	0	0	0
1881-1890	0	0	0	0	2	0
1891-1900	1	3	3	1	1	0
1901-1913	2	5	2	0	2	2
ΣΥΝΟΛΟ	3	8	5	1	5	2

Πίνακας 37

<i>Επαγγελματικές κατηγορίες ενεργετών Ιερατικής Εκπαίδευσης ανά δεκαετία (1829-1913).</i>									
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΑ	ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ	ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΑ	ΙΑΤΡΙΚΑ	ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΕΣ*	ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ	ΠΟΛΙΤΙΚΟΙ	ΑΛΛΑ**	ΑΓΝΩΣΤΟ
1829-1830	2	0	0	0	4	0	1	6	3
1831-1840	0	0	0	0	1	0	0	2	1
1841-1850	3	0	0	0	2	1	2	1	1
1851-1860	1	1	3	0	4	0	0	3	0
1861-1870	0	1	0	0	6	0	1	3	5
1871-1880	0	0	1	0	3	1	1	4	2
1881-1890	0	0	0	0	1	0	1	0	4
1891-1900	0	0	1	1	7	0	0	0	4
1901-1913	0	0	0	0	2	0	0	0	1
ΣΥΝΟΛΟ	6	2	5	1	30	2	6	19	21

Πίνακας 38.

Επαγγελματικές κατηγορίες ενεργών των Ορφανοτροφείων ανά δεκαετία (1829-1913).

ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΑ	ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ	ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΑ	ΙΑΤΡΙΚΑ	ΔΙΚΑΣΤΙΚΑ	ΥΠΑΛΛΗΛΟΙ	ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΕΣ*	ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ	ΠΟΛΙΤΙΚΟΙ	ΔΗΜΟΣΙΟΓΡΑΦΟΙ	ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΕΣ-ΜΗΧΑΝΙΚΟΙ	ΆΛΛΑ**	ΑΓΝΩΣΤΟ
1829-1830	6	0	0	0	1	0	18	1	2	0	0	1	2
1831-1840	1	0	0	0	0	0	14	0	0	0	0	0	1
1841-1850	2	1	0	1	0	0	6	0	0	0	0	0	0
1851-1860	4	3	1	0	0	3	17	2	4	0	0	2	7
1861-1870	3	0	2	2	0	3	24	0	1	2	1	5	5
1871-1880	5	4	4	3	4	3	53	3	3	3	2	3	34
1881-1890	5	9	4	5	4	6	42	7	11	5	4	13	26
1891-1900	2	3	2	2	6	0	29	5	5	1	1	5	14
1901-1913	2	2	1	0	1	0	19	2	2	0	2	3	9
ΣΥΝΟΛΟ	30	22	14	13	16	15	222	20	28	11	10	32	98

Πίνακας 39.

**Επαγγελματικές κατηγορίες
ευεργετών Αθλητικής Εκπαίδευσης
ανά δεκαετία (1829-1913).**

ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ	ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΑ	ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΕΣ	ΠΟΛΙΤΙΚΟΙ	ΑΓΝΩΣΤΟ
1829-1830	0	0	0	0	0
1831-1840	0	0	0	0	0
1841-1850	0	0	1	0	0
1851-1860	0	0	0	0	0
1861-1870	0	0	0	0	0
1871-1880	0	0	0	0	0
1881-1890	0	0	1	0	0
1891-1900	0	0	4	0	0
1901-1913	2	2	4	3	1
ΣΥΝΟΛΟ	2	2	10	3	1

Πίνακας 40.

**Επαγγελματικές κατηγορίες ευεργετών Καλλιτεχνικής
Εκπαίδευσης ανά δεκαετία (1829-1913).**

ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΑ	ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ	ΔΙΚΑΣΤΙΚΑ	ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΕΣ	ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ	ΠΟΛΙΤΙΚΟΙ	ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΕΣ- ΜΗΧΑΝΙΚΟΙ	ΆΛΛΑ**	ΑΓΝΩΣΤΟ
1829-1830	0	0	0	0	0	0	0	0	2
1831-1840	0	1	0	2	0	2	2	0	4
1841-1850		2	0	3	0	1	2	3	7
1851-1860	0	0	0	2	0	2	0	1	2
1861-1870	0	1	0	2	0	2	0	0	0
1871-1880	0	1	1	5	0	0	0	2	4
1881-1890	3	1	1	1	0	1	0	0	0
1891-1900	0	2	0	4	2	0	0	0	0
1901-1913	1	1	0	3	0	3	0	0	1
ΣΥΝΟΛΟ	4	9	2	2	2	11	4	6	20

Πίνακας 41.

Επαγγελματικές κατηγορίες ευεργετών Τεχνικής Εκπαίδευσης ανά δεκαετία (1829-1913).								
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΑ	ΔΙΚΑΣΤΙΚΑ	ΙΑΤΡΙΚΑ	ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΕΣ*	ΠΟΛΙΤΙΚΟΙ	ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΕΣ- ΜΗΧΑΝΙΚΟΙ	ΆΛΛΑ**	ΑΓΝΩΣΤΟ
1829-1830	0	0	0	0	0	0	0	0
1831-1840	0	1	0	4	0	0	0	2
1841-1850	0	0	0	3	0	0	0	2
1851-1860	0	0	0	2	0	0	4	0
1861-1870	2	0	0	2	0	0	0	1
1871-1880	0	0	0	3	0	0	2	0
1881-1890	0	0	1	3	1	0	0	0
1891-1900	0	0	0	6	2	2	3	4
1901-1913	0	1	0	3	2	2	1	2
ΣΥΝΟΛΟ	2	2	1	26	5	4	10	11

Πίνακας 42.

Επαγγελματικές κατηγορίες ευεργετών Γεωργικής Εκπαίδευσης ανά δεκαετία (1829-1913).					
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ	ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΕΣ	ΠΟΛΙΤΙΚΟΙ	ΑΛΛΑ	ΑΓΝΩΣΤΟ
1829-1830	0	0	0	1	0
1831-1840	0	0	0	0	0
1841-1850	0	0	0	0	0
1851-1860	0	0	0	0	1
1861-1870	0	1	0	1	0
1871-1880	0	0	2	0	0
1881-1890	0	0	1	3	0
1891-1900	0	5	1	1	1
1901-1913	1	2	2	0	1
ΣΥΝΟΛΟ	1	8	6	6	3

Πίνακας 44.

Επαγγελματικές κατηγορίες ευεργετών Εμπορικής- Ναυτικής Εκπαίδευσης ανά δεκαετία (1829-1913).				
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΑ	ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΕΣ	ΠΟΛΙΤΙΚΟΙ	ΑΓΝΩΣΤΟ
1829-1830	0	0	0	0
1831-1840	0	0	0	0
1841-1850	0	0	0	0
1851-1860	0	0	0	0
1861-1870	0	2	0	0
1871-1880	0	0	0	0
1881-1890	0	1	0	0
1891-1900	1	2	1	0
1901-1913	1	1	1	1
ΣΥΝΟΛΟ	2	6	2	1

Πίνακας 45.

Επαγγελματικές κατηγορίες ευεργετών της «υπέρ του Έθνους» Εκπαίδευσης ανά δεκαετία (1829-1913).												
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΑ	ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ	ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΑ	ΔΙΚΑΣΤΙΚΑ	ΙΑΤΡΙΚΑ	ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΕΣ*	ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ	ΔΗΜΟΣΙΟΓΡΑΦΟΙ	ΠΟΛΙΤΙΚΟΙ	ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΕΣ- ΜΗΧΑΝΙΚΟΙ	ΆΛΛΑ**	ΑΓΝΩΣΤΟ
1829-1830	1	0	1	2	0	17	2	0	8	0	2	3
1831-1840	3	0	0	2	1	1	0	0	3	0	0	5
1841-1850	2	2	0	2	1	5	0	0	2	0	2	4
1851-1860	0	0	0	0	1	12	1	0	3	1	4	4
1861-1870	0	4	0	2	0	4	0	0	2	0	0	3
1871-1880	0	1	0	1	0	2	2	0	4	0	2	2
1881-1890	1	0	0	1	1	3	0	1	2	1	2	2
1891-1900	0	0	1	0	0	3	0	1	5	1	0	2
1901-1913	1	0	0	2	0	4	0	1	2	1	0	3
ΣΥΝΟΛΟ	8	7	2	12	4	51	5	3	31	4	12	28

Πίνακας 47.

ΜΟΡΦΩΣΗ

ΜΟΡΦΩΤΙΚΟ ΕΠΙΠΕΔΟ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΣΥΝΟΛΙΚΑ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ					
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Α'	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Β'	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Γ'	ΑΓΝΩΣΤΗ
1829-1830	261	65	60	54	82
1831-1840	355	186	80	25	64
1841-1850	378	173	88	44	73
1851-1860	175	89	36	16	34
1861-1870	128	51	41	18	18
1871-1880	188	60	49	20	59
1881-1890	201	73	48	18	62
1891-1900	152	51	35	25	41
1901-1913	143	46	33	25	40
ΣΥΝΟΛΟ	1982	794	470	245	473

Πίνακας 48.

ΜΟΡΦΩΤΙΚΟ ΕΠΙΠΕΔΟ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ ΤΗΣ ΓΕΝΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ					
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Α'	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Β'	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Γ'	ΑΓΝΩΣΤΗ
1829-1830	187	60	47	41	39
1831-1840	83	33	17	12	21
1841-1850	42	12	11	7	12
1851-1860	32	21	7	2	2
1861-1870	20	13	5	1	1
1871-1880	27	20	2	2	3
1881-1890	33	16	11	0	6
1891-1900	40	26	5	1	8
1901-1913	43	26	8	2	7
ΣΥΝΟΛΟ	507	227	113	68	99

Πίνακας 49.

ΜΟΡΦΩΤΙΚΟ ΕΠΙΠΕΔΟ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ ΤΩΝ ΔΙΔΑΣΚΑΛΕΙΩΝ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ					
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Α'	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Β'	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Γ'	ΑΓΝΩΣΤΗ
1829-1830	0	0	0	0	0
1831-1840	1	0	1	0	0
1841-1850	0	0	0	0	0
1851-1860	0	0	0	0	0
1861-1870	3	1	1	1	0
1871-1880	0	0	0	0	0
1881-1890	0	0	0	0	0
1891-1900	1	0	0	0	1
1901-1913	3	2	0	1	0
ΣΥΝΟΛΟ	8	3	2	2	1

Πίνακας 50.

ΜΟΡΦΩΤΙΚΟ ΕΠΙΠΕΔΟ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ ΤΗΣ ΠΡΟΧΟΛΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ					
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Α'	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Β'	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Γ'	ΑΓΝΩΣΤΗ
1829-1830	0	0	0	0	0
1831-1840	2	1	0	1	0
1841-1850	0	0	0	0	0
1851-1860	3	3	0	0	0
1861-1870	5	1	1	0	3
1871-1880	3	0	1	1	1
1881-1890	4	3	1	0	0
1891-1900	0	0	0	0	0
1901-1913	2	1	1	0	0
ΣΥΝΟΛΟ	19	9	4	2	4

Πίνακας 51.

ΜΟΡΦΩΤΙΚΟ ΕΠΙΠΕΔΟ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ ΤΗΣ ΓΥΝΑΙΚΕΙΑΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ					
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Α'	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Β'	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Γ'	ΑΙΓΝΩΣΤΗ
1829-1830	2	2	0	0	0
1831-1840	240	109	61	35	35
1841-1850	321	156	84	31	50
1851-1860	92	38	26	10	18
1861-1870	56	20	12	6	18
1871-1880	32	12	10	6	4
1881-1890	22	14	3	1	4
1891-1900	24	11	6	0	7
1901-1913	18	4	6	2	6
ΣΥΝΟΛΟ	807	366	208	91	142

Πίνακας 52.

ΜΟΡΦΩΤΙΚΟ ΕΠΙΠΕΔΟ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ ΤΗΣ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗΣ ΓΥΝΑΙΚΕΙΑΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ					
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Α'	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Β'	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Γ'	ΑΙΓΝΩΣΤΗ
1829-1830	0	0	0	0	0
1831-1840	0	0	0	0	0
1841-1850	0	0	0	0	0
1851-1860	0	0	0	0	0
1861-1870	0	0	0	0	0
1871-1880	0	0	0	0	0
1881-1890	2	0	0	0	2
1891-1900	9	2	4	1	2
1901-1913	13	4	0	2	7
ΣΥΝΟΛΟ	24	6	4	3	11

Πίνακας 53.

ΜΟΡΦΩΤΙΚΟ ΕΠΠΕΔΟ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ ΤΗΣ ΙΕΡΑΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ					
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Α'	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Β'	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Γ'	ΑΓΝΩΣΤΗ
1829-1830	16	5	2	6	3
1831-1840	4	1	1	1	1
1841-1850	10	5	1	0	4
1851-1860	12	9	2	1	0
1861-1870	16	5	7	1	3
1871-1880	12	7	0	3	2
1881-1890	6	1	0	0	5
1891-1900	13	6	3	0	4
1901-1913	3	0	2	0	1
ΣΥΝΟΛΟ	92	39	18	12	23

Πίνακας 54.

ΜΟΡΦΩΤΙΚΟ ΕΠΠΕΔΟ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ ΤΩΝ ΟΡΦΑΝΟΤΡΟΦΕΙΩΝ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ					
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Α'	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Β'	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Γ'	ΑΓΝΩΣΤΗ
1829-1830	31	10	15	3	3
1831-1840	15	4	7	3	1
1841-1850	7	4	1	2	0
1851-1860	43	19	7	1	16
1861-1870	48	11	8	7	22
1871-1880	124	38	29	14	43
1881-1890	141	43	32	24	42
1891-1900	75	26	17	10	22
1901-1913	43	21	6	7	9
ΣΥΝΟΛΟ	527	176	122	71	158

Πίνακας 55.

ΜΟΡΦΩΤΙΚΟ ΕΠΙΠΕΔΟ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ ΤΗΣ ΑΘΛΗΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ					
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Α'	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Β'	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ ΑΓ'	ΑΓΝΩΣΤΗ
1829-1830	0	0	0	0	0
1831-1840	0	0	0	0	0
1841-1850	1	0	0	1	0
1851-1860	0	0	0	0	0
1861-1870	0	0	0	0	0
1871-1880	0	0	0	0	0
1881-1890	1	0	1	0	0
1891-1900	4	0	4	0	0
1901-1913	12	9	1	0	2
ΣΥΝΟΛΟ	18	9	6	1	2

Πίνακας 56.

ΜΟΡΦΩΤΙΚΟ ΕΠΙΠΕΔΟ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ ΤΗΣ ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ					
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Α'	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Β'	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Γ'	ΑΓΝΩΣΤΗ
1829-1830	2	2	0	0	0
1831-1840	13	6	4	2	1
1841-1850	21	12	5	1	3
1851-1860	7	4	2	1	0
1861-1870	5	3	2	0	0
1871-1880	13	7	4	0	2
1881-1890	6	4	2	0	0
1891-1900	8	6	1	1	0
1901-1913	9	7	1	1	1
ΣΥΝΟΛΟ	84	51	20	6	7

Πίνακας 57.

ΜΟΡΦΩΤΙΚΟ ΕΠΙΠΕΔΟ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ ΤΗΣ ΤΕΧΝΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ					
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Α'	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Β'	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Γ'	ΑΓΝΩΣΤΗ
1829-1830	0	0	0	0	0
1831-1840	7	2	0	2	3
1841-1850	5	0	0	3	2
1851-1860	6	0	0	6	0
1861-1870	5	0	3	1	1
1871-1880	5	2	3	0	0
1881-1890	5	4	0	0	1
1891-1900	17	5	6	2	4
1901-1913	11	3	3	3	2
ΣΥΝΟΛΟ	61	16	15	17	13

Πίνακας 58.

ΜΟΡΦΩΤΙΚΟ ΕΠΙΠΕΔΟ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ ΓΕΩΡΓΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ					
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Α'	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Β'	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Γ'	ΑΓΝΩΣΤΗ
1829-1830	0	1	0	0	0
1831-1840	0	0	0	0	0
1841-1850	0	0	0	0	0
1851-1860	1	0	1	0	0
1861-1870	2	1	0	0	1
1871-1880	2	2	0	0	0
1881-1890	5	2	2	1	0
1891-1900	8	1	2	2	2
1901-1913	6	2	1	0	3
ΣΥΝΟΛΟ	24	9	6	3	6

Πίνακας 59.

ΜΟΡΦΩΤΙΚΟ ΕΠΙΠΕΔΟ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ ΕΜΠΟΡΙΚΗΣ-ΝΑΥΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ					
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Α'	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Β'	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Γ'	ΑΙΓΝΩΣΤΗ
1829-1830	0	0	0	0	0
1831-1840	0	0	0	0	0
1841-1850	0	0	0	0	0
1851-1860	0	0	0	0	0
1861-1870	2	0	2	0	0
1871-1880	0	0	0	0	0
1881-1890	1	0	0	0	1
1891-1900	4	2	1	1	0
1901-1913	4	2	0	0	2
ΣΥΝΟΛΟ	11	4	3	1	3

Πίνακας 60.

ΜΟΡΦΩΤΙΚΟ ΕΠΙΠΕΔΟ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ ΥΠΕΡ ΤΟΥ «ΕΘΝΟΥΣ» ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ					
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Α'	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Β'	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Γ'	ΑΙΓΝΩΣΤΗ
1829-1830	38	19	12	2	5
1831-1840	15	10	0	0	5
1841-1850	20	9	4	3	4
1851-1860	26	10	7	4	5
1861-1870	15	6	4	0	5
1871-1880	14	7	3	1	3
1881-1890	14	8	2	2	2
1891-1900	13	8	2	2	1
1901-1913	14	6	2	2	4
ΣΥΝΟΛΟ	169	83	36	16	34

Πίνακας 61.

Μορφωτικό επίπεδο ευεργετών όλων των τομέων της εκπαίδευσης (1828-1913)				
ΤΟΜΕΙΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Α'	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Β'	ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ Γ'	ΑΓΝΩΣΤΗ
ΣΥΝΟΛΙΚΟΣ ΑΡΙΘΜΟΣ	784	416	213	471
ΓΕΝΙΚΗ	227	103	60	99
ΔΙΔΑΣΚΑΛΕΙΑ	3	1	2	1
ΠΡΟΣΧΟΛΙΚΗ	9	4	2	4
ΙΕΡΑΤΙΚΗ	39	18	12	23
ΟΡΦΑΝΟΤΡΟΦΕΙΑ	171	116	67	158
ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ	366	193	84	142
ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗ ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ	5	4	3	10
ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ	34	11	0	7
ΤΕΧΝΙΚΗ	16	13	16	13
ΓΕΩΡΓΙΚΗ	8	5	2	7
ΕΜΠΟΡΟΝΑΥΤΙΚΗ	4	3	0	3
ΑΘΛΗΤΙΚΗ	9	6	1	2

Πίνακας 62.

ΜΕΓΕΘΟΣ ΕΥΕΡΓΕΣΙΑΣ

ΜΕΓΕΘΟΣ ΕΥΕΡΓΕΣΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΥΝΟΛΙΚΑ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ						
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ	ΠΟΛΥ ΜΕΓΑΛΗ	ΜΕΓΑΛΗ	ΜΕΣΑΙΑ	ΜΙΚΡΗ	ΑΓΝΩΣΤΟ
1829-1830	261	4	10	47	195	5
1831-1840	355	7	23	59	255	11
1841-1850	378	7	39	50	274	8
1851-1860	175	10	35	48	69	13
1861-1870	128	8	34	48	30	8
1871-1880	188	7	43	56	59	22
1881-1890	201	17	60	49	62	13
1891-1900	152	21	49	39	25	18
1901-1913	143	15	41	46	24	18
ΣΥΝΟΛΟ	1982	96	334	442	993	116

Πίνακας 63.

ΜΕΓΕΘΟΣ ΕΥΕΡΓΕΣΙΑΣ ΣΤΗ ΓΕΝΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ						
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ	ΠΟΛΥ ΜΕΓΑΛΗ	ΜΕΓΑΛΗ	ΜΕΣΑΙΑ	ΜΙΚΡΗ	ΑΓΝΩΣΤΟ
1829-1830	187	2	5	25	152	3
1831-1840	83	2	12	16	46	7
1841-1850	42	6	23	9	3	1
1851-1860	32	2	10	13	5	2
1861-1870	20	2	9	6	3	0
1871-1880	27	2	9	10	0	6
1881-1890	33	5	20	2	2	4
1891-1900	40	12	18	4	2	4
1901-1913	43	2	10	15	9	7
ΣΥΝΟΛΟ	507	35	116	100	222	34

Πίνακας 64.

ΜΕΓΕΘΟΣ ΕΥΕΡΓΕΣΙΑΣ ΣΤΑ ΔΙΔΑΣΚΑΛΕΙΑ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ						
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ	ΠΟΛΥ ΜΕΓΑΛΗ	ΜΕΓΑΛΗ	ΜΕΣΑΙΑ	ΜΙΚΡΗ	ΑΓΝΩΣΤΟ
1829-1830	0	0	0	0	0	0
1831-1840	1	0	0	1	0	0
1841-1850	0	0	0	0	0	0
1851-1860	0	0	0	0	0	0
1861-1870	3	1	0	1	0	1
1871-1880	0	0	0	0	0	0
1881-1890	0	0	0	0	0	0
1891-1900	1	0	1	0	0	0
1901-1913	3	2	1	0	0	0
ΣΥΝΟΛΟ	8	3	2	2	0	1

Πίνακας 65.

ΜΕΓΕΘΟΣ ΕΥΕΡΓΕΣΙΑΣ ΣΤΗΝ ΠΡΟΣΧΟΛΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ						
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΥΕΡΓΕΤΩΝ	ΠΟΛΥ ΜΕΓΑΛΗ	ΜΕΓΑΛΗ	ΜΕΣΑΙΑ	ΜΙΚΡΗ	ΑΓΝΩΣΤΟ
1829-1830	0	0	0	0	0	0
1831-1840	2	0	1	1	0	0
1841-1850	0	0	0	0	0	0
1851-1860	3	0	1	0	0	2
1861-1870	5	1	1	3	0	0
1871-1880	3	0	0	0	0	3
1881-1890	4	1	2	0	1	0
1891-1900	0	0	0	0	0	0
1901-1913	2	1	1	0	0	0
ΣΥΝΟΛΟ	19	3	6	4	1	5

Πίνακας 66.

ΜΕΓΕΘΟΣ ΕΥΕΡΓΕΣΙΑΣ ΣΤΗ ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ						
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ Ευεργετικών Πράξεων	ΠΟΛΥ ΜΕΓΑΛΗ	ΜΕΓΑΛΗ	ΜΕΣΑΙΑ	ΜΙΚΡΗ	ΑΓΝΩΣΤΟ
1829-1830	2	0	0	2	0	0
1831-1840	240	0	6	29	199	6
1841-1850	321	3	20	32	261	5
1851-1860	92	5	9	25	52	1
1861-1870	56	4	9	25	18	0
1871-1880	32	1	9	13	9	0
1881-1890	22	2	8	6	5	1
1891-1900	24	3	9	4	5	3
1901-1913	18	4	3	2	6	3
ΣΥΝΟΛΟ	807	22	73	138	555	19

Πίνακας 67.

ΜΕΓΕΘΟΣ ΕΥΕΡΓΕΣΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗ ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ						
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ Ευεργετικών Πράξεων	ΠΟΛΥ ΜΕΓΑΛΗ	ΜΕΓΑΛΗ	ΜΕΣΑΙΑ	ΜΙΚΡΗ	ΑΓΝΩΣΤΟ
1829-1830	0	0	0	0	0	0
1831-1840	0	0	0	0	0	0
1841-1850	0	0	0	0	0	0
1851-1860	0	0	0	0	0	0
1861-1870	0	0	0	0	0	0
1871-1880	0	0	0	0	0	0
1881-1890	2	1	1	0	0	0
1891-1900	9	4	2	2	0	1
1901-1913	13	7	3	2	0	1
ΣΥΝΟΛΟ	24	12	6	4	0	2

Πίνακας 68.

ΜΕΓΕΘΟΣ ΕΥΕΡΓΕΣΙΑΣ ΣΤΗΝ ΙΕΡΑΤΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ						
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ Ευεργετικών Πράξεων	ΠΟΛΥ ΜΕΓΑΛΗ	ΜΕΓΑΛΗ	ΜΕΣΑΙΑ	ΜΙΚΡΗ	ΑΓΝΩΣΤΟ
1829-1830	16	1	0	5	9	1
1831-1840	4	1	0	0	3	0
1841-1850	10	2	2	2	4	0
1851-1860	12	2	7	2	1	0
1861-1870	16	1	6	4	3	2
1871-1880	12	0	6	2	1	3
1881-1890	6	1	3	1	0	1
1891-1900	13	2	8	2	0	1
1901-1913	3	1	1	1	0	0
ΣΥΝΟΛΟ	92	11	33	19	21	8

Πίνακας 69.

ΜΕΓΕΘΟΣ ΕΥΕΡΓΕΣΙΑΣ ΣΤΑ ΟΡΦΑΝΟΤΡΟΦΕΙΑ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ						
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ Ευεργετικών Πράξεων	ΠΟΛΥ ΜΕΓΑΛΗ	ΜΕΓΑΛΗ	ΜΕΣΑΙΑ	ΜΙΚΡΗ	ΑΓΝΩΣΤΟ
1829-1830	31	0	2	6	23	0
1831-1840	15	0	4	5	6	0
1841-1850	7	1	3	2	1	0
1851-1860	43	5	14	11	10	3
1861-1870	48	5	20	15	6	2
1871-1880	124	3	22	43	47	9
1881-1890	141	14	34	40	48	5
1891-1900	75	12	21	27	11	4
1901-1913	43	8	20	11	3	1
ΣΥΝΟΛΟ	527	48	140	160	155	24

Πίνακας 70.

ΜΕΓΕΘΟΣ ΕΥΕΡΓΕΣΙΑΣ ΣΤΗΝ ΑΘΛΗΤΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ						
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ Ευεργετικών Πράξεων	ΠΟΛΥ ΜΕΓΑΛΗ	ΜΕΓΑΛΗ	ΜΕΣΑΙΑ	ΜΙΚΡΗ	ΑΓΝΩΣΤΟ
1829-1830	0	0	0	0	0	0
1831-1840	0	0	0	0	0	0
1841-1850	1	0	1	0	0	0
1851-1860	0	0	0	0	0	0
1861-1870	0	0	0	0	0	0
1871-1880	0	0	0	0	0	0
1881-1890	1	0	0	0	0	1
1891-1900	4	0	1	2	1	0
1901-1913	12	2	1	4	1	4
ΣΥΝΟΛΟ	18	2	3	6	2	5

Πίνακας 71.

ΜΕΓΕΘΟΣ ΕΥΕΡΓΕΣΙΑΣ ΣΤΗΝ ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ						
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ Ευεργετικών Πράξεων	ΠΟΛΥ ΜΕΓΑΛΗ	ΜΕΓΑΛΗ	ΜΕΣΑΙΑ	ΜΙΚΡΗ	ΑΓΝΩΣΤΟ
1829-1830	2	0	0	1	1	0
1831-1840	13	2	2	1	8	0
1841-1850	21	2	2	4	11	2
1851-1860	7	0	2	3	2	0
1861-1870	5	1	2	0	1	1
1871-1880	13	2	5	4	1	1
1881-1890	6	3	1	0	2	0
1891-1900	8	2	0	3	3	0
1901-1913	9	5	1	2	1	0
ΣΥΝΟΛΟ	84	17	15	18	30	4

Πίνακας 72.

ΜΕΓΕΘΟΣ ΕΥΕΡΓΕΣΙΑΣ ΣΤΗΝ ΤΕΧΝΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ						
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ Ευεργετικών Πράξεων	ΠΟΛΥ ΜΕΓΑΛΗ	ΜΕΓΑΛΗ	ΜΕΣΑΙΑ	ΜΙΚΡΗ	ΑΓΝΩΣΤΟ
1829-1830	0	0	0	0	0	0
1831-1840	7	1	1	3	1	1
1841-1850	5	0	2	2	1	0
1851-1860	6	4	0	2	0	0
1861-1870	5	1	4	0	0	0
1871-1880	5	0	2	1	1	1
1881-1890	5	2	1	1	0	1
1891-1900	17	7	2	3	0	5
1901-1913	11	5	3	3	0	0
ΣΥΝΟΛΟ	61	20	15	15	3	8

Πίνακας 73.

ΜΕΓΕΘΟΣ ΕΥΕΡΓΕΣΙΑΣ ΣΤΗ ΓΕΩΡΓΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ						
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ Ευεργετικών Πράξεων	ΠΟΛΥ ΜΕΓΑΛΗ	ΜΕΓΑΛΗ	ΜΕΣΑΙΑ	ΜΙΚΡΗ	ΑΓΝΩΣΤΟ
1829-1830	0	0	1	0	0	0
1831-1840	0	0	0	0	0	0
1841-1850	0	0	0	0	0	0
1851-1860	1	1	0	0	0	0
1861-1870	2	0	2	0	0	0
1871-1880	2	0	2	0	0	0
1881-1890	5	0	2	2	0	1
1891-1900	8	4	1	1	0	1
1901-1913	6	4	0	1	0	1
ΣΥΝΟΛΟ	24	9	8	4	0	3

Πίνακας 74.

ΜΕΓΕΘΟΣ ΕΥΕΡΓΕΣΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΜΠΟΡΙΚΗ - ΝΑΥΤΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ				
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ Ευεργετικών Πράξεων	ΠΟΛΥ ΜΕΓΑΛΗ	ΜΕΓΑΛΗ	ΜΕΣΑΙΑ
1829-1830	0	0	0	0
1831-1840	0	0	0	0
1841-1850	0	0	0	0
1851-1860	0	0	0	0
1861-1870	2	0	2	0
1871-1880	0	0	0	0
1881-1890	1	1	0	0
1891-1900	4	2	1	1
1901-1913	4	3	1	0
ΣΥΝΟΛΟ	11	6	4	1

Πίνακας 75.

ΜΕΓΕΘΟΣ ΕΥΕΡΓΕΣΙΑΣ ΣΤΗΝ «ΥΠΕΡ ΤΟΥ ΕΘΝΟΥΣ» ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ						
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ Ευεργετικών Πράξεων	ΠΟΛΥ ΜΕΓΑΛΗ	ΜΕΓΑΛΗ	ΜΕΣΑΙΑ	ΜΙΚΡΗ	ΑΓΝΩΣΤΟ
1829-1830	38	3	3	12	19	1
1831-1840	15	3	3	5	2	2
1841-1850	20	1	7	6	4	2
1851-1860	26	4	7	8	2	5
1861-1870	15	1	4	6	0	4
1871-1880	14	1	8	3	1	1
1881-1890	14	0	7	3	2	2
1891-1900	13	1	5	1	2	4
1901-1913	14	1	3	8	1	1
ΣΥΝΟΛΟ	169	15	47	52	33	22

Πίνακας 76.

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ

Γεωγραφική κατανομή των ευεργεσιών (1829-1913)		
<i>Περιοχές</i>	<i>Αριθμός Ευεργεσιών</i>	<i>Ποσοστό ευεργεσιών</i>
ΑΘΗΝΑ	1679	56,55%
ΥΠΟΛΟΙΠΗ ΣΤΕΡΕΑ*	83	4,26%
ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ	203	10,32%
ΚΥΚΛΑΔΕΣ	240	12,56%
ΙΟΝΙΑ**	71	2,89%
ΗΠΕΙΡΟ- ΘΕΣΣΑΛΙΑ***	72	6,58%
ΑΔΙΕΥΚΡΙΝΙΣΤΗ****	209	11,46

Πίνακας 77.

*Συνυπολογίστηκε και ο αριθμός των ευεργεσιών προς τα νησιά του Σαρωνικού (Αίγινα, Υδρα, Σπέτσες, Πόρος).

**Υπολογίστηκαν οι ευεργεσίες μετά το 1864, όταν τα Ιόνια ανήκαν στο ελληνικό κράτος

***Υπολογίστηκαν οι ευεργεσίες μετά την ένταξη της Θεσσαλίας και της Άρτας στο ελληνικό κράτος, το 1881.

****Υπολογίστηκαν οι δωρεές που δεν είχαν συγκεκριμένο γεωγραφικό προορισμό, αλλά στις εκπαιδευτικές ανάγκες του ελληνικού κράτους γενικότερα.

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ ΤΗΣ ΕΥΕΡΓΕΣΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΥΝΟΛΙΚΑ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ									
ΔΕΚΑΕΤΙ ΕΣ	ΑΘΗΝΑ	ΣΑΡΩΝΙΚ ΟΣ	ΥΠΟΛΟΙ ΠΗ ΣΤΕΡΕΑ	ΠΕΛΟΠΟΝΝ ΗΣΟΣ	ΚΥΚΛΑΔ ΕΣ	ΙΟΝΙΑ	ΘΕΣΣΑΛΙΑ	ΣΠΟΡ ΑΔΕΣ	ΓΕΝΙΚ Α*
1829-1830	2	13	7	82	106	0	0	2	49
1831-1840	259	17	10	39	23	0	0	1	21
1841-1850	350	2	7	21	21	0	0	0	17
1851-1860	159	1	5	21	5	0	0	0	22
1861-1870	118	2	2	20	7	4	(8)*	0	13
1871-1880	126	1	6	13	44	5	(12)	2	25
1881-1890	153	1	11	18	26	7	21	3	10
1891-1900	96	0	21	19	27	11	18	1	20
1901-1913	59	0	12	18	17	11	15	2	17
ΣΥΝΟΛΟ	1322	37	81	251	276	38	72	11	194

Πίνακας 78.

*Θεωρήθηκε αναγκαίο να καταγραφούν σημαντικά κληροδοτήματα από την περίοδο αυτή για τη Θεσσαλία, των οποίων η ενεργοποίησή τους συνδυάστηκε με την απελευθέρωση του ελληνικού κράτους

**Στην κατηγορία αυτή εντάσσουμε τις ευεργεσίες των οποίων ο προορισμός παραμένει άγνωστος, αδιευκρίνιστος από τον ευεργέτη ή προορίζεται για όλο το ελληνικό βασίλειο.

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ ΤΗΣ ΕΥΕΡΓΕΣΙΑΣ ΣΤΗ ΓΕΝΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ									
ΔΕΚΑΕΤΙ ΕΣ	ΑΘΗΝΑ	ΣΑΡΩΝΙ ΚΟΣ	ΥΠΟΛΟΙ ΠΗ ΣΤΕΡΕΑ	ΠΕΛΟΠΟΝΝ ΗΣΟΣ	ΚΥΚΛΑΔΕ Σ	ΙΟΝΙΑ	ΘΕΣΣΑΛΙ Α	ΣΠΟΡΑ ΔΕΣ*	ΓΕΝΙΚΑ
1829-1830	0	1	3	75	83	0	0	2	13
1831-1840	5	11	7	35	10	(3)	0	1	10
1841-1850	8	2	2	13	10	(2)	(4)	0	6
1851-1860	9	0	2	14	3	0	(3)	0	3
1861-1870	2	0	0	7	4	0	(5)	0	4
1871-1880	9	0	2	8	7	1	3	2	2
1881-1890	12	0	5	8	7	3	6	3	5
1891-1900	6	0	9	10	5	7	4	1	3
1901-1913	3	0	10	9	10	4	4	2	1
ΣΥΝΟΛΟ	54	14	40	190	139	15	17	11	47

Πίνακας 79.

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ ΤΗΣ ΕΥΕΡΓΕΣΙΑΣ ΣΤΑ ΔΙΔΑΣΚΑΛΕΙΑ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ						
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΑΘΗΝΑ	ΥΠΟΛΟΙΠΗ ΣΤΕΡΕΑ	ΠΕΛΟΠΟΝΝ ΗΣΟΣ	ΚΥΚΛΑΔΕΣ	ΙΟΝΙΑ	ΘΕΣΣΑΛΙΑ
1829-1830	0	0	0	0	0	0
1831-1840	1	0	0	1	0	0
1841-1850	0	0	0	0	0	0
1851-1860	0	0	0	0	0	0
1861-1870	1	1	1	0	0	0
1871-1880	0	0	0	0	0	0
1881-1890	0	0	0	0	0	0
1891-1900	0	1	0	0	0	0
1901-1913	0	0	0	0	2	1
ΣΥΝΟΛΟ	2	2	1	0	2	1

Πίνακας 80.

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ ΤΗΣ ΕΥΕΡΓΕΣΙΑ ΣΤΗΝ ΠΡΟΣΧΟΛΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ						
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΑΘΗΝΑ	ΥΠΟΛΟΠΗ ΣΤΕΡΕΑ	ΚΥΚΛΑΔΕΣ	ΙΟΝΙΑ	ΘΕΣΣΑΛΙΑ	ΓΕΝΙΚΑ
1829-1830	0	0	0	0	0	0
1831-1840	1	0	1	0	0	0
1841-1850	0	0	0	0	0	0
1851-1860	2	0	0	0	0	0
1861-1870	5	0	0	0	0	0
1871-1880	3	0	0	0	0	0
1881-1890	1	0	0	0	1	2
1891-1900	0	0	0	0	0	0
1901-1913	1	0	0	1	0	0
ΣΥΝΟΛΟ	13	1	1	1	1	2

Πίνακας 81.

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ ΕΥΕΡΓΕΣΙΑΣ ΣΤΗ ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ							
ΔΕΚΑΕΤΙ ΕΣ	ΑΘΗΝΑ *	ΥΠΟΛΟΠΗ ΣΤΕΡΕΑ	ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ	ΚΥΚΛΑΔΕΣ	ΙΟΝΙΑ	ΘΕΣΣΑΛΙΑ	ΓΕΝΙΚΑ
1829-1830	0	0	0	2	0	0	0
1831-1840	237	1	0	2	0	0	0
1841-1850	310	3	3	6	0	0	5
1851-1860	88	0	3	1	0	0	4
1861-1870	52	1	1	0	2	(2)	2
1871-1880	23	1	1	2	2	5	5
1881-1890	17	0	2	0	2	4	0
1891-1900	7	3	3	3	2	4	4
1901-1913	5	0	2	0	3	3	6
ΣΥΝΟΛΟ	739	9	15	16	11	18	26

Πίνακας 82.

* Ο αριθμός δεν είναι απόλυτα αντιπροσωπευτικός καθότι οι ευεργεσίες προς τη Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία διοχετεύονταν σε παραρτήματά της και σχολεία θηλέων στο σύνολο της επικράτειας

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ ΤΗΣ ΕΥΕΡΓΕΣΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗ ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ							
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΑΘΗΝΑ	ΥΠΟΛΟΙΠΗ ΣΤΕΡΕΑ	ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ	ΚΥΚΛΑΔΕΣ	ΙΟΝΙΑ	ΘΕΣΣΑΛΙΑ	ΓΕΝΙΚΑ*
1829-1830	0	0	0	0	0	0	0
1831-1840	0	0	0	0	0	0	0
1841-1850	0	0	0	0	0	0	0
1851-1860	0	0	0	0	0	0	0
1861-1870	0	0	0	0	0	0	0
1871-1880	0	0	0	0	0	0	0
1881-1890	1	0	0	1	0	1	0
1891-1900	3	1	1	2	1	2	4
1901-1913	3	0	2	1	3	2	2
ΣΥΝΟΛΟ	7	1	3	4	4	5	6

Πίνακας 83.

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ ΤΗΣ ΕΥΕΡΓΕΣΙΑΣ ΣΤΗΝ ΙΕΡΑΤΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ								
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΑΘΗΝΑ	ΣΑΡΩΝΙΚΟΣ	ΥΠΟΛΟΙΠΗ ΣΤΕΡΕΑ	ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ	ΚΥΚΛΑΔΕΣ	ΙΟΝΙΑ	ΘΕΣΣΑΛΙΑ	ΓΕΝΙΚΑ
1829-1830	0	7	1	4	0	0	0	4
1831-1840	1	1	0	2	0	0	0	0
1841-1850	9	0	0	2	2	0	0	2
1851-1860	14	0	0	2	0	0	0	4
1861-1870	9	2	0	4	0	2	0	0
1871-1880	5	1	1	1	3	0	0	3
1881-1890	3	0	0	1	0	1	1	0
1891-1900	8	0	0	0	1	2	1	0
1901-1913	1	0	0	0	1	0	0	1
ΣΥΝΟΛΟ	50	10	2	16	7	5	2	14

Πίνακας 84.

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ ΤΗΣ ΕΥΕΡΓΕΣΙΑΣ ΣΤΑ ΟΡΦΑΝΟΤΡΟΦΕΙΑ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ								
ΔΕΚΑΕΤΙ ΕΣ	ΑΘΗΝΑ	ΣΑΡΩΝΙΚ ΟΣ	ΥΠΟΛΟΠΗ ΣΤΕΡΕΑ	ΠΕΛΟΠΟΝ ΝΗΣΟΣ	ΚΥΚΛΑΔΕΣ	ΙΟΝΙΑ	ΘΕΣΣΑΛΙΑ	ΓΕΝΙΚΑ
1829-1830	0	5	0	2	20	0	0	2
1831-1840	0	5	0	1	8	0	1	0
1841-1850	3	0	1	2	3	0	0	0
1851-1860	36	0	0	1	1	0	0	9
1861-1870	41	1	0	4	3	1	1	5
1871-1880	79	0	1	3	33	2	3	11
1881-1890	110	0	3	6	17	2	5	3
1891-1900	53	0	3	2	13	6	1	3
1901-1913	32	0	2	3	4	4	0	2
ΣΥΝΟΛΟ	354	11	10	24	102	15	11	35

Πίνακας 85.

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ ΤΗΣ ΕΥΕΡΓΕΣΙΑΣ ΣΤΗΝ ΑΘΛΗΤΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ						
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΑΘΗΝΑ	ΥΠΟΛΟΠΗ ΣΤΕΡΕΑ	ΠΕΛΟΠΟΝΝ ΗΣΟΣ	ΚΥΚΛΑΔΕΣ	ΙΟΝΙΑ	ΘΕΣΣΑ ΛΙΑ
1829-1830	0	0	0	0	0	0
1831-1840	0	0	0	0	0	0
1841-1850	1	0	0	0	0	0
1851-1860	0	0	0	0	0	0
1861-1870	0	0	0	0	0	0
1871-1880	0	0	0	0	0	0
1881-1890	0	1	0	0	0	0
1891-1900	3	0	1	0	0	0
1901-1913	4	1	3	1	2	1
ΣΥΝΟΛΟ	8	2	4	1	2	1

Πίνακας 86.

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ ΤΗΣ ΕΥΕΡΓΕΣΙΑΣ ΣΤΗΝ ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ						
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΑΘΗΝΑ	ΥΠΟΛΟΠΗ ΣΤΕΡΕΑ	ΚΥΚΛΑΔΕΣ	ΙΟΝΙΑ	ΘΕΣΣΑΛΙΑ	ΓΕΝΙΚΑ
1829-1830	0	0	0	0	0	2
1831-1840	8	1	1	0	0	3
1841-1850	14	1	0	1	0	4
1851-1860	3	0	0	1	0	0
1861-1870	3	0	0	2	1	0
1871-1880	10	0	0	1	0	2
1881-1890	5	1	0	0	0	0
1891-1900	7	2	1	0	1	2
1901-1913	4	1	0	1	0	1
ΣΥΝΟΛΟ	54	6	2	6	2	14

Πίνακας 87.

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ ΤΗΣ ΕΥΕΡΓΕΣΙΑΣ ΣΤΗΝ ΤΕΧΝΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ								
ΔΕΚΑΕΤΙΕ Σ	ΑΘΗΝΑ	ΥΠΟΛΟΠΗ ΣΤΕΡΕΑ	ΠΕΙΡΑΙΑΣ	ΠΕΛΟΠΟΝ ΝΗΣΟΣ	ΚΥΚΛΑΔΕΣ	ΙΟΝΙΑ	ΘΕΣΣΑΛΙΑ	ΓΕΝΙΚΑ
1829-1830	0	0	0	0	0	0	0	0
1831-1840	6	0	0	1	0	0	0	1
1841-1850	4	0	0	1	0	0	0	0
1851-1860	6	0	0	0	0	0	0	1
1861-1870	4	0	0	1	0	0	0	1
1871-1880	1	2	2	0	0	0	0	1
1881-1890	4	0	0	1	0	0	1	0
1891-1900	3	1	7	1	2	2	1	2
1901-1913	5	0	1	2	1	1	1	2
ΣΥΝΟΛΟ	33	3	10	7	3	3	3	8

Πίνακας 88.

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ ΤΗΣ ΕΥΕΡΓΕΣΙΑΣ ΣΤΗ ΓΕΩΡΓΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ							
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΑΘΗΝΑ	ΥΠΟΛΟΠΗ ΣΤΕΡΕΑ	ΠΕΛΟΠΟΝΝ ΗΣΟΣ	ΚΥΚΛΑΔΕΣ	ΙΟΝΙΑ	ΘΕΣΣΑΛΙΑ	ΓΕΝΙΚΑ
1829-1830	0	0	1	0	0	0	0
1831-1840	0	0	0	0	0	0	1
1841-1850	1	0	0	0	0	0	0
1851-1860	1	0	1	0	0	0	1
1861-1870	1	0	1	0	0	(1)	1
1871-1880	1	0	0	0	0	1	1
1881-1890	2	0	0	1	0	2	0
1891-1900	2	1	0	0	2	2	2
1901-1913	1	0	0	0	3	2	1
ΣΥΝΟΛΟ	9	1	3	1	5	7	7

Πίνακας 89.

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ ΤΗΣ ΕΥΕΡΓΕΣΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΜΠΟΡΙΚΗ-ΝΑΥΤΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ						
ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΑΘΗΝΑ	ΥΠΟΛΟΠΗ Η ΣΤΕΡΕΑ	ΠΕΙΡΑΙΑΣ	ΠΕΛΟΠΟΝ ΝΗΣΟΣ	ΙΟΝΙΑ	ΘΕΣΣΑΛΙΑ
1829-1830	0	0	0	0	0	0
1831-1840	0	0	0	0	0	0
1841-1850	0	0	0	0	0	0
1851-1860	0	0	0	0	0	0
1861-1870	0	0	0	1	0	1
1871-1880	0	0	0	0	0	0
1881-1890	0	1	0	0	0	0
1891-1900	1	0	0	1	1	1
1901-1913	0	0	2	0	1	1
ΣΥΝΟΛΟ	1	1	2	2	2	3

Πίνακας 90.

ΣΚΟΠΟΣ

Σκοπός (είδος) ευεργεσίας καθ' όλη την περίοδο 1828-1913 ανά δεκαετία						
<i>Δεκαετίες</i>	<i>ΑΝΕΓΕΡΣΗ</i>	<i>ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ</i>	<i>ΜΙΣΘΟΔΟΣΙΑ</i>	<i>ΥΠΟΤΡΟΦΙΕΣ</i>	<i>ΒΡΑΒΕΙΑ-ΑΘΛΟΘΕΣΙΕΣ</i>	<i>Σύνολο πράξεων</i>
1829-1830	2	81	4	3	0	94
1831-1840	5	131	2	8	0	148
1841-1850	12	250	4	18	1	289
1851-1860	14	68	4	9	2	101
1861-1870	18	102	3	15	3	144
1871-1880	7	139	6	11	7	176
1881-1890	16	155	5	14	1	196
1891-1900	23	97	3	17	6	149
1901-1913	21	88	5	11	4	126
<i>Σύνολο πράξεων</i>	118	1111	36	106	24	1423

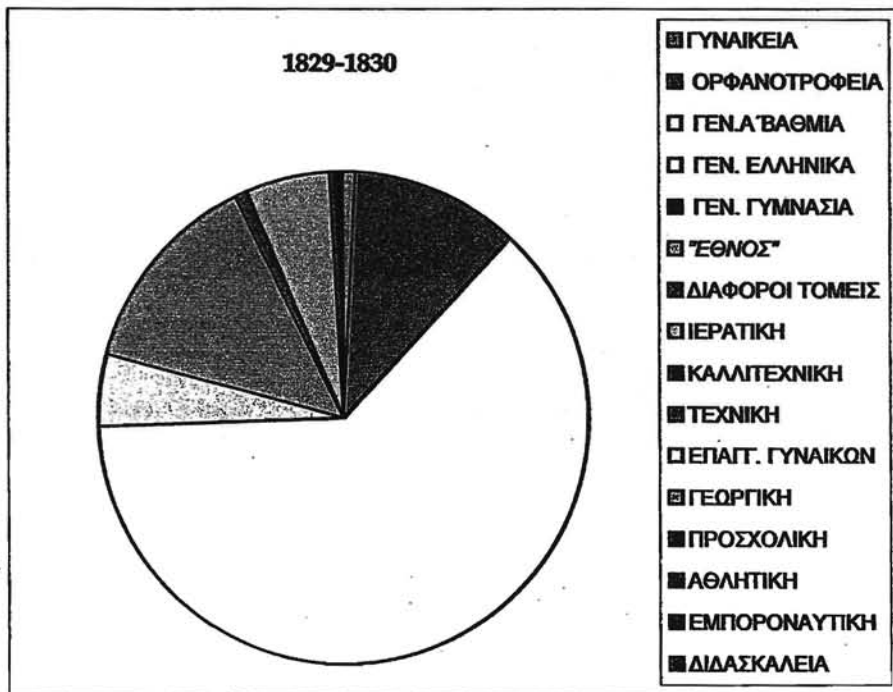
Πίνακας 91

Μορφή ευεργεσίας καθ' όλη την περίοδο 1828-1913 ανά δεκαετία							
<i>Δεκαετίες</i>	<i>ΧΡΗΜΑΤΑ</i>	<i>ΒΙΒΛΙΑ</i>	<i>ΟΙΚΟΠΕΔΑ</i>	<i>ΔΩΡΕΑΝ ΕΡΓΟ</i>	<i>ΚΤΗΡΙΑ</i>	<i>ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΑ</i>	<i>Σύνολο πράξεων</i>
1829-1830	222	34	4	0	8	6	274
1831-1840	335	15	4	0	9	10	373
1841-1850	357	20	8	1	6	1	393
1851-1860	155	7	9	1	9	5	186
1861-1870	120	9	6	0	11	2	148
1871-1880	174	4	7	1	9	4	199
1881-1890	171	6	9	0	23	5	214
1891-1900	129	4	16	0	22	0	171
1901-1913	113	4	15	0	29	8	169
<i>ΣΥΝΟΛΟ πράξεων</i>	1776	103	78	3	126	41	2127

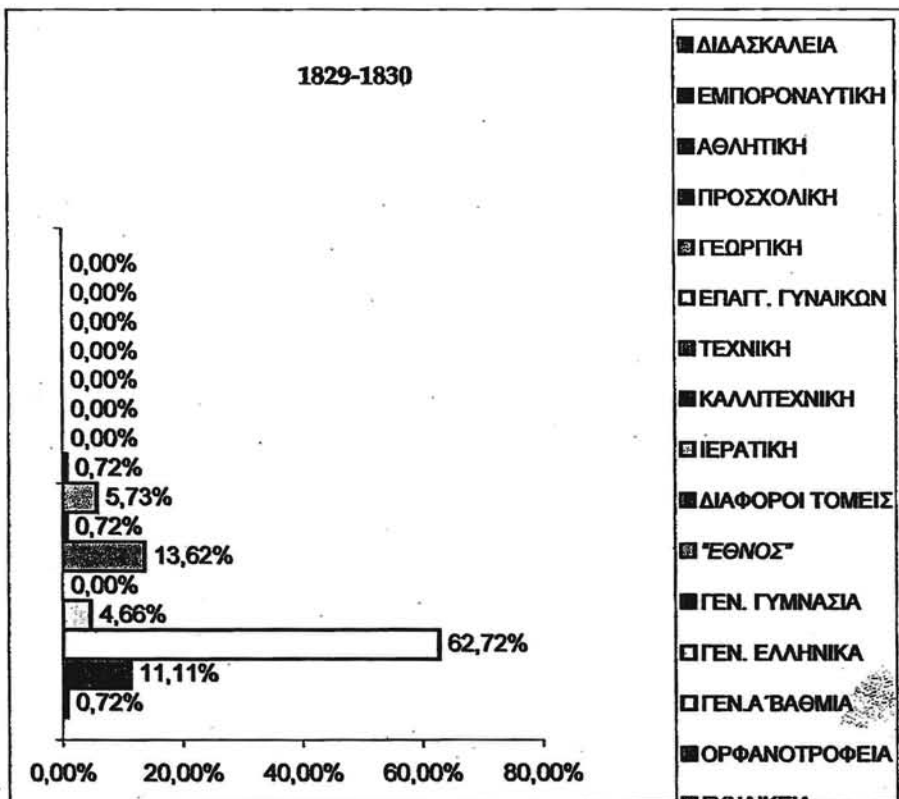
Πίνακας 92

ΜΕΡΟΣ Β'

1. ΔΙΑΓΡΑΜΜΑΤΑ

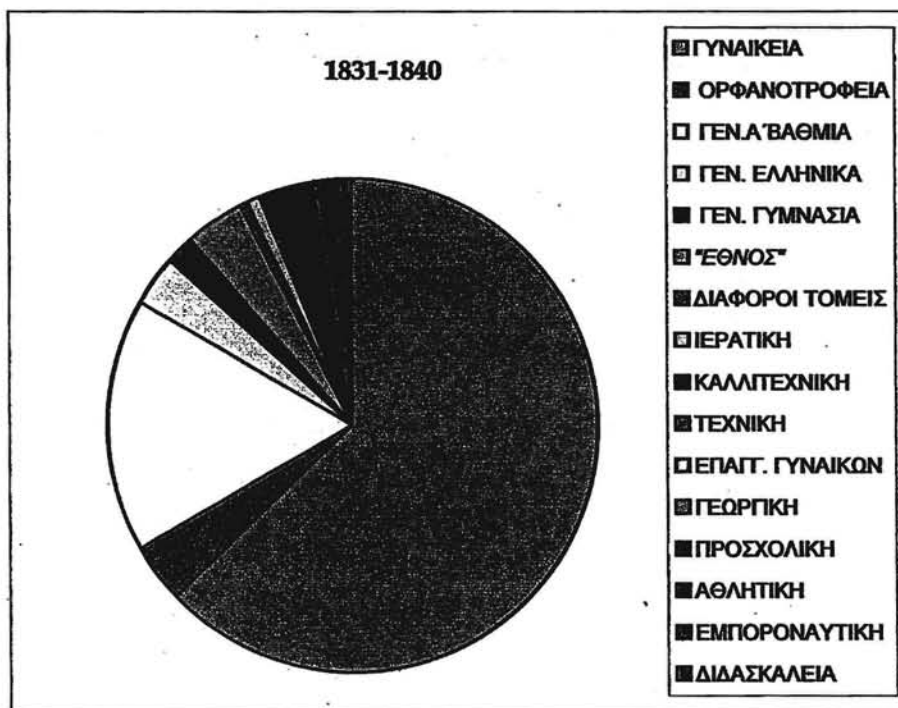

α

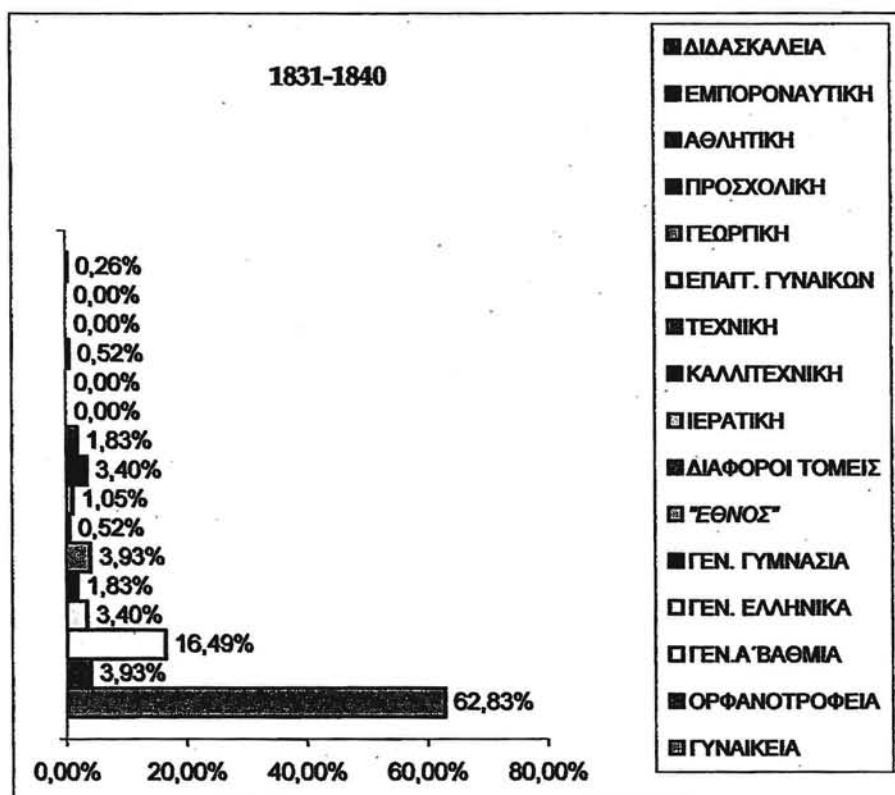

β

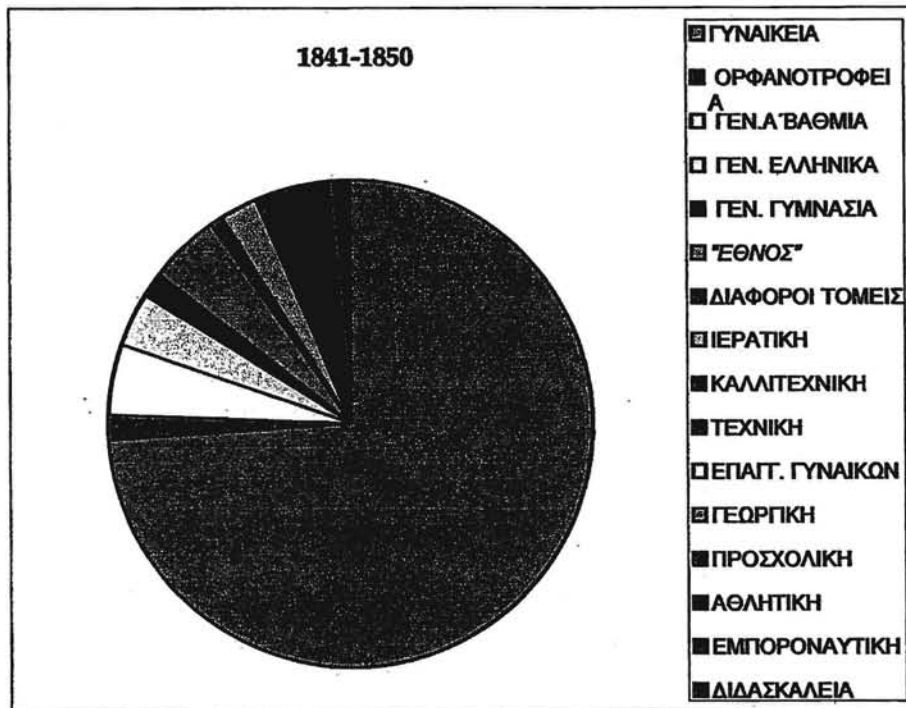
Δ 1

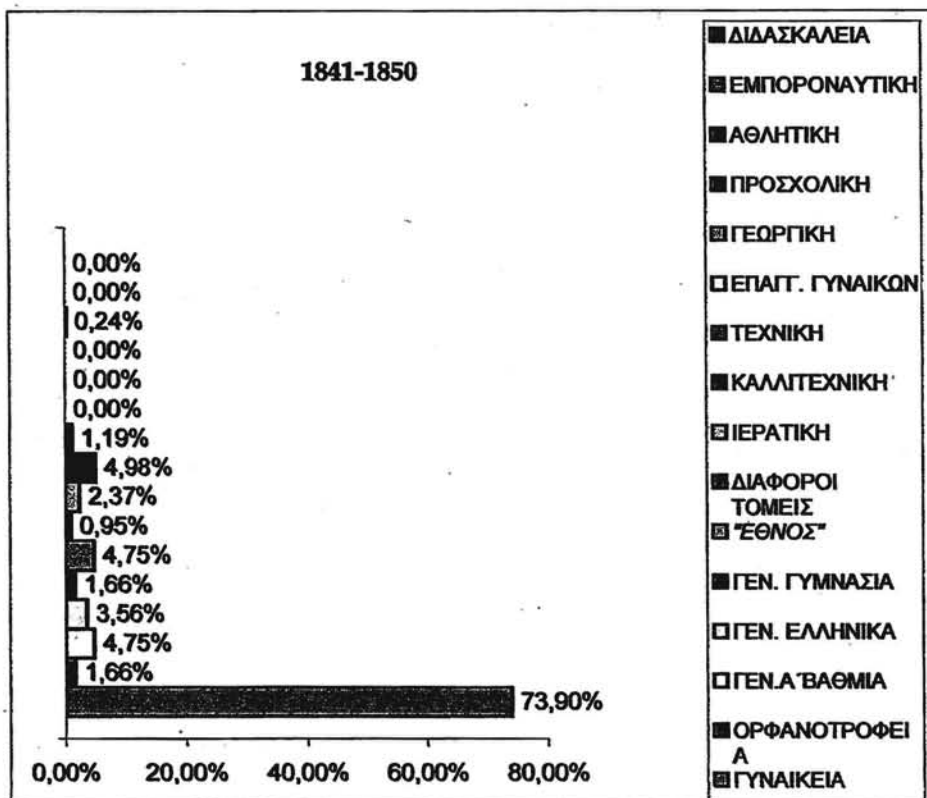
α

β

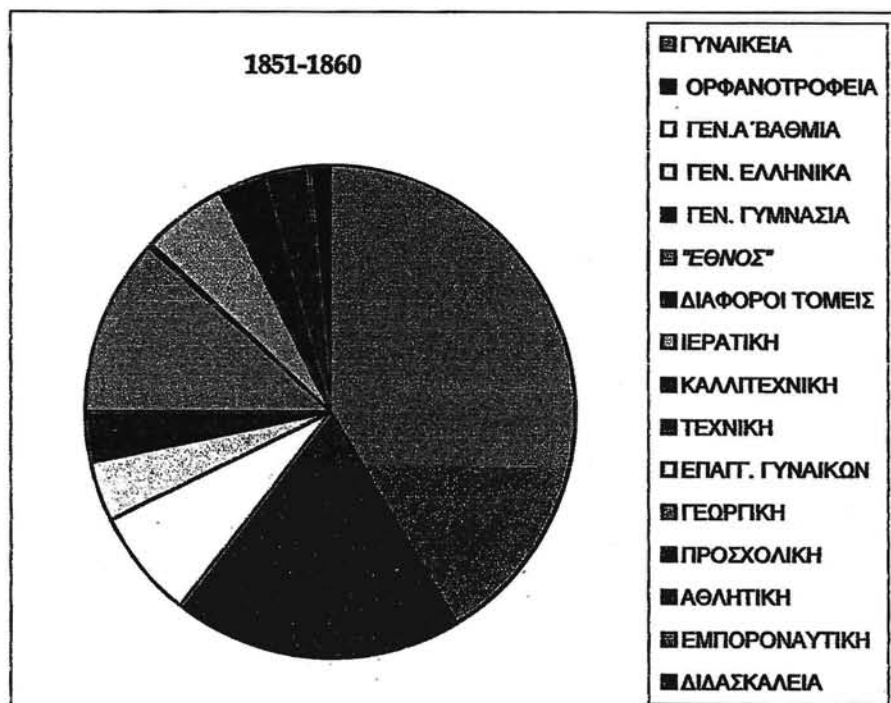

α

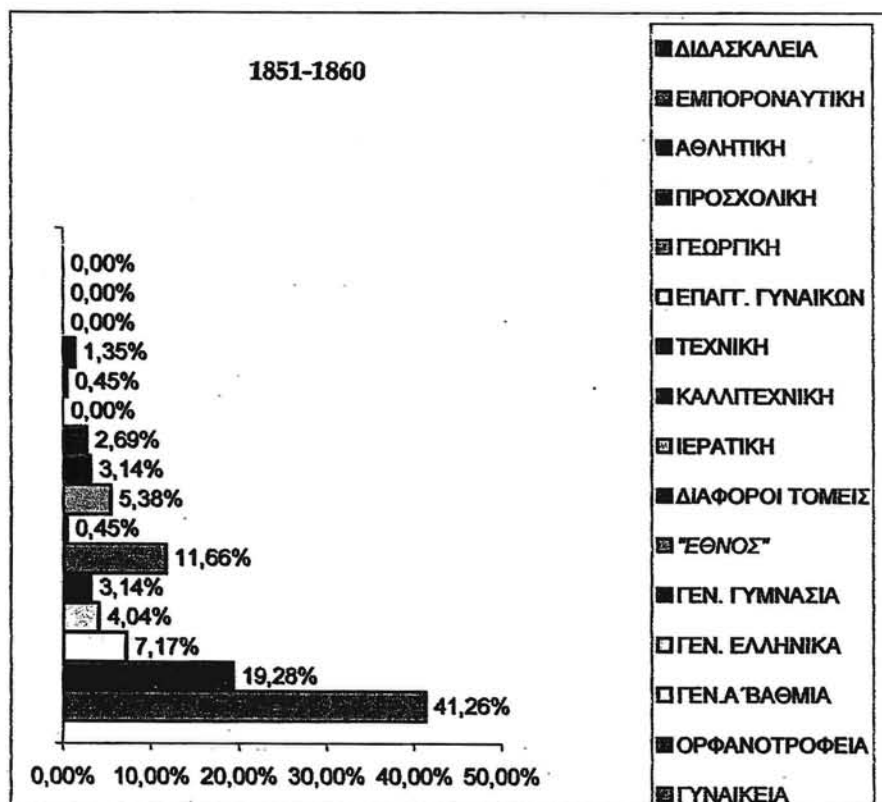

β

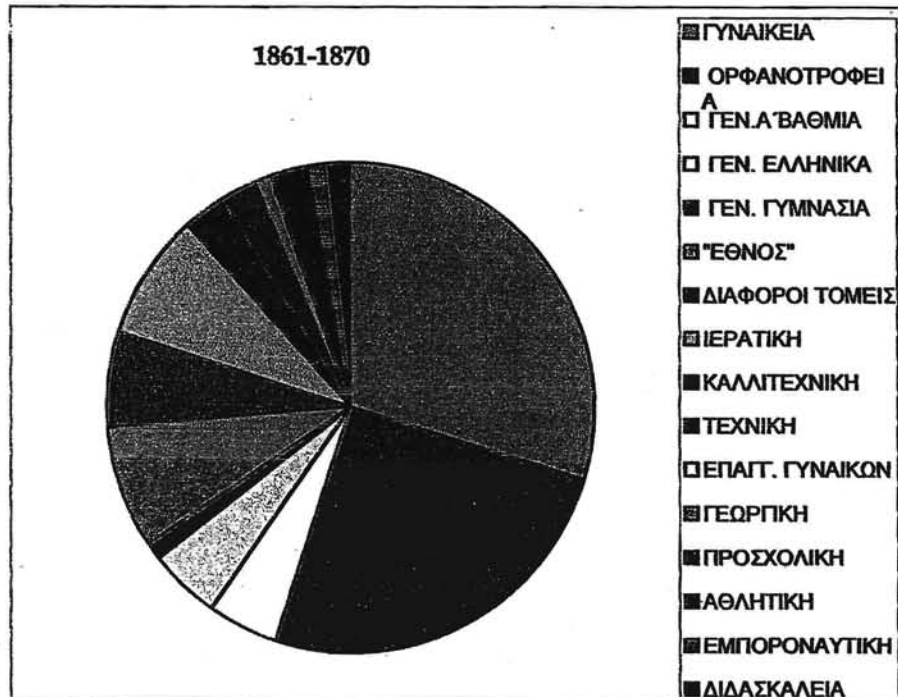
A 3

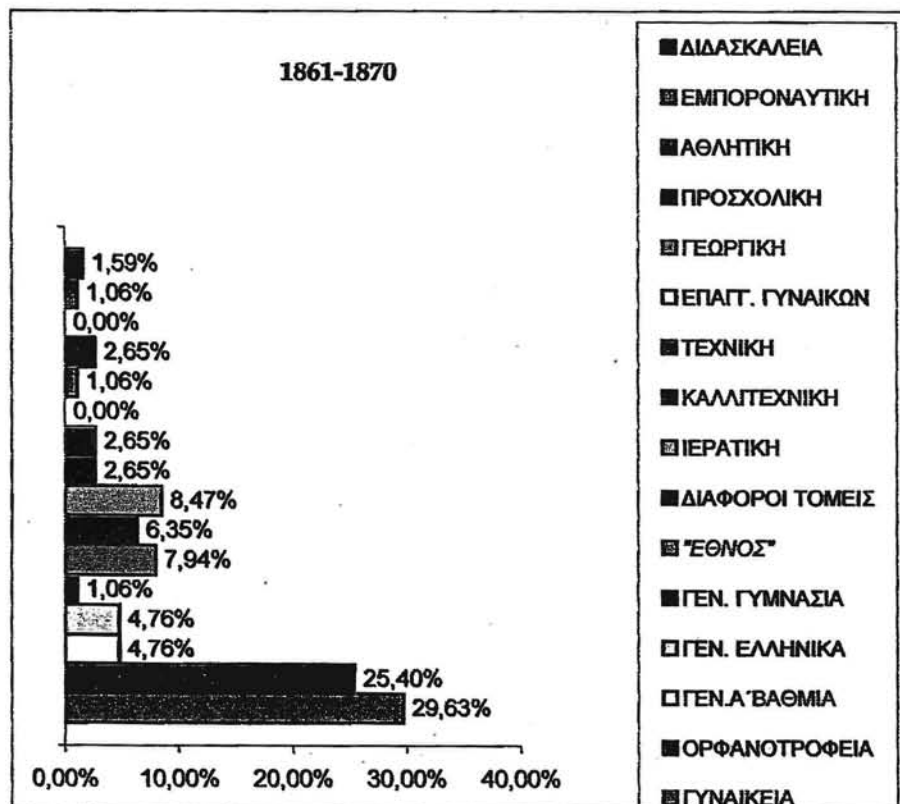
α

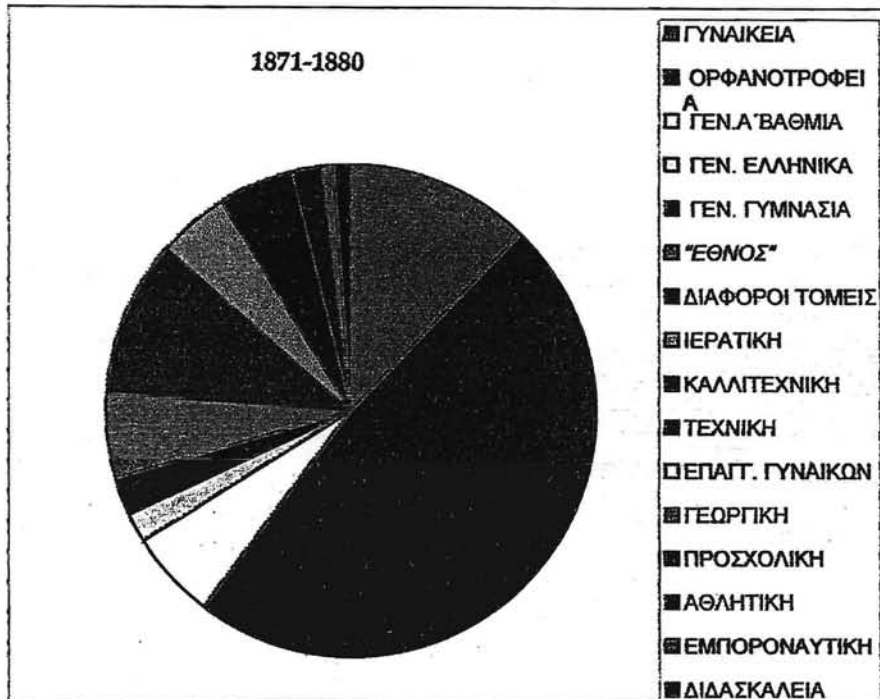
β

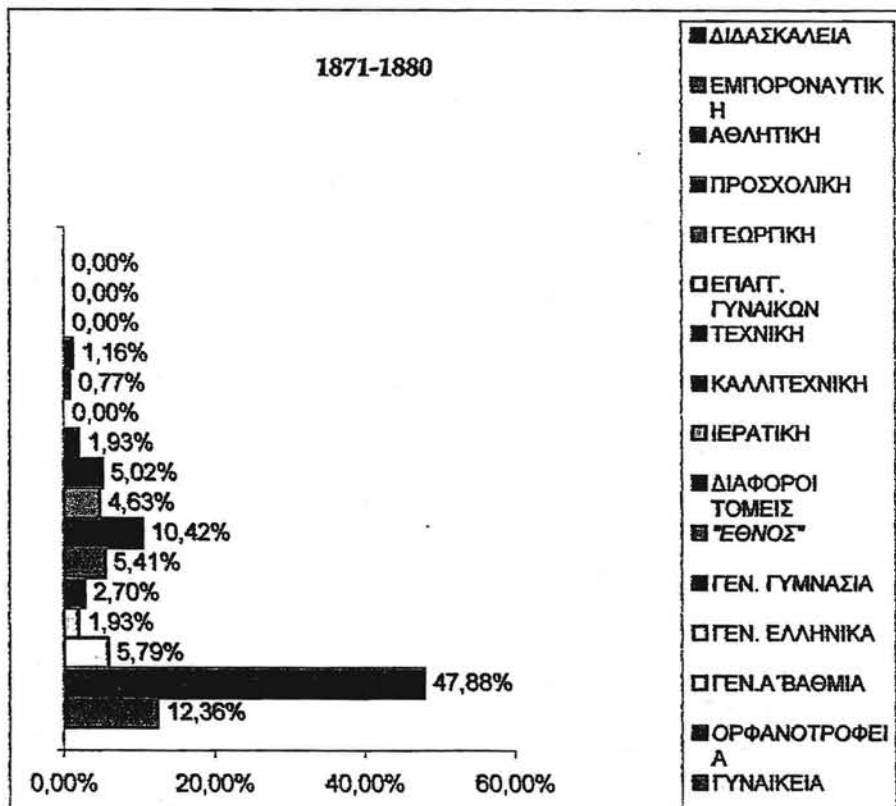
α

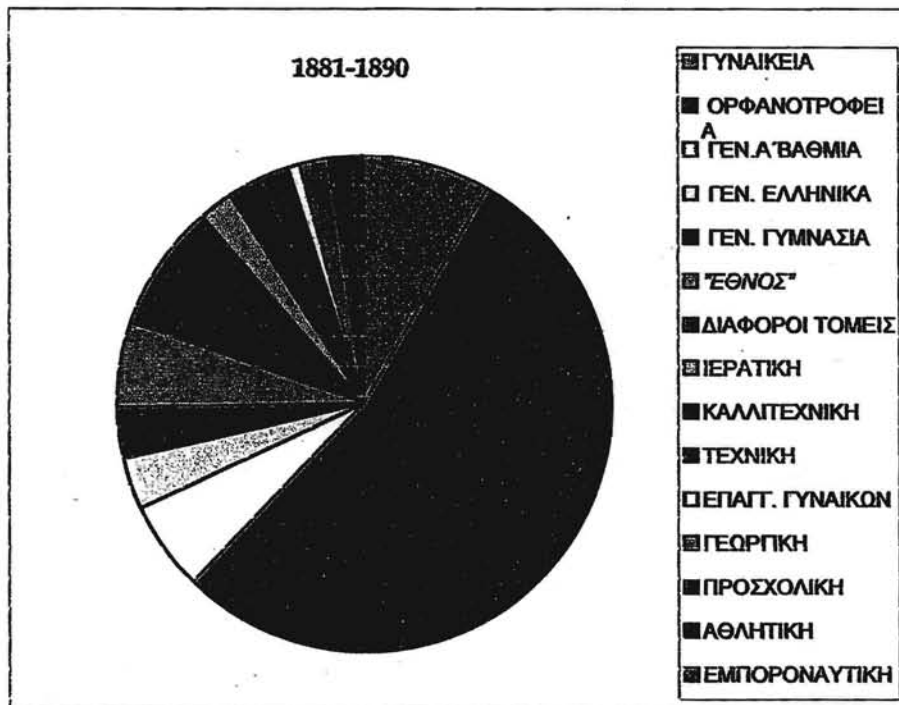
β

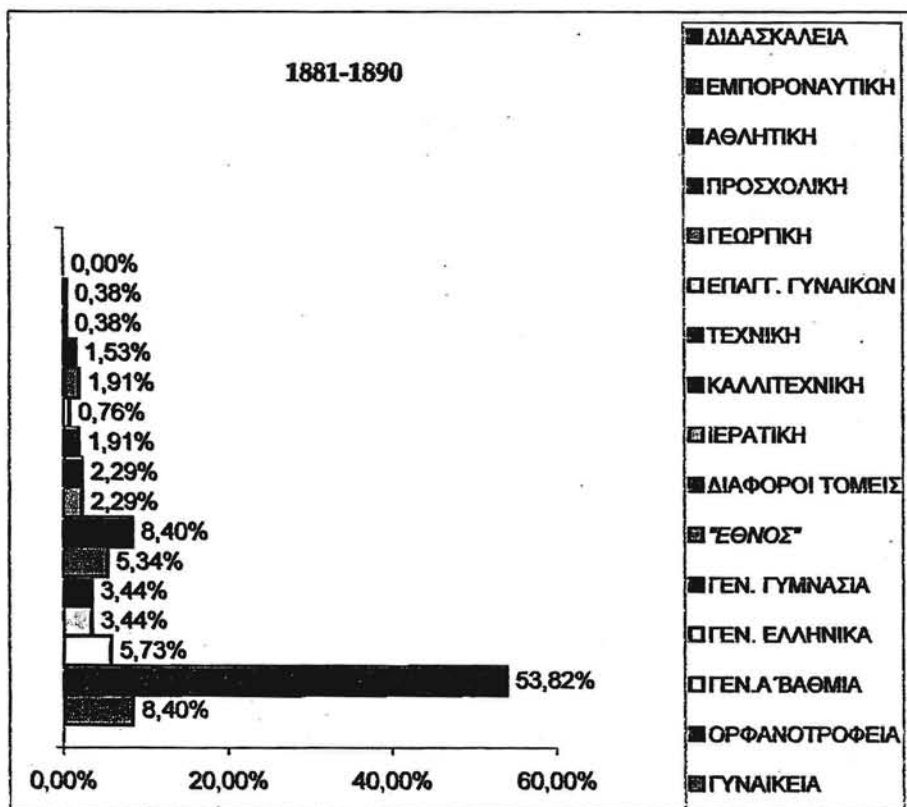
α

β

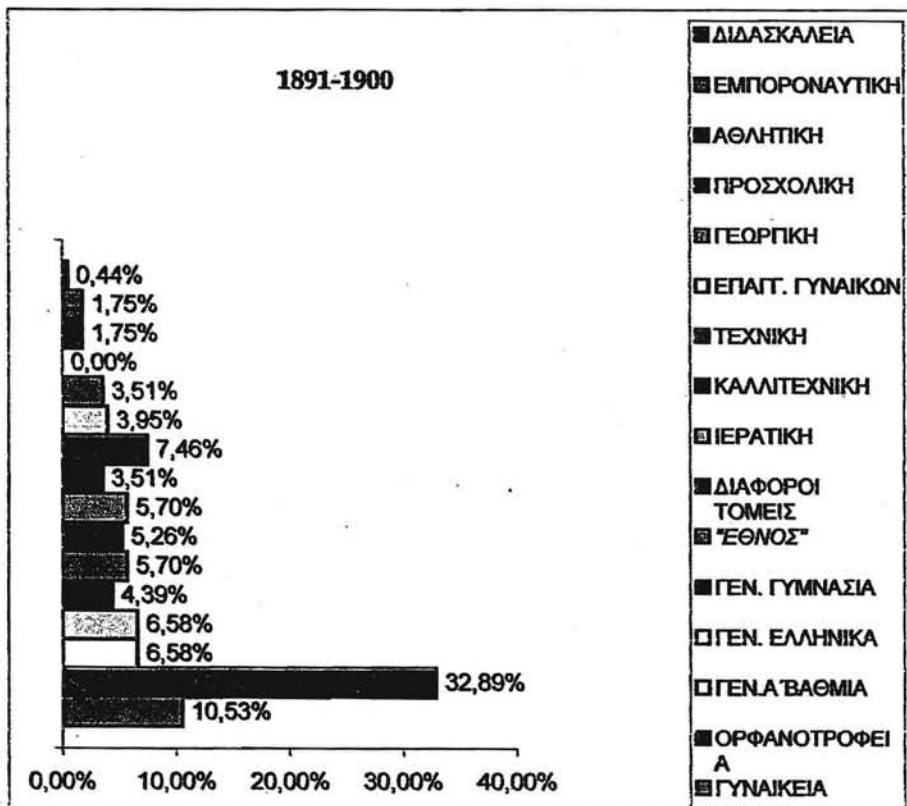
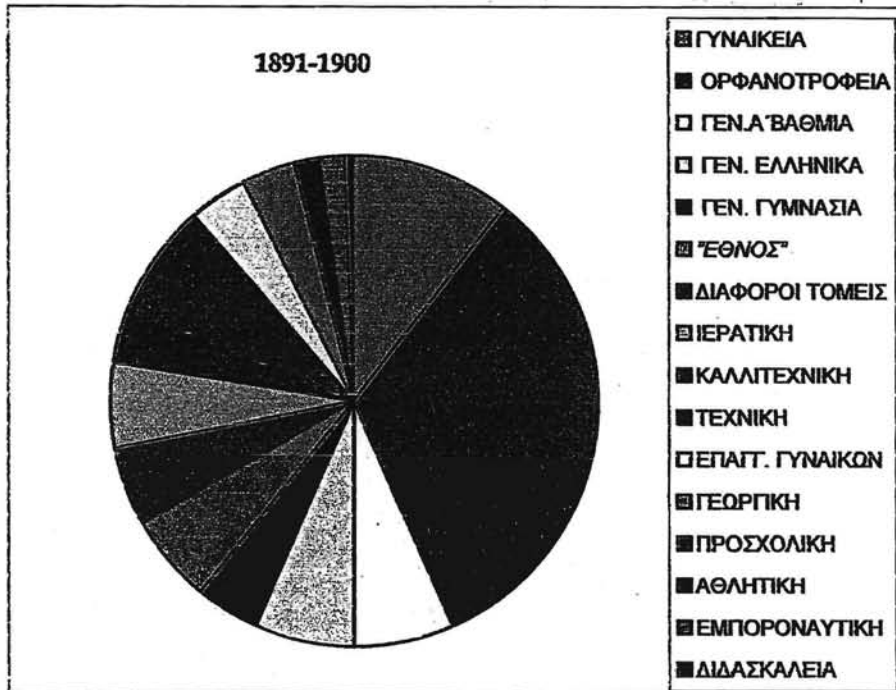

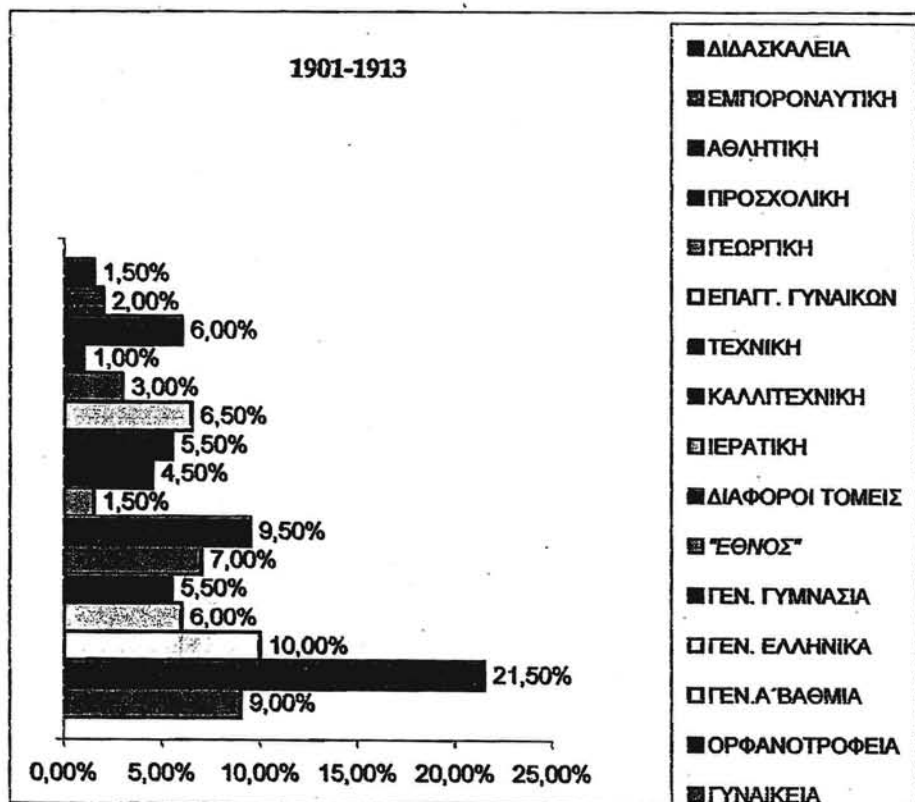
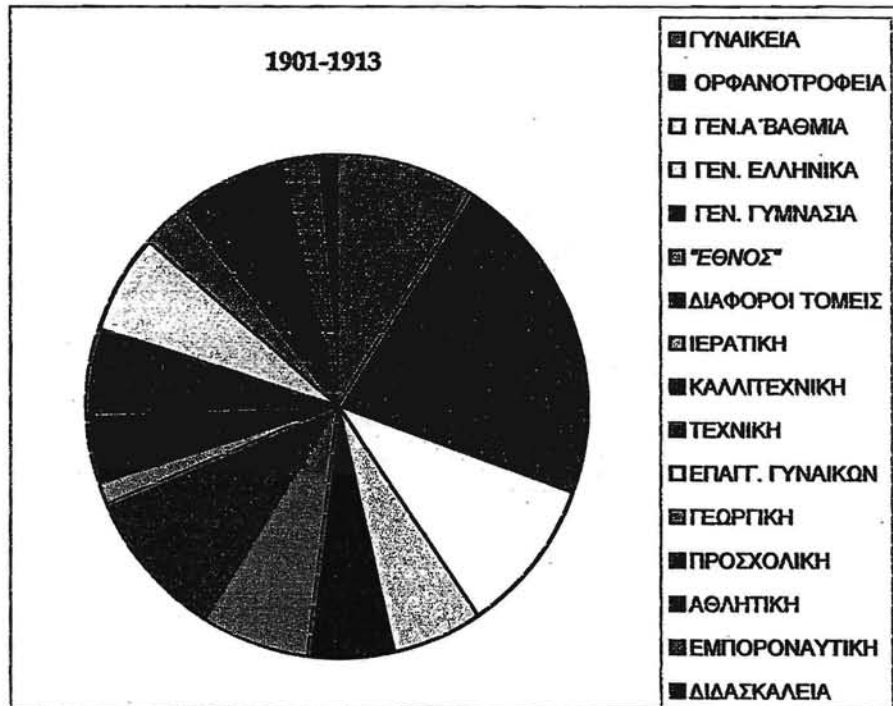
α

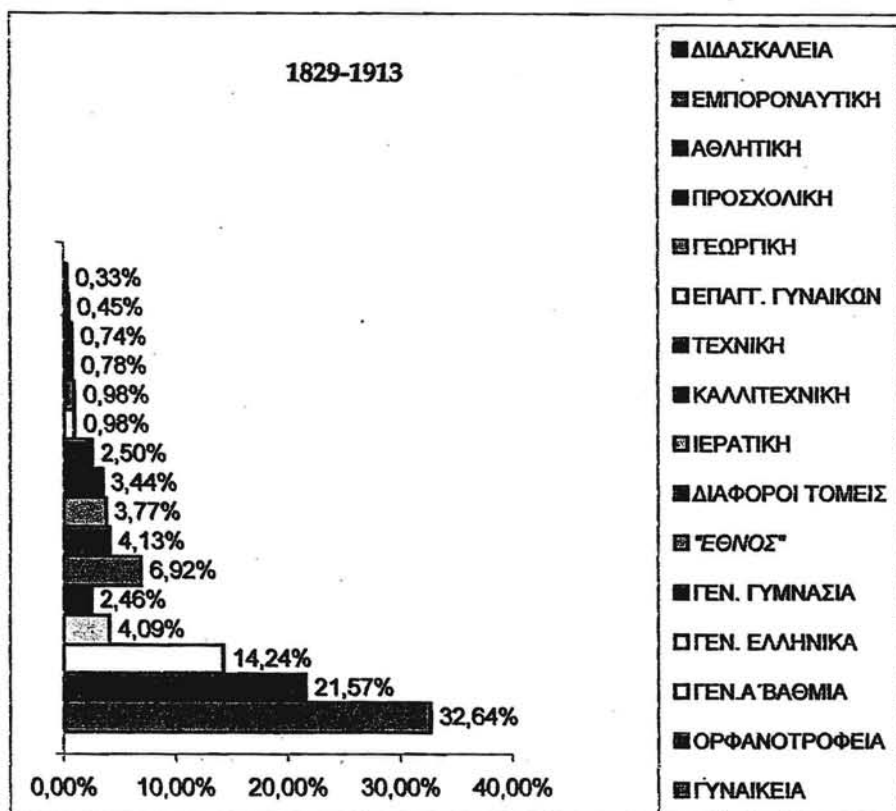
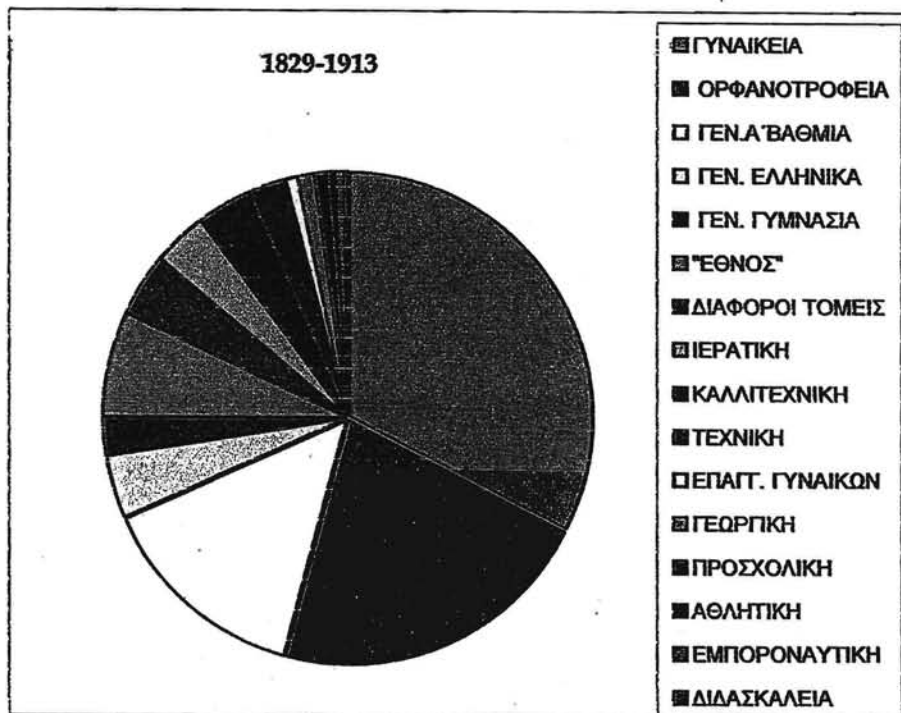

β

Δ 7

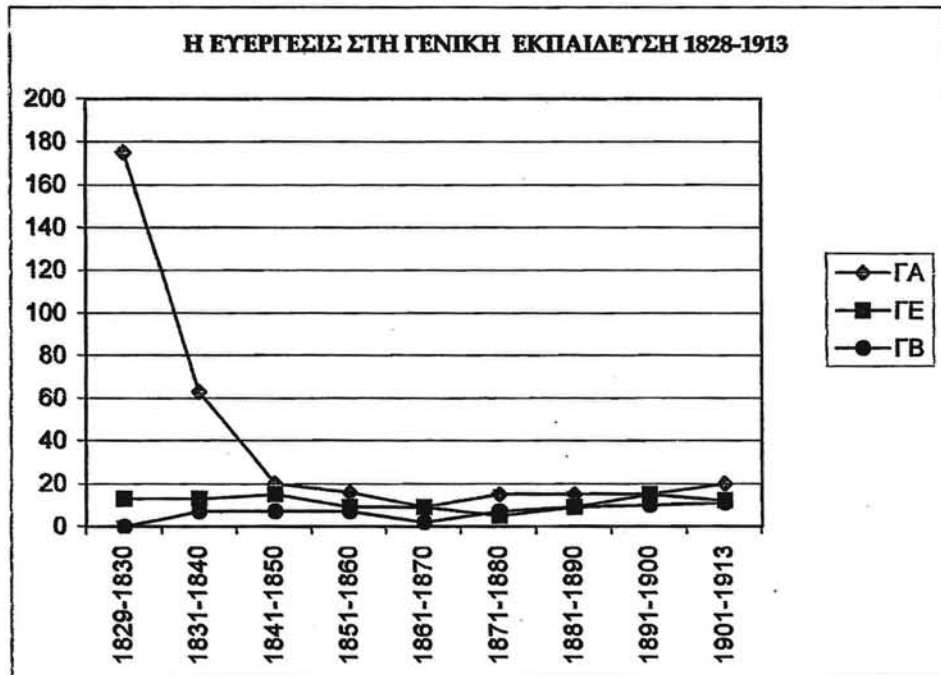

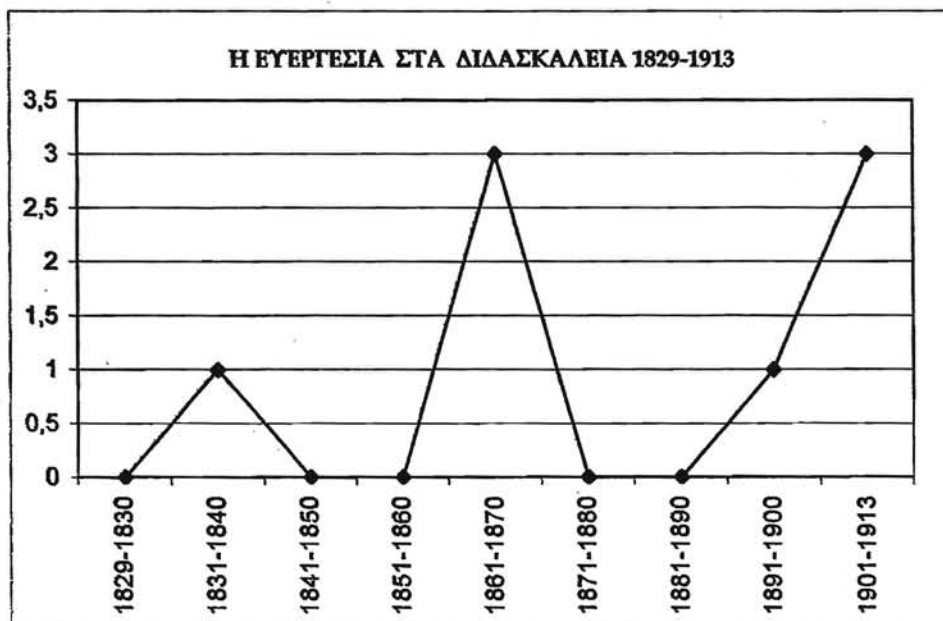

2.

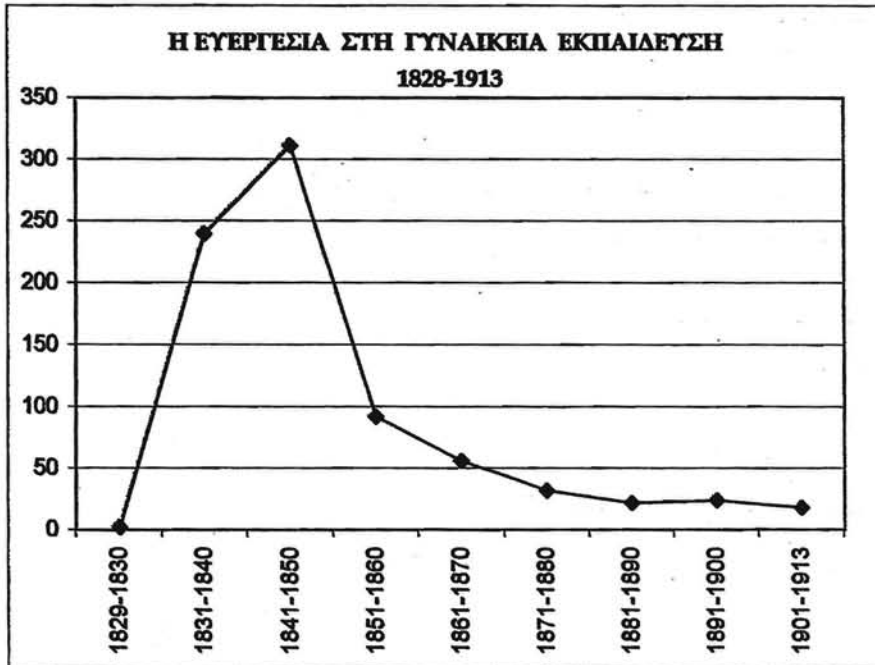
ΓΡΑΦΗΜΑΤΑ

α

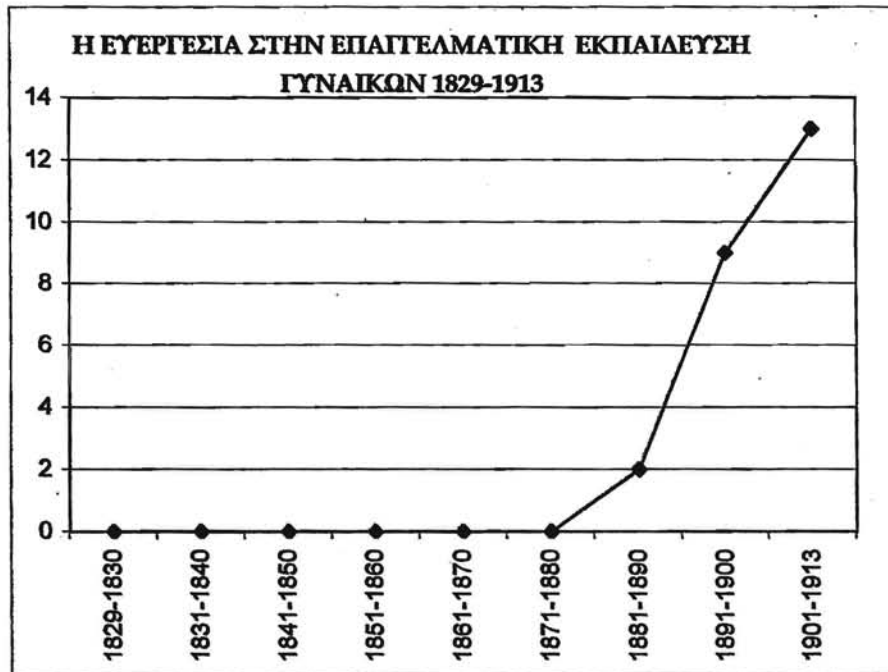
β

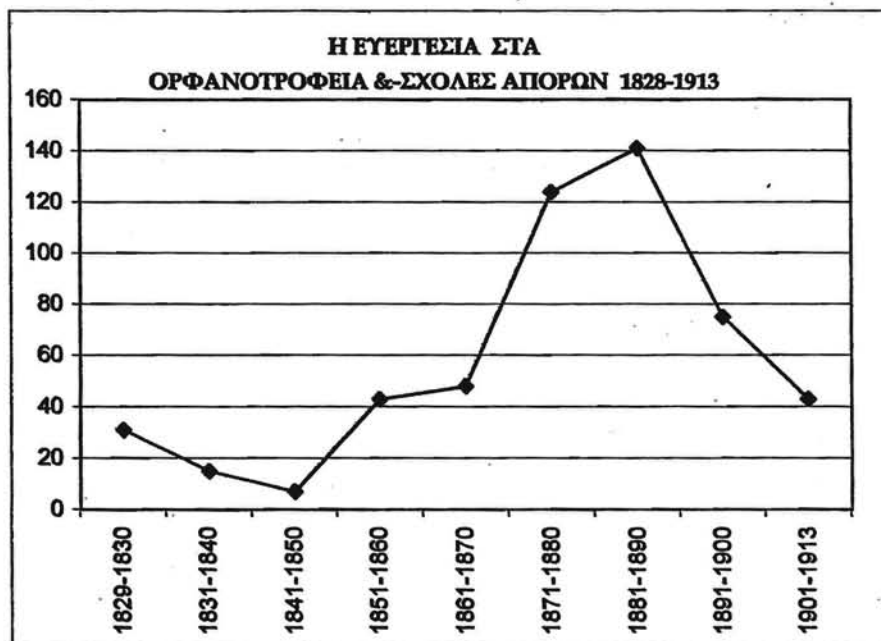
α

β

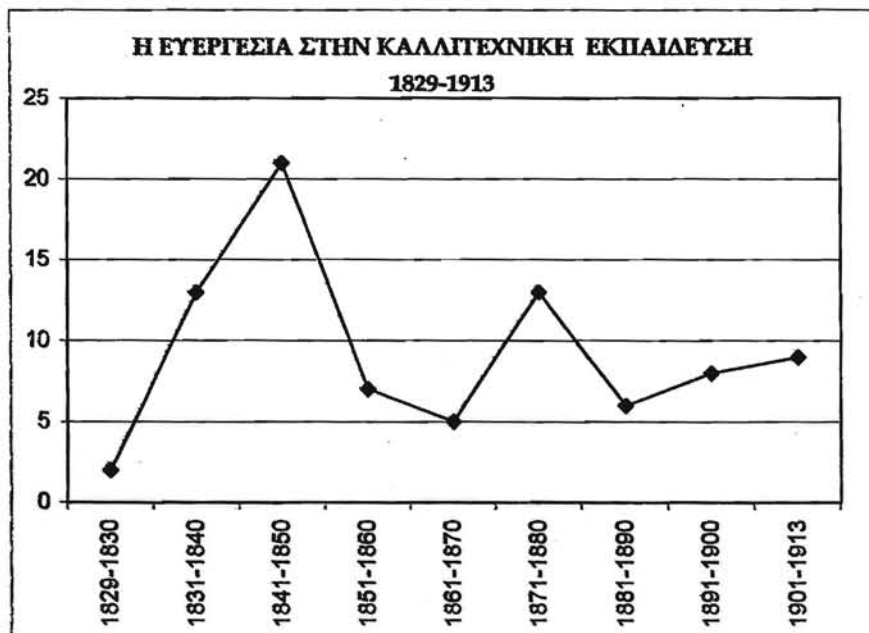
α

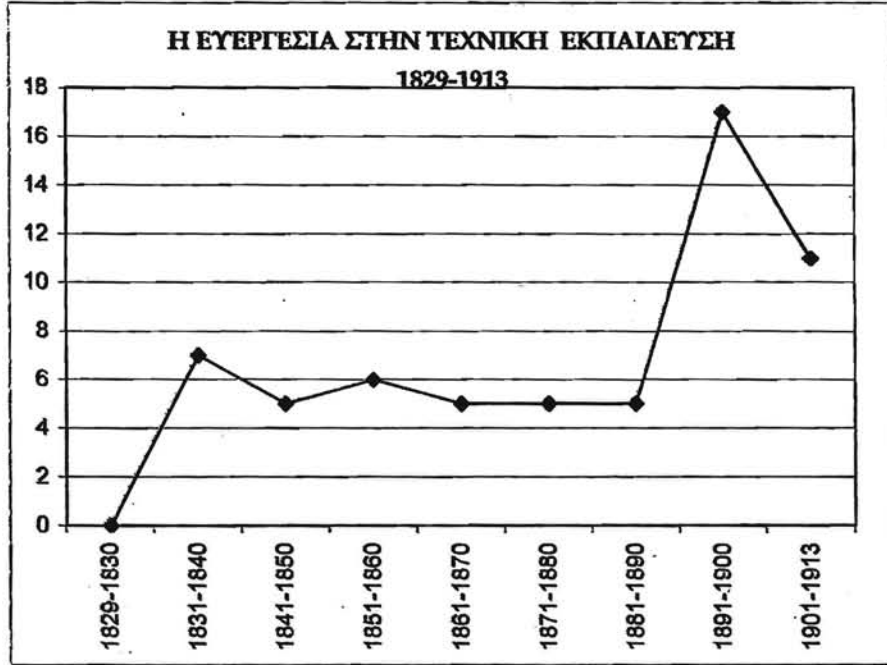
β

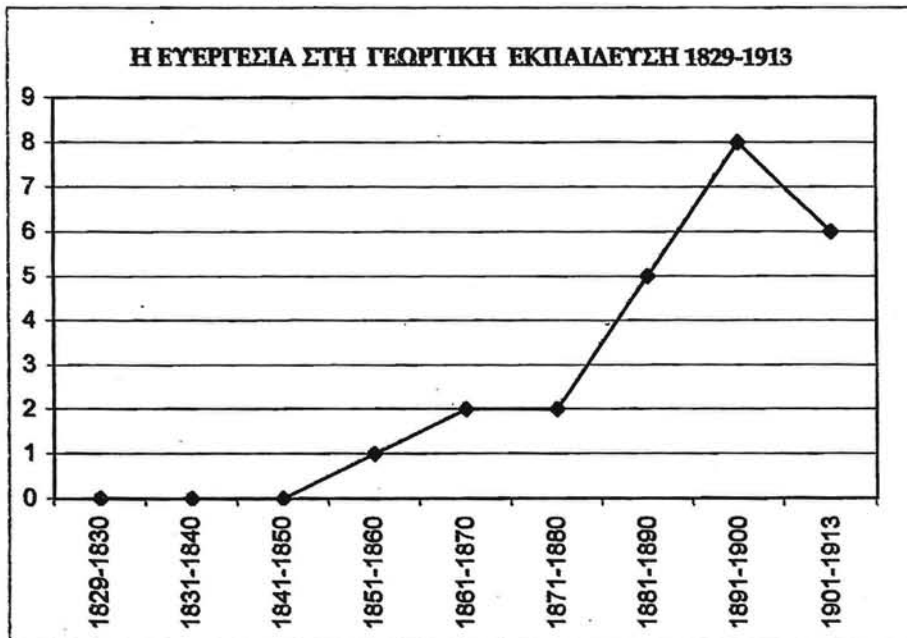
α

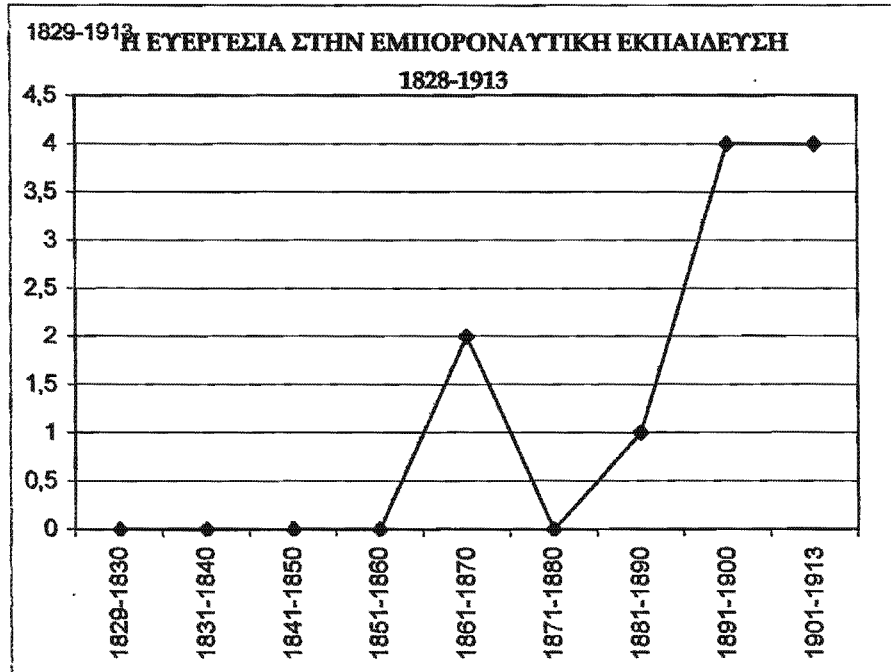
β

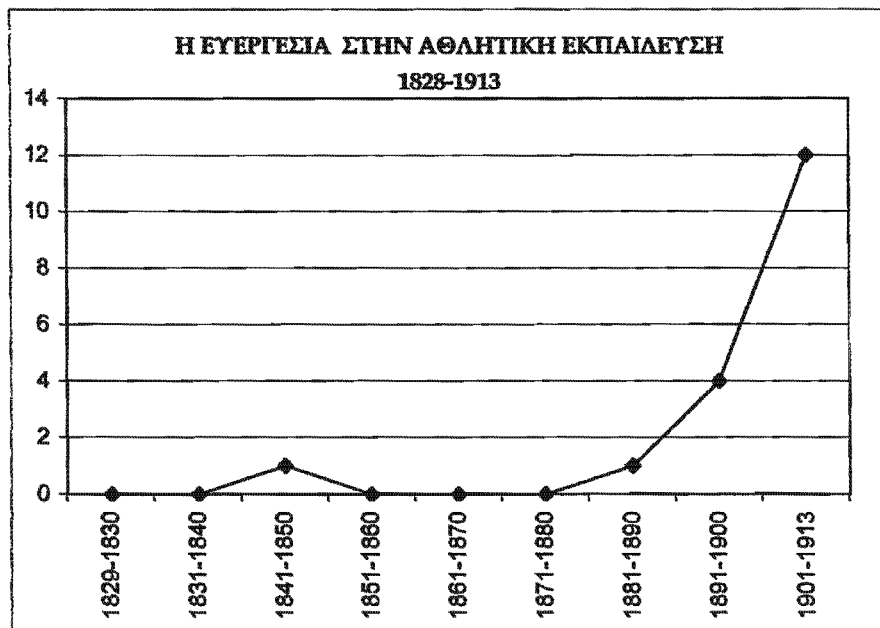
α

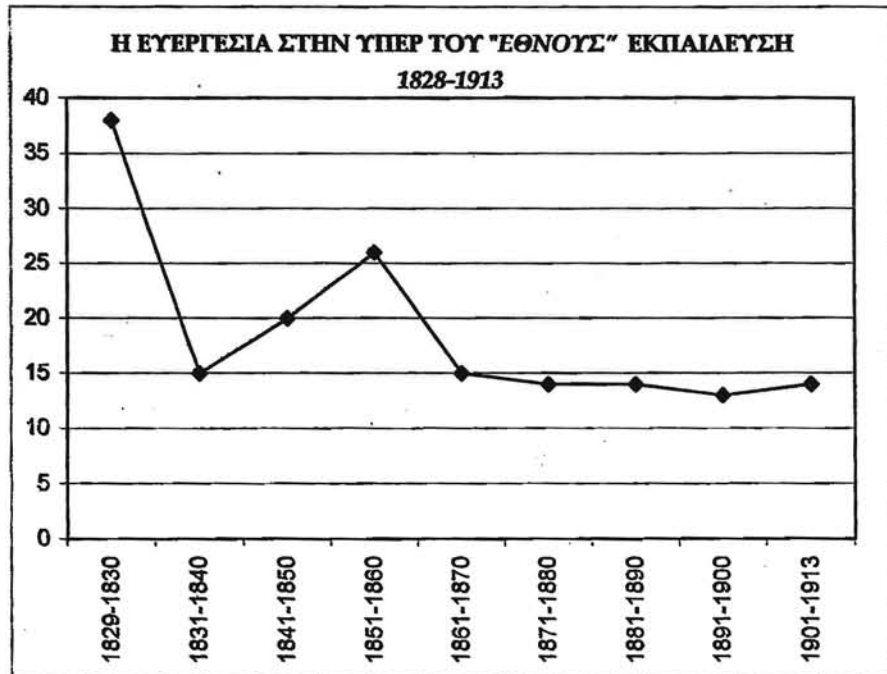
β

α

β

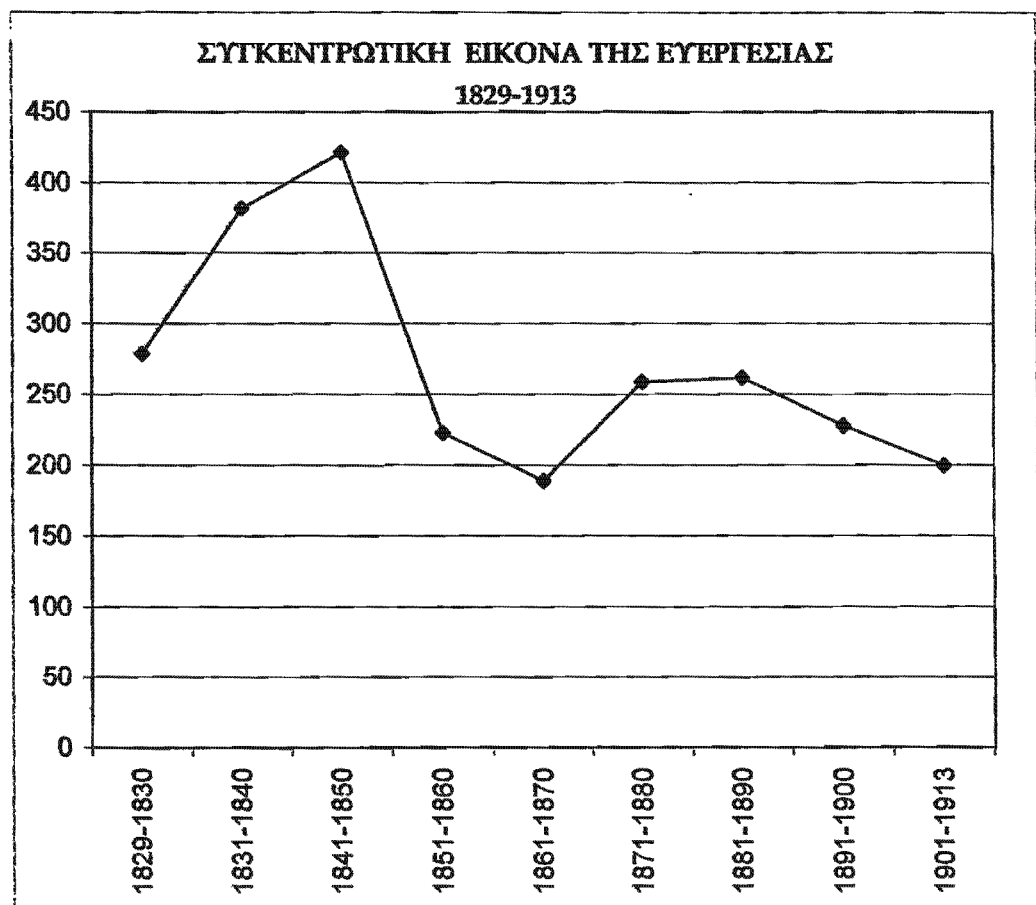

α

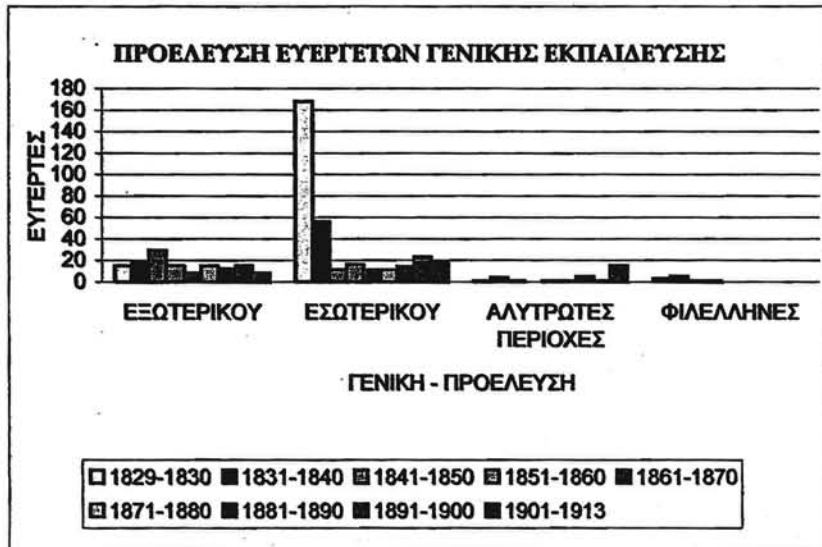
β

* (Στρατιωτική εκπαίδευση, φιλελευθέρων δράση
διαφόρων σωμάτων, κ.λ.π)

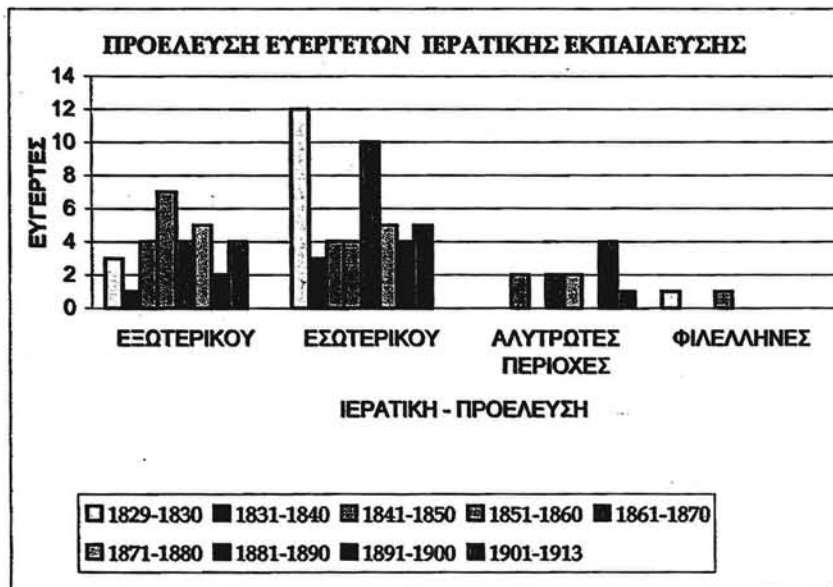

3.

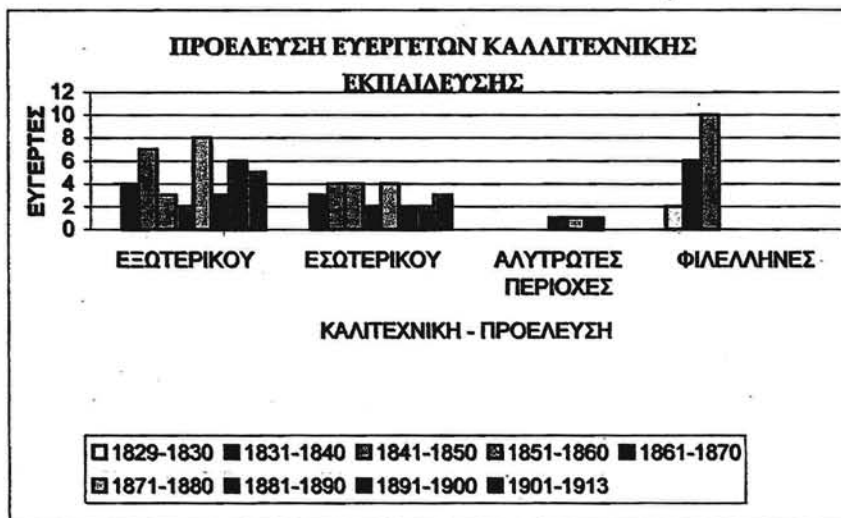
ΓΡΑΦΗΜΑΤΑ

α

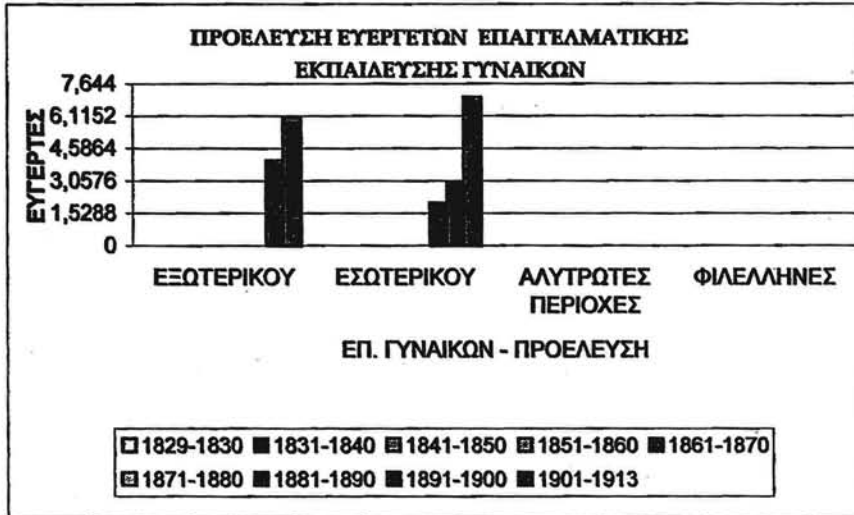

β

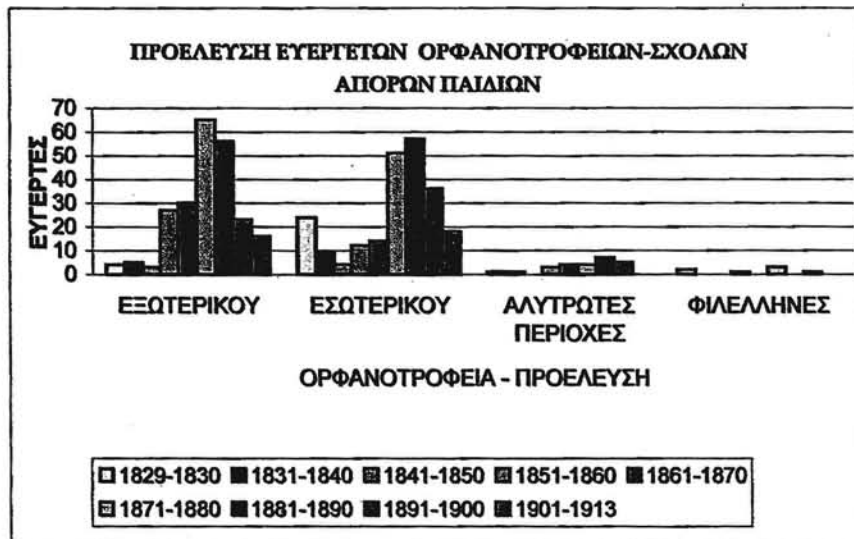

γ

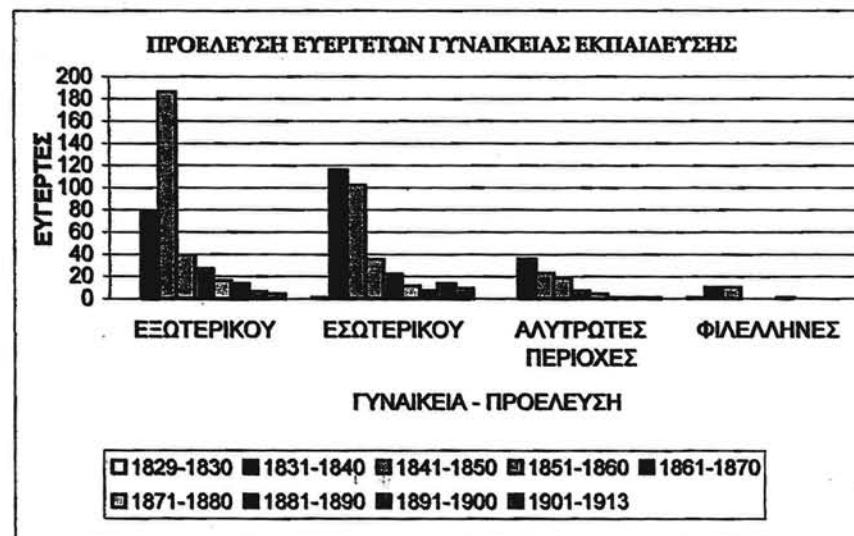
Γ

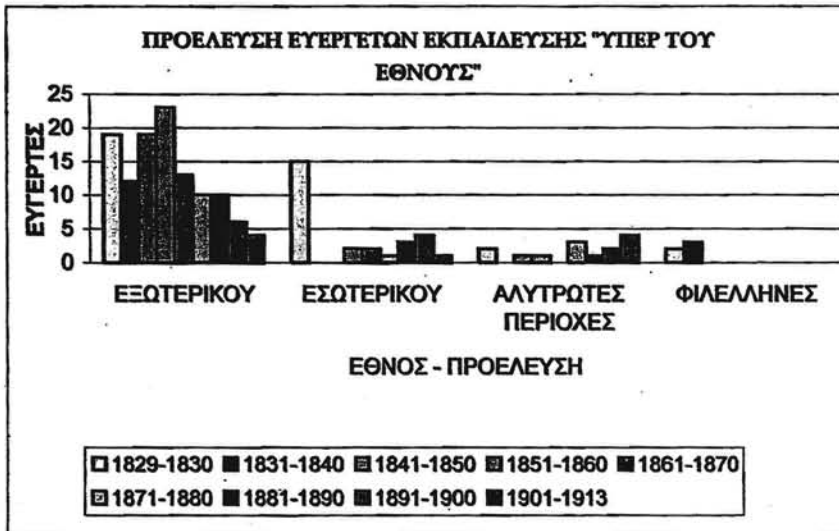
α

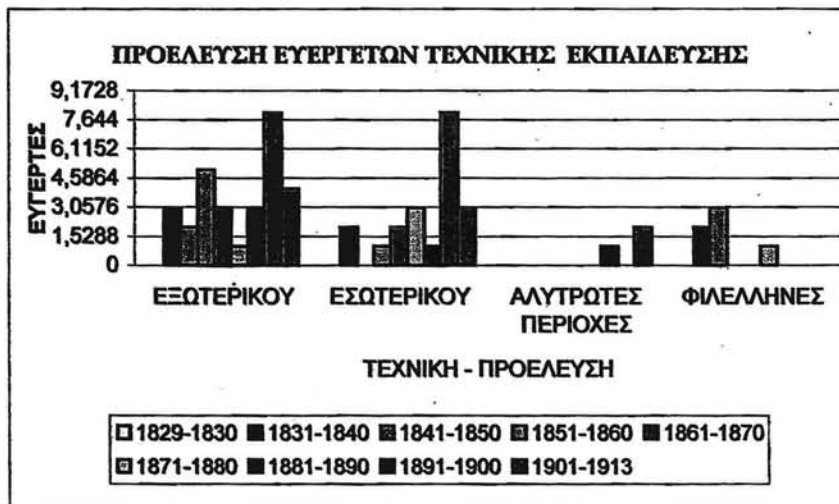
β

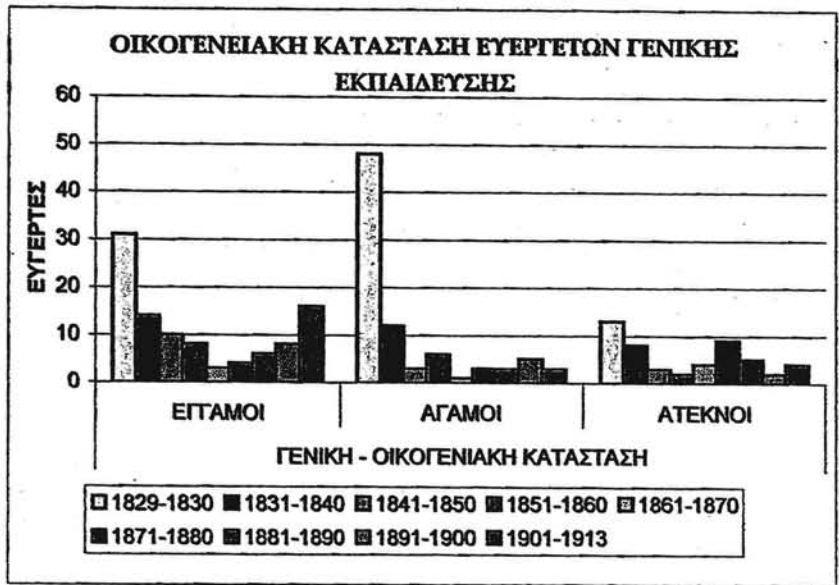
γ

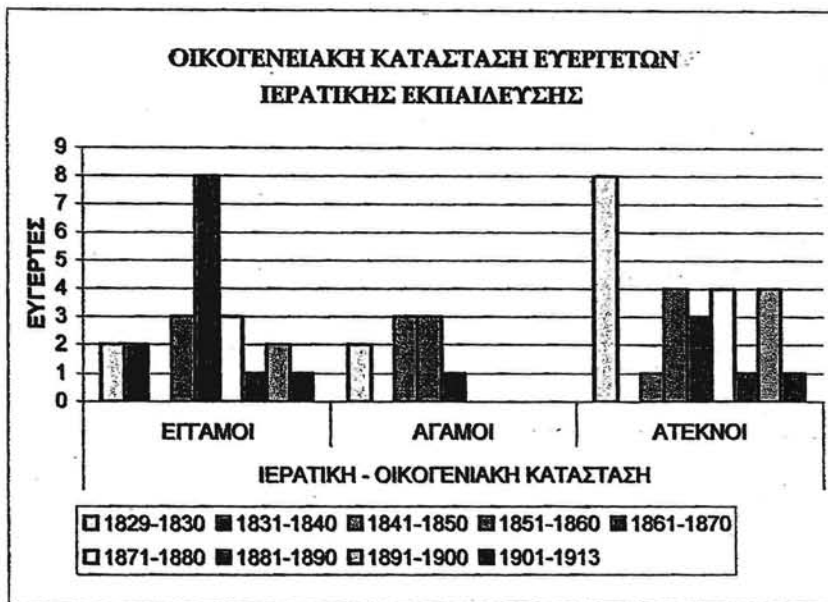
α

β

α

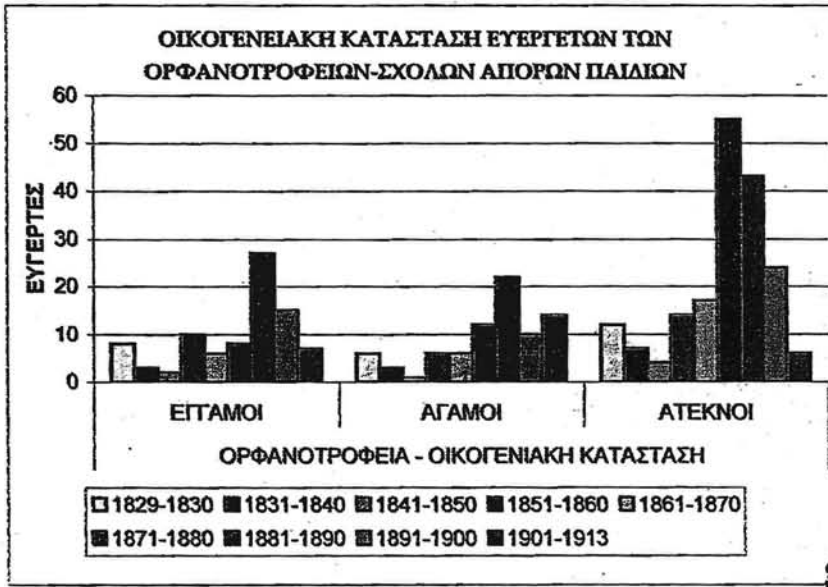
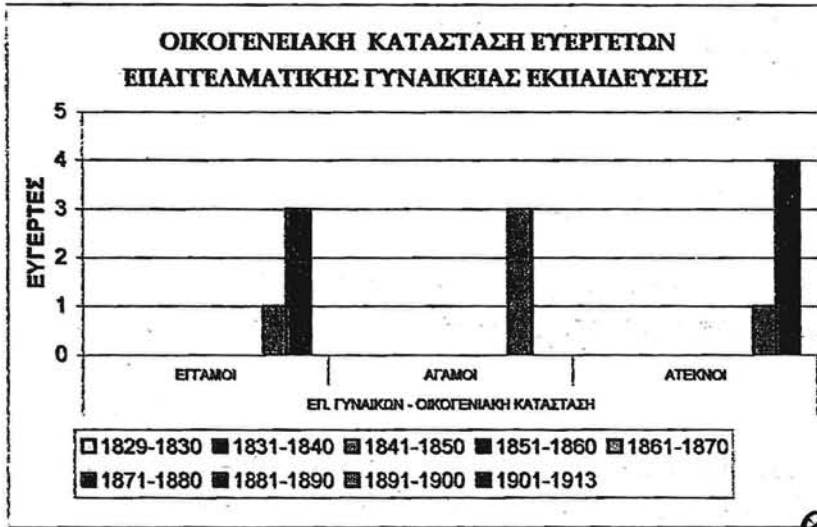

β

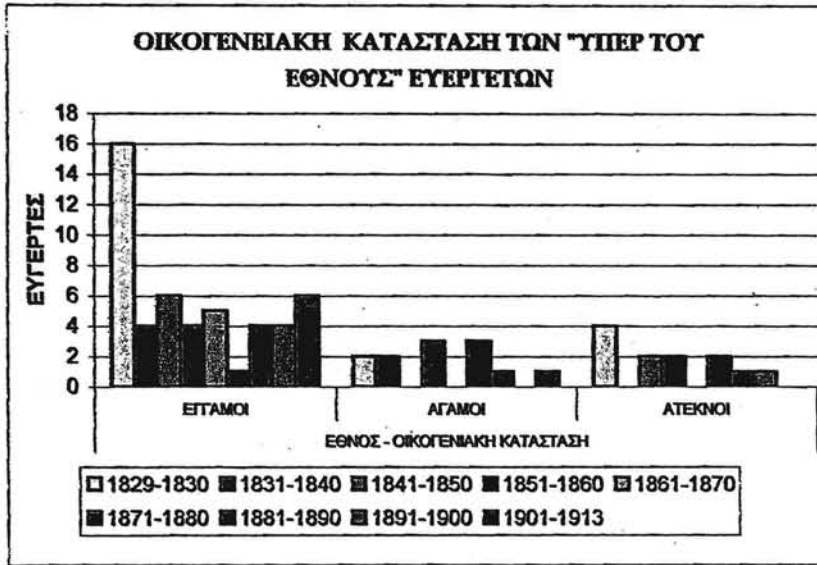

γ

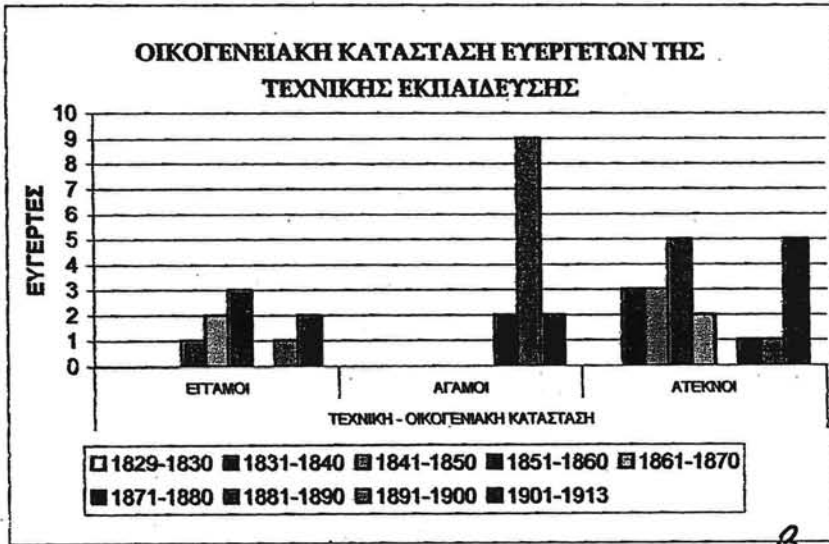
4

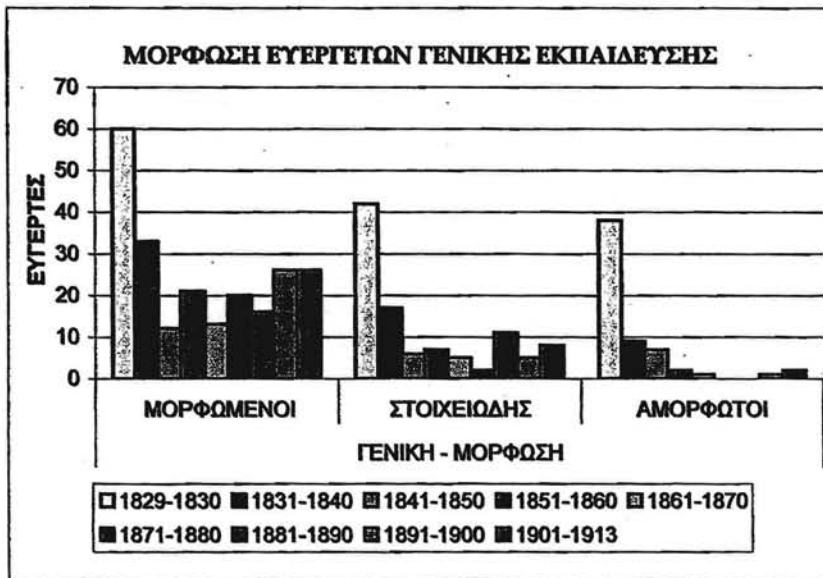
5

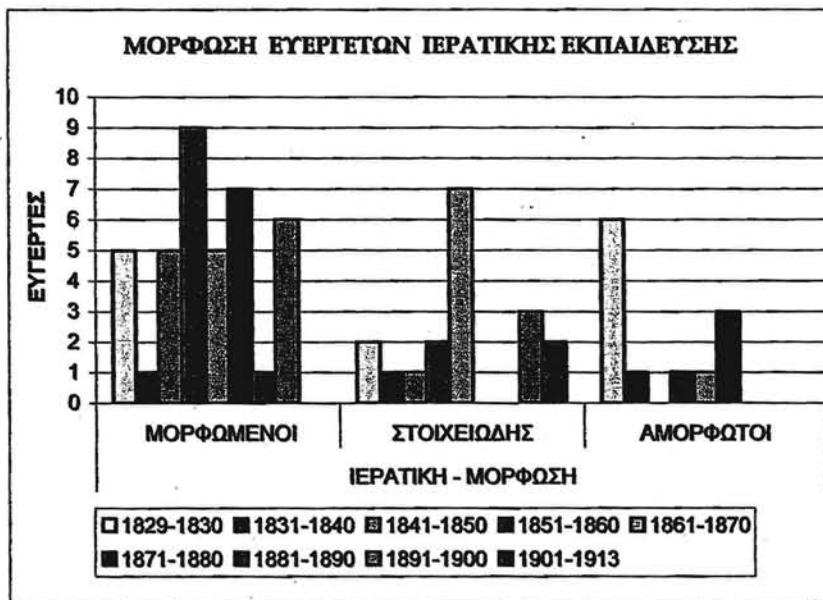
α

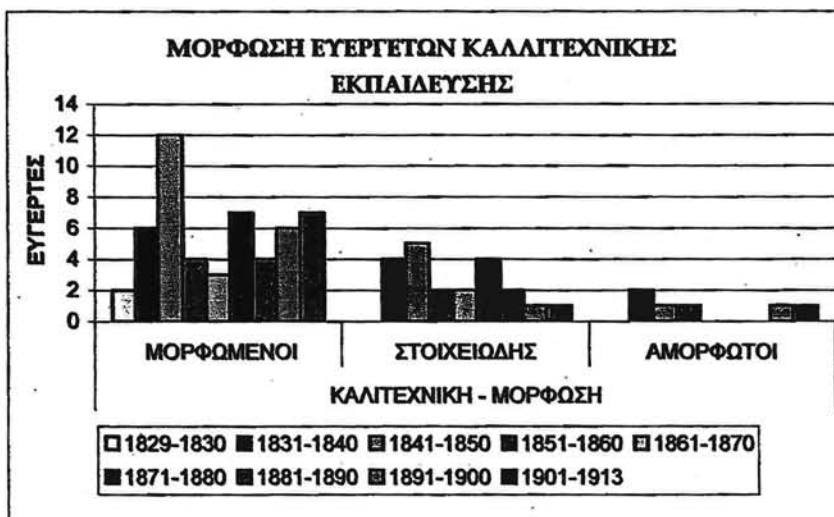
β

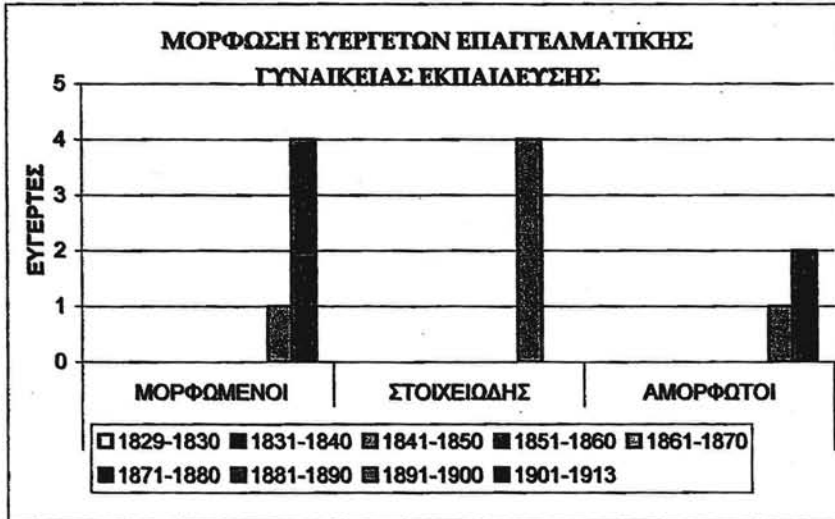
α

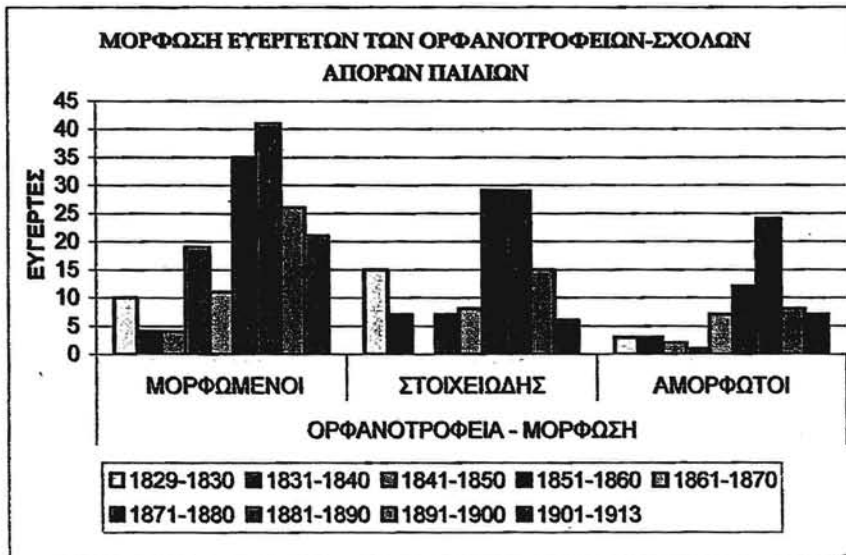
β

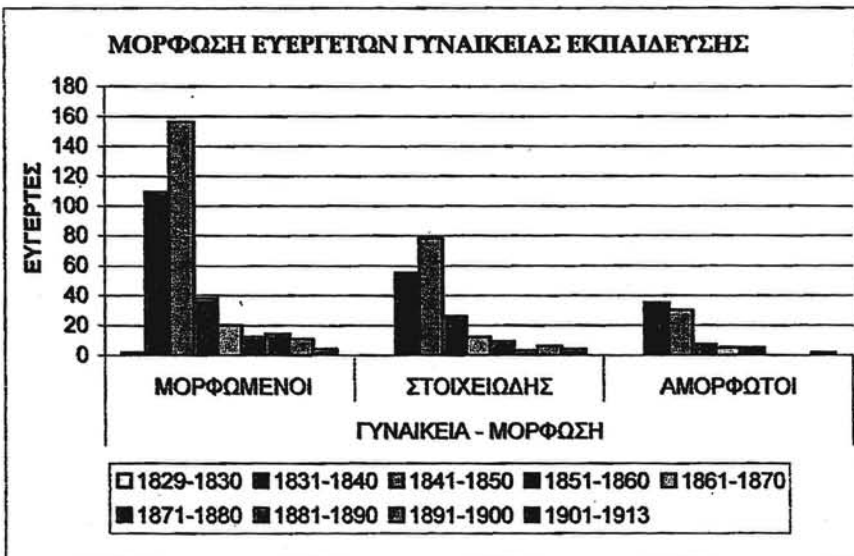
γ

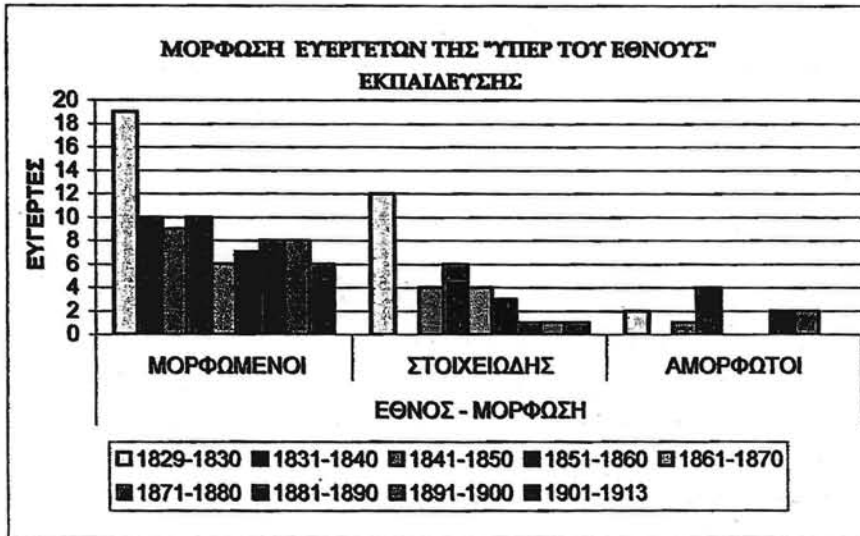
α

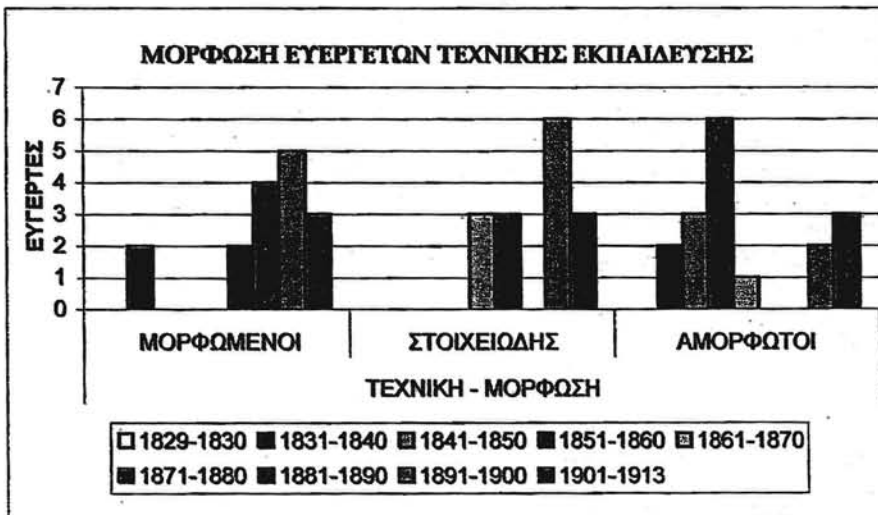
β

γ

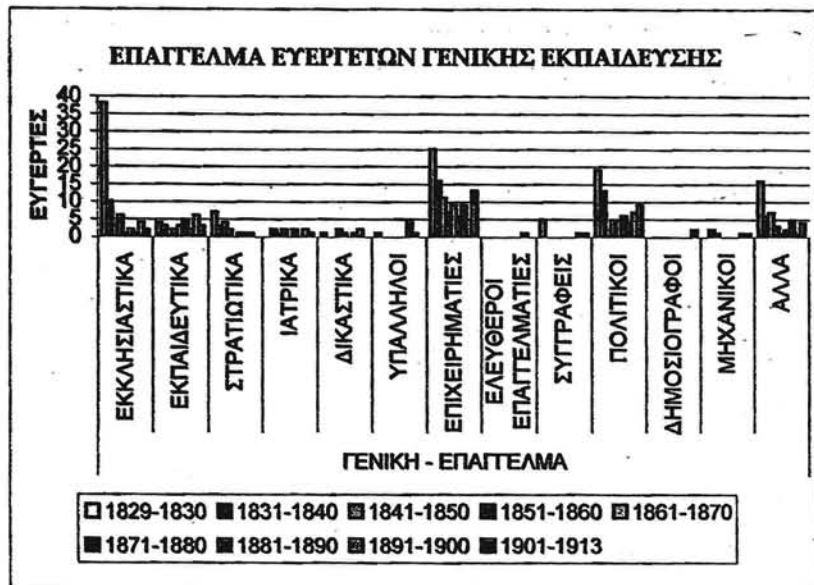

α

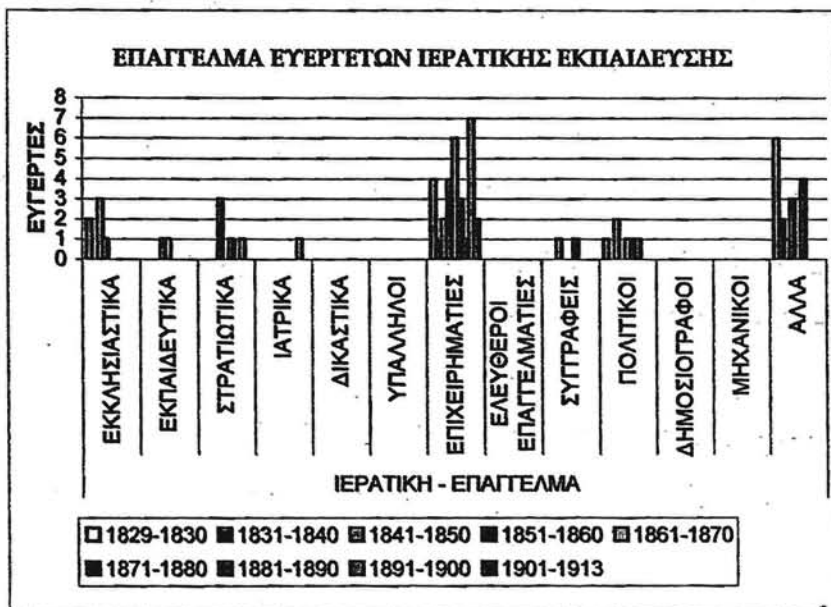

β

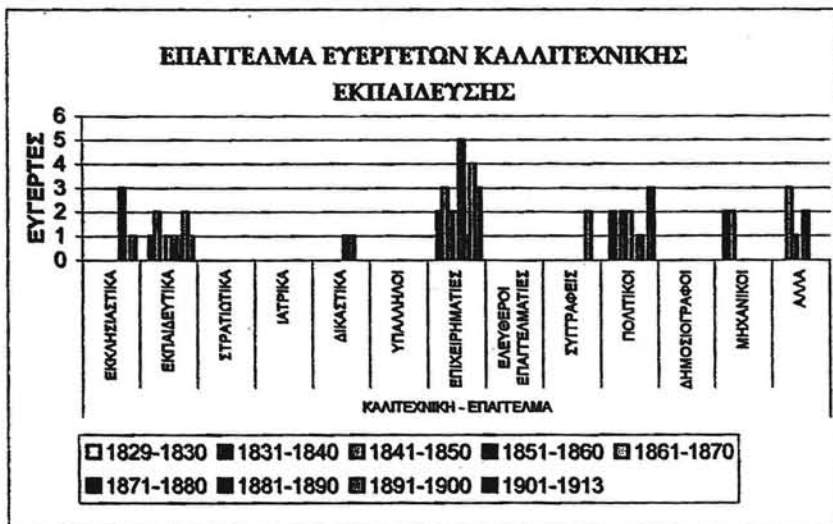
Γα

α

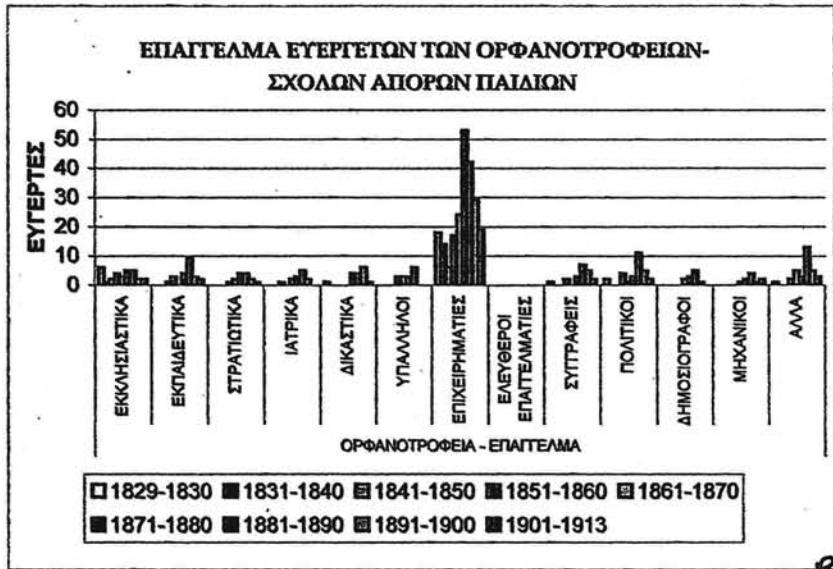
β

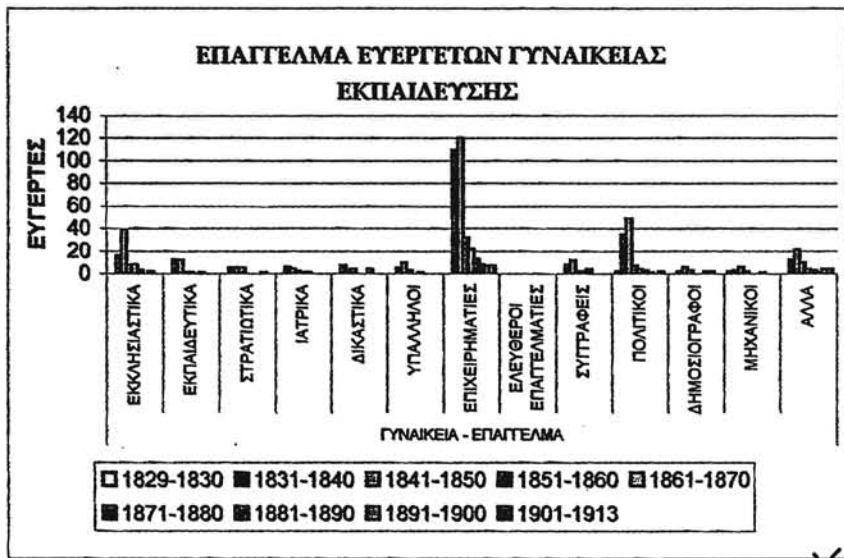
γ

α

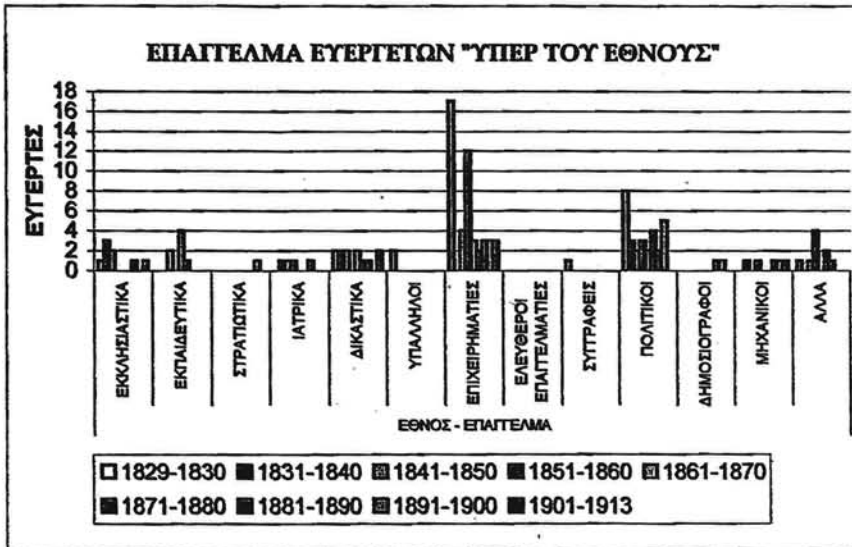

β

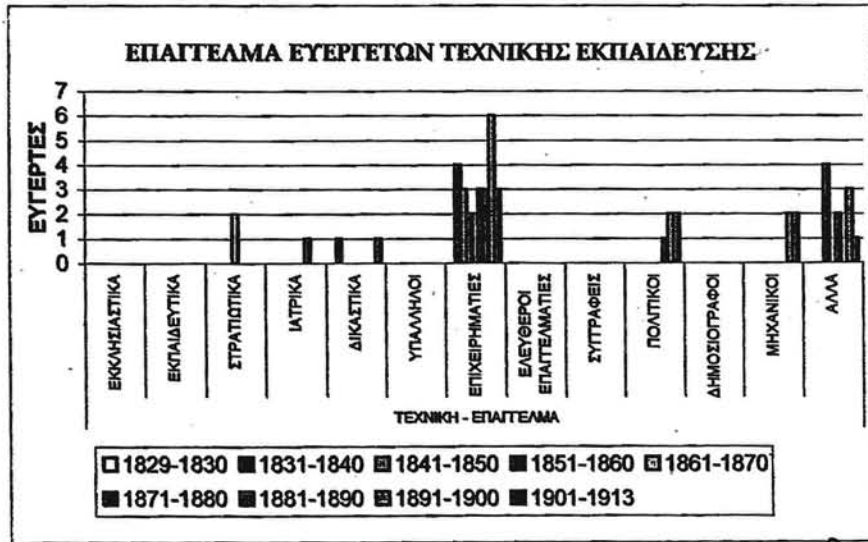

γ

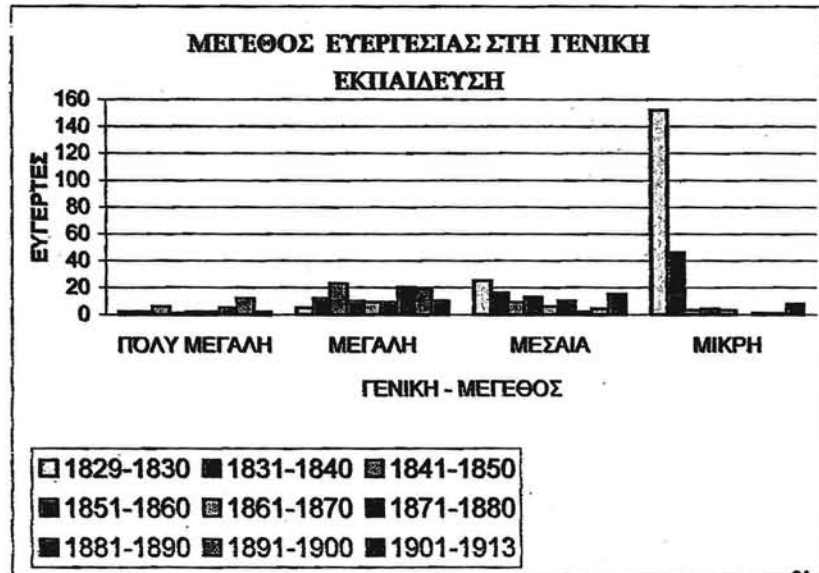
Γ 14

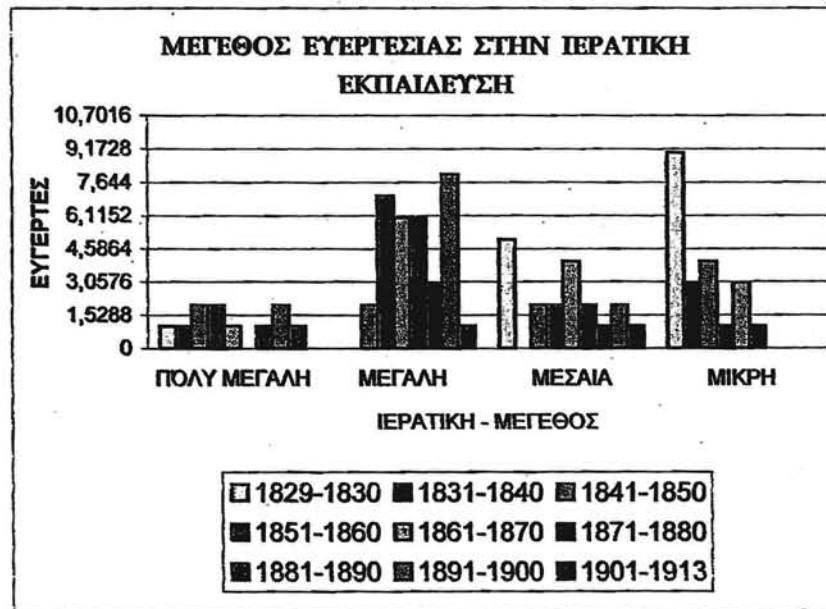
a

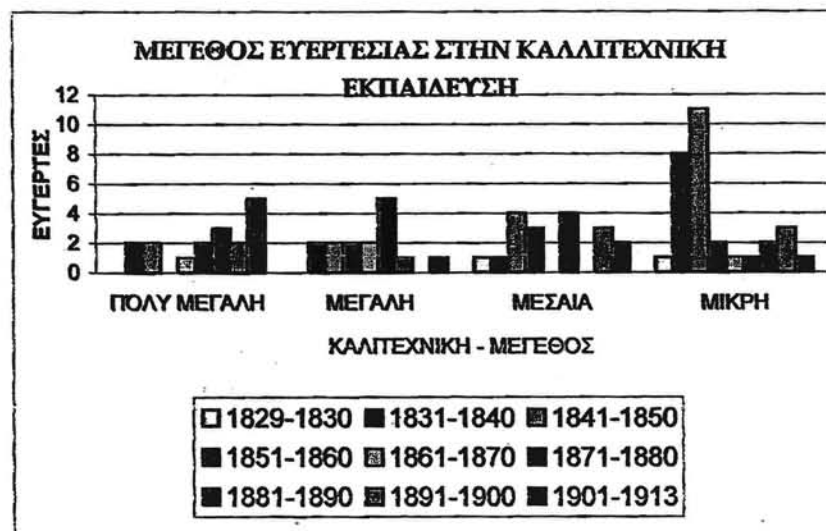
B

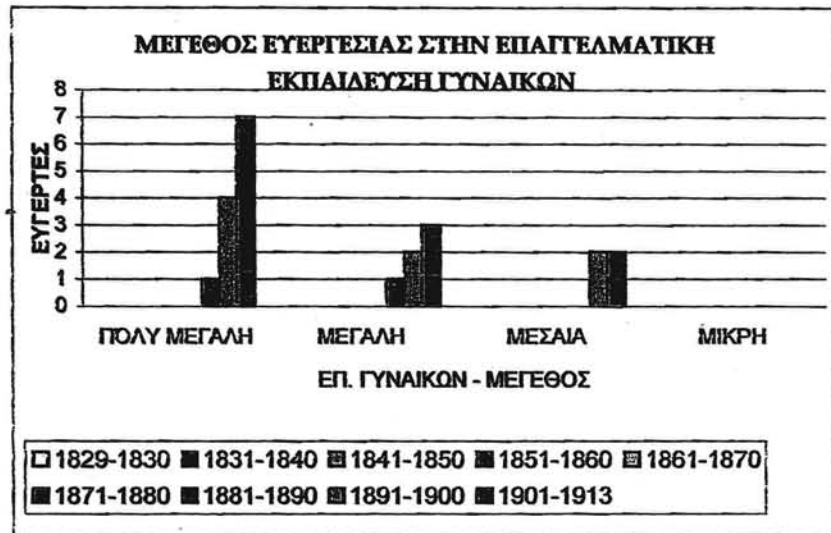
α

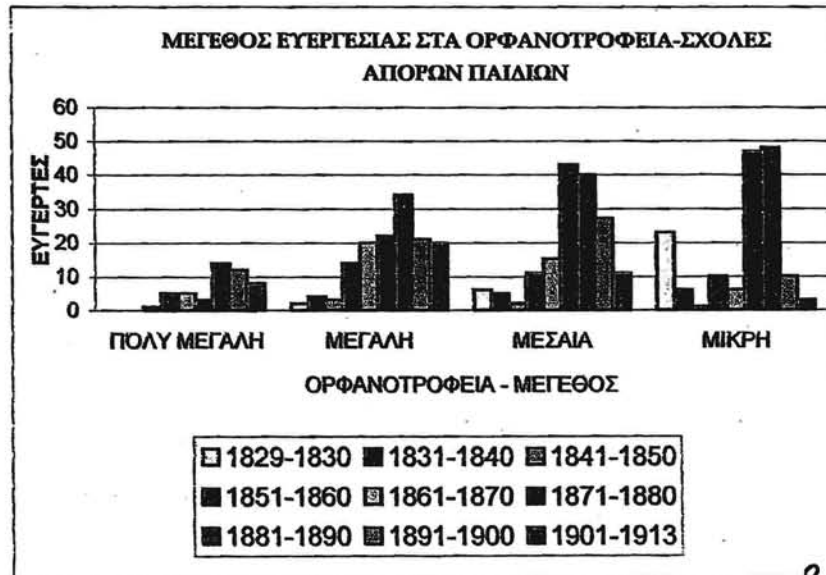
β

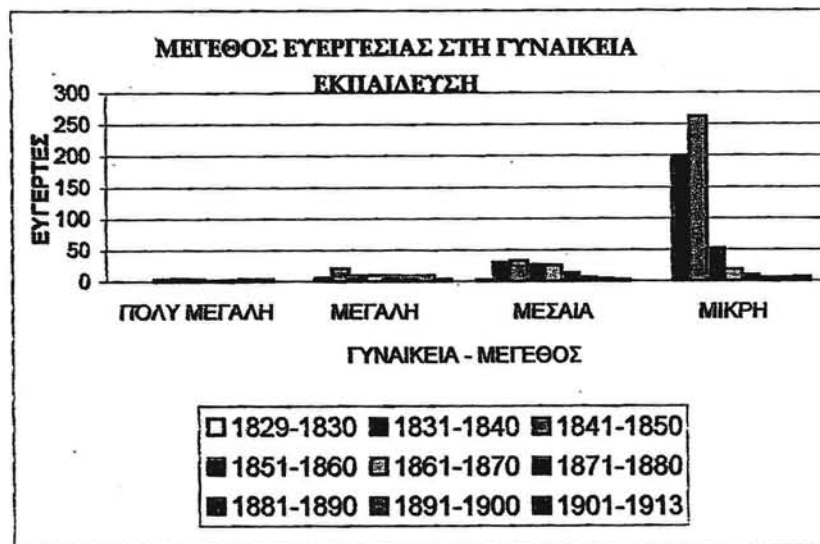
γ

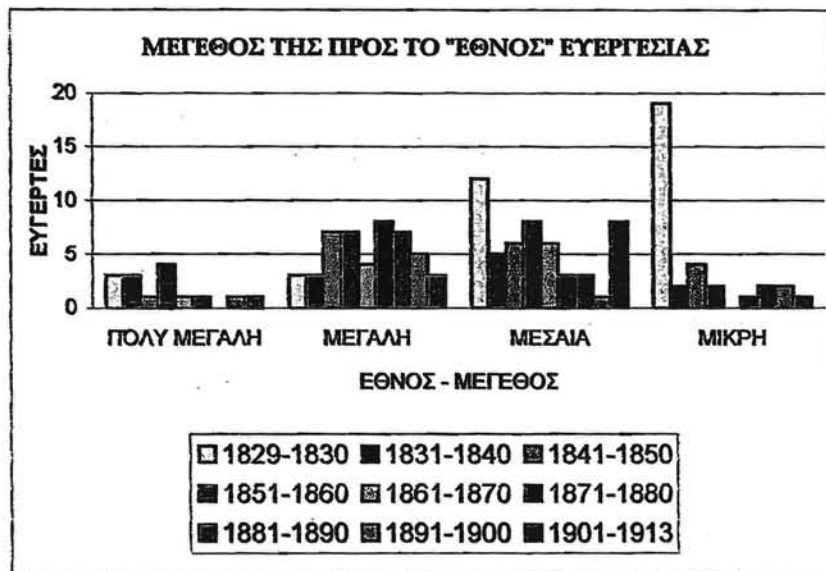
α

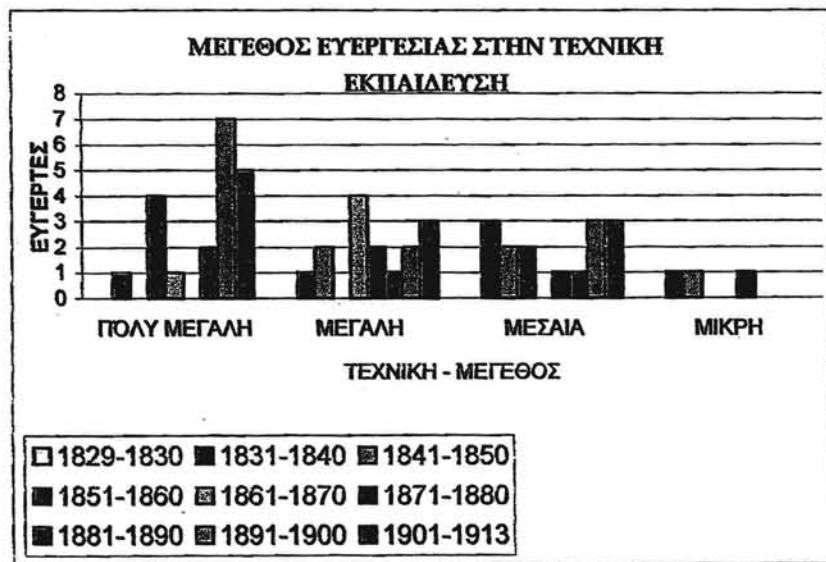
β

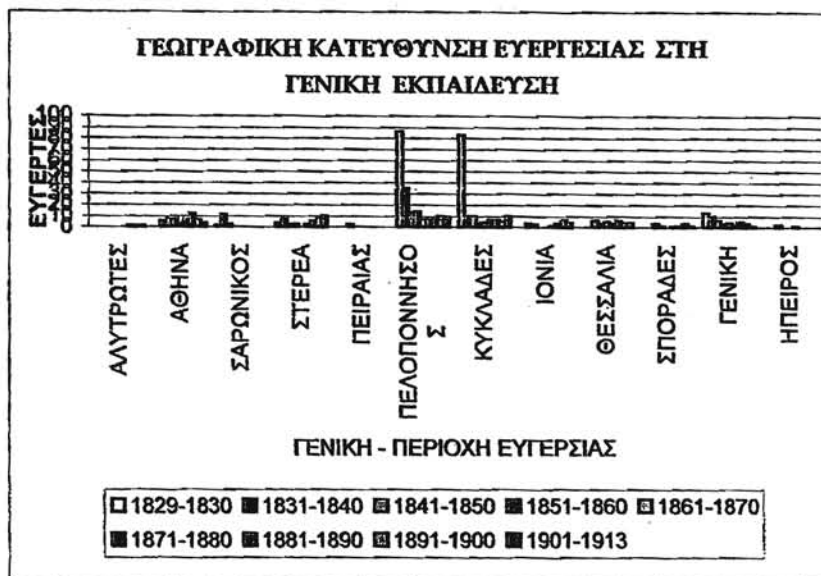
γ

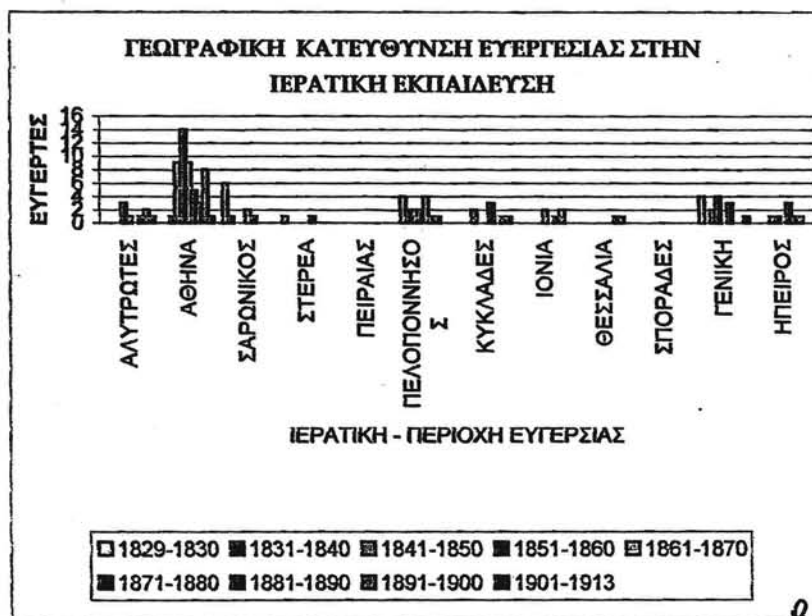
α

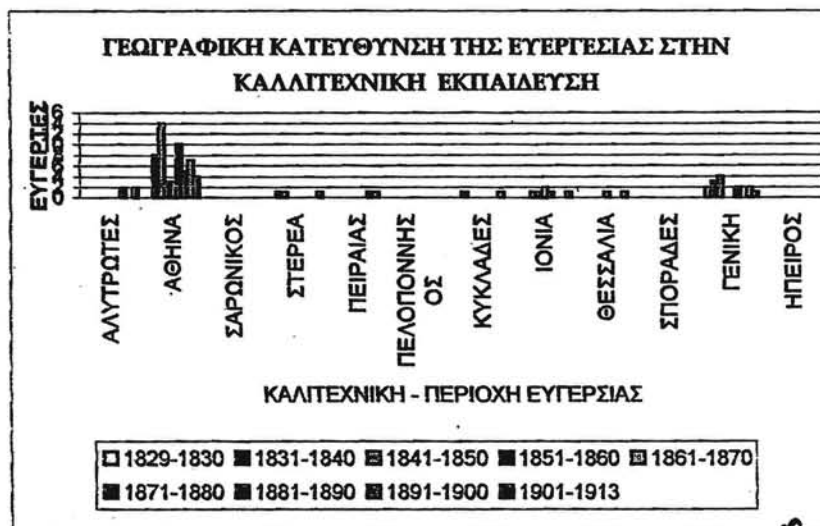
β

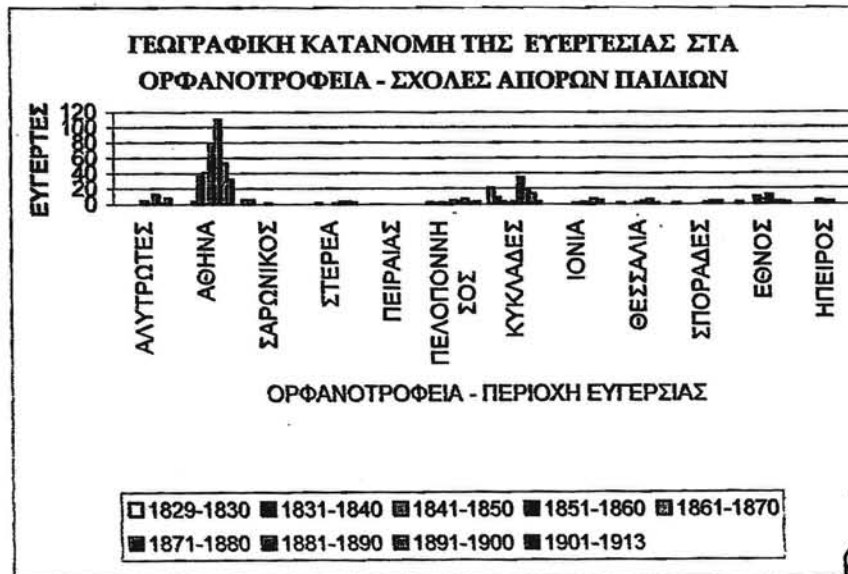
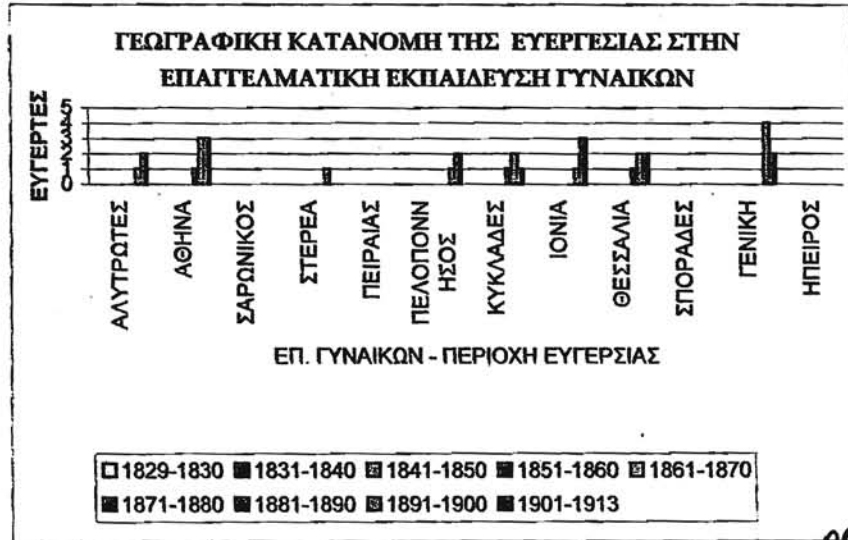
a

β

γ

ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΣΥΝΟΛΟ	ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ	ΟΡΦΑΝΟΤΡΟΦ		ΓΕΝΙΚΗ	"ΕΘΝΟΣ"	ΔΙΑΦΟΡΟΙ ΤΟΜΕΙΣ	ΙΕΡΑΤΙΚΗ	ΚΑΛΥΤΕΧΝΙΚΗ	ΤΕΧΝΙΚΗ	ΕΠΑΓΓ. ΓΥΝΑΙΚΩΝ
			ΕΙΑ	ΕΙΑ							
1829-1830	278	2	31	187	38	2	16	2	0	0	0
1831-1840	382	240	15	83	15	2	4	13	7	0	0
1841-1850	431	321	7	42	20	4	10	21	5	0	0
1851-1860	223	92	43	32	26	1	12	7	6	0	0
1861-1870	189	56	48	20	15	12	16	5	5	0	0
1871-1880	259	32	124	27	14	27	12	5	5	0	0
1881-1890	262	22	141	33	14	22	6	13	5	0	0
1891-1900	228	24	75	40	13	12	6	6	5	2	2
1901-1913	200	18	43	43	14	19	13	8	17	9	9
ΣΥΝΟΛΟ	2452	807	527	507	169	101	92	84	61	13	24

ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ	ΟΡΦΑΝΟΤΡΟΦ		ΓΕΝΙΚΗ	ΕΘΝΟΣ	ΔΙΑΦΟΡΟΙ ΤΟΜΕΙΣ	ΙΕΡΑΤΙΚΗ	ΚΑΛΥΤΕΧΝΙΚΗ	ΤΕΧΝΙΚΗ	ΕΠΑΓΓ. ΓΥΝΑΙΚΩΝ
		ΕΙΑ	ΕΙΑ							
1829-1830	0,72%	11,15%	67,27%	13,67%	0,72%	5,76%	0,72%	0,00%	0,00%	0,00%
1831-1840	62,83%	3,93%	21,73%	3,93%	0,52%	1,05%	0,72%	0,00%	1,83%	0,00%
1841-1850	74,48%	1,62%	9,74%	4,64%	0,93%	2,32%	3,40%	1,83%	1,83%	0,00%
1851-1860	41,26%	19,28%	14,35%	11,86%	0,45%	5,38%	4,87%	1,16%	1,16%	0,00%
1861-1870	29,63%	25,40%	10,58%	7,94%	6,35%	8,47%	3,14%	2,69%	2,69%	0,00%
1871-1880	12,36%	47,88%	10,42%	5,41%	10,42%	8,47%	2,65%	2,65%	2,65%	0,00%
1881-1890	8,40%	53,82%	12,60%	5,34%	8,40%	2,29%	5,02%	1,93%	1,93%	0,00%
1891-1900	10,63%	32,89%	17,54%	5,70%	5,26%	5,70%	2,29%	1,91%	1,91%	0,76%
1901-1913	9,00%	21,50%	21,50%	7,00%	9,50%	1,50%	3,51%	7,46%	7,46%	3,95%
ΣΥΝΟΛΟ	32,91%	21,49%	20,68%	6,89%	4,12%	3,75%	3,43%	2,49%	2,49%	0,98%

14

ΓΕΩΠΤΙΚΗ	ΠΡΟΣΧΟΝΙΚΗ	ΑΘΗΤΙΚΗ	ΕΜΠΟΡΟΝ	ΑΛΛΑΓΚΑΜΕΙΑ	ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΣΥΝΟΛΟ
0	0	0	0	0	1829-1830	0
0	2	0	0	1	1831-1840	0
0	0	1	0	0	1841-1850	0
1	3	0	0	0	1851-1860	0
2	5	0	2	3	1861-1870	0
2	3	0	0	0	1871-1880	0
5	4	1	1	0	1881-1890	0
8	0	4	4	1	1891-1900	0
6	2	12	4	3	1901-1913	0
24	19	18	11	8	ΣΥΝΟΛΟ	0

ΓΕΩΠΤΙΚΗ	ΠΡΟΣΧΟΝΙΚΗ	ΑΘΗΤΙΚΗ	ΕΜΠΟΡΟΝ	ΑΛΛΑΓΚΑΜΕΙΑ	ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ	ΣΥΝΟΛΟ
0,00%	0,00%	0,00%	0,00%	0,00%	1829-1830	0,00%
0,00%	0,52%	0,00%	0,00%	0,26%	1831-1840	0,00%
0,00%	0,00%	0,23%	0,00%	0,00%	1841-1850	0,00%
0,45%	1,35%	0,00%	0,00%	0,00%	1851-1860	0,00%
1,06%	2,65%	0,00%	1,06%	1,59%	1861-1870	0,00%
0,77%	1,16%	0,00%	0,00%	0,00%	1871-1880	0,00%
1,91%	1,53%	0,38%	0,38%	0,00%	1881-1890	0,00%
3,51%	0,00%	1,75%	1,75%	0,44%	1891-1900	0,00%
3,00%	1,00%	6,00%	2,00%	1,50%	1901-1913	0,00%
0,98%	0,77%	0,73%	0,45%	0,33%	ΣΥΝΟΛΟ	0,00%

T2

